# سایکۆلۆژیای گەشە
# (منداڵ و هەرزەکار)



د. کەریم شەریف قەرەچەتانی

پرۆفیسۆری یاریدەدەر

کۆلێژی پەروەردەی بنەڕەتی / زانکۆی سلێمانی

ئامادەکردن و کردنە PDF

جوان ئیبراهیم

ڕۆژگار کەرکوکی

سلێمانی ٢٠٠٩

# سایکۆلۆژیای گەشە
# ( منداڵ و هەرزەکار )

د. کەریم شەریف قەرەچەتانی
پرۆفیسۆری یاریدەدەر
کۆلێژی پەروەردەی بنەڕەتی / زانکۆی سلێمانی

زانکۆی سلێمانی پشتگیری و یارمەتی لەچاپدانی ئەم کتێبەی داوە بە دابینکردنی پاداشتی هەڵسەنگێنەری زانستی و زمانەوانی سەرەڕای تایپکردنی کتێبەکە ٠

سلێمانی ٢٠٠٩

چاپی یەکەم ( ٢٠٠٩ )
چاپخانەی پەیوەند - سلێمانی
لە کتێبخانەی گشتی سلێمانی ژمارەی سپاردنی ژمارە ( ٢٣٦٨ ) ساڵی ( ٢٠٠٨ ) پێدراوە
زانکۆی سلێمانی یارمەتی لەچاپدانی ئەم کتێبە داوە بە دابینکردنی پاداشتی هەڵسەنگێنەری زانستی و زمانەوانی سەرەڕای پیتچنینی .

## ناوەڕۆك

## پێشەکی

سایکۆلۆژیای گەشە ئەو لقەیە لە دەروونزانی کە گرنگی بە گەشەکردنی مرۆڤ دەدات لەو کاتەوە کە کە پێی دەڵێن هێلکەی پیتێنراو تا دواهەمین رۆژی ژیانی مرۆڤ ،واتە گەشەکردنی ئەو هێلکەی پیتێنراوە ( زایگۆت ) لەناو منداڵدانی دایك و گەورەبوونی و دواتر لەدایك بوونی • دوای قۆناغی پێش لەدایك بوون گەشەکردنی منداڵ پێدەنێتە قۆناغێکی ترەوە ئەویش قۆناغی شیرخۆریە، دواتر قۆناغی پێش چوونە خوێندنگا ئینجا قۆناغی خوێندنی سەرەتایی و دواتر قۆناغی هەرزەکاری و کامڵی و لە لوتکەو ترۆپکی قۆناغەکانیش قۆناغی بەساڵاچوونە • هەریەك لە ئەو قۆناغانە تایبەتمەندێتی خۆی هەیەو لەهەر قۆناغێکدا ژمارەیەك گۆڕانکاری ڕوودەدەن کە جیای دەکاتەوە لە قۆناغەکانی تر •

کاتێك ئێمەی دایك و باوك و مامۆستا و تاکەکانی تری کۆمەڵ شارەزایی پێویستمان دەربارەی گۆڕانکاریەکانی قۆناغەکانی گەشەکردن دەبێت ، ئەوا دەتوانین بە شێوەیەکی راست و دروست مامەڵە لەگەڵ منداڵ و هەرزەکارەکانمان بکەین و لەزۆر کێشەو گیروگرفت رزگارمان بێت • بەڵام ئەوەی جێگەی داخە زۆربەی زۆری تاکەکانی کۆمەڵگا شارەزایی پێویستیان دەربارەی قۆناغەکانی گەشەکردن نیە ، ئینجا لەبەر ئەوەی زانیاری پێویستیان نیە ، ئەوا زۆر جار لەکاتی پەروەردەکردن و فێرکردن و مامەڵەی رۆژانەیاندا لەگەڵ مداڵەکانیان ، ڕووبەڕووی کۆمەڵێك کێشەو گیروگرفت دەبنەوە •

ئەم کتێبە بۆ هەردوو قۆناغی منداڵی و هەرزەکاری تەرخان کراوەو باسی سەرجەم گۆڕانکارییە ( جەستەیی و جووڵەیی و عەقلی و مەعریفی و هەڵچوونی و کۆمەڵایەتی و ئەخلاقیەکان ) دەکات بەو هیوایەی ببێت بە سەرچاوەیەکی زانستی بۆ سەرجەم مامۆستایان و دایکان و باوکان و خوێندکارو قوتابیانی خۆشەویست •

هەموومان دەزانین کە قۆناغی منداڵی گرنگی خۆی لە ژیانی هەموو مرۆڤێکدا هەیەو زۆر لە دەروونزانەکان بە بناغەی کەسایەتی مرۆڤی دادەنێن و لەو بڕوایەدان کە بنەماکانی کەسێتی مرۆڤ لە پێنج شەش ساڵی یەکەمی قۆناغی منداڵیدا بونیاد دەنرێت، لەبەر ئەوە دەبێت گرنگی زۆری پێبدرێت و سەرجەم پێداویستیە فسیۆلۆژی و دەروونی و کۆمەلایەتیەکان لەم قۆناغەدا بۆ منداڵ دابین بکرێت بۆ ئەوەی لە داهاتوودا کەسێکی دەروون دروست بێت و دوور بێت لە گرفت و نەخۆشی دەروونی ۰

هەرزەکاریش یەکێکی ترە لە قۆناغەکانی ژیانی مرۆڤ و گرنگی خۆی لە ژیانیدا هەیە، لەم قۆناغەدا کۆمەڵێك گۆڕانکاری (جەستەیی و کۆمەلایەتی و هەڵچوونی و ژیری) روودەدەن و ڕەنگدانەوەی راستەوخۆیان لەسەر باری دەروونی هەرزەکار هەیە. کاتێك دایك و باوك و مامۆستاو کەسانی تری چواردەوری هەرزەکار شارەزاییان دەربارەی ئەم قۆناغە دەبێت، ئەوا بێگومان دەتوانن بەسەرکەوتوانە مامەڵە لەگەڵ هەرزەکار بکەن و ژینگەی گونجاو بۆ گەشەکردنی بخوڵقێنن.

بەلام کاتێك ئێمەی گەورە وەك پێویست زانیاریمان نەبێت، ئەوا زۆر زەحمەتە بتوانین بەسەرکەوتوانە مامەڵە لە تەك هەرزەکار و گۆڕانکارییەکانی قۆناغەکەی بکەین. ئەم کتێبە تارادەیەکی باش بەشێوەیەکی زانستیانە تیشکی خستۆتە سەر هەردوو قۆناغی منداڵی هەرزەکاری و زۆربەی گۆڕانکارییە گرنگەکانی ئەو دوو قۆناغە و چۆنیەتی مامەڵەکردنی دروست لەتەك منداڵ و هەرزەکار. لەبەر ئەوە زۆر پێویستە هەموو دایك و باوك و مامۆستاو کەسێك کە مامەڵە لەگەڵ منداڵ و هەرزەکار دەکات بیخوێننەوە، بۆ ئەوەی بتوانن بەشێوەیەکی زانستیانە پەی بە نهێنی و باری دەروونی منداڵ و هەرزەکار ببەن و کەش و هەوای دەروونی و کۆمەلایەتی گونجاویان بۆ بخوڵقێنن، تا منداڵ و هەرزەکارەکانمان لەلادان و سەرەڕۆیی و نەخۆشی و گرفتە دەروونیەکان دوور بخەینەوەو بە ئاسانی بەهەردوو قۆناغی منداڵی و هەرزەکاریدا تێبپەڕن. سەرەڕای ئەوەش زۆر

پێویستە هەموو هەرزەکارێك ئەم نووسراوە تاوتوێ بکات بۆ ئەوەی شارەزای باری دەروونی خۆی و گۆڕانکارییەکانی قۆناغەکەی ببێت.

بەئەرکی سەرشانی خۆمانی دەزانین کە سوپاسی بەڕێزان (پ.ی.د.لویس کارلۆ) لەزانکۆی دهۆك - کۆلێژی پەروەردەی بونیاد وە (د.صابر بۆکانی) مامۆستا لە کۆلێژی زانستە مرۆڤایەتیەکانی زانکۆی سلێمانی بکەین کە بەکاری هەڵسەنگاندنی زانستی ئەم کتێبە هەڵسان سەرەڕای سوپاس و پێزانین بۆ بەڕێز (پ.ی.د. بەکر عومەر عەلی) لەزانکۆی سلێمانی - کۆلێژی زمان کە ئەرکی زمانەوانی ئەم کتێبەی گرتە ئەستۆ.

لەکۆتایدا ئەوە ماوە سوپاسی بەڕێزان سەرۆك و ئەندامانی لیژنەی پشتگیری توێژینەوەی زانستی و دانانی کتێب و وەرگێڕان لەسەرۆکایەتی زانکۆ بکەین.

د. کەریم شەریف قەرەچەتانی
سلێمانی - ٢٠٠٨

گرنگی سایکۆلۆژیای منداڵ
قۆناغەکانی گەشەکردنی سایکۆلۆژیای منداڵ
مرۆڤی سەرەتایی
فەلسەفەی یۆنانی
ئاینی پیرۆزی ئیسلام
فەیلەسوفەکان
سەردەمی دەرکەوتنی سایکۆلۆژیای منداڵ بە شێوەیەکی زانستی

## گرنگی سایکۆلۆژیای منداڵ

سایکۆلۆژیای منداڵ بە شێکە لە سایکۆلۆژیای گەشەکردن (علم النفس النمو) وە سایکۆلۆژیای گەشەکردنیش یەکێکە لە بوارەکانی سایکۆلۆژیا. سایکۆلۆژیای گەشەکردن سەرجەم گۆڕانکارییەکانی ژیانی مرۆڤ (هەر لەیەکەم ڕۆژی دروست بوونیەوە لەناو منداڵدانی دایکدا تاوەکوو دواهەمین ڕۆژی ژیانی) دەگرێتەوە، واتە قۆناغەکانی (پێش لەدایک بوون، شیرەخۆری، پێش چوونە قوتابخانە، هەرزەکاری، کامڵی، پیری) بەڵام سایکۆلۆژیای منداڵ تەنها توێژینەوە لەسەر قۆناغی منداڵی دەکات و لە گۆڕانکاری‌و گرفت و پێداویستیەکانی دەکۆڵێتەوە. هەموو دەروونزانەکان لەسەر گرنگی قۆناغی منداڵی کۆکن و دوای لێکۆڵینەوەی گۆڕانکاری‌و دیاردەکانی دەکەن بەمەبەستی وەسف کردن و لێکدانەوەو پێش بینی کردن و کۆنترۆڵ کردنیان، گرنگی سایکۆلۆژیای منداڵ لەم خاڵانەی لای خوارەوەدا دەردەکەوێت:

١- منداڵ دوای لەدایک بوون لاوازترین و بێ دەسەڵاتترین بوونەوەرەو ژیان و مانەوەی پەیوەستە بەخزمەتگوزاری کەسانی چواردەوری، چونکە لەتوانایدا نییە ئاو بخواتەوەو خۆی پاک بکاتەوەو پێداویستیەکانی تری ژیانی دابین بکات و لە مەترسی و هەڕەشەکانی ژیان خۆی بپارێزێت بە پێچەوانەی زۆر لە بێچووی باڵندەو ئاژەڵ و بوونەوەرەکانی تر، کە هەر لەدوای لەدایک بوون بەماوەیەکی کەم لە توانایاندا هەیە کە خۆیان لەگەڵ دەوروبەرەکەیان بسازێنن.
٢- قۆناغی منداڵی مرۆڤ ئەگەر بەراورد بکرێت بە قۆناغی منداڵی بوونەوەرەکانی تر، ئەوە درێژترین قۆناغە. لەم قۆناغەدا منداڵ پێداویستی بە هاوکاری کەسانی تر هەیەو دەبێت فێری زۆر ڕەوشت و خوو داب و نەریت و پیشەو چالاکی بکرێت. لەبەر ئەوەیە دەبێت بەووردی لەم قۆناغە بکۆڵدرێتەوەو پێداویستی و گرفت و گۆڕانکارییەکانی دیاری بکرێت.
٣- دیاریکردنی پێداویستیەکانی قۆناغەکانی منداڵی (پێش لەدایک بوون، شیرە خۆری، پێش چوونە قوتابخانە چوونە قوتابخانە)و دابین کردنی ژینگەی گونجاو بۆ تێر کردنیان.
٤- دانانی پێوەر (معیار)ی دروست بۆ دەست نیشان کردنی ڕێچکەی گەشەکردنی ئاسایی منداڵ و ناسینەوەی ئەوانەی کە لەو ڕێچکەیە لایان داوە.
٥- زانینی هۆی دواکەوتن یان پێش کەوتنی گەشەی ئاسایی منداڵ و دەست نیشان کردنی خراپی و باشیەکانیان.
٦- دەست نیشان کردنی منداڵانی دواکەوتوو خاوەن گرفت و هەوڵدان بۆ چارەسەرکردنیان.
بەشێوەیەکی گشتی سایکۆلۆژیای منداڵ گرنگی بەم دیاردەو گۆڕانکارییانەی خوارەوە دەداو بەشێوەیەکی زانستی لێیان دەکۆڵێتەوە:
١- گەشەکردنی جەستەیی و هەستی و جووڵەی منداڵ. ٢- گەشەکردنی کۆمەڵایەتی و ئەخلاقی. ٣- گەشەکردنی ژیری و زانیاری. ٤- گەشەکردنی هەڵچوونی. ٥- قۆناغەکانی گەشەکردن. ٦- گیروگرفتەکانی ئەو قۆناغانە. ٧- پێداویستییەکانی ئەو قۆناغانە.
هەروەها هەر لەڕێگەی سایکۆلۆژیای منداڵەوە دەتوانین لە گرفت و نەخۆشی و ئەندێشە دەروونی و کۆمەڵایەتیەکانی گەورەکان بگەین.

# قۆناغەکانی گەشەکردنی سایکۆلۆژیای منداڵ

## پێشەکی:

ئەو زانیاری و شارەزاییانەی کە ئێستا لەبەردەم دیدو دەستی خوێنەردا هەیە دەربارەی منداڵ و هەرزەکارو سایکۆلۆژیای گەشەکردن، یەکسەر کوت و پڕ لەکاتێکی دیاریکراودا پەیدا نەبووە، بەڵکو بەچەندەها قۆناغدا تێپەڕیوەو دەیەها بگرە سەدەها فەیلەسووف و زاناو نووسەر بەبۆچوون و توێژینەوەکانیان بەشداری دەوڵەمەندکردنی ئەو بوارە گرنگەیان کردووە، بەڵام نابێت ئەوەشمان لەیاد بچێت کە هەندێک فەیلەسووف و کەڵە زانا ڕۆڵی سەرەکیان لەگەشەکردنی سایکۆلۆژیای منداڵ بەتایبەتیو سایکۆلۆژیای گەشەکردن (علم النفس النمو) بەگشتی هەبووە، ئینجا بۆ ئەوەی کەمێک شارەزای قۆناغەکانی گەشەکردنی سایکۆلۆژیای منداڵ ببین، دەبێت گەشتێکی خێرا بەناو لاپەڕەکانی مێژوودا بکەین.

## مرۆڤی سەرەتایی:

پێش ئەوەی مرۆڤایەتی پێ بنێتە قۆناغی شارستانیەتەوە، لەسەر دەمێکی پڕ لەنەزانی و تاریکیدا دەژیا، مرۆڤی ئەو کاتە ژیانێکی زۆر سادەو ساکارییان هەبووەو هیچ قوتابخانەو دامەزراوێکی کۆمەڵایەتی و ئامرازێکی ڕاگەیاندن نەبووە کە ئەو مرۆڤانە فێری چۆنیەتی گەشەکردن و پەروەردەکردنی منداڵ بکەن و قۆناغەکانی گەشەکردن و پێداویستی و گیروگرفتەکانی ئەو قۆناغانەیان بۆ شیتەڵ بکەنەوە، بەڵکو لەچەند سەرچاوەیەکی دیاریکراوەوە زانیاری سەرەتاییان دەربارەی منداڵ و چۆنیەتی گەشەکردنی دەست دەکەوت، کە ئەوانیش بریتی بوون لە:

### ١- دایک:

دایک زۆر جار دەبوو بەسەرچاوەیەکی گرنگ بۆ زانیاری دەربارەی منداڵ و قۆناغەکانی گەشەکردنی. چونکە کاتێک ئافرەت دوو گیان دەبوو خۆی هەستی بەکۆمەڵێک گۆڕانکاری فسیۆلۆژی و دەروونی دەکرد، بۆ نموونە لەتەمەنێکی دیاری کراودا هەستی بەجووڵە جووڵی کۆرپەکەی ناوسکی دەکرد. ئینجا بۆ جاری دووهەم دووگیان دەبووەوە، بەهەمان شێوەی جاری یەکەم لەدەوروبەری هەمان مانگدا هەستی بەجووڵە جووڵی کۆرپەکەی دەکردەوە، بەم شێوەیە ڕۆژ لەدوای ڕۆژو ساڵ لەدوای ساڵ هەندێک زانیاری لەلای ئەو دایکە دوو گیانانە دەربارەی کۆرپەکانی ناوسکیان کەڵەکە دەبوو، ئینجا ئەو دایکانە ئەو بەسەر هات و ڕووداوانەیان بۆ یەکتری باس دەکردو ئەوە لەدوای ئەوەش بۆ منداڵەکانیان (کچەکانیان) دەگێڕایەوە، هەروەها دوای لەدایک بوون دایک سەرنجی منداڵە شیر خۆرەکەی دەداو ڕۆژ لەدوای ڕۆژیش شارەزایی دەربارەی هەڵس و کەوت و خەوتن و شیرخواردن و هات و هاوارو چۆنیەتی ڕۆیشتن و قسە کردنی.. تاد، لەلا زیاد دەبوو، بەم شێوەیە لەو قۆناغەی گەشەکردنی مرۆڤایەتیدا دایک یەکێک بووە لەسەرچاوە گرنگەکانی زانیاری دەربارەی هەندێک لایەنی ژیانی منداڵ و هەرزەکار. هەرچەندە زۆر جار کەوتونەتە هەڵەی

گەورەوەو بۆچوونی خوارو نابەجێیان دەربارەی منداڵ و قۆناغەکانی لەلا دروست بووە، چونکە تێبینی و سەرنجەکانیان زانستیانە نەبووە، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا بۆ ئەو کاتە شتێکی باش بووە.

**٢) یادگارییەکانی دایکان و باوکان:**

سەرچاوەی دووەمی زانیاری لەوکاتەدا بریتی بووە لەو یادگاری و بەسەرهاتانەی سەردەمی منداڵی دایکان و باوکان. واتە کاتێک ئەو دایک و باوکانە سەردەمی منداڵی خۆیان یاد دەکردەوە، زۆر زانیاری و بەسەرهاتیان دەربارەی ژیانی تایبەتی خۆیان بەبیر دەهاتەوە، کە ئەمەش دەبوو بەسەرچاوەیەک بۆ زانیاری دەربارەی قۆناغی منداڵیو هەرزەکاری. بۆ نموونە هەندێک لەدایکان و باوکان ئەوساڵ و مانگەیان بەبیر دەهاتەوە کە تیایدا دەنگیان گڕبووە یان چوونەتە قۆناغی هەرزەکاری، یان چ کاتێک دەستیان تیرو کەوانی گرتووە، یان چ کاتێک دەستیان بەڕاو کردن یان ئیش و کاری ناوماڵ کردووە، ئەمانەو چەندەها بەسەرهات و یادگاری تری دایکان و باوکانی ئەو کاتە دەبوون بەسەرچاوە بۆ زانینی هەندێک لە گۆڕانکارییەکانی قۆناغەکانی گەشەکردن.

**٣) سەرنج دان و تێبینی کردنی هەڵس و کەوتی ڕۆژانەی منداڵەکانیان:**

بەبەردەوام منداڵان لەبەر چاوی دایک و باوک و کەسانی چوار دەوریانن، بێگومان لەم کاتانەشدا کارێکی ئاساییە کە ئەو دایک و باوکانە سەرنجی هەڵس و کەوت و ڕەوشتی ڕۆژانەی ئەو منداڵا نەیان بدەن و ڕۆژ لەدوای ڕۆژو مانگ لەدوای مانگ زانیاری و شارەزایی دەربارەیان پەیدا بکەن. بۆ نموونە کاتێک دایکان و باوکان سەرنجی منداڵی یەکەمیان دەدەن و بۆیان دەردەکەوێت کە لەمانگ و ساڵێکی دیاریکراودا، فێری قسە کردن یان ڕۆیشتن یان واز لەشیرخواردن دەهێنێ یان... تاد، هەروەها منداڵی دووەم و سێهەم و چوارەمیش هەر لەو دەوروبەرەدا فێری ئەو ڕەوشت و هەڵسوکەوتانە دەبن. لەهەمان کاتدا ئەم شارەزاییو زانیاریانە لەلای چەندەها دایک و باوکی تریش کەڵەکە دەبوو، بەم شێوەیە زانیاری گونجاویان دەربارەی زۆر گۆڕانکاری ژیانی منداڵان لەلا کۆدەبوەوەو لەپەروەردەکردنی منداڵەکانیاندا سوودیان لێوەردەگرت. شایانی ئاماژە بۆ کردنە کە بەم شێوازە زۆر لەزانایان زانیاری زۆر بەسوودیان دەربارەی سایکۆلۆژیای منداڵ و هەرزەکار کۆکردەوەو تەنانەت هەندێکیان لەوانە (جیزیل، جان پیاجیە، ...تاد) تیۆرو قوتابخانەی تایبەتیشیان لەسەر ئەو زانیاریانە بنیاتنا.

**ئەفلاتون:-**

تارادەیەکی باش بەسەرکەوتوانە باسی چۆنیەتی دروست بوونی کۆرپەلەی لەقۆناغی پێش لەدایک بوون کردووە، ئەفلاتون دەڵێت ((ئەی دروست کەری هێلکۆکە - لەنافرەت و تۆو لەپیاودا، ئەی بەخشێنەری ژیان بەکۆرپەلەی ناوسک، چۆن دڵنیاییو ئارامی پێ دەبەخشی و بەزیندوویی دەیهێڵیتەوە تا ئەو کاتەی کە لەدایک دەبێت)). (السید، ١٩٧٤، ص٢٤-٢٥) بەم شێوەیە ئەفلاتۆن زۆر بەسەرکەوتوانە لەو سەردەمە تاریک و پڕ لەنەزانیەدا ئاماژە بۆ گرنگی هێلکۆکەی دایک و سپێرمی باوک لەدروست کردنی کۆرپەلەدا دەکات، بەڵام بەشێواز و زاراوەو زمانی سەردەمەکەی خۆی.

**فەلسەفەی یۆنانی کۆن:-**

یۆنانیە کۆنەکان لەو بڕوایەدا بوون کە ژیان لەماددەیەکەوە کە شێوەیەکی تایبەتی هەیە دروست دەبێت و ڕۆژ لەدوای ڕۆژیش تا دەبێت بەبوونەوەرێکی زیندوو گەشە دەکات، بەڵام دوای ئەوە بۆچوونێکی تریان لەلا دروست بوو، ئەویش ئەوەیە کە دروست بوونی سپێرمی پیاو لەناوەڕۆکدا هیچ جیاوازییەکی لەگەڵ دروست بوونی مرۆڤدا نییە، ئەرکی سەرەکی ئافرەتیش هەڵگرتنی ئەو کۆرپەلەیەیە لەناو سکیدا تا گەورەو لەدایک دەبێت. (السید، ١٩٧٤، ص٢٥) واتە سپێرمی پیاو هەموو خاسیەتەکانی ژیانی تێدایەو پێویستی بە هێلکۆکەی ئافرەت نیە بۆ دروست بوونی کۆرپەلە، بەڵکو ڕۆڵی ئافرەت هەڵگرتنی ئەو سپێرمەو خواردن پێدان و گەورەکردن و لەدایک بونیەتی. ئینجا ئەگەر بەچاوێکی زانستیانە بەراورد لەنێوان ئەم بۆچوونەو بۆچوونەکەی ئەختاتۆن بکەین، دەگەینە ئەو دەرئەنجامەی کە بۆچوونەکانی ئەختاتۆن زانستی و ڕاستتر بووە.

**ئەفلاتۆن (Plato) (٤٢٩-٣٤٧ پ.ز):-**

ئەفلاتۆنیش وەک فەیلەسوفێکی بەتوانا بەشداری دەوڵەمەندکردنی کەلتورو فەرهەنگی سایکۆلۆژیای منداڵی کردووەو لەزۆر جێگاو بۆنەدا ئاماژەی بۆ کردووە، تەنانەت لە کۆمارەکەشیدا پلەو پایەی چینەکانی لەسەر توانست و لێهاتوویەکانی منداڵ دیاری کردووە. بەبڕوای ئەفلاتۆن دەبێت ئەرکی پەروەردەکردنی منداڵ لەتەمەنی هەفت ساڵیەوە تا تەمەنی هەژدە ساڵی بەدەوڵەت و میری بسپێندرێت و لەژێر چاودێری ئەودا پەروەردە بکرێت. ئەفلاتۆن داوای ئەوە دەکات کە دەبێت هەوڵی ئەوەبدرێت لەپێنج ساڵی یەکەمی ژیاندا توانست و حەزو ئارەزوو بەهرەکانی منداڵ دیاری بکرێت و خزمەتگوزاری پێویستیش بۆ گەشەکردنیان دابین بکرێت، هەروەها گرنگیەکی زۆریشی بەڕاهێنان و فێرکردنی منداڵ و دەست نیشان کردنی جیاوازییەکانی نێوانیان دەدا، چونکە منداڵان لەنێوان خۆیاندا لەزۆر لایەنەوە جیاوازن. بەڕای ئەفلاتۆن پەروەردەکردن و دروست کردنی هاووڵاتیانی باش و بەسوود پێویستی بەشێوازو ڕێبازی تایبەتی هەیەو دەبێت بەدوایدا بگەڕێین.

**ئەرستۆ (٣٨٤- ٣٢٢ پ.ز):-**

ئەرستۆ گۆڕانکارییەکی بنەڕەتی لەفەلسەفەو بیرو بۆچوونەکانی یۆنانی کۆندا کردو لەو بڕوایەدا بوو کە چارەنووسی کۆرپەلەو دروست بوونی پەیوەستە بەهەردوو توخمی نێرو مێ وە، چونکە لەئەنجامی یەکگرتنی مادەو وێنەوە (المادة والصورة) (ژیان دروست دەبێت. مادەش تایبەتە بەئافرەت و بە هەڵچوونی و نوقوستانیەکانیدا دەناسرێتەوەو وێنەو شێوەش تایبەتە بەپیاوو بەکامڵی و ژیرییدا دەناسرێتەوە. ئینجا ئەگەر شێوە بەکامڵی و بێ نوقستانی لەلای پیاوەوە هات ئەوە کۆرپەلەکە کوڕ دەبێت بەڵام ئەگەر بەنوقستانی و نەبەکامی هات ئەوە کۆرپەلەکە کچ دەبێت.

لەلایەکی ترەوە ئەرستۆ داوای ئەوەی دەکرد کە دەبێ گرنگی بەڕاهێنانی کارو چالاکیەکانی جەستەی منداڵ بدرێت بۆ ئەوەی بەشێوەیەکی باش لەش و جەستەی گەشە بکات و بتوانێت کۆنترۆڵی خودی خۆی بکات و بەسەر حەزوو ئارەزوو هەڵچوونەکانیدا زاڵ بێت. هەروەها گرنگیدان

بەفێرکردنی هونەرو تام و چێژ وەرگرتن لەشتی جوانی بەکاریکی پێویست لەقەڵەم دەدا بۆ گەشەکردنی عەقلی منداڵ.

**ئاینی ئیسلامی پیرۆز:-**

ئاینی پیرۆزی ئیسلامیش لەزۆر بوارو لایەنی جیاجیاوە بەشداری بنیاتنانی سایکۆلۆژیای منداڵ بەتایبەتیو سایکۆلۆژیای گەشەکردنی بەگشتی کردووەو کاریگەری زۆری لەسەر بیرکردنەوەو بۆچوونی زۆر لەزاناکانی ئەو بوارە هەبووە، هەر ئەمەش بۆتە هەوێنی بیرو فەلسەفەی زاناو فەیلەسوفەکانی وەک (ابن سینا، غەزالی، ابن خلدون.. تاد) دەربارەی پەروەردەو گرنگی دان بە منداڵ. زۆر لەئایەتەکانی قورئانی پیرۆزیش ئاماژە بۆ قۆناغەکانی گەشەکردنی کۆرپەلەو چۆنیەتی دروست بوون و گەشەکردنی دەکات لەوانە:

*(ولقد خلقنا الانسان من سلالة من طين ثم جعلناه نطفة في قرار مكين ثم خلقنا النطفة علقة فخلقنا العلقة مضغة فخلقنا المضغة عظاما فكسونا العظام لحما، ثم انشأناه خلقا اخر فتبارك الله احسن الخالقين)، (ياأيها الناس ان كنتم في ريب من البعث فانا خلقناكم من تراب ثم من نطفة ثم من علقة ثم من مضغة مخلقة وغير مخلقة لنبين لكم ونقر في الارحام ما نشاء الى اجل مسمى. ثم نخرجكم طفلا لتبلغوا اشدكم. ومنكم من يتوفى ومنكم من يرد الى ارذل العمر، لكيلا يعلم من بعد علم شيئا)- (سورەتی المؤمنون، ئایەتی ژمارە ١٣، ١٢).*

**جۆن لۆک (John Lock) :-**

فەیلەسوفی ئینگلیزی بەناوبانگ جۆن لۆک کە لەکۆتایی سەدەی حەڤدەهەمدا ژیاوە، لەیەکێک لەنووسراوەکانیدا کە بەناوی (بیروباوەڕەکانی تایبەت بە پەروەردە)یە دەڵێت، منداڵ لەکاتی لەدایک بووندا عەقلی لاپەڕەیەکی سپی نەنووسراوە، واتە منداڵ لەکاتی لەدایک بووندا هیچ توانست و بەهرەیەکی بۆماوەیی (وراثی) نیەو عەقلی وەک لاپەڕەیەکی سپی وایە کە هیچی لەسەر نەنووسراوە، بەڵکو رۆژ لەدوای رۆژ دوای لەدایک بوون لەرێگەی هەستەوەرەکانیەوە (الحواس) فێری دیاردەکانی جیهانی دەرەوە دەبێت. بەمانایەکی تر جۆن لۆک بڕوای تەواوی بەڕۆڵی ژینگە (البیئة) هەیەو بە گەورەترین هۆکاری بنیاتنەری عەقلی مرۆڤی دادەنێت. بەبڕوای جۆن لۆک منداڵ ئامادەیە بۆ وەرگرتن و فێربوونی هەموو جۆرە زانستێک و دەبێت لەرێگەی راهێنانەوە فێری هەموو جۆرە زانیاری و شارەزایی و خورەوشتێکی باش و دروست بکرێت و رەمەک و حەزو ئارەزووە سروشتیە ئاژەڵیەکانیشی سەرکوت بکرێن. بە بۆچوونی جۆن لۆک ژینگەی لەبارو گونجاوی هاوبەش لەنێوان منداڵاندا دەبێتە هۆی ئەوەی کە هەموو ئەو منداڵانە بەیەک شێوە هەڵس و کەوت بکەن، چونکە هیچ توانست و لێهاتوویەک بە بۆماوە ناگوێزرێنەوە تا ببێتە هۆی دروست کردنی جیاوازی تاکایەتی (الفروق الفردية) لەنێوان ئەو منداڵانەدا، گومانیشی

تێدا نیە کە ئەو بیرو بۆچوونانەی جۆن لۆک بوون بەسەرچاوەو هەوێن بۆ لەدایک بوونی قوتابخانەی رەوشتایەتی (المدرسة السلوكية).

## جان جاک رۆسۆ (J.J. Rousseau) (١٧١٢-١٧٧٨):-

فەیلەسووفێکی گەورەی فەرەنسی بوو کە لەسەدەی هەژدەهەمدا ژیاوەو زۆر بیرو باوەڕی پەروەردەیی دەربارەی منداڵ هەبووە. رۆسۆ بەپێچەوانەی (هۆبز)ەوە لەو بڕوایەدا بوو کە سروشتی منداڵ خێرخوازەو هیچ تۆوو ئامادەباشیەکی شەڕخوازی تێدا نیە، بەڵام کۆمەڵ و دام و دەزگاکانی بەرەو شەڕخوازی دەبەن. هەر لەبەر ئەوەش بووە کە بەردەوام داوای ئەوەی دەکرد کە دەبێت منداڵ بەسەربەستی دوور لەکۆمەڵ و دام و دەزگاکانی لەسروشتدا بژی، چونکە منداڵ هەر بە بۆماوە خاوەنی هەست و ئامادەباشیەکی ئەخلاقی تایبەتیە، کە بەهۆیەوە دەتوانێت رەوشتە باشەکان لەخراپەکان جیا بکاتەوەو پارێزگاری لەو سروشتە پاک و بێگەردەی بکات. بەڵام ئەگەر بەردەوام لەناو کۆمەڵدا ژیا، ئەوە ئەو کۆمەڵە رۆژ لەدوای رۆژ بەربەست و رێگر لەبەردەم حەزوو ئارەزووەکانیدا دادەنێت و وورده وورده بەرەو شەڕخوازی دەبات و لەرێچکە سروشتیە ئاساییەکەی خۆی دووری دەخاتەوە.

بەبڕوای رۆسۆ گەڕاندنەوە بۆ باوەشی سروشت تەنها رێگایە بۆ چاک کردنی هەڵەکانی تاک و کۆمەڵ. ئەوەی شایانی باسکردن بێت رایەکانی رۆسۆ بە تاقیکردنەوە نەسەلمێندراوەو بریتی بوون لەراو بۆچوون و تێڕامانی تایبەتی فەیلەسووفێک دەربارەی مرۆڤ و چۆنیەتی پەروەردەکردنی، بەڵام بەشێوەیەکی گشتی کاریگەری زۆریان لەسەر پرۆسەی پەروەردەو فێرکردن هەبووەو بوونەتە هەوێن و سەرچاوە بۆ دامەزراندنی زۆر قوتابخانەو رێبازی دیموکراسی و پێشکەوتنخواز.

جان جاک رۆسۆ لەساڵی (١٧٦٢)دا کتێبە بەناوبانگەکەی دەربارەی چۆنیەتی پەروەردەکردنی منداڵ لەژێر ناونیشانی (ئەمیل) (Emile) داناو بوو بە ئینجیلی پەروەردەکردنی سەردەمەکەی و قۆناغەکانی دواتریش، رۆسۆ لەو کتێبەدا بەدوورو درێژی باسی قۆناغەکانی پەروەردەکردنی ئەمیل دەکات و ئاماژە بۆ گرنگی راهێنان و تاقی کردنەوەو چالاکی سەربەخۆو سەربەستی منداڵ دەکات و بەبناغەی گەشەکردنیان دادەنێت.

## پستالۆزی (Pestalozzi) (١٧٤٦-١٨٢٧):-

یەکێک بوو لەو کەڵە فەیلەسووفانەی سەدەی نۆزدەهەم کە بەتەواوی لایەنگری راو بۆچوونەکانی رۆسۆ بوو دەربارەی منداڵ و پەروەردەکردنی. پستالۆزیش بڕوای وابوو کە سروشتی مرۆڤ خێرخوازەو بەردەوام هەوڵی کاری خێر دەدات، کاتێکیش دەبێت بەشەڕ خواز، ئەوە لەئەنجامی ئەوەوەیە کە هەموو دەروازەو دەرگاکانی خێر بەڕوویدا داخراوە.

پستالۆزی یەکەم کەس بوو کە بەشێوازێکی زانستیانە زانیاری دەربارەی منداڵ کۆکردەوە، ئەویش لەرێگەی سەرنج دان و تێبینی کردنی هەڵس و کەوتی واقیعیانەی منداڵانەوە بوو، هەر ئەوەش بوو پاڵی پێوەنا کە بۆ ماوەیەکی زۆر تێبینی کورەکەی خۆی بکات کە تەمەنی سێ ساڵ و نیو بوو. بەم رێبازە زانیارییەکی زۆری دەربارەی هەندێک لایەنی گەشەکردنی منداڵ کۆکردەوەو لەساڵی (١٧٧٤)دا وەک یاداشتنامەیەک بڵاوی کردەوە.

## فرۆبل (Froebel)(١٧٨٢- ١٨٥٢):-

یەکێکە لەو فەیلەسوفانەی کە شوێن پەنجەی خۆی لەسایکۆلۆژیای منداڵدا بەجێ هێشتووەو تائێستاش بیرو بۆچوونەکانی لەبواری پەروەردەکردندا کاریگەری خۆیان هەیە. فرۆبل بەیەکەم دامەزرێنەری باخچەی ساوایان دادەنرێت و سوور بوو لەسەر ئەوەی کە دەبێت بواری تەواو بۆ چالاکیو یاریکردنی منداڵ برەخسێندرێت، چونکە گرنگی خۆیان لەگەشەکردنی منداڵدا هەیە بەتایبەتیش گەشەکردنی روحی و ئەخلاقیان. هەر ئەمەش بوو کەوای لەفرۆبل کرد لەساڵی (١٨١٦)دا لەناو کەپری گوندیکی ئەڵمانیدا ئامۆژگای پەروەردەیی ئەڵمانی بۆ (٥) پێنج منداڵی بچووک بکاتەوە.

هەروەها لەساڵی (١٨٢٦) کتێبێکی بەناونیشانی (پەروەردەی مرۆڤ) بڵاوکردەوە، کە تیایدا ئاماژە بۆ گرنگی بەکارهێنانی چالاکی و یاری سەربەست لەلێکۆڵینەوەو پەروەردەکردنی منداڵدا دەکات. فرۆبل بەردەوام ئامۆژگاری دایکان و باوکانی دەکرد کە ئەگەر دەتوانن بەشێک لەباخچەی ماڵەکەیان بۆ یاریکردنی منداڵەکانیان تەرخان بکەن، ئیتر ئەو کاتە منداڵ بۆ خۆی زەویەکەی ئەم دیوو ئەو دیو دەکات و دەیچێنێ و ئاوی دەدات، هەروەها زۆر چالاکی وەک یاری کردن و گۆرانی و چیرۆک و... هتد. بۆ باخچەی ساوایان پێشنیاز کردووە. (الالوسی، ١٩٨٣، ص١١١-١١٣).

فرۆبل داوای ئەوەی دەکرد کە دەبێت رێگە بەمنداڵ بدرێت بۆ ئەوەی راستەوخۆ مامەڵە لەگەڵ ژینگەو شت و کەل و پەلەکانی بکات، چونکە لەرێگەیانەوە شارەزای ژینگەو فێری دیاردەکانی دەبێت و شارەزایی و زانیاری زیاتر دەبێت.

## داروین (Darwin) :-

تیۆرییەکەی داروین لەچەند لایەکەوە کاری کردە سەر بەرەو پێش چوونی سایکۆلۆژیای منداڵ. چونکە بووە هۆی وورووژاندنی زۆر بابەتی گەشەکردن و کاریگەرییان لەسەر کەسایەتیو چارەنووسی منداڵ بەتایبەتی و مرۆڤ بەگشتی لەوانە کاریگەری بۆ ماوەو ژینگە لەسەر رەوشتی منداڵ، پەیوەندی نێوان ئاژەڵ و مرۆڤ، مل ملانێ ی نێوان مرۆڤ و ژینگەکەی، گرنگی خۆ سازاندن بۆ مانەوەی مرۆڤ و قرنەکردنی، گرنگیدان بەقۆناغەکانی گەشەکردن لەلایەک و پرۆسە ژیرییە یەک لەدوای یەکەکان لەلایەکی تر، رۆڵی بایۆلۆژی و ئەندامەکانی لەش لەپرۆسەی گەشەکردندا.

هەروەها داروین هەوڵی دا کە زانیاری دەربارەی چۆنیەتی گەشەکردنی منداڵی شیرە خۆرەی دەست بکەوێت بۆ ئەوەی لەرێگەیەوە شارەزای چۆنیەتی گەشەکردنی مرۆڤ ببێت، بەڵام ئەو هەوڵ و زانیاریانەی زۆر سەرکەوتوو سوود بەخش نەبوون چونکە تەنها لەسەر ژمارەیەکی کەم لەمنداڵانی شیرەخۆر کۆکرابوونەوە. لەلایەکی تریشەوە لەساڵی (١٨٧٧) شیتەڵ کردنەوەیەکی لەبارەی مێژووی ژیانی منداڵی یەکەمیەوە کە لەساڵی (١٨٣٩) لەدایک بوو بوو بڵاو کردەوە(زهران، ١٩٨١، ص١٦).

جێگەی خۆیەتی کە بڵێین، زۆربەی ئەو زانیاریانەی کە تاوەکوو کۆتایی سەدەی نۆزدەهەم و سەرەتای سەدەی بیستەم دەربارەی سایکۆلۆژیای منداڵ کۆکرانەوە زۆر زانستیوووردو بەکەڵک نەبوون،

چونکە زۆربەیان بریتی بوون لە بۆچوونی فەلسەفی و گێڕاندنەوە و تۆمارکردنی ڕێچکەی گەشەکردنی ژیانی منداڵانی فەیلەسووف و نووسەران یان منداڵانی خوشک و براکانیان، کە ئەمانەش زۆر کەم و کورتی و دەلاقەی گەورەیان تێدا بووە لەوانە:

١_ بەشێوەیەکی میتۆدی زانستی کۆ نەکرابوونەوە.
٢- لەچەند کات و شوێنێکی پچڕپچڕو جیاواز جیاوازدا کۆکرابوونەوە.
٣- چونکە زۆربەی زانیاریەکان لە سەر منداڵانی خۆیان و کەس و کاریان بوو، لەبەر ئەوە دوورنیە کە تەنها باسی لایەنە باشەکانیان کردبێت و کەم و کورتی و لایەنە خراپەکانیان پشت گوێ خستبێ.
٤- هەر یەکەیان تایبەت بوون بەیەک حاڵەت و ناتوانرێت گشتاندن (التعمیم) بکرێت و رەوشتی منداڵانی تری پێ لێک بدرێتەوە. (کۆنجر، ١٩٧٠، ص٢٠-٢١). بەڵام لەگەڵ ئەو کەم و کورتیانەشدا گرنگی خۆیان هەر هەبوو لەسەر بەرەو پێش چوونی سایکۆلۆژیای منداڵدا.

<u>سەردەمی دەرکەوتنی سایکۆلۆژیای منداڵ بەشێوەیەکی زانستی:-</u>

سایکۆلۆژیای منداڵ وەک بوارێکی زانستی گرنگ لەکۆتایی سەدەی نۆزدەهەم لەسەر دەستی (ج. ستانلی هۆل) (G. Stanley Hall) کە بەڕێوەبەری زانکۆی کلارک بوو لەئەمریکا، سەری هەڵدا. هۆل بەپلەی سەرەکی گرنگی بەپێکهاتەکانی (محتویات) عەقلی منداڵ دەدا. بۆ گەیشتنیش بەم ئامانجەی شێوازێکی نوێی لە بە ئاکام گەیاندنی توێژینەوەو کۆکردنەوی زانیاری داهێنا، ئەویش میتۆدی (راپرس) (الاستبیان) بوو، کە ئەم هەوڵ دان و داهێنانەی (ستانلی هۆل)یش بەسەرەتای دەست پێ کردنی کاروانی توێژینەوەی زانستی لەبواری سایکۆلۆژیای منداڵدا دادەنرێت. هەرچەندە کارەکانی (هۆل) بەپێی پێودرە زانستیەکانی ئەمڕۆ کەم و کورتی زۆریان تێدا بوو بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا بەکاری زانستی لەقەڵەم دەدران چونکە ژمارەیەکی زۆری لەمنداڵان وەردەگرت و توێژینەوەی لەسەر دەکردن کە لەتوانادا هەبوو پرۆسەی گشتاندن بەئاکام بگەیەندرێت.

لەبەر رۆشنایی تیۆرییەکەی داروین، دامەزرێنەری سایکۆلۆژیای گەشەکردن (ستانلی هۆل) گەیشتە ئەو بڕوایەی کە قۆناغەکانی گەشەکردنی منداڵ کورتکراوەی مێژووی قۆناغەکانی گەشەکردنی مرۆڤایەتییە، واتە هەر قۆناغێکی گەشەکردنی منداڵ گوزارشت لەیەکێک لەو قۆناغانە دەکات کە بەدرێژایی مێژوو مرۆڤایەتی پیایدا تێپەڕیوە. هەر لەبەر ئەوەش هەڵسا بەئەنجام گەیاندنی چەندەها توێژینەوە لەسەر رەوشت و هەڵس و کەوتەکانی منداڵ، بەمەبەستی تێگەیشتنی رەوشت و هەڵس و کەوتەکانی مرۆڤ بەگشتی لە قۆناغە جیاجیاکانی گەشەکردنی مرۆڤایەتیدا. لەمیانەی ئەو توێژینەوانەیدا سەرنجی زۆر لایەنی رەوشتی منداڵی لەکاتی یاریکردن، دروست کردنی پەیوەندی کۆمەڵایەتی... تاد دەدا. (الزوبعی، ١٩٨٩، ص١١- ١٢).

<u>مێندڵ (G. mendel):-</u>

راو بۆچوون و یاساکانی مێندڵ مشتو مڕێکی زۆری دەربارەی گرنگی هەر یەک لە بۆماوەو ژینگە دروست کرد. یاساکانی مەندڵ دەربارەی چۆنیەتی گواستنەوەی خاسیەت و سیفاتەکان لەباوکان و

دایکانەوە بۆ منداڵەکانیان گۆڕو تینێکی تری بەسایکۆلۆژیای منداڵ داو زۆر کون و قوژبنی نەزانراوی ئاشکرا کرد.
هەروەها پاڵی بەزاناکانەوە نا کە چەندەها توێژینەوە دەربارەی هۆی هەندێک نەخۆشی و نوقستانی بۆماوەیی بەئاکام بگەیەنن، هەر راو بۆچوونەکانی میندڵ بوو کەبوون بەهاندەر بۆ گەڕان بەدوای دیاریکردنی بەرپرسیاریەتی هەریەک لە بۆماوەو ژینگە لە بنیاتنانی کەسایەتی مرۆڤدا.

## سەدەی بیستەم سەدەی منداڵە:-

زۆر جار دەگوترێت کە سەدەی بیستەم سەدەی منداڵە، چونکە ئەوەندەی لەم سەدەیەدا گرنگی بەمنداڵ دراوەو توێژینەوەی زانستی دەربارەی بەئاکام گەیەندراوە، بەهەموو درێژایی مێژوو ئەوەندە لێی نەکۆڵدراوەتەوەو گرنگی پێ نەدراوە، ئەوەش بەپلەی یەکەم بۆ ئەم رووداوو هۆکارانەی خوارەوە دەگەڕێنەوە:

## ١- دروست بون و گەشەکردنی قوتابخانە دەروونیەکان:-

لەسەدەی بیستەم بەتەواوی ئەو قوتابخانانەی کە لەسەدەی نۆزدەهەم سەریان هەڵدابوو گەشەیان کرد، هەروەها چەندەها قوتابخانەو رێبازی دەروونی تر دروست بوون و گەشەیان کرد، هەرچەندە زۆر لەو قوتابخانەو رێبازە دەروونیانە راستەوخۆ تایبەت نەبوون بەمنداڵەوە، بەلام نا راستەوخۆ کاریگەری خۆیان لەسەر سایکۆلۆژیای منداڵ هەبوو، هەندێک جاریش بەشێک لەو قوتابخانانە بۆ منداڵ تەرخان دەکران.

### أ- شیتەڵکردنەوەی دەروونی (فرۆید):-

قوتابخانەکەی فرۆید لەچەند لایەنێکەوە کاری کردە سەر بەرەو پێش چوونی سایکۆلۆژیای منداڵ بەتایبەتیش لەگرنگی دانی بە پێنج ساڵی یەکەمی منداڵ و چۆنیەتی دروست بوونی کەسایەتی و قۆناغەکانی دەمی و کۆمی و ئەندامی زاوزێ و پەیوەندی نێوان منداڵ و دایک و باوکی و کاریگەریان لەسەر کەسایەتی منداڵ. بەبیروڕای فرۆید رووداوو کارەساتەکانی پێنج ساڵی یەکەم گرنگیەکی زۆریان لەسەر دیاریکردنی چارەنووسی منداڵ هەیەو دەبێت دایک و باوک و کەسانی چواردەوری ئاگاداری بن بۆ ئەوەی کەسایەتی منداڵ پتەو بێت و لەتێک شکان و گرێی دەروونی دوور بخرێتەوە.

لەلایەکی تریشەوە فرۆید زۆر بابەتی گرنگ و بقەی وروژاندو پاڵی بەهەندێک لەزاناکانەوە نا بۆ بەئاکام گەیاندنی توێژینەوەی زانستی لەبارەیانەوە، لەوانە [گرێ دەروونیەکان (ئۆدیب و ئەلکترا گرێ)، پێک هاتەکانی کەسایەتی، رۆڵی رەمەکەکان (سێکس و شەڕخوازی)، جۆرەکانی راهێنانی کۆمەڵایەتی.. هتد)] کەسەرجەم ئەو رووداوو بیرو باوەڕانە بوون بەهاندەر بۆ گرنگی دان بەمنداڵ و دیاریکردنی گرفت و پێداویستیەکانی و چۆنیەتی پەروەردەکردنی.

**ب- قوتابخانەی رەوشتێتی:-**

لەسیەکانی ئەم سەدەیەدا، قوتابخانەی رەوشتێتی کە قوتابخانەیەکی دەروونی ئەمریکیە، گرو تینێکی زانستی بەهێزی بەسایکۆلۆژیای مندالّ دا، وەک ئاشکرایە ئەم قوتابخانەیە بەپلەی یەکەم گرنگی بەهۆکاری ژینگە دەدات و بۆماوەو ئامادەباشیەکانی مندالّ بەهۆکارێکی لاوەکی و سادە لەقەلّەم دەدات و بڕوای بەڕاوەرگرتن و تێرامان (الاستبيان والاستبطان) نیەو بەکەرەستەی زانستیان دانانێت و لەجیاتی ئەوە سەرنج و تێبینی زانستی (الملاحظة العلمية) بۆ کۆکردنەوەی زانیاری بەکاردەهێنێ.

ئەم قوتابخانەیە دەروازەی زۆری بۆ توێژینەوەی زانستی لەبواری سایکۆلۆژیای مندالّدا کردەوەو زۆر بابەتی گرنگیشی وروژاند. بەبڕوای ئەم قوتابخانەیە ژیری مندالّ وەک لاپەڕەیەکی سپی وایەو لەتوانای ئەو ژینگەیەی کە تیایدا دەژی هەیە کە بەئارەزووی خۆی ئەو لاپەڕە سپیە رەش بکاتەوە، هەر ئەمەش بوو کەوای لە(واتسن)ی دامەزرێنەری ئەم قوتابخانەیە کرد کە بڵێت [دە (١٠) مندالّی ئاسایی و بێ نوقسانیم بدەنێ، من هەر لەخۆمەوە بەبێ دەست نیشان کردن یەکێکیان هەلّدەبژێرم و بەئارەزووی خۆم رای دەهێنم و چیم بوێ ئەیکەم بەوە، ئەگەر بمەوێ ئەوا ئەو مندالّە دەکەم بەپزیشک، یان هونەرمەند یان زانا یان بازرگان یان دز یان سوالّکەر] (الالوسی، ١٩٨٣، ص٦٦).

واتە بەبڕوای (واتسن)و هاوەلّەکانی بۆماوەو توانستە تایبەتیەکانی مندالّ هیچ گرنگیان نیەو تەنها رۆلّی سەرەکی بۆ ئەو ژینگەیەیە کە تیایدا دەژی، هەرچەندە ئەم بۆچوونەیان هەلّەیەو تووشی زۆر رەخنەو گلەیی کردن، بەلاّم لەگەلّ ئەوەشدا راو بۆچوونەکانی ئەم قوتابخانەیە پالّی بەزۆر توێژەرو دەروونزانەوە نا کە گرنگی بەژینگەو شێوازی پەروەردەو سزاو پاداشت و چۆنیەتی دروست کردنی رەوشت و بەکارهێنانی شێوازی سەرنج دان و تێبینی کردن بدەن.

**ج- پیاجیە:-**

زانای سویسری پیاجیە یەکێکە لەو کەلّە توێژەرەوانەی کە بەتوێژینەوەکانی بواری سایکۆلۆژیای مندالّی زۆر زۆر دەولّەمەند کرد.
پیاجیە یەکێکە لەو زانایانەی کە بەقوولّی بەناخی عەقلّی مندالّدا چۆتە خوارەوەو لەهەموو زاناکانی تر باشتر چۆنیەتی گەشەکردنی عەقلّی مندالّی شیتەلّ کردۆتەوەو قۆناغەکانی بەووردی دیاری کردووە. هەر راو بۆچوونەکانی پیاجیە بوو کە پالّی بەدەیەها بگرە سەدەها توێژەرو زاناوە نا کەدەست بکەن بەتوێژینەوەی زانستی لەبواری گەشەکردنی عەقلّی و ئەخلاقی مندالّدا. جان پیاجیە زۆر بەتوندی رەخنەی لە(واتسن)و هاوەلّەکانی گرت، لەبەر ئەوەی کە تەنها گرنگیان بەهۆکاری ژینگە دەدا، بەلاّم جان پیاجیە لەو بڕوایەدا بوو کە کەسایەتی و رەووشتی مرۆڤ دەرئەنجامی کارلێکردنی هەردوو هۆکاری ژینگەو بۆماوەیە واتە شارەزایی (فێربوون) و گەینە (النضج).

## د- ئەنسرۆپۆلۆژیا:

زانایانی ئەم بوارەش خزمەتێکی زۆری سایکۆلۆژیای منداڵیان کرد، ئەنسرۆپۆلۆژیا ئەو زانستەیە کە گرنگی بەتوێژینەوەی هۆزو تیرەو کۆمەڵگا سەرەتاییەکان دەدات بەمەبەستی زانینی یاسا هاوبەشەکانی نێوان هەموو کۆمەڵگاکان و ئەو جیاوازییانەی کە لەنێوان کۆمەڵگا سەرەتایی و کۆمەڵگا پێشکەوتووەکاندا هەیە. زانایانی ئەم بوارە گەیشتنە ئەو راستیانەی کە کەلتورو رۆشنبیری گەلان رۆڵی کاریگەری خۆیان لەسەر کەسایەتی تاکەکانیان هەیە.
یەکێک لەو زانایانە (مارگرت مید) بوو کە توێژینەوەی لەسەر سێ (٣) هۆزی سەرەتایی (غینیای نوێ) کرد بەمەبەستی زانینی کاریگەری جۆری راهێنانی کۆمەڵایەتی لەسەر کەسایەتی منداڵەکانیان لەداهاتوودا. ئەم زانستە تازەیەش زۆر بابەتی گرنگی وروژاندو شوێن پەنجەی خۆی لەبواری سایکۆلۆژیای منداڵدا بەجێ هێشت.

## ٢- زیرەکی پێوەکان (مقایس الذکاء):-

بۆ یەکەم جار لەساڵی (١٩٠٤) لەسەر دەستی زانای فەرەنسی (بینیە) زیرەکی پێو دانراو توانرا بەسەرکەوتوانە رێژەی زیرەکی منداڵانی پێ بپێورێ و منداڵە دەبەنگ و دواکەوتووەکان لەمنداڵە ئاسایی و زیرەک و بلیمەتەکان جیا بکرێنەوە. دوا بەدوای ئەوەش ساڵ لەدوای ساڵ زیرەکی پێوی تر ئامادە دەکراو زیرەکی و توانستە جیاجیاکانی منداڵانیان پێ دەپێوان.

## ٣- رووداوەکانی ساڵانی ١٩٢٠-١٩٤٠:-

لەبیستەکانی سەدەی بیستەم سایکۆلۆژیای منداڵ زۆر بەخێرایی گەشەی کرد، ئەویش لەئەنجامی ئەو گرنگی دانە زۆرەی زانایان بوو بەقۆناغی منداڵی. زۆر لەزاناکان گەیشتنە ئەو بڕوایەی کە شارەزابوون لەسایکۆلۆژیای منداڵدا زۆر گرفتی پەروەردەیی و دەروونی چارەسەر دەکات، هەر لەم قۆناغەشدا زۆر لەپەروەردەیاران و زانایان دەستیان کرد بەبەستنی کۆڕو کۆبوونەوەو ئاگادارکردنەوەی دایکان و باوکان و مامۆستایان لەچۆنیەتی پەروەردەکردنی منداڵ و شێوازەکانی راهێنانی کۆمەڵایەتی دروست، هەروەها زۆر عەیادەو جێگای تایبەت بە توێژینەوەو چارەسەرکردنی منداڵان کرایەوە، لەلایەکی تریشەوە چەندەها دایەنگاو باخچەی ساوایان لە زۆربەی زانکۆو کۆلیژەکانی پێگەیاندنی مامۆستایان وەک لابورێک بۆ بە ئاکام گەیاندنی توێژینەوەی زانستی لەسەر منداڵان کرانەوە، هەروەها زۆر مەڵبەندی توێژینەوەی منداڵان لەئەمریکاو ئەوروپا کرانەوە (الزوبعی، ١٩٨٣، ص١٣- ١٤).

## ٤- ساڵانی (١٩٤٠- بەدواوە):-

لەکۆتایی سیەکانی سەدەی بیستەم ، توێژینەوەو هەوڵ و کۆششەکانی زانایانی بواری سایکۆلۆژیای منداڵ گوڕو تینی جاری نەما، ئەوەش بەڕای مێژوونووسان بۆ چەند هۆکارێک دەگەڕێتەوە لەوانە:

أ- زۆر بوارو پسپۆری تر لەسایكۆلۆژیادا سەریان هەڵداو بوونە هۆی ئەوەی كە زیاتر لەسایكۆلۆژیای منداڵ سەرنجی زانایان و پسپۆران بۆلای خۆیان رابكێشن.

ب- هەڵگیرسانی شەڕی جیهانی دووهەم كە بووە هۆی دەربەدەرو پەرەوازەكردنی رۆشنبیران و وەستانی توێژینەوەو لێكۆڵینەوەی زانستی لەزۆربەی بوارەكان، بەتایبەتیش سایكۆلۆژیای منداڵ.
بەڵام لەناوەڕاستی پەنجاكانی سەدەی بیستەم جارێكیتر گرنگیدان بەسایكۆلۆژیای منداڵ سەری هەڵدایەوەو گۆڕانكاری و گەشەكردنێكی زۆر لەتیۆرە دەروونیەكان و میتۆدو شێوازەكانی توێژینەوەی زانستی و كۆكردنەوەی زانیاریدا ڕوویدا، لەم قۆناغەدا زۆربەی توێژینەوەكان ڕێچكەو شێوازی لابوورییان وەرگرت (الزوبعی، ١٩٨٣، ص١٦- ١٧).

بەم شێوەیە بواری سایكۆلۆژیای منداڵ رۆژ لەدوای رۆژو ساڵ لەدوای ساڵ گەشەی كرد، تا گەیشتە ئەم ئاستەی ئەمرۆ كە ئەوەندە زانیارییەكان و ڕێبازەكانی زیادی كردووە، بۆتە هۆی ئەوەی كە چەندەها پسپۆری جیاجیا لەسایكۆلۆژیای منداڵدا دروست ببن و هەر كۆمەڵە زانایەك خۆیان بەلایەنێكی سایكۆلۆژیای منداڵەوە (لایەنی ژیری، ئەخلاقی، كۆمەڵایەتی، زمانی، رۆڵی سێكسی، هەڵچوونی... تاد) خەریك بكەن.

بەڵام لەگەڵ ئەو هەموو پێشكەوتنەشدا، تاوەكو ئێستا تیۆرێكی گشتی كەسەرجەم دیاردەكانی سایكۆلۆژیای منداڵ لێك بداتەوە نیەو چەندەها پرسیاریش بێ وەڵامن، بەڵام ئێمە لەوە دڵنیاین كە رۆژێك دێت ئەو تیۆرەش لەدایك ببێت و وەڵامی ئەو پرسیارانەش بدرێنەوە.

**ڕێگاکانی بەئەنجام گەیاندنی توێژینەوە لەسایکۆلۆژیای منداڵدا**

**وەسفە ڕێگا**

**درێژە ڕێگا**

**پانە ڕێگا**

**کەرەستەکانی کۆکردنەوەی زانیاری**

**تێبینی**

**چاوپێکەوتن**

**ڕاپرسی**

## ڕێگاکانی بەئەنجام گەیاندنی توێژینەوە لەسایکۆلۆژیای منداڵدا
## (طرق البحث في علم نفس الطفل)

لەدێر زەمانەوە بەردەوام مرۆڤ لەهەوڵی ئەوەدا بووە کە شارەزای دیاردەکانی گەردوون و ئەو جیهانە بەرفراوانە ببێت کە تیایدا دەژی. بۆ ئەم مەبەستەش پەنای بۆ چەندەها شێوازو ڕێگاو کەرەستەی جیاجیا بردووە، بۆ ئەوەی بگاتە مەبەست و مەرامەکانی. گومانیشی تێدا نیە کە ڕێگاو کەرەستەو شێوازەکانی کۆکردنەوەی زانیاری و بەئاکام گەیاندنی توێژینەوەی زانستی لە بوارێکەوە بۆ بوارێکی تر جیاوازەو لەهەندێک لایەنەوە تایبەتمەندێتی خۆیان هەیە.
سایکۆلۆژیای منداڵیش وەک هەموو بوارەکانی تری ژیان دیاردەو بابەتی تایبەتی خۆی هەیەو پێداویستیشی بەمیتۆدو ڕێگای گونجاو بۆ کۆکردنەوەی زانیاری دەربارەی منداڵ و قۆناغ و لایەنەکانی گەشەکردنی هەیە. بۆ ئەم مەبەستەش دەروونزان و پزیشک و پسپۆرانی ئەم گۆڕەپانە چەندەها شێوازو کەرەستەو ڕێگای گونجاوو لەباریان هەڵبژاردووەو بنیاتناوە بۆ کۆکردنەوەی زانیاری و بەئاکام گەیاندنی توێژینەوەی زانستی.

هەر چەندە هەر بوارو گۆڕەپانێک گرفت و بابەت و دیاردەو شێوازی تایبەتی خۆی هەیە، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا هەنگاوەکانی چارەسەرکردن و هەڵهێنان و دۆزینەوەی گرێ کوێرەی گرفتەکان لەهەموو بوارەکاندا تارادەیەکی زۆر هاوبەشن و بەیەک ڕێچکەدا گوزەر دەکەن، ئەویش بەهەست کردن بە گرفت و ئەندێشەکان دەست پێدەکات و بەقۆناغەکانی دانانی گریمان (فرضية)و کۆکردنەوەی زانیاری و گەڕان بەدوای ڕاست و دروستی گریمانەکاندا تێدەپەڕێت و بەشیتەڵ کردنەوەو لێکدانەوەی دەرئەنجامەکان کۆتایی دێت.
ئەم ڕێگاو کەرەستانەی خوارەوە بەگرنگترین و شیاوترین ڕێگاو کەرەستەی کۆکردنەوەی زانیاری بۆ بەئاکام گەیاندنی توێژینەوەی زانستی دەژمێردرێن.

### أ- ڕێگای ئەزموونی (تاقیگەیی) (الطريقة التجريبية) (Experimental method):-

لەم ڕێگایەدا زانیاری تەواو دەربارەی دیاردەکانی گەشەکردن کۆدەکرێتەوەو چەندەها گۆڕانکاری بەسەردا دێت و بەچەند قۆناغێکدا تێدەپەڕێت تادەگاتە دەرئەنجامەکان، لەم ڕێگەیەدا بەپلەی سەرەکی پشت بەم خاڵانەی خوارەوە دەبەسترێت:

١- دیاری کردنی هۆ (سبب) (متغير مستقل)و دەرئەنجام (النتيجة) (متغير تابع) بە شێوەیەکی (مەبدەئی) وەک گریمان و بۆ چونێکی زیرەکانە بۆ دەست نیشانکردنی ئەو هۆکارەی کە دەمانەوێت شوێنەواری کاریگەرییەکانی بزانین.

٢- هەڵبژاردنی نموونە (عينة) (Sample)ی گونجاوو کە گوزارشت لەو کۆمەڵگایە بکات کە لێی وەرگیراوە بۆ ئەوەی نموونەیەکی ڕاستەقینە بێت (Representative).

٣- دابەش كردنی نموونەكە بەسەر دوو گروپ و كۆمەڵدا، كەیەكەمیان بە گروپی ئەزموونی (المجموعة التجريبية) (Experimental group)و دووهەمیان بەگروپی كۆنترۆڵی (Control group) ناودەبرێت.

٤- زاڵ بوون و كۆنترۆڵ كردنی ئەو هۆكارانەی كە دەرەكی و نامۆن (المتغيرات الدخلية) بەتاقی كردنەوەكەو كاردانەوەی خراپیان لەسەر دەرئەنجامی توێژینەوەكە هەیە، ئەویش لەرێگەی دوور خستنەوە (وەك گەرما، سەرما، دەنگە دەنگ، ترس و دڵەڕاوكێ، خەم و خەفەت... تاد) یان بەیەكسان كردنیان لەنێوان هەردوو گروپەكەدا (وەك تەمەن، زیرەكی، ئاستی رۆشنبیری و پلەی كۆمەڵایەتی و... تاد).
٥- دانانی هۆو هۆكاری سەربەخۆ (عامل مستقل) لەسەر گروپی ئەزموونی و دوورخستنەوەو دانەنانی لەسەر گروپی كۆنترۆڵی.
٦- پێوان و زانینی كاریگەری هۆكاری سەربەخۆ لەسەر گروپی ئەزموونی و بەراوردكردنی هەردوو گروپەكە بەیەكتری.
٧- شیتەڵكردنەوەی زانیارییەكان.

٨- لێك دانەوەی دەرئەنجامەكان.

نموونە: ئەگەر بمانەوێت توێژینەوەو تاقی كردنەوەیەك بەرێگای ئەزموونی (تجريبي) دەربارەی كاریگەری بینینی فیلمە شەڕخوازو خوێناوی یەكان لەسەر رەوشتی شەڕخوازی بەئاكام بگەیەنین، ئەوا دەبێت ئەم خاڵانەی خوارەوە پەیرەو بكەین:

١- دانانی گریمانێك (Hypothesis) كە بینینی فلیمە شەڕخوازیەكان دەبێتە هۆی زیادكردنی رەوشت و هەڵس و كەوتی دەست درێژیو شەڕخوازی لەلای منداڵان.

٢- دوو كۆمەڵ منداڵ هەڵدەبژێرین بۆ ئەوەی تاقی كردنەوەكەیان لەسەر بكەین، كۆمەڵەی یەكەم ناو دەبەین بەكۆمەڵەی ئەزموونی (تجريبي)، كۆمەڵەی دووهەمیش بە كۆمەڵەی كۆنترۆڵی (ضابطة).

٣- دەبێت زۆربەی خاسیەت و سیفاتەكانی (هۆكارەكان) (العوامل)ی ئەو دوو كۆمەڵە لەیەكەوە نزیك بن وەك (تەمەن، ئاستی رۆشنبیری و كۆمەڵایەتی و ئابووری، رەوشتی شەڕخوازانەیان... تاد)، واتە نابێت منداڵانی كۆمەڵەی یەكەم لەكۆمەڵەی دووهەم گەورەتر بن یان دەوڵەمەندتر یان رۆشنبیرتر یان زیرەكتر یان لاسارتر، بەڵكو دەبێت زۆر نزیك بن لەیەكترییەوە.

٤- منداڵانی ئەو دوو كۆمەڵەیە تاقی دەكرێنەوە بۆ زانینی رێژەو چەندێتی رەوشت وهەڵس و كەوتی شەڕخوازی لەلایان.

٥- فیلمی دەست درێژی و شەڕخوازی پیشانی گروپی یەکەم (تجریبی) دەدرێت و لەجیاتی ئەو فیلمەش فیلمێکی کۆمیدی کۆمەڵایەتی خۆش پیشانی کۆمەڵەی دووهەم (ضابطة) دەدرێت.

٦- دوای تەواو بوونی هەردوو فیلمەکە، دەست دەکرێت بەپێوانە کردن و دەست نیشانکردنی ڕەوشت و هەڵس و کەوتی دەست درێژی و شەڕخوازانە لەلای هەردوو گروپەکە.

٧- شیتەڵکردنەوەی ئەو زانیاریانەی کە دەربارەی ڕەووشتی ئەو دووگروپە دەست کەوتووەو گۆڕینی جۆری ڕەوشت و هەڵس و کەوتە شەڕخوازییەکان بۆ ژمارەو زانیاری چەندێتی (المعلومات الكمية).

٨- لێکدانەوەی (تفسير) دەرئەنجامی ئەو توێژینەوەیە، واتە کاتێک دەگەینە ئەو ڕاستیەی کە منداڵانی گروپی یەکەم زیاتر لە منداڵانی گروپی دووهەم دەست درێژکارو شەڕخواز بوون، ئەوە دەتوانین بەدڵنیایی یەوە بڵێین کە منداڵانی گروپی یەکەم لەڕێگەی بینین و لاسایی کردنەوەی ئەو فلیمە شەڕخوازییەوە فێری ئەو ڕەوشتە نا بەجێیانە بوون.
بێگومان ئەم ڕێگایە زۆر سەرکەوتوو بەکەڵکە بۆ کۆکردنەوەی زانیاری و بەئاکام گەیاندنی توێژینەوەی زانستی بەڵام هەندێک کەم و کورتی تێدایە لەوانە، زۆر جار لەبەر هەندێک پێوەری مرۆڤایەتی و ئەخلاقی ناتوانرێت هەندێک ئەزموون و تاقی کردنەوە بکرێن لەوانە:

أ- کاریگەری لێدان و سوکایەتی پێکردن (هۆکاری سەربەخۆ، عامل مستقل) لەسەر هەندێک گۆڕانکاری لەڕەوشتدا (هۆکاری پاشکۆ، عامل تابع)، چونکە توێژەر ناتوانێت کۆمەڵێک منداڵ بهێنێ و دەست بکات بەلێدان و سووکایەتی پێکردنیان بۆ ئەوەی بزانێت کاریگەری ئەو لێدانە لەسەر گەشەکردن و کەسایەتی و هەندێک لایەنی ڕەوشتی ئەو منداڵانە چیە؟.

ب- ناتوانرێت بەشێک لەتوێکڵ و پەردەی مێشک لا ببردرێت یان دەست کاری چەند ناوچەیەکی مێشک بکرێت یان چەند خانەو شانەیەک تێک بدرێت (هۆکاری سەربەخۆ) بۆ ئەوەی کاریگەرییان لەسەر یادکردنەوەو بیرکردنەوەو هەڵس و کەوتی ئەو کەسانە بزاندرێت (هۆکاری پاشکۆ).
ج- ناتوانین کۆمەڵێک منداڵ برسی بکەین تاوەکو کاریگەری برسێتی زۆر لەسەر ڕەوشتی منداڵ بزانین.
لەگەڵ هەندێک لە ئەو کەم و کورتیانەشدا ئینجا بەسەرکەوتووترین ڕێگا بۆ کۆکردنەوەی زانیاری دادەنرێت، لەبەر ئەوەی زۆر لەخودێتی و داشکاندن بەلایەک و حاڵەتی مەزاجی توێژەر دوور دەکەوێتەوەو لەبابەتی (موضوعي) (Objectivity) نزیک دەکەوێتەوە هەروەها لەتوانای توێژەردا هەیە کە بەسەر دیاردەکاندا زاڵ بێت و کۆنترۆڵی زۆربەی زۆری ئەو هۆکارە دەرەکی و نامۆیانە بکات کە کاری خراپ دەکەنە سەر دەرئەنجامی توێژینەوەکەو لەڕێچکەی ئاسایی خۆی لادەدەن.

## ب- وەسفە ڕێگا (الطريقة الوصفية) (Descriptive method):

وەک بەناوەکەیدا دیارە ئەم ڕێگایە پشت بەوەسف کردنی گۆڕان و قۆناغەکان و دیاردەکانی گەشەکردن دەبەستێت ئەویش بەکۆکردنەوەی زانیاری دەربارەی لایەنە جیاجیاکانی گەشەکردنی منداڵ (جەستەیی، ژیری، هەڵچوونی، کۆمەڵایەتی... تاد)، ئیتر بەسەرنج دان و چاوپێکەوتن و پرسیار لێکردنی منداڵ خۆی بێت یان دایک و باوک و مامۆستاکانیان. ئەم ڕێگایەش بۆ یەکەم جار لەسەر دەستی هەندێک لەدەروونزانەکان هاتەکایەوە ئەوانیش بەسەرنج دان و چاوپێکەوتنی منداڵەکانیان دەستیان پێکردو ڕۆژ لەدوای ڕۆژو ساڵ لەدوای ساڵ زانیارییان دەربارەی چۆنێتی گەشەکردنیان کۆدەکردەوە. ئەم ڕێگایەش دوو جۆری جیاوازی هەیە، یەکەمیان ناودەبرێت بەدرێژە ڕێگا (الطريقة الطولية)و دووهەمیشیان بەپانە ڕێگا (الطريقة المستعرضة).

### ١- درێژە ڕێگا (الطريقة الطولية) (Longitudinal method):

مەبەست لەدرێژە ڕێگا ئەو شێوازەیە لە بەئاکام گەیاندنی توێژینەوەی زانستی کە لێکۆڵینەوە لەسەر کۆمەڵێک منداڵی دیاری کراو بۆ ماوەیەکی درێژ کە هەندێک جار دەگاتە (٣٠-٤٠) ساڵ دەکرێت، ڕۆژ لەدوای ڕۆژو مانگ لەدوای مانگ و ساڵ لەدوای ساڵ زانیاری دەربارەی لایەنەکانی گەشەکردنیان کۆدەکرێتەوە، واتە توێژەر لەو ڕۆژەی کە دەست دەکات بەدیاری کردنی ئەو کۆمەڵە منداڵە هەتا ئەو ڕۆژەی کە توێژینەوەکەی تەواو دەبێت هەر تەنها لێکۆڵینەوە لەسەر ئەو کۆمەڵە منداڵە دەکات و ساڵ لەدوای ساڵ لەگەڵیان بەردەوام دەبێت. لەساڵی یەکەم پێوانەی ئەو لایەنە دەکات کە توێژینەوەی لەسەر دەکات ئینجا چاوەڕوان دەبێت تا ئەو منداڵانە ساڵێک گەورە دەبن ئینجا بۆجاری دووەم پێوانەی ئەو لایەنەی گەشەکردن دەکات، ساڵی سێهەمیش بەهەمان شێوە.. تاکۆتایی توێژینەوەکەی.

بۆ نموونە ئەگەر توێژەرێک بیەوێت بزانێت منداڵ لەلایەنی جەستەیی و کۆمەڵایەتیەوە چۆن گەشە دەکات، ئەوا لەسەری پێویستە کە کۆمەڵێک منداڵی دیاریکراو (کە یەک تەمەنیان هەبێت) هەڵبژێرێت (بۆ نموونە ٢ ساڵ) ئینجا لەم تەمەنی دوو ساڵییەدا درێژی و کێش و بارستایی وپەیوەندی و هاوکاریان لەگەڵ کەسانی تر ببێوێ، ئینجا لەتەمەنی (٣) سێ ساڵیدا ئەو دیاردەو لایەنانە بۆ جاری دووهەم بپێوێ، هەروەها لەساڵی (٤) چوارەم ئینجا (٥) پێنجەم... تاد. بەم شێوەیە زانیاری تەواوی دەربارەی چۆنیەتی گەشەکردنی جەستەیی‌و کۆمەڵایەتی ئەو کۆمەڵە منداڵە دەست دەکەوێت و توێژەر دەتوانێت بەراورد لەنێوان منداڵەکاندا بکات یان ڕێژەی گەشەکردنیان بەپێی تەمەن بدۆزێتەوە یان بزانێت لە چ ساڵێکدا گەشەکردن زۆر خێرایە یان هێواش و لاوازە.

تیرمانی (Terman) زانا یەکێک بوو لەو کەسانەی کە بۆ ماوەی (٣٠) سی ساڵ لەگەڵ کۆمەڵێک منداڵی زیرەک و بلیمەتدا هەر لەقۆناغی باخچەی ساوایانەوە (رياض الاطفال) تا قۆناغی خوێندنی باڵا بەردەوام بوو، ساڵ لەدوای ساڵ سەرنجی چۆنیەتی و ڕێژەی گەشەکردنی

(جەستەیی، ژیری، کۆمەڵایەتی) ئەو منداڵانەی دەدا. هەروەها ئارنولد جیزلیش توێژینەوەی لەسەر (١٠٠) سەد منداڵی شیرخۆر کردو مانگ لەدوای مانگ زانیاری دەربارەی چۆنیەتی فێربوونی گرتنی شتەکان و گەشەکردنی کۆکردەوە. لەلایەکی تریشەوە پەیمانگای (فلز) بۆ لێکۆڵینەوەی زانستی توێژینەوەیەکی بەم ڕێگایە لەسەر (٧١) کەس لەکاتی لەدایک بوونەوە تا قۆناغی کامڵی (مرحلة الرشد) کردو لەو ماوە دوورو درێژەدا زانیارییەکی زۆر دەربارەی ڕەوشت و هەڵس و کەوتی شەڕخوازیو دەست درێژیان کۆکرایەوە. (هرمز، ١٩٨٨، ص٢٩).

***شایانی باسە ئەم ڕێگایە چەند خاڵ و خاسیەتێکی باش و بەهێزی هەیە لەوانە:***

أ)- ئەو زانیاریانەی بەم ڕێگایە کۆ دەکرێتەوە زۆر ووردو بەدیقەتترە لەشێوازی پانەڕێگا.

ب)- دەتوانرێت جیاوازی تاکایەتی (الفروق الفردية) لەنێوان منداڵەکاندا بکرێت و بزاندرێت کام منداڵ لەهەموویان باشترە یان خراپترە، لەهەمان کاتیشدا خاڵی لاوازی و بەهێزیان دیاری بکرێت.

ج)- لەتوانادا هەیە بەم ڕێگایە زانیاری لەسەر زیاتر لەلایەنێکی گەشەکردنی منداڵەکان (جەستەیی، کۆمەڵایەتی، ژیری، هەڵچوونی) کۆ بکرێتەوە بەپێچەوانەی پانە ڕێگاوە کە زیاتر زانیاری لەسەر لایەکی گەشەکردن کۆدەکاتەوە.

***بەڵام لەگەڵ ئەو باشیانەی سەرەوەشدا، کەچی ئەم ڕێگایە چەند کەم و کورتی و نووقستانیەکی تێدایە لەوانە:***

أ- کات و ماندووبونێکی زۆری دەوێت و لەتوانای هەموو توێژەرێکدا نیە کە پەنا بۆ ئەم ڕێگایە ببات.

ب- ناتوانرێت کە سوود لەکەرەستەو ئامرازە تازەکان وەربگیرێت. بۆ نموونە ئەگەر توێژەرێک بۆ ماوەی (١٠) ساڵ زانیاری لەسەر ڕێژەی زیرەکی کۆمەڵێک منداڵ بەرێگەی زیرەکی پێوێکی دیاریکراو کۆبکاتەوە بەڵام دوای ئەو (١٠) ساڵە زیرەکی پێوێکی باشتر پەیدا بوو، ئەوا لەو کاتەدا توێژەر ناتوانێت ئەو زیرەکی پێوە (مقياس الذكاء) تازەیە بەکار بهێنێت، چونکە (١٠) ساڵە زانیاری بەو زیرەکی پێوە کۆنە کۆدەکاتەوەو نابێت دوای ئەوە زیرەکی پێوێکی تر بەکار بهێندرێت چونکە لەوانەیە جیاوازی لەنێوان جۆری برگەو قورسی و سوکی و ئەو توانستەی کە هەردووکیان دەیپێون هەبێت.

ج- ناتوانرێت توێژینەوە لەسەر ژمارەیەکی زۆر لەمنداڵان بکرێت، چونکە کات و ماندو بوون و توانایەکی زۆری دەوێت.

د- ئەگەر یەکێک یان زیاتر لەیەکێک لە ئەو منداڵانەی کە توێژینەوەیان لەسەر دەکرێت مردن یان بێزار بوون یان ماڵیان لەو شارو وڵاتە باری کرد، ئەوا لەو کاتەدا لەتوانادا نییە کە جێگەیان بەمنداڵانی تر پڕ بکرێتەوە، چونکە لەوانەیە (٧) ساڵ یان زیاتر یان کەمتر بێت کە تەنها زانیاری لەسەر ئەو منداڵە کۆدەکرێتەوە، ئیتر ناتوانرێت دوای ئەو چەند ساڵە منداڵێکی تر کە لە(١٠٠٪) سەدا سەد لەهەموو توانست و خاسیەت و لایەنێکدا وەکوو ئەو بێت ، بدۆزرێتەوە.

## ٢- پانە ڕێگا (الطريقة المستعرضة) (Cross- Sectional Method):

ئەم ڕێگایە بریتییە لە بەئاکام گەیاندنی توێژینەوە لەسەر چەند کۆمەڵێک منداڵی تەمەن جیاواز، واتە توێژەر لەهەمان کاتدا کۆمەڵێک منداڵ لەتەمەنی (٤) چوارساڵان و کۆمەڵێکی تر (٥) ساڵان و کۆمەڵێکی تر (٦)و یەکێکی تر (٧)و یەکێکی تر (٨)... تاد هەڵدەبژێرێت، ئینجا دەست دەکات بەپێوانە کردن یان سەرنج دانی ئەو لایەنەی کە مەبەستیەتی لەلای هەریەک لەو کۆمەڵانە لەماوەیەکی دیاریکراودا بەبێ ئەوەی چاوەڕوانی ئەوە بکات کە هیچ کەس لەمنداڵانی ئەو کۆمەڵانە گەورەببن، ئینجا دوای ئەوە ناوەندی ژمێرەیی (متوسط الحسابي) بۆ منداڵانی ئەو کۆمەڵانە دەردەهێنێت و دەیکات بەنرخ و بەهای هەموو کۆمەڵێک واتە دەبێت بەپێوەری (معیار) هەموو منداڵەکانی ئەو کۆمەڵە، دوای ئەوە دەست دەکات بە بەراوردکردنی بەهای ئەو ناوەندە ژمێرەییانەی کە بۆ کۆمەڵەکانی دەرهێناوە تا بزانێت ڕێژەی گەشەکردنی لایەنەکان (جەستەیی، ژیری، کۆمەڵایەتی، هەڵچوونی) چەندەو بە چ شێوەیەک گەشە دەکەن.
ئینجا بۆ ئەوەی توێژەر لەکارەکەیدا سەرکەوتوو بێت دەبێت ژمارەیەکی زۆر لەمنداڵان ( وەک نموونە ) بۆ هەر کۆمەڵێک هەڵبژێرێ تاوەکو بەشێوەیەکی ڕاستەقینە گوزارشت لەو کۆمەڵە بکەن کە لێی هەڵبژێردراوەو ببن بەنوێنەری ڕاستەقینەی کۆمەڵە سەرەکیەکەیان.

***شایانی باسە ئەم ڕێگایە چەند خاسیەت و خاڵێکی باش و بەهێزی خۆی هەیە لەوانە:***

أ- پێویستی بەماندوو بوون و هیلاکی زۆر نیە.
ب- لەماوەیەکی کورتدا توێژەر دەگاتە دەرئەنجامی توێژینەوەکەی و وەک درێژە ڕێگا پێویستی بەچەندەها ساڵ نیە بۆ ئەوەی بگاتە ئامانجە دیاریکراوەکانی.
ج- لەتوانادا هەیە لەیەک کاتدا توێژینەوە لەسەر هەزارەها منداڵی تەمەن جیاواز بکرێت.
د- ئەگەر چەند منداڵێکی کۆمەڵەکە دوور کەوتنەوەو بەشداریان نەکرد ئەوا لەتوانادا هەیە کە بەمنداڵانی تر شوێنەکانیان پڕ بکرێنەوە.
هـ- دەتوانرێت سوود لەکەرەستەو ئامرازو زیرەکی پێوە نوێیەکان وەر بگیرێت.

***لەگەڵ ئەو خاڵە بەهێزانەی سەرەوە، پانە ڕێگا ڕووبەڕووی ئەم گرفتانە دەبێتەوە:***

أ- زانیاریەکانی ئەم ڕێگایە وەک زانیارییەکانی درێژە ڕێگا ووردو بەدیقەت نین.
ب- لەتوانادا نیە لەیەک کاتدا توێژینەوە لەسەر چەند لایەنێکی گەشەکردن بکرێت.
ج- ناتوانرێت هەست بەجیاوازی تاکایەتی نێوان منداڵەکان بکرێت، چونکە پشت بە ناوەندی ژمێرەیی هەموو منداڵەکان دەبەستێت نەک بە زانیاری سەر هەر یەک لەمنداڵەکان.
واتە لەم ڕێگایەدا ناتوانرێت دەست نیشانی خاڵە لاوازو بەهێزەکانی هەریەک لەمنداڵەکان بکرێت. ئینجا بۆ ئەوەی سوود لەخاڵە بەهێزەکانی هەردوو پانەو درێژە ڕێگا وەربگیرێت و لەئوقوستانی و کەم و کورتیەکانیان ڕزگاربن، هەندێک لەتوێژەرەکان لەیەک کاتدا پەنا بۆ هەردوو ڕێگاکە دەبەن لەکاتی بەئاکام گەیاندنی توێژینەوەکانیان.

## كەرەستەكانی كۆكردنەوەی زانیاری (وسائل جمع المعلومات):-

بۆ ئەوەی توێژینەوەی زانستی بەسەركەوتوانە بەئاكام بگەیەندرێت، دەبێت چەندەها كەرەستەی تایبەت بە كۆكردنەوەی زانیاری بۆ دەستەبەرو دابین بكرێت، بێگومان هەر بوارو پسپۆڕیو بابەتێك تایبەتمەندی خۆی هەیە، لەبەر ئەوە دەبێت توێژەر زۆر بەزیرەكانە ئەو كەرەستەو ئامرازانە بەكار بهێنێت كە دەیان گەیەنێتە مەبەست.

**ئەمانەی خوارەوە لەكەرەستە گرنگەكانی كۆكردنەوەی زانیارین لەبواری گەشەكردنی منداڵاندا:-**

### ١- تێبینی (الملاحظة) (Observation):

تێبینی یەكێكە لەو كەرەستە گرنگانەی گۆڕەپانی سایكۆلۆژیای منداڵ و بەكۆنترین كەرەستەی كۆكردنەوەی زانیاریش دادەنرێت، چونكە یەكەم جار گرفت و دیاردەكان سەرنجی مرۆڤیان راكێشاوەو لەلایەنیەوە تێبینی كراون ئینجا لەهەنگاوی دووهەم بیر لەكەرەستەو ئامرازی تر بۆ چارەسەركردن و كۆنترۆڵ كردنیان كراوەتەوە.
مەبەست لەتێبینی سەیركردن و سەرنج دانی ئەو رەوشت و هەڵس و كەوت و گۆڕانكارییانەیە كە لەلای منداڵان روودەدەن دواتریش كۆكردنەوەی زانیاری دەربارەیان. شایانی ئاماژە بۆ كردنە كە دوو جۆر تێبینی هەیە یەكەمیان تێبینی بێ مەبەست و سەرپێیە (الملاحظة العابرة) و دووهەمیشیان تێبینی بەمەبەستە (الملاحظة المقصودة). جۆری دووهەمیان زۆر گرنگ و پێویستە بۆ كۆكردنەوەی زانیاری.

**ئەم خاڵانەی خوارەوەش پێوەری جیاكردنەوەن لەنێوان تێبینی سەرپێیی و تێبینی زانستی و بەمەبەست:**

١- دەبێت توێژەر مەبەست و ئامانجی سەرەكی / خۆی لەكاتی تێبینی كردندا دیاری بكات. ئایا مەبەستی سەرەكی توێژەر تێبینی كردنی رەوشتی شەڕخوازی منداڵە یان چۆنیەتی هاوكاری كردنی یان گۆشەگیری یان توانای راكردن و هەڵبەزو دابەز یان... تاد. دەبێت مەبەستەكە لەپێش دەست كردن بەتێبینی دیاری بكرێت.

٢- شوێن/ ئەركی سەرەكی توێژەرە كە دەبێت شوێن و جێگای تێبینیەكانی دیاری بكات، واتە لەچ جێگایەك زانیاری دەربارەی منداڵ كۆدەكاتەوە، ئایا دەیەوێت تێبینی رەوشتی منداڵ لەگۆڕەپانی قوتابخانە بكات یان لەماڵەوە یان كۆڵان یان كاتی یاریكردنی لەیاریگا یان... تاد.

٣- کات/ زۆر پێویستە کە توێژەر کاتی تێبینی کردنەکانی دیاری بکات، واتە لەچ کاتێک (بەیانی، نیوەڕۆ، ئێواریێ، شەو، ڕۆژ، کاتی نان خواردن، کاتی یاریکردن کاتی پشوودان.. تاد) تێبینی ڕەووشت و هەڵس و کەوتی منداڵەکان دەکات.

٤- ئامادەکردنی خشتەو کەرەستەی پێویست : بۆ تۆمارکردنی زانیارییەکان. بۆ نموونە هەندێک جار پێویست بەئەوە دەکات کە لەژووری تایبەتیەوە تێبینی ڕەوشتی منداڵەکان بکرێت بۆ ئەوەی بەشێوەیەکی واقیعی و ڕاستەقینە هەڵس و کەوت بکەن. ئا لەم کاتانەدا توێژەر پێداویستی بەژووری تایبەتی دەبێت کە جام و شووشەکانی لەو جۆرەن کە تەنها لەیەک دیوەوە کەسانی تر دەبینرێن، واتە تەنها توێژەر منداڵەکان دەبینێ و منداڵەکان ناتوانن توێژەری ناو ئەو جۆرە ژوورانە ببینن.

هەروەها هەندێک جار پێویست بە ئەوە دەکات کە زیاتر لەتێبینەرێک (ملاحظ) سەرنجی منداڵەکان بدەن بۆ ئەوەی ئەگەر یەکەم تێبینەر نەیتوانی هەموو ڕەوشت و هەڵس و کەوتەکان تۆمار بکات ئەوە تێبینەری دووهەم لەو بارەیەوە یارمەتی دەدات. لەلایەکی تریشەوە هەندێک جار ئامێرەکانی وەک کامێرا و تۆمارکەر (المسجل) دەتوانن کاری تێبینەر ئاسان بکەن.

وەک دەرکەوتووە تێبینی تەنها کەرەستەیە بۆ کۆکردنەوەی زانیاری دەربارەی منداڵی شیر خۆرو تەمەن بچووک چونکە فێری زمان نەبوون و ناتوانرێت لەڕێگەی کەرەستەکانی تری وەک (چاوپێکەوتن، ئیش کردن، زیرەکی پێوەکان، ڕاپرسی.. تاد) زانیاری دەربارەیان کۆبکرێتەوە.

## ٢- چاوپێکەوتن (المقابلة) (Interview):

بریتیە لە ڕووبەڕوو بوونەوەی نێوان دووکەس کە لەمیانەیەوە ڕاو و بیرو بۆچوون ئاڵوگۆڕ دەکرێت و هەرجارەی لایەک پرسیار دەکات و ئەوی تر وەڵام دەداتەوە، بەڵام ئەوەی ئێمە لێرەدا مەبەستمانە ئەو جۆرە چاوپێکەوتنەیە کە لەنێوان توێژەرو منداڵ یان دایک و باوک و مامۆستاکانیدا بەمەبەستی کۆکردنەوەی زانیاری دەربارەی هەندێک لایەنی ژیانی منداڵ ساز دەدرێت.

### چاوپێکەوتن زۆر جۆری هەیە لەوانە:

١- چاوپێکەوتنی تاکی (فردي) یان چاوپێکەوتنی کۆمەڵی (جماعي) ، مەبەست لەچاوپێکەوتنی تاکی ئەوەیە کە بەتەنها لەنێوان توێژەرو یەک منداڵ یان یەک کەسی منداڵدا ساز دەدرێت، بەڵام چاوپێکەوتنی بەکۆمەڵ ئەوەیە کە لەنێوان توێژەرو ژمارەیەک لەمنداڵان یان کەس و کاری منداڵاندا سازدەدرێت.

٢- چاوپێکەوتنی ئازاد (المقابلة الحرة)، لەم جۆرەدا ئەو کەسەی چاوپێکەوتنی لەگەڵ ساز دەدرێت بەئارەزووی خۆی قسە دەکات و هیچ ڕێگرو لەمپەرێک لەبەردەم قسەو ڕاو بۆچوونەکانیدا

دادەنرێت بەڵام سنووری چاوپێكەوتنی دیاریكراو (المقابلة المحددة) روون و ئاشكرایەو دەبێت ئەو كەسەی چاوپێكەوتنی لەگەڵ ساز دەدرێت پابەندی هەندێك مەرج و خاڵی دیاریكراو بێت و نابێت لەو سنوورە دەربچێت. بێگومان هەریەك لەو چاوپێكەوتنانە مەبەست و بارودۆخی تایبەتی و خاڵی بەهێزو لاوازی خۆی هەیە.

**<u>چاوپێكەوتن لەهەندێك بارودۆخدا لەبەر ئەم خاڵانەی لای خوارەوە باشترین كەرەستەیە بۆ كۆكردنەوەی زانیاری:</u>**

١- هەندێك كەس لەرێگەی چاوپێكەوتنەوە زیاتر زانیاری دەدەن وەك لەرێگەی راپرس و ئەزموونەكانی ترەوە، واتە حەز دەكەن بەقسە باسی حەزوو ئارەزوو خەوو خەیاڵ و گرفتەكانیان بكەن نەك بەنووسین.

٢- زۆر جار دەتوانرێت لەرێگەی سەرنجدانی گۆرانكاریەكانی دەم و چاوو جووڵەی ئەندامەكانی لەشی ئەو كەسانەی كە چاوپێكەوتنیان لەگەڵ ساز دەدرێت، زۆر زانیاری بەكەڵك لەسەر باری دەروونی و گرفت و ئەندێشەكانیان كۆبكرێتەوە، كە لەتوانادا نیە بەو شێوەیە بەهۆی هیچ كەرەستەیەكی ترەوە كۆبكرێنەوە.

٣- لەرێگەی چاوپێكەوتنەوە دەتوانرێت زیاتر هانی ئەو كەسە بدرێت كە چاوپێكەوتنی لەگەڵ دەكرێت، بۆ ئەوەی زیاتر بەناخی گرفتەكانیدا بچێتە خوارەوەو زیاتر بیریان لێبكاتەوە.

٤- چاوپێكەوتن كەرەستەیەكی بەكەڵكە بۆ زانینی هەندێك لەنهێنیەكان، ئەویش لەرێگەی زمان تەتەڵە كردن یان رەزم و ئەزمی (ایقاع ونغمات) قسەكانی. چونكە هەندێك پرسیاری تایبەتی دەبێتە هۆی وروژاندنی ئەو كەسەو لەرێگەیەوە دەتوانرێت زانیاری زۆر دەربارەی پاڵنەرو سۆزو ئارەزوو هەڵچوون و بیرو باوەرەكانی هەڵبهێنجرێت كە ناتوانرێت بەهیچ شێوەیەك لەرێگەی كەرەستەكانی ترەوە دەست بكەون.

٥- چاوپێكەوتن زیاتر لەبارو گونجاوە بۆ كۆكردنەوەی زانیاری دەربارەی منداڵانی بچووك و كەسانی نەخوێندەوار (ڤان دالین، ١٩٧٧، ص٤٢٨- ٤٢٩).

***<u>ئەو كەسەی كە چاوپێكەوتن ساز دەدات دەبێت ئاگاداری ئەم مەرجانەی لای خوارەوە بێت:</u>***

١- دەبێت چاوپێكار پەیوەندی گەرم و گور لەگەڵ ئەو كەسانەی كە چاوپێكەوتنیان لەگەڵ ساز دەدات دابنێت و لەمەبەستی راستەقینەی چاو پێكەوتنەكە دڵنیایان بكات.

٢- دەبێت شێوەو جۆری پرسیارەکان دیاری بکرێت و بەهۆی رستەو ووشەی سادەو ئاسانەوە ئاراستەیان بکرێت و دوور بێ لەتەم و مژو پێچ و پەنا.

٣- دەبێت پرسیارەکان لەگەڵ ئاستی رۆشنبیری و کۆمەڵایەتی ئەو کەسانەی کە چاوپێکەوتنیان لەگەڵ دەکرێت بگونجێن.

٤- دەبێت چاوپێکار ئاگاداری وەڵامەکان بێت و بەبێ هەڵسەنگاندن و لێوردبوونەوە پشتیان پێنەبەستێت، چونکە هەندێک جار ئەو کەسانەی کە چاوپێکەوتنیان لەگەڵ ساز دەدرێت لەبەر شەرم یان ترس یان عەیبەو شورەیی یان لەبەر ئەوەی وەڵامە راستەکان هەست و سۆزیان بریندار دەکات و تووشی سوکایەتیان دەکات یان بۆ رازی کردنی چاوپێکار هەندێک زانیاری و وەڵامی ناڕاستەقینەو چەواشەکەر دەدەن بەچاوپێکار.

٥- دەبێت چاوپێکار پێش ئەوەی دەست بکات بەچاوپێکەوتن بۆ ماوەیەکی دیاریکراو خۆی رابهێنێ و چەندەها چاوپێکەوتن بۆ فێربوونی خۆی بەئاکام بگەیەنێت. چونکە چاوپێکەوتن لەگەڵ منداڵان و کۆکردنەوەی زانیاری لێیان کارێکی ئاسان نیە.

٦- دەبێت چاوپێکار ئاگاداری ئەوەبێت کە ئەو کەسانەی چاوپێکەوتنیان لەگەڵ ساز دەدات لەسنووری ئامانجەکانی دەرنەچن و خۆیان بەشتی لاوەکی و بێ مانا‌وە خەریک نەکەن.

### ٣- <u>راپرسی، راوەرگرتن (الاستفتاء) (Questionnaire):</u>

بریتیە لەژمارەیەک پرسیارو برگەی نوسراو کە دەدرێت بەمنداڵ (بەتایبەتی گەورەکان و ئەوانەیان کە خوێندەوارن) بەمەبەستی کۆکردنەوەی زانیاری دەربارەی هەندێک لایەنی ژیانیان. ئینجا بۆ ئەوەی راپرسەکە ئاکامی خۆی بپێکێ دەبێت ئەو کەسەی بەکاری دەهێنێت ئاگاداری ئەم خاڵانەی خوارەوە بێت:

١- دەبێت بەتەواوی ئەو گرفت و بابەتەی کە دەیەوێت زانیاری دەربارەی کۆبکاتەوە دیاری بکات.
٢- دەبێت هەموو پرسیارەکان تایبەت بێ بەجۆری گرفتەکەو توێژەر هەوڵ بدات لەرێگەی هەندێک پسپۆرو شارەزاوە لەراست و دروستیان دڵنیا بێت.

٣- دەبێت بەزمانێکی سادەو ساکار دابرێژرێت و لەگەڵ ئاستی رۆشنبیری و کۆمەڵایەتی منداڵدا گونجاو بێت.
٤- دەبێت بەشێوەیەکی لۆژیکانە پرسیارەکان دابنرێت واتە لەسووکەوە بۆ قورس لەسادەوە بۆ ئاڵۆز ریز بکرێن.

٥- دەبێت زانیاری پێویست لەپێشەکی راپرسەکەدا بۆ رێنیشاندان و رێنمایی کردنی منداڵەکان بنووسرێت، تاوەکوو لەرێگەیەوە وەک پێویست وەڵام بدەنەوە.

٦- هانی ئەو کەسانە بدرێن بۆ ئەوەی بەراست گوێی و بابەتیانە وەڵام بدەنەوە.

٧- دەبێت هەر پرسیارەو یەک بیرو بۆچوون (فکرة) هەڵبگرێت و نابێت تەم و مژاوی بێت.

٨- باشتر وایە وەڵامی پرسیارەکان لەڕێگەی چەند ووشەیەکی کەمەوە دیاری بکرێن لەوانە (بەڵێ، نەخێر) (بەڵێ، نازانم، نەخێر) (رازیم، بێلایەنم، رازی نیم) (هرمز، ١٩٨٨، ص٣٢).

پێویستە ئاماژە بۆ ئەوە بکەین کە هەندێک جار راپرس کەرەستەیەکی سەرکەوتوو نیە بۆ منداڵان، لەبەر ئەوەی دەبێت منداڵەکان خوێندەوار بن و توانایەکی باشیان لەزمان و گوزارشت کردندا هەبێت، لەوانەشە هەندێک جار لەمەبەستە سەرەکیەکەی راپرسەکە تێنەگەن. لەبەر ئەوە دەبێت توێژەر ئاگاداری ئەو حاڵەتانە ببێت کە راپرس تیایدا سەرکەوتوو نابێت.

**تیۆرەكانی گەشەكردن**
**تیۆرەكانی پێگەیشتن ( گەین )**
**تیۆرەكانی زانینی**
**تیۆری فێربوونی كۆمەڵایەتی**
**تیۆری شیتەڵكاری دەروونی**
**پرانسیپەكانی گەشەكردن**
**گەشەكردن لە قۆناغی پێش لەدایك بوون**
**بۆماوەو ژینگە**
**كاریگەری گلاندەكان لەسەر گەشەكردن**

## تیۆرییەکانی گەشە کردن (Devlopmental Theories)

بابەتی گەشەکردن سەرنجی زۆر لەزاناو فەیلەسوفەکانی بۆ لای خۆی ڕاکێشاوە، هەر گرنگی ئەم بابەتەشە بۆتە هۆی ئەوەی کە چەندەها تیۆریی جیاواز دەربارەی لێکدانەوەو چۆنیەتی ڕوودانی هەبێت. بەشێوەیەکی گشتی دەتوانین ڕاو بۆچوونی زانایان دەربارەی گەشەکردنی مرۆڤ لەم تیۆرانەی لای خوارەوەدا کۆبکەینەوە.

### ١- تیۆرەکانی پێگەیشتن (گەین) (Maturational Theories):-

بەپێ ی ئەم تیۆرە، منداڵ بەشێوەیەکی ئۆتۆماتیکی و هەر لەخۆیەوە، دوای پێ گەیشتنی کۆئەندامەکانی لەشی، فێری دیاردەکانی گەشەکردن دەبێت و دەتوانێت کۆنترۆڵی جووڵەی ئەندامەکانی لەشی بکات. زانایانی سەر بەم ڕێبازو تیۆرانە جەخت لەسەر ئەوە دەکەن کە نابێت منداڵ ناچار بکرێت و دواى بەناکام گەیاندنی زۆر لەچالاکیەکانی لێبکرێت، پێش ئەوەی ئەو کۆئەندامەی بەرپرسە لەکۆنترۆڵ کردن و بەناکام گەیاندنی ئەو چالاکیە پێ گەیشتبێ، بەڵکو پێویستە دایکان و باوکان و مامۆستایان چاوەڕوانی پێ گەیشتن و گەیینی ئەو کۆئەندامە بکەن کە بەرپرسیارە لەڕاپەڕاندنی ئەو چالاکی و کارو فەرمانانە.

جێگەی ئاماژە بۆ کردنە کە زانایانی وەک (جیزل، هیلگارد، فرانسیس... هتد) بەدامەزرێنەرو ڕابەرانی ئەم تیۆرە دادەنرێن. وە لەگرنگترین توێژینەوەکانی ئەم بوارەش، ئەو توێژینەوەیەیە کە ئارنۆلد جیزل لەسەر دوو کۆمەڵ منداڵ بەئاکامی گەیاند، ناوەڕۆکی توێژینەوەکەش بەم شێوەی لای خوارەوەیە:

[جیزل دوو کۆمەڵ منداڵی ئامادە کرد کە هەموویان دوانە (جمک) بوون]، کۆمەڵەی یەکەم بۆ ماوەی چەند هەفتەیەک لەسەر چۆنیەتی سەرکەوتن بەسەر قادرمەو پێ پلیکاندا ڕاهێنراون و بەدرێژایی ئەو چەند هەفتەیە هەوڵیدا کە فێری چۆنیەتی سەرکەوتنیان بکات، بەڵام وازی لەکۆمەڵەی دووهەم هێناو هیچی فێر نەکردن، دوای تەواو بوونی ماوەی توێژینەوەکە بۆ جیزل دەرکەوت کە منداڵانی کۆمەڵەی دووهەم بەماوەیەکی زۆر کورت فێری سەرکەوتن بوون، لەکاتێکا کە کۆمەڵەی یەکەم ماوەیەکی زۆر پێوەی خەریک بوون. هەروەها هیلگارد لەساڵی (١٩٣٢) دوو کۆمەڵ منداڵی ئامادە کردو، وەک جیزل بۆ ماوەی (١٢) دوانزە هەفتە کۆمەڵەی یەکەمی ڕادەهێناو فێری سەرکەوتن بەسەر قادرمەیدا دەکردن، دوای ئەو (١٢) هەفتەیە منداڵانی کۆمەڵەی یەکەم فێری ئەو چالاکیە بوون، بەڵام دوای ئەو (١٢) دوانزدە هەفتە ئینجا دەستی کرد بەڕاهێنانی کۆمەڵەی دووهەم، دوای یەک هەفتە منداڵانی کۆمەڵەی دووهەم توانیان وەک منداڵانی کۆمەڵەی یەکەم بەسەر قادرمەو پێ پلیکانەدا سەربکەون.

دەرئەنجامی ئەو توێژینەوانە وای لەو زانایانە کرد کە بگەنە ئەو باوەڕەی کە ڕاهێنان و فێر بوون بەتەنها ناتوانن گەشە بەمنداڵ بکەن ئەگەر کۆئەندام و ئامادەباشیە بۆماوەییەکان بەتەواوی گەشەیان نەکردبێ، هەر ئەمەش بووە هۆی ئەوەی کە منداڵانی کۆمەڵەی یەکەم دوای ماوەیەکی زۆر لەڕاهێنان و فێربوون ئینجا بتوانن چالاکی سەرکەوتن بەسەر قادرمەدا بەئاکام بگەیەنن، لەبەر ئەوەی هێشتا کۆئەندامی جووڵەو ماسوولکەکانیان بەتەواوی گەشەی نەکردبوو بەپێچەوانەی منداڵانی کۆمەڵەی دووهەم کە لەتەمەنێکی گەورەتردا دوای پێ گەیشتنی کۆئەندامی جووڵەو ماسوولکەکانیان فێری ئەو چالاکیە کران، هەر لەبەر ئەوەش بوو کە لەماوەیەکی زۆر کورتدا کۆنترۆڵی ئەو چالاکیەیان کرد، چونکە ئەو ڕاهێنان و فێر بوونەیان بناغەیەکی بایۆلۆژی پتەوی هەبوو.

## ۲. تیۆریەکانی زانینی (النظریات المعرفیة) (Cognitive Theories):-

لایەنگرانی ئەم تیۆرە لەپرۆسەی گەشە کردندا باوەڕێکی تەواویان بەگرنگی و ڕۆڵی منداڵ هەیە، بەپێ ی بۆچوونی زانایانی ئەم ڕێبازە، منداڵ بوونەوەرێکی کاریگەرو چووست و چالاکەو هەر بە بۆماوەو لەخۆیەوە توانستێکی خودی خۆی هەیە بۆ تاووتوێ کردن و زانینی دیاردەکانی ژیان، وە لەتوانایدا هەیە چەندەها هەڵس و کەوت و شێوازی جیاواز بۆ خۆسازاندن لەتەک ژینگەو دەوروبەرەکەیدا بگرێتە بەر. لەبەناوبانگترین زانایانی ئەم ڕێبازە (جان پیاجە)ی سویسرییە، کە بەدامەزرێنەرو پێشەوای تیۆری زانینی دادەنرێت.

جان پیاجیە لەو بڕوایە دایە کە گەشە کردن بەهۆی چەند پاڵنەرێکی سروشتی و بۆماوەییەوە دەوروژێندرێ واتە پێکهاتەی دەروونی مرۆڤ بریتیە لەکۆمەڵێک هێڵکاری (Schema) ناوەکی کە لەڕێگەی دووبارە بوونەوەی ژمارەیەک کردارو هەڵس و کەوتی ڕۆژانەوە، بەردەوام دروست دەبێت و ڕۆژ لەدوای ڕۆژ لەڕێگەی هەردوو پرۆسەی مژین و (Assimilation) خۆگونجاندن (Accommodation)ەوە گۆڕانکاری بەسەردا دێت، بەڕای (پیاجە) دوو جۆر هێڵکاری و سکیما هەیە، جۆری یەکەم بریتیە لەسەرجەم کردارو هەڵس و کەوتە جووڵەییە دەرەکیەکان کە ناودەبرێن بەهێڵکاری هەستی جووڵەیی (Sensorimotor- Schema)، جۆری دووهەمیش بریتیە لەسەرجەم ئەو کردارو پرۆسیسە ناوەکیانەی کە ناو دەبرێن بەهێڵکاری زانینی (Cognitive- Schema). مرۆڤ لەڕێگەی ئەو هێڵکاری و سکیمایانەوە لەژیان تێدەگات و شارەزای دیاردەکانی ژیان دەبێت، ئەو پرۆسەیەی کە دەبێتە هۆی کار لێککردن لەگەڵ ژیان و بەردەوام بوونی بوونەوەر، ناودەبرێت بەپرۆسەی خۆسازاندن (Adaptation).

ئەم پرۆسەی خۆسازاندنە لەهەردوو پرۆسەی مژین و خۆگونجاندن پێک دێت. مەبەست لەپرۆسەی مژین (Assimlation) وەرگرتنی شارەزایی و زانیاری تازەو لێکدانەوەی بەهەمان هێڵکاری و سکیمای پێشوتر بەبێ گۆڕانکاری کردن لەهێڵکاری و سکیما کۆنەکاندا، واتە لێکدانەوەی شارەزایی تازەو تێگەیشتنی لەڕێگەی هێڵکاری و شارەزایی کۆنەوە، بۆ نموونە منداڵێکی تەمەن

ساڵ و نیو ناوی پشیلە فێر دەبێت و هێڵکاری و سکیمای تایبەتی لەمێشکی خۆیدا بۆ دروست دەکات، بەڵام دوای ئەوە ئەگەر بۆ یەکەم جار سەگ یان کەروێشکێکی بینی، ئەوە یەکسەر بەوانیش هەر دەڵێت پشیلە، چونکە هیچ هێڵکاری و سکیمایەکی دەربارەی ئەم ئاژەڵە تازەیە نیە، لەبەر ئەوە هەر لەڕێگەی هێڵکاری و سکیما کۆنەکەوە (پشیلە) ئەو ئاژەڵە تازەیە لێک دەداتەوە، بەڵام ئەگەر دایک و باوک و کەسانی چواردەوری منداڵەکەیان تێگەیاندو فێریان کرد کە ئەم ئاژەڵە تازەیە پشیلە نیە بەڵکو کەروێشک یان سەگە، ئەوا دوای چەند جار دووبارە بوونەوەی، ئەو منداڵە هێڵکاری و سکیمایەکی تازە بۆ ئەو ئاژەڵە دروست دەکات، بەم پرۆسە تازەیەش دەگووترێت پرۆسەی خۆگونجاندن (Accommadation).

پرۆسەی خۆگونجاندن پێچەوانەی پرۆسەی مژینە، چونکە مرۆڤ لەڕێگەی پرۆسەی خۆگونجاندنەوە گۆڕانکاری لەهێڵکاری و پێکهاتەو بیناى سکیما کۆنەکانیدا دەکات بەمەرجێک کە لەگەڵ ئەو شارەزایی و زانیارییە تازانەی جیهانی دەرەوەدا بگونجێت بەبێ ئەوەی بیان شێوێنێ و بەهەڵە لێکیان بداتەوە بۆ نموونە کاتێک منداڵ فێری ناوی باوک دەبێت و هێڵکاری و سکیمای تایبەتی بۆ دروست دەکات، دوای ئەوە ئەگەر پیاوێکی تری بینی هەر پێ ی دەڵێ بابە، بەڵام پاش ماوەیەکی ترو دوای چەند هەوڵدان و دووبارە کردنەوەیەک دەتوانێت لەڕێگەی پرۆسەی خۆگونجاندنەوە گۆڕانکاری لەهێڵکاری و سکیمای (باوک)دا بکات و سکیمایەکی نوێ بۆ ئەو پیاوە تازەیە دروست بکات، ئیتر ئەو پیاوە تازەیە (مام یان خاڵ، یان باپیر... هتد) بێت. بەم شێوەیە منداڵ ڕۆژ لەدوای ڕۆژ لەڕێگەی هەردوو پرۆسەی مژین و خۆگونجاندنەوە شارەزای دیاردەکانی ژیان دەبێت و بەردەوام گەشە دەکات، بەڵام نابێت ئەوەمان لەبیر بچێت کە ژینگەی دەرەوەی منداڵ لەپاڵ توانست و لێهاتویی منداڵدا ڕۆڵێکی گرنگ لەگەشە کردنی منداڵ و هەردوو پرۆسەی مژین و خۆگونجاندندا دەگێڕێت.

## ٣. تیۆری فێربوونی کۆمەڵایەتی (Social Learning Theories):-

بەپێ ی پرانسیپەکانی ئەم تیۆرە، منداڵ لەڕێگەی سەرنج دان و لاسایکردنەوەی ڕەوشت و خاسیەت و هەڵس و کەوتەکانی کەسانی ترەوە، بەردەوام گەشە دەکات و شارەزایی و زانیاری دەربارەی دیاردەکانی ژیان زیاد دەکات. هەمیشە منداڵ هەڵس و کەوتی کەسانی چواردەوری دووبارە دەکاتەوە، هەوڵ دەدات وەک گەورەکانی بجووڵێتەوەو وەک ئەوان هەڵس و کەوت بکات. بەڕای زانایانی ئەم ڕێبازە، منداڵ هەر لەدوای لەدایک بوونیەوە یەکسەر حەزو ئارەزووی لاسایی کردنەوەی کەسانی تری هەیە، واتە حەزوو ئارەزووی لاسایکردنەوە زەمەک و بۆماوەیەو حەزو پاڵنەرێکی سروشتیەو منداڵ لەکۆمەڵەکەیەوە فێری نابێت. بێگومان پاڵنەرو حەزوو ئارەزووی منداڵ بۆ لاسایکردنەوەی ڕەوشتی کەسانی تر پشت بەدوو هۆکاری گرنگ دەبەستێت، یەکەمیان پلەو پایەو کەسایەتی ئەو کەسەیە کە منداڵ دەیەوێت لاسایی بکاتەوە، تاوەکوو ئەو کەسە پلەو پایەی بەرزو دیار بێت و گرنگی هەبێت لەدەوروبەرەکەیدا، ئەوا منداڵ زیاتر لاسایی دەکاتەوە، هۆکاری دووهەمیان پەیوەندی بەتواناو لێهاتوویی منداڵەکەوە هەیە، منداڵ هەوڵ دەدات لاسایی ئەو ڕەوشت و سیفاتانە بکاتەوە کە لەتوانایدا هەیە بەئاکامیان بگەیەنێت و لەگەڵ توانست و قۆناغی گەشەکردنیدا دەگونجێت، بەپێ ی ئەو لاسایی کردنەوە بەردەوام کەسایەتی منداڵەکە

دەگۆڕدرێت و ڕۆژ لەدوای ڕۆژ گەشە دەكات. یەكێك لەزاناكانی ئەم ڕێبازە (باندۆرا)یە كە چەندەها توێژینەوەی لەو بارەیەوە بەئەنجام گەیاندووە، لەگرنگترین توێژینەوەكانی، ئەو توێژینەوەیە بوو كە لەسەر دوو كۆمەڵ منداڵ كردی بەمەبەستی زانینی كاریگەری فیلمە شەڕخوازو دەست درێژی كارەكان لەسەر ڕەوشتی ئەو مندالانەی كە دەیان بینن. دوای توێژینەوەكەی، گەیشتە ئەو ڕاستیەی كە زۆربەی ئەو مندالانەی سەیری ئەو فیلمە شەڕخوازییانەیان كردبوو، دوای تەواو بوونی فیلمەكە هەمان هەڵس و كەوتی شەڕخوازانەی كەسانی ناو فیلمەكەیان دووبارە دەكردەوە، واتە مندالان لەڕێگەی لاسایی كردنەوەو سەرنج دانی ڕەوشتی كەسانی شەڕخوازەوە، زۆر ڕەوشتی شەڕخوازی فێر دەبن.

ئەوەی جێگەی ئاماژە بۆ كردنە ئەوەیە كە تیۆرەكانی فێر بوونی كۆمەلایەتی، بەزۆری گرنگی بەو ڕەوشت و هەڵس و كەوتانەی كە دیارو لەبەر چاون و دەتوانرێت لەڕێگەی سەرنج دانەوە هەستیان پێ بكرێت دەدەن وەك (ڕەوشتی دەست درێژی و شەڕخوازی، قسە كردن، جووڵەی ئەندامەكانی لەش... هتد) بەلام زۆر كەم خۆیان بەچۆنیەتی گەشەكردنی دیاردە دەروونیەكانی ناوەوە كە بەهۆی سەرنج دانەوە ناتوانرێت هەستیان پێ بكرێت وەك (بیر كردنەوە، یادكردنەوە، هۆش، هەست، زیرەكی... هتد) خەریك كردووە.

هەروەها لایەنگرانی ئەم تیۆرانە لەو بڕوایەدان كە لەتوانای مرۆڤدا هەیە كە بەردەوام لەهەموو قۆناغەكانی ژیانیدا، ئەی لەو ڕۆژەوە كە لەدایك دەبێت تا ئەو ڕۆژەی كە دەمرێت فێری ڕەوشت و هەڵس و كەوتی تازە ببێت، بەپێچەوانەی ڕاو بۆچوونی (فرۆید)و هاوەڵەكانی كە لەو بڕوایەدان، كە كەسایەتی مرۆڤ لەپێنج ساڵی یەكەمی ژیاندا دروست دەبێت و ئیتر ڕووداوو بەسەرهاتەكانی دوای ئەو پێنج ساڵە گرنگیەكی ئەوتۆیان لەسەر گەشەكردنی كەسایەتی مرۆڤ نیە. هەروەها زانایانی ئەم بوارە بڕوایەكی زۆریان بەكاریگەری پاداشت و سزا لەسەر گەشە كردنی ڕەوشتی مرۆڤ هەیە، واتە ئەو ڕەوشت و هەڵس و كەوتانەی كە پاداشت دەكرێن، ئەوە بەزۆری دووبارە دەكرێنەوەو دەبن بەبەشێك لەكەسایەتی ئەو كەسە. بەلام سزادانی ڕەوشت و هەڵس و كەوت دەبێتە هۆی ئەمان و دووبارە نەبوونەوەی ئەو ڕەوشت و هەڵس و كەوتەی كە لەسەری سزا دراوە. بەپێ ی ئەم بۆچوونەیان، مرۆڤ ڕۆڵی تێكەتیڤەو بێ دەسەلات و كەم توانایەو كەسایەتی لەڕێگەی هێزی دەرەكی و ژینگەكەیەوە بنیات دەنرێت.

## ٤. تیۆری شیكردنەوەی دەروونی (Psychoanalytic Theory):-

(سیگمۆند فرۆید)ی دامەزرێنەری قوتابخانەی شیتەڵ كردنەوەی دەروونی و هاوەڵەكانی، بەشێوەیەكی گشتی گرنگی بەهەڵچوون و پاڵنەرەكانی مرۆڤ دەدەن و بەگرنگترین چالاكیە دەروونیەكانیان دادەنێن. هەروەها ئەم تیۆرە گرنگیەكی زۆریش بەخەون و زیندە خەون و خەوو خەیاڵ و ترس و دڵەڕاوكێكانی مرۆڤ دەدات و بەكەرەستەو ئامرازی گرنگیان لەقەڵەم دەدات بۆ تێگەیشتنی هەڵس و كەوت و كەسایەتی مرۆڤ بەلام زۆر بەكەمی گرنگی بەگەشەكردنی ژیری و زانیاری و ڕەوشتی بینراوو زمان و زیرەكی مرۆڤ دەدات.

بەڕای فرۆید، گەشە کردنی منداڵ پابەندە بەکار لێکردنی ڕەمەک و پاڵنەرە فسیۆلۆژیەکانی لەلایەک و هێزو داب و نەریتی دەرەکی لەلایەکی تر. ئینجا ئەگەر مرۆڤ توانی حەزو ئارەزوو پاڵنەرەکانی تێر بکات بەمەرجێک دڵی هێزی دەرەکی (کە خۆی لەداب و نەریت و یاسای کۆمەڵایەتیدا دەبینێتەوە) لەخۆی نەڕەنجێنێت واتە ئەگەر توانی هاوسەنگیەک لەنێوان هێزی دەرەکی و هێزی ناوەکیدا دروست بکات ئەوا ئەو کاتە مرۆڤێکی ئاسایی دەبێت و دەتوانێت خۆی لەتەک ژینگەکەیدا بسازێنێ. بەڵام هەر ج کاتێک یەکێک لەو دوو هێزە زاڵ بوو، واتە ئەگەر ڕەمەک و پاڵنەرە فسیۆلۆژیەکان یان هێزی داب و نەریت و یاسای کۆمەڵایەتی بەتەنها زاڵ بوو ئەو کاتە منی (ego) ئەو کەسە لاواز دەبێت و تووشی کۆمەڵێک گرێی دەروونی و ملـ ملانێی ناوەکی دەبێت و تاکێکی نەخۆش و دەردەدار دەردەچێت. شایانی ئاماژە بۆ کردنە کە فرۆید کەسایەتی مرۆڤ دابەش دەکات بۆ سێ بەش کە ئەوانیش بریتین لە ئەو (ID)، من (ego)، منی باڵا (Super ego).

هەروەها گەشەکردنی سێکسی منداڵان بەتایبەتی و مرۆڤی گەورە بەگشتی بەسەر پێنج (٥) قۆناغدا دابەش دەکات کە بریتین لەقۆناغەکانی (دەمی، کۆمی، ئەندامی زاووزێ، مت بوون، سێکسی ڕاستەقینە) بەبۆچوونی فرۆید منداڵ لە هەریەک لەو قۆناغانەدا وەک دیاری کراوە تام و چێژی سێکسی لەبەشێک لەئەندامەکانی لەشی وەردەگرێت. فرۆید بەپلەی یەکەم گرنگی بەدوو پاڵنەری سەرەکی کە ئەوانیش ڕەمەکی ژیان و ڕەمەکی مردنی دەدات، واتە مرۆڤ هەر لەکاتی دروست بوونیەوە دوو پاڵنەری دژ بەیەک لەناخیدا خۆیان حەشار داوە، هەروەها گرنگیەکی زۆریش بەپێنج ساڵی یەکەمی ژیانی منداڵ دەدات و بەبناغەی دروست بوونی کەسایەتی مرۆڤی دادەنێت، لەو پێنج ساڵەی یەکەمی ژیاندا پەیوەندی هەڵچوونی و سۆزی و کۆمەڵایەتی نێوان منداڵ و دایک و باوکی گرنگیەکی زۆری لەسەر گەشە کردنی هەیە، ئەگەر پەیوەندییەکە دۆستانەو مرۆڤانە بێت، ئەو کاتە منداڵ بەشێوەیەکی ئاسایی گەشە دەکات، بەڵام ئەگەر پەیوەندی نێوان منداڵ و کەسانی چواردەوری توندوتیژی و هەڕەشەی لەخۆ گرت و منداڵ لەکاتی پرۆسەکانی (شیر خواردن، ڕاهێنان لەسەر پاشەڕۆ، لەشیر برینەوە، فێربوونی زمان و پێ گرتن... هتد) هەستی بەئازارو سوکایەتی کرد، ئەو کاتە گەشە کردنی ئاسایی منداڵ دەکەوێتە مەترسیەوە. کەواتە گەشەکردنی سروشتی منداڵ پشت بەژینگەکەی و ئەو کۆسپ و بەربەستانەی کە دێتە سەر ڕێگای دەبەستێت، ئەگەر ژینگە توانی پێداویستیەکانی منداڵ تێر بکات و لە خەفەکردن و ململانێ و گرێی دەروونی دووری بخاتەوە، ئەو کاتە کەسایەتی منداڵ ئاسایی دەبێت.

***<u>لەکۆتایی باسکردنی ئەم تیۆرانە چەند پرسیارێک سەر هەڵدەدات، لەوانە ئایا کام لەو تیۆرانە لەهەموویان ڕاسترە؟ ئایا کامیان لەهەموویان خراپترە؟</u>***

بۆ وەڵامی ئەو پرسیارانە دەبێت بەچاوێکی زانستیانە بڕوانینە کەسایەتی مرۆڤ و پێکهاتەکانی، ئەوەی ڕوون و ئاشکرایە، کەسایەتی مرۆڤ لەهەموو لایەنەکانی (ژیری، هەڵچوونی، کۆمەڵایەتی، جووڵەیی، جەستەیی) پێک دێت بەڵام کاتێک سەیری پرانسیپەکان و ناوەڕۆکی هەریەک لەو تیۆرانەی پێشوو دەکەین، ئەوەمان بۆ دەردەکەوێت کە هەریەک لەو تیۆرانە لەگۆشە نیگای

تايبەتی خۆیەوە سەیری كەسایەتی مرۆڤی كردووەو تەنها لایەكی كەسایەتی خستۆتە بەر باس و لێكۆڵینەوەو لایەكانی تری پشت گوێ خستووە، كەواتە هەموو ئەو تیۆرانەی سەرەوە ڕاستن و لایەكی ڕاستیان پێكاوە، هەرچەندە هەریەكەیان كەم و كورتی و نووقستانی زۆریان تێدایە، بەلام بەهەر هەموویان ئینجا زۆربەی كەسایەتی مرۆڤیان تاووتوێ كردووە. بۆ نموونە تیۆری فرۆید بەزۆری گرنگی بەلایەنی هەڵچوونی مرۆڤ داوە لەكاتێكدا تیۆری فێر بوونی كۆمەلایەتی گرنگی بەڕەوشتی بینراوی دەرەكی كۆمەلایەتی داوە، بەلام تیۆرەكانی پێگەیشتن گرنگیان بەڕۆڵی كۆئەندامە بایۆلۆژیەكان داوە لەكاتێكدا تیۆری جان پیاجیەو هاوەڵەكانیان گرنگیان بەڕۆڵ و كاریگەری منداڵ و ژینگەكەی لەسەر گەشەكردنی زانیاری و ژیری منداڵ داوە (هرمز، ١٩٨٨، ص٢٢-٢٦).

## پرانسیپەکانی گەشەکردن

گەشەکردن:

مەبەست لەگەشەکردن سەرجەم ئەو گۆڕانکارییانەیە کەلەئەنجامی کارلێککردنە کیمیاویەکانی ناو لەشەوە ڕوو دەدەن و دەبنە هۆی زیاد بوونی درێژی و کێش و بارستایی لەش، بەمەبەستی گەیشتن بەئاکامە سەرەکیەکەی کەئەویش خۆی لەتەواو بوونی گەشەکردن و پێگەیشتن و بەردەوام بووندا دەدۆزێتەوە.

پرانسیپەکانی گەشەکردن:-

گەشەکردن پرۆسەیەکە بەپێ ی کۆمەڵێک پرانسیپ (مبادیء) و یاسای نەگۆڕ ڕوو دەدات و دوورە لەهەڕەمەکی و لابەلایی. هەروەها ئەو پرانسیپانە سنووری هەردوو یەکەی کات و شوێن دەبەزێنن، واتە هەموو بوونەوەرەکان (بەتایبەتیش منداڵی مرۆڤ) بەپێ ی ئەو پرانسیپانە گەشەدەکەن، ئیتر لەهەرچ کات و شوێنێک بن.

*پرانسیپەکانیش ئەمانەی لای خوارەوەن:-*

١) گەشەکردن هەردوو گۆڕانکاری چەندێتی و چۆنێتی (التغيرات الكمية والنوعية) لەخۆ دەگرێت.

واتە کاتێک یەکێک لەئەندامەکانی لەشی مرۆڤ لەلایەنی چەندێتیەوە (کێش، درێژی، بارستایی) ڕۆژ لەدوای ڕۆژ گەشە دەکات و زیاتر دەبێت، لەهەمان کاتیشدا چۆنیەتی کارکردنی ئەو ئەندامە لەبارێکەوە بۆ بارێکی تر دەگۆڕێ. دەتوانین بەم نموونەی لای خوارەوە زیاتر ئەو پرانسیپە ڕوون بکەینەوە. ئەگەر سەیری یەکێک لەئەندامەکانی کۆئەندامی هەرسکردن بکەین ئەویش گەدەیە، دەبینین ڕۆژ لەدوای ڕۆژ لەلایەنی چەندێتیەوە کێش و درێژی و بارستایی زیاتر دەبێت لەهەمان کاتیشدا لەلایەنی چۆنیەتیەوە کارو فەرمانەکانی لەکاتێکەوە بۆ کاتێکی تر دەگۆڕدرێت. بۆ نموونە گەدەی منداڵ لەسەرەتای ژیانیدا، لەلایەنی چۆنیەتیەوە تەنها دەتوانێت شلەمەنی و خواردنی

سووكە هەرس بكات، بەلام وردە وردە لەئەنجامی گەشەكردنەوە چۆنیەتی كارو فەرمانەكانی دەگۆڕدرێت و دەتوانێت خواردنی قورس و ڕەق و ووشك هەرس بكات و دوای ئەوەش دەتوانێت خواردنی قورسترو ووشكترو ڕەقتر هەرس بكات.

۲) گەشەكردن پرۆسەیەكی بەردەوامو ڕێكو پێكەو دوورە لەپچڕانو ناڕێكی:-

واتە چركەیەك نیە لەژیانی مرۆڤدا پرۆسەی گەشەكردن تیایدا بوەستێت، بەڵكو لەهەموو كات و شوێنێك ڕێچكەی ئاسایی خۆی هەیەو بەچەند پلەو قۆناغێكی یەك لەدوای یەكدا تێدەپەڕێت. بۆ نموونە، فێربوونی پێگرتن و ڕۆیشتن لەلای منداڵ بەچەند قۆناغێكی بەردەوام و ڕێك و پێكدا تێدەپەڕێت ئەویش بەم شێوەی لای خوارەوە (لەسەر پشت پاڵ كەوتن ـــــ خۆ هەڵگەڕاندنەوە بۆ سەر سك ـــــ خۆخشان لەسەر سك بەیارمەتی هەردوو دەست ـــــ ئینجا هەردوو دەستو قاچ ـــــ گاگۆڵكێ ـــــ دانیشتن ـــــ دارە دارە ـــــ ڕۆیشتن لەسەر هەردوو قاچ.....) بێگومان هەموو پرۆسەكانی تریش هەمان ڕێك و پێكی و بەردەوامیان تێدا هەیەو بەهیچ شێوەیەك ناتوانرێت بەسەر یەكێك لەو قۆناغانەدا باز هەڵبدرێت و پیایدا تێنەپەڕێت، واتە هەموو منداڵانی جیهان دەبێت یەكەم جار گاگۆڵكێ بكەن، پێش ئەوەی بتوانن دابنیشن، دەبێت دابنیشن پێش ئەوەی بكەونە دارە دارەو بەیارمەتی كەسانی چوار دەور لەسەر هەردوو قاچ بڕۆن.

۳) تێكرایی ڕێژەی گەشەكردن دەگۆڕدرێو لەهەموو قۆناغەكانی ژیاندا وەك یەك نین.

واتە ڕێژەی گەشەكردن لەقۆناغی پێش لەدایك بوون وەك ڕێژەی گەشەكردنی دوای لەدایك بوون نییە، بەڵكو ڕێژەی گەشەكردن لەقۆناغی پێش لەدایك بوون زۆر زۆر خێرایەو هیچ قۆناغێكی تر لەژیانی مرۆڤدا نییە، كەخێرایی گەشەكردن تیایدا بگاتە قۆناغی پێش لەدایك بوون، چونكە لەماوەی (۹) نۆ مانگ و (۹) نۆ ڕۆژدا كەدادەنرێت

بەقۆناغى پێش لەدايكە بوون كيشەكەى نزيكەى (٣) كيلۆ زياد دەكات و درێژييەكەشى نزيكەى (٤٥) سم چلوپێنج سانتيمەتر زياد دەكات. بەڵام لەهيچ قۆناغێكى ترى ژيانى مرۆڤدا نييە كەهەموو (٩) مانگ و (٩) ڕۆژێك كيشى مرۆڤ (٣) كيلۆ و درێژيەكەشى (٤٥) سم زياد بكات. (السيد، ١٩٧٤، ص١١٩-١٢٠).

٤) هەريەك لەلايەنەكانى گەشەكردنى مرۆڤ ڕێژەو خێرايى تايبەتى خۆى هەيە.

واتە هەموو لايەنەكانى گەشەكردن (ژيريى، جەستەيى، هەڵچوونى، كۆمەڵايەتى) لەيەك كات و قۆناغدا بەيەك ڕێژەو خێرايى گەشە ناكەن، بەڵكو هەر قۆناغ و لايەنە تايبەتمەنديتى خۆى هەيە. بۆ نموونە لەساڵى يەكەمى ژيانى منداڵدا، لايەنى جەستەيى خێراتر لەلايەنى كۆمەڵايەتى گەشەدەكات، بەڵام لەساڵى دووهەم و سيهەم لايەنى كۆمەڵايەتى زياتر لەلايەنى جەستەيى گەشەدەكات. هەرزەكار لەدواى يەك دوو ساڵ لەچوونە ناو قۆناغى هەرزەكاريدا، لەلايەنى جەستەييەوە گەشەى بەرەو نيمچە تەواو بوون دەڕوات، بەڵام لەلايەنى هەڵچوونييەوە هيشتا هەر منداڵەو وەك لايەنەكانى ژيرى و كۆمەڵايەتى گەشەى نەكردووەو كەمتر لەلايەنى جەستەيى گەشەى كردووە.

٥) گەشەكردن لەلاى مرۆڤ بەرەوتاكايەتى ڕێچكە دەگرێت.

گوتەيەك هەيە دەڵێت (مرۆڤ وەك هەموو كەس وايە، وە وەك هەنديك كەسيش وايەو بەڵام لەهيچ كەسيكيش ناچێت) ئەمە مەتەڵ نيە، بەڵكو يەكێكە لەپرانسيپ و ياساكانى گەشەكردن، چونكە منداڵى مرۆڤ لەسەرەتاى ژيانيدا وەك هەموو منداڵانى جيهان وايە، واتە هەموويان لەلايەنى جەستەيى و ژمارەى ئەندامەكانى لەش و پێكهاتە فسيۆلۆژيەكانيانەوە چوون يەكن، ئەى هەموويان وەكوو يەك دوو دەست و دوو قاچ و يەك سەريان هەيە بەڵام دواى ژيان لەناو كۆمەڵ، ئيتر وورده وورده جياوازى لەنێوان منداڵاندا (بەپێ ى جياوازى بۆ ماوەو ژينگەى كۆمەڵايەتى و جوگرافى و ئابوورى و

رامیاری) دروست دەبێت، کۆمەڵێک منداڵ درێژ ، کۆمەڵێکی تر کورت، کۆمەڵێک زۆر زیرەک یان زۆر تەمبەڵ یان رەش پێست یان جیاواز لەداب و نەریتی کۆمەلایەتی، بەلام دوای ماوەیەک ژیان لەناو کۆمەڵ مەحاڵە لەناو ئەو کۆمەڵە منداڵە لێک چووانەشدا، دوو منداڵی وەکوو یەک لەهەموو لایەنەکانی گەشەکردنەوە (جەستەیی، ژیری، کۆمەلایەتی، هەڵچوونی) بدۆزینەوە تەنانەت ئەگەر ئەو دوو منداڵەش دووانەی وەکوو یەک (جمک) بن و لەیەک هێلکەی پیتێنراو دروست بووبن کەلەلایەنی بۆماوەوە لەسەدا سەد وەکوو یەکن، چونکە زۆر زەحمەتە خێزان و دامودەزگا کۆمەلایەتیەکانی تر بتوانن بەیەک شێوە ئەو دوو منداڵە پەروەردە بکەن و یەک ژینگەی کۆمەلایەتی و دەروونی و جوگرافیان بۆ بخولقێنن.

لەبەر رۆشنایی ئەو بۆچوونەی سەرەوە دەگەینە ئەو دەرئەنجامەی کە هەرچەندە زۆربەی منداڵانی جیهان لەسەرەتای ژیاندا جیاوازییەکی زۆر لەنێوانیاندا نیە، بەلام رۆژ لەدوای رۆژ لەئەنجامی گەشەکردنەوە جیاوازی زیاتر دروست دەبێت، تا لەقۆناغەکانی هەرزەکاری و کامڵیدا بەهیچ شێوەیەک دوو مرۆڤی وەک یەک نادۆزینەوە.

٦) پرۆسەی گەشەکردن بەرێچکەی درێژی ستوونی (واتە لەسەرەوە بۆ خوارەوە) وە بەپانی ئاسۆیی (واتە لەناوەندی لەشەوە بۆ ئەم لاو لاو تەنیشتەکان) گەشە دەکات و ئاراستە وەردەگرێت.

واتە گەشەکردنی کۆرپەلە لەناو منداڵدانی دایکدا لەسەرەوە دەست پێدەکات. ئەی یەکەم جار سەری منداڵ دروست دەبێت ئینجا ملی، ئینجا سنگی تا دواهەمین جار پێ یەکانی دروست دەبێت، بەهەمان شێوە یەکەم جار ئەندامەکانی ناوەراستی لەش دروست دەبن، ئینجا شان و باسک و قۆڵ و دواهەمین جاریش دەست و پەنجەکان. هەمان پرۆسەش لەلایەنی جووڵەی ئەندامەکانی لەشەوە دووبارە دەبێتەوە.

واتە یەکەم جار منداڵ دەتوانێت بەسەر جووڵەی سەرو ملیدا زاڵ بێت، ئینجا جووڵەی سنگ و ناوقەد، دواهەمین جاریش دەتوانێت بەسەر جووڵەی هەردوو لاقەکانیدا زاڵ بێت و فێری ڕۆیشتن ببێت. هەروەها منداڵ یەکەم جار دەتوانێت بەسەر جووڵەی سنگ و شانەکانیدا زاڵ بێت، ئینجا قۆڵ و باسک و دواجاریش دەستی، تاوای لێ دێت بەویستی خۆی زاڵ بێت بەسەر جووڵەی پەنجەکانی دەستداو بۆ مەبەستی نووسین و هەلگرتن بەکاریان بهێنێ. بەڵام لەقۆناغی بەساڵاچووندا (پیری) ئەو پرۆسەیە پێچەوانە دەبێتەوە، واتە یەکەم جار مرۆڤی بەساڵاچوو دەسەڵاتی بەسەر جووڵەی دەست و قاچیدا نامێنێت ئینجا ناو قەدو سنگ و شان دواهەمین جاریش جووڵەی سەرو ملی.

٧) گەشەکردن پرۆسەیەکی هەمەلایەنەیەو، هەموو لایەنەکانی گەشەکردن پابەندن بەیەکترییەوەوکاریگەریان لەسەر یەکتری هەیە، واتە هەر چ لایەنێک پێشکەوتن و سەرکەوتن بەدەست بهێنێت ئەو کاتە دەبێت بەهۆکارێکی یارمەتیدەر بۆ پێشکەوتن و سەرکەوتنی لایەنەکانی تر، بەپێچەوانەشەوە کەم و کورتی و دواکەوتنی لایەنێک ڕەنگ دانەوەی خراپی دەبێت لەسەر لایەنەکانی تر، بۆ نموونە، ئەگەر منداڵ لەش ساغ و پتەو و سەلامەت بێت ئەوا بەقازانجی لایەنەکانی تر تەواو دەبێت، واتە ئەو منداڵە زووتر پێدەگرێت و فێری قسەکردن دەبێت و لایەنی ژیری و کۆمەڵایەتیشی خێراتر گەشەدەکات، ئەگەر بەراورد بکرێت بەمنداڵێکی نەخۆش و لاواز، لەلایەکی ترەوە ئەگەر منداڵ تووشی دواکەوتنی ژیری (التخلف العقلی) بوو بوو، ئەوا ئەو دواکەوتنە زیانێکی گەورە بەگەشەکردنی زمان و ڕۆیشتن و لایەنی کۆمەڵایەتی ئەو منداڵە دەگەیەنێتو وەک منداڵێکی ئاسایی گەشە ناکات.

## گەشەکردن لەقۆناغی پێش لەدایک بوون

زۆر لەخەڵکی لەو بڕوایەدان کەژیانی مرۆڤ دوای لەدایک بوون دەست پێدەکات، هەر ئەم بیروباوەڕە هەڵەیەشە کەوای لەو خەڵکانە کردووە کەتەمەنی مرۆڤ لەو کاتەوە بژمێرن کەمنداڵ لەدایک دەبێت. ئەمەش ئەوە دەگەیەنێت کەهەموو ڕووداوو بەسەرهاتەکانی پێش لەدایک بوون هیچ گرنگیەکی لەسەر گەشەکردن و پێشکەوتنی ئەو منداڵە نیە لەپاشەڕۆژدا. بەڵام دەرئەنجامی هەموو توێژینەوەکان و ڕاستیەکان ئاماژە بۆ ئەوە دەکەن کەقۆناغی پێش لەدایک بوون گرنگترین و ناسکترین قۆناغی ژیانی مرۆڤە، لەبەر ئەوە بەهیچ شێوەیەک نابێت پشتگوێ بخرێت، چونکە ژیانی ڕاستەقینەی مرۆڤ لەپێش لەدایک بوونەوە دەست پێدەکات.

### چۆن منداڵ دروست دەبێت؟

هەموو (٢٨) بیست و هەشت ڕۆژ جارێک یەکێک لەهێلکەدانەکانی ئافرەت دەست دەکات بەدەرهاویشتنی یەکێک لەهێلکە پێگەیشتووەکان کەئەویش بریتیە لەخانەیەکی زاووزێ، کە(٢٣) بیست و سێ تاک کرۆمۆسۆمی تێدایەو بارستاییەکەی زۆر زۆر بچووکترە لەسەری دەرزییەک. ئەم هێلکەیە دوای هاتنە دەرەوەی لەهێلکەدان دەست دەکات بەجووڵە بەناو جۆگەلە(قناة) ی ڤالوپدا، کەهێلکەدان بەمنداڵدانی دایکەوە دەبەستێتەوە. ئا لەو کاتەی کەهێلکەکە لەناو جۆگەلەی ڤالوپدایە، ئەگەر ڕێکەوتی سپێرمی پیاوی کرد {کەبریتیە لەخانەیەکی نێر، کەئەویش (٢٣) تاک کرۆمۆسۆمی تێدایە}و ئەو سپێرمە توانی دیواری هێلکە ببڕێت، ئەو کاتە هێلکەکە دەپیتێندرێت و بەزایگۆت ناو دەبرێت و دەبێت بەیەکەم چرکەی دروست بوونی ژیانی کۆرپەلە.

کەواتە ژیانی ڕاستەقینەی مرۆڤ یەکسەر لەدوای پیتاندنی ئەو هێلکەیە دەست پێدەکات، وەهەر لەو کاتەدا یەکسەر توخمی منداڵەکە نێر بێت یان مێ دیاری دەکرێت و هەموو خاسیەتەکانی بۆماوە لەدایک و باوکەوە بۆ منداڵەکە دەگوێزرێتەوە.

## قۆناغەکانی پێش لەدایک بوون

زانایانی کۆرپەلە (علماء الأجنة) ژیانی پێش لەدایک بوونی مرۆڤ بەسەر سێ قۆناغی سەرەکیدا دابەش دەکەن کەبریتین لە:-

### ١ - قۆناغی هێلکەی پیتێنراو (زایگۆت):

ئەم قۆناغە یەکسەر لەو چرکەیەوە دەست پێ دەکات کەهێلکەی دایک بەسپێرمی باوک دەپیتێندرێ و نزیکەی ماوەی (٢) دوو هەفتە بەردەوام دەبێت. لەم قۆناغەدا هێلکەی پیتێنراو لەجۆگەلەی ڤالوبەوە بەرەو منداڵدانی دایک سەرەو خوار ڕێچکە دەگرێت، دوای گەیشتنە ناو منداڵدان، یەکسەر خۆی بەدیواریدا هەڵدەواسێت و ئیتر دەبێت بەبەشێکی فسیۆلۆژی دایک و هێلکەی پیتێنراو لەهەموو لایەنێکەوە پشت بەدایک دەبەستێت بۆ گەشەکردنی وەهەر لەڕێگەی خوێنی دایکەوە ئەو زایگۆتە هەموو پێداویستیەکانی بەردەوام بوونی ژیانی دەست دەکەوێت.

ئاڵەم قۆناغەدا کۆمەڵێک گۆڕانکاری گرنگ ڕوودەدات، یەکسەر دوای (٣٦) سی و شەش کاتژمێر، هێلکەی پیتێنراو کەبریتیە لەیەک خانە دەبێت بە(٢) خانە ئینجا لەئەنجامی دابەش بوونەوە دەبێت بە(٤) خانە، ئینجا دوای (١٦) شانزدە کاتژمێر دەبێت بە(٨) خانە ئینجا دەبێت بە(١٦)، (٣٢)، (٦٤)، ١٢٨٠) خانە...هتد.

بەم شێوەیە ژمارەی خانەکان بەردەوام لەزیاد بووندا دەبێت، دوای ماوەیەک بۆشاییەک لەنێوان خانەکاندا دروست دەبێت و خانەکان دەبن بەدوو کۆمەڵ، کۆمەڵی یەکەم ناو دەبرێت بەخانەکانی دیوی دەرەوە، کەئەرکی سەرەکی دابین کردنی خۆراک و پێداویستیەکانی تری ژیانی کۆرپەلەو پارێزگاری کردنیەتی، بەڵام کۆمەڵەی دووهەم ناو دەبرێت بەخانەکانی ناوەوەو کۆرپەلەی لێ دروست دەبێت. هەر لەم کاتەشدا لەشی

دایک خواردنی پێویست لەڕێگەی خوێنەوە بۆ منداڵدان و کۆرپەلەکەی دابین دەکات. (هرمز،١٩٨٨، ص٤٠)، (فهمي، ١٩٧٧، ص٣٥-٣٦).

**٢) قۆناغی ئیمپریۆنی:**

ئەم قۆناغە نزیکەی (٦) شەش هەفتە بەردەوام دەبێت و کۆمەڵێک گۆڕانکاری گرنگ تیایدا بەسەر ژیانی کۆرپەلەدا ڕوودەدات لەوانە:-

ا) یەکسەر لەو خاڵەی کەکۆرپەلە خۆی بەمنداڵدانی دایکدا هەڵواسیوە، ویلاش (پلاسینتا، المشيمة) دروست دەبێت، کەئەرکی سەرەکی گواستنەوەی ئۆکسجین و خۆراک و پێداویستیە گرنگەکانی ترە لەخوێنی دایکەوە بۆ خوێنی کۆرپەلە بەپێچەوانەشەوە گواستنەوەی پاشەڕۆیە لەخوێنی کۆرپەلەوە بۆ خوێنی دایک. پێویستە ئەوەشمان لەبیر نەچێت، کەویلاش ڕەگەزەکانی ناو خوێن دەگوێزێتەوە نەک خوێنی دایک بۆ منداڵ یان بەپێچەوانەوە.

ب) لەهەمان کاتدا پەتکە ناوک (الحبل السرى) دروست دەبێت، کەئەرکی سەرەکی بەستنەوەی منداڵە بەویلاشەوە، دواجاریش کیسە سولی (الكيسي السلى) دروست دەبێت، کەبەلانەی گەشەکردنی منداڵ دەناسرێت، وەئەم کیسەش پڕە لەشلەیەک کەناو دەبرێت بەشلەی سولی و منداڵ تیایدا مەلەدەکات. بێگومان ئەو کیسەو شلەکەی ناوی تائەوپەڕی توانا پارێزگاری لەکۆرپەلە دەکەن و ناهێڵن هێزو پاڵەپەستۆی نائاسایی دەرەوە کار لەکۆرپەلە بکات و تووشی زەرەرو زیانی بکات، چونکە کاتێک لایەکی سکی دایک تووشی پاڵەپەستۆو ئازار و هێزی دەرەکی دەبێت، ئەوا کۆرپەلە یەکسەر بەمەلە لەناو شلەکەدا بەئاسانی بەرەو لایەکەی تری سکی دایک دەڕوات، بەمەش لەو پاڵەپەستۆو ئازارو هێزە دەرەکیەی سەر سکی دایک ڕزگاری دەبێت.

جـ) لەم قۆناغەدا خانەکانی لەش بەسەر (٣) چیندا دابەش دەبن کەبریتین لە:-

١) چینی دەرەوە (Ectoderm) کەئەم کۆمەڵە خانەیە دیوی دەرەوەی لەشی کۆرپەلەی لێ دروست دەبێت لەوانە پێست، پرچ و قژ، نینۆک، ددان، پێستە گلاندەکان، هەستەوەرە خانەکان، کۆئەندامی دەمار...هتد.

٢) چینی ناوەڕاست (Mesoderm) وەئەم کۆمەڵە خانەیەش دەبێت بەبناغە بۆ گەشەکردنی ماسولکەو ئێسقانەکان و کۆئەندامی سوڕی خوێن و ئەندامەکانی دەرهاویشتن و سەرجەم ئەندامەکانی ناوەڕاستی لەشی مرۆڤ (کونجر، ١٩٧٠، ص٨١).

٣) چینی ناوەکی (Endoderm) ئەم کۆمەڵە خانەیەش دەبێت بەبناغە بۆ دروست بوونی ئەندامەکانی هەناوو ناو سکی مرۆڤ وەک سیەکان، جگەر، گەدە، پەنکریاس، ئەوەی جێگەی ئاماژە بۆ کردنە کەلەکۆتایی هەفتەی هەشتەمی ژیانی کۆرپەلەدا هەموو پێکهاتووەکانی جەستەی بەلایەنی کەمەوە وەک پێکهاتوەکانی جەستەی مرۆڤێکی کامڵ وایە، بەڵام بەشێوەیەکی زۆر بچووک، دەبێت ئەوەشمان لەیاد نەچێت کەئەم قۆناغە زۆر ناسک و ترسناکە، ئەگەر ئافرەتی دوو گیان زۆر ئاگاداری خۆی نەبێت، ئەوا دوور نیە کەچارەنووسێکی ڕەش و ترسناک ڕووبەڕووی ئەو کۆرپەلەیە ببێتەوە، لەهەمووشیان ترسناکتر لەبارچوونە کە کۆتایی بەژیانی ئەو کۆرپەلەیە دەهێنێ، بەڵام ئەگەر منداڵەکەش لەبار نەچێت، ئەوا دوور نیە منداڵێکی لاواز و نووقستان و دەردەدار لەدایک ببێت، کەبەپلەی یەکەم دەگەڕێتەوە بۆ کۆمەڵێک هۆکار لەوانەش نەخۆش کەوتنی دایک بەهەندێک نەخۆشی ترسناک یان بەدخۆراکی، یان بەکارهێنانی داوو دەرمانی نائاسایی بۆ گەشەکردنی کۆرپەلە...هتد.

٣ - *ڤیتۆسە قۆناغ:*

ئەم قۆناغە لەدوای تەمەنی (٨) هەشت هەفتەیی ژیانی کۆرپەلەوە دەست پێدەکات تا کاتی لەدایک بوون، لەم قۆناغەدا کۆمەڵێک ڕووداوی گرنگ ڕوودەدەن کەلەهەموویان گرنگتر گەشەکردن و پێگەیشتنی هەموو ئەو ئەندامانەیە کەلەقۆناغی

پێشوودا بناغەی داڕێژراوە، تاوای لێ دێت هەفتە دوای هەفتە ئەندامەكانی لەشی كۆرپەلە یەك لەدوای یەك بەرەو پێگەیشتن و تەواو بوونیان دەچن. بۆ نموونە كۆرپەلە لەهەفتەی (٩) نۆهەمدا توانای وەڵام دانەوەی دەست لێدانی منداڵدانی دایكی هەیەو دەشتوانێت سەری بجوڵێنێت، دوای تەواو بوونی مانگی سێهەمیش درێژی كۆرپەلە دەگاتە (٣) بۆسەوە كێشەكەی (٩٨٥ر٠) كغم، وەشێوەشی وەك مرۆڤێكی ئاسایی لێ دێت، هەرچەندە سەری زۆر زۆر گەورەیەو لەگەڵ بارستایی جەستەیدا ناگونجێت، هەروەها كۆمەڵێك جووڵەی هەرەمەكی دەست و قاچ دەردەكەوێت لەگەڵ دروست بوونی پێڵوی چاوو نینۆك وە توخمی كۆرپەلەش بەئاشكرا دەردەكەوێت. لەكۆتایی مانگی (٤) چواردا درێژی كۆرپەلە دەگاتە (١١,٥) یانزە سانتیمەترو نیو، وە بۆ زیاتر زانیاری دەتوانین سوود لەو وەسفەی زانای ئەمریكی جیزل وەربگرین كەبەم شێوەی لای خوارەوە باسی جووڵەی كۆرپەلە لەمانگی چوارەمدا دەكات:-

*(لێوی سەرەوەی دەجوڵێنێت، ئەگەر زیاتر گەشەی كرد ئەوكاتە دەتوانێت لێوی خوارەوەشی بجوڵێنێ، ئینجا هەردووكیان پێكەوە، هەروەها دەتوانێت دەمی بكاتەوەو داشی بخات و پرۆسەی قووت دان بەئەنجام بگەیەنێت لەكاتێكدا دەمیشی داخراوە. هەندێك جار رێكەوتیش دەكات كەتەنانەت شلەی سولی قووت بدات. زمانی دەجوڵێنێت، سەری وەردەگێڕێ، دایك بەئاسانی دەتوانێت لەمانگی چواردا هەست بەجووڵەی كۆرپەلە بكات) (هرمز،١٩٨٨، ص٤٣).*

لەماوەی مانگی پێنجەمی ژیانی كۆرپەلەدا درێژییەكەی دەگاتە (٢٥,٥) سم ،زیاتر شێوەی لەمرۆڤی كامڵ نزیك دەبێتەوەو پێستی زیاتر گەشە دەكات و نینۆك و پرچ دەردەكەون، هەروەها عەرەقە گلاند گەشەدەكات. وە لەمانگی (٦) شەش پێكهاتەی چاو تەواو دەبێتو هەستەوەری تام كردن و خانەكانی تایبەت بەتام و چێژ لەسەر زمان دەردەكەوێت و لەتوانای كۆرپەلەدا هەیە كەهەناسە بدات و وەربگرێتەوە، لەبەر ئەوە ئەگەر رێكەوتی كرد لەم مانگەدا لەدایك بوو ئەوا لەتوانایدا هەیە كەبەنووزە نووزێك

بگرێ. مانگی (٧) هەفت خاڵێكی ناسكە و ترسناكەو جۆرە وەرچەرخانێكە لەژیانی كۆرپەلەدا، ئەو مندالانەی لەم مانگەدا لەدایك دەبن، تاڕادەیەكی گونجاو بواری ژیان و مانەوەیان بۆ دەرەخسێت، چونكە كۆئەندامەكانی (سوڕی خوێن، دەمار، هەرس) تاڕادەیەكی باش پێگەیشتون كەیارمەتی مانەوەی ژیانی منداڵ دەدەن.

هەروەها لەم قۆناغەدا لەتوانای كۆرپەلەدا هەیە كەهەست بەگۆڕانكارییەكانی پلەی گەرما بكات و تامی خواردنەكان و بۆنە سەرەكیەكان لەیەكتری جیابكاتەوە و تاڕادەیەكیش توانای بینین و بیستنی هەیە بەڵام كەمتر لەو مندالانەی كەدوای (٩) مانگو (٩) رۆژ لەدایك دەبن، لەبەر ئەوە تاماوەی مانەوەی كۆرپەلە لەناو منداڵدانداد زیاتر بێت و ماوە سروشتیەكەی خۆی تەواو بكات ئەوا ئەوەندە زیاتر هەموو ئەندامەكانی لەشی گەشە دەكات و منداڵێكی ئاسایی دەبێت.

<u>ئەو هۆكارانەی كار دەكەنە سەر گەشەكردنی كۆرپەلە لەناو منداڵدانی دایكدا</u>

گەشەكردنی مرۆڤ هەر لەیەكەم چركەی خوڵقاندنیەوە لەمنداڵدانی دایكداو گەورە بوونی لەخانەیەكەوە (كەبریتیە لەهێلكەیەكی پیتێنراوی دایك) بۆ ملیۆنەها خانەی زیندوو، بەچەند قۆناغێكدا تێدەپەڕێت، لەگرنگترین ئەو قۆناغانەش، قۆناغی كۆرپەییە (پێش لەدایك بوون) كەنزیكەی نۆ مانگ و نۆ رۆژ دەخایەنێت.

ئەم قۆناغە زۆر ناسك و گرنگە لەژیانی مرۆڤداو دادەنرێت بەبناغەیەك بۆ كەسایەتی تاك لەداهاتوودا، لەم قۆناغەدا، كۆمەڵێك هۆكاری گرنگ هەیە، ئەگەر رەچاو نەكرێت و گرنگی پێ نەدرێت، ئەوا كاریگەری ترسناكیان لەسەر گەشەكردنی كۆرپەلە دەبێت و گرفت و پەشێویەكی زۆری بۆ دروست دەكەن، لەگرنگترین هۆكارەكانیش ئەمانەی لای خوارەوەن:-

١) نەخۆش كەوتنی دایك:-

نەخۆش كەوتنی دایك كاریگی خراپ دەكاتە سەر كۆرپەلە، لەبەرئەوەی نەخۆشی (پێكهاتەی خوێن تێك دەدات و كاردەكاتە سەر پرۆسەی میتاپۆلیزم، كەئەمەش گەشەكردنی كۆرپەلە لەرێچكەی ئاسایی خۆی لادەدات) (زهران، ١٩٨١،ص٨٧). لەترسناكترین ئەو نەخۆشیانەش سورێژەی ئەلمانیە كەزۆرجار دەبێتە هۆی كەرولالی یان نەخۆشی دڵ و دواكەوتنی ژیری، هەروەها نەخۆشی تای قرمزی و تێك چوونی كاری كوێرە گلاندەكان و چەند نەخۆشیەكی تر كەكۆرپەلە بەهۆیانەوە تووشی كۆمەڵێك گرفتو نەخۆشی دەبێت. ئینجا ئەگەر دایك تووشی یەكێك لەو نەخۆشیانە بوو بوو یان مەترسی تووش بوونیانی هەبوو، پێویستە نەهێڵێت سكی ببێت، بۆ ئەوەی منداڵێكی نەخۆشو دەردەدار لەدایك نەبێتو ببێتە مایەی ئازارو دەردەسەری بۆ خۆی و خێزان و كۆمەڵەكەی.

٢) خۆراك:

خۆراكی دایك زۆر گرنگە بۆ گەشەكردنی كۆرپەلەكەی و سەرچاوەی وزەو بنیاتنەری ئەندامەكانی لەشی كۆرپەلەو دروست بوونی گشت شانەكانی لەشیەتی، لەبەرئەوەی كۆرپەلە گشت پێداویستیەكانی لەخۆراك لەرێگەی دایكەوە دەستی دەكەوێت، ئینجا ئەگەر هاتو دایكی سك پڕ خواردنەكەی خراپ بوو، زۆربەی پێداویستیەكانی گەشەكردنی كۆرپەلەی تێدا نەبوو. ئەو كاتە هەندێك لەئەندامەكانی لەشی كۆرپەلە بەتەواوی گەشە ناكات و تووشی بەدخۆراكی دەبێت و پێداویستیە سەرەكیەكانی بۆ دابین ناكرێت. دەركەوتووە كەكەمی ڤیتامین (B)و پرۆتین و ئاریكیان لەخۆراكی دایكدا (دەبێتە هۆی كەموكورتی جەستەیی كۆرپەلەو، كەم خوێنی، لاوازی، دواكەوتنی ژیری كۆرپەلە) (قطامی، ١٩٨٩، ص١٩) هەروەها ئەو ئافرەتانەی كەتووشی بەدخۆراكی دەبن زیاتر منداڵیان لەبار دەچێت و پێش كاتی خۆیان لەدایك دەبن.

۳) دەرمان‌و هۆكارە سركەروهۆشبەرەكان:-

زۆربەی ئەو توێژینەوانەی كەلەسەر ئەو ئافرەتە سكە پڕانە كراوە، كەبەرێژەیەكی زۆر خەریكی مەی خواردنەوەو بەكارهێنانی ئەو هۆكارانەن كەدەبنە هۆی سەرخۆشكردن و بەزۆری ئەو دەرمانە پزیشكیانە بەكار دەهێنن كەبۆ ئارام كردنەوەو خاوكردنەوەی كۆئەندامی دەماری ناوەندییە، یان بۆ چارەسەركردنی هەندێك نەخۆشی و هەڵئاوسانی سادەو یان لەكاتی نەشتەرگەریدا بەكاری دەهێنن وەكە (باربتیورات، سیكونالی سۆدیۆم، نتراسایكلین...هتد)، یان جگەرەكێشن و بەرێژەیەكی زۆر نیكۆتین وەردەگرن. ئەنجامی ئەو توێژینەوانە ئاماژە بۆ ئەوە دەكەن، كەزۆر لەمنداڵانی ئەو دایكانە تووشی كەم ژیری و ناڕێكی جەستەیی و لەبارچوون‌و مردن‌و لاوازی، یان پێش وەخت لەدایك بوون دەبن. لەبەرئەوە زۆر پێویستە كەئافرەتی دووگیان تا لەتوانایدا هەیە لەبەكارهێنانی ئەو داوو دەرمان و هۆكارەسركەرو سەرخۆش كەرانە دوور بكەوێتەوە، بەتایبەتیش لەماوەی سكە پڕیدا (كونجر، ۱۹۷۰)، (قطامی، ۱۹۸۹).

٤) باری جەستەیی و دەروونی:

بەردەوام پێویستە ئافرەتی سكە پڕ ئاگاداری كارو فەرمانەكانی بێت و زۆر خۆی ماندوو نەكات، چونكە هەڵگرتنی شتی قوورس و گران و هیلاكە بوونی بەردەوام دەبێتە هۆی ئازاردانی دایكە و لەبارچوونی كۆرپەلەكەی. زۆرجار ئەو ئافرەتانەی شتی قورس بەپشت هەڵدەگرن و كاری گران دەكەن و بەشوێنی بەرزدا سەردەكەون و ئاگایان لەتەندروستی خۆیان نیە، منداڵیان لەبار دەچێت یان منداڵەكانیان تووشی نووقستانی و كەم ئەندامی دەبن. هەروەها باری دەروونی دایكە زۆر گرنگە بۆ كۆرپەكەی. ئەگەر هات و ئافرەتی دوو گیان لەژینگەیەكدا بوو كەپڕ بێت لەخەم و خەفەت و ترس و دڵەڕاوكێ و زۆربەی جار تووشی هەڵچوون ببێت، ئەو كاتە كۆرپەلەكەی زەرەرو زیانێكی زۆری پێدەگات. لەبەرئەوەی ئەو توڕەیی و خەم و خەفەت و ترسەی دایكە دەبێتە هۆی زیاد

بوونی دەرهاویشتنی کوێرە گلاندەکان بەتایبەتیش ئەدرنالینە گلاند کەئەمەش دەبێتە هۆی تێک چوونی پێکهاتەی خوێن و گواستنەوەی دەرئەنجامی ئەو بارە دەروونیە بۆ کۆرپەلە. لەبەرئەوە زۆر پێویستە کەئەندامانی خێزان و کەسانی چوار دەوری ئافرەتی دوو گیان، بارودۆخی لەبارو گونجاو بۆ دایکی سک پڕ بخوڵقێنن و تا دەتوانن دووری بخەنەوە لەترس و خەم و خەفەت و دڵەڕاوکێ.

<u>٥- تیشک گرتن (الأشعة):-</u>

چەند پزیشک و دەروون زانێک توێژینەوەیەکیان لەسەر ژمارەیەک ئافرەتی سک پڕ کردوو لەتەکیاندا بەردەوام بوون تا منداڵەکانیان بوو. لەئەنجامدا بۆیان دەرکەوت، کەزۆربەی ئەو منداڵانەی تووشی دواکەوتنی ژیری و شێواندنی جەستەیی یان لەبار چوون بوون، هۆکانیان دەگەڕێتەوە بۆ ئەو دایکانەی کەلەکاتی سک پڕیدا سک و چوار دەوری منداڵدانیان داوەتە بەر تیشک بەتایبەتیش تیشکی (×) و ڕادیۆم (کونجر، ١٩٧٠، ص٩١).

هەروەها زۆر لەدایکانی سک پڕ لەئەنجامی کارەساتی هەردوو شاری ناکازاکی و هیرۆشیمای یابانی تووشی لەبارچوون بوون و زۆربەی منداڵەکانیان بەنووقستانی لەدایک بوون. لەبەرئەوە زۆر پێویستە کەئافرەتی دوو گیان تا دەتوانێت دوور کەوێتەوە لەتیشک گرتن بەتایبەتیش لەکاتی سک پڕیدا.

<u>٦) هۆکاری RH:-</u>

لەئەنجامی توێژینەوەی زانستی دەرکەوتووە کە٨٦% ی مرۆڤ جۆرە مادەیەک لەخوێنیاندا هەیە کەناو دەبرێت بە (+RH) بەلام ١٤% ئەو جۆرە ماددەیە

لەخوێنەکانیاندا نیە، لەبەرئەوە ناسراون بە (RH-) . ئینجا ئەگەر رێکەوتی کرد خوێنی باوک لەجۆری (RH+) بوو، کۆرپەلەش جۆری خوێنەکەی لەباوکیەوە وەرگرت (RH+)، بەلام جۆری خوێنی دایک (RH-) بێت، ئەو کاتە لەئەنجامی جیاوازی (RH) لەنێوان ئەوو دایکیدا، مەترسی تووشی ژیانی کۆرپەلە دەبێت. لەبەرئەوەی خوێنی کۆرپەلە جۆرە ماددەیەک دروست دەکات کەناو دەبرێت بە(antigens) ئەم (antigens) لەرێگەی پەتکە ناوک و ویلاشەوە دەگوێزرێتەوە بۆ ناو خوێنی دایک. کاتێک ئەم ماددەیە دەچێتە ناو خوێنی دایکەوە، خوێنی دایک دەست دەکات بەدروست کردنی مادەیەک دژ بەو ماددەیە کەناو دەبرێت بە(antibodies) ئەم ئەنتی بۆدیانەش ژەهراوی و مەترسیدارن بۆ کۆرپەلە. کاتێک رێژەی (antibodies) لەخوێنی دایک زیاد دەبێت، لەرێگەی پەتکە ناوک و ویلاشەوە دەگوێزرێتەوە بۆ کۆرپەلە.

هەر ئەوەندە رێژەکەی کەمێک زیادی کرد ئیتر یەکسەر دەست دەکات بەتێک شکاندنی خڕۆکە سوورەکانی خوێنی کۆرپەلەو نامێلێت بەتەواوی خۆراکە و ئۆکسجین بۆ هەموو خانەکانی لەش ببەن، کەئەمەش دەبێتە هۆی ئەوەی ژمارەی خڕۆکە سورەکانی خوێن کەم بکەن و پاش ماوەیەک منداڵەکە بمرێت یان بەنابەکام و نووقستانی لەدایک ببێت. بەلام لەخۆش بەختیدا هەموو جارێک ئەم حاڵەتە نابێتە هۆی کوشتنی منداڵەکە بەڵکو لە(٢٠٠) جاردا جارێک ئەو کارەساتە ڕوودەدات، هەروەها لەلایەکی ترەوە ئەگەر زوو بەو حاڵەتە بزانرێت، ئەوا دەتوانرێت چارەسەر بکرێت، لەبەرئەوە زۆر پێویستە کەکچ پێش شوکردن و کوڕ پێش ژن هێنان جۆری خوێنەکەیان بزانن و ئافرەتیش لەکاتی سک پڕیدا سەردانی پزیشک بکات.

## بۆماوەو ژینگە

چارەنووسی گەشەکردن و پاشەڕۆژی منداڵ پەیوەستە بەکۆمەڵێک هۆکارەوە. ئەو هۆکارانە ڕۆڵی ترسناک لەدیاریکردنی چارەنووسی مرۆڤدا دەبینن. ئینجا ئەگەر توانرا کۆنترۆڵی ئەو هۆکارانە بکرێن و بارودۆخی گونجاو بۆ گەشەکردنیان ڕەخسیندرا، ئەو کاتە بەقازانجی بوونەوەر بەگشتی و مرۆڤ بەتایبەتی تەواو دەبێت، بەڵام ئەگەر ئەو هۆکارانە دژ بەحەزو خواست و بەرژەوەندی مرۆڤ بوون، ئەوکاتە زەرەرو زیانێکی گەورە بەگەشەکردن و چارەنووسی ئەو بوونەوەرە دەگەیەنێت. لەگرنگترین هۆکارەکانیش ئەمانەی لای خوارەوەن:

### ا- بۆماوە (Inheritance):

مەبەست لەبۆماوە، گواستنەوەی سەرجەم ئەو خاسیەت و سیفاتانەیە کەلەڕێگەی جیناتەوە لەباپیران بۆ باوکان و دایکان، وە لەباوکان و دایکانیشەوە بۆ منداڵانو لەمنداڵانیشەوە بۆ نەوەکانی داهاتوو، دەگوێزرێتەوە. بۆماوەزانی (علم الوراثة) گەیشتە ئەو ڕاستیەی کەهەر خانەیەک لەخانەکانی زاووزێ لە(٢٣) بیست و سێ جووت کرۆمۆسۆم پێک هاتووە، هەریەک لەو کرۆمۆسۆمانەش هەزارەها بگرە ملیۆنەها جیناتی لەسەر پشتی خۆی هەڵگرتووە، ئەو جیناتانە کەبریتین لەتوورەکە ترشەڵۆک (اکیاس حامضیة) بەرپرسیاری یەکەمن لەگواستنەوەی خاسیەت و سیفاتەکان لەباوکان و دایکانەوە بۆ منداڵەکانیان. کۆرپەلە لەئەنجامی پیتاندنی هێلکۆکەیەکی دایک بەسپێرمی باوک دروست دەبێت. ئەو هێلکۆکە پیتێنراوە ناو دەبرێت بەزایگۆتو (٤٦) کرۆمۆسۆمی تێدایە کە(٢٣) تاکیان لەڕێگەی هێلکۆکەوە لەدایکەوە بۆ کۆرپەلەکە گوێزراوەتەوە بەڵام (٢٣) کرۆمۆسۆمەکەی تریان لەڕێگەی سپێرمەوە لەباوکەوە بۆ کۆرپەلەکە گوێزراوەتەوە.

کەواتە هەریەکە لەدایکو باوکە بە(٢٣) تاکە کرۆمۆسۆم بەشداری دەکەن و هەریەکەیان خاسیەت و سیفاتەکانیان لەڕێگەیانەوە بۆ کۆرپەلەکەیان دەگویزنەوە. ئەوەی شایانی باس کردنە، کەلەو (٢٣) تاکە کرۆمۆسۆمە (٢٢) تاکیان خاسیەتە جەستەیی و بۆماوەییەکانی وەکە (ڕەنگی چاوو پرچ، دریژیو کورتی، قەڵەویو لاوازی، خاسیەتەکانی کۆئەندامی دەماری ناوەندیو کاریگەری گلاندەکانو.....هتد) لەباوکو دایکەوە بۆ کۆرپەلە دەگویزنەوە بەلام تاکی (٢٣) بیست و سێ هەمین توخمی کۆرپەلە دیاری دەکات، ئیتر کوڕ بێت یان کچ، دەرکەوتووە کەئەو جووتە کرۆمۆسۆمەی لای باوکە کەتوخمی کۆرپەلە دیاری دەکەن، لەیەکتری جیاوازن و لەشێوەی (XY)ی لاتینی دەچن بەلام ئەو جووتە کرۆمۆسۆمەی لای دایکە کەتوخمی کۆرپەلە دیاری دەکەن، هەردووکیان وەکە یەکە وان و لەشێوەی (XX)ی لاتینی دەچن.

لەکاتی گواستنەوەی کرۆمۆسۆمەکان ئەگەر (X) کرۆمۆسۆم لەلای باوکەوە هات ئەوا لەگەڵ (X) کرۆمۆسۆمی دایکە یەکە دەگرێت و توخمی منداڵەکە کچ دەردەچێت (XX)، بەلام ئەگەر (Y) کرۆمۆسۆم لەلای باوکەوە هات، ئەوکاتە لەگەڵ (X) کرومۆسۆمی دایکە یەکە دەگرێت و توخمی منداڵەکە کوڕ دەردەچێت (XY). بەم شێوەیە زانست ئەوەی سەلماند کەتوخمی کۆرپەلە ئیتر کوڕ بێت یان کچ ئەوە باوکە دیاری دەکات نەکە دایکە.

دوای ئەوەی هێلکۆکەی دایکە لەگەڵ سپێرمی باوکە یەکە دەگرن و زایگۆت دروست دەبێت، ئیتر کاریگەری بۆماوە تەواو دەبێت و هەرچی خاسیەت و سیفات ئیتر باش بێت یان خراپ گواستوویەتیەوە بۆ کۆرپەلەو چارەنووسی ئەو بوونەوەرەی دیاری کردووەو هەرچی ئامادەباشی و خاسیەتێکە هەیە لەناو ناوکی ئەو تاکە خانەیە، کەسەرەتای دروست بوونی مرۆڤە چاندوویەتی و ڕۆژ لەدوای ڕۆژ لەقۆناغەکانی ژیانی ئەو کۆرپەلەیە ڕەنگ دەداتەوەو کاریگەری دەردەکەوێت. دوای تەواو بوونی پرۆسەی گواستنەوەی

خاسیەت و سیفاتەکانی دایک و باوک لەرێگەی بۆماوەوە، ئیتر کاریگەری هۆکاری دووهەم دەردەکەوێت کەئەویش ژینگەیە بەمانا بەرفراوانەکەی (ژینگەی ناو منداڵدان، ژینگەی کۆمەلایەتی، جوگرافی، مێژوویی، دەروونی).

## ب) ژینگە (Environment):

مەبەست لەژینگەش سەرجەم ئەو هۆکارە جوگرافی و مێژوویی و کۆمەلایەتی و ئابووری و رامیاری و دەروونیانە دەگرێتەوە، کەکاریگەرییان لەسەر کەسایەتی و چارەنووسی مرۆڤ هەیەو هەر لەیەکەم چرکەی خولقاندن و دروست بوونی کۆرپەلەوە لەناو منداڵدانی دایکدا، تاوەکو دواهەمین هەناسەی ژیانی و خستنە ناو گۆرەوە، دەست بەکار دەبێت و بەردەوام شوێن پەنجەی لەسەر کەسایەتی و چارەنووسی مرۆڤ دیارە.
ژینگەش زۆر جۆری هەیە لەهەموویان گرنگتر ئەمانەی لای خوارەوەن:-

### ١) ژینگەی جوگرافی:

جوگرافیای ئەو ژینگەی کەمرۆڤی تێدا دەژی کاریگەری بەردەوامی لەسەر چالاکی و هەڵس و کەوت و کەسایەتی تاکەکانی هەیە، ئیتر شاخاوی بێت یان دەشت، ئاوو هەوای گەرم بێت یان سارد، دەوڵەمەند بێت بەسەرمایەی سروشتی (کانزاکان، نەوت، باخو بێستان، لەوەرگای ئاژەڵ، سەرچاوەی ئاوو زەوی بەپیت و بەرەکەتی کشتو کاڵی...هتد) یان هەژار، رۆڵی خۆی دەبینێت. ئەگەر بەخێرایش سەیری دانیشتوانی ناوچە جیاجیاکان بکەین، بەئاسانی هەست بەجیاوازی (جلو بەرگ، خانوو، رەنگی پێست، داب و نەریت، جۆری ئاژەڵ و چالاکی و کەرەستەکانی بەرهەم هێنان) دەکەین، کەبەپلەی یەکەم بۆ هۆکاری جوگرافی دەگەرێتەوە، دەرکەوتووە کەئەو مرۆڤانەی لەناوچەی شاخاوی و رەقنو ساردو سەخت دەژین، جیاوازییەکی زۆریان لەگەڵ ئەو کەسانەی کەلەناوچەیەکی بیابانی گەرم و رووتەڵدا

دەژین هەیە لەشیوەی بیرکردنەوەو جۆری گرفت و جل و بەرگ، خانوو ئاژەڵ و پەلەوەرو ئەو کشت و کاڵەی کەلەسەری دەژین.

هەروەها بوونی کانزاو پترۆڵ، خاک و ئاوو زەوی بەپیت و بەرەکەت، شیوەی ژیانی تاکەکانی بەجۆریک دیاری دەکات کەجیاواز بیت لەناوچەیەکی تر. بۆ نموونە تاکەکانی ناوچە شاخاوییەکان زیاتر توندوتیژو هەڵچوون، لەوانەیە ئەوەش بۆ ئەوە بگەڕیتەوە کەژینگەی شاخاوی زیاتر سەخت و پڕ لەگرفت و بەربەستەو دەبیت مرۆڤی ئەو ناوچانە بۆ پەیدا کردنی بژیوی ژیان و لوقمە نانیک بەردەوام لەململانێ و شەڕو توندو تیژیدا بن لەگەڵ ئەو شاخو داخو ئاوو هەوا دژوارە. کەبەردەوام بوونی ئەو بارودۆخە توندوتیژی لەلای تاکەکانی دروست دەکات.

هەروەها بەردەوام بوونی ڕۆژو تیشکی خۆر پیستی مرۆڤ ڕەش دەکات، بەپیچەوانەشەوە مرۆڤی شوینەساردەکان سپی پیست دەبن، (دەرئەنجامی تویژینەوە زانستیەکان ئاماژە بۆ ئەوە دەکەن کە لەژیر پیستی هەموو مرۆڤیکدا ژمارەیەک گلاند هەیە، هەندیکیان هۆرمۆنی کارۆتین و ئەوانی تریان هۆرمۆنی مالنین بەرهەم دەهینن. ئینجا ئەگەر مرۆڤ لەشوینی زۆر گەرم ژیا، ئەوکاتە ڕیژەی هۆرمۆنی مالنین لەئەنجامی بەرزی پلەی گەرماوە زیاتر بەرهەم دیت و ڕۆژ لەدوای ڕۆژ پیستی ئەو مرۆڤە ڕەشتر دەکات. بەڵام ئەگەر لەشوینیکی سارد ژیا ئەو کاتە گلاندەکانی ژیر پیست هۆرمۆنی کارۆتین زیاتر بەرهەم دەهینن و پیستی ئەو مرۆڤانە سپی دەکات. لەلایەکی تریشەوە ڕەنگی ڕەش (پیستی ڕەش) زیاتر گونجاوترە بۆ ناوچە گەرمەکان، لەبەرئەوەی لەش لەزۆر تیشکی چرپڕی بەئازار دەپاریزێ کەڕیژەکەی زۆر زۆرە لەناوچە گەرمەکان‌و زیانیکی زۆر بەلەشی مرۆڤ دەگەیەنیت) (جعفر،١٩٧٧، ص٤٥).

۲) ژینگەی مێژوویی:

ژینگەی مێژوویی (کات) ڕۆڵی لەژینگەی جوگرافی کەمتر نیە، ئەگەر زیاتر نەبێت، چونکە مرۆڤ دیاردەیەکی مێژووییەو ئەو پلەو پایە، ڕۆشنبیری و شارستانیەی ئەمڕۆی بۆ ڕەنج و عارەقەو ماندوو بوونی چەندەها نەوەو سەدەی پێشتر دەگەڕێتەوە. بەڵام ناتوانرێت نکوڵی لەوە بکرێت کەهەر زەمەن و سەردەم و کاتێک گرفت و بیرکردنەوەو شێوازی تایبەتی خۆی هەیە، لەبەر ئەوە هەڵس و کەوت و ڕەوشت و ڕاوبۆچوون و بیرکردنەوەو حەزو ئارەزوو خەوو خەیاڵی مرۆڤێکی سەدەی بیستەم، لەزۆر ڕووەوە لەخەوو خەیاڵو ڕەوشتی مرۆڤێکی سەدەی نۆزدەهەم جیاوازە، تەنانەت جیاوازیش هەیە لەنێوان یەکێک کە لەنیوەی یەکەمی سەدەی بیستەم ژیاوە لەگەڵ یەکێکی تر کەلەنیوەی دووهەمی هەمان سەدەدا ژیاوە، چونکە پێش کەوتنی تەکنەلۆژی و زانستی و ڕۆشنبیری لەکاتێکەوە بۆ کاتێکی تر دەگۆڕدرێت و ژینگەیەکی تایبەتی بۆ خۆی دروست دەکات کەجیای دەکاتەوە لەزەمەن و سەردەمێکی تر.

هەموومان دەزانین کەئەو تەقینەوە زانستی و ڕۆشنبیرییەی نیوەی دووهەمی سەدەی بیستەم گۆڕانکارییەکی زۆری بەسەر بیرو بۆچوون و هزرو خەوو خەیاڵی تاکەکانیدا هێنا کەبەهیچ شێوەیەک بەدی ناکرێت لەسەرەتای سەدەی بیستەمدا. هەر ئەم جیاوازی زەمەن و سەردەمەیە کەململانێ ی نێوان نەوەکان (کۆن و نوێ) (باوک و کوڕ)ی دروست کردووەو لەزۆر بۆچوون و لێکدانەوەو هەڵس و کەوتدا جیاوازن و یەک ناگرنەوەو هەریەکەیان زەمەن و ژینگەی مێژوویی تایبەتی خۆی هەیە.

۳) ژینگەی کۆمەڵایەتی:

داب و نەریت و پەیوەندی کۆمەڵایەتی نێوان تاکەکانی کۆمەڵ و ئەو بەهاو ئاکارانەی کەباوەڕیان پێ یەتی و جۆری ڕژێمی فەرمانڕەوایەتی، ڕەنگدانەوەو کاریگەری تایبەتی خۆیان لەسەر ڕەوشت و کەسایەتی مرۆڤ هەیە. بۆ نموونە نەتەوەی کورد خاوەنی داب

و نەریتو ئاکاری کۆمەڵایەتی خۆیەتی، کەتاکەکانی لەتاکی گەل و نەتەوەکانی تر جیادەکانەوە، لەلای ئێمە ژن هێنان و شووکردن و پرسەو سەرەخۆشی و ئاهەنگی لەدایک بوونی منداڵ و بۆنەو جەژنە ئایینی و نەتەوەییەکان داب و نەریت و سیمای تایبەتی خۆی هەیە، کەجیاوازە لەهەمان دیاردە لەلای گەل و نەتەوەیەکی تر. لەبەرئەوە تاکیش زۆرجار بیرکردنەوەو ڕەوشت و ئاکاری گیرۆدەی داب و نەریتی کۆمەڵایەتی دەبێتو ناتوانێت لێ ی دەرباز بێت و پێشێلیان بکات. بەپێچەوانەوە، دەکەوێتە بەر هەڕەشەو سزای کۆمەڵایەتی.

٤ - *ژینگەی دەروونی:*

مەبەست لەژینگەی دەروونی ئەو بارودۆخو کەش و ئاووهەوا تایبەتیەیە کەتاک لەناو خێزانو کۆمەڵەکەیدا بەرەنگارییان دەبێتەوە. ئینجا ئەگەر ئەو ژینگە دەروونیە ئاسایی و پەروەردەیی و بێ گرێ و گرفت بوو، ئەوا بەشێوەیەکی پۆزەتیڤانە لەهەڵسو کەوت و بیرو هەڵچوونی تاکدا ڕەنگ دەداتەوە، بەڵام ئەگەر پڕ گرفت و کێشەو بێ بەش بوونو جیاوازی و کۆسپ بوو، ئەوکاتە بەشێوەیەکی نێگەتیڤانە لەسەر کەسایەتی تاک دەکەوێتەوەو ژینگەیەکی دەروونی ئاڵۆزی بۆ دەخوڵقێت کەجیاواز بێت لەتاکێکی تر کەلەهەمان ژینگەی جوگرافی و مێژوویی و کۆمەڵایەتی ئەودا دەژی. هەر لەڕێگەی ئەم ژینگە دەروونیەوە دەتوانین ئەو جیاوازی و ناتەبایی و ناکۆکیانەی نێوان تاکەکانی کۆمەڵ لێک بدەینەوە، لەکاتێکدا کەهەمان ژینگەی جوگرافی و مێژوویی و کۆمەڵایەتیان هەیە. سەرجەم ئەو ژینگانەی سەرەوە ئەو هەموو جیاوازی و دژایەتیانەی نێوان تاکەکانی کۆمەڵیان دروست کردووە. (منصور،١٩٧٨،ص٩٥).

## کاریگەری گلاندەکان لەسەر گەشەکردن

گلاندەکان بریتین لەکۆمەڵێک ئەندام لەناو لەشی مرۆڤداو هەموویان بەیەکەوە کار دەکەن و ڕەنگدانەوەی گرنگیان لەسەر گەشەکردنی مرۆڤ هەیە. دوو جۆر گلاند لەناو لەشی هەموو مرۆڤێکدا هەیە، جۆری یەکەم ناو دەبرێت بەکوێرە گلاندەکان (الغدد الصماء) و هیچ جۆگەلەو کەناڵێکیان نیە بۆ دەرهاویشتنی هۆرمۆنەکانیان، بەڵکو ئەم جۆرە گلاندانە ڕاستەوخۆ یەکسەر مەوادو کەرەستە سەرەتاییە پێویستەکان لەخوێن وەردەگرن و دوای چەند پرۆسەو گۆڕانکارییەکی کیمیاوی چەند هۆرمۆنێکی گرنگی لێ دروست دەکەن.

واتە ئەو کوێرە گلاندانە وەک کارگەیەکی کیمیاوین لەناو لەشداو هەریەکەیان تایبەتمەندیتی خۆی هەیە لەدروست کردن و بەرهەم هێنانی هۆرمۆنەکاندا، دوای دروست کردنی هۆرمۆنەکان ئیتر یەکسەر ئەو گلاندانە هۆرمۆنەکانیان ڕاستەوخۆ دەڕێژنە ناو خوێنەوەو، خوێنیش بەپێ ی پێویست بەسەر هەموو ئەندام و خانەکانی لەشدا دابەشی دەکات. بێگومان ئەم کوێرە گلاندانە هەریەکەیان سەربەخۆ دوور لەگلاندەکانی تر کارناکات، بەڵکو هەر هەموویان کاریگەرییان لەسەر یەکتری هەیەو تێک چوونی کاری هەریەکێکیان ئیتر ڕێژەی هۆرمۆنەکەی زیاد ببێت یان کەم ئەوا بەخراپی کاردەکاتە سەر چالاکی گلاندەکانی تر.

بەڵام جۆری دووهەمی گلاندەکانی ناو لەشی مرۆڤ ناو دەبرێن بەجۆگەلەدارە گلاندەکان (الغدد القنوية)، چونکە ئەم جۆرە گلاندانە جۆگەلەو کەناڵی تایبەتیان هەیە بۆ دەرهاویشتن، ئەم جۆگەلەدارە گلاندانە هەڵدەستن بەکۆکردنەوەی ئەو مەوادو پاشەڕۆ زیادانەی ناو خوێن و ڕزگارکردنی لەش لێیان بەهۆی فڕێدانیان لەڕێگەی جۆگەلەکانیانەوە بۆ دەرەوەی لەش یان دەیان کەنە ناو لەشەوە وەک چۆن فرمێسکە گلاند (الغدد الدمعية) هەڵدەستێت بەوەرگرتنی ئاوو هەندێک خوێ ی کانزایی لەخوێن

و ئینجا تیکەڵیان دەکات و فرمێسکی لێ دروست دەبێت. جۆگەلەدارە گلاندەکان لەناو لەشدا زۆرن، لەوانە (فرمێسکە گلاند، عەرەقە گلاند، چەورییە گلاند، لیکە گلاند، هەرسە گلاند، شیرە گلاند،...هتد)، گومانی تێدا نیە کەکوێرە گلاندەکان گرنگیەکی لەرادەبەدەریان هەیە لەسەر گەشەکردنی مرۆڤ و دیاریکردنی چارەنووسی. واتە ئەگەر ئەو کوێرە گلاندانە بەشێوەیەکی رێک و پێک و دروست کار بکەن و بەرێژەیەکی گونجاو هۆرمۆنەکانیان بڕژێننە ناو خوێنەوە ئەو کاتە گەشەکردنی مرۆڤ ڕێچکەی ئاسایی خۆی وەردەگرێت، بەڵام ئەگەر ڕێژەی دەرهاویشتنی هۆرمۆنەکان زیاد یان کەم بوو، ئەوکاتە کەلێنو دەلاقەی گەورە دەکەوێتە ڕێچکەی گەشەکردنی ئاسایی ئەندام و شانەو خانەکانی لەشەوە.

*__کوێرە گلاندەکانیش بەپێ ی شوێنیان لەسەرەوە بۆ خوارەوە ئەمانەن:-__*

__١) پینیەلە(سنەوبەرە) گلاند (*الغدة الصنوبرية*) (*Pineal Gland*):__

ئەم کوێرە گلاندە دەکەوێتە بەشی سەرەوەی مۆخو درێژییەکەی نزیکەی (١) سم یەک سنتیمترو پانیەکەی (٢\١)سم نیو سەنتمتر. ئەم کوێرە گلاندە ناسراوە بەگلاندی منداڵی لەبەرئەوەی کاریگەری تەنها لەقۆناغی منداڵی هەیەو لەقۆناغی هەرزەکاریدا دەپووکێتەوەو ئەو گرنگیەی نامێنێ (*السيد، ص٥٣*). بارستایی ئەم گلاندە بەپێ ی جۆری بوونەوەرەکان دەگۆڕدرێت، بۆ نموونە بارستایی زۆر گەشەی کردووەو گەورەیە لەلای خشۆکەکان. تەنانەت لەلای جۆری (الورل)ی خشۆک لەشێوەی چاوی سێهەمدایە لەناوەڕاستی سەریانەو ناو دەبرێت بە(پینیەلە چاو). هەروەها فەیلەسوفی فەرەنسی (دیکارت) لەو بڕوایەدا بوو کەئەم کوێرە گلاندە لانەو شوێنی گیانی مرۆڤایەتیە (*الروح الأنسانية*).

بەلام ئەوەی تاوەکو ئێستا زانراوە لەسەر کاریگەری ئەم گلاندە ئەوەیە کەکارو چالاکیەکانی سێکسە گلاند ڕێک دەخات و نامێلێت خاسیەت و سیفاتەکانی سێکسی تاوەکوو قۆناغی هەرزەکاری دەربکەوێت. بەلام ئەگەر ئەم گلاندە تووشی نەخۆشی و کەمو کورتی بوو ئەوکاتە کار دەکاتە سەر گەشەکردنی منداڵ و زۆر خاسیەت و سیفاتی قۆناغی هەرزەکاری لەلای ئەو منداڵە دەردەکەوێت، بۆ نموونە ئەو منداڵە ئەگەر تەمەنی (٥) پێنج ساڵان بێت، ئەوکاتە دەنگی وەک هەرزەکارێکی (١٢) ساڵان گردەبێت، ڕیش و سمێلی دێت و سێکسە گلاند دەکەوێتە چالاکی خۆی، هەروەها ئەگەر لەسەردەمی منداڵیدا ڕێژەی زۆر زیاتر بوو ئەوکاتە دەبێتە هۆی مردنی منداڵەکە.

## ٢) پیتویتەریە گلاند (الغدة النخامية) (Pituitary Gland):

ئەم کوێرە گلاندە دەکەوێتە ژێر مۆخەوە، لەبەشی خوارەوەی ناو کاسەی سەرەو کێشەکەی نزیکەی (٢\١١)غم نیو گرامەو ناو دەبرێت بەدایکە گەورەی گلاندەکان، چونکە کاریگەری و ڕۆڵی گرنگی هەیە بەسەر هەموو گلاندەکانی ترەوە. ئەوەی تاوەکوو ئێستا زانراوە، ئەم کوێرە گلاندە (بەشی پێشەوەی) نزیکەی (١٢) دوانزدە جۆر هۆرمۆن بەرهەم دەهێنێ، لەهەموشیان گرنگتر هۆرمۆنی گەشەکردنە کەڕۆڵێکی ترسناکی هەیە لەسەر چارەنووسی مرۆڤ، چونکە کاریگەری هەر لەسەرەتای دروست بوونی کۆرپەلە لەناو منداڵدانی دایکدا هەیە، ئەگەر ڕێژەی ئەم هۆرمۆنە لەخوێندا کەم بکات دەبێتە هۆی وەستان و گەشە نەکردنی ئێسقانەکانی منداڵ و کورتە بالایی هەروەها کار لەژیری و زیرەکی و کرداری سێکسی ئەو منداڵە دەکات.

هەندێک جار لەڕێگەی دەرزییەوە ئەو هۆرمۆنە دەدرێت بەو جۆرە منداڵانە بۆ ئەوەی گەشەکردنیان خێرا بکرێت. بەلام ئەگەر هۆرمۆنی گەشەکردن لەقۆناغی هەرزەکاریدا کەمی کرد ئەو کاتە دەبێتە هۆی قەڵەوی زیاد لەپێویست و پەک خستنی هێزی سێکسی، بەلام ئەگەر ڕێژەی هۆرمۆنی گەشەکردن لەقۆناغی منداڵیدا زیاد بوو ئەو کاتە

گەشەکردن زۆر خێرا دەبێت و ئەو جۆرە مندالانە زەبەلاح و زۆر درێژ دەبن، چونکە ئێسقانەکانی لەشیان زیاد لەپێویست گەشە دەکەن. بەلام ئەگەر دوای قۆناغی مندالی ڕێژەکەی زیادی کرد، ئەوکاتە گەشەکردنە زیادەکە بەپانی دەبێت و شان و دەست و قۆلەکانی زیاد لەپێویست گەشە دەکات و دەم و چاوو چەناگەی تووشی هەلئاوسان و شێواندن دەبن. (*عیسوی، ص٥٩* ).

## ٢) سیرۆیدە گلاند (*الغدة الدرقية*) (*Thyroid Gland*):

شوێنی ئەم کوێرە گلاندە بەشی پێشەوەی ملەو دەکەوێتە ئەم لاو ئەولای بۆری هەناسەدانەوە کێشەکەی نزیکەی (١٠-١٥) گرامە، ئەم کوێرە گلاندە هۆرمۆنی سیرۆکسین بەرهەم دەهێنێت و فەرمانی سەرەکی ڕێکخستنی چالاکیەکانی شانەکانی لەشە لەپرۆسەی میتاپۆلیزم (تێکدان و بنیاتنان) (*آغا، ص١١١*). هەروەها جگەریش بەڕێژەیەکی کەم هۆرمۆنی سیرۆکسین بەرهەم دەهێنێ، سەرچاوەی سەرەکی دروست بوونی سیرۆکسین ماددەی (یۆدە) کەلەماسی و ئاوو زۆر خواردنی تردا هەیە.

ئەگەر ڕێژەی سیرۆکسین لەخوێندا کەمی کرد ئەو کاتە دەبێتە هۆی گەشەنەکردنی درێژی ئێسقانەکان، بەلکو بەشێوەی پانی گەشە دەکەن و دەبنە هۆی قەلەوی زیاد لەپێویست، هەروەها درەنگ دەرهاتنی ددانی مندال، لاوازی هێزی سێکسی و ژیری ئەو جۆرە مندالانە، درەنگ پێ گرتن و فێربوونی زمان، بەلام ئەگەر لەقۆناغی هەرزەکاری و کاملێدا ڕێژەی سایرۆکسین کەمی کرد ئەوکاتە دەبێتە هۆی گێژی و شت لەبیرکردن و پرچ هەلوەرین، سستی و هیلاک بوون. بەلام زیاد بوونی ڕێژەی سیرۆکسین دەبێتە هۆی زیاد بوونی لێدانی دل، دلەڕاوکێ، زیاد بوونی گەشەکردن، زۆر جوولە کردن (ماخۆلان) ئۆقرە نەگرتن لەشوێنێکدا، زوو هەلچوون، زیاد بوونی هەناسەدان، بەرزبوونەوەی پلەی گەرمای لەش.

گومانی تێدانیە کەمی یۆد لەخوێ و ئاوو خۆراکدا دەبێتە هۆی هەڵئاوسانی سیرۆیدە گلاند تەنانەت ئەگەر ئافرەتی دوو گیان بەرێژەی پێویست یۆد وەرنەگرێت و لەناو خۆراکەکەیدا نەبێت، ئەو کاتە منداڵەکەی ناو سکی دوای لەدایک بوونی یەکسەر تووشی هەڵئاوسانی ئەم کوێرە گلاندە دەبێت و ناتوانێت هۆرمۆنی سیرۆکسین بەرهەم بهێنێت و ئەگەر چارەسەر نەکرێت و ماددەی یۆدی نەدرێتێ ئەوا تووشی کورتە باڵایی و زۆربەی ئەو خاسیەت و سیفاتانەی سەرەوە دەبێت.

## ٤) ماوسیکانی سیرۆید (جارات الدرقية) (Para thyroid):

ئەمانەش بریتین لەچوار بەشی بچوک کەهەر جووتەی دەکەوێتە تەنیشت لایەکی بۆری هەناسەدان، ئەرکی سەرەکیان راگرتنی رێژەی کالیسیۆم و فۆسفۆرە بەشێوەی پێویست لەناو خوێندا، رێژەی ئاسایی کالیسیۆم لەناو خوێندا (٠٠٨ر٠)و (٠١٠ر٠) بەڵام ئەگەر رێژەکەی کەم بووەوە بۆ (٠٠٦ر٠) یان کەمتر ئەو کاتە مرۆڤ هەست بەژانە سەرو ئازار لەدەست و قاچ و بێ هێزی و گێژی و زوو هەڵچوون و بێزاری دەکات. بەڵام زیاد بوونی چالاکیان دەبێتە هۆی کەم بوونەوەی رێژەی کالیسیۆم لەئێسقانەکان و تووش بوونیان بەئێسکە نەرمەو زوو شکاندنیان و شێواندنی پەیکەری ئێسکی ئەو مرۆڤە.

## ٥) تیموسە گلاند (الغدة التيموسية) (Thymus Gland):

ئەم کوێرە گلاندەش ناو دەبرێت بەکوێرە گلاندی منداڵی لەبەرئەوەی تەنها لەقۆناغی منداڵیدا کاریگەری هەیەو لەقۆناغی هەرزەکاری و کامڵیدا دەپووکێتەوەو دەکەوێتە بەشی سەرەوەی بۆشایی سنگەوە، ئەوەی شایانی باس کردن بێت تاوەکو ئێستا زانست نەیتوانیوە پەی بەنهێنی و کارو فەرمانە سەرەکیەکانی ببات. بەڵام تەنها راستی کەبزانرێت ئەوەیە رۆژ لەدوای رۆژ بەپێ ی گەورە بوونی منداڵ کێش و بارستاییەکەی کەم دەبێتەوە. هەروەها ئەوەش زانراوە ئەگەر ئەم کوێرە گلاندە تووشی نەخۆشی

ببێت ئەوا دەبێتە هۆی درەنگ پوکاندنەوەی پینیەلە گلاند (الغدة الصنوبرية)و دوجارایش کار کردن لەگەشەکردنی مندال و دواکەوتنی پێ گرتن و ژیری، هەروەها هەڵئاوساندنی ئەم کوێرە گلاندە دەبێتە هۆی تەنگە نەفەسی و دیارکەوتنی هەندێک نیشانە کەنزیکە لەنیشانەکانی نەخۆشی (ڕەبۆ).

## ٦) ئەدرینالینە گلاند (الغدة الأدرنالينية) (Adrenal Gland):

ئەم دوو کوێرە گلاندە هەریەکەیان دەکەوێتە پشت گورچیلەکانەوەو لەدوو بەش پێک دێن، یەکەمیان توێکڵ و بەشی دەرەوەی گلاندەکەیەو بەشی دووهەمیشیان کاکڵ و ناووکی گلاندەکەیە، کەهەریەکەیان جۆرە هۆرمۆنێک بەرهەم دەهێنێت جیاواز لەئەوی تر، بەشی دەرەوە، واتە توێکڵی ئەم کوێرە گلاندە هۆرمۆنی کۆرتیزۆل و کۆرتیکوستیرون دروست دەکات (أغا، ص١١٦) کەیارمەتی بەردەوام بوونی چالاکی ماسوولکەکان و بەرگری کردن لەنەخۆشیەکان دەدات، ئینجا ئەگەر ڕێژەی ئەو هۆرمۆنانە لەخوێندا کەم بوو ئەو کاتە ئەو مرۆڤە تووشی تەمبەڵی و گێژی و زەین کوێری دەبێت و سەبرو ئارامی لاواز دەبێت و توانای بەردەوام بوونی لەسەر ئەرک و چالاکیەکانی نامێنێت.

بەڵام ئەگەر ڕێژەی لەخوێندا زیاد بوو ئەوکاتە دەبێتە هۆی زیاد بوونی دەرکەوتنی خاسیەت و سیفاتەکانی نێرایەتی لەلای نێرو مێ، واتە ئەگەر ئافرەت بوو ئەوا وەک پیاو دەنگی گڕ دەبێت و ڕیش و سمێڵی دەردێت. بەڵام ناوک و کاکڵەی ئەم کوێرە گلاندە هۆرمۆنی ئەدرنالین دروست دەکات و پەیوەستە بەکۆئەندامی دەماری ئۆتۆنۆمیەوە بەتایبەتی کۆئەندامی سمپساوی، کەزیاد بوونی ئەم هۆرمۆنە لەخوێندا دەبێتە هۆی زیاد بوونی لێدانی دڵ، زیاد بوونی هەناسەدان، زۆربوونی ڕێژەی شەکر لەخوێنداو درەنگ هێلاک بوونو لەکارخستنی کرداری هەرس کردن و وەستانی پژانی لیکەگلاند، کەئەم گۆڕانکارییە فسیۆلۆژیانە یارمەتی مرۆڤ دەدات کەزاڵ بێت بەسەر ئەو بارودۆخانەی

دەبێتە هۆی هەڵچوون و هەڕەشە کردن لەبوونی. بەڵام ئەگەر بەردەوام ڕێژەی لەخوێندا زیاد بوو ئەوا دواجار مرۆڤ تووشی کۆمەڵێک نەخۆشی سایکۆسۆماتی دەکات.

## ٧) پەنکریاس (Pancreas):

ئەم گلاندە هەردوو جۆرەکەی لەخۆی گرتووە، واتە کوێرە گلاندیشەو لەهەمان کاتیشدا جۆگەلەدارە، پەنکریاس گلاندیکی گەورەیەو کیشەکەی نزیکەی (٨٠-٩٠) گرامەو، دەکەوێتە ژێر گەدەوە. دوو جۆرە کرداری جیاوازی لەیەکتری هەیە:ـ

ا) وەک گلاندیکی جۆگەلەدار، دیوی دەرەوەی سێ جۆر گوشراو (ئەنزیمات) بۆ هەرس کردنی (چەوری، پرۆتینات، کاربۆهیدرات) دەڕژێنێتە ناو گەدەو ڕیخۆڵەی دوانزە گرێ وە.

ب) بەڵام بەشی ناوەوەی پەنکریاس هۆرمۆنی ئەنسۆلین بەرهەم دەهێنێت کەڕێژەی شەکر لەخوێندا دیاری دەکات، بەڵام ئەگەر پەنکریاس نەیتوانی بەڕێژەی گونجاو ئەنسۆلین دروست بکات، ئەو کاتە کەمی دەبێتە هۆی تووش بوون بەنەخۆشی شەکرە، بەڵام زیاد بوونی ئەنسۆلین دەبێتە هۆی سووتاندنی شەکر لەخوێنداو ئەمەش دەبێتە هۆی تێک چوونی چالاکیەکانی کۆئەندامی دەماری ناوەندی و هەست کردن بەبرسیتی و هیلاکی و ڕەنگ زەرد هەڵگەڕان و هەست کردن بەسەرما.

## ٨) سێکسە گلاندەکان (الغدد الجنسية) (Sexual Gland):

سێکسە گلاندەکان بریتین لەهەردوو گوون لەلای نێرو هێلکەدان لەلای مێ هەریەکەیان دوو جۆر دەرهاویشتنی جیاوازی هەیە، (١) دەرەکیە، ئەویش دروست کردنی خانەکانی زاوزێ کردنە (سپێرم- [نێر]- هێلکە - [مێ]) (٢) ناوەکیە، ئەویش بەرهەم هێنانی هۆرمۆناتی سێکسە. هەردوو گوون سێ (٣) جۆر هۆرمۆنی نێرایەتی دروست دەکەن لەهەموویان گرنگتر تیتیستیرون (Testesterone) هەروەها ڕێژەیەکی کەمیش

لەهۆرمۆنی مێ یەتی ئەستروجین بەرهەم دەهێنێت، بێگومان ئەرك و فەرمانی هۆرمۆنی نێرایەتی پێ گەیاندن و خستنەگەڕی ئەندامی زاوزێ یەو دەرخستنی نیشانەكانی نێرایەتیە وەك دەنگ گڕبوون، ڕیش و سمێل، تووكەبەرو بن هەنگڵ، زیاد كردنی گەشەی ماسوولكەكان. بەڵام هەردوو هێلكەدان هۆرمۆنەكانی مێ یایەتی وەك ئەسترۆجینو بروجستیرون دروست دەكەن و لەگرنگترین ئەركو فەرمانەكانیشیان پێ گەیاندنی ئەندامەكانی زاوزێ، دەرخستنی نیشانەكانی مێ یایەتی وەك گەورەبوونی مەمك، كۆكردنەوەی چەوری لەهەندێك بەشی لەشی ئافرەت، نەرم و ناسكی ماسوولكەكانی.

شایانی ئاماژە بۆ كردنە كەهەردوو هۆرمۆنی نێرایەتی و مێ یایەتی لەلای هەردوو توخمەكە هەیە، بەڵام ڕێژەی هۆرمۆنی مێ یایەتی لەلای نێر كەمە بەڵام ڕێژەی هۆرمۆنی نێرایەتی زۆرترە لەبەرئەوە نیشانەو خاسیەتەكانی نێرایەتی بەزۆری لەلای دەردەكەوێت بەڵام لەلای مێ بەپێچەوانەوە بەڵام ئەگەر سێكسە گلاندەكان تووشی نەخۆشی و كەم و كورتی هاتن و ڕێكەوتی كرد ڕێژەی هۆرمۆنی مێ یایەتی لەلای نێر زیادی كرد ئەو كاتە زۆر نیشانەو خاسیەتی ژنانە لەلای ئەو نێرە دەردەكەوێت وەبەپێچەوانەشەوە لەلای مێ. وە زۆر توێژینەوە لەسەر گرنگی ئەو هۆرمۆنانە كراوە (بۆ نموونە هۆرمۆنی نێرایەتیان لەكەڵەشێر وەرگرتووەو داویانە بەمریشك و بەپێچەوانەشەوە هۆرمۆنی مێ یایەتیان لەمریشك وەرگرتووەو داویانە بەكەڵەشێر. دوای ئەو كردارە زۆر ڕەوشتی كەڵەشێرو ئەو مریشكە گۆڕاوە، یەكسەر مریشك وەك كەڵەشێر دەستی كردووە بەقوقە قوق و شەڕانی بووەو، كەڵەشێریش دەستی كردووە بەگارە گارو لەسەر هێلكە پاڵ كەوتووەو زۆر سیفاتی نێرایەتی خۆی لەدەست داوە ) (عیسوی، ص ٦٠).

**هەستەوەرەکان**
**هەستەوەری بینین**
**هەستەوەری بیست**
**هەستەوەری بۆنکردن**
**پرۆسەی هەستکردن**
**پرۆسەی زانین و درکپێکردن**
**گەشەی جوولەی منداڵ**

## هەستەوەرەکان (گرنگی و چۆنیەتی گەشەکردنیان)

هەستەوەرەکان (الحواس) یەکەم دەروازەی چوونە ژوورەوەی زانیارییەکانە بۆ ناو کۆئەندامی دەماری ناوەندی (الجهاز العصبي المركزي)، هەر لەڕێگەی ئەو هەستەوەرانەوە مرۆڤ شارەزای ژینگەو دەوروبەرەکەی دەبێت، هەریەک لەو هەستەوەرانە تایبەتمەندێتی خۆی هەیە و جۆرە وورووژێنەرێک (مثير) وەردەگرێت کەجیاوازە لە وورووژێنەری هەستەوەرەکانی تر، بۆ نموونە هەستی بینین تەنها ئەو وورووژێنەرانە دەناسێتەوەو هەستیان پێدەکات کەلەشێوەی شەپۆلە ڕووناکی دەگوازرێنەوە، واتە چاو تەنهامامەڵە لەگەڵ ڕووناکی دەکات، هەروەها گوێ لەگەڵ دەنگەکان و بۆنیش لەگەڵ تەن و شتە بۆندارەکان.

بەم شێوەیە یەکەم ئامرازی سەرەکی هەست و زانین و شارەزایی و زانیارییەکان هەستەوەرەکانن، ئینجا خوانەخواستە ئەگەر یەکێک یان زیاتر لەیەکێک لەو هەستەوەرانە تووشی کەم و کورتی و نووقستانی بوو ئەوا دەلاقەو کەلێنی گەورە دەکەوێتە گەشەکردنی ئاسایی زانیاری و ژیری ئەو کەسانەی تووشی ئەو نووقستانیە بوون، هەر لەبەر ئەمەشە دەبێت گرنگیەکی تەواو بەساغ و سەلامەتی هەستەوەرەکان و چۆنیەتی گەشەکردنیان بدرێت.

بۆ بەدی هێنانی ئەم مەبەستەش بەردەوام زۆر لەزانایان لەهەوڵی ئەوەدا بوون کەچۆنیەتی گەشەکردنی زانیارییەکان و هەستەوەرەکان پێ بزانن، بەڵام بەداخەوە نەیان توانی زانیاری تەواو دەربارەی هەستەوەرەکان و چۆنیەتی گەشەکردن و ڕادەی پێگەیشتنیان لەقۆناغی شیر خۆریدا بەدەست بهێنن، ئەوەش بەپلەی یەکەم بۆ ئاسکی قۆناغی شیرە خۆری دەگەڕێتەوە، چونکە لێتوێژینەوەو کۆکردنەوەی زانیاری لەسەر منداڵی شیر خۆر کارێکی ئاسان نیەو پێویستی بەکەرەستەو ئامرازی زۆر هەستیارو جۆراو جۆر و کەسانی پسپۆر و شارەزا هەیە، لەگەڵ ئەوەشدا بەهەوڵ و کۆششی ئەو توێژەرو زانایانە، توانراوە زانیارییەکی باش دەربارەی هەستەوەرەکانی منداڵ و ڕادەی گەشەکردن و چۆنیەتی فێربونی زانیاری دەست بکەوێت، تەنانەت لەقۆناغی شیر خۆریشدا کەدووساڵی یەکەمی ژیان دەگرێتەوە.

### ١- هەستی بینین:-

هەرچەندە میکانیزمە دەمارییە سەرەکیەکانی بینین هەر لەهەفتەی سێهەمی دروست بوونی کۆرپەلە لەناو منداڵدانی دایکەوە دەست بەدروست بوون و گەشەکردن دەکەن، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا کاتێک منداڵ لەدایک دەبێت، هێشتا کۆئەندامی دەماری ماسوولکەیی (الجهاز العصبي العضلي) تایبەت بەبینین لەلای بەتەواوی گەشەی نەکردووە (کونجر، ١٩٧٠، ص ١٢٤).

کۆرپەلە یەکسەر دوای لەدایک بوون لەتوانایدا هەیە، لەڕێگەی چاو داخستن و کردنەوەی وەڵامی ڕووناکی زۆر بەهێزو لەناکاو بداتەوە، بەڵام لەسەرەتادا ئەو وەڵامدانەوەیە زۆر کزو لاوازەو

تەنها بۆ رووناكی زۆر بەهێزە ، بەڵام دوای ئەوەی كەبەشەكانی چاوو هەستە دەمارەكان وورده وورده گەشەدەكەن، ئەو كاتەش لەتوانای چاودا هەیە كە وەلامی ئەو رووناكیە بەهێزو لاوازانە بداتەوەو رۆژ لەدوای رۆژیش شارەزایی زیاتری دەربارەیان دەست بكەوێت، لەقۆناغی شیرە خۆریدا زۆر گۆڕانكاری گرنگ بەسەر هەستی بینیندا ڕوودەدات، لەگرنگترینیان ئەمانەی لای خوارەوەن:-

منداڵی شیر خۆر یەك دوو هەفتە دوای لەدایك بوونی دەتوانێت سەرنجی ئەو خاڵە رووناكیە رەنگاو رەنگە جووڵاوە بدات كەلەبەرانبەری لەسەر شاشە یان دیوارێك پیشانی دەدرێت، تەنانەت هەندێك جاریش رەنگەكان لەیەكتری جیا بكاتەوە . دەرئەنجامی توێژینەوەكان ئاماژە بۆ ئەوە دەكەن كەیەكسەر دوای لەدایك بوون لەتوانای منداڵی شیرخۆردانیە كە بەهەردوو چاوی پێكەوە شتەكان ببینێ، بەلام لەتوانای شیرخۆردا هەیە كەلەدەوروبەری سێ مانگیدا لەیەك كاتدا بەهەردووچاوی سەیری یەك شت بكات و پێكەوە هەستی پێبكات، لەكاتێكدا كەلەپێش سێ مانگیدا هەر چاوەی روو لەلایەك دەكات و لەوە دەچێت كەتووشی خێلی بووبێت (معوج، ١٩٩٤، ص١٧٦)، بێگومان ئەمەش بۆ پێنەگەیشتنی ماسوولكەو هەستە دەمارەكانی چاوی دەگەڕێتەوە.

منداڵی شیرەخۆر بۆ یەكەم جار لەدەوروبەری مانگی پێنجەم و شەشەمی ژیانیدا دەتوانێت دایكی خۆی بناسێتەوەو لەئافرەتانی تری جیا بكاتەوە، هەر ئەمەشە دەبێتە هۆی ئەوەی كەمنداڵ كاتێك چاوی بەدایكی دەكەوێت دەست بەزەردەخەنەو خۆشی بكات و لەكاتی برسێتی و تینوێتیدا دەست بەگریان و هاوار بكات، لەلایەكی تریشەوە هەر لەدەوروبەری پێنج شەش مانگیدا لەدەم و چاوی كەسانی نامۆو نەناسراو دەترسێت و لێیان دوور دەكەوێتەوەو پەنا بۆدایكی دەبات، لەمانگی پێنجەمی ژیانیدا لەتوانای منداڵی شیر خۆردا هەیە كە دەست و چاوەكانی لەیەك كاتدا بۆ هەست پێكردنی شتەكان بەكار بهێنێ، هەروەها لەتوانایدا هەیە، كەلەسێ مانگیدا رەنگەكان هەست پێبكات، بەتایبەتیش رەنگە زەق و بریقەدارەكان، وە لەمانگی نۆهەمی ژیانیدا دەتوانێت شتی ووردی وەك دەرزی (دەنبوس) ببینێ و هەڵیشی بگرێت.

منداڵ لەقۆناغی پێش چوونە قوتابخانە شتە دوورەكان زیاتر لەشتە نزیكەكان و ووشە گەورەو شاشەكان زیاتر لەووشە بچووكەكان دەبینێ هەر ئەمەشە بۆتە هۆی ئەوەی كەمنداڵ لەساڵی یەكەم و دووهەمی چوونە قوتابخانەی بەزەحمەت ووشە بچووك و نزیكەكانی بەردەمی بخوێنێتەوەو زۆر جاریش لەئاكامی ئەوەدا تووشی ژانە سەرو چاوو ماندوو بوون ببێت، چونكە دەبێت چالاكی و ماندوو بوونێكی زۆر بۆ خوێندنەوەی ئەو ووشانە تەرخان بكات، ئەمەش بەپلەی یەكەم بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە كەزۆربەی منداڵان لەسەرەتای چوونە قوتابخانەیان تووشی حاڵەتی درێژ (دوور) بینی (طول النظر) دەبن. (السید، ١٩٧٤، ص ١٤٠-١٤١). كەناوەرۆكی ئەم حاڵەتەش ئەوەیە منداڵ لەو قۆناغەدا ، دەتوانێت بەئاسانی و بەڕوونی شتەدوورەكان ببینێ بەلام بەزەحمەت و بەلێلی و تەم و مژاوی شتە نزیكەكانی بۆ دەخوێندرێتەوە.

٢- هەستی بیستن:-

هەستەوەری بیستن لەگرنگیدا لەدوای هەستەوەری بینین بەپلەی دووهەم دێت و گرنگیەكی زۆری لەگەشەكردنی زانیاری و شارەزایی منداڵدا هەیە بەتایبەتیش گەشەكردن و فێربوونی زمان، چونكە هەستەوەری بیستن تایبەتە بەوەرگرتن و تێگەیشتنی شەپۆلە دەنگەكان، خۆشمان دەزانین كە زمانیش بریتیە لەژمارەیەك هێماو ووشەو دەنگی جیاجیا كە هەستەوەری بیستن ڕۆڵی ترسناكی لەفێربوونیدا هەیە، ئینجا هەر لەبەر ئەوەشە كە ئەو منداڵانەی تووشی كەڕی یان گوێ گرانی بوون، كەم و كورتی زۆر لەگەشەكردنی زمانیاندا بەدی دەكرێت و زمانیان وەك منداڵی ئاسایی پاراوو دەوڵەمەند نابێت.

كۆئەندامی بیستنی منداڵ هەر لەدوای لەدایك بوون ئەوەندە گەشەی كردووە كەشیرە خۆرە بتوانێت بۆ ڕاپەراندنی كارەكانی خۆی سوودیان لێوەربگرێت، هەرچەندە لەچەند ڕۆژی یەكەمی ژیانیدا تووشی هەندێك گیروگرفتی بیستن دەبێت، ئەویش بەپلەی یەكەم بۆ ئەو پیسی و شلە تایبەتیە دەگەڕێتەوە كە لەدوای لەدایك بوون بۆ ماوەی چەند ڕۆژێك جۆگەلەی گوێی دەگرێت و ناهێڵێت شەپۆلە دەنگەكان بەئاسانی بگەنە هەستە دەمارەكانی بیستن، بەڵام ووردە ووردە لادەچێت و هەستەوەری بیستن بەكاری خۆی هەڵدەستێت.

لەهەفتەی یەكەم و دووهەمی ژیانیدا، لەتوانای منداڵی شیرە خۆردا هەیە كە جیاوازی لەنێوان ئەو دەنگانەدا بكات كە ڕەزم و ئەزمی (لحن وإیقاع) تایبەتی خۆیان هەیە، بەڵام تەنها دەیان بیستێ بەبێ ئەوەی هیچ لەماناكانیان تێبگات چونكە شارەزایی و زانیاری لەبارەیانەوە نیە، زۆر بەڵگەی زیندووش هەیە ئەوە دەسەلمێنن، كەمنداڵ هەر لەدوای لەدایك بوونەوە یەكسەر توانای بیستنی هەیە، یەكێك لەو بەڵگانەش ئەوەیە، ئەگەر منداڵی شیر خۆر گوێ بیستی دەنگێكی بەرز ببێت ئەوا یەكسەر پێڵوەكانی چاوی دادەخات و تووشی هەناسە سواری و هەندێك جووڵەی دەست و قاچ دەبێت.

٣- هەستی بۆن كردن:-

هەندێك لەزاناكان لەو بڕوایەدان كەلەتوانای منداڵی تازە لەدایك بوودا هەیە كە بۆنە خۆشەكان لەبۆنە ناخۆشەكان جیا بكاتەوە، بەڵام هەندێكی تریان لەو باوەڕەدان كەمنداڵی تازە لەدایك بوو زۆر بەزەحمەت دەتوانێت بۆنە لاواز و كەمەكان هەست پێ بكات.

٤- تام و چێژ كردن:-

زۆربەی دەرئەنجامی توێژینەوەكان ئاماژە بۆ ئەوە دەكەن كە هەستی تام و چێژ كردن لەلای منداڵی تازە لەدایك بوو زۆر زۆر لاوازەو هەمان وەڵامدانەوەی بۆ هەموو تامەكانی وەك (خوێ، شەكر، ترشی، تفتی، تاڵی) هەیە، كەئەمەش بەڵگەیە بۆ لاوازی ئەو هەستەوەرە لەسەرەتای لەدایك بووندا، بەڵام پاش چەند ڕۆژێك لەدایك بوون زۆر بەخێرایی گەشە دەكات و تادەگاتە

ئەو ئاستەی کەلەتەمەنی دوو هەفتەیدا بتوانێت شتە شیرینەکان لەترشەکان جیابکاتەوە، بەڵگەی زۆریش هەیە کەمنداڵ لەو تەمەنەدا لەسەر مژینی شتە شیرینەکان بەردەوام دەبێت بەڵام قێزو بێز لەشتە ترشەکان دەکات و نایان مژێت. (کۆنجر، ۱۹۷۰، ص۱۳۱) .

## ٥- هەست کردن بەبەرکەوتنی پێست:-

بەرکەوتن و پێستی منداڵ زۆر هەستیارە بۆ وورووژێنەرو گۆڕانکارییەکانی چواردەوری، بۆ نموونە بچووکترین دەست لێدانی لێوو ڕوومەتی منداڵی تازە لەدایک بوو دەبێتەوە هۆی دەم جووڵان و مژینی منداڵ و سەروەر گەڕاندنی، هەروەها بچووکترین دەست لێدانی لووتی منداڵ دەبێتە هۆی چاو داخستنی، لەلایەکی تریشەوە منداڵ بەئاسانی هەست بەگۆڕانکارییەکانی پلەی گەرما دەکات، بەڵگەش بۆ ئەوە ئەوەیە کەئاستی چالاکی منداڵ لەسەرمادا بەرزدەبێتەوە بەڵام لەگەرمادا نزم دەبێتەوە، هەروەها ئەگەر شیری منداڵ لە(٥٠) پەنجا پلەی سەدی گەرمترو لە(٢٣) بیست و سێ پلە ساردتر بێت ئەوا ئەو منداڵە تووشی بێزاری و مژینی پچڕ پچڕ و تەپ و تل و جووڵەی زیاد دەکات.

## پرۆسەی هەست کردن (عملية الأحساس)

ئەو پرۆسەیە کە بوونەوەر لەمیانەی هەستەوەرەکانیەوە وورووژێنەرەکانی ناوەوەو دەرەوەی خودی خۆی هەست پێدەکات بەبێ ئەوەی لەماناو ناوەڕۆکەکانیان بگات، واتە هەستەوەرەکان تەنها وورووژێنەرەکان و گۆڕانکارییەکان وەردەگرن و لەڕێگەی هەستەدەمارەکانەوە (الأعصاب الحسية) دەگەنە کۆئەندامی دەماری ناوەندی بەبێ ئەوەی ماناکانیان لێک بدرێتەوە، گومانیشی تێدانیە کەمنداڵ دوای لەدایک بوون تەنها لەتوانایدا هەیە کەهەست بەوورووژێنەرو گۆڕانکارییەکانی چواردەوری بکات بەبێ ئەوەی لەماناکانیان تێبگات، بۆ نموونە لەتوانای منداڵی تازە لەدایک بوودا هەیە کەهەست بەدەنگی دایک و باوک و کەسانی چواردەوری بکات بەڵام هیچیان لێحاڵی نابێت هەروەها دەتوانێت کەسەکان ببینێ و بۆنەکان بکات بەڵام بەبێ ئەوەی بیان ناسێت و لێکیان جیا بکاتەوە، بەڵام وورده وورده ڕۆژ لەدوای ڕۆژ وورووژێنەرەکان ئاشکرا ترو ڕوونتر دەبن و منداڵ زانیاری لەبارەیانەوە پەیدا دەکات و ئیتر پرۆسەکە لەهەست کردنەوە بۆ زانین دەگۆڕدرێت.

## پرۆسەی زانین (عملية الادراك)

وەک لەپێشەوە ئاماژەمان بۆ کرد یەکەم قۆناغی زانینی دیاردەکان و ووروژێنەرەکانی ژیان پرۆسەی هەست کردنە، بەڵام دوای زیاد بوونی شارەزایی و چەندجار ڕوو بەڕوو بوونەوەی دیاردەکان، وورده وورده ووروژێنەرو دیاردەکان دەناسرێنەوەو منداڵ پێیان ئاشنا دەبێت، ئالەم کاتەدا دەتوانین بڵێین پرۆسەی زانین لەلای منداڵ سەری هەڵداوە، مەبەست لەپرۆسەی زانینیش ئەوەیە کەمنداڵ ووروژێنەرو دیاردەکانی ژیان لێک بداتەوەو هەریەکەیان مانای خۆی بداتێ، (واتە ئەگەر منداڵ ئەو دەنگەی کە گوێ بیستی دەبێت زانیتی کەدەنگی دایکە یان دەنگی باوکیەتی و ئەو کەسەی کەدەبینێ برایەتی و ئەو بۆنەی کەدەیکات بۆنی پرتەقاڵەو ئەو شتەی کەدەستی لێدەدات ساردەو بەفری پێ دەڵێن و ئەو شتەی کەتامی دەکات شیرینەو شەکری پێدەڵێن....هتد) ئەمە مانای ئەوەیە کەپرۆسەی ژیری منداڵ لەسنووری هەست کردن دەرچووەو پێی ناوەتە سنووری پرۆسەی زانینەوە کەئەمەش زۆر پێش کەوتووترە لەقۆناغی هەست کردن، هەرچەندە پرۆسەی زانینیش هەر پشت بەهەستەوەرەکان دەبەستێت.

ئەوەی کەزیاتر دەبێت بەهاندەرو یارمەتیدەری زیاد بوونی زانیاری منداڵ و گەشەکردنی ژیری، فێربوونی زمان و ڕۆیشتن و پێگرتنی منداڵە، چونکە پێگرتنی منداڵ و ڕۆیشتنی ژینگە کۆمەڵایەتیەکەی بەرفراوانتر دەکات و دەبێت بە یارمەتیدەر بۆ جێ گۆڕکێ و گەڕان و تاوتۆی کردنی دیاردەکانی ژیان، بەڵام ئەگەر منداڵ پێی نەگرتبێ و فێری ڕۆیشتن نەبووبێ ئەوا بواری گەڕان و کارلێککردنی سنووردارو دیاری کراوەو ناتوانێت لەو سنوورە دەربچێت، لەلایەکی تریشەوە فێربوونی زمان هۆکارێکی ترە کەیارمەتی منداڵ دەدات بۆ ئەوەی تێکەڵاوی تاکەکانی کۆمەڵ ببێت و لەگەڵیان دا بکەوێتە گفت و گۆو مامەڵە کردن و فێربوونی زانیاری و شارەزایی لێیانەوە.

منداڵ لەسەرەتاوە فێری کەل و پەل و دیارەکانی ژینگە سنووردارەکەی خۆی دەبێ کەئەویش خێزانە واتە ڕۆژ لەدوای ڕۆژ فێری مانای شتەکانی ناو خێزان و ئەندامەکانی لەشی خۆی دەبێت و لەقۆناغی دواتریشدا بەرەو ژینگەی دەرەوەی خێزانی دەڕوات.

کەواتە لەقۆناغی شیرە خۆریدا کەنزیکەی دوو(٢)ساڵ دەخایەنێ گەشەکردن و سەلامەتی هەستەوەرەکان و کۆئەندامی دەماری ناوەندی ڕۆڵی گرنگ و ترسناک لەگەشەکردنی زانیاری و ژیری منداڵدا دەبینن، هەر لەبەر ئەو گرنگی و ترسناکیەشە کەدەبێت گرنگیەکی تەواو بەسەلامەتی و گەشەکردنی هەستەوەرەکان و کۆئەندامی دەماری ناوەندی منداڵ بدرێت و ژینگەی لەبارو گونجاو بۆ پێگەیشتن و کامڵ بوونیان برەخسێندرێت، لەبەر ئەوەی تەنها دەروازەو تاقە کەرەستەی سەرەکین بۆ وەرگرتن و لێکدانەوەی زۆربەی زۆری دیاردەکانی ژیان.

منداڵ سێ مانگی یەکەمی ژیانی بەخەوو خواردن و گریان بەسەر دەبات و کاتێکی زۆر کەم بۆ تێگەیشتنی چواردەورو گەردوونە بەرفراوانەکەی تەرخان دەکات. بەڵام لەمانگی سێهەمی ژیانییەوە ، ئیتر منداڵ وورده وورده لەڕێگەی هەستەوەرەکانیەوە خەریکی تێگەیشتن و هەست کردنی دیاردەکانی ژیانی دەبێت، دایک و باوک بەئاسانی دەتوانن هەست بەو گرنگی و

هەوڵدانەی منداڵەکانیان بکەن، چونکە منداڵ زۆر حەز بەسەیرکردن و سەرنج دانی ڕووداوو دیاردەکانی چواردەوری دەکات و ماوەیەکی زۆر چاویان تێ دەبڕێت، هەروەها لەو ڕووداوو بینراوانەی کەزۆر جار لەبەرچاویان دووبارە دەبنەوە وەڕس دەبن و هەوڵی ئەوە دەدەن کەڕووی خۆیان بۆ ڕووداوو بینراوی نوێ و تازەتر وەربگێڕن.

منداڵ لەو کاتەوە کە لەتوانایدایە سەیری ئەو دیوی پەرژین و دیواری لانکەکەی بکات، ئیتر دەست بەهەڵهێنانی گرفت و زانینی دیاردەکانی چواردەوری دەکات. لەمیانەی مانگەکانی سێ بۆ حەفت (٣-٧) زۆر گۆڕانکاری گرنگ لەژیانی منداڵدا ڕوو دەدات کەیارمەتی گەشەکردنی زانیاری دەدەن، لەهەموویان گرنگتر یەک گرتن و پێکەوە کارکردنی هەردوو چاوو دەستەکانیەتی، واتە پێش ئەو تەمەنە زۆر زەحمەتە بۆ منداڵ بتوانێت ئەو شتانەی کەبەچاو دەیان بینێ لەهەمان کاتیشدا دەستیان بۆ درێژ بکات و بیان گرێت لەبەر ئەوەی هێشتا ئەو توانای پێکەوە کارکردنە لەلای دروست نەبووە بەڵام لەمانگی چوارەمی ژیانییەوە ئەو توانستەش وورده وورده سەردەردەهێنێ و ڕۆژ لەدوای ڕۆژیش زیاتر گەشەدەکات، لەسەرەتاشدا هەرچ شتێک بکەوێتە بەردەم دەست و چاوی منداڵ ئەوا یەکسەر بۆ دەمی دەبات و گەرەکیەتی کە لەڕێگەی دەم و لێویەوە شارەزای ئەو کەرەستەو شتانە ببێت.

## هەست پێکردن و زانینی قوڵایی (إدراك العمق)

زۆر لەزانایان لەهەوڵی ئەوەدا بوون کەبزانن منداڵ لەچ تەمەنێکدا هەست بەقووڵایی و دووری سێهەم دەکات و زانیاری دەربارەی پەیدا دەکات، بۆ ئەم مەبەستەش چەند توێژینەوەیەکیان بەئاکام گەیاند ، ناوەرۆکی ئەو توێژینەوانەش بریتی بوو لەدانانی سندوقێکی شووشە کە لەسەرێکیان (A) لەسەر شووشەکە کۆمەڵێک چوار گۆشەی ڕەش و سپی (وەک شەترەنج) دروست کرا بەڵام لەژێر شووشەی سەرەکەی ترلەقووڵایدا پەڕۆیەکی نەخشە کێشراو بەچوار گۆشەی ڕەش و سپی دانرا (B) کە گوزارشتی لەقوڵایی و بەرزی دەکرد، ئالەم کاتەدا منداڵێکی شیرە خۆریان دەهێناو لەو سەری کەلەسەر شووشەکە چوار گۆشە ڕەش و سپیەکان کێشرا بوو(A) منداڵەکە دادەنرا و دایکی منداڵەکەش لەو سەری (B) سندوقەکە بانگی منداڵەکەی دەکردو هانی دەدا لەسەر گاگۆڵکێ بەرەو لای خۆی، دوای چەند جار دووبارە کردنەوەی ئەو تاقی کردنەوەیە بۆ زۆربەی زاناکان دەرکەوت کەمنداڵی شیرە خۆرەی تەمەن (٦) شەش مانگ کاتێک دەگاتە ئەو هێڵەی کەبەشی (A) و (B) لەیەکتری جیادەکاتەوە یەکسەر دەوەستێت و بەهیچ شێوەیەک ناپەڕێتەوە بۆ بەری (B) چونکە وای دەزانی کەئەوە بەرزیەو دەکەوێتە خوارەوە، هەرچەندە دایکیشی لەئەو بەر (B) بانگی دەکردو هانی دەدا. لەدەرئەنجامی ئەو جۆرە توێژینەوانە زۆر لەزاناکان گەیشتنە ئەو بڕوایەی کە ئەگەر هەست کردن و زانینی قولایی توانستێکی بۆ ماوەش نەبێت ئەوا لەتەمەنێکی زۆر بچووکدا لەلای منداڵ و بێچووی ئاژەڵ گەشەدەکات. لەبەناو بانگترین ئەو زانایانەش کەلەم جۆرە تاقی کردنەوانەیان کرد زانایان (جبسون)و (وەڵک) (Gibson and Walk) بوون کە لەساڵی (١٩٦٠) بەئاکامیان گەیاند. (زهران، ١٩٨١، ص١٣٤).

## ئەو وورووژێنەرو شتانەی کە زیاتر سەرنجی شیرە خۆر ڕادەکێشن کامانەن؟:-

دەرەنجامی توێژینەوەکان ئاماژە بۆ ئەوە دەکەن، کەئەو وورووژێنەرو شتانەی لەحاڵەتی جووڵەو گۆڕاندان زیاتر لەوانەی کەوەستاوو نەگۆڕن سەرنجی شیرە خۆر بۆ خۆیان ڕادەکێشن و سەیریان دەکەن. بۆ نموونە ئەگەر منداڵی شیرەخۆری تەمەن (٥) پێنج ڕۆژە خەریکی مژینی مەمکی دایکی بێت، ئالەو کاتەدا ئەگەر تیشکێک یان ڕووناکیەکی بچووک کەلەحاڵەتی جووڵەدا بێت پیشانی ئەو منداڵە بدرێت، ئەوا یەکسەر لەمەمک مژینەکە دەوەستێت و سەرنجی ئەو ڕووناکیە دەدات، کەئەمەش بەڵگەیە کەهەست بەو ڕووناکیە دەکات و هەر لەبەر ئەوەشە کە بۆ ماوەیەکی کەم لەمەمک مژین دەوەستێت.

هەروەها ئەو وێنەو هێڵکاریانەی کەبەهێڵی خوارو خێچ و چەماوە کێشراون زیاتر لەوانەی کەبەهێڵی ڕاست کێشراون سەرنجی منداڵ بۆ لای خۆیان ڕادەکێشن،لەلایەکی تریشەوە بازنە زیاتر لەچوارگۆشە سەرنجی منداڵ بۆ لای خۆی ڕادەکێشێ هەروەها ئەو وێنەو دیاردانەی کەڕەنگاو ڕەنگن زیاتر لەوانەی کەڕەش و سپین سەرنجی منداڵ ڕادەکێشن. هەر ئەو خاسیەت و سیفاتانەی سەرەوەشە کەوا لەمنداڵ دەکات لەکاتی شیر خواردندا زیاتر سەیری چاوەکانی دایکی بکات نەک ئەندامەکانی تری دەم و چاوی، چونکە چاو خاسیەتەکانی (بازنەیە، جووڵە، گۆڕانکاری) زیاتر تێدایە. (مسن، ١٩٨٦، ص١٢٢-١٢٥).

## گەشەکردنی جووڵەی منداڵ

جووڵە (الحركة) لەئەنجامی گرژبوونی یەکێک لەماسوولکەکان و خاوبوونەوەی ماسوولکەیەکی تری بەرانبەری دروست دەبێت، واتە لەئەنجامی جیاوازی نێوان هەردوو هێزی ڕاکێشان و پاڵنان، جووڵە لەدایک دەبێت.

دەتوانین بڵێین کە هەموو توێژینەوەکانی کۆرپەلەزانی (علم الأجنة)، لەسەر ئەوە ڕێک کەوتوون، کە بۆ یەکەم جار جووڵەی هەڕەمەکیو لەخۆوەی کۆرپەلە، لەکۆتایی مانگی دووهەمی دروست بوونی کۆرپەلەوە دەست پێ دەکات، بەتایبەتیش جووڵەی هەردوو دەست و قاچ، هەروەها لەمانگی چوارەمی ژیانیدا، کۆرپەلە بەربەرچدانەوەی تایبەتی خۆی بۆ هەندێک وورووژێنەری ناو منداڵدان و دەرەوەی هەیە، بەڵام لەمانگی هەشتەمی ژیانیدا، جووڵەی کۆرپەلە وەک جووڵەی منداڵێکی تازە لەدایک بووی لێدێت. بەڵام نابێت ئەوەشمان لەیاد بچێت، کە باری هەڵچوونی ناناسایی دایک وەک ترس یان تووڕە بوونی زۆر دەبێتە هۆی زیاد کردنی جووڵەی کۆرپەلە، هەروەها چەند هیلاک و ماندوو بێت، ئەوەندە جووڵەی کۆرپەلە زیاد دەکات. بەڵام کاتێک دایک خواردن دەخوات و دەحەسێتەوە، جووڵەی کۆرپەلەش کەم دەبێتەوە، لەبەرئەوە زۆر گرنگە بەردەوام دایک ئاگای لەتەندروستی و جەستەی خۆی بێت و ئەرکی سەرشانی پیاوو ئەندامانی تری خێزانیشە، کە ژینگەی گونجاوو لەبار بۆ دایکی دووگیان برەخسێنن و نەهێڵن ئافرەتی سک پڕ تووشی ترس و خەم و خەفەت و دڵەڕاوکێی بەردەوام ببێت، بۆ ئەوەی کۆرپەلەکەی بەشێوەیەکی ڕاست و دروست گەشە بکات.

منداڵى تازە لەدايك بوو زۆربەى كات لەسەر پشت پاڵ كەوتووەو تواناى دانيشتن و گاگۆلكێ ى نيەو ناتوانێت لەجێگايەكەوە بۆ جێگايەكى تر هات و چۆ بكات، چالاكى و جووڵەكانى منداڵى تازە لەدايك بوو هەڕەمەكى و لەخۆوەيە (عشوائى)و نارێك و جۆراوجۆرو خێرايەو تايبەتمەنديتى تێدا نيە، هەموو ووروژێنەرێك دەتوانێت بيخاتە جووڵە، ناتوانێت بەويستى خۆى جووڵە بكات. بێگومان هەموو ئەو خاسيەتانەى سەرەوە بۆ لاوازىو پێنەگەيشتويى كۆئەندامى دەمارى ناوەندى (الجهاز العصبي المركزي) ئەو منداڵانە دەگەڕێتەوە. لەلايەكى ترەوە زۆربەى جووڵەو هەڵس و كەوتەكانى منداڵى تازە لەدايك بوو پابەندە بەپرۆسە فسيۆلۆژيەكان، كە يارمەتى مانەوەى ژيانى منداڵ دەدەن وەك كردارەكانى (مژين، قووت دان، شت خستنە ناو دەمەوە، پژمين، هەناسەدان، چاوتروكاندن، ڕاچڵەكين، گرتنى هەر شتێك كە بكەوێتە ناو دەست) (زهران، ١٩٨١، ص١٠٩).

***<u>گەشەكردنى جووڵەى منداڵ، وەك هەموو لايەنەكانى ترى گەشەكردن بەپێى چەند پرانسيپێك بەرەو پێشەوە دەڕوات، لەوانە:</u>***

١. منداڵ يەكەم جار بەسەر جووڵەى ئەندامەكانى بەشى سەرەوەى لەشيدا زاڵ دەبێت. بۆ نموونە لەسەرەتادا، منداڵ دەتوانێت كۆنترۆڵى جووڵەى سەرو مل و دەم و چاوى بكات، دواجار دەتوانێت زاڵ بێت بەسەر چالاكى و جووڵەى ئەندامەكانى بەشى خوارەوەى لەش وەك قاچ و پێ و پەنجەكانى. لەمانگى سێهەمى دواى لەدايك بوون منداڵ لەڕێگەى هەردوو چاوەكانيەوە، دەتوانێت سەيرى شتەكانى چواردەورى بكات، بەڵام زۆر بەزەحمەت دەتوانێت چاو بۆ ئەم لاو ئەو لاى شتەكان بگێڕێ، لەبەرئەوەى هێشتا بەسەر جووڵەى ماسوولكەكانى چاويدا زاڵ نەبووە. بەڵام وردە وردە دواى پێ گەيشتنى ماسوولكەكانى چاوى، دەتوانێت چاو بە ئەم لاو ئەولادا بگێڕێ و سەيرى شتەكانى لاى ڕاست و چەپى خۆى بكات و دواى جووڵەو گۆڕانكارى كەل و پەل و شتەكانى چواردەورى بكەوێت. هەروەها دواى ماوەيەكى تر ماسوولكەكانى ملى گەشە دەكات و دەتوانێت سەرى بەرز بكاتەوەو بە ئەم لاو ئەو لادا بيگێڕێ. بەهەمان شێوە دواى پێگەيشتنى ماسوولكەكانى ڕوومەت و دەم و لێوى، منداڵ لەدەوروبەرى مانگى سێهەمى ژيانيدا دەتوانێت زەردەخەنە بۆ كەسانى چواردەورى پيشان بدات، هەروەها لەڕێگەى گرژبوون و گۆڕانكارى ڕوومەت و دەم و لێويەوە، دەتوانێت گوزارشت لەبارى هەڵچوونى (خۆشى و ناخۆشى) بكات، كە ئەمەش دەبێت بەبناغەيەك بۆ ڕەوشتى كۆمەڵايەتى و وەڵامدانەوەى دەوروبەرى.

منداڵ دەتوانێت لەماوەى شەش مانگى يەكەمى ژيانى، هەردوو دەستەكانى بۆ كەسانى چواردەورى بجووڵێنێ، لەسەرەتادا منداڵ هەوڵ دەدات دەست و هەموو پەنجەكانى بەيەك جار بخاتە ناو دەميەوە، بەڵام دواى گەشەكردنى ماسوولكەكانىو زاڵ بوونى بەسەر جووڵەى دەست و پەنجەكانيدا، دەتوانێت تەنها يەك پەنجەى (بەتايبەتيش پەنجە گەورەى) بەمەبەستى مژينى بخاتە ناو دەميەوە. هەروەها لەكۆتايى مانگى شەشەمدا، منداڵ دەتوانێت لەڕێگەى پەنجەو

ئینۆکەکانیەوە ئەو کەل و پەلانەی کە دەکەوێتە بەردەستی بیان ڕووشێنێ و هەوڵی دڕاندنیان یان کون کردنیان بدات، ئەویش بەمەبەستی شارەزا بوون و زانینی نهێنیەکانی. لەبەرئەوە زۆر پێویستە کە ڕێگە بەمندالّ بدرێت، بۆ ئەوەی بەئارەزووی خۆی بجووڵێت و کەل و پەلەکانی چواردەوری ئەم دیوو ئەودیو بکات، چونکە دەبێتە هۆی تەقاندنەوەی کانیاوی حەزوو ئارەزووی شت زانینی.

٢. جووڵەی مندالّ لەسەرەتادا هەرەمەکی و لەخۆوەو گشتیە. واتا هەموو ئەندامەکانی لەشی مندالّ بەیەکجار وەلآمی ووروژێنەرەکان دەدەنەوە. بەلآم دوای پێگەیشتن و گەشەکردنی ماسوولکەکان و دەمارە ووردەکان، مندالّ دەتوانێت بەیەک ئەندام یان بەشێک لەو ئەندامە وەلآمی ووروژێنەرەکان بداتەوە. بۆ نموونە کاتێک مندالّ بۆ یەکەم جار هەوڵی فێربوونی نووسین دەدات، ئەگەر بەووردی سەیری بکەین دەبینین لەکاتی نووسیندا (دەست و قاچ دەجووڵێنێ، زمانی دەردێنێ، لێوی خۆی دەگەزێ، پاڵەپەستۆ دەخاتە سەر هەردوو دەستی). بەلآم دوای گەشەکردنی ماسوولکەکانی، مندالّ دەتوانێت تەنیا لەڕێگەی بەکارهێنانی ئەو ئەندامانەی کە پەیوەندیان بەچالاکی نووسینەوە هەیە (مەچەک، دەست، پەنجەکانی) ئەو کارە بەئەنجام بگەیەنێت بەبێ ئەوەی پێویستی بەجووڵەی ئەندامەکانی تری وەک قاچ و سەرو زمان و دەم و لێو هەبێت، کە هیچ پەیوەندیان بەنووسینەوە نیە.

٣. یەکەم جار مندالّ بەسەر جووڵەی ماسوولکە گەورەکانی لەشیدا زالّ دەبێت، دواجار دەتوانێت بەسەر جووڵەی ماسوولکە ووردەکانی لەشیدا زالّ ببێت و بۆ کاری پێویست بەکاریان بهێنێ، هەر ئەوەشە بۆتە هۆی ئەوەی کە مندالّ یەکەم جار ئەو یاریانە بکات کە پێداویستی بەجووڵەی ووردو بەدیقەت نیە، بەلآم دوای پێگەیشتن و گەشەکردنی وورده دەمارو ماسوولکەکان، مندالّ هەولّ دەدات ئەو یاری و چالاکیانە بەئەنجام بگەیەنێت، کە پێداویستی بەووردەکاریو دیقەت و چالاکی ماسوولکەو دەمارە ووردەکانی لەش هەیە. هەر ئەم حاڵەتەشە کە دەبێتە هۆی ئەوەی کە یەکەم جار نووسینی مندالّ شاش و گەورە بێت و ووشەو پیتەکانی لەیەکتری دوورو خوارو خێچ دەربچن. ئەمەش بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە کە مندالّ لەسەرەتادا ناتوانێت کۆنترۆڵی وورده دەمارو ماسوولکەکان بکات و لەژێر دەسەلآتی ئەودا نین، بەلآم دوای ماوەیەک گەشە کردن، مندالّ دەتوانێت بەپیتی بچووک بنووسێت و بەڕێک و پێکی چالاکی نووسین بەئەنجام بگەیەنێت.

هەر ئەو پرانسیپانەی گەشە کردنیشە کە بۆتە هۆی ئەوەی پەروەردەی نوێ داوای ڕەخساندن و دابین کردنی ژینگەی لەبارو گونجاو بکات، بۆ ئەوەی مندالّ ئەو هێزو ووزە زیادەی هەیەتی لەیاریکردن و هەڵبەزو دابەزدا سەرفی بکات، پێش ئەوەی داوای ئەوە لەمندالّ بکات کە دەبێت هێمن. و لەسەرخۆو ووردەکار بێت، هەر ئەمەشە بۆتە هۆی ئەوەی کە قۆناغی گوزارشت کردنی سەربەست پێش قۆناغی گوزارشت کردنی ووردەکاری دیاریکر او بێت (السید، ١٩٧٤، ص١٢٣-١٢٥).

## چاودێری كردنی گەشەی جووڵەی منداڵ

بۆچوونێكی هەڵە لەلای زۆر لەدایكان و باوكان هەیە، ئەویش ئەوەیە كە ئەو باوك و دایكانە زۆر جار ئەو منداڵانە بەزیرەك و بلیمەت و ژیرو لێهاتوو لەقەڵەم دەدەن، كە بێدەنگ و كەم دوو كەم جووڵەن، ئەمەش لەوانەیە لەبەرئەوە بێت كە گەورەكان خۆیان حەز بە بێدەنگی و لەسەرخۆیی و هێمنی دەكەن. بەڵام بەداخەوە ئەو بۆچوونە هەڵەیەو لەتەك پرانسیپەكانی گەشەكردندا ناگونجێت، لەبەرئەوەی منداڵ لەسەرەتای ژیانیدا پێویستیەكی زۆری بەجووڵەو هەڵبەزو دابەزو هات و هاوار هەیەو ئەو چالاكیە لەخۆوەو هەڕەمەكیانە دەبن بە بناغە بۆ گەشەكردنی ئاسایی منداڵ.

گەورەترین هەڵەی دایك و باوك و مامۆستا ئەوەیە كە بەربەست و ڕێگر لەبەردەم جووڵەو هەڵس و كەوتی منداڵدا دابنێن. پێویستی سەر شانی دایك و باوك و مامۆستایە كە ژینگەی لەبارو گونجاو بۆ گەشەكردنی جووڵەی منداڵ دابین بكەن، ئەگەر هەڵەیان كرد، پێویستە بۆیان ڕاست بكرێتەوەو ئامۆژگاری و ڕێنمایی بكرێن، نابێت بەهیچ شێوەیەك گەورەكان بەردەوام دەست بخەنە ناو هەموو چالاكیەكانی منداڵ ئیتر گچكە بێت یان گەورە، هەروەها كاتێك منداڵ هەڵەیەك دەكات نابێت بەتوندی بەرگری بكرێت و ئازار بدرێت، بەڵكو دەبێت بۆ چالاكیو جووڵەی ڕاست و دروست ڕێنمایی بكرێت.

### ئەو هۆكارانەی كار دەكەنە سەر گەشەكردنی جووڵەی منداڵ:-

زۆر هۆكار هەن كار دەكەنە سەر گەشەكردنی جووڵەی منداڵ، لەبەرئەوە دەبێت لەكاتی مامەڵە كردن لەگەڵ چۆنیەتی و ڕێژەی گەشەكردنی جووڵەی منداڵ ئاگاداریان بین. لەگرنگترین هۆكارەكانیش ئەمانەی لای خوارەوەن:-

#### ١- لایەنی جەستەیی و تەندروستی:-

دەرئەنجامی توێژینەوەكانی (ویش، كامبیل) ئاماژە بۆ ئەوە دەكەن كە پەیوەندییەكی پتەو لەنێوان كێش و تەندروستی منداڵان و توانای دانیشتن و گاگۆڵكێ و ڕۆیشتنیان هەیە. واتا ئەو منداڵانەی نەخۆش و لاواز نین و تەندروستیان باشە، خێراترو باشتر فێری دانیشتن و گاگۆڵكێ و ڕۆیشتن دەبن ئەگەر بەراورد بكرێن بەو منداڵانەی كە زۆربەی كات نەخۆش و لاوازو زەرد هەڵگەڕاون.

**٢- دواکەوتنی ژیری:-**

توێژینەوەکانی (سکوت، سمیپ) ئەوەیان سەلماند کە ئەو منداڵانەی تووشی دواکەوتنی ژیری (تخلف عقلی) بوون، ناتوانن وەک منداڵە ئاسایی و زیرەک و بلیمەتەکان فێری جووڵەو چالاکی ئەندامەکانی لەشیان ببن و درەنگتر دەتوانن کۆنترۆڵی چالاکی ماسوولکەکانیان بکەن.

**٣- کەسێتی منداڵ:-**

ڕاستیەکی بەڵگەنەویستە کە جۆری کەسایەتی و باری دەروونی منداڵ پەیوەندییەکی پتەوی بەجۆرو ڕێژەی چالاکیەکانیەوە هەیە. بۆ نموونە ئەو منداڵانەی کە لەخێزان و ژینگەی دواکەوتوو پڕ لەهەڵەدا پەروەردە دەکرێن و بەدەستی شەرم و گۆشەگیری و خەمۆکی و نازداری و شەڕخوازییەوە دەناڵێنن درەنگتر فێری جووڵەو چالاکی ئەندامەکانی لەشیان دەبن و لەزۆر لایەنی جووڵەوە تووشی گرفت و کەم و کورتی دەبن ئەگەر بەراورد بکرێن بە ئەو منداڵانەی کە بەشێوەیەکی ڕاست و دروست پەروەردە دەکرێن و کەسایەتیەکی پتەویان هەیەو لەزۆر گرفتی دەروونی و کۆمەڵایەتی بەدوورن. (فهمي، ١٩٧٩، ص٥٧-٥٨).

**٤. ژینگەی گونجاوو لەبار:-**

بێگومان ئەو منداڵانەی کە لەژینگەی (خێزان، قوتابخانە، کۆمەڵ... هتد) دەوڵەمەندو گونجاوو لەباردا دەژین و ئامرازەکانی یاریکردن و گەشەکردنیان بۆ دابین دەکرێت و بەردەوام پشتگیری دەکرێن و لەلایەن دایک و باوک مامۆستاکانیانەوە هان دەدرێن و بواری جووڵەو چالاکیەکانیان بەرفراوانە، زووترو باشتر کۆنترۆڵی چالاکی و جووڵەی ئەندامەکانی لەشیان دەکەن و سەرکەوتنی گەورە لەبواری چالاکیو جووڵەدا بەدەست دەهێنن، لەبەر ئەوە ئەرکی سەرشانی خێزان و قوتابخانەو دام و دەزگا کۆمەڵایەتیەکانی ترە کە ژینگەی گونجاوو لەبار بۆ گەشە کردنی جووڵەی منداڵەکانیان بڕەخسێنن و ئامرازو کەرەستەکانی یاریکردنیان بۆ دابین بکەن و بەردەوام هانیان بدەن و هەڵەکانیان بۆ ڕاست بکەنەوە.

**پێوەرەکانی گەشەکردنی جووڵەی منداڵ لەقۆناغی شیرە خۆریدا:**

نابێت ئەوەمان لەیاد بچێت کە ڕێژەی گەشە کردنی جووڵەی هەموو منداڵان وەک یەک نین بەڵکو لەئەنجامی ئەو هۆکارانەی کە باسکران جیاوازی تاکایەتی (الفروق الفردية) لەنێوان منداڵاندا هەیە، بەڵام ئەمەش ئەوە ناگەیەنێت کە ئەتوانین چەند پێوەرو نەخشەیەک بۆ چۆنیەتی گەشەکردنی جووڵەی منداڵ دابنێین. بێگومان ئەو پێوەرو نەخشانە لەسەر ژمارەیەکی زۆر لەمنداڵان دانراوەو گوزارشت لەناوەندی ژمێرەیی (المتوسط الحسابي) ئەو منداڵانە دەکات و دەتوانرێت تاڕادەیەکی باش سوودی لێ وەربگیرێ بۆ دەست نیشان کردنی گەشەی ئاسایی جووڵەی منداڵان و جیاکردنەوەو ناسینەوەی ئەو منداڵانەی کە تووشی دواکەوتنی جووڵەیی‌و چالاکی ئەندامەکانی لەشیان تووشی کەم و کورتی بوون، ئەم خشتەیەی خوارەوەش جووڵەی ئاسایی زۆربەی منداڵان تاتەمەنی (٢٤) مانگی ڕوون دەکاتەوە.

| تەمەن بەمانگ | جۆری جووڵەو چالاکیەکان |
|---|---|
| ٠ | درێژ بوون لەسەر ڕوومەت و دەم و چاو. |
| ١ | سەری بەرز دەکاتەوەو دەتوانێت بیسووڕێنێ. |
| ٢ | سنگی بەرز دەکاتەوە |
| ٣ | دەتوانێت دەست بۆ شت درێژ بکات بەڵام ناتوانێت بیگرێت، بەهەردوو پێیەکانی پەلەقاژێ دەکات. |
| ٤ | بەیارمەتی کەسانی تر دەتوانێت دابنیشێت. |
| ٥ | بەبێ پاڵپشت دادەنیشێ و دەتوانێت شت بەدەستی بگرێت، هەروەها شتەکان لەدەستێکەوە بۆ دەستەکەی تری دەگوێزێتەوە. |
| ٦ | بەتەنها لەسەر کورسی دادەنیشێ، دەست بۆ شت ڕادەکێشێ، زۆربەی ئەو شتانەی دەکەوێتە بەردەستی دەیخاتە دەمیەوە. |
| ٧ | بەتەنها دادەنیشێ. |
| ٨ | دەتوانێت بەیارمەتی کەسانی تر ڕابوەستێت |
| ٩ | دەتوانێت بەهۆی دەست گرتن بەشتەوە ڕابوەستێت. |
| ١٠ | گاگۆڵکێ دەکات. |
| ١١ | بەیارمەتی کەسانی تر دەتوانێت بڕوات بەڕێوە. |

| | |
|---|---|
| ١٢ | بەیارمەتی شتی ناوماڵ دەتوانێت ڕابوەستێت، پەرداخ بەدەستەوە دەگرێت بۆ خواردنەوە، دەتوانێت هێلی لابەلایی و شەقلی و پەقلی بکێشێ. |
| ١٣ | بەگاگۆلکێ بەسەر قادرمەو پێ پلیکاندا سەردەکەوێت. |
| ١٤ | بەتەنها بەپێوە دەوەستێت. |
| ١٥ | بەتەنهاو بەبێ یارمەتی دەڕوات بەڕێوە. |
| ١٦ | دەتوانێت بەدوو شەش پاڵوو تاوەرو عەمودێک دروست بکات. |
| ١٧ | دەتوانێت بەدەستەکانی تۆپ فڕێ بدات. |
| ١٨ | تۆپ و شت دەخاتە ناو سندوقەوە، بەسێ شەش پاڵوو تاوەر دروست دەکات. |
| ١٩ | دەتوانێت بەسەر کورسیدا سەربکەوێت. |
| ٢٠ | بەیارمەتی کەسانی تر دەتوانێت بەسەر قادرمەو پێ پلیکاندا سەربکەوێت و بێتە خوارەوە. |
| ٢١ | لەژێر چاودێری کەسانی تر دەتوانێت لەدەرەوەی ماڵ هات و چۆ بکات، دەتوانێت بۆ دواوە بگەڕێتەوە. |
| ٢٢ | بەپێیەکانی دەتوانێت شەق لەتۆپ هەڵبدات. |
| ٢٣ | دەتوانێت پەڕەکانی کتێب و دەفتەر هەڵبداتەوە. |
| ٢٤ | ڕادەکات، لاسایی نووسین و کێشانی هێل کاری دەکاتەوە، بەتەنها دەتوانێت بەسەر قادرمەدا سەربکەوێت و بێتە خوارەوە، دەتوانێت سێ پارچە تەختەی جیاواز (بازنە، چوارگۆشە، سێ گۆشە) بخاتە ناو شوێنی خۆی کە لەناو تابلۆیەکدا (لوحة) هەڵ کەندراوە، لەڕێگەی شەش پاڵووەوە تاوەرێک دروست بکات، هەوڵی نوشتاندنەوەی کاغەزو لاپەڕەی پەڕاوو دەفتەر دەدات، (زهران، ١٩٨١، ص١٣٠). |

## زیرەکی و گەشەکردنی ژیری لەروانگەی (جان پیاجیە)وە
## زاراوەکانی تیۆرەکەی پیاجیە
## قۆناغەکانی گەشەکردنی ژیری ( عەقلی ) لە ڕوانگەی پیاجیە
## ئەرکەکانی دایک و باوک بە پێی تیۆرەکەی پیاجیە

## زیرەکی و گەشەکردنی ژیری لەروانگەی (جان پیاجیە)وە

**پێشەکی:**

زیرەکی (الذكاء)و ژیری (عقل) وەک دیاردەیەکی دەروونی، گرنگی تایبەتی خۆی لەژیانی مرۆڤ و بونیاتنانی شارستانیەتدا هەیە، زۆر لەزاناکان خەریکی لێکۆڵینەوەی ئەو بابەتە بوون و ئێستاش هەر بەردەوامن، هەندێک لەزاناکان زیرەکی و ژیری بەیەک چاو سەیر دەکەن و هیچ جیاوازییەک لەنێوانیاندا ناکەن، بەڵام هەندێکی تر لەزاناکان ئەو دوو چەمکە لەیەکتری جیا دەکەنەوەو بەجیا باسیان لێوە دەکەن، بەڕای ئەوان زیرەکی بەشێکە لەژیری، واتە ژیری بەرفراوانترەو هەموو پرۆسەو توانستە ژیرییەکان لەخۆ دەگرێت.

یەکێک لەگرنگترین و بەناوبانگترین لەزاناکان کە توێژینەوەی لەسەر زیرەکی و گەشەکردنی ژیری کردبێ و پسپۆڕی تەواوی تیا وەرگرتبێ، دەروونزانی سویسری (جان پیاجیە)یە کە بەتاکە سوارو کەڵەزانای ئەو بوارە لەقەڵەم دەدرێت و تاوەکوو ئەمڕۆ زانایەکی تری وەک ئەو لەو بوارەدا هەڵ نەکەوتووە کە بتوانێت شان لەشانی پیاجیە بدات.

جان پیاجیە لەساڵی (١٨٩٦) لەشاری نیوتشاتل (Neuchatel) لەسویسرا چاوی بەدنیا هەڵهێناوە.. زیرەکی و بلیمەتی پیاجیە (Piaget) هەر لەمنداڵیەوە بەدەرکەوتووە، هێشتا تەمەنی (١٠) دە ساڵان بوو کە توانی بۆ یەکەم جار بەرهەم بڵاو بکاتەوە، هەر لەتەمەنی (١٥) پانزدە ساڵیەوە خولیای توێژینەوەی زیندەوەرزانی کەوتە مێشکیەوەو دەستی کرد بەلێکۆڵینەوەی بوونەوەرە بچووک و ئاوییەکان (الكائنات المائية). لەساڵی (١٩١٥) کە هێشتا تەمەنی (١٨) هەژدە ساڵان بوو بڕوانامەی بەکالۆریۆسی لەزانکۆی نیوتشاتل وەرگرت، دوای ئەوە بە(٣) سێ ساڵ لەتەمەنی (٢١) بیست و یەک ساڵیدا توانی بڕوانامەی دکتۆرا لەزیندەوەرزانیدا (علوم الحياة) وەربگرێت، هەر لەتەمەنی (٢١) بیست و یەک ساڵیدا توانی (١٥) پانزدە راپۆرتی زانستی دەربارەی هەندێک لەزیندەوەرە بچووکەکان بڵاو بکاتەوە، کە ئەو کارەش بووە مایەی ئەوەی کە ناوبانگی لەزۆربەی وڵاتە پێش کەوتووەکانی جیهاندا بڵاو ببێتەوە (الأزير جاوي، ١٩٩٠، ص١٢).

لەسەرەتادا بواری گرنگی دان و توێژینەوەکانی پیاجیە تایبەت بوو بەزیندەوەرزانی (بایۆلۆجیا، علوم الحياة)، بەڵام وەک دەردەکەوێت ئەو بوارە نەیتوانیوە تینویەتی زانستی (پیاجیە) بشکێنێ و تێری بکات، لەبەر ئەوە هەگبەو بنەو ماڵ و حاڵی خۆی لەبواری زیندەوەرزانیەوە بۆ بواری دەروونزانی دەگوێزێتەوەو بابەتی گەشەکردنی زیرەکی و ژیری منداڵ سەرنجی پیاجیە بۆ لای خۆی رادەکێشێ و نزیکەی (٥٠) ساڵی ڕەبەق ئەم کەڵە زانایە ژیانی خۆی بۆ زانین و دۆزینەوەی نهێنیەکانی زیرەکی منداڵ و چۆنیەتی گەشەکردنی ژیری تەرخان دەکات و لەبواری (genetic Epistemology) بەپلەی یەکەم خۆی خەریک دەکات، کە ئەم بوارەش (ئیپیستۆمۆلۆژی)

گرنگی بەچۆنیەتی و بنەمای گەشەکردنی زانست و زانیاری و مەنتیق دەدات و بەقوڵی لەڕەگ و ڕیشەو لق و پۆپەکانی زانست و بوارە جیاجیاکانی دەکۆڵێتەوە. (الحفني، ۱۹۷۸، ص۲۷٤).

**بنەمای فەلسەفی تیۆرییەکەی جان پیاجیە:**

بۆ ئەوەی بەتەواوی ئاشنای تیۆرییەکەی جان پیاجیە ببین، دەبێت بزانین ئەم تیۆرییە (نظرية) لەسەر چ فەلسەفەو بیرو باوەڕێک بنیات نراوەو پشت بە چ فەیلەسووفێک دەبەستێت، ئەو بنەماو چوارچێوەی کە تیۆرییەکەی پیاجیە پشتیان پێ دەبەستێت زۆر جیاوازە لەو بنەمایانەی کە دەروونزانانی ئەمریکی بەتایبەتیش دەروونزانانی سەر بەڕێبازی قوتابخانەی ڕەوشتایەتی (المدرسة السلوكية) پشتیان پێ دەبەستن. تیۆرییەکانی دەروونزانانی ئەمریکی بەپلەی یەکەم پشت بەبیرو باوەڕی هەردوو فەیلەسووف (جۆن لۆک)و (هیوم) دەبەستن، کە ئەم دوو فەیلەسووفە لەو بڕوایەدان، مرۆڤ لەڕێگەی وەحی خودایی و مەنتیقیەوە زانیاری و زیری دەست ناکەوێت، بەڵکو زانیاریو شارەزایی تەنها لەڕێگەی هەستەوەرەکانەوە (الحواس) وەردەگیرێت، بەبڕوای (جۆن لۆک)و (هیوم) عەقڵی مرۆڤ بریتیە لەلاپەڕەیەکی سپی نەنووسراو، کە لەڕێگەی ئەو زانیاری و شارەزاییانەی کە بەردەوام ڕۆژ لەدوای ڕۆژ لەمیانەی هەستەوەرەکانەوە وەری دەگرێت، لاپەڕەکانی ڕەش دەکرێتەوەو ووروژێنەرو ڕووداوەکانی جیهانی دەرەوەش لەڕێگەی پێکەوەلکاندن و پەیوەست بوونیان (الأرتباط) بەردەوام شوێن پەنجەی خۆیان لەسەر ئەو لاپەڕە سپیەی عەقڵی مرۆڤ بەجێ دەهێڵن.

بەڵام بنەماکانی تیۆرییەکەی پیاجیە پشت بەنووسین و بیرو باوەڕەکانی فەیلەسوفی ئەڵمانی (ئیمانیۆل کانت) دەبەستێت. پیاجیە لەو بڕوایەدا بوو کە نووسین و بیرو بۆچوونەکانی هەردوو فەیلەسووف (جۆن لۆک)و (هیوم) کەم و کورتی و نووقستانی تێدایە. پیاجیە وەک (لۆک)و (هیوم) بڕوای بەوە هەیە کە هەستەوەرەکان گرنگ و پێویستن بۆ وەرگرتنی زانیاریو شارەزایی لەجیهانی دەرەوە، بەڵام گومانی لەوە هەیەو بڕوای بەوە نیە کە هەستەوەرەکان تەنها هۆکارو دەروازە بن بۆ بوونیاتنانی زیری و ڕێک خستنی زانیارییەکان لەناو عەقڵی مرۆڤدا. هەر لەبەر ئەوەش بوو کە بڕوای تەواو لەلای پیاجیە دروست بوو کە مرۆڤ هەر بە بۆ ماوە توانستێکی تایبەتی هەیە کە سیستەم و مانای گونجاو لەعەقڵدا بەو زانیاریو شارەزاییانە دەدات کە لەڕێگەی هەستەوەرەکانەوە وەری دەگرێت (عيسى، ۱۹۸۱، ص۹).

بەم شێوەیە بۆچوونەکانی (کانت) بوون بەبنەماو هەوێنی تیۆرییەکەی پیاجیەو بەردەوام لەو ڕوانگەوە پیاجیە دەیڕوانیە جیهان و دیاردەکانی. پیاجیە بەپێچەوانەی (جۆن لۆک)و (هیوم)ەوە لەو بڕوایەدا بوو کە عەقڵی منداڵ دوای لەدایک بوون لاپەڕەیەکی سپی نیە، بەڵکو توانستێکی (القدرة) چالاک و کاریگەرەو هەموو ئەو زانیاری و شارەزاییانەی کە لەڕێگەی هەستەوەرەکانەوە وەردەگیرێت دەیان خاتە ژێر ڕکێف و کۆنترۆڵی خۆیەوەو بەشێوەیەکی گونجاوو دروست ڕێکیان

دەخات. بڕوای تەواویشی بەوە هەبوو کە زۆر توانست و بیرو بۆچوونی تایبەت بە(کات، شوێن، بەردەوامی شتەکان.... هتد) بۆ ماوەن و تاک یەکسەر لەکاتی لەدایک بوونەوە خاوەنیانە.

## زاراوەکانی تیۆرییەکەی پیاجیە:

بۆ ئەوەی بەتەواوی لەناوەڕۆک و کرۆکی تیۆرییەکەی پیاجیە تێبگەین، دەبێت بەووردی شارەزای ئەو زاراوانە (المصطلحات) ببین کە پیاجیە لەتیۆرییەکەیدا بەکاریان دەهێنێت. وەک لەپێشەکی ئەم باسەدا ئاماژەمان بۆ کرد گۆڕەپانی یەکەمی کار کردنی پیاجیە زیندەوەرزانی بوو، هەر لەبەر ئەوەشە کە زۆربەی زاراوەو چەمکەکانی تایبەتن بەبواری زیندەوەرزانی و بۆ هەمان مەبەستیش لەبواری دەروونزانیشدا بەکاریان دەهێنێ. لەگرنگترین چەمک و زاراوەکان ئەمانەی لای خوارەوەن:-

## ١. هێڵکاری (مخطط) (Schema):-

دەتوانین بڵێین هێڵکارییەکان وەک دۆسییەک (فایل) وان کە ژمارەیەک کارتی تێدا پارێزراوە، هەر کارتەش ئاماژە بۆ ناوو خاسیەتی دیاردە یان شتێک یان ڕووداوێک لەجیهانی دەرەوە دەکات و لەکاتی پێویستدا لەڕێگەیانەوە ئەو دیاردەو شت و ڕووداوانەی پێ دەناسرێتەوە، بۆ نموونە کاتێک منداڵ ناوی باوک فێر دەبێت ئەوا کارتێک لەناو دۆسییە (ئەو هێڵکارییە)ی ئەو منداڵەدا زیاد دەبێت، ئەگەر ناوی ئاژەڵێک فێر بوو ئەو کاتە کارتێکیش بۆ ئەو ئاژەڵەو... هتد. بەم شێوەیە ڕۆژ لەدوای ڕۆژ ژمارەو جۆرو بارستایی ئەو هێڵکارییانە بەرەو زیاد بوون دەڕوات. بەڵام ئەگەر وورووژێنەر (مثیر) یان ڕووداو یان شتێکی تازەی بۆ یەکەم جار بینی ئەوا بەیەکێک لەکارتە کۆنەکان لێکی دەداتەوە یان پاش ماوەیەک کارتێکی تازەی بۆ دروست دەکات و جێگای تایبەتی لەدۆسیە (هێڵکاری) یەکەیدا بۆ دەکاتەوە.

بەڕای پیاجیە هێڵکارییەکان (سگیماکان) بوونیاتی عەقڵین و وەک ئەندام و بوونیاتە جەستەیی و فسیۆلۆژیەکان (بۆ نموونە گەدە، دڵ، گورچیلە... هتد)وان و میکانیزم و هۆکاری خۆسازاندنن و پارمەتی مانەوەو گەشە کردنی بوونەوەر دەدەن. ئەو هێڵکارییانە بوونیاتی واتادارن (معنوی) وەک چەمکەکانی (ئەو) (من) (منی باڵا)ی (iD) (ego) (Superego) فرۆید، واتە شوێن و جێگای ماددیو دیاری کراویان لەمێشکی مرۆڤدا نیە بەڵکو لەڕێگەیانەوە پرۆسەی تێگەیشتن و گەشەکردنی ژیریو زیرەکی منداڵی پێ لێکدەداتەوە. بە بۆچوونی پیاجیە، منداڵ یەکسەر دوای لەدایک بوون ژمارەیەکی کەمی لەو هێڵکارییانە هەیە (واتە ژمارەیەک کارتی بچووک لەدۆسیەکەدا هەیە) بەڵام بەشی خۆسازاندنی ناکات، هەر لەبەر ئەوەشە کە ڕۆژ لەدوای ڕۆژ لەئەنجامی گەشەکردن و زیاد بوونی زانیاری و شارەزاییەوە ژمارەو جۆری هێڵکارییەکان زیاد دەبن.

### ٣- مژین (التمثل) (Assimilation):

لەزیندەوەرزانیدا مژین ئەو پرۆسەیە کە لەڕێگەیەوە ووروژێنەرو دیاردەو ڕەگەزەکانی دەرەوە بۆ حاڵەتێکی وا دەگۆڕدرێت کە لەتوانای لەشی مرۆڤدا هەبێت کە سوودیان لێوەربگرێت، بۆ نموونە خواردن (نان، گۆشت... هتد) کە لەدەرەوەی مرۆڤن بەو شێوەی کە هەن، جەستە (لەش) سوودیان لێوەرناگرێت لەبەر ئەوە دەبێت بەچەند قۆناغێکدا (لەت کردن، جووین، لیک ڕژاندن، قووت دان، هەرس کردن لەناوگەدە... هتد) تێبپەڕێت تا لەتوانای لەشدا هەبێت کە سوودیان لێوەربگرێت، ئەم پرۆسەی گۆڕانکارییە لەزیندەوەرزانیدا بە(مژین) ناو دەبرێت. ئینجا پیاجیە پرۆسەی وەرگرتنی ووروژێنەرەکانی جیهانی دەرەوەو لێکدانەوەیان لەقۆناغی یەکەمی پرۆسەی ژیریدا بەهەمان زاراوەو شێوازی پرۆسەی هەرس کردن لەزیندەوەرزانیدا لێک دەداتەوە.

بەبۆچوونی پیاجیە مژین ئەو گۆڕانکارییانەیە کە بەسەر فشارو ووروژێنەرەکانی دەرەوەی مرۆڤدا دێت بۆ ئەوەی لەگەڵ جیهانی ناوەوەو جەستەی مرۆڤدا بگونجێت، کە ئەم گۆڕانکارییانەش شێوەو خاسیەتە ئەسڵی و ڕەسەنەکانی ووروژێنەرەکانی جیهانی دەرەوە دەگۆڕێت و وەک خۆی نایان هێڵێتەوە، کەواتە مژین ئەو پرۆسەیەیە کە ئاراستەکەی لەدەرەوە بۆ ناوەوەیە. بۆ نموونە منداڵ فێری ناوی ئاژەڵێکی وەک سەگ بووەو کارتی تایبەتی لەدۆسیەو هێڵکارییەکانیدا بۆ دروست کردووە، بەڵام ئەگەر ڕێکەوتی کرد ئەم منداڵە بۆ یەکەم جار لەگەڵ باوکی ڕێگای کەوتە ناو کێڵگەیەکەوەو لەوێ ئاژەڵێکی تری وەک مانگای بۆ یەکەم جار بینی، ئەگەر باوکی پرسیار لەمنداڵەکە بکات و بڵێت ئەو ئاژەڵە چییە؟ ئەوا بێ سێ و دوو ئەو منداڵە دەڵێ ئەو ئاژەڵە (سەگە) لەبەر ئەوەی هیچ کارت و هێڵکارییەکی بۆ ئەو ئاژەڵە تازەیە (مانگا) نیە، لەبەر ئەوە لەناو کارتەکاندا دەگەڕێت کام کارت و هێڵکاری لەم ئاژەڵە تازەیەوە نزیکە ئەوا لەڕێگەیەوە ئەو ئاژەڵە تازەیە وەک ووروژێنەرێکی تازە ناوزەد دەکات، نزیکترین کارتیش لەدۆسیەی ژیری منداڵەکەدا بێگومان کارتی (سەگە) چونکە ئەویش (دوو گوێ، چوار قاچ، کلک،... هتد)ی وەک مانگاکە هەیە. ئەم پرۆسەی ناونان و گۆڕین و دەست کاری کردنی ئەو ووروژێنەرە تازەیە (مانگا) مژینی پێ دەگوترێت.

پرۆسەی مژین مانای زیاد کردن و گەشەکردنی ژمارەو جۆری هێڵکارییەکان نیە، بەڵکو تەنها گەورەکردنی بارستایی هێڵکارییەکانە. ئەگەر هێڵکارییەکان وەک باڵۆنێک دابنێین، ئەوا پرۆسەی مژین بریتیە لەهەوا کردنە ناو باڵۆنەکەو گەورە کردنی نەک گۆڕینی شێوەکەی. واتە مژین پرۆسەیەکە دەبێتە هۆی گەورەکردنی هێڵکارییەکان نەک گۆڕینی شێوەیان یان دروست کردنی هێڵکاری تر، واتە مژین گۆڕانکاری چەندێتییە (كمية) نەک چۆنیەتی (كيفية). کەواتە پرۆسەی مژین ئەو پرۆسەیە کە لەمیانەیەوە گۆڕان و دەست کاریو داتاشین لەووروژێنەرو دیاردەکانی دەرەوەدا دەکرێت بۆ ئەوەی لەگەڵ کارت و هێڵکارییەکانی ناوەوەدا بگونجێت، بەبێ گوێ دان بەجەوهەرو ناوەڕۆک و ڕاستی و واقیعی ووروژێنەرو دیاردەکانی دەرەوە.

٤- خۆگونجاندن (المواءمة) (Accomodation):-

بریتیە لەپرۆسەی خۆگونجاندن لەگەڵ وورووژێنەرو دیاردەکانی جیهانی دەرەوە. جەستەی مرۆڤ لەڕێگەی کۆمەڵێک میکانیزمی فسیۆلۆژیەوە بەردەوام خۆی لەگەڵ گۆڕانکارییەکانی جیهانی دەرەوەدا دەگونجێنێت، بۆ نموونە ئەگەر پلەی گەرما لەدەرەوە گۆڕانکاری بەسەردا هات ئەوا جەستەی مرۆڤ لەڕێگەی عەرەق ڕژتنەوە هەوڵ دەدات کە خۆی لەگەڵ ئەو گۆڕانکارییە کت و پڕەی جیهانی دەرەوەدا بگونجێنێت، ئەگەر مرۆڤ لەجێگایەکی ڕووناکەوە بۆ جێگایەکی تاریک ڕۆیشت ئەوا چاو لەڕێگەی کۆمەڵێک گۆڕانکاری فسیۆلۆژیەوە خۆی لەگەڵ ئەو جێگا تاریکەدا دەگونجێنێت....هتد.

کەواتە پرۆسەی خۆگونجاندن گۆڕانکاری کردنە لەجیهانی ناوەوە بۆ وەڵامدانەوەی پێویستی گۆڕانکارییەکانی جیهانی دەرەوە، بەپێچەوانەی پرۆسەی مژین، پرۆسەی خۆگونجاندن ئاراستەکەی لەناوەوە بۆ دەرەوەیەو وورووژێنەرو دیاردەکانی دەرەوە گۆڕانکارییان بەسەردا نایە بەڵکو وەک خۆیان دەمێننەوە. (یعقوب، ١٩٨٢، ص٧١).

منداڵ کە بۆ یەکەم جار ڕوو بەڕووی وورووژێنەرو ڕووداوێکی تازە دەبێتەوە، ئەوا هەوڵ دەدات کە لەڕێگەی کارت و هێڵکارییە کۆنەکانەوە مانای بزانێت و لێکی بداتەوە، بەڵام زۆر جار ئەم کارەی بۆ ناچێتە سەرو سەرکەوتن بەدەست ناهێنێت. هەروەها هەندێک جاری تریش هێڵکاری نزیک و چوون یەک بەو وورووژێنەرو ڕووداوە تازەیە لەدۆسیەی کارتەکاندا بۆ لێک دانەوەو ناسینەوەی نیە. ئا لەم کاتەدا ئەو منداڵە دەکەوێتە بەردەم دوو ڕێگا یەکەمیان ئەوەیە کە دەبێت هێڵکارییەکی نوێ بۆ ئەو وورووژێنەرە تازەیە دروست بکات یان دەبێت ڕێگای دووهەم بگرێتە بەر ئەویش ئەوەیە کە دەبێت دەست کاری یەکێک لەهێڵکارییە کۆنەکان بکات و گۆڕانکاری تێدا بکات بۆ ئەوەی ئەو وورووژێنەرە تازەیەی پێ لێک بدرێتەوەو لەچوارچێوەیدا جێگای ببێتەوە، ئەم دوو ڕێگایە هەردووکیان ناودەبرێن بەپرۆسەی خۆگونجاندن، لەبەرئەوە خۆگونجاندن بریتیە لەپرۆسەی دروست کردنی هێڵکاری تازە یان دەست کاری و گۆڕانکاری کردن لەهێڵکارییە کۆنەکاندا، کە لەئەنجامی ئەو پرۆسەیەوە گۆڕانکاری لەبوونیاتی زانیاری و جۆری هێڵکارییەکاندا دەبێت (الأزیر جاوی، ١٩٩٠، ص٢٤).

بۆ نموونە کاتێک منداڵی نموونەی پێشوومان کە بۆ یەکەم جار لەکێڵگەکەدا ئاژەڵێک (مانگا) دەبینێ و باوکی پێ ی دەڵێت ئەوە چییە؟ منداڵەکەش لەوەڵامدا دەڵێت ئەوە سەگە، ئا لەم کاتەدا ئەگەر باوک وەڵامەکەی بۆ ڕاست کردەوەو جیاوازی نێوان مانگاو سەگی بۆ ڕوون کردەوەو زانیاری زیاتری دەربارەی جۆری ئاژەڵەکان بەمنداڵەکەیدا، ئەوا منداڵەکە گۆڕانکاری لەوەڵامەکەیدا دەکات و لەڕێگەی دروست کردنی هێڵکارییەکی تازە بۆ مانگاو دانانی لەناو دۆسیەی کارتە کۆنەکانیدا خۆی لەگەڵ ئەو وورووژێنەرە تازەیەدا (مانگا) دەگونجێنێت.

## ٥- هاوسەنگی (التعادل، التوازن) (Equilibrium):-

هاوسەنگی بریتییە لەرزگار كردنی بوونەوەر لەگرژی و ناڕەحەتی و گەڕاندنەوەی بۆ دۆخی هاوسەنگی پێش گرژی و ناڕەحەتیەكەی. بۆ نموونە ئەگەر مرۆڤ لەئەنجامی برسێتیەوە تووشی گرژی و ناڕەحەتی بوو، ئەوا دەبێت ئەو مرۆڤە بكەوێتە خۆو لەرێگەی بیركردنەوەو گەڕان و هەڵس و كەوتەوە خواردنی دەست بكەوێت، بۆ ئەوەی لەو برسێتی و گرژی و ناڕەحەتیە رزگاری بێت و بگەڕێتەوە دۆخی جارانی و هاوسەنگی بۆ بگەڕێتەوە. بەهەمان شێوەش ئەگەر مرۆڤ لەیەك كاتدا دوو مانای جیاوازو دوو لێكدانەوەی دژ بەیەكی لەبەرانبەر یەك دیاردەدا لەلا دروست بوو، ئەوا تووشی گرژی و ناڕەحەتی دەروونی دەبێت و هاوسەنگی ژیری و زانیاری لەدەست دەدات، ئینجا دەبێت لەرێگەی بیركردنەوەو پرۆسە ژیرییەكانی ترەوە لەو گرژی و ناڕەحەتیە رزگاری بێت و هاوسەنگی بۆ بگەڕێتەوە.

### بۆچی و چۆن زەیركی و ژیری منداڵ زیاد دەكات:-

بەپێی تیۆرییەكەی پیاجیە لەرێگەی هەردوو پرۆسەی مژین و خۆگونجاندنەوە (تمثل، مواءمة) رۆژ لەدوای رۆژ زانیاری و شارەزایی منداڵ و ژمارەو جۆری هێلكارییەكان بەرەو زیاد بوون دەڕوات. بێگومان گەشەكردنی زانیاری و شارەزایی منداڵ پشت بەكۆمەڵێك هۆكار دەبەستێت لەوانە (ساغ و سەلامەتی كۆئەندامی دەماری ناوەندیو هەستەوەرەكان و گلاندەكان، ژینگەی ماددی و كۆمەڵایەتی، پرۆسەی كار لێككردن لەنێوان منداڵ و هەردوو ژینگە كۆمەڵایەتی و ماددیەكە).

بۆ ئەوەی زیرەكی و ژیری منداڵ بەتەواوی گەشە بكات، دەبێت هاوسەنگی نێوان هەردوو پرۆسەی مژین و خۆگونجاندن ڕابگیرێت و نابێت یەكێكیان بەسەر ئەوی تردا زاڵ ببێت. بۆ نموونە ئەگەر كەسێك هەبێت بەردەوام هەر وورووژێنەرەكان بمژێت بەبێ ئەوەی پرۆسەی خۆسازاندنی لەگەڵدا بێت، ئەوا دەرئەنجام ئەو كەسە دەبێت بەخاوەنی ژمارەیەكی زۆر لەهێلكاری گەورە بەڵام ناتوانێت جیاوازی لەنێوان شت و وورووژێنەرو دیاردەكاندا بكات، بەڵام ئەگەر ئەو كەسە بەپێچەوانەوە تەنها لەرێگەی پرۆسەی خۆگونجاندنەوە هێلكارییەكانی دروست كردو پرۆسەی مژین ڕووی نەدا ئەوا ئەو كەسە دەبێت بەخاوەنی ژمارەیەكی زۆر لەهێلكاری بچووك و توانایەكی زۆر بچووكی بۆ گشتاندن (التعمیم) دەبێت و ناتوانێت سەرنجی ڕووداوو شتە لێك چووەكان بدات. كەواتە كاركردنی بەتەنهای هەریەك لەو دوو پرۆسەیە زەرەرو زیانێكی گەورە بەبوونیاتی زانیاری و گەشە كردنی ژیری تاك دەگەیەنێت.

كەواتە باڵەنس (موازنة، Balance) نێوان هەردوو پرۆسەی مژین و خۆگونجاندن زۆر گرنگە بۆ گەیشتن بەقۆناغی هاوسەنگی (التعادل)و زامن كردنی كار لێككردنی نێوان منداڵ و

ژینگەکەی، واتە هاوسەنگی بریتیە لەپرۆسەی لەنگەرگرتن و یەکسانی و باڵەنسی نێوان هەردوو پرۆسەی مژین و خۆگونجاندن.

بۆ ئەوەی زانیاری و زیرەکی منداڵ وەک پێویست گەشە بکات، دەبێت منداڵ سەربەستی تەواوی خۆی هەبێت و زۆربەی کات لەحاڵەتی جووڵەو کارکردندا بێت و ژینگەو جیهانی دەرەوەشی پربێت لەرووداوو ڕووداوو شارەزایی تا کانیاوی پەنگ خواردوی زیرەکی ئەو منداڵە بتەقێنیتەوە، هەروەها دەبێت هەستەوەرو کۆئەندامی دەماری ناوەندیو گلاندەکانی ساغ و سەلامەت بن، ئەو کاتە کارلێککردنی نێوان منداڵ و ژینگەکەی زامنی گەشەکردنی زیرەکی و ژیری دەکات.

دەتوانین بەم نموونەی خوارەوە تێگەیشتنی چۆنیەتی کارکردنی پرۆسەکانی (مژین، خۆگونجاندن، هاوسەنگی) ئاسان بکەین. بۆ نموونە منداڵێکی تەمەن یەک ساڵ و چەند مانگێک بۆ یەکەم جار باڵۆنێکی گەورەی پر لەهەوا دەبینێ. ئەم منداڵە یەکەم جار لەرێگەی پرۆسەی مژینەوە هەوڵ دەدات کە بەهەموو هێزو توانای خۆی باوەش بەو باڵۆنەدا بکات و بەرزی بکاتەوە، چونکە وا دەزانێت زۆر قورسە ئەویش لەبەرئەوەی بارستاییەکەی زۆر گەورەیە، بەڵام کاتێک هەڵیدەگرێ، بۆی دەردەکەوێت کە سووکەو بەو شێوەیە نیە کە ئەو تێیگەیشتووە، ئەم جیاوازی نێوان بارستایی و کێشی باڵۆنە بۆ ماوەیەک مێشکی منداڵەکە داگیر دەکات و لەئەنجامی کەمی زانیارییەوە تووشی جۆرە گرژیو نارەحەتیەک دەبێت (لەدەست دانی هاوسەنگی) تا لەرێگەی پرۆسەی خۆگونجاندنەوە هێلکارییەکی نوێ بۆ ئەو دیاردەیە (باڵۆنی گەورەی پر لەهەوا) دروست دەکات و لەو گرژی و نارەحەتیە رزگاری دەبێت و دەگەڕێتەوە دۆخی هاوسەنگی (التعادل).

## قۆناغەکانی گەشەکردنی ژیری (عەقڵی) لەروانگەی پیاجیەوە:-

پیاجیە لەو بڕوایە دایە کە گەشەکردنی عەقڵی منداڵ بەچەند قۆناغێکدا تێدەپەڕێت، هەریەک لەو قۆناغانەش خاسیەت و تایبەتمەندێتی خۆی هەیەو لەقۆناغەکانی تری جیا دەکاتەوە، بەڵام قۆناغی یەکەم دەبێت بەبناغە بۆ قۆناغی دووهەم و قۆناغی دووهەمیش بۆ قۆناغی سێهەم و قۆناغی سێهەمیش دەبێت بەبناغە بۆ قۆناغی چوارەم.

بەبڕوای پیاجیە هەموو منداڵانی دونیا بەو قۆناغانەدا تێدەپەڕن و هیچ منداڵێکیش ناتوانێت بگاتە قۆناغی سێهەم ئەگەر بەقۆناغی دووهەمدا تێنەپەڕێت. بەڵام لەتوانای ژینگەی مادی و کۆمەڵایەتیدا هەیە کە جیاوازی لەنێوان ئەو ساڵانەدا بکات کە پیاجیە دیاری کردووە، بۆ نموونە پیاجیە لەو بڕوایە دایە کە منداڵان لەتەمەنی (٧) ساڵاندا پێ دەنێنە ناو قۆناغی پرۆسە هەست پێ کراوەکانەوە (العمليات المحسوسة)، بەڵام مەرج نییە منداڵانی هەموو جیهان لەتەمەنی (٧) هەفت ساڵاندا بچنە ناو ئەو قۆناغەوە، چونکە ئەو منداڵانەی لەژینگەی هەژارو دواکەوتوودا دەژین

لەوانەیە لەتەمەنی (٨) هەشت یان (٩) نۆ ساڵاندا بچنە ئەو قۆناغەوە، بەڵام هەردەبێت بەو قۆناغانەدا تێبپەڕن هەرچەندە دوا یان پێش بکەون.

لەلایەكی تریشەوە ڕزگار بوون لەقۆناغێك و چوونە ناو قۆناغێكی ترەوە لەنێوان شەوو ڕۆژێك یان چەند ڕۆژێكی دیاری كراودا ڕوو نادات، ڕاستە پیاجیە تەمەن و ساڵەكانی چوونە ناو قۆناغەكانی دیاری كردووە، بەڵام ئەمەش ئەوە ناگەیەنێت كە لەو ساڵ و كاتەدا یەكسەر گۆڕانكاری بنەڕەتی و جەوهەری ڕوو دەدات بەڵكو لەوانەیە هەست بەهیچ گۆڕانكارییەكی ڕوون و ئاشكرا تاماوەیەكی دیاری كراو نەكەین چونكە ڕزگار بوون لەقۆناغێك و چوونە ناو قۆناغێكی تر وەك چوونە ناو وەرزێكی ساڵ و ڕزگار بوونە لەوەرزێكی تر. بۆ نموونە كە دەڵێین ٣/٢١ وەرزی بەهارە، ئیتر ئەمە ئەوە ناگەیەنێت كە یەكسەر لە ٣/٢١ كەش و هەوا بەیەك جار دەگۆڕێ و بەئاسانی هەست بەجیاوازی پلەی گەرمای نێوان ڕۆژی ٣/٢٠ لەگەڵ ٣/٢١ دەكەین بەپێچەوانەوە لەوانەیە تاوەكوو ناوەڕاستی مانگی (٤) چواریش هیچ جیاوازیەكی جەوهەری بەدی نەكەین، بەهەمان شێوەش بەنیسبەت ٩/٢١ كە سەرەتای وەرزی پایزە تاماوەیەك هەست بەگۆڕانی بنەڕەتی كەش و هەوا ناكەین. كەواتە ئەو ساڵ و مانگ و ڕۆژانە زیاتر بۆ دیاری كردنی وەرزو قۆناغەكانە بەشێوەیەكی زانستیانە بەمەبەستی تیۆری بەڵام مەرج نیە بەهەمان شێوە گۆڕانكاری پراكتیكی و بنەڕەتی ڕوو بدات. بەڵام دەتوانین بەخاڵی دەست پێكردنیان دابنێین. بەبڕوای پیاجیە مرۆڤ لەو ڕۆژەوە كە لەدایك دەبێت تادەگاتە قۆناغی كامڵی لەلایەنی عەقلیەوە بەچوار (٤) قۆناغی سەرەكیدا تێدەپەڕێت، كە قۆناغەكانیش ئەمانەی لای خوارەوەن:

أ- <u>قۆناغی (هەستی- جووڵەیی) (المرحلة الحسية- الحركية):-</u>

ئەم قۆناغە لەكاتی لەدایك بوونەوە دەست پێدەكات و نزیكەی دوو ساڵی یەكەمی ژیانی منداڵ دەخایەنێت. پیاجیە ئەم قۆناغەی ناو ناوە قۆناغی (هەست- جووڵەیی) (حس- حركي) ئەویش لەبەر ئەوەیە كە منداڵ لەم قۆناغەدا بەپلەی یەكەم پشت بەهەستەوەرەكان (الحواس)و جووڵەی ئەندامەكانی لەشی دەبەستێت لەكاتی شارەزا بوونی ژینگەو كۆكردنەوەی زانیاری دەربارەی چواردەوری. منداڵ (شیرەخۆرە) زۆر بەدەگمەن لەم قۆناغەدا پەنا بۆ بەكارهێنانی زمان و هێماكان (اللغة والرموز) لەكاتی خۆسازاندندا دەبات، چونكە چالاكیەكانی ئەم قۆناغە پێداویستیان بە بەكارهێنانی زمان و هێماكانی نیە، بۆ نموونە لەم قۆناغەدا منداڵ فێری ئەوە دەبێت كە ئەو شت و یارییەی لەژێر سەرین و پشتیدا شاردراوەتەوە بیدۆزێتەوە یان تام و چێژ لەڕاوەشاندنی شەق شەقە (زەنگۆڵەیەك) كە بەلانكەكەیدا هەڵواسراوە وەربگرێت، یان ئەو شتەی كە كەوتۆتە ژێر كورسیەكەوە دەری بهێنێت. ئەم چالاكیانەی پێداویستیان بەبەكارهێنانی زمان و هێماكان و وێنە عەقلیەكان نیە، ئەم چالاكیانەو چەندەها چالاكی تر ناو دەبرێن بەچالاكیەكانی پێش قۆناغی فێر بوونی زمان و بەكارهێنانی. ئەم قۆناغە دەبێت بەڕەگ و ڕیشەو بناغە بۆ گەشەكردنی زیرەو بوونیاتنانی قۆناغەكانی تر.

منداڵ كاتێك لەدایك دەبێت تەنها چەند كارت و زانیاریو هێڵكارییەكی كەم و بچووكی بۆ خۆسازاندن لەگەڵ ژینگەو دەوروبەرەكەیدا هەیە، كە ئەوانەش بریتین لە(توانای مژین. شت

گرتن بەدەستەكانی، هاوار كردن، قووت دان، پەلەقاژێ ی نارێک.... هتد)، ئەم هێلكاریو توانستانە بۆ ماوەن و وەک ڕەمەک (غريزة) تارادەيەک يارمەتی مانەوەو خۆسازاندنی (التكيف) شيرەخۆرە لەگەڵ ژينگەكەيدا دەدەن. بەڵام لەتەمەنی (٢) دوو ساڵيدا جۆرو بارستايی و ژمارەی هێلكارييەكان زياترو گەورەترو ئاڵۆزتر دەبن ئەويش لەئەنجامی هەردوو پرۆسەی مژين و خۆگونجاندنەوە.

**پياجيە قۆناغی (هەست- جووڵەيی) بەسەر شەش (٦) قۆناغی بچووكتردا دابەش دەكات كە ئەو قۆناغانەش ئەمانەی لای خوارەوەن:**

١. **قۆناغی پەرچە كردارەكان (الأفعال المنعكسة):-**

ئەم قۆناغە لەيەكەم چركەی لەدايک بوونەوە تاكۆتايی مانگی يەكەمی ژيانی شيرە خۆرە دەخايەنێت. لەم قۆناغەدا شيرەخۆرە لەڕێگای ژمارەيەک پەرچە كردارەوە (كە هەر لەكاتی لەدايک بوونەوە هەن و منداڵ فێريان نابێت) خۆی لەگەڵ چواردەورەكەيدا دەگونجێنێ، ئەو پەرچە كردارانەش بريتين لە(تواناى مەمک مژين و قووت دان، وەڵامدانەوەی هەموو ئەو ووروژێنەرانەی كە نزيک دەم و لێوی دەكەونەوە) لەم مانگەدا زياتر گەشە دەكەن. هەموو زانياری و زيرەكی منداڵ لەم قۆناغەدا لەچوارچێوەی ئەو پەرچە كردارو ڕەمەكانە دەرناچێت. جياوازی لەنێوان ووروژێنەرەكاندا ناكات، واتە جياوازی لەنێوان مەمكی دايكی و پارچە قووماشێكدا ناكات.

٢. **كرداره سەرەتاييە خولاوەكان (الأفعال الدورية الأولية):-**

ئەم قۆناغە لەكۆتايی مانگی يەكەم دەست پێدەكات و مانگی چوارەم كۆتايی دێت، واتە نزيكەی (٣) سێ مانگ دەخايەنێت، گرنگترين گۆڕانكاری كە لەم قۆناغەدا ڕوو دەدات، ئەوەيە كە ئەو پەرچە كردارو چالاكيە ڕەمەكی و بۆ ماوانە منداڵ زوو زوو دووبارەيان دەكاتەوە بەڵام بەبێ ئەوەی هيچ مەبەست و ئاكامێكی دياريكراو ببينێ، واتە تەنها دووبارە كردنەوەيەكی بێ ئاكام و مەبەستەو هيچ كاريگەری و ڕۆڵێكی دياری كراوی لەسەر ژينگە نابێت. بۆ نموونە شيرەخۆرە لەم قۆناغەدا چەند جار پرۆسەی (مژين، كردنەوەی ناولەپی دەست و داخستنی، هەڵەشەيی و پەلەقاژەی دەست و قاچەكان.... هتد) دووبارە دەكاتەوە، بەڵام هيچ گۆڕانكارييەک لەژينگەدا ناكەن، هەروەها لەم قۆناغەدا چەند چالاكيەكی نوێ دەردەكەوێت و هەندێک گۆڕانكاری لەپەرچە كردارەكاندا ڕوو دەدەن، بۆ نموونە شيرەخۆرە فێری پەنجە مژين دەبێت، بەچاوەكانی دوای ئەو ڕووناكيە دەكەوێت كە لەبەرانبەری دەردەكەوێت، سەرو ملی بۆ ئەو شوێنە وەردەگێرێ كە دەنگی لێوەدێت، جياوازی كردن لەنێوان هەندێک لەووروژێنەرەكان، شيرەخۆرە دەتوانێت جياوازی لەنێوان ئەو شووشەيەدا بكات كە شيری تيايە لەگەڵ ئەو شووشەی كە شيری تێدا نيە. واتە ئەو شووشانە نامژێت و لەسەريان بەردەوام نابێت كە شيريان لێنايەتە دەرەوە. بەم شێوەيە لەم قۆناغەدا شيرەخۆرە هەندێک چالاكی نوێ فێر دەبێت و ژمارەيەكی تر هێلكاری بچووک و سادە دروست دەبن.

### ٣. كرداره ناوەندییە خولاوەكان (الأفعال الدورية الثانوية):-

ئەم قۆناغەش لەمانگی چوارەوە دەست پێ دەكات و لەمانگی (٨) هەشت كۆتایی دێت. لەم قۆناغە بەدواوە، زۆربەی چالاكی و كردارەكانی منداڵ مەبەست و ئامانجی تایبەتی خۆیان هەیەو منداڵ دەیەوێت لەڕێگەیانەوە كار لەژینگەو چواردەورەكەی بكات، بۆ نموونە كاتێك منداڵ لەم قۆناغەدا بەدەست و قاچەكانی بە ئەو یارییەدا دەكێشێ كە بەلانكەكەیدا هەڵواسراوە، مەبەستی تایبەتی خۆی هەیە ئەویش تام و چێژ وەرگرتنە لەجووڵاندن و ئەم سەرو ئەو سەر كردنی ئەو یارییە، یان كاتێك شەق شەقەو زەنگۆڵەكەی ڕادەوەشێنێ، مەبەستیەتی كە گوێ بیستی دەنگەكەی ببێت.

وەك دەردەكەوێت منداڵ لەم قۆناغەدا بەڕێكەوت ئەوەی بۆ دەردەكەوێت كە چالاكی و هەڵس و كەوتێكی ئەو (قاچ یان دەست ڕاوەشاندن) دەبێتە خۆشی و گۆڕانكاری لەژینگەكەیدا (جووڵاندنەوەی یاری یان دەنگ دروست بوون). هەر لەبەر ئەوەشە كە منداڵ دوای ئەو جارە چەندەها جاری تر ئەو چالاكیانە دووبارە دەكاتەوە بۆ ئەوەی ئەو گۆڕانكارییانە ببینێ و ببیستێ كە لەژینگەكەیدا ڕوو دەدەن، كە ئەمەش بەگۆڕانكارییەكی گرنگ لەبواری عەقلی ئەو منداڵەدا دادەنرێت، چونكە لەقۆناغی پێشووتر منداڵ هیچ مەبەستێكی دیاری كراوی لەچالاكیەكانیدا نەبوو، بەڵكو تەنها بۆ دووبارە كردنەوە بوو نەك بۆ گۆڕانكاری كردن لەژینگەكەیدا. هەروەها لەم قۆناغەدا منداڵ دەتوانێت هەردوو دەست و هەردوو چاوی لەیەك كاتدا بۆ بەئاكام گەیاندنی كارێك بەكار بهێنێت، هەر ئەمەشە وای لێدەكات كە هەموو ئەو شتانە بگرێت كە دەكەونە بەردەستی.

### ٤. هەم ئاهەنگی و هاوكاری نێوان هەموو كرداره ناوەندییە خوولاوەكان (التآزر بين الأفعال الثانوية):-

ئەم قۆناغە دەكەوێتە نێوان مانگی هەشت و دوانزدە (٨ - ١٢). لەم قۆناغەدا زانیاری و عەقلی منداڵ زیاتر گەشە دەكات و منداڵ هەوڵ دەدات كە ئەو زانیاری و شارەزاییانەی كە هەیەتی بۆ هەڵهێنان و زانینی هەندێك گیروگرفت بەكاریان بهێنێ. ئەگەر لەقۆناغی پێشوو بەدەست و قاچەكانی سەرین و پشتیەكی دەجووڵاند بۆ ئەوەی تام و چێژ لەجووڵان و كەوتنە خوارەوەی وەربگرێت، ئەوا لەم قۆناغەدا بەدەست و قاچەكانی ئەم سەرین و پشتیە دەجووڵێنێ نەك تەنها بۆ ئەوەی تام و چێژ لەو چالاكیە وەربگرێت، بەڵكو بەمەبەستی دۆزینەوەو گەڕان بەدوای ئەو یارییەدا كە لەژێریدا شاردراوەتەوە. واتە لەم قۆناغەدا منداڵ فێری ئەوە دەبێت كە هەندێك شت ئامرازو كەرەستەن (الوسيلة) (جووڵاندنی سەرین) بۆ گەیشتن بەهەندێك مەبەست و ئامانجی دیاریكراو (دۆزینەوەی یاری). كەواتە لەم قۆناغەدا دەتوانێت پەیوەندی نێوان هۆو مەبەستەكان (الأسباب والغايات) هەست پێ بكات و هاوكاری لەنێوانیاندا بكات و پێكەوە بۆ یەك چالاكی بەكاریان بهێنێ، كە ئەمەش بەگۆڕانكارییەكی گرنگ لەبوونیاتی عەقلی منداڵدا دادەنرێت.

**٥- سێهەم کرداره خولاوەکان** (الأفعال الدورية الثالثة):-

ئەم قۆناغەش دەکەوێتە نێوان (١٢ - ١٨) مانگی تەمەنی منداڵەوە. لەم قۆناغەدا منداڵ دەیەوێت لەڕێگەی (هەوڵدان و هەڵە کردنەوە) (المحاولة والخطأ) ژینگەکەی تاقی بکاتەوەو لەمیانەی چەند جار دووبارە کردنەوەی ئەو هەوڵدان و هەڵە کردنەوە لەچوار دەورەکەی تێبگات و زانیاری زیاتر دەربارەی کۆبکاتەوە. لەم قۆناغەدا پەنا بۆ زیاتر لەیەکێک لەو کردارو چالاکیانەی قۆناغەکانی پێشوتر دەبات و هەوڵ دەدات لەڕێگەیانەوە خۆی لەگەڵ ژینگەکەیدا بسازێنێ، بۆ نموونە لەقۆناغی پێشوودا بەقاچەکانی سەرین یان پشتیەکی دەجووڵاندو بەدوای یارییەکەی ژێریدا دەگەڕا، بەڵام لەم قۆناغەدا بۆ گەیشتن بە ئەو مەبەستەی پێشووی (دۆزینەوەی یارییەکە) پەنا بۆ زیاتر لەچالاکیەک دەبات، واتە نەک بەتەنها بەقاچەکانی بەڵکو دەستەکانی و شەق شەقەکەی دەستیشی بۆ هەمان مەبەست بەکار دەهێنێ، چونکە دەیەوێت بزانێت کام لەو چالاکیانە (قاچ، دەست، شەق شەقە) جووڵاندن لەهەموویان کاریگەرترو باشترە بۆ گەیشتن بەمەبەستەکەی کە ئەویش دۆزینەوەی یارییە شاراوەکەی ژێر سەرینەکەیە. واتا منداڵ لەم قۆناغەدا دەیەوێت هەموو کردارو چالاکیەکان تاقی بکاتەوە بۆ ئەوەی بزانێت کامیان لەهەموویان باشترە.

لەم قۆناغەدا ژمارەی هێڵکارییەکانی زیاتر دەبێت و شێوازو ڕێگا چارەی زیاتر بۆ گەیشتن بەئامانجەکانی فێر دەبێت، ئینجا ئەگەر لەڕێگەی هێڵکارییە کۆنەکانیەوە نەیتوانی گرفتە تازەکانی چارەسەر بکات، ئەوا پەنا بۆ دروست کردنی هێڵکاری تر دەبات یان گۆڕانکاری و دەست کاری لەهێڵکارییە کۆنەکانیدا دەکات تابتوانێت ئەو گرفتە تازەی پێ چارەسەر بکات. واتە هەر لەهەوڵدان و تاقی کردنەوەو گەڕان بەدوای ڕێگا چارەی تازەدا دەبێت.

٦- **قۆناغی داهێنانی شێوازی نوێ** (مرحلة أختراع وسائل جديدة):-

ئەم قۆناغە دەکەوێتە نێوان (١٨ - ٢٤) مانگی تەمەنی منداڵەوە. منداڵ لەم قۆناغەدا هەوڵدەدات کە لەڕێگەی ژیریی و ئەو توانستە عەقلیانەی کە هەیەتی (بیرکردنەوە، بەراورد کردن، لێک دانەوە.... هتد) کردارو شێوازی نوێ و ڕێگاچارەی سەرکەوتووتر بۆ هەڵهێنان و چارەسەر کردنی گرفتەکانی جیهانی دەرەوەی بدۆزێتەوە. زۆر جار منداڵ لەم قۆناغەدا لەبەردەم گرفتەکاندا هەڵوێستە دەکات و لێیان وورد دەبێتەوەو سەرنجیان دەدات، وەک ئەوەی بیریان لێ بکاتەوە پێش ئەوەی هیچ چالاکیەک بەئاکام بگەیەنێت. واتە سەیری لایەنە جیاجیاکانی گرفتەکە دەکات و وەک ئەوەی بەراوردکاری لەنێوانیاندا بکات، کە ئەم گۆڕانکارییەش بەلای پیاجیەوە بەیەکەم هەنگاوی (سادەو ساکاری) دووربینی و بیر کردنەوەی وێنەدار (التفكير التصوري) دادەنرێت.

بۆ نموونە یەکێک لەو منداڵانەی کە پیاجیە تاقی کردنەوەی لەسەر دەکردن، بەنیازی ئەوە بوو کە زنجیرێک بخاتە ناو شووشەیەکەوە، کە دەمی شووشەکە لەئەستووری زنجیرەکە بچووکتر بوو،

منداڵەکە یەک دوو جار هەوڵیدا بەڵام کە زانی زنجیرەکە ناچێتە ناو شووشەکەوە ئینجا هەڵوێستەیەکی بۆ کردوو، جارێک سەیری دەمی شووشەکەو جارێکیش سەیری ئەستووری زنجیرەکەی کرد، وەک ئەوەی بیر لەو گرفتە بکاتەوەو بەراورد لەنێوان دەمی شووشەکەو ئەستووری زنجیرەکەدا بکات، دوای کەمێک وازی لەزنجیرەکە هێناو جارێکی تر هەوڵی ئەوەی نەدا کە زنجیرەکە بخاتە ناو شووشەکەوە. کەواتە دوور نیە کە بیرکردنەوەو هەڵسەنگاندن وەک دوو پرۆسەی عەقلی لەم قۆناغەدا چەکەرە بکەن. بەڵگەش ئەوەیە کە منداڵ لەقۆناغی پێشوودا هەر لەسەر چالاکی و هەوڵدانی زنجیر خستنە ناو شووشەکە بەردەوام دەبێت و هیچ هەڵوێستەیەکیش لەبەردەم ئەو گرفتەدا ناکات و زۆر بەزەحمەتیش واز لەو هەوڵدان و تاقی کردنەوەی دەهێنێ، ئەمەش زیاتر بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە کە لەقۆناغی پێشوو هەست بەجیاوازی نێوان دەمی شووشەو ئەستووری زنجیرەکە ناکات. (کۆنجر، ١٩٧٠، ص١٤٨-١٥٠).

لەم قۆناغەدا ئەو توانایە بۆ منداڵ دروست دەبێت کە وێنەی عەقلی بۆ دیاردەکان دروست بکات و هەر لەڕێگەی ئەو وێنە عەقلیانەوە بیر لەچارەسەر کردنی گرفتەکان بکاتەوە.

ب- **قۆناغی پێش پرۆسە مەنتقیەکان** (مرحلة ماقبل الأجرائية):-

ئەم قۆناغە دەکەوێتە نێوان (٢ - ٧) ساڵی تەمەنەوە. لەم قۆناغەدا کۆمەڵێک گۆڕانکاری گرنگ ڕوو دەدات و دەبن بەسیماو خاسیەتەکانی ئەم قۆناغەو لەقۆناغی پێشووی جیا دەکەنەوە، گۆڕانکارییەکانیش ئەمانەی لای خوارەوەن:-

١. گەشە کردنی زمان و فێر بوونی هێماکان. ٢. بەکارهێنان و تێگەیشتنی چەمکەکان (المفاهيم الرمزية) لەجیاتی شتە هەست پێکراوو فیزیقیەکان. ٣. زاڵ بوونی دیاردەکانی گیان بەبەردا کردن (الأحيائية)و توانای دروست کردن (الأصطناعية)، خۆ پەرستی و خۆیەتی بەسەر بیر کردنەوەی مەنتقیانەو گیانی هاوکاریو پێکەوە کار کردن و دیالۆگ. ٤. قسەکردن لەسەر شێوازی مۆنۆلۆژو زۆربەی کات ئاڕاستە کردنی بۆ خودی خۆی نەک بەمەبەستی دیالۆگ و ڕاگۆڕینەوەو گفت و گۆ لەگەڵ کەسانی تر. ٥. سەرنەکەوتن لەلێکدانەوەی مەنتقی دیاردە فیزیقیەکان.

ئەمانەو چەندەها گۆڕانکاری تر لەگرنگترین سیماتەکانی پرۆسەی ژیری منداڵن لەم قۆناغەدا. جان پیاجیە ئەم قۆناغە بەسەر دوو قۆناغی بچووکتردا دابەش دەکات، کە ئەوانیش بریتین لە:

ت- **قۆناغی پێش چەمکەکان** (مرحلة ماقبل المفاهيم):-

ئەم قۆناغە دەکەوێتە نێوان (٣ - ٤) ساڵیەوە، ئەم قۆناغە سەرەتای سەرهەڵدانی ئەو چالاکیانەیە کە ووشەو هێماکانی تێدا بەکار دەهێنرێت. لەم قۆناغەدا وەڵامدانەوەی منداڵ وەک قۆناغی پێشوو تەنها بۆ شتە ماددی و فیزیقیەکان نیە، بەڵکو منداڵ هەمان وەڵامدانەوەی شتە ماددی و

فیزیقیەکانی بۆ ئەو هێماو ووشانەی کە گوزارشت لەو شتە ماددیو فیزیقیانە دەکەن هەیە. هەروەها منداڵ لەم قۆناغەدا هەوڵدەدات کە چارەسەری هەندێک لەگرفتەکان لەڕێگەی بیرکردنەوەو بەکارهێنانی ووشەو هێماکانەوە بکات. واتە منداڵ دەتوانێت مانای تایبەتی بەهێماو ووشەو دیاردە جیاجیاکانی ژیان بدات و لەجیاتی یەکتری بەکاریان بهێنێ.

بۆ نموونە منداڵی کچ لەم قۆناغەدا دەتوانێت بووکە شووشەکەی وەک هێمایەک بۆ منداڵی راستەقینە بەکار بهێنێ و لەگەڵ ئەو بووکە شووشە بێگیانەدا بکەوێتە گفت و گۆو چیرۆکی بۆ بگێرێتەوەو گلەیی و گازاندەی لەدەست بکات و ئامۆژگاری و ڕێنمایی بکات. لەهەمان کاتدا منداڵ لەم قۆناغەدا دەتوانێت دارەکەی دەستی بکات بەئەسپ و گوێ درێژو سواری بێت و غار غارێنی پێبکات، ئەمەش ئەوە دەگەیەنێت کە لەم قۆناغەدا ئەو بۆچوون و بیرو باوەڕە لەلای منداڵ دروست دەبێت، کە هەندێک شت ووشەو هێماو مانان بۆ هەندێک شتی ترو دەتوانرێت لەجیاتی ئەو بۆ هەمان مەبەست بەکار بهێندرێ، کە ئەم توانستە لەقۆناغی پێشوو لەلای منداڵ نەبوو.

لەم قۆناغەدا لەتوانای منداڵدانیە کە چەمکەکان دروست بکات و لەمانایان تێبگات و هەروەها ناشتوانێت مانای شتەکان هەڵبهێنجێت (الأستدلال)، چونکە منداڵ لە بەشێک و پارچەیەکی بچووکەوە باز دەدات بۆ بەش و پارچەیەکی تر، بێ ئەوەی لەتوانایدا هەبێت لەبەشێکەوە (جزء) بچێت بۆ هەموو (گشت، الكل) یان لە(هەمووە)وە بۆ (بەش)ێک.

١. قۆناغی ئین تیو تیف (المرحلة الحدسية):-

ئەم قۆناغەش دەکەوێتە نێوان (٤ - ٧) ساڵانەوە، مەبەست لە(الحدس) (Intuitive) ئەو جۆرە بیرکردنەوەیە کە ڕاستەوخۆو کت و پڕ بۆ زانینی دیاردەکان لەدایک دەبێت، بەبێ ئەوەی پشت بەهەنگاوەکانی بیر کردنەوەی مەنتیقی و لێک دانەوەو شیتەڵ کردنەوە ببەستێت، کە زۆر جار وەک (تخمين)و قەبلاندن و بڕیاری خێرا و لەناکاو دەردەکەوێت. بیر کردنەوەو زانینی منداڵ لەم قۆناغەدا لەو جۆرە بیر کردنەوانەیە کە زۆر جار منداڵ بەڵگەی زانستی و مەنتیقی بۆ سەلماندنی بڕیارو بیر کردنەوەکانی پێ نیە.

منداڵ دەتوانێت چەمکی بەرفراوانترو بیر کردنەوەی وێنەداری ئاڵۆزتر بۆ چارەسەر کردنی گیروگرفتەکانی بەکار بهێنێ، هەرچەندە لەیەک لایەن و گۆشە نیگای تەسکیشەوە دەڕوانێتە دیاردەکانی ژیان و لێکیان دەداتەوە. چونکە هێشتا ئەو توانایەی لەلا دروست نەبووە کە لەهەموو گۆشەو لایەکەوە بڕوانێتە گرفت و دیاردەکانی ژیان.

بۆ نموونە ئەگەر دوو شووشە (کەمۆڵە، بیکەر)ی وەک یەک پڕ بکرێن لەشلەیەک و پیشانی منداڵ بدرێت ئەوا لەم قۆناغەدا ئەم منداڵە دەتوانێت بڕیاری ڕاست بدات و بڵێت کە شلەی ناو هەردوو شووشەکە یەکسانن، بەڵام ئەگەر لەبەرچاوی منداڵەکە شلەی یەکێک لەدوو شووشەکەمان

کردە ناو شووشەیەکی باریکترو درێژتر ئەوا بڕیاری منداڵەکە لەم حاڵەتەدا ئەوەیە کە شلەی ناو ئەو شووشە باریک و درێژە زۆرترە. بۆ منداڵەکە لەم قۆناغەدا ئەو بڕیارە دەدا؟ لەبەرئەوەی لەتوانای منداڵدا نیە کە هەموو لایەن و بەشەکانی ئەو دیاردەیە لەبەرچاو بگرێت، ئەو تەنها حیساب بۆ یەک لایەن دەکات و بڕیارەکەی خێرا و لەناکاوە، ئەو کاتێک دەڵێت شلەی ناو شووشە باریک و درێژەکە زۆرترە ئەوە تەنها حیسابی بۆ درێژی شووشەکە کردووە و ناتوانێت لەیەک کاتدا درێژی شووشە باریکەکە لەگەڵ پانی شووشە کورت و بچووکەکە بەراورد بکات و بڕیاری ڕاست و دروست بدات. چونکە بڕیاری ڕاست ئەوەیە کە منداڵ درێژی و پانی و قووڵایی و بارستایی هەردوو شووشەکە لەبەرچاو بگرێت و بگاتە ئەو ڕاستیەی کە شلەی ناو هەردوو شووشەکە یەکسانن. بەڵام منداڵ لەتەمەنی (٦ - ٧) ساڵان بەدواوە دەتوانێت بڕیاری ڕاست لەو بارەیەوە بدات، ئەویش لەبەر ئەوەی کە هەموو لایەنەکانی دیاردەو گرفتەکان لەبەرچاو دەگرێت و هیچیان پشت گوێ ناخات. واتە ئەگەر لەمنداڵێکی تەمەن (٥ - ٦) ساڵان پرسیار بکەین، بۆچی شلەی ناو شووشەی یەکەم زۆرترە لەوەڵامدا دەڵێت لەبەرئەوەی درێژترە بەڵام منداڵی تەمەن (٦ - ٧) ساڵان بەدواوە کە دەڵێت یەکسانە، هۆکەشی بۆ ئەوە دەگەڕێنێتەوە کە ڕاستە شووشەی یەکەم درێژترە بەڵام تەسکترە هەروەها لەگەڵ ئەوەشدا کە شووشەی دووهەم کورتترە بەڵام پان ترە، کەواتە هەردوو شلەکە یەکسانن.

کەواتە لەم قۆناغەدا منداڵ ئەو زانیارییەی لەلا نیە کە بڕو چەندێتی (كمية) ماددەکان لەگەڵ ئەوەشدا کە جۆرو شێوەی شووشەو دەفرەکانیش دەگۆڕدرێن هەروەک خۆیان دەمێننەوە، واتە تانەگەنە تەمەنی (٦ - ٧) ساڵان بەدواوە لەمانای نەگۆڕی مادە (ثبات المادة) تێناگەن. کەواتە هەر ج کاتێک ئەو توانایە لەلای منداڵ دەرکەوت کە بڕو چەندێتی شلەکان و ژمارەی شتەکان بەگۆڕینی شێوەو بارستایی و ڕەنگی شووشەو ئەو دەفرانەی کە تێیان دەکرێن ناگۆڕدرێن، ئەوە مانای ئەوەیە کە منداڵ پێی ناوەتە قۆناغی پرۆسە زیرییە هەست پێکراوەکانەوە کە ئەویش قۆناغی سێهەمی تیۆرییەکەی پیاجیەیە.

دەتوانین بڵێین لەقۆناغی پێش پرۆسە مەنتیقیەکان، عەقڵیەت و بیرکردنەوەی منداڵ لەزۆر لایەنەوە بێ بنەماو بەڵگەی زانستیە، بۆ زیاتر شارەزا بوون لەسیماو خاسیەتە سەرەکیەکانی ئەم قۆناغە، دەتوانین ئەم نموونانەی خوارەوە باس بکەین.

١. ئەگەر پرسیار لەمنداڵی ئەم قۆناغە بکرێت ئەمرۆ بۆچی ڕۆژ دیار نیە، زۆر وەڵامی وەک (لەبەر ئەوەی نەخۆشە، عاجزو بێ تاقەتە، خەوتووە)مان چنگ دەکەوێت، چونکە منداڵ هۆیە ڕاستەقینەکەی کە هەورە نازانێت، بەڵام لەقۆناغی سێهەم دەتوانێت وەڵامی ڕاست بداتەوە.

٢. منداڵ لەسەرەتای ئەم قۆناغەدا گیان بەبەری هەموو شتێکدا دەکات، بەبڕوای ئەو ئەگەر بزمار بەدیواردا دابکوتین ئەوە لەئەنجامی چەکوش و داکوتانەوە ئازار دەکێشێ، هەروەها ئەگەر قاچی بەر کورسیەک کەوت و ئازاری پێ گەیشت ئەوا بەکورسیەکەدا دەکێشێ و بەعەقڵی خۆی تۆڵەی لێدەکاتەوە و کورسیەکەش ئازاری پێدەگات، بەڵام پاش ماوەیەک کە زانیاری زیاتر دەبێت

تەنها گیان دەکات بەبەر ئەو شتانەدا کە دەجوولێن، واتە لەم کاتەدا بزمارو دارو بەرد بێ گیانن، بەڵام پایسکیل و ماشێن و مانگ و ئەستێرەو ئاوو گەڵای دار گیانیان هەیەو خاوەن هەست و سۆزن، چونکە دەجوولێن، بەڵام دوای ئەوەی کە زانیاری منداڵ زیاتر دەبێت و شارەزای هەندێک دیاردەی تر دەبێت، ئەو کاتە گیان و سۆزو هەست تەنها دەدات بە ئەو شتانەی کە خۆیان دەجوولێن ئەک کەسانی تر بیان جوولێنن، لەم کاتەدا گەڵای دارو ماشێن و پایسکیل گیان و هەست و سۆزیان نیە لەبەر ئەوەی کەسانی تر دەیان جوولێنن، بەڵکو مانگ و رۆژو ئاوو ئاژەڵ گیان و هەست و سۆزیان هەیە چونکە خۆیان دەجوولێن. بەم شێوەیە رۆژ لەدوای رۆژ گۆڕانکاری لە بۆچوونەکانیدا دەکات تا لەکۆتایی ئەم قۆناغەدا تەنها گیان و هەست و سۆز بە ئەو گیانەوەرانە دەدات کە شایەنی ئەو مافەن وەک مرۆڤ و ئاژەڵ و بوونەوەرەکانی تر.

٣. لەم قۆناغەدا منداڵ لەو بڕوایە دایە کە هەموو دیاردەکانی چوار دەور دروست کراون، بۆ نموونە ئەگەر پرسیاری ئەوەی لێبکرێ کێ شاخی دروست کردوە؟ لەوەڵامدا دەڵێت (کەسانی زۆر گەورەو زەبەلاح و سۆپەرمان گڵ و خۆڵ و بەردیان کۆکردۆتەوەو شاخ و گردو تەپۆڵکەیان دروست کردووە، یان دەڵێت کەسێکی زۆر بەتوانا چاڵێکی زۆر گەورەی هەڵکەندووەو ئاوی بۆ هێناوەو دەریاو رووباری دروست کردووە) یان خودا خۆی شاخ و دەریای دروست کردووە... هتد.

٤. زمانی منداڵ لەم قۆناغەدا لەجۆری (مۆنۆلۆژ)ە، واتە یەک لایەنیەو منداڵ ئاراستەی خودی خۆی دەکاتەوەو بۆ مەبەستی کار لێککردنی کۆمەڵایەتی و ڕاگۆڕینەوەو دیالۆگ بەکاری ناهێنێ، بۆ نموونە کە چەند منداڵێکی (٤-٥) ساڵان بەیەکەوە قسە دەکەن هەریەکەیان بۆ خۆی قسە دەکات و گوێ لەقسەی بەرانبەرەکەی ناگرێت و جاری واش هەیە هەر هەموویان پێکەوە قسە دەکەن، هەر ئەمەشە کە دەبێتە هۆی ئەوەی کە گفت و گۆو دیالۆگ لەنێوان منداڵاندا سەرنەگرێت، چونکە منداڵ لەم قۆناغەدا ناتوانێت ڕاو بۆچوونی کەسانی تر لەبەرچاو بگرێت و لەتوانایدا نیە کە خۆی بخاتە شوێنی ئەوان و ڕۆڵی ئەوان یاری بکات، چونکە ئەو وادەزانێت کە هەموو کەس وەک ئەو بیر دەکەنەوە، نازانێت کە ڕاو بۆچوونی جیاواز لەڕاو بۆچوونی ئەو هەیەو لەوانەیە ئەو هەڵە بێت و کەسانی تر لەسەر هەق بن. هەروەها لەیەک لاوە سەیری شتەکان دەکەن و ناتوانن لەجەوهەرو ناوەڕۆکی دیاردەکان و پێچەوانەی دیاردەکان تێبگەن، واتە ئەگەر لەبیر کردنەوەدا لەخاڵێکی وەک (أ) دەستیان بەڕۆیشتن کرد بۆ خاڵی (د) ئەوا ناتوانن لەخاڵی (د)ەوە بگەڕێنەوە (معكرسية) بۆ خاڵی (أ).

٥. دیاردەی خەست کردنەوەو چاو بڕینە خاڵێک (التركيز) زاڵە لەکاتی بیر کردنەوەیاندا، واتە تەنها گرنگی بەیەک خاڵ و لایەن دەدەن و وردەکاری و لایەنەکانی تری دیاردەکە پشت گوێ دەخەن.

## ج. قۆناغی پرۆسە ژیرییە هەست پێکراوەکان (مرحلة العمليات العقلية المحسوسة):-

ئەم قۆناغە دەکەوێتە نێوان ساڵەکانی (٧-١١). لەم قۆناغەدا پرۆسەی بیر کردنەوەی منداڵ زۆر مەنتیقیەو لەتوانایدا هەیە کە بەبەڵگەی زانستی و مەنتیقی بەرگری لەبیرو بۆچوونەکانی خۆی بکات و دەتوانێت هۆیە مەنتیقیەکانی دیاردە سروشتیەکان هەست پێ بکات. منداڵ لەم قۆناغەدا نابێت بەکۆیلەی بیر کردنەوەی یەک لایەنی، بەڵکو لەهەموو لایەک و گۆشەیەکەوە سەیری دیاردەو گرفتەکان دەکات و لەتوانایدا هەیە بەپێچەوانەشەوە (المعكوسية) بیر لەدیاردەو گرفتەکان بکاتەوە، واتە لەکۆتاییەوە بگەڕێتەوە بۆ سەرەتا، هەروەها لەم قۆناغەدا لەقاوغ و چوارچێوەی تەنیایی و خۆخۆیی و خۆپەرستی ڕزگاری دەبێت و گیانی هاوکاری و دۆستایەتی و تەبایی تیایدا گەشە دەکات و زمانیشی ئاڕاستەی کەسانی تر دەکات و لەتوانایدا دەبێت کە گفتوگۆو دیالۆگ بەئاکام بگەیەنێت و ڕاو بۆچوونی کەسانی تر لەبەرچاو بگرێت و حیساب بۆ بەرامبەرەکەی بکات.

لەلایەکی تریشەوە دەتوانێت دیاردەکان بەشێوەیەکی زنجیرەیی یەک لەدوای یەک پۆلین بکات، بەڵام بیرکردنەوە مەنتیقیەکەی هەر لەسنووری دیاردەو گرفتە هەست پێکراوەکاندا دەسووڕێتەوەو ناتوانێت بەشێوەیەکی مەنتیقیانە بیر لەدیاردەو گرفتە واتادارو ڕووتەکانی (الظواهر المجردة والمعنوية) وەک (یەکسانی، دیموکراسی، ڕاستگۆیی، دادوەری، ئازایەتی، مەردایەتی... هتد) بکاتەوە.

لەم قۆناغەدا منداڵ دەگاتە ئەو بڕوایەی کە کەسانی تریش وەک ئەو بیرو باوەڕی جیاوازیان هەیەو لەوانەیە بگەنە دەرئەنجامێک کە جیاواز بێت لەو دەرئەنجامەی کە ئەو پێیگەیشتووە، هەوڵدەدات کە لەڕێگە بیرو بۆچوونی کەسانی ترەوە لەڕاست و دروستی ڕاو بۆچوونەکانی خۆی دڵنیا بێت. بێگومان ئەم گیانی هاوکاری و تەباییەی منداڵیش هەر لەڕێگەی کار لێککردنی کۆمەڵایەتی و تێکەڵاو بوونی کەسانی ترەوە گەشە دەکات.

لەم قۆناغەدا دەتوانێت وەک مرۆڤێکی کامڵ بیر بکاتەوەو دیاردەکان شیتەڵ بکاتەوەو تێیشیان بگات، بەڵام بەمەرجێک لەسنووری هەستەوەرەکانیدا بێت. واتە دەتوانێت هۆی سروشتی (باران بارین، ڕۆژ دەرنەکەوتن... هتد) بزانێت و بەڵگەی زانستیشی (بەپێچەوانەی قۆناغی پێشو) بۆ بهێنێتەوە. واتە لەم قۆناغەدا منداڵ بەخاسیەت و سیما فیزیقی و مادییەکان هەڵناخەڵەتێت. دەتوانین بەچەند نموونەیەک زیاتر عەقلیەتی منداڵ لەم قۆناغەدا ڕوون بکەینەوە لەوانە:-

١. ئەگەر دوو شووشە تا نیوەی شلەی تێدا بێت، ئینجا لەبەرچاوی منداڵێکی (٩ - ١٠) ساڵان پارچەیەک شەکر بخەینە ناو یەکێک لەشووشەکان، ئەگەر پرسیاری ئەوەی لێبکرێت کە شەکرەکە چی لێهات؟ لەتوانای ئەو منداڵەدا هەیە کە بزانێت شەکرەکە هەر ماوە بەڵام لەناو ئاوەکەدا تواوەتەوەو تامی ئاوەکەشی شیرین کردووە بەڵام منداڵێکی تەمەن (٥ - ٦) ساڵان ناتوانێت ئەو وەڵامە بداتەوە.

٢. ئەگەر پارچەیەک قوڕی دەست کرد (هەویر) لەبەرچاوی منداڵێکی تەمەن (٩ - ١٠) ساڵان لەسەر لایەکی تەرازوویەک دابنێین لەبەرانبەریشی پارچەیەکی تر بەقەدەر خۆی لەسەر لایەکەی تری تەرازووکە دابنێین، ئینجا دوای ئەوە شێوەی پارچەی یەکەم وەک تۆپێکی بچکۆلە خڕ بکەین بەڵام پارچەی دووهەم وەک قەڵەم درێژ بکەینەوە، ئەوا زۆر لەمنداڵەکانی تەمەن (٥ - ٦) ساڵان دەڵێن کە ئەوەی لەشێوەی قەڵەمدایە زۆرترە بەڵام منداڵانی تەمەن (٩ - ١٠) ساڵان دەڵێن کە هەردوو پارچە قوڕەکە یەکسانن باشێوەشیان جیاواز بێت.

٣. ئەگەر پرسیارێکی وەک (محمد لەئازاد گەورەترە، هیواش لەئازاد کچکەترە، ئایا کامیان لەهەموویان گەورەترە؟) لەمنداڵێکی تەمەن (٦ - ٧) ساڵان بکرێت ناتوانێت وەڵامی ڕاست بداتەوە بەڵام زۆربەی منداڵانی ئەم قۆناغە دەتوانن بەسەرکەوتوانە وەڵام بدەنەوە.

## د. قۆناغی پرۆسەی بیر کردنەوەی واتداروو ڕووت [مرحلة التفكير المجرد (أو المعنوي)]:-

ئەم قۆناغە دەکەوێتە نێوان (١١ - ١٥) ساڵان. ئەم قۆناغە دواهەمین قۆناغی گەین و کاملیەو عەقلیەت و زیرەکی منداڵ (هەرزەکار) دەگاتە ترۆپک و پۆپەی گەشە کردنی چۆنیەتی، کە لەدوای ئەم قۆناغە هەموو گۆڕانکارییەکانی تر چەندێتییەو تەنها بڕو ڕێژەی زیرەکی زیاد دەکات نەک جۆری هێڵکارییەکان. واتە بیناو بنەمای عەقلی هەرزەکار وەک گەورەکان وایە بەڵام تەنها بڕو ڕێژەی شارەزایی‌و زانیاری لەگەورەکان کەمترە، کە ئەویش ڕۆژ لەدوای ڕۆژ لەڕێگەی هەردوو پرۆسەی مژین و خۆگونجاندنەوە زیاد دەکات و وەک گەورەکانی لێدێت.

لەم قۆناغەدا لەتوانای هەرزەکاردا هەیە کە مامەڵە لەگەڵ تیۆریی و گریمان و بابەت و دیاردە ڕووت و واتادارەکاندا بکات و بەئاسانی تێیان بگات و نەخشەو پلانی زانستی بۆ ئێستاو داهاتوو لەبەر ڕۆشنایی ڕووداوەکانی ڕابووردو دابنێت. منداڵ لەقۆناغی پێشودا تەنها دەتوانێت مامەڵە لەگەڵ یەک گرفت و دیاردەی هەست پێکراو بکات بەڵام لەم قۆناغەدا لەتوانایدا هەیە کە مامەڵە لەگەڵ زیاتر لەیەک دوو گرفت و دیاردەی ئاڵۆزی ڕووت و واتاداردا بکات و لەچوارچێوەی تیۆرو چەند گریمانێکیشدا کۆیان بکاتەوە، هەروەها دەشتوانێت کە بەچەندەها شێواز بیر لەیەک دیاردەو گرفت بکاتەوەو چەندەها ڕێگا چارەی گونجاویشی بۆ بدۆزێتەوە. دەتوانین لەڕێگەی ئەم نموونانەی خوارەوە خاسیەتەکانی عەقلی منداڵ و هەرزەکار لەم قۆناغەدا بەدەربخەین:-

١. لەتوانای منداڵ (هەرزەکاری) ئەم قۆناغەدا هەیە کە شت بنیات بنێت و لەچەند پارچەو بەشێک بەرهەمێک دروست بکات. بۆ نموونە ئەگەر (٥) پێنج جۆر شلەی جیاواز لەناو (٥) پێنج شووشەدا لەبەردەم منداڵ و هەرزەکارێکی ئەم قۆناغەدا دابنێین و دوای ئەوەی لێبکەین کە ڕەنگی شینمان لەئەنجامی تێکەڵ کردنی ئەو شلانە بۆ دروست بکات. بێگومان شلەی شووشەی ژمارە (٢) لەگەڵ ژمارە (٤) هیچ ڕۆڵێکیان نیە لەدروست کردنی ئەو ڕەنگەدا بەڵکو تەنها لەئەنجامی تێکەڵکردنی شلەکانی ناو شووشەکانی (١،٣،٥) ئەو ڕەنگە شینە دروست دەبێت، لەتوانای منداڵ و هەرزەکاری ئەم قۆناغەدا هەیە کە هەموو گریمان (فرضية)و لەوانەیەکان (الأحتمالات) تاقی

بکاتەوە تادەگاتە دروست کردنی ڕەنگەکە، بەلاّم منداڵی قۆناغی پێشوو دوای چەند هەوڵدان و تاقی کردنەوەیەک ئیتر بێزارو وەڕس دەبێت و واز لەو تاقی کردنەوەیە دەهێنێت و ناگاتە مەبەستەکەی کە ئەویش دروست کردنی ڕەنگی شینە.

٢. دەتوانێت گیروگرفت و بابەتی زمانەوانی، کە وێنە عەقلیەکان، لەڕێگەی ووشەو هێما ڕووت و واتادارەکانەوە دروست دەکرێن، چارەسەر بکات و هەڵیان بهێنێت. بۆ نموونە ئەگەر لەمنداڵ و هەرزەکاری ئەم قۆناغە پرسیار بکرێت (ئازاد لەمحمد سپی ترە، بەلاّم لەهیوا ڕەشترە، ئایا کامیان لەهەموویان سپیترە؟) ئەوا زۆربەیان بەڕاستی وەلاّمی دەدەنەوە، بەلاّم ئەگەر هەمان پرسیاری پێشو لەمنداڵێکی (٩ - ١٠) ساڵان بکرێت، زۆر زەحمەتە بتوانێت وەلاّمی ڕاست بداتەوە مەگەر منداڵەکان لەبەردەمی ڕیز بکرێن و ئینجا ئەو پرسیارەی لێبکرێت، کەواتە لەم قۆناغەدا بەپێچەوانەی قۆناغی پێشوو دەتوانێت خۆی لەشت و دیاردە هەست پێکراوو فیزیقیەکان دەرباز بکات و لەڕێگەی هێماو گریمان و چەمکە زمانەوانیەکانەوە (المفاهیم اللغویة) بیر لەدیاردەو گرفتە ڕووت و واتادارو هەست پێنەکراوەکان بکاتەوەو چارەسەری گونجاویشیان بۆ دابنێت.

هەروەها لەتوانای منداڵ (هەرزەکاری) ئەم قۆناغەدا هەیە کە لەگەڵ جۆرەها گریمان مامەڵە بکات، بۆ نموونە ئەگەر پێی بڵێین (گریمان ماست ڕەشە، یان بابڵێین زستان گەرمە، یان گریمان شەکر تاڵە... هتد) ئەوا لەتوانایدا هەیە کە وەریان بگرێت و مامەڵەیان لەگەڵ بکات، بەلاّم بەهیچ شێوەیەک لەتوانای منداڵانی قۆناغی پێشوودا نیە کە ئەو گریمانە وەربگرن و مامەڵەی لەگەڵدا بکەن، واتە هەر یەکسەر ڕەتی دەکەنەوەو باوەڕی پێ ناکەن و ناشتوانن وەک گریمان بۆ ماوەیەکی کەمیش قبوڵی بکەن. واتە ناتوانن بوونیاتی بابەتەکە لەناوەڕۆکەکەی جیا بکەنەوەو تەنها بوونیاتەکەی شیتەڵ بکەنەوەو گفتوگۆی لەسەر بکەن بەپێچەوانەی منداڵ و هەرزەکارانی ئەم قۆناغە کە ئەو توانستەیان بۆ دروست بووە. (الأزیر جاوی، ١٩٩٠، ص٩٥-١٠٠).

٣ - لەتوانای منداڵ (هەرزەکاری) ئەم قۆناغەدا هەیە کە مامەڵە لەگەڵ هێما ماتماتیکیەکاندا (الرموز الریاضیة) بکات، بۆ نموونە دەتوانین لێیان بپرسین کە (س >ص، ع < ص) ئایا کام لە (س، ص، ع) لەهەموویان گەورەترە. لەم کاتەدا زۆربەی منداڵان و هەرزەکارانی ئەم قۆناغە دەتوانن بەسەرکەوتوانە وەلاّمی بدەنەوە، بەلاّم زۆر زەحمەتە منداڵانی قۆناغی پێشوو وەلاّم بدەنەوە.

## ئەرکەکانی دایک و باوک و مامۆستا بەپێی تیۆرییەکەی پیاجیە

١. دەبێت پرۆگرام و شێوازی وانە گوتنەوەو شێوەی مامەڵە کردنی مندالان بەپێی قۆناغ و تەمەنی منداڵ بگۆڕدرێت، چونکە هەریەک لەقۆناغەکان خاسیەت و سیمای تایبەتی خۆی هەیە.
٢. دەبێت تاتەمەنی (١١ - ١٢) سالان بابەت و وانەو گرفتەکان هەست پێ کراو بن و دووربن لەچەمک و هێمای ڕووت و واتادارو هەست پێنەکراو.
٣. دەبێت ژینگەی منداڵ و چواردەورەکەی پڕ بێت لەووروژێنەرو ڕووداوو بابەتی پێویست بۆ گەشەکردنی عەقلی.
٤. نابێت سەربەستی و جووڵەی منداڵ لغاو بکرێت بەڵکو دەبێت سەربەست و چالاک بێت بۆ ئەوەی شارەزای ژینگەو چواردەورەکەی ببێت.

٥. دەبێت دایک و باوک و مامۆستا ئاگاداری هەستەوەرەکانی منداڵ بن و لەکەم و کورتی و نووقستانیان دڵنیابن و چارەسەری هەستەوەرە لاوازەکانیش لەکاتی خۆیدا بکەن، چونکە هەستەوەرەکان کلیلی کردنەوەی هەموو دەرگا زانستیەکانن.
٦. ئەرکی سەرەکی کەسانی چواردەوری منداڵە کە بەردەوام دیاردە ئاڵۆزو تەم و مژاوییەکان بۆ منداڵەکان ڕوون بکەنەوە.

٧. کار لێککردن و تێکەڵاوی کۆمەڵایەتی زۆر گرنگە بۆ منداڵ، لەبەرئەوە زۆر پێویستە کە هانی منداڵ بدرێت بۆ تێکەڵاو بوونی منداڵانی تر چونکە لەڕێگەیەوە شارەزای داب و نەریت و بەهای کۆمەڵەکەی دەبێت و شارەزایی و زانیاری زیاتر دەبێت کە سەرجەم ئەمانەش منداڵ لەخۆیەتی و تەنیایی و دوورەپەرێزی دەپارێزێ و گیانی کۆمەڵایەتی و برایی و تەبایی تیایدا دەچێنێ.

٨. بیرو باوەڕو بۆچوونی دایک و باوک و مامۆستا زۆر گرنگە دەربارەی ژیری و زیرەکی منداڵ، چونکە ئەگەر دایک و باوک و مامۆستا لەو بڕوایەدا بوون کە زیرەکی و عەقڵی منداڵ نەگۆڕە، ئەوا بەجۆرێک مامەڵە لەگەڵ منداڵە دواکەوتووەکان دەکەن کە جیاواز دەبێت لەو کاتەی کە لەو بڕوایەدا بوون کە ژیری و عەقڵی منداڵ گۆڕدراوە. ناوەڕۆکی تیۆرییەکەی پیاجیەش ئاماژە بۆ ئەوە دەکات کە عەقڵ و زیرەکی منداڵ بەچەند قۆناغێکدا تێدەپەڕێت و بەردەوام لەحاڵەتی گۆڕاندایە. کەواتە ئەرکی سەرەکی دایک و باوک و مامۆستا دابین کردنی ژینگەی مادی و کۆمەڵایەتی گونجاوە بۆ گەشەکردنی زیرەکی و عەقڵی منداڵەکانیان.

٩. لەئەنجامی تیۆرییەکەی پیاجیەوە دەیەها بگرە سەدەها ئەزموون و کەرەستەو تاقی کردنەوەی جیاواز جیاواز لەدایک بووە، لەبەر ئەوە زۆر گرنگە کە مامۆستا شارەزایی لەبارەی هەندێک لەو ئەزموون و کەرەستانەوە هەبێت بۆ ئەوەی بتوانێت خاڵە لاوازو بەهێزەکانی گەشەکردنی ژیری و زیرەکی منداڵەکان دیاری بکات.

## ئایا ڕاستە منداڵانی هەندێک گەل و نەتەوە هەر لەبنەڕەتەوە لەمنداڵانی گەلانی تر زیرەکترن؟

زۆرجار لێرەو لەوێ هەندێک جار لەسەر زمان و گفتی چەند سەرکردە و زاناو لێپرسراوێک وا پیشان دەدرێت کەهەندێک گەل و نەتەوە هەر لەبنەڕەتەوە زیرەکترو بەتواناو لێهاتووترن لەگەلان و نەتەوەکانی تر، لەبەرئەوە مافی خۆیانە باڵا دەست بن و گەل و نەتەوەکانی تر لەژێر دەسەڵاتی ئەماندابن و زیاتریش پاساوی ڕاوبۆچوونەکانیان بەدەرئەنجامی هەندێک ئەزموون (اختبار) و زیرەکی پێوەکان (مقایس الذكاء) دەدەنەوە.

بۆ نموونە هیتلر پڕۆپاگەندەی ئەوەی دەکرد کەگەلی ئەڵمانی لەگەلان و ڕەگەزەکانی تر زیرەکترن و خوێنیشیان پاکترە. گومانی تێدانیە ئەو ڕابۆچوونانە تەنها قسەو قسەلۆکن و بۆ مەبەستی داگیرکردن و پارێزگاری کردنی کورسی دەسەلات، گەل و نەتەوەکانی ژێر دەسەڵاتی خۆیانیانی پێ چەواشە دەکەن و وەک دەڵێن (حەبلی درۆش کورتە). بەڵام ئەوەی جێگەی سەرنج و داخە ئەوەیە کەهەندێک جار زاناو ڕۆشنبیری ناودار کەوتوونەتە ناو ئەو چلپاوەو بوون بەو جۆرە تەڵەوە، کەیەکێک لەوانە (ئیزنکێ)ە کەپاساوو بەڵگەی چەواشەکاری دەهێنایەوە بۆ ڕەوایی و دروستی، بوونی چینو توێژی جیاجیاو باڵا دەستی ڕەگەزی سپی پێست (یاسین، ص٦٩).

*ئینجا بۆ یەکلاکردنەوەو پووچەل کردنەوەی ئەو قسەو قسەلۆکانە ئەم بەلگە زانستیانەی خوارەوە دەهێنینەوە:-*

١) ڕاستە زۆرجار هەوڵ دراوە گەل و نەتەوەکانی هەموو جیهان دابەش بکرێن و بگەڕێنرێنەوە بۆ چەند ڕەگەزو بنەچەو (سەلالەیەک) بەلام بەتەواوی سەرکەوتوو نەبوون

و ڕەخنەی زۆریان ئاڕاستە کراوە، لەبەرئەوەی تەنها پشتیان بەیەک پێوەر بەستووە ئەویش لایەنی جەستەییە، واتە گەل و نەتەوەکانیان بەپێ ی (ڕەنگی چاو، پێست، پرچ، شێوەی دەم و چاوو کەللەی سەر، جۆری خوێن، چالاکی کوێرە گلاندەکان و ڕەگەزەکانی تری لەش و جەستە) دابەش کردووە بەسەر چوار ڕەگەزو کۆمەڵ و (سەلالەدا) کەبریتین لە:-

ا) (قەوقازیەکان، نۆردییەکان، ئەلبیەکان، دانیشتوانی ناوچەی دەریای سپی ناوەڕاست و هندۆسەکان).

ب) شێوە مەنگۆلیەکان (دانیشتوانی مەنگۆلیا، مەلاتۆ، هیندە ئەمریکیەکان).

ج) زنجیەکان (ڕەش پێستو دانیشتوانەکانی میلانیزیا، بۆشمان).

ء) چەند دەستەو تاقمێکی تر کەبەپەرتو بلاوی لێرەو لەوێ دەژین بەڵام ناتوانرێت بخرێنە چوارچێوەی یەکێک لەو سێ سەلالەی سەرەوە (جیلفورد، ص٦١٥).

*__بەڵام ئەم دابەشکردنە بێ ڕەخنەو کەموکورتی نیە لەوانە:-__*

زۆرجار جیاوازییەکی زۆر هەیە لەنێوان تاکەکانی یەک سەلالەدا لەلایەن زیرەکی و حەزو ئارەزوو ڕەگەزەکانی جەستەییەوە، هەروەها زۆر لەتاکەکانی ئەو (سەلالانە) لەزۆر لایەنەوە وەک یەکن، لەلایەکی ترەوە هەندێک کەس هەن کەلەلایەنی دەم و چاوو لووتەوە وەک زنجیەکان وان بەڵام لەلایەنی پرچ و شێوەی کەللە سەرەوە وەک قەوقازییەکان وان، هەروەها لەم دوایەشدا چەند پێوەرێکی تری وەک (زمان، نەتەوە) هاتنە گۆڕێو ڕەگەزی تری وەک (ئاری، لاتینی) دەرکەوتن، لەبەرئەو هەموو کەم و کورتیانە ناتوانرێت بووترێت لەسەدا سەد (١٠٠) ئەو دابەشکردنە ڕاستە، بەڵام ئەوەش ئەوەندە گرنگ نیە، با وای دانێین زۆر ڕاستە، بەڵام ئایا لەلایەنی زیرەکیەوە جیاوازی هەیە لەنێوانیاندا.

بۆ نموونە تویژەرەکانی سووپای ئەمریکی لەشەری یەکەم و دووەمی جیهانیدا لەڕیگەی زیرەکی پێوی (ئەلفا)ی سوپاوە زیرەکی زۆر لەسەربازەکانیان پیوا، لەئەنجامدا بۆیان دەرکەوت کەلەزۆر لایەنەوە جیاوازی نیە لەنێوان ڕێژەی زیرەکی ڕەش پیست و سپی پیستەکانی ئەمریکا، بەلام بەپێچەوانەوە زۆرجار ڕێژەی زیرەکی ڕەش پیستەکانی باکووری ئەمریکا زیاترە لەڕێژەی زیرەکی ڕەش پیستەکانی باشووری ئەمریکا.

*راستە هەندیک جار ڕێژەی زیرەکی منداڵە سپی پیستەکان زیاترە لەڕێژەی زیرەکی منداڵە ڕەش پیستەکان، ئەوەش بەلای زۆربەی دەروونزانەکانەوە دەگەڕێتەوە بۆ چەند هۆکارێک لەوانە:-*

١) بارودۆخو ژینگەی کۆمەلایەتی و رۆشنبیری و ئابووری و ڕامیاری سپی پیستەکان زۆر باشترو لەبارترە لەژینگەی ڕەش پیستەکان.
٢) ئەو ئەزموون و زیرەکی پێوانەی کەڕێژەی زیرەکی منداڵەکانی پێ دەردەهێنرێت لەسەر منداڵ و ژینگەی سپی پیستەکان تاقی کراونەتەوەو دەرهێنراون لەبەرئەوە گونجاو نیە بۆ ڕەش پیستەکان و ناتوانن وەک سپی پیستەکان لێی تێبگەن و زانیارییەکان تایبەتن بەژینگەی سپی پیستەکان زیاتر لەڕەش پیستەکان.
٣) زۆربەی ئەزموون و زیرەکی پێوەکان کەم و کورتیان تێدایە، هەریەکەیان چەند لایەنو توانستێکی ژیری مرۆڤ دەپێوێ و جیاوازە لەوانی تر، هەروەها زۆربەی توانستەکانی ژیری مرۆڤ تاوەکوو ئێستا بەتەواوی نەزانراوە و زیرەکی پێوی بۆ دانەنراوە، بۆ نموونە (جیلفورد) ی زانا تاوەکو ئێستا توانیویەتی (٦٥) شەست و پێنج توانستی جیاجیای ژیری بدۆزێتەوە وەپێشبینی ئەوەشی کردووە کە(١٢٠) سەدو بیست توانست هەبێت نەک (٦٥)، لەگەڵ ئەوەشدا فراوانترین و باشترین ئەزموون، زیرەکی پێوی (ستافورد- بینیە)یە لەو (٦٥) توانستە تەنها چەند ژمارەیەکی کەمی لێ دەپێوێ. (الشیخ، ص٢٢-٢٣).

هەروەها کاتێک زاناکان توێژینەوەیان لەسەر منداڵان و هەرزەکارانی هندیە ئەمریکی و هندیە کەنەدیەکان کرد، بۆیان دەرکەوت کەجیاوازی هەیە لەنێوان ڕێژەی زیرەکی هندیە ئەمریکیەکان و هندیە (کەنەدیە)کان، لەبەرئەوەی ژینگەی کۆمەڵایەتی و ئابووری و رۆشنبیری ئەو دوو وڵاتە جیاوازە، کاتێکیش بەراورد کرا لەنێوان ڕێژەی زیرەکی (نۆردی، ئەلبی)یەکانی فەرەنساو ئیتالیاو ئەڵمانیا، دەرکەوت کەجیاوازییەکی زۆر هەیە لەنێوانیادا، هەروەها دەرکەوتووە کەجیاوازیەکی زۆر هەیە لەنێوان چین و یابانیەکانی ئەمریکاو هاوڕەگەزو توخمەکانیان لەوڵاتی چین و یابان، هەروەها هەندێک جار منداڵە چینی و یابانیەکانی ئەمریکا ڕێژەی زیرەکیان زیاترە لە هەندێک منداڵی ئەمریکی، ئەمانەو چەندەها دەرئەنجامی توێژینەوە زانستیەکان ئاماژە بۆ ئەوە دەکەن کەڕەگەزو توخم و (سەلالە) نابێتە هۆی ئەوەی کەمرۆڤ زیرەکتر بێت، لەبەرئەوەی منداڵی زیرەک و بەهرەمەند و بلیمەت لەناو هەموو گەل و نەتەوەیەکدا هەیە، بەهەمان شێوە بەنیسبەت منداڵی نەزان و گەمژەو دەبەنگ، لەلایەکی تریشەوە منداڵانی گەل و نەتەوە دواکەوتووەکان کاتێک ژینگەی کۆمەڵایەتی و ئابووریو رۆشنبیریو ڕامیاریان باش دەبێت یان دەگوێزرێنەوە بۆ ژینگەیەکی پێشکەوتوو، ڕێژەی زیرەکیان بەرزدەبێتەوە، بەپێچەوانەشەوە ئەگەر لەژینگەیەکی پێشکەوتوو دەوڵەمەندەوە بگوێزرێنەوە بۆ ژینگەیەکی دواکەوتو ئەوا ڕێژەی زیرەکیان دادەبەزێت.

شایانی ئاماژە بۆ کردنە کەدەروونزانی تازە، گەیشتە ئەو ڕاستیەی کەزیرەکی پابەندە بەدوو هۆکاری سەرەکیەوە، یەکەمیان بۆماوەیە ئەویتریان ژینگە، لەئەنجامی کارلێککردنی ئەو دوو هۆکارەوە (بۆماوە × ژینگە) ڕێژەو توانستی زیرەکی دیاری دەکرێت، بەنیسبەت بۆماوەو توانستی سەرکەوتوو لەناو هەموو گەل و نەتەوەو سەلالەیەکدا هەیە، بەلام هۆکاری دووهەم واتە ژینگەی کۆمەڵایەتی و ئابووریو ڕامیاری و رۆشنبیری جیاوازەو وەک یەک نین، لەبەرئەوە ئەو جیاوازییە زۆرە دەبینین کەهەیە لەلایەنی ژیری و توانستە عەقڵیەکانی ترو ژمارەی بەهرەمەندو لێهاتووەکان، دەگۆڕدێن لەکۆمەڵێکەوە بۆ کۆمەڵێکی تر بەپێی پێشکەوتنی شارستانی و کۆمەڵایەتییان.

وەبەڵگەش بۆ کارلێککردنی ئەو دوو هۆکارە ئەو جیاوازیە زۆرەیە کەلەنێوان وولاتانی ڕۆژئاوا و وولاتانی ڕۆژهەلات لەلایەک و وولاتانی پێشکەوتوو وولاتانی تازە پێش کەوتوودا لەلایەکی ترەوە کەلەلایەنی داهێنان و ئەفراندن و دەرکەوتنی کەسانی ناودارو زانا هەیە، هۆکاری سەرەکیشی دواکەوتوویی ڕژێمی حوکمداری و سیستمی ئابووریەکەیەتی و دواکەوتوویەکەی بۆ ڕەگەزو توخم و سەلالەکەی ناگەڕێتەوە، بەڵکو بۆ ئەو ژینگە کۆمەڵایەتی و ئابووری و ڕامیاری و ڕۆشنبیرییەی دەگەڕێتەوە کەتیایدا دەژی، ئەگەر منداڵێکی یابانی یان ئەمریکی بهێنین و لەکوردستان بژی و بەو شێوەی لای ئێمە لەخێزانو خوێندنگاو کۆلان و لەڕێگەی ئەو ئامرازانەی ڕاگەیاندنی ئێمەوە فێربکرێت و لەو بارودۆخە نالەبارو دژوارەی ئێمەدا بژی بێگومان بەهیچ شێوەیەک لەمنداڵە کوردەکە باشتر نابێت، بەڵام ئەگەر ئەو منداڵە کوردەمان گواستەوە بۆ ژینگەیەکی پێشکەوتوو، ئەوا ئەگەر لەوان بەتواناترو بلیمەتر نەبێت ئەوا لەوانیش کەمتر نابێت، وە نموونەی زیندووش لەم بارەیەوە زۆرە.

چۆنیەتی گەشەکردنی هەڵچوونەکانی منداڵ
منداڵ بۆ تووشی هەڵچوون دەبێت ؟
قۆناغەکانی گەشەکردنی هەڵچوونەکان
ئەو هۆکارانەی کار لە گەشەکردنی هەڵچوونەکان دەکەن
منداڵ چۆن دەبێت بە بوونەوەرێکی کۆمەڵایەتی ؟
شێوازەکانی راهێنانی کۆمەڵایەتی
گرنگی دایک لە ژیانی منداڵ
پرۆسەی شیر پێدان
گرنگی باخچەی ساوایان

# چۆنیەتی گەشەکردنی هەڵچوونەکانی منداڵ

## پێشەکی

هەڵچوون (الأنفعال) وەک هەموو دیاردە جەستەیی و دەروونیەکانی تر لەکاتی گەشەکردنیدا تادەگاتە ئاستێکی کامڵ و گەیو بەچەند قۆناغێکدا تێ دەپەڕێت.

لەسەرەتای ژیاندا هەڵچوونەکان زمان حاڵی منداڵی شیرە خۆرەن و لەڕێگەیانەوە زۆر لەپێداویستیەکانی لەلایەن کەسانی چواردەوریەوە (بەتایبەتی دایک) تێر دەکرێن، زۆربەی هەڵچوونەکان لەسەرەتای ژیانی مرۆڤدا پەیوەستن بەخۆشی و حەواندنەوەی جەستەو تێرکردنی پێداویستییە فسیۆلۆژیەکان (خەو، نان، ئاو، ڕزگار بوون لەپاشەڕۆ، ...هتد). واتە کاتێک منداڵ برسی یان تینو یان خۆی پیس کردووە یان ئازاری هەیە پەنا بۆ هەڵچوونەکانی دەبات و لەڕێگەی گریان و توڕەبوون و بێزاری و قەڵسیەوە گوزارشت لەو برسێتی و ئازارو ناخۆشیانەی دەکات و سەرنجی کەسانی چواردەوری پێ ڕادەکێشێ. بەڵام منداڵی شیرەخۆر کاتێک تێر دەبێت و هەست بەهیچ ئازارو ناخۆشیەک ناکات ئەوا زۆر هەڵچوونی وەک (دڵخۆشی، کامەرانی، شادی) لەجەستەو دەم و چاویدا ڕەنگ دەداتەوەو لەڕێگەی زەردەخەنەوە گوزارشتیان لێ دەکات. دوای ئەوەی شارەزایی زیاترو تەمەنی گەورە تر دەبێت، ئەوا ئەو کاتە پێکەنین و گاڵتەو گەپی جێگای زەردەخەنەی دەگرێتەوە. کەواتە سەرچاوەی ئەو وروژێنەرانەی (مثیرات) کەدەبنە مایەی هەڵچوونەکان یان لەجیهانی ناوەوەی منداڵ یان لەجیهانی دەرەوە سەرهەڵدەدات، بۆ نموونە:-

[زۆر جار (قسە لەگەڵ کردن، یاری کردن، سەرکەوتن بەسەر گرفتێکدا، هەڵبەزو دابەز بەسەر کەل و پەلدا، دەست کەوتنی شتێکی خۆش، نەمانی برسێتی، تێر خەوتن،... هتد) دەبنە مایەی خۆشی و کامەرانی منداڵ] (همام، ١٩٨٤، ص١٤١).

لەساڵی یەکەم زۆربەی هەڵچوونەکانی منداڵی شیر خۆر ئاڕاستەو پەیوەستە بەدایکەوە چونکە ئەو یەکەم کەسە لەژیانی منداڵداو بەرپرسیارە لەتێرکردن یان تێرنەکردنی پێداویستیە گرنگەکانی منداڵ، بەڵام لەساڵی دووهەم لەئەنجامی فراوان بوونی بازنەی پەیوەندییەکانی منداڵ بەجیهانی دەرەوە، هەڵچوونەکانی زیاتر گەشە دەکەن و وروژێنەرەکان زیاتر و جۆراو جۆرتر دەبن.

ئەوەی زانراوە هەڵچوونەکان گرنگیەکی تایبەتی و بێوێنەیان لەژیانی مرۆڤدا هەیەو بەبێ هەڵچوونەکان هیچ تام و چێژێکی نیە. بەڵکوو تەنها هەڵچوونەکانی وەک (دڵ خۆشی، دڵتەنگی، شادی، توڕەبوون، ترس، هیواو ئاوات، چکۆسی، .... هتد) دەتوانن ببن بەداینەمۆو جووڵێنەری بیرکردنەوەو هەڵس و کەوتی ڕۆژانەمان و ماناو تام و چێژی تایبەتی خۆی بدەنێ، بەمەرجێک لەسنووری ئاسایی خۆیاندا بن.

**پێناسە:**

هەڵچوونەکان بریتین لەچەند حاڵەتێکی کت و پڕو لەناکاو کە لەناوەوەی مرۆڤ ڕوودەدەن و چەند لایەنێکی زانینی تایبەتی و گۆڕانکاری جەستەیی و فسیۆلۆژی لەخۆ دەگرێت و کۆنترۆڵ کردنی زۆر زەحمەتە و بەئاسانی هەستی پێ دەکرێت (دافیدوف، ۱۹۸۳، ص ٤٨٠).

ئەگەر بەوردی سەیری سروشتی هەڵچوونەکان بکەین ئەوا دەتوانین (۳) سێ هەڵچوونی سەرەکیان لێدیار بکەین، کە ئەوانیش بریتین لە دڵە ڕاوکێ (القلق)، تووڕەبوون و شەڕخوازی (الغضب والعدوانية)، خۆشیو شادی (الأبتهاج). ئەوەی جێگەی ئاماژە بۆ کردنە هەندێک لەزاناکان مانای زاراوەی هەڵچوون (EMOTION) بەمانا بەرفراوانەکەی لێک دەدەنەوەو دەڵێن هەموو حاڵەتە ویژدانیەکانی مرۆڤ دەگرێتەوە (بەئاسک و سادەیی‌و توندی و هەموو زەبرو گرژییە کیبەوە) لەوانەش (ترس، تووڕەبوون، کامەرانی، غەمباری، تام و چێژ وەرگرتن لەسەیر کردنی دیمەنێک یان خوێندنەوەی نووسراوێک، یان خواردن و خواردنەوەی خۆراک و شلەمەنیەک، یان بێزاری و ناڕەحەتی و بینینی ڕووداوێک یان چاوەڕوان کردنی بەسەرهاتێکی ناخۆش..... هتد) (راجح، ۱۹۸۵، ص ۱۵۳) بەڵام ئەوەی ئێمە لەم نووسینەدا مەبەستمانە تەنها ئەو حاڵەتە و یژدانیە کت و پڕو لەناکاوەیە کە جەستەو دەروونی مرۆڤ دەهەژێنێ و تووشی بارێکی دەروونی ئاڵۆزی دەکات و ڕەنگدانەوەی کت و پڕی لەسەر جەستەو ئەندامەکانی ناوەو دەرەوەی دەبێت.

زاراوەی هەڵچوون (EMOTION) لەووشەکانی (EMOTUS)و (EMOYION)ی لاتینیەوە داتاشراوە کەبەزمانی لاتینی مانای ( بجووڵێندرێ) یان (بخرێتە حاڵەتی جووڵە) دەگەیەنێت وە لە دەروونزانیشدا بەمانای هەژاندن و وروژاندنی جەستەو دەروونی مرۆڤ بۆ کاتێکی دیاری کراو دێت. (کاظم، ۱۹۸۵، ص۱۳).

**منداڵ بۆ تووشی هەڵچوون دەبێت.؟**

بێگومان هیچ کەس بەبێ هۆ تووشی هەڵچوون نابێت، بەڵکو دەبێت کۆمەڵێک هۆکاری دەرەکی یان ناوەکی یان تەنها یان لەگەڵ یەکتری هەبن بۆ ئەوەی تاک تووشی هەڵچوون و ئەو بارە دەروونیە تایبەتیە ببێت، هۆکارەکانیش زۆرن و لەژمارە نایەن بەڵام دەتوانین لەم چەند خاڵەی خوارەوەدا زۆربەیان کۆبکەینەوە:

١- __دانانی بەربەست و ڕێگر لەبەردەم تێرکردنی پێداویستیە فسیۆلۆژیەکانی منداڵدا.__ بۆ نموونە برسێتی، تینوێتی، ئازاری لەش، خۆپیس کردن، تەنگە نەفەسی، خەو لێزڕان منداڵ تووشی گریان و تووڕەبوون و گرژی و خەم و خەفەت و دڵە ڕاوکێ دەکات، کەئەمانە هەموویان جۆری هەڵچوونەکانن.

٢- تێرکردنی لەناکاوی زۆر لەپێداویستیەکانی منداڵ. بۆ نموونە ئەگەر لەناکاو دیاری و یارییەکی بەنرخی بدرێتێ، یان لەمەترسییەک دوور بخرێتەوە یان پێداویستییە فسیۆلۆژیەکانی تێر بکرێت، یان لەئازارو ناخۆشیەک ڕزگار بکرێت، سەرجەم ئەمانە دەبنە مایەی کامەرانی و شادی و دڵخۆشی ئەو منداڵە.

٣- هەست کردن بەلەدەست دانی کەس و هێماو کەل و پەلێکی خۆشەویست منداڵ تووشی هەڵچوون دەکات. بۆ نموونە ئەگەر منداڵ لەئەنجامی لەدایک بوونی منداڵێکی ترەوە هەستی بەلەدەست دانی سۆزو خۆشەویستی و چاودێری دایک و باوک و کەسانی تری ناو خێزان کرد، ئەوا رق و کینەیەکی زۆری لەبەرانبەر ئەو منداڵە تازە لەدایک بووە لەلا دروست دەبێت و تووشی چکۆسی (غیرە) دەبێت.

٤- ڕووداوی لەناکاوی چاوەڕوان نەکراو منداڵ تووشی هەڵچوون دەکات. بۆ نموونە ئەگەر لەپڕ لەنزیک منداڵەوە دەنگێکی بەرز پەیدابێت، یان یاری لێتێک بدرێت یان کەل و پەلێکی بەنرخی لەناو ببرێت یان کەسانێکی نامۆو بیانی لەبەردەمیدا قووت ببنەوە... هتد، سەرجەم ئەو وروژێنەرانە منداڵ تووشی (ترس، توڕەبوون، شەرم، خەم، خەفەت، ... هتد) دەکەن.

**چۆن بزانین منداڵ تووشی هەڵچوون بووە؟:-**

لەڕێگەی کۆمەڵێک گۆڕانکاری و نیشانەوە دەتوانین هەڵچوون و جۆرەکانی بناسینەوە. چونکە کاتێک منداڵ لەئەنجامی هۆکارێکەوە تووشی هەڵچوون دەبێت، ئەوا کۆمەڵێک گۆڕانکاری کت و پڕ کە ئەو منداڵە ناتوانێت بیان شارێتەوە ڕوودەدەن کە بریتین لە:

١- خێرا بوونی لێدانی دڵ ٢- تێک چوونی پرۆسەی ئاسایی هەناسەدان. ٣- زیاد بوونی ڕژێن و هۆرمۆناتی هەندێک لەگلاندەکان، لەوانە( ئەدرنالینە گلاند، پیتۆیتەرییەگلاند) (الغدة الأدرنالية، الغدة النخامية). ٤- زیاد بوونی ڕێژەی شەکر لەخوێندا. ٥- دەم و چاو سور یان، زەرد هەڵگەڕان. ٦- زیاد کردنەوەو بەرفراوان بوونی بیبیلەی چاو. ٧- وەستان یان خاوبوونەوەی پرۆسەی هەرس کردن. ٨- وەستان و کەم بوونەوەی دەرهاوێشتەکانی لیکە گلاند (الغدة اللعابية)... هتد.

جێگەی ئاماژە بۆ کردنە کە ئەو گۆڕانکارییانەی سەرەوە لەئەنجامی توێژینەوە زانستیەکانی زانایان (دارون، ١٨٧٢)، (کانون، ١٩٢٢) دۆزرانەوەو بەووردی دیاری کران.( فهمي، ١٩٧٧، ص٧٢).

## قۆناغەکانی گەشەکردنی هەڵچوونەکان:

هەڵچوونەکانی مرۆڤیش وەک هەموو دیاردەو لایەنە جەستەیی و دەروونیەکانی تر، بەچەند قۆناغێکدا تێدەپەڕێت، بەڵام بەداخەوە تاوەکوو ئێستا بەتەواوەتی ئەو قۆناغانە یەکلا نەکراونەتەوەو هەموو زاناکان لەسەریان ڕێک نەکەوتوون، بەڵکوو زۆر جار مشت و مڕو بگرەو بەردەیەکی زۆریش لەنێوانیادا دروست بووە لەبارەی ئەوەی ئایا هەڵچوونەکان بۆ ماوەن یان لەژینگەوە فێریان دەبین، چەند جۆر هەڵچوون هەیە، جیاوازی نێوان هەڵچوون و سۆز (العاطفة) چییە؟.

هەر لەبەر ئەوەشە کە زاناکان بەسەر دوو کۆمەڵی سەرەکیدا دابەش بوون، کۆمەڵەی یەکەم لەو بڕوایەدان کە منداڵ هەر لەکاتی لەدایک بوونەوە خاوەنی چەند هەڵچوونێکە کە لەڕێگەی بۆ ماوەوە بۆی گوێزراوەتەوەو لەنێوان سەرجەم منداڵانی جیهاندا هاوبەشە. بەڵام کۆمەڵەی دووهەم لەو بڕوایەدان کەمنداڵ لەدوای لەدایک بوون بێجگە لەهەڵچوونێکی گشتی ( تهیج عام)، ئیتر هیچ جۆرە هەڵچوونێکی دیاری کراوی تری نیە، بەڵکو لەدوای لەدایک بوون دوای زیاد بوونی شارەزایی و گەورە بوونی تەمەنی ڕۆژ لەدوای ڕۆژ ژمارەو جۆری هەڵچوونەکان زیاد دەکەن و دەناسرێنەوە. (واتسن)ی دامەزرێنەری قوتابخانەی ڕەوشتایەتی( المدرسة السلوكية) بەپێشەوای کۆمەڵەی یەکەم لەقەڵەم دەدرێت.

(واتسن) لەو بڕوایەدایە کەمنداڵ یەکسەر دوای لەدایک بوون خاوەنی(٣) سێ جۆر هەڵچوونی جیاوازە کە ئەوانیش (ترس، تووڕەیی، خۆشەویستی) یە. بەڵگەشی بۆ بوونی ئەو هەڵچوونانە ئەوەیە کە ئەگەر دەنگێکی بەرز لەلای منداڵ دروست بکرێت ئەوا یەکسەر نیشانەکانی ترس لەدەم و چاوی ئەو منداڵە تازە لەدایک بوەدا دروست دەبێت، یان ئەگەر لەسەر هەردوو دەست دابنرێت و یەک تۆز بۆسەرەوە بەرز بکرێتەوە (هەڵپەڕاندنی) هەمان حاڵەتی ترسی لەلا دروست دەبێت.

بەڵام زانایانی کۆمەڵەی دووهەم لەو بڕوایەدان کەمنداڵ دوای لەدایک بوون لە هەڵچوونێکی گشتی زیاتر( کەبەهیچ شێوەیەک ناتوانرێت جۆری هەڵچوونەکەی دیاری بکرێت)، خاوەنی هیچ جۆرە هەڵچوونێکی ناسراوو زانراوی تر نیە وەک ئەوانەی کە (واتسن) دیاری کردون، نموونەی زۆریش لەو بارەیەوە وەک بەڵگە بۆ پووچەڵ کردنەوەی بیروڕاکانی (واتسن) دەهێننەوە لەوانە:

کاتێک منداڵ دەگری ئەگەر فیشەکێک لەنزیکیەوە بتەقێندرێ ئەوا یەکسەر ژیر دەبێتەوەو لەگریان دەوەستێت بەپێچەوانەی بیروڕاکانی( واتسن) کەدەڵێت دەنگی بەرزو لەناکاو منداڵ تووشی هەڵچوون (ترس) دەکات، ئەگەر ئەو بۆ چوونەی (واتسن) ڕاست بوایە، ئەوا دەبوایە منداڵەکە لەگریان نەوەستێت بەڵکو لەئەنجامی ئەو تەقەیەوە گریانەکەی زیاتر بوایە. هەروەها دەرئەنجامی توێژینەوەکانی(کاترین بردجز) ئاماژە بۆ ئەوە دەکەن کەمنداڵ تەنها خاوەنی

بناسرێنەوە ئەویش بەم شێوەی لای خوارەوە:
مانگێك دوای لەدایك بوون دەتوانرێت هەڵچوونەكانی وەك( ترس، تووڕەبوون، قێز لێبوونەوە)
بەڵام وورده وورده دوای چەند هەفتەیەك سەرەتای هەڵچوونەكان دەردەكەون و دوای چەند
هەڵچوونێكی گشتیە كەناتوانرێت بزانرێت ئایا ئەوە( ترسە، تورەبوونە، خۆشەویستییە،... هتد)

لەمانگی سێهەمی دوای لەدایك بوون لەپاڵ هەڵچوونە گشتیەكاندا دەتوانرێت دوو جۆر هەڵچوونی گەشە كردوو بناسرێنەوە كەئەوانیش (حەسانەوە) (الأرتياح) و قەڵسییە (الضيق)، هەروەها لەسەرەتای مانگی شەشەم هەڵچوونی (قەڵسی) زیاتر گەشە دەكات و چەند هەڵچوونێكی تری وەك( لق و پۆپ) لێدەكەوێتەوە كەئەوانیش بریتین لە [تووڕەبوون، قێز لێبوونەوە (التقزز) ترس] هەروەها هەڵچوونی (حەسانەوە) ش زیاتر گەشە دەكات و چەند هەڵچوونێكی تری لێدەكەوێتەوە كەدەتوانرێت لەمانگی دوانزەهەمدا بەئاسانی هەردوو هەڵچوونی (خۆشەویستی) (المحبة) و (شانازی كردن) (الزهو) بناسرێنەوە، لەدەوروبەری مانگی هەژدە هەمیشدا لەهەڵچوونی (خۆشەویستی) هەردوو هەڵچوونی (خۆشەویستی گەورەكان) (محبة الكبار)و (خۆشەویستی گچكەكان) (محبة الصغار) دروست دەبن ( الحمدانی، ١٩٨٩ ، ص ١٥٩).

بەم شێوەیە بۆمان دەردەكەوێت كەچۆن هەڵچوونە جۆراو جۆرەكان یەك لەدوای یەك گەشە دەكەن و زیاتر دەناسرێنەوەو دەتوانین لەكۆتایی ساڵی دووهەمی ژیانی منداڵدا (٢٤ مانگی) بەئاسانی زۆربەی هەڵچوونەكان دیاری بكەین و بەئاسانی لەهەڵچوونە گشتیەكەی دوای لەدایك بوونی جیا بكەینەوە. لەئەنجامدا بۆمان دەردەكەوێت كە( بردجز) لایەنگیری ئەو بۆ چوونەیە كەجەخت لەسەر ئەوە دەكات كە هەڵچوونیش وەك جەستەو ژیری لەكاتی گەشە كردنیدا بەچەند قۆناغێكدا تێ دەپەڕێت( فهمی، ١٩٧٧، ص ٨٠-٨١). بەواتایەكی تر منداڵ چەند گەشە بكات و شارەزایی زیاتر و تەمەنی گەورە تر ببێت ئەوەندە زیاتر هەڵچوونەكانی گەشە دەكات و لەیەكتری جیا دەبنەوەو باشتر دەناسرێنەوە و بەئاسانیش منداڵ دەتوانێت وورووژێنەرەكانی چوار دەوری لەیەكتری جیا بكاتەوەو جیاوازی لەنێوان دەم و چاوو ڕووی بەزەردەخەنەو پێكەنیناوی و دەم و چاوو ڕووی گرژو مۆن بكات، هەروەها جیاوازی لەنێوان دەنگی بەسۆزو دەنگی ناخۆش و ترسناكدا بكات.

بۆ نموونە منداڵ لەنێوان مانگی دوو(٢) وەمانگی شەشدا(٦) دەتوانێت زەردەخەنە بۆ كەسانی چواردەوری بكات بەڵام بەبێ ئەوەی بتوانێت دەم و چاوە هەمەجۆرەكان لەیەكتری جیابكاتەوە، بەڵام لەنیوەی دووهەمی ساڵی یەكەمی تەمەنیدا دەتوانێت دەم و چاوەكانی كەسانی چواردەوری لەیەكتری جیابكاتەوە، واتە باوك و دایك و خزم و كەسی چواردەوری لەكەسانی نامۆو دەرەكی و بیانی جیابكاتەوە، بەزەردەخەنەكردن بۆ كەسانی خۆی و ترسان و دڵەڕاوكێ بۆ كەسانی نامۆو بیانی گوزارشت لە هەڵچوونەكانی دەكات. (كونجر، ١٩٧٠، ص ١٥٣).

لەسەرەتای ژیاندا خۆشەویستی شیرەخۆرە بۆ ئەو کەسانەیە کە پێداویستییەکانی تێردەکەن و ئازارەکانی کەم دەکەنەوە، کەئەوانیش خۆیان لەدایک و باوک و ئەندامانی تری خێزانەکەیدا دەبیننەوە، ئینجا دوای ئەوە ڕۆژ لەدوای ڕۆژ بازنەی خۆشەویستی منداڵ بەرفراوانتر دەبێت و ئاڕاستەی کەسانی تری دەرەوەی خێزان و بیانی دەکرێت.

**ئەو هۆکارانەی کار لەگەشەکردنی هەڵچوونەکان دەکەن:**

دوو هۆکاری سەرەکی ڕۆڵی گرنگیان لەگەشەکردنی هەڵچوونەکاندا هەیە، ئەوانیش بریتین لە:

**١ - پێگەیشتن (کەین) (النضج):**

مەبەست لەکەین (پێگەیشتن) کامڵ بوون و دەست بەکار بوونی ئەندامەکانی لەشە، ئەو ئەندام و کۆئەندامانەش کەپەیوەندی ڕاستەوخۆ یان ناڕاستەوخۆیان بە هەڵچوونەکانەوە هەیە، کۆئەندامی دەماری ناوەندی (الجهاز العصبي المركزي) و کۆئەندامی دەماری ئۆتۆنۆمی(الجهاز العصبي الذاتي)و گلاندەکان و هەستەوەرەکانن.

واتە تا منداڵ زیاتر گەورە ببێت و بچێتە ناو تەمەنەوە ئەوەندە ئەو کۆئەندامە جەستەییانە زیاتر گەشە دەکەن و منداڵ زیاتر دەتوانێت وورووژێنەرەکان لەیەکتری جیا بکاتەوەو باشتر لەماناو مەترسی و باشی و خراپیان تێ بگات، کەسەرجەم ئەوانەش لەخزمەتی گەشەکردنی هەڵچوونەکانیدان، لەبەر ئەوەی پەیوەندییەکی پتەو لەنێوان توانستە ژیرییەکان (القدرات العقلية) و ئاستی هەڵچوونی مرۆڤدا هەیەو پرۆسە ژیرییەکانی (العمليات العقلية) وەک (یادکردنەوە، بەراوردکردن، چاوتێ برین، پێش بینی کردن، تێگەیشتن، لێکدانەوە،... هتد) یارمەتی دەرن بۆ ناسینەوەو جیاکردنەوەو زانینی مانای وروژێنەرەکان، هەر ئەمەشە وا لەمنداڵ دەکات کە هەرجارەی لەچەند شتێک بترسێت یان تووڕە، یان پێیان دڵخۆش ببێت و بەپێ ی تەمەنی بگۆڕێن. بۆ نموونە منداڵ لەسەرەتادا لەو شتانە دەترسێت کەلەناو خێزان و چواردەوری هەن دوای ئەوە لەشتەکانی دەرەوەی خێزان دەترسێت، یەکەم جار کەل و پەل و شتە هەست پێکراوەکان (الأشياء المحسوسة) دەبنە مایەی (ترس و تورەبوون و کامەرانی و دڵ تەنگی) منداڵ دوای ئەوە لەقۆناغەکانی تردا شت و ڕووداوو دیاردە واتادارو ڕووتەکان (الأشياء والظواهر المجردة والمعنوية) دەبنە مایەی دروست کردنی هەڵچوونە جیاجیاکانی.

هەروەها گلاندەکانیش بەتایبەتیش ئەدرنالیە گلاند (الغدة الأدرنالیة) رۆڵی گرنگیان لەگەشەکردنی هەڵچوونەکاندا هەیە (الزوبعی، ١٩٨٩، ص ١٢١). کە بەرپرسە لەزۆربەی ئەو گۆڕانکارییە فسیۆلۆژیانەی کە هاوکات لەگەڵ هەڵچوونەکاندا روودەدەن. لەلایەکی تریشەوە هەندێک لە دەرئەنجامی توێژینەوەکان ئاماژە بۆ ئەوە دەکەن کەهەندێک لەمنداڵان هەر بە بۆماوە یەکسەر دوای لەدایک بوون زوو هەڵدەچن و بەئاسانی دەوروژێندرێن و بەردەوام لەحاڵەتی جووڵەو گرژو مۆنیدان و لەرێگەی گریان و هاوار و تورەبوونەوە گوزارشت لەباری دەروونیان دەکەن، بەپێچەوانەی منداڵانی تر کە زۆر لەسەر خۆو بێ دەنگ و هێمنن و تەنانەت لەداهاتووشدا لەکاتی کامڵی و گەورە بونیاندا هەر ئەو بارەدەروونیەی منداڵی لەگەڵیان بەردەوام دەبێت، کەئەمەش بەرای ئەو زانایانە بۆ جۆری کۆئەندامی دەماری ناوەندی و کۆئەندامی دەماری ئۆتۆنۆمی ئەو منداڵانە دەگەڕێتەوە، لەبەر ئەوەی هەندێک کەس هەر بە بۆماوە خاوەنی جۆرێک کۆئەندامی دەماری هەستیارن کەبەئاسانی دەوروژێندرێن و وەک (فیشەکە شێتە بەئاسماندا دەچن) و ئەو کەسانە زۆر سەرە رۆو سەرگەرم و دەمارگیر دەبن و لەکاتی هەڵچوونەکانیاندا زۆر توندوتیژو هەڵچوو دەبن و دەکەونە ئەم سەرو ئەو سەری هەڵچوونەکان، واتە کە ترسا زۆر دەترسێ کەتوڕە بوو زۆر خراپ تورە دەبێ، کەیەکێکی خۆشویست زۆر بەتوندی خۆشی دەوێت کە رقی لەیەکێکیش بوو زۆر خراپ رقی لێی دەبێت، بەپێچەوانەی ئەوانیشەوە کەسانێکی تر هەن کە خاوەنی کۆئەندامی دەماری زۆر سست و لەسەر خۆو هێمنن کە تووشی جۆرە گێژی و سستی و خاوی و تەمبەڵی و لاوازییەکیان دەکەن، ئەم جۆرە کەسانە کە تورەدەبن تورەییەکەیان زۆر سادەو لاوازەو مەترسی بۆ سەر کەسانی چواردەوری نیە، واتە زۆر درەنگ و بەزەحمەت تووشی هەڵچوون دەکرێن. (الهاشمی، ١٩٨٦، ص ٢٧٢).

کەواتە پێگەیشتنی کۆئەندامی دەماری ناوەندی و جۆرەکەی راستەوخۆ کاردەکاتە سەر هەڵچوونی منداڵ، چونکە منداڵ ئەگەر ماناو مەترسی و باش و خراپی دیاردەو وروژێنەرەکان نەزانێت ئەوە بەهیچ شێوەیەک تووشی هەڵچوون نابێت، هەروەها تابە بەباشیش شارەزای داب و نەریتی کۆمەڵایەتی و یاساکانی نەبێت ئەوا بەهیچ شێوەیەک مانای شەرم کردن و هەست کردن بەگوناهو تاوان و کەمی فێرنابێت. (الحمدانی، ١٩٨٩، ص ١٥٨).

٢- ***فێر بوون (التعلم):-***

دوای ئەوەی کۆئەندامی دەماری ناوەندی تا ئاستێکی گونجاو گەشەی کردو منداڵ ئەو توانایەی لەلادروست بوو کە سوود لەدیاردەکانی ژیان وەربگرێت و راست و چەپی خۆی لەیەکتری جیا بکاتەوە، ئیتر رۆڵی هۆکاری دووەم دەردەکەوێت کەئەویش فێربوونە. فێربوونیش مانای وەرگرتن و تێ گەیشتنی دیاردەو وروژێنەرەکانی ژینگەی خێزانی و کۆمەڵایەتی دەگەیەنێت. منداڵ لەقۆناغی منداڵیدا بەسێ شێواز فێری هەڵچوونەکان دەبێت و وورده وورده گەشە دەکەن، شێوازەکانیش بریتین لە:-

## أ- فێربوون بەرێگەی هەوڵدان و هەڵەکردن (المحاولة والخطأ):

زۆر جار منداڵ لەسەرەتای ژیانیدا لەرێگەی هەوڵدان و هەڵەکردن و تاقی کردنەوەو ئەم دیوو ئەو دیوو کردنی دیاردەکانی ژیانەوە فێری هەندێک لەهەڵچوونەکان دەبێت، بۆ نموونە ئەگەر منداڵ لەرێگەی هەوڵدان و تاقی کردنەوەوە بۆی دەرکەوت کەهات و هاوارو گریانەکانی دەبنە هۆی تێرکردنی پێداویستییەکانی و دەست کەوتنی سۆزو خۆشەویستی و رەزامەندی دایک و باوک و کەسانی چواردەوری، ئەوە ئیتر بەردەوام پەنا بۆ هەڵچوونەکانی گریان و تورە بوون و هات و هاوار دەبات، تاوای لێدێت کەدەبێت بەبەشێک لەهەڵچوونەکانی. بەلام ئەگەر بەپێچەوانەوە بۆی دەرکەوت کە ئەو گریان و تورەبوون و هاوارکردنەی هیچ دەست کەوت و سودو قازانجێکیان نیە بەڵکو دەبنە مایەی تورەبوون و نارەزایی دایک و باوک و کەسانی چواردەوری، ئەوا ئەو کاتە وازیان لێ دەهێنێ و دووبارەیان ناکاتەوەو بەناچاری پەنا بۆ شێوازێکی تر دەبات تا لەرێگەیەوە گوزارشت لەهەڵچوونەکانی بکات، بەمەبەستی تێرکردنی پێداویستیەکانی و رازی کردنی کەسانی چواردەوریشی.

## ب- فێربوون لەرێگەی لاسایی کردنەوە:

زۆر جار منداڵ لەرێگەی لاسایی کردنەوەی کەسانی چوار دەوریەوە (بەتایبەتی دایک و باوک) فێری هەندێک لەهەڵچوونەکان دەبێت، واتە هەڵچوونەکانی کەسانی چواردەور وەک پەتایەک بەخێرایی بۆ منداڵ دەگوێزرێنەوە. بۆ نموونە ئەگەر دایک لەکاتی بینینی مشکێکدا زۆر ترساو هاواری کردو لەو جێگایە رای کرد، ئەوە منداڵەکەشی لەداهاتوودا بەهەمان شێواز وەک دایکی ئەگەر مشکێکی بینی یەکسەر هاوار دەکات و لەترسان ئەو جێگایە بەجێ دەهێڵێ، بەلام ئەگەر ئەو دایکە نەترساو یەکسەر پەلاماری شتێکی دا بەمەبەستی کوشتنی مشکەکە، ئەوا منداڵەکەشی لەکاتی بینینی مشکدا ناترسێت و وەک دایکی هەڵس و کەوت دەکات.

هەروەها کاتێک منداڵ دەبینێ دایک و باوکی لەهەورە تریشقەو تارمایی و تاریکی دەترسن ئەوا ئەویش فێری ئەو ترسە دەبێت، یان کاتێک دایک و باوک لەئەنجامی بینینی فیلم یان گۆرانی یان رووداوێک لەتەلەفزیۆن توورە یان دڵخۆش دەبن، بەهەمان شێوەش منداڵەکانیان بەبینینی ئەو فیلم یان گۆرانی یان رووداوە توورە یان دڵخۆش دەبن. کەواتە منداڵ لەرێگەی سەیرکردن و لاسایی کردنەوەو سەرنج دانی دایک و باوک و مامۆستا و کەسانی تری چواردەوریەوە فێری زۆر لەهەڵچوونەکان و شێوەی گوزارشت لێکردنیان دەبێت.

## ج- فێربوون لەرێگەی پەیوەست بوون و پێکەوە لکاندنی مەرجێتی (الأقتران الشرطي):

ئەم شێوازەش ئەوە دەگەیەنێت کەهەندێک جار لەئەنجامی هاوکات و هاوشوێنی و پێکەوە دووبارە بوونەوەی دوو وروژێنەر (مثیر)، کەیەکێکیان دەبێتە مایەی هەڵچوون بەلام ئەوی تریان بێلایەنە نابێتە مایەی هەڵچوون، ئینجا کاتێک ئەو دوو وروژێنەرە لەیەک کاتدا پێکەوە روودەدەن و بۆماوەی چەند جارێکیش بەیەکەوە دووبارە دەبنەوە ئەوا دوای ماوەیەک وروژێنەری دووهەم کە

وروژێنەری یەکەم (کە بێلایەنەو نابێتە مایەی هەڵچوون هەمان سیفات و خاسیەت و کاریگەری وەردەگرێت، واتە ئەویش دەبێتە مایەی هەڵچوون، بێ گومان ئەم دەبێتە مایەی هەڵچوون) زانای ڕوسی دەبەستێت. لەگرنگترین و شێوازی فێرکردنە پشت بە تیۆرەکەی (بافلۆفی) بەناوبانگترین توێژینەوە لەم بوارەدا، توێژینەوەکەی(واتسن)ە( Watson) کەبەدامەزرێنەری قوتابخانەی ڕەوشتایەتی دادەنرێت، پوختەی توێژینەوەکەشی بەم شێوەی لای خوارەوەیە:-

(توێژینەوەکەی لەسەر منداڵێکی تەمەن (٩) نۆ مانگ کەناوی (ئەلبرت) بوو کرد، لەسەرەتادا (واتسن) هەندێک ئاژەڵی وەک کەروێشک ، سەگ ، مەیموون، مشک، پشیلەی پیشانی ئەلبرت دەدا، سەیری کرد کەئەو منداڵە لەهیچ یەکێک لەو ئاژەڵانە ناترسێت و بگرە یاریشیان لەگەڵ دەکات، ئینجا واتسن بڕیاری ئەوەی دا کە هەڵچوونی ترس لەلای ئەو منداڵە دروست بکات، یەکەم جار کەروێشکێکی سپی خستە بەردەم ئەلبرت، لەو کاتەی کە ئەلبرت دەستی بۆ کەروێشکەکە درێژ دەکرد بۆ ئەوەی یاری لەگەڵ بکات و بیگرێتە باوەش، ئالەو کاتەدا یەکسەر واتسن دەنگێکی گەورەی ترسناکی لەنزیک ئەلبرتەوە دروست دەکرد کەئەمەش بێگومان دەبووە مایەی ترساندنی ئەلبرت و ڕایەڕاندنی، بەم شێوەیە هەرجۆ کاتێک ئەلبرت دەستی بۆ کەروێشکەکە درێژ دەکردو دەیویست یاری لەگەڵ بکات، ئالەو کاتەدا واتسن لەڕێگەی کوتانی چەکوشێک بەپارچە ئاسنێکدا دەنگێکی بەرزو ناخۆشی دروست دەکرد کەدەبووە مایەی ڕاچڵەکین و ترساندنی ئەلبرت. ئەم کارەی بۆ ماوەی (٦) شەش جار دووبارە کردەوە.

دوای ئەو (٦)شەش جارە بۆ واتسن دەرکەوت کە ئەلبرت تووشی هەڵچوونی ترسان لەکەروێشکەکە بووە، چونکە دوای ئەو(٦) شەش جارە هەر کەکەروێشکەکەی لە ئەلبرت نزیک دەکردەوە بەبێ ئەوەی هیچ دەنگێکی لەگەڵدا بێت، ئەوا یەکسەر ئەلبرت دەستی بەگریان و هاوار دەکردو هەوڵی دەدا کە لەکەروێشکەکە دووربکەوێتەوە. نەک هەر ئەوە بەڵکو لەهەموو ئەو ئاژەڵانەش دەترسا کەوەک کەروێشکەکە سپی بوون، لەسەگ و پشیلە و مشکی سپیش دەترسا، چونکە لەڕێگەی گواستنەوەو گشتاندنەوە(التعميم) ترسەکە بۆ ئەو ئاژەڵانەش گوێزرایەوە. کەواتە لەڕێگەی مەرجێنیەوە (الأقتران، الأشتراط) وروژێنەری بێلایەن (کەروێشک) هەمان خاسیەت و سیفاتی وروژێنەری ترسناک (دەنگی بەرزو ناخۆش) وەردەگرێت. بەم شێوەیە منداڵ لەزۆربەی قۆناغەکانی ژیانیدا زۆر لەهەڵچوونەکانی بەم شێوازە فێردەبێت)(الزوبعی، ١٩٨٩، ص ١٢٢-١٢٣).

هەروەها بەهەمان شێوازیش دەتوانرێت هەڵچوونی خۆشەویستی دروست بکرێت و بۆ کەسانی تریش لەڕێگەی گشتاندنەوە (التعميم) بگوێزرێتەوە.بۆ نموونە ئەگەر پەیوەندی نێوان منداڵ و دایک و باوک پتەوو بەهێز بێت و لەسەر بناغەی خۆشەویستی بوو، واتە منداڵ دایک و باوکی خۆی خۆش ویست و هەستی بەخۆشەویستی ئەوان کرد. ئەو کاتە تۆوی خۆشەویستی لەبەرانبەر

کەسانی تری دەرەوەی خێزان لەدڵ و دەروونی ئەو منداڵەدا سەوزدەبێت و حەز بەتێکەڵاوی و هاوکاری و دۆستایەتی کەسانی تر دەکات، بەڵام ئەگەر منداڵ بێزراوو پشت گوێ خراو هەستی بەڕق و کینەی دایک و باوک و کەسانی چواردەوری کرد، ئەوا ئەمیش هەمان ڕق و کینە ئاراستەی کەسانی دەرەوەی خێزان دەکات و حەز بەتێکەڵاوی و هاوکاری و دۆستایەتی هیچ کەس ناکات و بگرە هەوڵی ئەوەش دەدا تۆڵەی دایک و باوکی لەخەڵکانی تر بکاتەوە. ( زهران، ١٩٨١، ص١٤٧) (الزوبعی، ١٩٨٩، ص ١٢٣-١٢٤).

## ژینگەی کۆمەڵایەتی و جۆری هەڵچوونەکان

زۆربەی زاناکان لەسەر ئەوە کۆکن کەهەڵچوونەکان وەرگیراون و ژینگەی کۆمەڵایەتی ڕۆڵی گرنگ لەگەشەکردن و جۆرو شێوازی دەربڕینیاندا دەبینێ. واتە ئەو وروژێنەرانەی لەکۆمەڵگای کوردەواری دەبنە هۆی هەڵچوون مەرج نیە هەموو ئەوانە لەکۆمەڵگایەکی تر ببنە مایەی هەمان هەڵچوون. بۆ نموونە ئەگەر زانیمان کەهەندێک گەل و نەتەوە حەز بەخواردنی گۆشتی سەگ و بۆق و پشیلە دەکەن، ئەوا دوورنیە ئێمە یەکسەر بەبیستنی ئەو هەواڵە تووشی قێز لێزبوونەوەو هێڵنج دان ببین، بەڵام یادکردنەوەو باس کردنیئەو جۆرە گۆشتانە دەبێتە مایەی دڵخۆشی و کامەرانی تاکەکانی ئەو کۆمەڵ و گەل و نەتەوانەی کە دەیخۆن. هەروەها لەلای هەندێک کۆمەڵگا شێوازی گریان و هاوارو لاواندنەوە لەکاتی مردندا کارێکی پەسندو پێویستە بەڵام لەلای هەندێک کۆمەڵگای تر ئەو جۆرە گریان و هاوار و لاواندنەوەیە قەدەغەیە، کە ئەمەش دەبێتە هۆی ئەوەی کەمنداڵانی کۆمەڵگای یەکەم لەڕێگەی خێزان و دام و دەزگا کۆمەڵایەتیەکانی ترەوە فێری گریان و هاوارو لاواندنەوە لەکاتی مردنی خەڵکیدا ببن. بەڵام منداڵانی کۆمەڵگای دووهەم فێری ئەو جۆرە هەڵچوونانە نابن لەبەر ئەوەی قەدەغەیە(الحمدانی، ١٩٨٩، ص ١٦٠).

## ڕۆڵی دایک و باوک و مامۆستا لەگەشەکردنی هەڵچوونەکاندا

وەک لەپێشەوە ئاماژەمان بۆ کرد منداڵ زۆربەی هەڵچوونەکانی لەژینگەی کۆمەڵایەتیەوە (خێزان، قوتابخانە، کۆڵان، برادەر، ئامرازەکانی ڕاگەیاندن،... هتد) فێردەبێت، لەبەر ئەوە کەسانی ئەو ژینگە کۆمەڵایەتیە (دایک و باوک، مامۆستا،... هتد) ڕۆڵی گرنگ و ترسناکیان لەگەشەکردنی هەڵچوونەکاندا هەیەو دەبێت هۆکاری یارمەتی دەربن بۆ گەشەکردنی دروستی هەڵچوونەکان و منداڵ لەخراپەکانیان بپارێزن، ئەویش لەڕێگەی ئەم خاڵانەی لای خوارەوە:

١- دابین کردنی ژینگەی کۆمەڵایەتی گونجاو کەپڕبێت لەخۆشەویستی و دڵنیایی و ئارامی و ئەمن و ئاسایش، بۆ ئەوەی منداڵ بەشێوەیەکی ئاسایی و دروست گەشە بکات.

حەزو ئارەزووەكانی بەسەر كەسانی چواردەوریدا وەك خوویەك پەنا بۆ گریان و هاوار ببات.

٢- نابێت دایك لەكاتی شیر پێداندا بەپێی ویست و ئارەزووی منداڵ بجووڵێتەوەو هەرچ كاتێك گریاو كروزایەوە یەكسەر شیری پێبدات، چونكە ئەوە وا لەمنداڵ دەكات كەبەردەوام بۆ سەپاندنی

٣- ئامادەكردن و ڕاهێنانی منداڵانی تری خێزان لەسەر ڕازی بوون و پەسەند كردنی منداڵی تازە لەدایك بوو. هەروەها نابێت دایك و باوك یەكسەر دوای لەدایك بوونی منداڵی تازە، هەموو سۆزو خۆشەویستی لەمنداڵەكانی تر بسێننەوەو بیدەن بەو منداڵە تازە لەدایك بووە، چونكە دەبێتە هۆی دروست كردنی ڕق و كینەو غیرە لەبەرانبەر منداڵە تازە لەدایك بووەكە.

٤- پێویستە لەسەر دایك و باوك و مامۆستا كەدەروازەی گونجاو لەڕێگەی (یاری كردن، نیگار كێشان، شانۆ، شیعرو چیرۆك نووسین، گۆرانی، گریان،... هتد) بۆ منداڵەكان بڕەخسێنن تا لەڕێگەیانەوە لەهەڵچوونە پەنگ خواردووەكانیان ڕزگاریان بێت، چونكە كپ كردن و خەفەكردنی هەڵچوونەكان زیانی گەورە بەباری دەروونی منداڵ دەگەیەنێت و لەداهاتووشدا تووشی كۆمەڵێك گرفت و نەخۆشی دەروونی دەكات.

٥- دەبێت پرۆسەی لەشیر برینەوە لەسەرخۆو دوور بێت لەتووندو تیژی و كت و پڕی، بۆ ئەوەی زیان بەباری هەڵچوونی منداڵ نەگەیەنێت.

٦- هەروەها دەبێت ڕاهێنان و ڕزگار بوون لەپاشەڕۆ بەشێوەیەكی هێمن و لەسەرخۆ بێت و نابێت لێدان و سزاو توندو تیژی تێدا بەكار بهێندرێ.

٧- تادەتوانرێت دەبێت منداڵ لەدەنگ و ڕووداوی ترسناك و تۆقێنەر دوور بخرێتەوە ونابێت گاڵتەو سوكایەتیشی پێبكرێت و وەك ئامرازێك بۆ ڕابواردن و كات بەسەر بردن بەكاربهێندرێت.

٨- دەبێت پێداویستییە دەروونیەكانی منداڵ بەتایبەتیش پێداویستی (خۆشەویستی، هەست كردن بەئارامی و دڵنیایی و ئاسایش، ڕێزگرتن، چوونە ناو كۆڕو كۆبوونەوە... هتد) تێر بكرێن.

٩- نابێت منداڵان بەیەكتری بەراورد بكرێن و خاڵی لاوازیان گەورە بكرێت، چونكە ڕق و كینەو غیرە و هەست بەكەمی لەلایان دروست دەكات.

١٠- دەبێت بەیەك چاو سەیری هەموو منداڵەكان بكرێت و جیاوازی لەنێوانیاندا نەكرێت.

١١- لەبەر ئەوەی دایك و باوك و مامۆستا نموونەی زیندو و پێشەوان بۆ لاسایی كردنەوەی منداڵان، دەبێت نموونەیەكی بەكەڵك و سوود بەخش بن و دووربن لەهەڵچوون و توڕەیی و ترس و دڵەڕاوكێ ی بەردەوام، چونكە لەڕێگەیانەوە منداڵ فێری ئەو جۆرە هەڵچوونانە دەبێت.

## منداڵ چۆن دەبێت بەبوونەوەرێکی کۆمەڵایەتی؟

منداڵانی هەموو جیهان یەکسەر دوای لەدایک بوون وەک یەک وان و هەموویان یەک جۆر خواردن دەخۆن ئەویش شیرە، هەروەها یەک زمانی تایبەتیان هەیە ئەویش زمانی هاوارو گریان و دەنگی هەرەمەکی (عشوائي)و گڕوگاڵە، هیچ شتێکیش دەربارەی ئایین و فەلسەفەو داب و نەریتی کۆمەڵەکەیان نازانن، بەڵام پاش ماوەیەک وورده وورده ڕۆژ لەدوای ڕۆژ لەئەنجامی ڕاهێنان و فێرکردنی کۆمەڵایەتیەوە جیاوازی زۆر لەلایەنەکانی کۆمەڵایەتیەوە (زمان، ئایین، ئایدۆلۆژیا، داب و نەریت..... تاد) لەنێوان ئەو منداڵانەی هەموو جیهان دروست دەبێت.

کەواتە منداڵ دوای لەدایک بوون لەبوونەوەرێکی بایۆلۆژی زیاتر هیچی تر نیەو هیچ شتێک دەربارەی کۆمەڵ و داب و نەریت و بەهاکانی نازانێت، تەنانەت ئەوەش نازانێت کە ئەو بوونەوەرێکی تایبەتیەو تایبەتمەندێتی خۆی هەیەو وەک هیچ کەسێکی تری جیهانی دەرەوە نیە، بەپێچەوانەوە وا دەزانێت کە ئەو هەموو جیهانەو جیهانیش بەتەنها هەر ئەوە.

بەڵام ڕۆژ لەدوای ڕۆژ لەڕێگەی خێزان و دام و دەزگا کۆمەڵایەتیەکانی ترەوە فێری داب و نەریت و بەهاو یاساو ڕەوشتە کۆمەڵایەتیەکان دەکرێت و لەبوونەوەرێکی بایۆلۆژییەوە بۆ بوونەوەرێکی کۆمەڵایەتی دەگۆڕدرێت. ئەو پرۆسەیەش کە لەمیانەیەوە منداڵ دەکرێت بەبوونەوەرێکی کۆمەڵایەتی، بەپرۆسەی ڕاهێنان و پێگەیاندنی کۆمەڵایەتی (التنشئة الأجتماعية) (SocialiZation) ناودەبرێت.

### منداڵ و دایک:

یەکەم کەسی گرنگ لەژیانی منداڵدا دایکە، هەر لەبەر ئەوەشە کە یەکەم پەیوەندی کۆمەڵایەتی منداڵ لەگەڵ دایکیەتی. سەرجەم دەرئەنجامی توێژینەوەکان سەرکەوتن و سەرنەکەوتنی منداڵ لەداهاتوودا بەجۆری ئەو پەیوەندییەی نێوان منداڵ و دایکی لەساڵەکانی یەکەمی ژیاندا دەبەستنەوە. ئینجا ئەگەر ئەو پەیوەندیانەی نێوان منداڵ و دایکی لەسەر بناغەی خۆشەویستی و دڵسۆزی و ڕێزو دڵنیایی بنیات نرابوو، ئەوا ئەو جۆرە منداڵانە دەتوانن لەداهاتوودا بەئاسانی خۆیان لەتەک کۆمەڵ و دام و دەزگاکانیدا بسازێنن، بەڵام ئەگەر یەکەم پەیوەندی نێوان منداڵ و دایکی پڕ لەناخۆشی و گیروگرفت و توندو تیژی بوو، ئەوا ئەو جۆرە منداڵانە لەداهاتوودا لەپەیوەندییە کۆمەڵایەتیەکانیاندا سەرکەوتوو نابن.

منداڵ لەدوو ساڵی یەکەمی تەمەنیدا (کە بەقۆناغی شیرەخۆری ناو دەبرێت) کۆمەڵێک پێداویستی فسیۆلۆژی و دەروونی هەیە لەوانە (شیر خواردنەوە، ڕاهێنان لەسەر پاشەڕۆ، سۆزو خۆشەویستی، باوەشی گەرمی دایک، دڵنیایی و ئارامی.... تاد). ئینجا ئەگەر دایک و باوک و

كەسانی چواردەوری منداڵ توانیبان ئەو پێداویستیانەی بۆ دابین بكەن و دایك لەكاتی پرۆسەی شیر پێداندا توونڈو تیژو دڵرەق و تووڕە نەبوو، هەروەها منداڵ بەشێوەیەكی نەرم و گونجاو فێری چۆنیەتی رزگار بوون لەپاشەڕۆ كراو هەستی بەدڵنیایی و ئارامی كردو پرۆسەی لەشیر بڕینەوە دوور بوو لەئازارو توونڈو تیژی. ئەوا بێگومان ئەو جۆرە منداڵە ئاراستەو هەست و سۆزو بیرو بۆچوونێكی ڕاست و گونجاوو دروستی دەربارەی دایك و باوك و كەسانی چواردەوری لەلا دروست دەبێت و وەك هەموو منداڵێكی تر بەئاسانی و دوور لەگیروگرفت لەلایەنی كۆمەڵایەتیەوە گەشە دەكات و دەتوانێت وەك پێویست خۆی لەتەك ژینگەو دەوروبەرەكەیدا بسازێنێ.

هەر لەبەر ئەوەشە كە قۆناغی شیرە خۆری بەقۆناغێكی شلۆق و گرنگ و ترسناك لەقەڵەم دەدرێت، ئەویش بەپلەی یەكەم بۆ ئەو پەیوەندییە دەگمەن و دانسقەیەی نێوان منداڵ و دایكی دەگەڕێتەوە، لەبەر ئەوەی هیچ قۆناغێكی تر لەژیانی منداڵدا بەقەدەر قۆناغی شیر خۆری گرنگ نیە، چونكە لەسەدا سەدی (١٠٠٪) تێر كردنی پێداویستیەكانی منداڵ پشت بەكەسانی تر (بەتایبەتیش دایك) دەبەستێت، لەبەر ئەوە هەر چ جۆرە هەست و سۆزو بۆچوونێك لەلایەن منداڵ بەرانبەر ئەو كەسانەی كە ئەو پێداویستیانەی بۆ تێر دەكەن دروست ببێت، ئەوا بەباش و خراپیەوە دەبن بەئاوك و بناغە بۆ هەموو هەست و سۆزو بۆچوونەكانی تری منداڵ لەداهاتوودا، كەواتە توونڈو تیژیو هەڕەشەو بێبەشكردن و ئازاردانی منداڵ زیانێكی گەورە لەداهاتوودا بەكەسایەتی دەگەیەنێت. (الفخري وأخريات، ١٩٨٢، ص٩٨-٩٩) (هرمز وابراهيم، ١٩٨٨، ص١٠٨-١٠٩).

## كەشە كردنی كۆمەڵایەتی لەقۆناغی شیرە خۆریدا:

منداڵ لەم قۆناغەدا زۆر ڕەفتارو هەڵس و كەوت بەرانبەر دایك و باوك و كەسانی چواردەوری دەكات كە گوزارشت لەدڵخۆشی یان بێزاری دەكەن. لەوانە (زەردەخەنە، گوڕوگاڵ دواتریش پێكەنین، دەم و چاو گرژ كردن، هاوار كردن دواتریش تووڕە بوون.... تاد). لەسەرەتادا منداڵ تەنها بۆ دایكی دەشێتەوەو دواجاریش بۆ كەسانی تر، كەچی لەبەرانبەر كەسانی نامۆو دەرەوەی خێزان هەڵوێستە دەكات، بەڵام لەدەوروبەری (٦) شەش مانگیدا منداڵ گرنگی بەمنداڵان و كەسانی چواردەوری دەدات، هەروەها لەدەوروبەری (٨) هەشت مانگیدا، منداڵ گرنگی بەكەسانی نامۆو دەرەوەی خێزان دەدات، تەنانەت لەتەمەنی (٩) مانگیدا خۆی هەوڵدەدات بچێت بۆ لای كەسانی دەرەوەی خێزان و لەڕێگەی زەردەخەنەو گڕوگاڵ و پێكەنینەوە گوزارشت لەو حەزوو ئارەزووەی دەكات.

منداڵ لەتەمەنی (١٢) دوانزدە مانگیدا، لەتوانایدا هەیە كە لاسایی جووڵەو هەڵس و كەوتی كەسانی گەورە بكاتەوە. شایانی باسە منداڵ زۆربەی زۆری دوو ساڵی یەكەمی ژیانی (قۆناغی شیرەخۆری) لەناو خێزاندا بەسەر دەبات، هەر لەبەر ئەوەشە كە كەسانی ناو خێزان (بەپلەی یەكەم دایك) گرنگیەكی زۆریان لەسەر ژیان و چارەنووسی منداڵ هەیە.

منداڵ دوای ئەوەی فێری گاگۆڵکێ و ڕۆیشتن و قسەکردن دەبێت، دەتوانێت باشتر سوود لەژینگەی خێزانی وەربگرێت، چونکە ڕۆیشتن یارمەتی دەدات کە ئەم جێگاو ئەو جێگا بکات و قسەکردنیش دەبێتە هۆی گوزارشت کردن لەخودو ڕاگۆڕینەوەو تێگەیشتن لەگەڵ کەسانی تر، بێگومان لەم قۆناغەدا گرنگیو ڕۆڵی باوک بەپلەی دووهەم دێت لەدوای دایک، چونکە وەک لەپێشەوە ئامارەمان بۆ کرد، زۆربەی پێداویستیەکانی منداڵ لەم قۆناغەدا لەسەر دەستی دایک تێر دەکرێن، بەڵام کاتێک منداڵ فێری ڕۆیشتن و قسە کردن دەبێت، ئەوا ئەو کاتە گرنگی و ڕۆڵی باوک زیاتر لەژیانی منداڵدا دەردەکەوێت. (معوض، ١٩٩٤، ص١٩٢-١٩٣).

***دەرئەنجامی توێژینەوەیەکی (بوهلر)ی زانا دەری خست کە منداڵ لەقۆناغی شیرە خۆریدا ئەم وەڵامدانەوەو هەڵس و کەوتانەی خوارەوەی بۆ گەورەکان هەیە:-***

| وەڵامدانەوەو هەڵس و کەوتەکان | تەمەن بەمانگ |
|---|---|
| * بەزەردەخەنە وەڵامی دەنگی کەسانی جواردەوری دەداتەوە.<br>* بێدەنگ بوون لەکاتی دەست هێنان بەشان و پشتیدا.<br>* سەر وەرگێران بۆ ئەو دەنگانەی کەدەیان بیستێ. | ١-٢ |
| * زەردەخەنە کردن بۆ ئەو کەسانەی کە زەردەخەنەی بۆ دەکەن.<br>* هاوار کردن کاتێک دایکی بەجێ ی دەهێڵێ.<br>* ئەگەر کەسێک لێی نزیک ببێتەوە دەشڵەژێ. | ٢-٣ |
| * ئەگەر بەتەنها بەجێ بهێڵدرێ دەگری.<br>* ئەگەر کەسێک قسە یان یاری لەگەڵ بکات ئەوا زیز دەبێتەوەو بێدەنگ دەبێت. | ٣-٤ |
| * دەنگە هێمن و لەسەرخۆیەکان دەناسێتەوەو بەزەردەخەنە وەڵامیان دەداتەوە، بەڵام بەهاوارو گریان وەڵامی دەنگە ناخۆش و تووڕەکان دەداتەوە.<br>* بەبینینی کەسانی نامۆو دەرەوەی خێزان دەشڵەژێت. | ٤-٥ |
| * دەتوانێت دەست بۆ دایک و باوکی درێژ بکات و لاسایی سڵاو کردن و چەپڵە لێدانیش بکاتەوە. | ٥-٧ |
| * دەیەوێت بەجووڵەو هەڵس و کەوتەکانی سەرنجی کەسانی جواردەوری بۆ لای خۆی رابکێشێ.<br>* لاسایی دەنگی کەسانی تر دەکاتەوە. | ٧-٩ |
| * جل و بەرگی گەورەکان ڕادەکێشێ.<br>* شت بەگەورەکان دەدات. * لاسایی جووڵەو یاری گەورەکان دەکاتەوە. | ٩-١٠ |
| * دەتوانێت بەڕێک و پێکی هەندێک یاری بکات.<br>* منداڵ وەڵامدانەوەی تایبەتی خۆی بۆ (وامەکە)ی دایک و باوکی دەبێت.<br>* لەکەسانی نامۆو دەرەوەی خێزان دەترسێت. لەدەستیان ڕادەکات و بەهەردوو دەستی دەم و چاوی خۆی دادەپۆشێ. (معوض، ١٩٩٤، ص١٩٤). | ١٠-١٢ |

## گەشە کردنی کۆمەڵایەتی لەقۆناغی پێش چوونە قوتابخانە

لەکۆتایی ساڵی دووهەم منداڵ پێ دەنێتە قۆناغێکی تری ژیانەوە، ئەویش قۆناغی پێش چوونە قوتابخانەیە. لەم قۆناغەدا وورده وورده لەپێشت بەستنی تەواو بەدایک و باوکی ڕزگاری دەبێت و دەست دەکات بەهاوکاری کردن و تێکەڵاو بوونی کەسانی تری دەرەوەی خێزان، لەوانە منداڵانی دراوسێ و خزم و هاوڕێکانی. ئینجا ئەگەر منداڵ پەیوەندی کرد بەدایەنگاو باخچەی ساوایان ئەوا ژینگەو سنووری پەیوەندییە کۆمەڵایەتیەکان و تێکەڵاو بوونی بەرفراوانتر دەبێت و زیاتر شارەزای داب و نەریت و بەهاو پەیوەندییە کۆمەڵایەتیەکان دەبێت، بەڵام ئەگەر هەر لەچوارچێوەو سنووری خێزان و کۆڵانەکەیدا خوولایەوە، ئەوا کەمتر لەمنداڵانی باخچەی ساوایان فێری بەهاو داب و نەریتە کۆمەڵایەتیەکان دەبێت. بەڵام لەم قۆناغەشدا خێزان هەر گرنگی و ڕۆڵی تایبەتی خۆی لەژیانی منداڵدا هەیە، پێویستە منداڵ لەناو خێزاندا هەست بەئارامی و دڵنیایی بکات و هەست بکات کە خۆشەویستەو جێگەی ڕێزو شانازی دایک و باوک و کەسانی چواردەوریەتی، چونکە هەر لەڕێگەی خێزانەوە منداڵ فێری ماف و ئەرکەکانی دەبێت و لەخۆپەرستی و چروکی ڕزگاری دەبێت و تۆوی برایەتی و هاوکاری و لەخۆ بووردن و دڵسۆزی لەناخیدا دەچێندرێت، لەهەمان کاتیشدا دایک و باوک دەبن بەنموونە بۆ لاسایی کردنەوەی، لەبەر ئەوە دەبێت ڕەوشت و هەڵس و کەوت و گفت و کردەوەکانیان نموونەی ڕاست و دروست بن.

لەم قۆناغەدا منداڵانی دراوسێ و کۆڵان و باخچەی ساوایان گرنگیەکی زۆریان لەژیانی منداڵدا هەیە، لەبەر ئەوە نابێت (بەبیانووی ئەوەی فێری ڕەوشتی خراپ و ناشیرین دەبن) ڕێگەی تێکەڵاو بوون بەمنداڵانی تر لەمنداڵ بگیرێت، بەپێچەوانەوە زۆر ڕەوشت و بەهای باش لەمنداڵانی ترەوە فێر دەبن، دایک و باوکیش دەتوانن لەڕێگەی ڕێنمایی و ئامۆژگاری‌و ڕاسپاردەکانیانەوە، منداڵەکانیان لەهەڵس و کەوتە خراپەکانی تێکەڵاو بوون ڕزگار بکەن، بەڵام بێ بەشکردنیان لەتێکەڵاو بوونی منداڵانی تر زیانێکی گەورە بەکەسایەتی منداڵەکانیان دەگەیەنن، چونکە درەنگ بێت یان زوو دەبێت ئەو منداڵە تێکەڵاوی منداڵانی تر ببێت و بچێتە ناویانەوە لەبەر ئەوە دەبێت هەر لەسەردەمێکی زووەوە منداڵان بەکۆڵان و ژینگەی کۆمەڵایەتی ئاشنا بکرێت، لەلایەکی تریشەوە منداڵ لەناو منداڵانی تردا زۆر دڵخۆش و کامەران دەبێت، چونکە زۆربەیان لەتەمەن و حەزوو ئارەزوو خەم و خەفەت و بیرو بۆچووندا وەک یەک وان و لەڕێگەی یاریکردن و هاوکاری و ڕاگۆڕینەوەوە زۆر شت لەیەکتری فێر دەبن و لەزۆر حاڵەتی هەڵچوونی و باری دەروونی ئاڵۆز ڕزگاریان دەبێت و زۆر لەحەزوو ئارەزووەکانیشیان تێر دەکرێت، کە لەتوانای گەورەکان و ژینگەی خێزانیدا نیە بەو کارانە هەڵبستن.

### قۆناغی چوونە قوتابخانە:-

لەم قۆناغەدا منداڵ دەچێتە قوتابخانەو سەردەمێکی تر لەژیانی دەست پێدەکات. لەم قۆناغەدا کەسانی تری وەک مامۆستاو قوتابی و بەڕێوەبەر دێنە ناو ژینگەی کۆمەڵایەتی منداڵەوەو هەریەکەیان شوێن پەنجەی تایبەتی خۆی لەبواری دەروونی منداڵدا بەجێ دەهێڵێ. لەبەر ئەوە زۆر گرنگە کە ژینگەی قوتابخانە ژینگەیەکی پەروەردەیی دروست بێت، بۆ ئەوەی ڕۆڵی گرنگی

خۆی لەگەشە کردنی کۆمەڵایەتی منداڵدا بگێڕێ، چونکە قوتابخانە تەنها منداڵ فێری خوێندن و نووسین و بیرکاری ناکات، بەڵکو خێزانی دووهەمە لەژیانی منداڵداو دەبێت فێری زۆر ڕەوشت و هەڵس و کەوتی کۆمەڵایەتی‌و ئەخلاقی گرنگی بکات. ئینجا لەبەر ئەوە دەبێت بەڕێوەبەرو ماماۆستاکان بەکردەوە نموونەی ڕاست گۆیی و بەوەفایی و دادوەری و بەبەزەیی بن، تاوەکو منداڵ لەڕێگەیانەوە زۆر ڕەوشتی کۆمەڵایەتی جوان و بەکەڵک فێر ببێت. هەروەها لەتوانای قوتابخانەدا هەیە کە زۆر گرفتی کۆمەڵایەتی وەک (خۆپەرستی، گۆشەگیری، شەڕخوازی، درۆ.... تاد)ی منداڵ چارەسەر بکات و زۆر لەحەزوو ئارەزووەکانی تێر بکات.

## نیشانەکانی گەشە کردنی کۆمەڵایەتی:-

زۆر بەڵگەو نیشانەی گرنگ هەن کە ئاماژە بۆ ئەوە دەکەن منداڵ لەلایەنی کۆمەڵایەتیەوە گەشەی کردووە، لەوانە:-

١. فێر بوونی هەڵس و کەوتە کۆمەلایەتیە گونجاوو دروستەکان.
٢. هەڵس و کەوت کردن بەپێ ی ئەو پێوەرو داب و نەریتانەی کە لەگەڵ توخم و تەمەن و ژینگەی کۆمەڵایەتیدا دەگونجێت.
٣. هاوکاری کردن و بوونی حەزوو ئارەزووی تێکەڵاو بوون و پەیوەندی کردن بەکەسانی تر.
٤. لێک جیاکردنەوەی ڕەوشتە کۆمەڵایەتیە بەسوودەکان لەداب و نەریتە خراپەکان.

***<u>بێگومان گەشە کردنی کۆمەڵایەتی و کامڵی و دروست بوونی گیانی هاوکاری و زانینی بەهاو داب و نەریتەکان، هەر لەخۆیانەوە نابن، بەڵکو پێداویستیان بەژینگەی لەبارو گونجاو هەیەو دەبێت ئەم خاڵانەی خوارەوەش لەبەرچاو بگیرێت:-</u>***

١. دابین کردنی ژینگەی کۆمەڵایەتی دروست بۆ منداڵ، تا لەڕێگەیەوە فێری داب و نەریت و بەها کۆمەڵایەتیەکان ببێت.
٢. دەبێت منداڵ تام و چێژو خۆشی لەو تێکەڵاو بوون و هاوکاری کردنەی وەربگرێت، بۆ ئەوەی چەند جار دووبارەی بکاتەوەو ببێت بەبەشێک لەهەڵس و کەوتی. بەڵام ئەگەر ئەو هاوکاری و چوونە ناو کۆڕو کۆبوونەوانە بووە مایەی ئازارو ناخۆشی و سووکایەتی پێکردنی، ئەوا گیانی پێکەوە ژیان و هاوکاری لەناخیدا دروست نابێت.
٣. دیاری کردنی داب و نەریت و ڕەوشت و بەها باش و بەکەڵکەکان بۆ منداڵ، بۆ ئەوەی لەخراپەکانیان جیا بکاتەوە.
٤. پاداشت کردنی ڕەوشتە باشەکان و گلەیی لێکردن و سزادانی ڕەوشتە خراپەکان.
٥. دەبێت کەسانی چواردەوری منداڵ نموونەی باش بن بۆ فێر بوونی ڕەوشتی کۆمەڵایەتی.

**لەماڵ نەبوون و دووری باوک:-**

لەدوای تەمەنی دوو ساڵیەوە ڕۆڵ و گرنگی باوک لەژیانی منداڵدا دەردەکەوێت، بەتایبەتیش لەژیانی منداڵە کوڕەکاندا، چونکە باوک بەپلەی یەکەم نموونەی نێرایەتی و لاسایی کردنەوەی کوڕەکانە. ئینجا ئەگەر هات و لەبەر هەر ﭺ هۆیەک بێت (مردن، نەخۆشی، کۆچ کردن، کار کردن لەشوێنی دوور، سەربازی... تاد)، باوک لەناو ماڵ و منداڵی خۆیدا نەژیاو بۆ ماوەیەکی زۆر لەخێزانەکەی پچڕاو دوورکەوتەوەو لەهەمان کاتیشدا کەسێکی تری نێر لەناو خێزاندا نەبوو، کە جێگەی ئەو بگرێتەوە، ئەوا بێگومان زەرەرو زیانێکی زۆر بەباری دەروونی و کەسایەتی منداڵەکانی دەگات.

دەرئەنجامی ئەو توێژینەوانەی (کە لەسەر منداڵانی بێبەش بوو لەچاودێری و شارەزایی دایک و باوک) کراون، ئاماژە بۆ ئەوە دەکەن کە زۆر بەزەحمەت ئەو منداڵانە دەتوانن خۆیان بسازێنن و بەتەواویش لەلایەنی کۆمەڵایەتیەوە گەشە ناکەن، هەروەها لەماڵ نەبوون و دووری باوک زیاتر زیان بەکوڕەکان دەگەیەنێ وەک لەکچەکان (Bigner, ١٩٧٩)، هەروەها دەرکەوتووە کە ئەو منداڵانەی برای گەورەیان هەیە کەمتر بێ باوکیان پێوە دیارەو زەرەرو زیانی نەبوونی باوک بەبەراورد کردن بە ئەو منداڵانەی کە برای گەورەیان نیە زۆر کەمترە (Smith, ١٩٦٨).

لەلایەکی ترەوە دەرئەنجامی توێژینەوەیەکی (هیسرنگتون) (Hetherington) کە لەساڵی (١٩٦٦) لەسەر ئەو منداڵانە کردی کە (لەئەنجامی کۆچی درێژ خایەن یان مردن یان تەڵاق)، لەچاودێری باوکیان بێبەش بوو بوون، ئاماژە بۆ ئەوە دەکات کە ئەو منداڵە بێ باوکانە وەک منداڵانی خاوەن باوک پشت بەخۆیان نابەستن و زیاتر هەوڵدەدەن کە کەسانی تر کارەکانیان بۆ جێبەجێ بکەن، هەروەها ئاش وێرن بەشداری ئەو یارییانە بکەن کە توندو تیژی و خۆ بەیەکدادانی تێدایە. (الحمدانی، ١٩٨٩، ص٢٢٣).

کەواتە لەماڵ بوونی باوک و چاودێری گرنگیەکی زۆریان بۆ گەشە کردنی کۆمەڵایەتی منداڵەکانیان هەیە، بەڵام خوانەخواستە ئەگەر لەبەر هەر ﭺ هۆیەک بوو منداڵ لەباوک و چاودێری بێبەش بوو، ئەوا زۆر پێویستە کە هەوڵی دابین کردنی جێگرێکی وەک (برای گەورە، مام، خاڵ، باپیر... هتد) بۆ باوک بدرێت، بۆ ئەوەی منداڵ لەئەنجامی ئەو نەبوونی باوکەوە، زەرەرو زیانێکی زۆری لێنەکەوێت.

**ڕۆڵی دایک و باوک و مامۆستا:-**

وەک لەپێشەوە ئاماژەمان بۆ کرد، منداڵ لەڕێگەی خێزان و قوتابخانەو دام و دەزگا کۆمەڵایەتیەکانی ترەوە، داب و نەریت و بەها کۆمەڵایەتیەکان فێر دەبێت، ئەو فێر بوونەش لەڕێگەی لاسایی کردنەوەو سەرنج دان و سەیر کردن و پاداشت و سزاوە دەبێت، لەهەموو ئەو

حاڵەتانەشدا دایک و باوک و مامۆستاو کەسانی تری چواردەوری منداڵ، ڕۆڵی گرنگ و ترسناکیان هەیە، بەتایبەتیش لەم خاڵانەی لای خوارەوەدا:-

١. هاندانی منداڵ بۆ تێکەڵاو بوون و هاوکاری کردنی کەسانی تر.
٢. ڕوون کردنەوەی هەڵس و کەوت و داب و نەریتە باش و خراپەکان.
٣. پاداشت کردنی هەڵس و کەوتە باشەکان و سزادانی خراپەکان.
٤. دابین کردنی ژینگەی لەبارو گونجاو بۆ چاندن و گەشەکردنی گیانی هاوکاریو برایەتی.
٥. دەبێت دایک و باوک و مامۆستا نموونەی چاک و ڕاست گۆ بن بۆ منداڵەکانیان و دەبێت ئەوان بەکردەوە هەڵس و کەوتە کۆمەڵایەتیە باشەکان بەرجەستە بکەن.
٦. دەبێت منداڵ فێری ڕەوشت و ڕۆڵی خۆی بکرێت، چونکە ڕەوشت و هەڵس و کەوتەکان بەپێی تەمەن و شوێن و توخم دەگۆڕدرێن.
٧. ڕزگار کردنی منداڵ لەگۆشەگیری و دەمارگیری و خۆپەرستی.
٨. منداڵ فێری پشت بەخۆ بەستن و بڕوا بەخۆ بوون بکرێت.

## شێوازەکانی ڕاهێنانی کۆمەڵایەتی

کاتێک منداڵ لەدایک دەبێت، بوونەوەرێکی بایۆلۆژی رووتەو بێجگە لەهەندێک ڕەمەکی (غریزە) و ئامادە باشی، ئیتر هیچ شتێک دەربارەی کۆمەڵ و داب و نەریت و ئاکارەکانی نازانێت. بەڵام ڕۆژ لەدوای ڕۆژ لەئەنجامی ژیانی لەناو خێزان و کۆمەڵدا، شارەزایی و زانیاری دەربارەی کۆمەڵ و زمان و ئایین و داب ونەریتی کۆمەڵایەتی پەیدا دەکات و وردە وردە لەبوونەوەرێکی بایۆلۆژییەوە، بۆ بوونەوەرێکی کۆمەڵایەتی دەگۆڕدرێت. ئەم پرۆسەیەش کە منداڵی پێ فێری داب و نەریت و بەهاو ئاکاری کۆمەڵایەتی دەکرێت، ناودەبرێت بەڕاهێنانی کۆمەڵایەتی (عملية التنشئة الاجتماعية).

گومانی تێدانیە، ئەم پرۆسیسی ڕاهێنانی کۆمەڵایەتیەش بەپێ ی چینو توێژو تاکەکانی کۆمەڵو جۆری خێزان دەگۆڕێتو جیاوازی هەیە لەخێزانێکەوە بۆ خێزانێکی ترو لەتوێژو چینێکەوە بۆ توێژو چینێکی تر. بێگومان ئەم جیاوازی مامەڵەو شێوازی ڕاهێنانە، دەبێتە مایەی جیاوازی کەسایەتیو ڕەوشتی تاکەکانی کۆمەڵ.

لەئەنجامی چەندەها توێژینەوەی بیانی و ناوخۆیی دەرکەوتووە، کەپرۆسەی ڕاهێنانی کۆمەڵایەتی لەلای زۆربەی جیهان بەچەند شێوازو جۆری جیاواز بەئەنجام دەگەیەندرێت و هەموو خێزان و گەل و نەتەوەکان بەیەک شێواز منداڵەکانیان پەروەردە ناکەن.

*<u>لەگرنگترین و باوترین شێوازی ڕاهێنانی کۆمەڵایەتی ئەمانەی لای خوارەوەن:</u>*

١) بەکارهێنانی لێدان و توندو تیژی ٢) نەرم و نیانیو گوێ پێنەدان ٣) هەڵکشان و داکشان و نەبوونی یەک جۆر مامەڵەی گونجاو (التذبذب في المعاملة). ٤) مامەڵەی ڕاست و دروست لەڕاهێنانی کۆمەڵایەتیدا ٥) نازداری.

هەریەک لەو مامەڵانەی سەرەوە، جۆرە ڕەوشت و کەسایەتیەک لەلای منداڵ دروست دەکات. بۆ نموونە، هەندیک لەباوکان و دایکان، بەردەوام پەنا بۆ لیدان و توندو تیژی دەبەن لەکاتی پەروەدەکردن و ڕاهینانی کۆمەلایەتی منداڵەکانیاندا، ئەم جۆرە باوک و دایکانە واتیگەیشتوون، کە توندوتیژی و زاڵ بوون و چاوسورکردنەوەو سەرکوت کردن و فشار خستنە سەر منداڵ، مامەلەیەکی ڕاستەو لەبەرژەوەندی منداڵەکانیانە، بەلام بەپیچەوانەوە، دەرئەنجامی تویژینەوەکانی ئەو بوارە ئاماژە بۆ ئەوە دەکەن، کەتوندو تیژی و لیدانی بەردەوام، دەبیتە هۆی ئەوەی کەمنداڵ سەربەستی نەبیت و بەتەواوی شارەزای ژینگەکەی نەبیت و فیری ڕەفتاری پاشە کشێ و گۆشەگیری ببیت.

هەروەها بەردەوام ئەو جۆرە منداڵانە هەست بەکەمی و سوکایەتی دەکەن و مل کەچ دەبن و هەست بەدڵنیایی و ئاسایش ناکەن و لەدلە ڕاوکێ و باریکی دەروونی ئاڵۆزدا دەژین، ناتوانن وەک منداڵیکی ئاسایی گوزارشت لەخودی خۆیان بکەن. هەندیک جاریش منداڵی ئەو جۆرە خیزانانە شەڕخواز دەبن و هەوڵ دەدەن ئەو ڕق و کینەو تورەییەی کە بەرامبەر دایک و باوک هەیانە، بەکەسانی تری دەربڕن و تۆلەی خۆیان لەوان بکەنەوە. بۆ نموونە ئەگەر باوک بەردەوام ئازاری منداڵ بدات و سوکایەتی پێ بکات، ئەو منداڵە ئەگەر خوشک و برای بچوکی هەبیت، ئەوا دەچیت داخی دڵی خۆی بەئەوان دەڕیژیت، ئەگەر خوشک و برای بچوکیشی نەبوو، ئەوا لەکۆلان بەدوای منداڵانی دراوسێ و بەستەزماندا دەگەڕێ و دەیەویت ئازاری ئەوان بدات، ئەگەر منداڵی دەست نەکەوت، دەست دەکات بەلیدان و ئازاردانی ئاژەڵ و داروبەردو دەرگاو پەنجەرەو....هتد. کەواتە ئەو توندو تیژی و شەڕخوازییەی منداڵەکە بۆ توندوتیژی و سوکایەتی و لیدانی باوک و دایکی دەگەڕیتەوە.

بەلام هەندیک دایک و باوک هەن کە گوێ بەمنداڵەکانیان نادەن و زۆر بەنەرمی مامەڵەیان لەگەڵدا دەکەن و بەنازداری بەخیویان دەکەن و لەهەڵەو سەرەڕۆییەکانیان ناپیچنەوەو خراپی و کەم و کورتیەکانیان بەدەرناخەن و بۆیان ڕوون ناکەنەوە، بەردەوام

لێبوردن و چاوپۆشینێکی نائاساییان بەرامبەر لاساری و سەرکێشی منداڵەکانیان هەیە. بێگومان ئەو مندالانەی لەو جۆرە خێزانانەدا پەروەردە دەکرێن، زۆر سەرەڕۆو لاسار دەبن، هیچ کات هەست بەلێپرسینەوەو مسئولیەت ناکەن و لەیاساو دەسەلات و داب ونەریتی کۆمەلایەتی یاخی دەبن، کەسایەتیەکی پتەوو و سەربەخۆیان نابێت، منداڵ بەسەر تاکەکانی تری خێزاندا (بەتایبەتی دایک و باوک) زاڵ دەبێتو ناچاریان دەکات کە گشت حەزوو ئارەزوو پێداویستیەکانی تێر بکەن (بەتایبەتی منداڵی نازدار)، ئیتر ئەو پێداویستیانە هەق بێت یان ناهەق، باش بێت یان خراپ.

هەندێک جاریش وا ڕێکەوت دەکات کەهەندێک دایک و باوک، هیچ جۆرە مامەڵەو شێوازێکی گونجاویان نیە بەپێچەوانەوە، هەر جارەی بەشێوازێک لەگەڵ منداڵەکانیان مامەڵەدەکەن، بۆ نموونە ئەگەر منداڵ شەڕی کردو دەست درێژی کردە سەر منداڵی دراوسێکەیان، کاتێک بۆ ماڵەوە گەڕایەوە، باوکی هیچ قسەیەکی پێ نەگوت، تەنانەت گلەیشی لێ نەکرد. بۆجاری دووهەم ئەومنداڵە دەست درێژی کردەوە سەر منداڵی دراوسێکەیان، کەگەڕایەوە بۆ ماڵەوە، باوکی هانی داو پیرۆزبایی و دەست خۆشی لێ کرد، بەلام بۆ جاری سێهەم لێدان و ئازارو سزایەکی چاکی لەبەرامبەر ئەو شەڕخوازییەی وەرگرت.

لەو جۆرە خێزانەدا منداڵ دەکەوێتە گێژاو تووشی باروودۆخێکی تەم و مژاوی دەبێت و ناتوانێت ڕاست و هەڵەکان لەیەکتری جیابکاتەوە، چونکە بەپێی ئەو نموونەی سەرەوە منداڵەکە فێری ڕەوشتی دروست نابێت و نازانێت، ئایا ئەو هەڵس و کەوتەی کردی هەڵەبوو یان ڕاست؟ ئەگەر هەڵەیە، ئەی بۆچی باوکی لەجاری دووهەمدا پاداشتی کرد؟ ئەگەر ڕاستیشە ئەی بۆچی لەجاری سێهەم تووشی ئازارو لێدان بوو؟ سەرجەم ئەو پرسیارانەو سەدەها پرسیاری تر لەمێشکی ئەو جۆرە مندالانەدا بەبێ وەلام بەتەم و مژاوی دەمێننەوە، ئەمەش لەئەنجامی ئەو شێوازە هەڵەی دایک و باوکەوەیە کە لەپەروەردەکردنی منداڵەکانیاندا بەکاری دەهێنن. بێگومان هەمان قەوان و بەسەرهات

لەگشت بوارەکانی تری ژیانی ئەو جۆرە منداڵانەدا دووبارە دەبێتەوەو فێری چاک و خراپەکانیان نابێت و کەسایەتیەکی لاوازو لەرزۆکی دەبێت، بڕوای بەخۆی و دایک و باوکیشی نابێتو بەچاوی گومان و دوودڵیەوە دەڕوانێتە دیاردەکانی ژیان.

بەڵام هەندێک دایک و باوک هەن، دەتوانن بەشێوازێکی ڕاست و دروست منداڵەکانیان پەروەردە بکەن و بەواتایەکی تر، ئەگەر منداڵەکانیان هەڵەیان کردو لەڕێگەی ڕاست لایاندا، ئەو کاتە باوکانو دایکان هەڵەکانیان بۆ ڕاست دەکەنەوەو ڕێنمایشیان دەکەن و ئامۆژگاری بەسوودیان پێش کەش دەکەن. بەڵام ئەگەر پێویستی کرد، ئەو کاتە بەپێ ی جۆری هەڵەو لاساری و سەرکێشیەکە، گلەیی و ناڕەزایی و سەرزەنشت و لێدان بەکاردەهێنن. لەگەڵ ئەوەشدا هۆی لێدان و ئازاردانەکە بۆ منداڵ ڕوون دەکەنەوە، بەڵام ئەگەر هەر چ کردارو ڕەفتارێکی ڕاست و جوانی کرد، بەردەوام هانو پاداشتو دەست خۆشی لێ دەکەن، بۆ ئەوەی لەسەر ئەو کردارو ڕەفتارە جوانە بەردەوام بێت، لەو جۆرە خێزانانەدا دیاردەکانی ژیان بۆ منداڵ ڕوون دەکرێتەوەو وەڵامی گشت پرسیارەکانی بەبێ پێچ و پەناو گرێ دەدرێتەوەو ڕێزی ڕاو بۆچوون و خودی منداڵەکە دەگیرێت.

بێگومان ئەم جۆرە پەروەردەکردنەو بەکارهێنانی ئەم شێوازە، باشترین و سەرکەوتوترین شێوازە لەئەمڕۆی جیهانی پەروەردەو فێرکردندا. واتە نەبەکارهێنانی توندوتیژی و لێدان بەبەردەوامی، نەپشت گوێ خستنی منداڵ و نەرم و نیانی و نازداری زیاد لەپێویست وەنە (تذبذب)و نەبوونی یەک جۆر مامەڵەی گونجاو، چونکە ئەو شێوازانە هەڵەن و زەرەرو زیانێکی گەورە بەکەسایەتی منداڵ دەگەیەنن و تووشی نەد گرفتی کۆمەڵایەتیو دەروونیان دەکەن (دەرکەوتووە کە زۆربەی ئەو منداڵانەی تووشی لاساری و سەرکێشی و لادان بوون، لەو خێزانانەدا پەروەردەکراون کەباوک و دایکیان مامەڵەی نادروستو توندوتیژ یان نەرمی بێ لێ پرسینەوەیان لەگەڵیاندا بەکار هێناون) (اسماعیل، ١٩٧٤) (حسن، ١٩٦٧) (حسین ١٩٩٤).

## گرنگی دایک لەژیانی منداڵ

دایک لەساڵەکانی یەکەمی ژیاندا (بەتایبەتی پێنج ساڵی یەکەم) گرنگترین و پیرۆزترین بوونەوەرە لەژیانی منداڵدا، کاتێک منداڵ چاو بەدنیا هەڵدەهێنێ، یەکەم بوونەوەر کە رووبەرووی دەبێتەوە، دایکە. هەر دایکە دەتوانێت هەموو پێداویستیەکانی منداڵ دابین بکاتو ببێتە مایەی مانەوەو بەردەوام بوونی لەژیاندا. دایک لەساڵی یەکەم و دووهەمی منداڵدا، گرنگی لەهەموو کەسانی تری چواردەوری منداڵ گرنگترەو رۆڵی یەک لاکەرەوەی هەیە لەسەر چارەنووس و کەسایەتی منداڵ. دایک لەو قۆناغەدا، سەرچاوەی ژیانە بۆ منداڵ، تێرکردن و نەکردنی هەموو پێداویستیە فسیۆلۆژی و دەروونیەکانی منداڵ پەیوەندە بەدایکەوە.

ئەگەر رێکەوت بکات منداڵ لەخێزانێکی پڕ لەئاژاوەو لێک ترازاودا چاو بەژیان هەڵبهێنێت و دایک لەبەر هەر چ هۆیەک بێت (ئاژاوەی ناو خێزان، نەزانی دایک و باوک، خراپی و رق و کینەو توندوتیژی تاکەکانی تری خێزانەکەی بێت) نەتوانێت بەئەرکی سەرشانی خۆی هەڵبستێت بەرامبەر منداڵەکەی و کەم تەرخەمی بکات، یان بەشێوەیەکی هەڵەو توندو تیژانە مامەڵە لەگەڵ منداڵەکەی بکات، یان لەکاتی شیردان و پاککردنەوەی منداڵەکەیدا توندوتیژو بێ بەزەیی بێت و پێداویستیە گرنگەکانی منداڵ تێر نەکات، ئا لەو بارودۆخەدا منداڵ تووشی کارەساتی دڵتەزێن دەبێت و باری دەروونی ئەو منداڵە بەرەو ئاڵۆزی دەبات.

ئەگەر دایک خراپ و توندوتیژو دەمارگیر بێت و مامەڵەی نابەجێ لەتەک منداڵەکەیدا بکات. ئەو کاتە منداڵ بۆچوون و ئاراستەیەکی (اتجاە) هەڵەی بەرانبەر دایک و تاکەکانی تری کۆمەڵ دەبێت، بەتایبەتی توخمی (مێ). بۆ نموونە، کاتێک منداڵ لەسەر دەستی دایکی نەزان و بێ بەزەیی ئازار دەچێژێ و تووشی ناخۆشی دەردەسەری دەبێت، ئەو کاتە منداڵ بەچاوی رقو کینەوە دەڕوانێتە دایکی د

بۆچوونێكی هەڵەی لا دروست دەبێت و وا تێدەگات كەهەموو تاكەكانی تری كۆمەڵیش، هەروەك دایكی دڵڕەق و بێ بەزەیین، لەبەرئەوەی ئەو منداڵە لەسەر دەستی پیرۆزترین و نزیكترینو خۆشەویسترین كەسی كە دایكە تووشی ئازارو دەردەسەری بووە، ئەی دەبێت كەسەكانی تری كۆمەڵ مامەڵەی چۆن لەگەڵ بكەن؟.

ئا لەم كاتەدا منداڵ دەكەوێتە بەردەم دوو ڕێگا، یان دەبێت هەر خۆی بخواتەوەو گۆشەگیر و دوورە پەرێز بێتو لەحاڵەتی دڵەڕاوكێ و نائارامیدا بێت، یان چی خەم و خەفەت و ڕق و كینەی بەرانبەر دایكی هەیە، بەسەر كەسانی تردا هەڵیڕێژێ و تۆڵەی خۆی لەكەسانی تر بكاتەوە، ئەمە لەكاتێكدا ئەگەر نەیتوانی ئاڕاستەی دایك و باوكی بكات. بەڵام ئەگەر ئەو بوارەی بۆ ڕەخسا، ئەوا بەبێ سێ و دوو دەست درێژی دەكاتە سەر دایك و باوك و كەسانی تری چواردەوری. لەئەنجامدا منداڵ ئەو ڕاوبۆچوونە هەڵانەی ناو خێزان بۆ دەرەوەی خێزان دەبات و مامۆستای پیاو بەباوك و ئافرەت بە دایك دادەنێت و ئەگەر بۆی برەخسێت تۆڵەی دایك و باوكی لەئەوان دەكاتەوە. بێگومان لەهەردوو ئەو حاڵەتانەی سەرەوەدا منداڵ ڕۆڵی خراپی دەبێت و ناتوانێت خۆی لەتەك دەوروبەرەكەیدا بسازێنێ.

سەرجەم دەروونزانەكان ئاماژە بۆ گرنگی پێنج ساڵی یەكەم دەكەن و بەقۆناغێكی ناسك و ترسناكی لەقەڵەم دەدەن لەژیانی منداڵداو كەسایەتی منداڵی تێدا بنیات دەنرێت. دەرئەنجامی توێژینەوەكانی (فرۆید، رۆسۆ، بستالوتزی، دۆلار، میلر، بندورا) و چەندەها زاناو فەیلەسوفی تر، ئەوە دەسەلمێنن، كە پەیوەندی كۆمەڵایەتی و مرۆڤانەی نێوان دایك و منداڵ زۆر گرنگە بۆ كەسایەتی منداڵ، بەڵام ئەگەر منداڵ لەو قۆناغەدا، لەسۆزو خۆشەویستی و باوەشی گەرمی دایك بێ بەش ببێت، ئەو كاتە كەلێن و دەلاقەی گەورە دەكەوێتە كەسایەتی ئەو منداڵەو زۆر زەحمەتە بتوانرێت لەقۆناغەكانی تری ژیانیدا ئەو كەلێن و دەلاقانە بەئاسانی پڕ بكرێتەوەو برین و ئازارەكانی ساڕێژ بكرێت.

هەروەها دەرئەنجامی گشت توێژینەوەو لێكۆڵینەوە دەروونیەكانی بواری لاساری مێرمندالان (جنوح الاحداث) (الأعرجي، ١٩٨٩) (حجازي، ١٩٨١) (الدباغ، ١٩٧٥) (عبدالله، ١٩٨١) (عیسوی، ١٩٨٤) (الكبيسي، ١٩٨٨) (المغربي، ١٩٦٠) (موسى، ١٩٧٣) (الیاسین، ١٩٨١) دەری خستووە كە پەیوەندی خراپی نێوان دایك و مندال لەلایەك و تێك چوونی شیرازەی خێزان بەهۆی مردنی دایك و باوك لەلایەكی ترەوە، ترسناكترین هۆكارە بۆ لادان و سەركێشی و لاساری مندالەكانیان و زۆربەیان تووشی كوشتن و دزی و، وازهێنان لەقوتابخانەو سەرەرۆیی دەبن. لەبەرئەوە ئەركی سەرشانی دایكە كە پێداویستیە گرنگەكان بۆ مندالەكانی دابین بكات و، بە سۆزو بەزەیی و دڵگەورە بێت و توندوتیژی و رق و كینە لەكاتی پەروەردەكردنی مندالەكانیدا بەكار نەهێنێ، بۆ ئەوەی مندالەكانی بەشێوەی راست و دروست گەشە بكەن و كەسایەتیەكی پتەویان هەبێت.

## باوەشی گەرمی دایك

هەندێك لە زاناو توێژەرەكانی بواری دەروونزانی پێ لەسەر ئەوە دادەگرن، كە پەیوەندی جەستەیی نێوان مندال و دایك، ئامادەباشی و خاسیەتێكی بۆماوەییەو هەر لەیەكەم چركەی ژیانی كۆرپەلەوە گرنگی خۆی هەیەو دەبێتە مایەی خۆشی و تام و چێژ لێ وەرگرتن و یەكێكە لەگرنگترین پێداویستیە دەروونیەكانی مندالو هیچی لەخواردن و پێداویستیە فسیۆلۆژیەكانی تر كەمتر نیە، بۆ دڵنیابوونو زانینی گرنگی پەیوەندی جەستەیی نێوان مندال و دایكی، هاری هارلۆی زانا، توێژینەوەیەكی لەسەر كۆمەڵێك بێچوە مەیمونی تازە لەدایك بوو كرد.

لەئەنجامدا بۆی دەركەوت كە پەیوەندی جەستەیی نێوان دایك و كۆرپەكەی و خۆ نووساندن بەسنگی دایك و باوەشی گەرمی، گرنگیەكی زۆری هەیە بۆ باری دەروونی و كەسایەتی مندالەكانیانو ئامادەباشیەكی بۆ ماوەییە. توێژینەوەكەش بریتی بوو لەوەی

کە شێوەی دوو دایکی دەست کردی بۆ مەیموون دروست کرد. دایکی یەکەمی لەئاسن و شیش دروست کردو شووشەیەک شیرو مەمکە مژەیەکیشی لەسەر سنگی دانا، بەڵام دایکی دووهەمی لەئاسن و شیش دروست کردو دوای ئەوەش بەخوری و موو دایپۆشی، بەبێ ئەوەی شووشە شیرو مەمکە مژەی لەسەر دابنێ، ئینجا ژمارەیەک بێچووە مەیموونی تازە لەدایک بووی، یەک لەدوای یەک دەخستە ئەو ژوورەی کە ئەو دوو نموونەو شێوە مەیموونەی لێ بوو.

<u>دوای سەرنج دان و کۆکردنەوەی زانیاری دەربارەی ڕەوشتی بێچووە مەیموونەکان، ئەم *ڕاستیانەی خوارەوەی بۆ دەرکەوت:-*</u>

١) کاتێک کە بێچووە مەیموونەکان برسیان دەبوو، یەکسەر دەچوون بۆ لای ئەو دایکەی کە لەئاسن و شیش دروست کرابوو، شووشە شیرو مەمکە مژەکەی پێوەبوو، دوای ئەوەی کە تێر دەبوون، دەچوون لەباوەشی گەرم و نەرمی دایکی دووهەمدا دەخەوتن کە نزیک بوو لەباوەشی گەرم و نەرمی دایکی راستەقینە. (بڕوانە شێوەی ژمارە -٦-).

٢) کاتێک بێچووە مەیموونەکان ناچار دەکران، کەتەنها بچن بو لای یەکێک لەو دوو نموونەی دایکە، هاری هارلۆ سەیری کرد، کە بێچووە مەیموونەکان دایکی دووهەمیان هەڵدەبژارد کە لەخوری و موو پەڕۆ دروست کرابوو لەکاتێکدا شیرو خواردنەکە لەلای دایکی یەکەم بوو.

٣) هاری هارلۆ شێوەی جاڵجاڵۆکەیەکی لەشیش و تەل و تەختە دروست کردو خستیە بەردەم بێچووە مەیموونەکان. دەرکەوت کە کاتێک بێچووە مەیموونەکان دەترسان، یەکسەر دەچوون بۆ لای دایکی دووهەم کە لەخوری و موو دروست کرابوو، لەباوەشی گەرمی ئەودا هەستیان بەدڵنیایی و ئارامی دەکردو لەترس و دڵەڕاوکێی ئەو جاڵجاڵۆکەیە ڕزگاریان دەبوو.

٤) كاتێك بێچووە مەیموونەكان لەلای دایكی دووهەم دەبوون، زیاتر ئازاو بەجەرگتر دەبوونو هێرش و پەلاماری جاڵجاڵۆكەو شتەكانی تریان دەدا وەك لەوەی كە لەلای دایكی یەكەم دەبوون.

لەئەنجامدا هاری هارلۆ گەیشتە ئەو ڕاستیەی كە باوەشی گەرمی دایك و پەیوەندی جەستەیی نێوان دایك و كۆرپەكەی پێداویستیەكی بۆماوەییەو هیچی لەخۆراك و ئاو و خەو و ئۆكسجین كەمتر نیە بۆ گەشە كردنی منداڵ. (كونجر، ١٩٧٠، ص١٩٦-١٩٧).

## بێ بەش بوون لەدایك

هەندێك جار لە ئەنجامی ئاڵۆزی ژیان و ڕووداوەكانیەوە، خێزان تووشی لێك ترازان و تێك چوون دەبێت و دوور نیە ببێتە مایەی بێ بەش بوونی منداڵ لەسۆزو خۆشەویستی و خزمەتگوزاری دایكی. ڕاستیەكی بەڵگە نەویستە كە منداڵ یەكەم كەسە كە دەبێتە قوربانی ئەو كارەساتەو زەرەرو زیانێكی زۆری لێ دەكەوێت، یەكێك لە گرنگترین زیانەكانی بێ بەش بوون لەدایك، پێك نەهاتن و دروست نەبوونی پەیوەندی كۆمەڵایەتی سەركەوتووە لەنێوان منداڵ و كەسانی چواردەوری، زۆر لە دەرئەنجامی توێژینەوەكان ئاماژە بۆ ئەوە دەكەن، كە ئەگەر منداڵ لەپێنجساڵی یەكەمی تەمەنیدا لەدایك بێ بەش بوو وە هیچ كەسێكی تریش نەبوو كە جێگای دایكی بۆ بگرێتەوە، ئەو كاتە منداڵ زۆر بە زەحمەت دەتوانێت پەیوەندی كۆمەڵایەتی سەركەوتوو بەردەوام لەگەڵ كەسانی چواردەور و تاكەكانی تری كۆمەڵدا دابنێت و هەندێك جاریش تووشی گۆشەگیری و دوورەپەرێزی دەبێت.

یەكێك لەزاناكان كە ناوی خاتوو (ریهن گۆلدە) توێژینەوەیەكی لەسەر كۆمەڵێك منداڵی بێ دایك و باوك بەئەنجام گەیاند. ئەم خاتوونە چوو بۆ یەكێك لە خانەكانی بەخێوكردنی منداڵە بێ دایك و باوكەكان (هەتیوخانە) لەوێ (١٦) شازدە منداڵی شیرە

خۆرەی هەڵبژاردو دابەشی کردن بەسەر دوو کۆمەڵەوە، کۆمەڵەی یەکەم بریتی بوو لە (٨) منداڵی شیرە خۆرە، خاتوو ریهن گۆڵد بۆ ماوەی (٨) هەفتە، هەر هەفتەی (٥) رۆژو، هەر رۆژەی (٨) کاتژمێر، خۆی رۆڵی دایکی دەبینی و وەک دایکێکی دڵسۆز بەردەوام ئەو منداڵانەی پاک دەکردەوەو خواردنی دەدانێ و جل و بەرگی دەگۆڕین و قسەی لەگەڵ دەکردن و گرفتەکانیانی چارەسەر دەکردو دارەدارەی پێ دەکردن و بەردەوام لەباوەشی دەکردن و پێداویستیەکانی بۆ دابین دەکردن.

بەڵام کۆمەڵەی دووهەم بریتی بوو لە (٨) منداڵی شیرەخۆرەو بەشێوەیەکی زۆر ئاسایی وەک هەموو منداڵەکانی تری هەتیوخانەکە دەژیان و تەنها چەند دادەو فەرمانبەرێکی لێ بوو، لەکاتی دیاریکراودا شیریان دەدرایەو لەزۆر سۆزو خۆشەویستی و چاودێری بێ بەش بوون. دوای تەواو بوونی ماوەی توێژینەوەکە، بۆ خاتوو ریهن گۆلد دەرکەوت، کە منداڵانی کۆمەڵەی یەکەم لەزۆر لایەنەوە پێش کەوتوتربوون لەمنداڵانی کۆمەڵەی دووهەم. لەهەمووشیان گرنگتر (کەئامانجی سەرەکی توێژینەوەکە بوو) گەشەکردنی پەیوەندی کۆمەڵایەتی بوو.

دەرکەوت کە کۆمەڵەی یەکەم بەردەوام بۆ میوان و تاکەکانی تری هەتیوخانەکەو خاتوو ریهن گۆلد، دەم بە پێکەنین بوون و لەڕێگەی دەست ڕاکیشان و گاگۆڵکەو زەردەخەنەو جوولەی دەستیانەوە، داوای باوەش و چوون بۆ لای کەسانی تریان دەکرد، بەپێچەوانەی منداڵانی کۆمەڵەی دووهەم کە بەردەوام گۆشەگیرو دوورە پەرێز بوون و لەمیوان و تاکەکانی تری هەتیوخانەکە دەترسان و بەردەوام دەم و چاویان گرژو مۆن و شەرمن و پڕ لەترس دیار بوو. بە بۆچوونی خاتوو ریهن گۆلدو زۆر لەدەروون زانەکان، گەشەکردنی پەیوەندی کۆمەڵایەتی منداڵانی کۆمەڵەی یەکەم، بەپلەی سەرەکی بۆ ئەو (٨) هەفتەیە دەگەڕێتەوە، کە خاتوو ریهن گۆڵد جێگای دایکی بۆ گرتبوونەوەو ئەو بۆشاییەی بۆ پڕ کردبوونەوە کە بەهۆی نەمانی دایکەوە دروست بوو بوو، بەپێچەوانەی کۆمەڵەی دووهەم کە ژیانێکی زۆر ئاسایی دەژیان وەک دەڵێن (مەمرەو مەژی) دوور لە سۆزو خۆشەویستی و باوەشی گەرمی دایک دەژیان (کونجر، ١٩٧٠، ص٢٠٢-٢٠٣).

## جێگری دایک

زۆر جار ئەو پرسیارە دەکرێت، ئایا کەسانی تر دەتوانن جێگەی نەمانی دایک بگرنەوە؟ بێگومان وەڵام دانەوەی ئەو پرسیارە ئاسان نیە، بەڵام کاتێک سەیری ژیانی ئەو منداڵانە دەکەین کەلەسۆزو خۆشەویستی و چاودێری دایک و باوکیان بێ بەش بوون، هەروەها دەرئەنجامی ئەو توێژینەوانەش کە لەسەر مندالانی بێ دایک و باوک کراوە، دەگەینە ئەو دەرئەنجامەی کە بڵێین بەڵێ، لەتوانای کەسانی تردا هەیە، کە جێگەی دایک بۆ منداڵان بگرنەوە، بێگومان ئەو کەسانەش زۆر جۆریان هەیە، لەوانەیە هەندێک جار (باوک یان پوور، یان نەنک، یان خاڵ...هتد) یان هەر خێرخوازێکی تر کە بیەوێ ئەو منداڵە لەخۆ بگرێ، دەتوانێت جێگای دایک بگرێتەوە، هەروەها خانەی بەخێوکردنی منداڵانیش لەتوانایدا هەیە کە ئەو بۆشاییە پڕ بکاتەوە کە لەئەنجامی نەمانی دایکەوە دروست دەبێت. بەڵام ئەگەر منداڵ بێ دایک ببێت و لەگەڵ ئەوەشدا کەسێکی تر نەبێت خزمەتگوزاری و چاودێری و سۆزو خۆشەویستی بەو منداڵە بدات، ئەو کاتە چارەنووسی ئەو منداڵە نادیار دەبێتو تووشی زۆر گرفتی دەروونی و لاساری و سەرەڕۆیی دەبێت.

## پرۆسەی شیر پێدان

منداڵ دوای لەدایک بوون بوونەوەرێکی لاوازو بێ دەسەڵاتە، مانەوەی ژیانی پێوەندە بە کەسانی ترەوە، یەکەم کەسیش کە بتوانێت بەو ڕۆڵە هەڵبستێت و لەلایەنی جەستەیی و بایۆلۆژییەوە ئامادەبێت، ئەوە دایکە، گومانیشی تێدا نیە قۆناغی شیرەخۆری، قۆناغێکی ناسک و ترسناکە لەژیانی منداڵدا. لەبەرئەوەی سەرەتای دەست پێکردنی ژیانیەتی و یەکەم ئەزموون و تاقیکردنەوەیەتی و یەکەم خاڵی دانانی پەیوەندی کۆمەڵایەتیە لەگەڵ کەسانیتر. لەقۆناغی شیرەخۆریدا گرنگترین پرۆسە بە ئەنجام دەگات، ئەویش پرۆسەی شیر پێدانە، پرۆسەی شیرپێدان گرنگی تایبەتی خۆی لەژیانی منداڵدا هەیەو دەبێتە هۆی تێرکردنی گرنگترین پێداویستی فسیۆلۆژی کە ئەویش برسێتیە.

لەبەرئەوە دایک دەبێت زۆر بەئاگا بێت و نەهێڵێت منداڵ تووشی ئازارو خەم و خەفەت ببێت، چونکە فرۆید بەسەرەتای دروست بوونی گرفتە دەروونیەکانی منداڵی دادەنێت. منداڵ لەڕێگەی شیرخواردنەوە، نەک تەنها خۆراکی دەست دەکەوێت، بەڵکو هەست بە دڵنیایی و ئارامی و باوەشی گەرمی دایک دەکات و زۆر پێداویستی دەروونیشی تێر دەبێت. بەڵام ئەگەر دایک توندوتیژ بێت و بەزۆر مەمک لەدەمی منداڵ دەربهێنی و لەکاتی شیرپێداندا گرژو مۆن و تووڕە بێت، ئەوا زەرەرو زیانێکی گەورە بەمنداڵ دەگات. لەبەرئەوەی منداڵ لەکاتی شیرخواردندا دەم و چاوی دایکی دەخوێنێتەوە و هەست بە هەموو گرژی ماسولکەو ئەندامەکانی لەشی دایکی دەکات و سوود لەو شیر خواردنە وەرناگرێت و تووشی بارێکی دەروونی ئاڵۆز دەبێت. (لەلایەکی ترەوە نابێت بەخێرایی منداڵ تێر بکرێتو بواری مەمک مژینو ملچە ملچی نەدرێت، چونکە ئەگەر کاتی پێویست نەدرا بەمنداڵ بۆ شیرخواردن و پەلە پەلی لێ کرا، ئەو کاتە ناچار دەبێت کە پەنا بۆ زۆر شتی تر ببات [وەک پەنجە، کەوچک، جلو بەرگ] مژین ) (سبوك، ١٩٩٠، ص٦٧).

## شیری دایک و شیری دەست کرد

گومانی تێدا نیە کە شیری دایک چەندەها جار لەشیری قوتوو دەست کرد گرنگترو بەسوود ترە بۆ منداڵ لەبەر ئەم هۆیانەی خوارەوە:-

١) شیری دایک بە خۆڕاییەو بودجەی خێزان لاواز ناکات.
٢) پلەی گەرماییەکەی سروشتیەو گونجاوە بۆ دەمو لێوو گەروو گەدەی منداڵ.
٣) لەڕێگەیەوە دایک هەست بە شانازی دەکات و دەگاتە ئەو بڕوایەی کە لەتوانای هیچ کەسێکی تردا نیە، بێجگە لە ئەو، ئەو شیرە بدات بە منداڵەکەی.
٤) بەپێی پێداویستی گەشە کردنی منداڵ دەگۆڕدرێت، دوو سێ ڕۆژی یەکەم خەست و زەرد باوەو ژەکی پێ دەڵێن و پڕە لەپرۆتین و ڤیتامین و خوێ ی کانزاو زۆر پێویستە بۆ

منداڵ، کە بەهیچ شێوەیەک لەشیری دەست کردا نیە، دوای ماوەیەک ڕوون دەبێتەوە منداڵ پێویستی پێیەتی.

٥) هەموو ڕەگەزەکانی خۆراکی تێدایەو تاوەکو ئێستا هیچ کارگەیەک نەیتوانیوە بەو شێوەیە دروستی بکات.

٦) هەرسکردنی لەشیری دەستکرد ئاسانترەو گرفت بۆ گەدەی منداڵ دروست ناکات.

٧) پاکژەو دوورە لە میکرۆب و گشت جۆرە ڤایرۆسێکی زیان بەخش.

٨) دژەتەنی تێدایەو پارێزگاری لەمنداڵ دەکات و لەتووش بوونی زۆر نەخۆشی دووری دەخاتەوە، وەک شیری قووتو منداڵ توشی ڕەوانی و هەوکردن و سوور بوونەوەی ڕیخۆڵە ناکات.

٩) لەکاتی شیرخواردندا، منداڵی کۆرپە، تێر تێر دەست دەکاتە ملی دایکی و یاری بەسنگی و گرو کاڵی لەگەڵ دەکات و لەباوەشی گەرمیدا هەست بە دڵنیایی و ئارامی دەکات. کە بەهیچ شێوەیەک ئەو حاڵەتە لەکاتی شیری قووتودا دروست نابێت.

١٠) کاتێک منداڵ مەمکی دایکی دەمژێت، ئا لەو کاتانەدا ماسوولکەکانی منداڵدانی دایک وورده وورده گرژ دەبنەوەو منداڵدان دەگەڕێتەوە دۆخی جارانی.

١١) بەهۆی مەمک مژینەوە، دایک لەگرژی و توڕتی و ئازاری مەمکی ڕزگاری دەبێت و شیرە مەڵاس دراوەکانی ناوی بەتاڵ دەکرێتەوەو بەوەش گرژی و ئازارەکانی دەڕەوێتەوەو هەست بە ئارامی و دڵنیایی و تام و چێژ دەکات.

١٢) شیردان بەمنداڵ و مژینی مەمکەکان، سنگ و مەمکی دایک لەتووش بوونی نەخۆشی شێرپەنجە دوور دەخاتەوە. (قطامی، ١٩٨٩، ص٨٥-٨٦).

لەبەر ئەو هۆیانەی سەرەوە زۆر پێویستە کە دایک شیری خۆی بدات بە منداڵەکەی، چونکە قازانجی خۆی و کۆرپەکەی تێدایە، *لەبەر ئەوە پێویستە دایک ئاگاداری ئەم خاڵانەی لای خوارەوە بێت، بۆ ئەوەی منداڵ سوود لەشیرەکەی وەربگرێت:-*

١) نابێت دایک خۆی زۆر هیلاک و ماندوو بکات و تا دەتوانێت خۆی لەخەم و خەفەت و ترس و دڵەڕاوکێ دوور بخاتەوە، چونکە ئەوانە کار لەڕێژە و بڕی شیرەکەی دەکەن و بەرەو کەمی و خراپی دەبەن.

٢) پێویستە جگەرەو مەشروب نەخواتەوە، بۆ ئەوەی تامی شیرەکە نەگۆڕدرێت.
٣) نابێت زۆر داوو دەرمانی وەک (حەبی منع، تتراسایکلین، خەو لێ خەرو خاوکەرەوە) بەکاربهێنێ.
٤) تا دەتوانێت لەماوەی شیرداندا، لەخواردنی پیازو سیر دوور بکەوێتەوە، بۆ ئەوەی تامی شیرەکە تێک نەچێت و منداڵ لێی نەتۆرێت.

بەڵام هەندێک جار دایک ناچار دەبێت بۆ تێرکردنی منداڵەکەی، پەنا بۆ شیری دەست کرد ببات، لەئەنجامی ئەوەی کە شیرەکەی کەمەو بەشی منداڵەکەی ناکات یان لەوانەیە مەمکی تووشی نەخۆشی بووبێت، یان گۆی مەمکی بچووک یان تەخت بێت و منداڵ نەتوانێت بیمژێت، یان دایک لەدەرەوەی ماڵ ئیش بکات، ئا لەم کاتانەدا، دایک ناچار دەبێت کە پەنا بۆ مەمەو شیری قووتو ببات. ئینجا بۆ ئەوەی منداڵ دوور بێت لە زیانەکانی شیری دەستکرد، *پێویستە دایک ڕەچاوی ئەم خاڵانەی لای خوارەوە بکات:-*

١) پێویستە مەمەو شووشەکان بەئاوی گەرم پاک پاک بشۆردرێن و لەناو گیراوەدا (محلول) دابنرێن، بۆ ئەوەی پاک بینەوە.
٢) زۆر پێویستە لەکاتی شیرپێداندا منداڵ لەباوەش بگیرێت، تا لەسۆزو خۆشەویستی و باوەشی گەرمی دایک بێ بەش نەبێت.
٣) پێویستە پلەی گەرمای ئەو ئاوەی کە شیرەکەی پێ دەگیرێتەوە گونجاوو مام ناوەندی بێت.
٤) پێویستە کونی مەمەی شووشەکە گونجاو بێت، واتە نە زۆر گەورە بێت و پاش ماوەیەکی کەم شیری تێدا نەمێنێت، وە نە زۆر بچووکیش بێت، کە بەزەحمەت شیری لێ بێتە دەرەوە.
٥) پێویستە ئەو ئاوەی کە شیرەکەی پێ دەگیرێتەوە، بەتەواوی بکوڵێندرێت بۆ ئەوەی میکرۆبەکانی ناوی بکوژرێت.

## باخچەی ساوایان

لای زۆربەمان ئاشکرایە کەباخچەی ساوایان وەک دامەزراوێکی پەروەردەیی گرنگیەکی زۆری لەژیانی منداڵدا هەیە، چونکە قۆناغی منداڵی زۆر ناسک و کۆمەلایەتی گرنگەو بنیاتنەری کەسایەتی مرۆڤە لەداهاتوودا، ئەگەر ئەم قۆناغە ژینگەی لەبارو گونجاوی بۆ دابین نەکرێت، ئەوا زەرەرو زیانێکی گەورە بەکەسایەتی منداڵ دەگات و کۆمەڵێک ئەندیشەو گرفتی دەروونی و کۆمەلایەتی بۆ منداڵ دەخوڵقێنێ کەزۆر زەحمەتە بتوانێت لێ ی دەرباز بێت و هەتا هەتایە کاریگەری و خراپی هەر دەمێنێت، لەبەرئەو گرنگیەی قۆناغی منداڵی، وڵاتانی پێشکەوتوو شارستانیخواز بیریان لەدامەزراوێکی تری کۆمەلایەتی کردەوە بۆ ئەوەی هاوکاری خێزان بکات لەپەروەردە کردنی منداڵدا لەلایەک و لەلایەکی تریشەوە بتوانێت قەرەبووی ئەو کەم و کورتی و کێشانە بداتەوە کەهەندێک لەخێزانەکان لەئەنجامی هەژاری یان نەزانی یان کارکردنی دایک یان قەرەباڵغی ئەندامانی، تووشی بوون و بەدەستیەوە دەناڵێنن.

گومانی تێدا نیە کەزۆربەی خێزانەکان ناتوانن ژینگەیەکی دروست و لەبارو گونجاو بۆ منداڵەکانیان دابین بکەن، تەنانەت خێزانە دەوڵەمەندو بەتواناکانیش لەم سەردەمی شارستانیەت و تەکنەلۆژیاو تەقینەوەی کانیاوی زانستەکاندا ناتوانن هەموو پێداویستیە فسیۆلۆژی و دەروونی و کۆمەلایەتیەکانی منداڵ تێر بکەن و تینوێتی زانستی و حەزو ئارەزووەکانی بشکێنن، بەلام باخچەی ساوایان ئەگەر لەسەر نەخشەیەکی زانستیانە پرۆگرام و پێداویستیەکانی بۆ دانرا ئەوە دەتوانێت بەو ئەرکە گەورەو پیرۆزە هەلبستێت و خزمەتێکی گەورە بەمنداڵو جیهانە پاک و بەرفراوانەکەی پێش کەش بکات. ئینجا بۆ ئەوەی باخچەی ساوایان بتوانێت بەو کارە پیرۆزەی خۆی هەلبستێت، دەبێت بینایەکی گونجاوی بۆ تەرخان بکرێت کەباخچەو گۆرەپانێکی فراوانی هەبێت و بەجۆرەها گوڵ و گوڵزارو دارو درەخت رازێنرابێتەوە و جۆرەها یاری وەک جۆلانە و خشۆک (خلیسکێنە) و حەوزی لم و ئاوو کۆمەڵێک بووکە شووشەو یاری منداڵانەو تەنانەت جێگایەکی

تایبەتیش بۆ بەخێوکردنی ئاژەڵ و پەلەوەری هەبێتو جێگای نووستن و هۆڵی یاریکردن و تایبەت بەنان خواردنو ڕەچاو کردنی پلەی گەرمای گونجاوو ڕووناکی پێویست و دابین کردنی بەڕێوەبەری بەتواناو دادەی شارەزا بەبواری دەروونی منداڵ و دەست نیشانکردن و چارەسەر کردنی هەندێک لەگرفتەکانی منداڵ.

بێگومان لەزۆربەی وولاتانی جیهان بەم شێوەیە باخچەی ساوایان دەکەنەوەو ڕۆژ لەدوای ڕۆژ گەشەی پێ دەدەن، بەڵام بەداخەوە لەلای ئێمە باخچەی ساوایانیش وەک زۆربەی بوارەکانی تری ژیان شیرازەی تێک چووە، لەگەڵ ئەوەشدا بەو توانا کەمەو بارودۆخە نالەبارەی هەمانە دەتوانرێت بەپێ ی توانا خزمەت بەمنداڵانمان پێشکەش بکرێت و کەمێک لەئازارو گرفتەکانیان کەم بکرێتەوەو قەرەبووی منداڵانی خێزانە هەژارو قەرەباڵغەکان و ئەو منداڵانەی کەدایکیان کار دەکەن یان نەزان و کەمتەرخەمن و پەروەردەیان هەڵەیە، بکرێتەوە.

*دەتوانین بەکورتی گرنگی باخچەی ساوایان لەم خاڵانەی خوارەوەدا کۆبکەینەوە:-*

١) لایەنی جەستەیی:

لەبەرئەوەی باخچەی ساوایان چەندەها جۆر یاری و ئامرازی یاریکردنی تێدایە، ئەوە دەتوانێت خزمەتێکی گەورە لەلایەنی جەستەییەوە بەمنداڵان بگەیەنێت کەدەبێتە هۆی گەشە کردن و بەهێزکردنی ماسولکەو ئەندامەکانی لەشی و وورووژاندن و پێش خستنی هەستەوەرەکانی، کەلەوانەیە ئەم شارەزایی و بواری جووڵەیە لەژینگەی خێزانی زۆر منداڵدا نەبێت.

٢) لایەنی کۆمەڵایەتی:

کاتێک منداڵ لەباخچەی ساوایان تێکەڵ بەمنداڵانی تر دەبێت لەڕێگەیانەوە فێری نۆرداب و نەریت و بەهای کۆمەڵەکەی دەبێت، هەروەها تۆوی گیانی برایەتی و هاوکاری

و یەكسانی لەدڵ و دەروونیدا دەچێندرێ و لەكۆشەگیری و تاكایەتی و خۆپەرستی رزگاری دەبێت و زۆر رەوشتو شارەزایی تازە لەمندالانی ترەوە فێر دەبێت و رۆڵی كۆمەلایەتی خۆی دەناسێتەوەو ئامادە دەكرێت بۆ قوتابخانەی سەرەتایی و رزگاركردنی لەگرفتی خۆسازاندن.

**٣) لایەنی ژیری:**

منداڵ لەباخچەی ساوایان لەرێگەی یاریكردن و گۆرانی و سرودو چیرۆك و حیكایەتەوە زۆر شارەزایی و زانیاری فێر دەبێت و زمانی پاراو دەبێت و ژمارەی ووشەكانی زیاد دەبێت و هەڵەكانی بۆ راست دەكرێتەوەو یادكردنەوەو ئاگاداری و چاو تێ برین و خەوو خەیاڵی بەهێز دەكرێت و شارەزایی هەندێكە لەدیاردەكانی ژیان دەبێت.

**٤) لایەنی هەڵچوونی:**

منداڵ لەرێگەی یاریكردن و تێكەڵاوبوونی مندالانی ترو گێراندنەوەی چیرۆك و گۆرانی و سرووود ووتنەوە لەزۆر گرژی و هەڵچوون و خەم و خەفەت رزگاری دەبێت، لەوانەیە ئەگەر ئەو ژینگەیە نەبێت ئەوا گرژی و خەم و خەفەت و هەڵچووەكان تووشی زۆر گرفت و گرێ ی دەروونی بكەن.

شایەنی ئاماژە بۆ كردنە كەبیرو نەخشەو سەرەتای دامەزراندنی باخچەی ساوایان دەگەرێتەوە بۆ فەیلەسوف و زانایانی وەك بستالوتزی و فروبلی ئەڵمانی. (الألوسی، ١٩٨٣، ص١١٠-١١٨).

**چۆنێتی گەشەکردنی زمانی منداڵ**

**بنەما فسیۆلۆژیەکانی زمان**

**تیۆرەکانی وەرگرتن و فێربوونی زمان**

**چی گەشەی زمانی منداڵ دوا دەخات ؟**

**قۆناغەکانی گەشەکردنی زمانی منداڵ**

## چۆنيەتى گەشەكردنى زمانى منداڵ

زمان كەرەستەى سەرەكى پيش كەوتنى گشت گەل و نەتەوەكانە. تازەكەرەوەى رۆشنبيريە، ئامرازى گوزارشت كردنو تێ گەيشتنى نێوان تاكەكانى كۆمەڵە، بنەماى هاوسۆزى و بيرى و پێوەرى پتەوكردنى پەيوەندييە كۆمەلايەتيەكانەو كاريگەرييەكى زۆريشى لەسەرگەشەكردنى بيروهۆش و هزرى مرۆڤ هەيە، بەڵگەش ئەوەيەكە (دەتوانريت بريار لەسەر زيرەكى لەرێگەى دەوڵەمەندى يان هەژارى زمانيەوە بدريت) (منصور، ١٩٨٢، ص١٠٤). كەواتە زمان گرنگيەكى لەرادەبەدەرى لەژيانى مرۆڤدا هەيەو تەنها مرۆڤيشە كەدەتوانێت زمان بەمانا بەرفراوانەكەى بەكار بهێنێ و لەبوونەوەرەكانى خوار خۆى جيا بكاتەوە.

زمان وەك روون و ئاشكرايە لەژمارەيەك دەنگ پێك هاتووەو بەپێ ى ياساو رێزمانى تايبەتى كاڵاىماناى بەبالايدا دەبڕدرێ و لەرێگەيەوە تاكەكانى كۆمەڵ لەيەكترى تێدەگەن و گوزارشت لەحەزو ئارەزوو بيرو بۆ چوونەكانيان دەكەن.

### بنەما فسيۆلۆژيەكانى زمان

زمان و قسەكردن وەك هەمو ديارده مرۆڤايەتى و دەروونيەكانى تر بنەماى فسيۆلۆژى و بايۆلۆژى تايبەتى خۆى هەيەو لەرێگەى ئەو ئەندامانەوە زمان بەرجەستە دەبێت و تايبەتمەنديتى مرۆڤ دەردەكەوێت، زياتر لەكۆئەندامێك بەشدارى بەرهەم هێنانى زمان و قسەكردن دەكەن، لەپێشەوەى هەمووشيان كۆئەندامى دەمارى ناوەندييە كە كۆنترۆڵى كارو فەرمانى زۆربەى كۆئەندامەكانى ترى مرۆڤ دەكات، كۆئەندامى هەناسەدانيش دووهەم كۆئەندامە كەبەشدارى دروستكردنى دەنگەكانى لەرێگەى دابين كردنى هەوا بەرێژەيەكى گونجاو دەكات. دەبێت ئەوەشمان لەياد نەچێت كە كۆئەندامى هەناسەدان ئەركى سەرەكى گواستنەوەى ئۆكسجينە لەدەرەوەى لەش بۆ خوێنى مرۆڤ

و دەرهاوێشتنی دووەم ئۆکسیدی کاربۆنە بۆ دەرەوەی لەش، بەڵام هاوبەشی لەپرۆسەی قسەکردن یا دروست کردنی دەنگدا کارێکی لاوەکیە. بەڵام بەپلەی یەکەم کۆئەندامی دەماری ناوەندی بەرپرسیارە لەپرۆسەی قسەکردن و نووسین و لەیەک گەیشتن. لەکۆئەندامی دەماری ناوەندیش مێشک بەتایبەتیش توێکڵ و پەردەی مێشک بەرپرسیاری یەکەمن لەزمان. مێشکیش (الدماغ) لەدووبەش پێک هاتووە (نیوەی لای راستو نیوەی لای چەپ).

ئەوەی تاوەکوو ئێستا زانراوە ئەوەیە کەنیوەی چەپی مێشک بەرپرسیارە لەجووڵەو چالاکیەکانی نیوەی راستی لەش، بەڵام نیوەی راستی مێشک کۆنترۆڵی جووڵەو چالاکیەکانی نیوەی چەپی لەش دەکات. وەک دەرکەوتووە نیوەی چەپی مێشک زاڵە بەسەر زۆربەی کارو فەرمانەکانی مرۆڤدا. هەریەکێک لەدوو نیوەکەی مێشک لەرێگەی چەند پێچ و چاڵ و خوارو خێچیەکەوە دابەش بوون بۆ چوار بەش (فصوص) وهەر یەکەیان کارو فەرمان و تایبەتمەندێتی خۆی هەیە، هەندێک لەو بەشانەی مێشک تایبەتن بەزمان و پرۆسەی قسەکردن لەوانە ناوچەی رۆلاند (منطقة رولاند) کەتایبەتە بەجووڵەی ئەندامەکانی زمان و قسەکردن. هەروەها ناوچەی (برۆکا) کەپزیشکی فەرەنسی (برۆکا) لەساڵی (١٨٦١) دۆزییەوەو دەکەوێتە پشت گوێ ی چەپەوە بەڵام تۆزێک بۆ پێشەوە (الحمداني، ١٩٨٢، ص٧٢-٧٤).

برۆکا نەخۆشێکی هەبوو کە توانای قسەکردنی نەمابوو، دوای مردنی نەخۆشەکەو لێکۆڵینەوەو توێ توێ کردنی مێشکی دەرکەوت کە ئەو جێگایەی ئێستا ناو دەبرێت بەناوچەی برۆکا، لەکار کەوتووەو هیچ رۆڵێکی نەماوە. هەروەها دوای (١٠) دە ساڵ لەدۆزینەوەکەی برۆکا، (فرنکە)ی زانا گەیشتە ئەو راستیەی کەئەگەر پەردەی مێشک لەبەشی چەپی (الصدغي) کە دەکەوێتە ژێر ناوچەی بیستنەوە، تووشی لەناو چوون ببێت، ئەو کاتە ئەو کەسەی تووشی ئەو نەخۆشیە دەبێ، توانای تێگەیشتن و زمانی قسەکردنی نابێت، بەڵام زمانی نووسینی وەک خۆی دەمێنێتەوە ( الحمداني، ١٩٨٢، ص٧٤-٧٥).

جاران زاناكان لەو بڕوايەدا بوون كەبەشەكانى نيوەى چەپ يەكسانن بە بەشەكانى نيوەى ڕاستى ميشك. بەلام دەرئەنجامى تويژينەوەكانى ميشك گەيشتنە ئەو ڕاستيەى كە جياوازى لەنێوان بەشەكانى هەردوو نيوەى ميشكدا هەيە، بۆ نموونە بەشى (الصدغي) (temporal lobe) كە ڕۆلى گرنگى هەيە لەزماندا، بەشەكەى نيوەى ميشكى لاى چەپ گەورەترە لەبەشەكەى نيوەى ميشكى لاى ڕاست، كە ئەمەش بۆتە هۆى ئەوەي كە نيوەى چەپى ميشك زياتر زاڵ بيت و ڕۆلى هەبيت لەگەشەكردنى زمان. (يوسف، ١٩٩٠، ص١٦٥). هەر ئەمەش بۆتە هۆى ئەوەى كە زۆربەى تاكەكانى كۆمەڵ ڕاستەوانەبن ودەستى ڕاستيان بەكاربهێنن بۆ نووسين و ژمارەيەكى كەميش چەپەوانەبن و دەستى چەپيان بەكاربهێنن بۆ نووسين.

## وەرگرتن و فێربوونى زمان

لەئەنجامى ژيان لەناو كۆمەڵدا و تيكەڵاو بوون بەتاكەكانى، منداڵ فێرى زمانى گەل و نەتەوەكەى دەبيت و ڕۆژ لەدواى ڕۆژ ژمارەى ووشەكانى زياتر دەبيت و شارەزايى دەربارەى ڕێزمان و پێكهاتووەكانى زمان پەيدا دەكات. زۆر بەڵگەى زيندووش هەيە، ئەو ڕاستيە دەسەلمێنێ كە گفت و گۆو قسەكردن لەگەڵ منداڵ خێراتر فێرى زمانى دەكات لەوەى تەنها هەر گوێبيستى زمان ببيت و ئەو بەشدارى تێدا نەكات.

مشت و مڕو بگرەو بەردەيەكى زۆر لەنێوان زاناكاندا هەيە دەربارەى چۆنيەتى فێربوونى زمان لەلايەن منداڵەوە. هەر زاناو قوتابخانەيەكى دەروونى بۆ چوونى تايبەتى خۆى هەيە لەو بارەيەوە، بەلام تاوەكوو ئێستا يەكالا نەبۆتەوەو هيچ زاناو قوتابخانەيەكى دەروونى نەيتوانيوە بەسەركەوتوانە چۆنيەتى فێربوونى زمان لێك بداتەوەو شارەزاى هەموو لايەنە جياجياكانى ببيت. لەگرنگرين تيۆرەكانى ليكدانەوەى چۆنيەتى فێربوونى زمان ئەمانەى لاى خوارەوەن:_

## ١) تیۆرە بایۆلۆژیەکان:-

ژمارەیەک لەزاناکانی لەو بڕوایەدان کە ئامادەباشی و توانستی فێربوونی زمان بۆ بۆ ماوەو ڕەمەکەکانی پێش لەدایک بوون دەگەڕێتەوە. چۆمسکی (chomisky) یەکێکە لەلایەنگرانی ئەم تیۆرەو لەو باوەڕەدایە کەمندالْ پێش ئەوەی لەدایک ببێت، توانستێکی لەبن نەهاتووی بۆ فێربوونی زمان هەیە، کە ئەویش لەڕێگەی پێکهاتووەکانی کۆئەندامی دەماری ناوە ندییەوە بەرجەستە دەبێت. هەروەها لیننبرگ (Lenneberge) لەو بارەیەوە دەڵێت (توانستی مرۆڤ بۆ بەرهەم هێنانی زمان و تێگەیشتن، یەکێکە لەخاسیەتە بۆ ماوەییەکان و زمان پشت بەکۆمەڵێک ئەندامی بایۆلۆژی زۆر وردو خاوەن کارو فەرمانی تایبەتی دەبەستێت لەوانەش- کۆئەندامی قسەکردن، مەڵبەندەکانی مێشک، کۆئەندامی بیستن...هتد- وە زانای ناو براو ئاماژە بۆ ئەوە دەکات کەهەموو مندالانی جیهان بەپێ ی یەک شێواز و یاساو ڕێزمانێکی هاوبەش فێری زمان دەبن و یەک ئاستیش لەخۆ دەگرێت، هەرچەندە ژینگەو بارودۆخی ژیانیشیان جیاوازە ،هەموو مندالانی جیهان لەدەوروبەری مانگی شەش (٦) دەست دەکەن بەهات و هاوارو گڕو گاڵ و لەپێش کۆتایی ساڵی یەکەمی ژیانیاندا یەکەم وشە فێر دەبن و قسەی پێ دەکەن) (هرمز، ١٩٨٩، ص٤٧).

لایەنگرانی ئەم تیۆرە دەڵێن، هەموو مندالێک ئیتر لەهەر چ کات و شوێنێک بێت، ئەوا لەڕێگەی ژمارەیەک دەنگی دیاریکراوەوە بەپێ ی ڕێساو ڕێزمانێکی نیمچە هاوبەشەوە فێری زمان دەبێت و هەر لەڕێگەی ئەو کۆمەڵە دەنگە بێ مانایەوە ژمارەیەک وشەی لەبن نەهاتووی واتادار دروست دەکات. لەلایەکی تریشەوە هەموو مندالانی جیهان بەشێوەیەکی سەرنج ڕاکێش و لەکاتێکی دیاریکراودا، دەتوانن فێری چەندەها ڕێزمان و یاسای زۆر ئالۆزی زمان ببن. ئەمانەو چەندەها بەڵگەی تر دەهێننەوە بۆ سەلماندنی ئەوەی کە بەپلەی یەکەم بۆ ماوەو ڕەمەکەکانی بەرپرسیارن لەفێربوونی

زمان، بەڵگەكانیش بەكورتی ئەمانەن (١- پەیوەندییەكی پتەو هەیە لەنێوان زمان و لایەنی فسیۆلۆژی، ٢- زمان بەپێ ی خشتەو كاتێكی دیاریكراو گەشەدەكات. ٣- زۆر بەزەحمەت دەتوانرێت گەشەكردنی زمان بوەستێنرێت. ٤-ناتوانرێت زمانی مرۆڤ بێجگە لەمرۆڤ فێری هیچ بوونەوەرێكی تر بكرێت ٥- بنەماو ڕێزمان و ڕێسا سەرەكییەكانی زمان لەنێوان هەموو گەل و نەتەوەكاندا هاوبەشە (كلاس، ١٩٨٤،ص١٠٨-١١٠).

٢) تیۆری فێربوون:-

بەپێی ئەم تیۆرە، زمان وەك هەموو ڕەوشت و هەڵس و كەوتەكانی تر، لەڕێگەی پاداشتو دووبارەبوونەو ڕاهێنانەوە گەشەدەكات و مرۆڤ فێری دەبێت. بەڕای (سكنر)، منداڵ كاتێك فێری گرۆگاڵ و یاریكردن بەدەنگەكانی دەبێت، لەو كاتەدا دایكان و باوكان و كەسانی تری چواردەوری منداڵ، لەڕێگەی پێكەنین و زەردەخەنەو لەباوەش گرتن و ماچ كردن و لاواندنەوەو ڕازی بوون، پشتگیری هەندێك لەدەنگەكانی منداڵ دەكەن و ژمارەیەكی تری دەنگەكانی پشت گوێ دەخەن. ئەمەش دەبێتە هۆی ئەوەی منداڵ تەنها ئەو دەنگ و وشانە دووبارە بكاتەوە كە كەسانی چواردەورو دایك و باوكی پێ یان خۆشەو پاداشتی دەكەن، ئەمەش مانای ئەوەیە كەمنداڵ لەسەرەتادا چەند دەنگێكی لابەلایی هەر لەخۆیەوە، كە هیچ مانایەكی نیە بەكاردەهێنێ، ئینجا لەڕێگەی هاندانی كەسانی چواردەورییەوە، هەندێك لەو دەنگانە بەردەوام دووبارە دەكاتەوەو ڕۆژ لەدوای ڕۆژ فێری دەنگ و وشەكانی تر دەبێت و دووبارەو چەند بارەیان دەكاتەوە، هەروەها واز لەو دەنگ و وشانە دەهێنێ كەكەسانی چواردەور پێ ی ڕازی نابن و پشتگیری ناكەن.

لەئەنجامی ئەوەی كە ئەم تیۆرە نەیتوانیوە بەسەركەتوانە هەموولایەكانی پرۆسەی فێر بوونی زمان لێك بداتەوە، ڕووبەڕووی كۆمەڵێك ڕەخنەو پلار تێگرتن

بۆتەوە، بەتایبەتی لەلایەن (چومسكی) زاناوە، كە دەڵێت تیۆری فێركردن ناتوانێت وەڵامی ئەم پرسیارەی خوارەوە بداتەوە:-

*ئەگەر منداڵ لەڕێگەی لاساییكردن و سەرنج دان و پاداشتەوە هەموو ووشەو ڕستەو دەستەواژەكان فێر دەبێت، ئەی چۆن زۆرجار منداڵان فێری زۆر ووشەو ڕستەو دەستەواژەی تازە دەبن كە لەفەرهەنگی گەورەكاندا نین؟.*

(٣) تیۆری لاساییكردنەوە (التقلید):-

بەڕای زانایانی ئەم تیۆرە، منداڵ لەڕێگەی لاساییكردنەوەی گەورەكان و كەسانی چواردەورییەوە فێری زمان دەبێت. واتە كاتێك باوك و دایك و كەسانی چواردەوری منداڵ قسە لەگەڵ یەكتری و لەگەڵ منداڵ دەكەن، ئا لەو كاتانەدا منداڵ سەرنجی ئەو كەسانەدا دەدات و هەوڵ دەدات وەك ئەوان دەنگ و ووشەو ڕستەكان دووبارە بكاتەوە و ڕۆژ لەدوای ڕۆژ وشەو ڕستەی تازە لەو كەسانەوە فێر بێت. بەڵام ئەم تیۆرەش كەمو كورتی زۆری تێدایە، چونكە زۆر جار منداڵ لاسایی گەورەكان دەكاتەوەو گوێ بیستی قسەكانیان دەبێت، بەڵام كاتێك ئەو منداڵە قسە دەكات، دەبینین ووشەو ڕستەی گەورەكان وەك ئەوان تووتی ئاسا دووبارە ناكاتەوە، بەڵكو دەست كارییان دەكات و بەشێوەیەكی نوێ دایان دەڕێژێتەوە جیاواز لەو شێوەی كەگوێ بیستی بووە ئەمەش مانای ئەوەیە لەكاتی فێربوونی زماندا، چەند میكانیزم و توانستێكی تر لەپاڵ لاساییكرنەوەدا بەشداری دەكەن، كەتیۆری لاساییكردنەوە ئاماژەی بۆ نەكردوون و نەیتوانیوە دیاریان بكات، لەلایەكی تریشەوە منداڵ ناتوانێت تەنانەت لاسایی ڕستەو دەستەواژەكانی خۆشی بكاتەوە.

(٤) تیۆری زانینی (النظریة المعرفیة):-

جان پیاجیە بەپێشەوای ئەم تیۆرە دادەنرێت و لەو بڕوایەدایە، كەتواناو لێهاتوویی فێربوونی زمان، لەڕێگەی كارلێكردنی نێوان منداڵ و ژینگەكەیەوە گەشەدەكات، واتە

## هەنگاوەکانی فێربوون

زمان و چۆنیەتی گەشەکردنی توێژینەوەی زۆر دەربارەی بەئەنجام گەیەندراوە [دەرئەنجامی هەموو توێژینەوەکان ئاماژە بۆ ئەوە دەکەن، کە منداڵ یەکەم جار فێری ناوەکان دەبێت، بەتایبەتی ئەوانەی کە لەچواردەوری منداڵن و ڕۆژانە منداڵ لەڕێگەی هەستەوەرەکانیەوە ڕووبەڕوویان دەبێتەوە وەک (بابە، دایە، دادە، پشە، ئاو، نان، حەم، دەم، لوت، چاو، سەر، تەلەفزیۆن....هتد) دوای ئەوە بەماوەیەکی زۆر ئینجا دەتوانێت فێری کردار (فعل) ببێت و بەکاریان بهێنێ، هەروەها لەدەوروبەری کۆتایی ساڵی دووەم، بۆ یەکەم جار دەتوانێت ڕاناو (ضمیر) بەکار بهێنێ و وورده وورده گەشەدەکات، تا لەکۆتایی ساڵی سێیەم دەگاتە ترۆپکی ڕاناوەکان. یەکەم جار ڕاناوە هەست پێکراوەکان فێر دەبێت دوای ئەوە بەماوەیەک ئینجا فێری ڕاناوی نادیار دەبێت] (الشماع، ١٩٦٧،ص١٥٥). هەروەها توێژینەوەی (شریف، ١٩٨٧،ص٩٢) کە لەسەر سەرمایەی زمانی منداڵانی کورد کراوە ئاماژە بۆ هەمان دەرئەنجام دەکات، کە لەسەدا (٢٢و٨٨٪) سەرمایەی زمانی منداڵانی کورد ناوە، لەسەدا (٣٩و١٠٪) ووشەکانی تریان کردارە. بێگومان فێر بوونی ووشەو ڕستەو ئامرازو دەستەواژەکان پەیوەندی بە قورسی و سوکی دیار و نادیارییانەوەیە، منداڵ لەسەرەتای فێربوونی زماندا فێری ووشەو ڕستە سووکەکان دوای ئەوەش قوورسەکان دەبێت، یەکەم جار فێری مانای ئەو شتانە دەبێت کەلەڕێگەی هەستەوەرەکانیەوە درکی پێدەکات و دەیان ناسێتەوە دواجار ئەوشت و چەمکانەی کە نادیارو واتادارو (معنوی) رووتن.

هەر لەبەر ئەوەشە کەمنداڵ یەکەم جار فێری ناو دەبێت، دوای ئەوە کردار، لەبەر ئەوەی کردار لەدوولایەنەوە جیاوازە لەناو، یەکەم کات لە کرداردا هەیە (ئێستا، رابووردوو، داهاتوو) بەلام لەناودا نیە، دووەمیش ڕوودان لەکرداردا هەیە (ڕۆیشتن، خواردن، بردم، گرتم..هتد) کە گۆڕانکاری لەحاڵەتێکەوە بۆ حاڵەتێکی تر دەبێت بەلام ئەم ڕوودانەش لەناودا نیە، کەواتە فێربوونی کردار گرانە و کاتی زۆری دەوێت و

پەیوەستە بەگەشەكردنی ژێریی و كۆئەندامی دەماری ناوەندییەوە، لەبەرئەوە فێر بوونی دوا دەكەوێت، وەهەمان شتیش لەكاتی فێربوونی ڕاناوو ئامڕازەكاندا (حروف الجر والعطف) دووبارە دەبێتەوە. دەروون زانی ئەمریكی (جیزل) (Gesell) توێژینەوەیەكی لەسەر فێربوون و وەرگرتنی زمان بەئەنجام گەیاند. لەڕێگەی چاوپێكەوتن لەگەڵ ژمارەیەك لەدایكان و باوكان و پیشاندانی كۆمەڵێك وێنە بەمنداڵان و داواكردن لێ یان كەناوی ئەو وێنەو شتانە بڵێن كە پیشانیان دەدات. دوای كۆكردنەوەی زانیارییەكی زۆر، گەیشتە ئەم دەرئەنجامانەی خوارەوە:-

| تەمەنی منداڵ | دیاردەكانی زمان |
|---|---|
| ٤مانگ | زەردەخەنە، گمەگم، قاقالێدان، دروست كردنی دەنگ لەڕێگەی دەمەوە. |
| ٦مانگ | گرو گاڵ، قسەكردن بەچەند بڕگەیەك، پێكەنین بەچەند دەنگ و وێنە و نیگارێك |
| ٩مانگ | فێر بوونی ووشەی دایە، دادە، وەك بەرپەرچدانەوەیەكی ئەو ووشانەی كەگوێ بیستی دەبێت |
| ١٢مانگ | تێگەیشتنی هەندێك ووشەو قسەی سادە، دەربڕینی دوو ووشە لەگەڵ هەردوو ووشەی بابا، دادا، خواحافیزی و بای بای بەدەستەكانی |
| ساڵو نیوێك | گوتن و دەربڕینی (٥) ووشە یان زیاتر، تێگەیشتنی پرسیارە ئاسانەكان، ئاماژەكردن بۆ لووت، چاوەكان، قژ (پرچ)، توانای سوپاس كردن و وەڵامدانەوەی سلاوكردن |
| ٢ساڵان | بەكار هێنانی ڕستە بەتایبەتی ڕستە ئاسانەكانی، ناو نانی شتو كەلو پەلەكانی چواردەوری وەك (كلیل، دەرگا ، كات ژمێر) جیاكردنەوەی هەندێك (حروف جر) |
| ٣ ساڵان | فێربوونی بەكارهێنانی ڕاناو، كاتی ڕابووردوو، كۆكردنەوە، ناو نانی سێ شت لەو وێنانەی كەپیشانی دەدرێت، گێڕاندنەوەی كورتە چیرۆك ، جیاكردنەوەی هەندێك كەرەستەو پیت (ادوات و حروف) |
| ٤ ساڵان | ناسینەوەو جیاكردنەوەی چوار كەرەستە (ادوات)، بەكار هێنانی هەندێك ووشە بۆ وەسف كردن، لەگەڵ پێناسەكردنی ئەو ووشانەی بەكاری دەهێنێ وەك چەقۆ بۆ بڕین، كورسی بۆ دانیشتن، تێ گەیشتنی سێ (٣) ووشەیان زیاتر لەوانەی كەپیشانی دەدرێت. (خلیل، ١٩٨٦،ص ٦٤ -٦٥ ). |

## چی گەشەی زمانی منداڵ دوادەخات؟

زۆر لەئەنجامی توێژینەوەکان ئاماژە بۆ ئەوە دەکەن کە زۆر هۆکار هەیە دەبێتە هۆی دواکەوتنی گەشەی ئاسایی زمانی منداڵ، لەوانە:_

### (١) پەلەکردنی دایک و باوک:_

زۆر لەدایکانو باوکان، پێش ئەوەی منداڵەکانیان بگەنە تەمەنی قسەکردن، زۆر لەمنداڵەکانیان دەکەن بۆ ئەوەی زوو قسە بکەن، بەڵام لەبەر ئەوەی لەلایەنی بایۆلۆژییەوە ئەو منداڵە بەتەواوی گەشەی نەکردووە و مەڵبەندەکانی قسەکردن لەمێشکدا کەم و کورتیان تێدایەو دەنگەژێ و ماسولکەکان نەگەیشتوونەتە ئاستی پێویست، منداڵەکە ناتوانێت وەکە پێویست و بەپێ ی دڵ و خواستی دایک و باوکی قسەبکات و تووشی سەرنەکەوتن دەبێت و دواجار دوورنیە باوەڕی بەخۆی نەبێت و بەچاوی سووکە سەیری خۆی بکات، هەروەها ئەو سەرنەکەوتنە دەبێتە (مایەی تورەبوون و بێزاری ئەو منداڵانەو شۆرشێکی گەورە لەدژی زمان و قسەکردن بەرپادەکەن و دوورنیە لەتەمەنی ئاسایی قسەکردنیشدا مان بگرن و قسە نەکەن وەکە بەرپەرچدانەوە و نارەزاییەکە بۆ ئەو پەلەکردن و زۆرە ملێ یەی دایک و باوکیان تەنانەت رەنگدانەوەی خراپیشی دەبێت لەسەر قۆناغەکانی داهاتووی ئەو منداڵە، زۆر جار بەشداری گفت و گۆو قسەکردن ناکەن و کەم دوو گۆشەگیر دەبن (منصور، ١٩٨٢،ص١٥٢).

### (٢) ئاخاوتن بەدوو زمان:-

ئەو منداڵانەی کە لەسەرەتای ژیانەوە فێری دوو زمانیان دەکەن، لەداهاتوودا زەرەرو زیانێکی گەورە لە سەرمایەی زمانیان دەکەوێت (چونکە ناتوانن بەتەواوی فێری هەردوو زمانەکە ببن، بەڵکو بەنیوە چڵی و ناتەواوی فێری ئەو دوو زمانە دەبن، ئەویش

لەئەنجامی ئەوەی هەریەكە لەو زمانانە دەبن بەكۆسپ و ڕێگر لەبەردەم فێربوونی تەواوی زمانەكەی تر، چونكە هەر زمانە تایبەتمەندێتی و خاسیەت و سیفاتی خۆی هەیە كەوا لەمنداڵەكە دەكەن كە لەكاتی قسەكردندا تێكەڵاویان بكات و بەئاسانی لێكیان جیانەكاتەوە ) (منصور، ١٩٨٢،ص١٥٢) ڕاستیەكی بەڵگەنەویستە كەمرۆڤ هێزو تواناو ژیری تایبەتی خۆی هەیە، ئەگەر بۆ بەئاكام گەیاندنی یەكە كارو فەرمان ئاراستەكرا، ئەوا زیاتر سەركەوتن بەدەست دەهێنێ لەوەی كەدابەش بكرێت بەسەر دوو یان زیاتر لەكارو فەرمانێك. ئینجا لەبەرئەوەی ئەو منداڵانەی كە لەیەكە كاتدا فێری دوو زمانیان دەكەن یان زمانیماڵەوەیان جیاوازە لەگەڵ زمانی خوێندنو دەرەوەیان، ئەوا ناچار دەبن كە ئەو هێزو تواناو ژیرییەی هەیانە دابەش بكەن بەسەر ئەو دوو زمانەداو وەك ئەو منداڵە فێری زمان نەبن كەهەموو هێزو تواناو ژیری ئاراستەی یەكە زمان دەكاتو فێری دەبێت.

(٣) هەژاری ژینگەی منداڵ:-

ئەگەر ژینگەی كۆمەلایەتی و ڕۆشنبیری منداڵ هەژار بێت و كەرەستەو ئامرازو هۆكاری تایبەت بەگەشەكرنی زمانی منداڵی تێدا نەبێت، ئەوا منداڵ وەك پێویست فێری زمان نابێت. بۆ نموونە ئەگەر دایكو باوكە كەمدوو بن و هانی منداڵ نەدەن و هەڵەكانیان بۆ ڕاست نەكەنەوەو ئامرازەكانی ڕاگەیاندن و یاریكردن لە ماڵدا نەبێت، ئەوا دوورنیە منداڵەكانیان تووشی دواكەوتنی زمان ببن و زمانیان پاراوو دەوڵەمەند نەبێت و لەكاتی قسەكردندا تووشی زۆر هەڵە ببن.

قۆناغەكانی گەشەكردنی زمان

زمان ئەو توانست و ئامادە باشیەیە كە مرۆڤ لەبوونەوەرەكانی تر جیادەكاتەوەو ئەو سەروەری و تایبەتمەندێتیەی پێ دەبەخشێت و لەئەنجامی بوونی

بنەمای جەستەیی و فسیۆلۆژی پێشكەوتوو، زمانی وەك كەرەستەیەكی پێشكەوتوو دانسقە بۆ خۆی پاوان كردووە. زمان دوو فەرمان و كاری سەرەكی هەیە، یەكەمیان تێ گەیشتن و كارلێككردنی كۆمەڵایەتیە لەنێوان تاكەكانی كۆمەڵدا، فەرمانی دووهەمی كەرەستەیەكە بۆ دەرهێنان و دەربڕینی بیرو بۆچوونەكانی مرۆڤ، واتە ئەگەر زمان نەبوایە تاك نەیدەتوانی بەو شێوەی ئێستای لەگەڵ تاكەكانی تری كۆمەڵەكەی لێك تێبگەن و كار لەیەكتری بكەن، هەروەها بیرو بۆچوونو زیرەكیەكەی هەر لەنێوان كاسەی سەریدا دەمایەوەو نەیدەتوانی گوزارشتیان لێ بكات و بیانهێنێتە دەرەوە.

هەموومان دەزانین كە هەر گەل و نەتەوەیەك زمانی تایبەتی خۆی هەیە، بەڵام سەرهەڵدانو گەشەكردن و قۆناغەكانی لەنێوان هەموو گەلانی جیهاندا چوون یەكن و یەك ڕێچكەو بنەمای تایبەتی خۆی هەیە، دەروونزانەكان لەئەنجامی توێژینەوەكانیانەوە گەیشتنە ئەو دەرئەنجامەی كە گەشەكردنی زمانی منداڵ بەم قۆناغانەی خوارەوەدا تێدەپەڕێت:-

<u>(١) قۆناغی هاوار كردن:</u>

یەكەم جار هاوار كردنی منداڵ دیاردەیەكی بایەلۆژی ڕووتەو پەیوەندی بەهیچ شتێكی ترەوە نیە وەك هەندێك كەس لەو باوەڕەدان كە ئەو هاواركردنە دژی لەدایك بوونەو ناڕەزاییە بۆ هاتنە ناو ئەم ژیانە ترسناكە و دژوارەو مانەوەیە لەناو منداڵدانی ئارامو پڕ لەكامەرانی. ئەوەی ڕاستی بێت هەموو منداڵانی جیهان هەر یەكسەر دوای جیابوونەوەیان لەدایكیان هاوارێك دەكەن، ئەوەش دەگەڕێتەوە بۆ ئەو هەوایەی كە بۆ یەكەم جار دەچێتە ناو بۆری هەناسەو سیەكانیەوە.

بێگومان ئەو هاواركردنە بەرپەرچدانەوەی ئاسایی و بایەلۆژی لەشە بۆ ئەو هەوایە. هاواركردن لەسەرەتای ژیاندا پرۆسیسێكی ئۆتۆماتیكیەو لەژێر كۆنترۆڵ و ویستی منداڵدانیە، بەڵام وردە وردە ڕۆژ لەدوای ڕۆژ دەگۆڕدرێت بۆ پرۆسیسێكی ویستی و منداڵ كۆنترۆڵی دەكات و لەكات و شوێنی پێویستدا منداڵ بەئارەزووی خۆی

بەكاری دەهێنێت و دەبێت بەئامرازێكی ڕاگەیاندن لەنێوان ئەوو كەسانی چوار دەوریدا بەتایبەتیش دایكو باوك. بۆ نموونە، كاتێك برسی یان تینووی دەبێت یان هەست بەئازار یان خۆی تەڕ دەكات، منداڵ هاوار دەكات و دایك فریای دەكەوێت و لەو بارودۆخە نائاساییە ڕزگاری دەكات، تەنانەت دایك دوای چەند جارێك و شارەزایی پەیدا كردن جۆری هاوار كردنەكە دەناسێتەوە، بۆ نموونە منداڵ كاتێك برسی دەبێت هاوار دەكات كەجیاوازە لەو هاوارەی كەبۆ ئازارە یان بۆ خۆ پیس كردنە، واتە زمانی منداڵ لەم قۆناغەدا هاوار كردنەوە لە هەمان كاتدا ئەو هاوار كردنە دەبێت بەهۆكارێك بۆ بەهێز كردن و ڕاهێنانی دەنگە ژێكان.

۲) قۆناغی گڕوگاڵ:

دوای ماوەیەك دەنگە و هات و هاواری منداڵ لەهاوار كردن و قیژە قیژەوە دەگۆڕدرێت بۆ گڕوگاڵ، ئەوەی گڕو گاڵ لەقۆناغی پێشوو جیادەكاتەوە ئەوەیە كەلەقۆناغی گڕوگاڵدا دەنگی منداڵ و هاوار كردنەكەی جۆرە ڕەزم (ایقاع) و ڕێك و پێكیەكی مۆسیقی لەخۆی دەگرێو تام و چێژو خۆشیەك بەمنداڵ و كەسانی چوار دەوری دەدات، یەكەم جار بەچەند دەنگێكی لابەلاو تەم و مژاوی دەست پێدەكات دوای ئەوەش پیتەكان چەكەرە دەكەن، یەكەم پیت كەمنداڵ دەتوانێت دەری ببڕێت، ئەو پیتانەیە كەپەیوەندیان بەدەم و لێوەوە هەیە، چونكە منداڵ بەئاسانی دەتوانێت زاڵ بێت بەسەر جوولەو بەكارهێنانی هەردوو لێوەكانیەوە لەئەنجامی پرۆسیسی مژین و ملچە ملچ و قوتدانەوە، یەكەم پیتیش بریتیە لە (ب)، دوای ئەوە ئەو پیتانە دەردەكەوێت كە پەیوەندیان بەبەكارهێنانی دانەكانەوە هەیە وەك (د) و (ت) دوای ئەوەش ئەو پیتانە دەردەكەوێت كەپەیوەندیان بەلووتەوە هەیە وەك (ن) و (م)، بەم شێوەیە پیتەكان یەك لەدوای یەك سەوز دەبن و باخچەی زمان دەوڵەمەند دەكەن، تا دواهەمین جار ئەو پیتانەی كە پەیوەندیان بەبن میچی دەمو قورگەوە هەیە دەردەكەون وەك (ك) و (ج) و (ق) و (ع)....هتد.

٣- قۆناغی لاسایکردنەوە:-

دوای پێنج مانگی منداڵ دەچێتە قۆناغی لاسایکردنەوە، لەم قۆناغەدا منداڵ لەلایەک تام و چێژ لەو پیت و دەنگانەی کە لەقۆناغی گڕوگاڵدا فێری بووە دەبینێت، لەلایەکی تریشەوە لاسایی قسەو گفتی کەسانی چواردەوری دەکاتەوە، بەم شێوەیە منداڵ کاتێک گوێ ی لەدەنگی خۆی دەبێتو پیتەکانی دووبارەو سێ بارە دەکاتەوەو قسەی دایک و باوک و خوشک و برا دەڵێتەوە، تام و چێژێکی زۆری دەست دەکەوێت، پاداشت و پشتگیری دایک و باوکیش ئەوەندەی تر هانی دەدات بۆ فێربوونی پیت و ووشەی زیاتر.

منداڵ کاتێک (دا) یان (با) یان (ما) دووبارە دەکاتەوە تام و چێژ وەردەگرێت لەلایەکو لەلایەکی ترەوە ووشەکانی (دادا) یان (بابا) یان (ماما) پەیدا دەبێت، چونکە منداڵ کاتێک یاری بەپیتەکان دەکات، ووشە دروست دەبێت بۆ نموونە منداڵ (دا) دووبارە دەکاتەوەو لاسایی خۆی دەکاتەوە دوای چەند جار دووبارە کردنەوەی دا دا دا دا ووشەی (دا دا) دەبیسترێت، هەروەها بەهەمان شێوە بەنیسبەت با با با ووشەی (بابا) وەپیتی ما ما ما ما ووشەی (ماما) دەبیسترێت، ئیتر لەم کاتەدا دایک و باوک و کەسانی تری چواردەوری منداڵ شاگەشکە دەبن و دەڵێن منداڵەکانمان فێری (دا دا) و (با با) و (ما ما) و بووە، کەلەڕاستیدا منداڵ هیچ مانایەکی ئەو ووشانە نازانێت لەم قۆناغەدا.

٤) قۆناغی ماناو واتا پێدان:-

منداڵ لەم قۆناغەدا فێری مانای ووشەکان دەبێت، لەقۆناغی لاسایکردنەوەدا منداڵ دەڵێت ماما، بابا، دادە بەبێ ئەوەی مانایان بزانێت، بەلام لەم قۆناغەدا لەئەنجامی پابەند بوون و هاوکات و شوێنی ووشەو ئەو شتەی گوزارشتی لێ دەکات منداڵ فێری

مانای شتەکان دەبێت، بۆ نموونە کاتێک دایک دەردەکەوێت و بەمنداڵ دەڵێن ئەوە دایکە، وەکاتێک خووشک دەردەکەوێت دەڵێن ئەوە دادەیە کاتێک باوک دەردەکەوێت دەڵێن ئەوە بابەیە بەم شێوەیە منداڵ ڕۆژ لەدوای ڕۆژ فێری مانای ووشەکان دەبێت، هەرچەندە یەکەم جار ئەو مانایە دەدات بەهەموو ئەو بابەتانەی دەکەونە خانەی ئەو مانایەوە.

بۆ نموونە منداڵ کاتێک فێری بابە دەبێت، ئیتر بەهەموو پیاوێک دەڵێت بابە هەروەها بەهەموو کچێک دەڵێت دادە یان دایە.... هتد، بەڵام ووردە ووردە ناوی ئەوانیش فێردەبێت و هەر شتە لەشوێنی خۆیدا بەکار دەهێنێ. منداڵ لەساڵی یەکەمی ژیانیدا ناتوانێت ڕستەبەکار بهێنێ، بەڵکو لەجیاتی ڕستە تەنها ووشەیەک بەکاردەهێنێت و بەو ووشەیە گوزارشت لەڕستەیەک دەکات و جێگەی ڕستەیەکی بۆ دەگرێتەوە، کە بەم قۆناغە دەڵێن قۆناغی ووشەی ڕستەیی (مرحلة الكلمة الجملية)، بۆ نموونە کاتێک منداڵ دەڵێت (ئاو) مەبەستی لەو ووشەیە ئەوەیە کە (تینوومەو ئاوم دەوێ) بەڵام ناتوانێت ئەو ڕستەیە بڵێت لەبەرئەوە تەنها یەک ووشەی (ئاو) بەکاردەهێنێ هەروەها کەدەڵێت (تۆپ) مانای ئەوەیە (ئەو تۆپەم بدەرێ یاری پێ دەکەم) بەڵام لەبەرئەوەی توانای ووتنی ئەو ڕستەیەی نیە لەبەرئەوە تەنها دەڵێت (تۆپ)، بەڵام لەسەرەتای ساڵی دووهەمی تەمەنی بەدواوە دەتوانێت دوو ووشەو سێ ووشەو....هتد بەکار بهێنێ و یەکەمجار منداڵ تەنها ناو بەکاردەهێنێت دواجار کردار، چونکە ناو ئاسانترەو وەک کردار (ڕووداو) و (کاتی) تێدا نیە.

## دەوڵەمەندی و هەژاری زمانی منداڵ

ئەم هۆکارانەی لای خوارەوە کار لەگەشەکردن و پاراوی و دەوڵەمەندی زمانی منداڵ دەکەن:-

### ١) تەمەن:-

تامنداڵ تەمەنی زیاتر بێت، ئەوەندە سەرمایەی ووشەو زمانی زیاتر دەبێت و دەتوانێت زیاتر زاڵ بێت بەسەر رێزمان و ژمارەی ووشەکان و چۆنیەتی دەربڕینیان. واتە منداڵی (٣) سێ سالان زمانی دەوڵەمەندترو پاراوترە لەمنداڵی (٢) دوو سالان، بێگومان ئەمەش دەگەڕێتەوە بۆ پەیوەندی بەهێزی نێوان تەمەن و پێگەیشتن و کامڵی، بەتایبەتی پێگەیشتن و کامڵی کۆئەندامی قسەکردن و زمان و ژیری و زیاد بوونی شارەزایی و زانیاری منداڵ.

### ٢) تەندروستی:-

ئەو منداڵەی تەندروستی باش بێت و بەردەوام نەخۆش و لاواز نەبێت، ئەوا چالاکی قسەکردنو یاریکردنی بەووشەکانی زیاتردەبێتو دواجاریش زمانی پاراوتر دەبێت، بەلام ئەگەر بەردەوام نەخۆش و پەککەوتەو کەم جووڵە بوو ئەو کاتە تاقەتی قسەکردن و یاریکردن بەووشەکانی نابێت و زیاتر سەرقاڵی جەستەو باری تەندروستی دەبێت و سەرمایەی زمانو پاراوی وەکە منداڵێکی ئاسایی نابێت.

### ٣) توخم:-

دەرئەنجامی توێژینەوەکان ئاماژە بۆ ئەوەدەکەن کەگەشەکردنی زمانی کچ لەکوڕ خێراترە بەتایبەتی لەپێنج (٥) سالی یەکەمدا، هەروەها ژمارەی ئەو ووشانەی کەکچ دەیزانێت زیاترە لەژمارەی ئەو ووشانەی کە کوڕ دەیزانێت و ڕستەی کچ درێژ ترە لەو ڕستانەی کە کوڕ بەکاری دەهێنێ.

٤) زیرەكی:-

پەیوەندیەكی پتەو هەیە لەنێوان زیرەكی و توانای زمان و دەوڵەمەندی، دەركەوتووە ئەو مندالانەی زۆر زیرەك و بلیمەتن زووتر فێری زمان دەبن و زمانیشیان زۆر پاراوو دەوڵەمەندترە لەمندالی ئاسایی، هەروەها مندالی ئاسایی گەشەكردنی زمانی خێراترە لەگەشەكردنی زمانی مندالی گەمژەو دەبەنگ و دواكەوتوو، بەلام ئەمە ئەوە ناگەیەنێت كە هەر چ مندالێك كەم و كورتی لەگەشەكردنی زمانیدا هەبوو ئەوە دەبەنگ و گەلحۆیە، بەلكو كۆمەلێك هۆكاری تر هەیە كەكار لەزمان دەكەن بێجگە لەزیرەكی.

٥) ژینگەی كۆمەلایەتی و رۆشنبیری :-

بێگومان ئەو مندالانەی لەژینگەیەكی كۆمەلایەتی و رۆشنبیری پێشكەوتوودا دەژین، زمانیان پاراوترو دەوڵەمەندتر دەبێت لەو مندالانەی كە لەژینگەیەكی دواكەوتوودا دەژین، لەبەرئەوەی ژینگەی كۆمەلایەتی و رۆشنبیری پێش كەوتوو زیاتر هانی مندال دەدات و تاكەكانی ئەو ژینگەیە بەردەوام نموونەی زمان پاراوی دەبن بۆ لاسایكردنەوەی مندالەكانیان و هەلەكانی زمانیان بۆ راست دەكەنەوەو بەراستی فێری رێزمانیان دەكەن و ئامرازەكانی راگەیاندن و خۆ رۆشنبیری كردنی وەك پەراو گۆڤارو رۆژنامەو رادیۆو تەلەفزیۆن....هتد. زیاتر لەژینگەی كۆمەلایەتی و رۆشنبیری پێش كەوتوودا هەیەو دەبێتە هۆی دەوڵەمەندی زمانی مندالەكانیان بەلام ژینگەی دواكەوتوو زمانی مندال دەشێوێنێ و پشتگیری و هانی مندال نادات و هەلەكانی بۆ راست ناكەنەوەو نموونەی هەلەو دواكەتوو دەبن بۆ مندالەكانیان.

# قۆناغەکانی گەشەکردن لەلای ئەریکسۆن
# پرۆسەی فێربوونی رۆڵی کۆمەڵایەتی
# گەشەکردنی ئەخلاقی

## قۆناغەكانی گەشەكردن لەلای ئەریكسۆن

ئەریكسۆن یەكێكە لەو كەڵە زانایانەی كە هەوڵی داوە پرۆسەی گەشەكردن و بنیاتنانی كەسایەتی مرۆڤ بەسەر هەشت قۆناغدا دابەش بكات، هەر قۆناغەو خاسیەت و سیماتی تایبەتی خۆی هەیەو دەبێت بەبناغە بۆ قۆناغی دواترو هەندێك گرفتی تایبەتی خۆی هەیەو برِین و سەركەوتن بەسەر گرفتەكانی ئەو قۆناغەدا دەبێت بەهۆكارێكی یارمەتیدەر بۆ پەرِینەوە بۆ قۆناغێكی تر، بەڵام سەرنەكەوتن بەسەر گرفتەكان و هەرس نەكردنی پێداویستیەكانی هەر قۆناغێك دەبێت بەكۆسپ و رێگر بۆ قۆناغەكانی تر. هەرچەندە تیۆرەكی ئەریكسۆن رەگو ریشەو سەرچاوەی لەقوتابخانەی شیتەڵ كردنەوەی دەروونی فرۆیدەوە وەرگرتووەو كاریگەری ئەو تیۆرەی بەسەرەوەیە، بەڵام ئەریكسۆن بەسەركەوتوانە بەرگ و كاڵای رۆشنبیری و كۆمەڵایەتی بەبالایدا برِیوەو رۆڵی هۆكاری رۆشنبیری و كۆمەڵایەتی وەك (فرۆید) پشت گوێ نەخستووە، بەپێ ی راو بۆچونەكانی ئەریكسۆن ئەو منداڵەی كە رەوشت و رۆڵی پۆزەتیڤانە بێت لەو قۆناغەی كە پیایدا تێدەپەرِێت، ئەوە منداڵێكی ئاسایی و دوور لەگرفتی دەروونی دەبێت. قۆناغەكانیش ئەمانەی لای خوارەوەن:

### ١- قۆناغی برِوا بەخۆبوون لەبەرانبەر برِوا بەخۆنەبوون:

یەكەم پێكهاتەی كەسایەتی سەركەوتوو هەست كردن بەخودو برِوابوونە پێی، گونجاوترین كاتیش بۆ چاندنی تۆوی برِوا بەخۆبون لەناخ و دڵ و دەروونی منداڵداساڵی یەكەمی ژیانیەتی. گەشەكردنی برِوا بەخۆبوون پەیوەستە بەپەیوەندی نێوان منداڵ و كەسانی چوار دەوری بەتایبەتیش دایك لەساڵی یەكەم، ئەگەر منداڵ لەقۆناغی شیرەخۆریدا هەستی بەدڵنیایی و ئارامی كردوو تێربوو لەشیری مەمكی دایكی و هەستی بەباوەشی گەرم و سۆزو خۆشەویستی كرد، ئەوا تۆوی برِوا بەخۆبون و هەست كردن بەدڵنیایی لەناخیدا سەوز دەبێت، بەڵام ئەگەر منداڵ لەم قۆناغەدا تووشی بێزراوی و

لێدان و سووکایەتی پێ کردن و پشت گوێ خستن بوو، لەکاتی شیرخواردندا هەستی بەدڵنیایی و ئارامی و خۆشەویستی و سۆزی دایك و کەسانی چواردەوری نەکرد، ئەوا تۆوی بڕوا بەخۆنەبوون و گومان و دوودڵی لەناخیدا دەچێندرێ و بڕوای نەك هەر بەخۆی بەڵکو بڕوای بەکەسانی تریش نابێت. وە نموونەش زۆرە کە بتوانین لەمیانەیانەوە هەست بەبڕوا بەخۆبوونی منداڵ بکەین، بۆ نموونە ئەگەر منداڵ بڕوای بەخۆی ببێت ئەوا لەدەوروبەری مانگی چوارەمی ژیانیدا، کاتێك برسی دەبێت و لەهەمان کاتدا گوێ بیستی پێیەکانی هاتنی دایکی دەبێت، ئەوا یەکسەر نیشانەی کامەرانی و دڵخۆشی لەدەم و چاویدا دەردەکەوێت و پێش بینی ئەوە دەکات کە کەسێك هەڵی دەگرێت و خواردنی دەداتێ و لەبرسیەتی ڕزگاری دەکات، ئینجا دووبارەبوونەوەی ئەم شارەزاییە (واتە برسێتی ئینجا خواردن، ڕزگاربوون لەگرژی و برسێتی، هەست کردن بەتێری و کامەرانی) وا لەمنداڵ دەکات کە بگاتە ئەو رایەی کە ئەو جیهانەی ئەو تیایدا دەژی جیهانێکی پڕ لەکامەرانی و دڵنیاییە (جابر، ١٩٧٧، ص٥٣). لەبەرئەوە زۆر گرنگە کە دایك لەم قۆناغەدا ئاگای لەمنداڵەکەی بێت و نەهێڵێت هەست بەبێزاری و بێ بەش بوون بکات و سۆزو خۆشەویستی پێویستی پێ بدات و پەیوەندی مرۆڤانە بێت لەگەڵیاو نەهێڵێت هەست بەترس و تەنیایی و دوودڵی بکات، بۆ ئەوەی تۆوی بڕوا بەخۆبوون لەناخیدا سەوز ببێت و بەسەرکەوتووانە بگوێزرێتەوە بۆ قۆناغی دووهەم.

## ٢- قۆناغی هەست کردن بەسەربەخۆیی لەبەرانبەر هەست کردن بەشەرم و گومان:

دەبێت منداڵ لەم قۆناغەدا هەست بەسەربەخۆیی بکات و لەشەرم و گومان کردن لەخودی خۆی دووربخرێتەوە. ڕاهێنانی منداڵ لەسەر پرۆسەی دەرهاویشتن و ڕزگاربوون لەپاشەڕۆ، گەورەترین دەرفەتە بۆ منداڵ کە لەمیانەیەوە فێری سەربەخۆیی و پشت بەستن بەخۆ دەکرێت، لەلای زۆربەمان ئاشکرایە کە شێوازو جۆرەکانی ڕاهێنانی کۆمەڵایەتی جۆراوجۆرەو لەکۆمەڵگایەکەوە بۆ کۆمەڵگایەکی تر دەگۆڕدرێت تەنانەت لەهەمان کۆمەڵگادا لەچین و توێژێکەوە بۆ چین و توێژێکی تر دەگۆڕدرێ ئینجا ئەگەر

پرۆسەی راهێنان لەسەر رزگاربوون لەپاشەڕۆ نەرم و نیان و لەسەرخۆبوو، دووربوو لەتوندوتیژی و لێدان و سوکایەتی پێ کردن، ئەوا منداڵ بەشێوەیەکی راست و دروست گەشە دەکات و هەست بەسەربەخۆیی خودی (الاستقلال الذاتي) خۆی دەکات، بەلام ئەگەر پرۆسەی رزگاربوون لەپاشەڕۆ توندوتیژی لەخۆی گرت و منداڵ لەمیانەیەوە تووشی سووکایەتی پێکردن بوو، ئەوا هەست کردن بەشەرم و گومان لەدڵ و دەروونی ئەو منداڵانەدا دروست دەبێت و بەردەوام لەگازاندەو رەخنەو سووکایەتی و پلاری کۆمەڵ دەترسن و گومان لەتوانست و خودی خۆیان دەکەن. لەبەرئەوە زۆر پێویستە کە خێزان بوارو ژینگەی لەبار بۆ ئەو منداڵە بچکۆلەی بخوڵقێنێ تاوەکو هەست بەسەربەخۆیی خۆی بکات، ئەویش لەرێگەی ئەوەوە کە مافی ئەوەی هەبێت بەسەربەستی بێت و بچێت و هەڵسێت و دانیشێت، ئەو خواردنەی حەزی لێدەکات بیخوات، هەروەها نابێت لەنرخی کەم بکرێتەوەو خاڵە لاوازەکانی بەدیار بخرێت یان زیاد لەپێویست گەورە بکرێت، ئەگەر منداڵ ئەو بوارانەی بۆ رەخسا ئەوا وەك تاکێکی سەربەخۆ هەڵس و کەوت دەکات و بڕوای بەخۆی دەبێت و لەگومان و شەرم و ڕاڕایی رزگاری دەبێت و بەسەرکەوتوانە هەنگاو دەنێت بۆ چوونە ناو قۆناغی سێهەمی ژیانی.

## ٣- قۆناغی دەست پێشخەری و لەخۆییەوە لەبەرانبەر هەست کردن بەگوناە :

ئەم قۆناغە لەسالی سێهەمەوە تاوەکوو پێنجهەم دەخایەنێت، لەم قۆناغەدا منداڵ زۆر رەوشت و هەڵس و کەوتی گرنگ فێردەبێت، لەوانە چۆنیەتی هاوکاری کردن لەگەڵ کەسانی تر، چۆنیەتی بون بە پاشکۆ یان بەسەرکردە، دەست کردن بەزانین و دۆزینەوەی ژینگەکەی، هەوڵدان بۆ زاڵ بوون بەسەر ئەندامەکانی لەش و جووڵەکانی. ئەگەر منداڵ لەسەر ئەو هەڵس و کەوتانەی سەرەوە پاداشت و هاندرا، ئەوا خاسیەتەکانی دەست پێشخەری و لەخۆوەی (المبادأة والمبادرة) لەلا دروست دەبێت و رۆژ لەدوای رۆژیش گەشە دەکات و لەداهاتوودا دەبێت بەبناغەیەکی پتەو بۆ کەسایەتی منداڵ، بەلام ئەگەر رێگرو بەربەست و کۆسپ و تەگەرە لەبەردەم منداڵ و ئەو رەوشت و چالاکیانەی سەرەوەدا دانراو

بەردەوام تێگەیەندرا کە ئەو لەهەموو کارو چالاکیەکانیدا هەڵەیە ئەوا وەك تاکێکی غەمبارو دڵتەنگ گەشەدەکات و تۆوی هەست کردن بەگوناهو شەرمەزاری لەناخیدا دەچێندرێ ( جلال، ١٩٨٥، ص١٧٦ ).

منداڵ لەرێگەی لاسایی کردنەوەی گەورەکان زۆر رەوشت و سیفاتی کۆمەڵەکەی فێردەبێت و لەمیانەیانەوە هەست بەبوونی خۆی دەکات. هەر لەم قۆناغەدا ویژدان وەك هێزێکی دەروونی ناوەکی دروست دەبێت و ئیتر منداڵ پابەند دەبێت بەبڕیارو هەڕەشەکانی ویژدان و جێگەی ترس و هەڕەشەی دایك و باوك و هێزی دەرەکی بۆ دەگرێتەوە، لەبەرئەوە زۆر گرنگە کە بوار بەمنداڵ بدرێت و لەسەر چالاکی و کردارەکانی هان بدرێت و زۆر بەکەمی ئازارو سزا لەتەکیدا بەکاربهێندرێ، هەروەها نابێت رێگەی پێش برکێی لێبگیرێت. ئەم قۆناغە بۆ منداڵ زۆر ناسك و شلۆقە چونکە ئەگەر لەم قۆناغەدا نەیتوانی شارەزای رۆڵی خۆی بێت و زانیاری تەواوی دەربارەی هەندێك لەچالاکی و کارو فەرمانەکانی داهاتووی دەست نەکەوت، ئەوا ناتوانێت لەقۆناغەکانی داهاتوودا بەسەر کۆسپ و گرفتەکانیدا زاڵ ببێت و تەم و مژی ترس و شەرم و گوناه چواردەوری دەگرێت. لەبەرئەوە زۆر پێویستە کە هەست بەدەست پێشخەری و لەخۆوە بەردەوام لەناخیدا پەرەپێبدرێت و ژینگەی گەشەکردنی بۆ دابین بکرێت.

## ٤- قۆناغی هەوڵدان و بەناکام گەیاندن لەبەرانبەر هەست کردن بەکەمی:

ئەم قۆناغە دەکەوێتە ناو قۆناغی چوونە قوتابخانەی سەرەتایی واتە لەتەمەنی شەش ساڵیەوە تاوەکو سەرەتای قۆناغی هەرزەکاری بەردەوام دەبێت، لەم قۆناغەدا منداڵ فێری ئەوە دەبێت چۆن رێزو خۆشەویستی کەسانی تری دەست بکەوێت لەبەرئەوەی دەتوانێت بەرهەمی هەبێت ئەویش لەرێگەی سەرکەوتنی لەفێربوونی خوێندنەوەو نووسین و بیرکاری، یان کاتێك بەرهەمێکی دەستی دەبێت. ئەگەر خێزان و قوتابخانە توانیان ژینگەی لەبارو گونجاو بۆ سەرکەوتن وهەوڵدان و بەناکام گەیاندنی چالاکیەکانی منداڵ

بسازێنن و پاداشت و پشتگیریان کردن، ئەوا هەست کردن بەهەوڵدان (الاجتهاد) و بەناکام گەیاندن (الانجاز) لەلای دروست دەبێت، بەلام ئەگەر نەیان توانی و منداڵان لەرێگەیانەوە تووشی ئازارو بێزاری و سەرنەکەوتنی یەك لەدوای یەك بوون ئەوا تۆوی هەست کردن بەکەمی لەناخیاندا دەچێندرێ و گیانی هەوڵدان و بەئاکام گەیاندن لەدەروونیاندا لەناو دەبرێت.

ئەگەر قۆناغی پێشوو بە پلەی یەکەم خەوو خەیاڵ و زیندەخەون بوو بێت ئەوا منداڵ هەوڵ دەدات لەم قۆناغەدا ئەو خەوو خەیاڵانەی لەکارو کردارێکی واقیعی و پراکتیکیدا بەرجەستە بکات، کەواتە زۆر پێویستە کە ژینگەی لەباری بۆ بخوڵقێندرێ. ئینجا ئەگەر منداڵ لەناو خێزاندا بەباشی پەروەردەو ئامادە نەکرا بۆ چوونە قوتابخانەی یان ژینگەی قوتابخانە هاندەر نەبوو بۆ منداڵ و حەزوو ئارەزووەکانی تێرنەکرد، یان لەسەردەستی مامۆستا تووشی ئازارو سووکایەتی پێکردن بوو، یان بەرنامەو پرۆگرامەکانی قوتابخانە لەسەرو ئاستی توانای منداڵەوە بوو، لەئەنجامی ئەو هۆکارانەی سەرەوە تووشی سەرنەکەوتن و پشت گوێ خستن بوو، ئەوا تووشی هەست کردن بەکەمی دەبێت و دوورنیە لەداهاتووشدا تووشی زۆر گرفتی دەروونی و کۆمەلایەتی و رەوشتی ناکۆمەلایەتی ببێت، بەڵگەش بۆ ئەو قسانەی سەرەوە (یادگارو نووسراوەکانی لاسارەکانن کە ئاماژە بۆ ئەوە دەکەن کە ژیانی قوتابخانەیان ناخۆش بووەو مامۆستاکانیان لەتەکیاندا باش نەبوون و وەك هاورێکانی تریان لەخوێندندا سەرکەوتنیان بەدەست نەهێناوەو لەدەرەوەی دیواری قوتابخانە زیاتر هەستیان بە دڵنیایی و کامەرانی کردووە، لەبەرئەوە وازیان لەخوێندن هێناوە) (جابر، ۱۹۷۷، ص٦٨).

## ٥- قۆناغی هەست کردن بەناسنامە لەبەرانبەر تێك چوونی رۆڵ:-

لەرێگەی راهێنانی کۆمەلایەتیەوە هەموو کۆمەڵگایەك هەوڵدەدات کە تاکەکانیان لەسەر رۆڵی داهاتوویان رابهێنن و پیشەو کارو حەزوو ئارەزووەکانیان بۆ دەست نیشان

بكەن، بۆ نموونە كوڕ بەشێوەیەك پەروەردە دەكەن جیاواز لەكچ، لەسەر ئەو بناغەیەی كە ئەو ڕۆڵەی كوڕ پێی هەڵدەستێت لەداهاتوودا جیاوازە لەو ڕۆڵەی كە كچ پێی هەڵدەستێت.

ئەم ناسنامەو دۆزینەوەی خودو زانینی ڕۆڵە، بەشێوەیەكی سەرنج ڕاكێش لەم قۆناغەدا سەرهەڵدەدات و هەرزەكار بەدوایدا دەگەڕێت. ئەم قۆناغە لەسەرەتای قۆناغی هەرزەكارییەوە دەست پێ دەكات، قۆناغی هەرزەكاریش قۆناغێكی ناسك و گرنگە لەژیانی مرۆڤدا، لەبەرئەوەی كۆمەڵێك گۆرانكاری فسیۆلۆژی و جەستەیی و ژیری و كۆمەلایەتی و هەڵچوونی گرنگ تیایدا ڕوودەدات، ئینجا ئەگەر كۆمەڵ و دامەزراوەكانی لە پێشەوەی هەمووشیان خێزان، ژینگەی لەبارو دروست بۆ گەشەكردنی هەرزەكار نەسازێنن، ئەوا هەرزەكار تووشی زۆر گرفتی دەروونی و كۆمەلایەتی و ئابووری دەبێت و لەوانەیە ڕۆڵی خۆی لێ تێك بچێ و وەك مرۆڤێكی بێ ناسنامەو لاوازو بێ بنەما لەكۆمەڵدا بەشێوەیەكی سادەو لە پەراوێزی ڕوداوەكاندا بژی، بەلام ئەگەر هەرزەكار ناسنامەی تایبەتی خۆی هەبوو، وە زانیشی ئەو كێیەو ڕۆڵ و جێگاو ڕێگای خۆی دۆزییەوەو پلەو پایەیەكی لەناو كۆمەڵەكەیدا هەبوو، هەستی بەسۆزو خۆشەویستی كەسانی چوار دەوری كردوو، دەستەو تاقم و كۆمەڵی خۆی هەبوو، شانازی بەچوونە ناوكۆمەڵ و دامەزراوەكانیەوە كرد، ئەوە ئەو كاتە ڕۆڵی خۆی و ناسنامەی دەزانێ و بەسەلامەتی دوور لەگرفت و ئەندێشە قۆناغی هەرزەكاری دەبڕێت. بەلام بەداخەوە هەندێك جار هەرزەكار لەئەنجامی هەندێك هۆكاری دەرەكی كە هیچ پەیوەندی بەتوانست و لێهاتوویی و ناسنامەیەوە نیە، تووشی گرفت و ئەندێشەی كۆمەلایەتی دەبێت و ڕۆڵی خۆی لێتێك دەچێت و لەناو كۆمەڵەكەیدا هەست بەئارامی و دڵنیایی ناكات و خۆی بەكەسێكی نامۆ دەزانێت، هۆكارەكانیش زۆرن لەوانە (توخم، ڕەگەز، ڕەنگ، چین و توێژی كۆمەلایەتی، زمان، باری ئابووری....هتد).

ئینجا لەهەرچ كۆمەڵگایەكدا، هەرزەكار لەئەنجامی ئەو هۆكارانەی سەرەوە هەستی بەنامۆیی و كەمی و خەم و خەفەت و ئازار كردوو، ئەو هەستەی لا دروست بوو كە تاكێكی بێزراوو پشت گوێ خراوو كەم توانایە، ئەوا ڕۆڵ و ناسنامەی لێتێك دەچێت و ئیتر یان

هەرزەکاریکی سەرەڕۆو لاسارو شەڕخواز یان تاکێکی گۆشەگیرو دوورە پەرێزو غەمبار دەبێت، لەهەردوو حاڵەتەکەدا ناتوانێت بەشێوەیەکی راست و دروست خۆی لەتەک کۆمەڵەکەیدا بسازێنێ.

## ٦- قۆناغی هاوکاری و یەکگرتن لەبەرانبەر گۆشەگیری:-

لەم قۆناغەدا باشترین بوار بۆ هاوڕێیەتی و دۆستایەتی و پێك هێنانی خێزان و دۆزینەوەی هاوسەری ژیان دەڕەخسێت و تاکیش خۆی ئامادەباشیەکی زۆری تێدایە بۆ ئەو یەکگرتن و دۆستایەتی و هاوپەیمانێتیە. ئەگەر تاك لەقۆناغی پێشودا سەرکەوتوو بوو، هەستی بەخودی خۆی و ناسنامەکەی کردبوو، کۆسپ و تەگەرە نەخرابێتە بەردەمی ئەوا بەئاسانی دەتوانێت ئەم قۆناغە ببڕێت،، چونکە تاك لەوون کردن و دۆڕاندنی خودو ناسنامەی خۆی ناترسێت، لەبەرئەوەی ژن هێنان یان شووکردن یەکگرتنی دوو خودە لەخودێکی تازەدا بەبێ ئەوەی هیچ یەکێك لەو دوو خودە خۆیان بدۆڕێنن یان لەدەست بدەن. ئینجا ئەگەر تاك بەسەلامەتی و سەرکەوتوانە بەقۆناغەکانی پێشوودا تێنەپەڕیبوو، ئەوە بەردەوام ترسی لەدەست دانی خودو ناسنامە سەرو دڵی دەگرێت و سەرکەوتوو نابێت لەهەڵبژاردنی هاوسەرو دۆست و هاوڕێی، هەر لەبەر ئەوەشە تەنیایی و گۆشەگیری و دوورەپەرێزی بۆ خۆی هەڵدەبژێرێت (جلال، ١٩٨٥، ص١٧٧-١٧٨).

رۆشنبیری و ژینگەی کۆمەڵایەتی و ئابووری رۆڵی سەرەکی لەسەرکەوتن یان سەرنەکەوتن بەسەر ئەو قۆناغانەی پێشوودا دەبینن. ئەگەر تاك لەکۆمەڵگایەکدا بژی بەردەوام سەرکوت بکرێت و ئازادی و سەربەستی و سەربەخۆیی زەوت بکرێت و هەردەم لەژێر هەڕەشەو چاو سوورکردنەوەو توندوتیژیدا ژیان بەسەربەرێت و بواری داهێنان و گوزارشت کردن لەخودو دۆزینەوەی ناسنامەی پێنەدرێت و گیروگرفتی کۆمەڵایەتی و ئابووری تر سەرو دڵی گرتبێ، ئەوا بەهیچ شێوەیەك ئەو کەسە مرۆڤێکی سوودبەخش و داهێنەری کۆمەڵایەتی و دەروون دروستی لێدەرناچێت، لەبەرئەوە ئەگەر کۆمەڵ بیەوێت تاکەکانی

لەژیاندا دەروون ساغ و سەرکەوتووبن، دەبێت ئەو کۆسپ و تەگەرانەی سەرەوە لەرێگایان لابدەن و بواری گەشەکردنیان بۆ برەخسێنن و بەگیانێکی برایانەو دیموکراسیانە گۆشیان بکەن.

## ٧- قۆناغی باوکایەتی و بەرهەم هێنان لەبەرانبەر وەستان و نەبەکامی:-

مەبەست لەم قۆناغە هەلگرتنی بەرپرسێتی منداڵ بوون و بەخێوکردنیان و دابین کردنی پێداویستیە گرنگەکانیان و چاودێری کردنیان و پێدانی سۆزو خۆشەویستیە بەمنداڵەکان، بەلام ئەو دایك و باوکانەی کە منداڵەکانیان پشت گوێ دەخەن و ناتوانن رۆلی باوکایەتی و دایکایەتی بگێرن و لەژیانی خێزانیاندا سەرنەکەوتوون، ئەوە ئەو جۆرە دایك و باوکانە بەهیچ شێوەیەك ناتوانن ببن بەکەسێکی بەرهەم هێنەرو خولقێنەر، کە ئەمەش بۆ باش پەروەردە نەکردنی ئەو دایك و باوکانە لە قۆناغەکانی پێشوتر دەگەرێتەوە (جلال ،١٩٨٥،ص١٧٨) لەبەر ئەوەی باوکایەتی و دایکایەتی تەنها مانای توانای منداڵ بوون نیە، بەلکو مانای بەخێوکردن و پەروەردەکردنی ئەو منداڵانەو گێرانی رۆلی باوك و دایکی راستەقینەیە، بەلگەی زۆریش لەو بارەیەوە هەیە، کە زۆر باوك و دایك هەن خاوەن منداڵن بەلام کەمتەرخەم و نەشارەزان و هەست بە لێپرسراویەتی ناکەن و هەست ناکەن کە منداڵەکانیان ئەمانەتن لەئەستۆیانداو بنیاتنانی کەسایەتیان ئەرکی سەرەکیانە. هۆی سەرەکی ئەو سەرنەکەوتنەی دایك و باوك دەگەرێتەوە بۆ قۆناغەکانی تر، چونکە ئەگەر مرۆڤ خاوەنی ناسنامەی خۆی نەبێت و بڕوای بەخۆی و توانستەکانی بەهێز نەبێت و بەچاوی گومان و دوودڵیەوە بڕوانێتە خودی خۆی و دیاردەکانی ژیان، ئەوا بەهیچ شێوەیەك مرۆڤێکی بەرهەم هێنەرو خولقێنەر نابێت و بە پێچەوانەوە وەك منداڵ و هەرزەکار هەلس و کەوت دەکات و لەگەڵ منداڵەکانیدا دەکەوێتە ململانێ و پێش برکێ لەجیاتی پەروەردە کردن و گێرانی رۆلی باوکایەتی و دایکایەتی، ئینجا ئەگەر بەوورد‌ی لەسەرنەکەوتنی ئەو دایك و باوکانە بکۆلینەوە ئەوا دەگەینە ئەو بڕوایەی کە نەبوونی ژینگەی لەبار بۆ گەشەکردن دەبێتە هۆی هەرەس هێنان و سەرنەکەوتنی مرۆڤ لەگشت

لەباریش (دابین کردنی پێداویستیە گرنگەکانی بوارەکانی ژیاندا، مەبەست لەژینگەی مرۆڤەو ڕێزگرتن و، دادوەری، یەکسانی، بڕوا بەخۆبوون، سووکایەتی پێنەکردنی تاك، دڵنیابوون و بڕوابوون بەپاشەڕۆژ، هەست کردن بەئەمن و ئاسایشە) کە سەرجەم ئەو هۆکارانە بەرپرس و زامنی مرۆڤایەتی مرۆڤن و وای لێدەکەن کە کاڵای مرۆڤایەتی و خۆنەویستی و خۆشەویستی نیشتمان و تاکەکانی تری کۆمەڵ بەباڵایدا ببڕدرێت و تاکێکی بەرهەم هێنەرو خوڵقێنەر دەربچێت.

## ٨- قۆناغی کامڵی و پتەوی خود لەبەرانبەر هەست کردن بەبێ هیوایی و هەرەس هێنان:-

ئەم قۆناغە بەترۆپك و پلە پۆپەی قۆناغەکانی پێشوو تەواوکەریان دادەنرێت. کامڵی و پتەوی خود مانای بەرەنگار بوونەوەی ژیان و خۆسازاندن لەتەکیداو مامەڵە کردنێکی واقیعیانەیەو رازی بوونە لەخودو بڕوا هێنانە بەتوانستەکانی. لەلایەکی تریشەوە ئەو کەسە لەژیاندا بەختەوەرەو شانازی بەبەرهەم و داهێنانەکانیەوە دەکات. هەروەها ئەو کەسانەی کە خودێکی پتەوو کامڵیان هەیە رێزی دایك و باوکی خۆیان دەگرن و لێیان وەڕس نابن و دڵسۆزو بەوەفان بۆیان، هەروەها ئەو مرۆڤانە خاوەنی فەلسەفەو بۆچوون و کەرامەت و بیروباوەڕی تایبەتی خۆیانن و ئامادەن لەپێناویادا خۆیان بەخت بکەن و بەرەنگاری هەموو کۆسپ و بەربەستەکان ببنەوە بەبێ ئەوەی هەست بەبێ هیوایی و هەرەس هێنان بکەن. بەڵام ئەو کەسەی خاوەنی خودی کامڵ و پتەوی خۆی نەبێت، ئەوا بەردەوام لەبارێکی دەروونی ئاڵۆزدا دەژی و لەمردن دەترسێ و هەر کاتەو خەریکی پیشەو کارێکەو بەردەوام هەوڵی گۆڕینیان دەدات و بیروباوەڕو فەلسەفەیەکی نیمچە نەگۆڕیان نیەو لەچارەنووس و پاشەڕۆژی خۆیان دڵنیانین و زۆرجار هەست بەبێ هیوایی و رەش بینی دەکەن.

ئەمانەی سەرەوە ئەو قۆناغانەن كە (ئەرك ئەریكسۆنی) زانا دیاری كردوون و لەو بڕوایەدایە كە هەموو مرۆڤێك بەو قۆناغانەدا تێدەپەڕێت و هەر قۆناغێكیش دەبێت بەتەواوكەری قۆناغی پێشوترو بناغەی قۆناغی داهاتوو. بەلأم نابێت ئەوەمان لەبیر بچێت كە هەموو كات لەتوانادا هەیە دەلاقەو كەلێنەكانی كەسایەتی تارادەیەكی باش پڕ بكرێتەوە، واتە ئەگەر مرۆڤ لەیەكێك لەقۆناغەكانی ژیانیدا تووشی نووقستانی و كەم و كورتی بوو ئەوا دەتوانێت لەقۆناغەكانی تردا قەرەبووی بكاتەوە بەمەرجێك ژینگەی لەباری بۆ بخوڵقێندرێ و بنەماكانی سەركەوتنی بۆ دابین بكرێت. بەڵگەی زۆریش لەو بارەیەوە هەیە، زۆربەی دەرئەنجامی توێژینەوەكان و لیستی ناوی نەخۆشەكانی پزیشكە دەروونیەكان ئاماژە بۆ ئەوە دەكەن كە زۆر لەو مرۆڤە دەروون نەخۆشانەی چاوپێكەوتنیان لەگەڵ كراوە، دوای هەوڵدانێكی زۆرو چاككردنی ژینگەی خێزانی و كۆمەڵایەتیان، پێش كەوتنێكی باشیان بەدەست هێناوەو لەبڕوا بەخۆنەبوون و رەش بینی و بێ هیوایی و پاشكۆیی و هەست بەكەمی كردن رزگاریان بووەو رۆژ لەدوای رۆژیش زیاتر گەشەیان كردووە.

## «پرۆسەی فێر بوونی ڕۆڵی کۆمەلایەتی (Gender)»

منداڵ لەو ڕۆژەوە کە لەدایک دەبێت، لەڕێگەی ڕاهێنانی کۆمەلایەتیەوە (التنشئة الأجتماعية) فێری زۆربەی داب و نەریت و بەها کۆمەلایەتیەکانی دەکەن. یەکێکیش لەگرنگترین لایەنە کۆمەلایەتیەکان کە منداڵ فێری دەکرێت ڕۆڵی کۆمەلایەتی (الدور الاجتماعی).

مەبەستیش لەڕۆڵی کۆمەلایەتی ئەو پرۆسەیە کە منداڵ لەڕێگەیەوە فێری ئەو بیرو باوەڕو هەست و سۆزو چالاکیانە دەکرێت کە لەکۆمەڵگاکەیدا گونجاوو شیاوە بۆ توخمەکەی، ڕۆڵی کۆمەلایەتی بەچەنددها شێواز پێناسە کراوە لەوانە:-

١. فریمان/ لەو بڕوایە دایە کە ڕۆڵی کۆمەلایەتی بریتیە لەحەزو ئارەزووی تاک بۆ ئەو بەهاو بابەتانەی کە گونجاوە بۆ توخمەکەی. (Freeman & others ; ١٩٧٥, P; ١٠٥).

٢. لیڤیتین/ دەڵێت ئەو ڕەوشتەیە کە گونجاوو شیاوە بۆ توخمێك و لەهەمان کاتدا نەگونجاوو نەشیاوە بۆ توخمەکەی تر (Levitin ; ١٩٧٢; P: ١٣٠٩).

٣. بارۆن/ ئەو پرۆسەیە کە لەمیانەیەوە منداڵان فێری ناسنامەو ڕۆڵی کۆمەلایەتی خۆیان دەکرێن. (Baron ; ١٩٨٠ ; P : ٣٩٠).

لەبەر ڕۆشنایی ئەو پێناسانەی سەرەوە دەگەینە ئەو ڕاستیەی کە زۆربەی زۆری ئەندامانی هەموو کۆمەڵگایەك (پێش کەوتوو بێت یان دواکەوتوو)، ئەگەر بەشێوەیەکی هەستی بێت یان نەستی (اللاشعور)، لەسەر ئەوە کۆکن کە دەبێت هەڵس و کەوت و بیر کردنەوەی نێرەکان لەهەندێك لایەنەوە لەمێیەکان جیاوازبن (کونجر، ١٩٧٠، ص٢٣٢). بۆ ئەم مەبەستەش زۆر جار پەنا بۆ سزادانی ڕەوشتی نەشیاو بۆ توخمی منداڵ و پاداشت کردنی ڕەوشتی گونجاو بۆ توخمی منداڵ دەبەن. کەواتە مەبەست لە پرۆسەی فێربوونی ڕۆڵی سێکسی ئەوەیە کە کوڕو کچ فێری ئەو چالاکی و یاری و پیشەو جل و بەرگانە بکرێن، کە شیاوو دروستن بۆ توخمەکانیان.

## ئامرازەكانی فێر كردنی ڕۆڵی كۆمەلایەتی:

خێزان و دام و دەزگا كۆمەلایەتیەكانی تری كۆمەڵ، بەم شێوازو ئامرازانەی خوارەوە منداڵ فێری ڕۆڵی كۆمەلایەتی دەكەن:-

### ١. سزاو پشت گوێ خستن:

دایك و باوك لەسەر ئەوە كۆكن كە دەبێت كوڕ وەك توخمی نێر هەڵس و كەوت بكات و ڕەوشتی پیاوانە بێت و لەهەمان كاتیشدا كچ وەك توخمی مێ بجووڵێتەوە، بۆ ئەوەی تاكێكی سوود بەخش و دەروون دروست بێت لەناو كۆمەڵەكەیدا، ئینجا هەر چ كاتێك منداڵ بەپێچەوانەی ئەو بەهاو پێوەرانە هەڵس و كەوتی كردو ئەو سنوورەی بەزاند كە بۆی دیاری كراوە، ئەوە دەكەوێتە بەر هەڕەشەو سزاو ڕق و كینەی دایك و باوك و كەسانی چواردەور. بۆ نموونە ئەگەر كوڕ لەزۆر هەڵس و كەوتدا لاسایی دایكی كردەوە، ئەوا لێی قبوڵ ناكرێت و ڕووبەڕووی بێزراوی و پشت گوێ خستن دەبێتەوە. ئینجا لەبەر ئەوە منداڵ بەناچاری و لەترسی سزاو ئازاری كەسانی چواردەوری، پەنا بۆ ئەو ڕەوشت و بیر كردنەوەو پیشانە دەبات كە لەگەڵ داب و نەریت و بەهای كۆمەڵەكەیی و توخمەكەی خۆیدا دەگونجێت و لەو شتانە دوور دەكەوێتەوە كە لەگەڵ خاسیەتەكانی توخمەكەیدا (وەك نێر یان مێ) ناگونجێت.

### ٢. دەست كەوتنی سۆزو خۆشەویستی:

هاوشان لەگەڵ سزاو ئازار، زۆربەی دایكان و باوكان پەنا بۆ پاداشت كردنی ڕەوشتە گونجاوەكانی منداڵەكانیان دەبەن، بەم شێوەیەش منداڵ لەوە تێدەگات، ئەگەر وەك كەسانی سەر بەتوخمەكەی خۆی هەڵس و كەوت بكات، ئەوا سۆزو خۆشەویستی و ڕەزامەندی دایك و باوك و كەسانی چواردەوری دەست دەكەوێت، ئینجا لەبەر ئەوەی منداڵ

پێویستیەکی زۆری بەسۆزو خۆشەویستی و بەزەیی کەسانی چواردەوریەتی، بۆیە زۆر جار بەناچاری پەنا بۆ ئەو ڕەوشت و هەڵس و کەوتانە دەبات، کە دەبنە مایەی ڕەزامەندی دایك و باوك، لەهەمان کاتیشدا لەو کارو کردەوانە دوور دەکەوێتەوە، کە دەبنە مایەی ڕەنجاندن و لەدەست دانی سۆزو خۆشەویستی دایك و باوك.

## ٢. خۆخستنە شوێن:

مەبەست لەخۆخستنە شوێن (التقمص)، ئەو میکانیزمە دەروونیەیە، کە لەمیانەیدا منداڵ (بیر کردنەوەو، هەست کردن و ڕەوشت و هەڵس و کەوتی) کەسێك یان کۆمەڵێکی تر، بەموڵکی خۆیی و بەخاسیەت و سیفاتی خۆی دەزانێ. شایانی باس کردنە کە زۆر جار خۆخستنە شوێن لەسەر ئاستی نەستی (اللاشعور) ڕوو دەدات و تاك هەستی پێ ناکات.

منداڵ لەڕێگەی خۆخستنە شوێنەوە، زۆر ڕەوشت و سیفات و خاسیەتی دایك و باوکی فێر دەبێت بەتایبەتیش (هی ئەوەیان کە وەك توخمەکەی خۆی وایە)، واتە بەزۆری کوڕ لاسایی باوکی و کچ لاسایی دایکی دەکاتەوەو لەڕێگەی خۆخستنە شوێنی ئەوانەوە زۆر شت لێیانەوە فێر دەبێت، چونکە کاتێك کوڕ لاسایی باوکی دەکاتەوە ئەوا دەبێتە مایەی ڕەزامەندی دایك و باوك و لەلایەکی تریشەوە کوڕ هەست بەو لێك چوونیەی نێوان خۆی و باوکی و کچیش بەو لێك چوونیە جەستەییەی نێوان خۆی و دایکی دەکات، کە ئەمەش دەبێت بە پاڵنەرێکی تر بۆ ئاسانکردنی پرۆسەی خۆخستنە شوێن.

## چۆنیەتی گەشەکردن و دەرکەوتنی ڕۆڵی کۆمەڵایەتی:-

گومانی تێدا نیە کە منداڵ دوای لەدایك بوون هیچ شتێك دەربارەی کۆمەڵ و داب و نەریتەکانی نازانێت، بەڵام ئامادەباشی ئەوەی هەیە کە فێری زۆربەی دیاردەکانی ژیان و کۆمەڵەکەی ببێت، واتە منداڵ لەسەرەتای ژیانیدا هیچ شتێك دەربارەی ڕۆڵ و کارو

فەرمانەكانی نازانێت بەڵكو كۆمەڵ و دام و دەزگاكانی (لە پێشەوەی هەمووشیان خێزان) رۆژ لەدوای رۆژ فێری دیاردەكانی ژیانی دەكەن، یەكێكیش لەو داواكارییانە ئەوەیە كە دەبێت منداڵ فێری رۆڵی كۆمەلایەتی خۆی ببێت. منداڵ تاسالی دووهەمی ژیانی زۆر بەزەحمەت دەتوانێت هەندێك شتی سادە دەربارەی رۆڵی كۆمەلایەتی فێر ببێت هەرچەندە زانایان (كۆهن و هاورێكانی) (Kuhn & others ; ١٩٧٨) لەئەنجامی یەكێك لەتوێژینەوەكانیان گەیشتنە ئەو راستیەی كە منداڵان لەتەمەنی (٢) دوو ساڵیدا هەندێك زانیاری بنەڕەتی دەربارەی رۆڵە كۆمەلایەتیە گونجاوەكانی ناو كۆمەڵەكەیان دەزانن.

هەروەها خاتوو (لندا دافیدۆف)یش لەو بڕوایە دایە كە منداڵانی تەمەن (٢) دوو ساڵان زۆر شتی (وەك جل و بەرگ و یاری و... هتد) گونجاو بۆ توخمی خۆیان لەخێزانەكانیانەوە فێر بوون (دافیدوف، ١٩٨٣، ص٧٦٨).

بەلام گومانی تێدا نیە منداڵی تەمەن (٥) پێنج ساڵان زۆر شت دەربارەی ئەو چالاكی و جل و بەرگ و یارییانە دەزانێت، كە گونجاوە بۆ توخمەكەی (وەك توخمی نێر یان مێ)، وە لەگەڵ بەهاو داب و نەریتی كۆمەڵەكەشی دەگونجێت وەك (یاری كردن بەچەك و بووكە شووشە، كەرەستەكانی چێشتخانە، كەل و پەلی دروما‌ن كردن، كەرەستەی بیناسازی و خانوو دروست كردن، چاودێری كردن و بەخێو كردنی منداڵی ساوا، جل و بەرگ لەبەركردن... هتد)، ئینجا ئەگەر لەتەمەنی (٤-٥) چوار پێنج ساڵاندا ئەو یاری و چالاكی و كەل و پەلانەیان پیشان بدرێت و داوای ئەوەیان لێبكرێت كە هەندێك هەلبژێرن، ئەوا زۆر بەئاسانی زۆربەیان ئەو كەل و پەل و یاری و چالاكیانە هەلدەبژێرن كە گونجاوو شیاوە بۆ توخمەكەیان، واتە كورەكان حەز بەدەمانچەو تفەنگ و كەل و پەلی بیناسازی و میكانیكی دەكەن بەلام كچەكان بووكەشووشەو لانك و كەرەستەی چێشت خانەو تەنورەو چاودێری منداڵی ساوا بۆ خۆیان هەلدەبژێرن: (Mussen & others ; ١٩٦٣).

زانیاریەکان ئاماژە بۆ ئەوە دەکەن کە ڕێژەی (٣/٢) تا (٤/٣) سێ لەسەر چواری منداڵان لەتەمەنی (٣) سێ ساڵیدا، دەتوانن کە توخمی خۆیان بزانن کە گوایە (کوڕن) یان (کچ) وە پرۆسەی ناسینی توخم لەسەرخۆیەو وورده وورده گەشە دەکات. لەتەمەنی (٢) دوو ساڵیەوە دەست پێدەکات وە لەسێ (٣) ساڵیدا بەڕوون و ئاشکرایی دەردەکەوێت و لەتەمەنی (٥) پێنج ساڵیشدا زۆربەی منداڵان دەتوانن هەردوو ڕۆڵی بایۆلۆژی و دەروونی نێرو مێ لەیەکتری جیا بکەنەوە. (Brown, ١٩٦٤).

بەم شێوەیە منداڵ فێری ڕۆڵی داهاتووی دەکرێت و هەموو شێوازێکیش (لەترس و هەڕەشەو چاو سوور کردنەوەو پاداشت و هاندان) بۆ سەرکەوتنی ئەو پرۆسەیە بەکار دەهێنرێت. ئا لێرەدا پرسیارێك خۆی قووت دەکاتەوە، ئەویش ئەوەیە بۆچی هەموو کۆمەڵگاکان بەو شێوەیە گرنگی بەفێر بوونی ڕۆڵی سێکسی دەدەن، باشە نابێت هەردوو توخمەکە لەزۆر چالاکی و حەزو ئارەزوودا وەك یەکن بن؟ لەوەڵامی ئەو پرسیارەدا زۆربەی تاکەکانی ئەو کۆمەڵگایانە دەڵێن، لەبەرژەوەندی کۆمەڵ و بەردەوام بوونی ژیانی ئاسایدایە کە دەبێت هەر توخمە کارو چالاکی و حەزو ئارەزووی تایبەتی خۆی هەبێت و نابێت هیچ توخمێك دەست بخاتە کارو فەرمانی توخمەکەی تر، ئەگینا شیرازەی کۆمەڵ و خێزان تێك دەچێت، لەلایەکی تریشەوە بونیادی جەستەیی و فیسۆلۆژی هەردوو توخمی نێرو مێ لە زۆر لایەنەوە جیاوازن لەیەکتری، کە ئەمەش بۆتە هۆی ئەوەی کە هەندێك کارو چالاکی بۆ نێر گونجاوترو باشتر بێت وەك لەمێ وە بە پێچەوانەشەوە.

ڕاستە هەندێك کارو چالاکی و پیشەی هاوبەش لەنێوان هەردوو توخمی نێرو مێ دا هەیەو لەتوانای هەردووکیاندا هەیە بیکەن، بەڵام ئەوەی کە لێرەدا مەبەستمانە ئەو کارو پیشەو چالاکیانەیە کە تام و چێژ دەدەن بەژیان و بنەماو بناغەی فسیۆلۆژی و دەروونی تایبەتی خۆیان هەیە. جیاکردنەوەی هەردوو توخمی نێرو مێ و دیاری کردنی ڕۆڵەکانیان هەر لەدوای لەدایك بوونەوە دەست پێ دەکات، ئەویش بەوەی کە هەر لەیەکەم ڕۆژی لەدایك بوونی منداڵەوە دایك و باوك بەدوای ناوی گونجاوو لەبار بۆ توخمی منداڵەکەیان

دەگەڕێن. لەلای هەمووشمان ئاشكرایە كە لەناو زۆربەی كۆمەڵگاكانی جیهاندا ناوەكانی نێرو مێ لەیەكتری جیاوازن، ئینجا دوای ئەوە دایك و باوك و كەسانی چواردەوری منداڵ جل و بەرگ و یاری تایبەتی و گونجاو بۆ منداڵەكانیان دەكڕن، بۆ نموونە ئەگەر كوڕ بێت ئەوا جۆرە جل و بەرگێكی لەبەر دەكەن و بەشێوەیەك پرچی شانە دەكەن و دەیڕازێننەوە كە جیاواز بێت لە كچ، هەروەها دەچن (تفەنگ و دەمانچەو ماشێن و خەنجەرو... هتد) بۆ كوڕو (بووكە شووشەو لانك و قاپ و قاچاغ و مل وانكەو دەرزی و دەزوو.... هتد) بۆ كچەكانیان دەكڕن. بەم شێوەیە وورده وورده خێزان و دام و دەزگا كۆمەڵایەتیەكانی تر، ڕۆڵی سێكسی منداڵەكانیان دیاری دەكەن.

## گرنگی دایك و باوك لە پرۆسەی فێر كردنی ڕۆڵی كۆمەڵایەتی:

خێزان یەكەم دامەزراوو خانەی كۆمەڵایەتیە كە ڕۆڵی گرنگ لە پەروەردە كردنی منداڵدا دەبینێت، گومانیشی تێدا نیە كە یەكەم كەسی گرنگ لەژیانی منداڵدا دایك و باوكە، لەبەر ئەوە دایك و باوك ڕۆڵی گرنگ و ترسناكیان لەگەشەكردنی ڕۆڵی سێكسی منداڵەكانیاندا هەیە، چونكە هەر ئەوانن كە دەبن بەنموونەی سەرەكی و زیندوو بۆ خۆخستنە شوێن و لاسایی كردنەوەی منداڵەكانیان. ئینجا ئەگەر دایك و باوك ڕۆڵی خۆیان لەدەست دابوو یان لەبەر هەر چ هۆیەك بێت لەگەڵ منداڵەكانیان نەژین و دوور بن لێیان، ئەوا كەم و كورتی و نووقستانی زۆر دەكەوێتە كەسایەتی منداڵەكانیانەوە، ئەوەی زیاتریش زەرەر بەمنداڵ دەگەیەنێت نەبوونی جێگرە (بدیل) بۆ دایك و باوك لەكاتی لەماڵ نەبوون و دووركەوتنەوەیان.

بوونی باوك لەناو خێزاندا تەنها بۆ خۆخستنە شوێن و لاسایكردنەوە پێویست نیە، بەڵكو زۆر زۆریش پێویستە بۆ سزادانی ئەو هەڵس و كەوتانەی كە لەگەڵ توخمی منداڵەكەی ناگونجێت، لەهەمان كاتیشدا بۆ پاداشت كردن و هاندانی ئەو ڕەوشتانەی كە لەگەڵ توخمی منداڵەكەیدا دەگونجێت، چونكە ڕەوشتی (كوڕانە بۆ كچ)و (ژنانە بۆ كوڕ)

خراپەو دەبێت بەرێگر لەبەردەم خۆسازاندنی ئەو جۆرە منداڵانەدا (الغریب، ١٩٧١) (القیسی، ١٩٨٨) (Lynn , ١٩٧٨).

دەرئەنجامی توێژینەوە مەیدانیەکان ئاماژە بۆ ئەوە دەکەن، کە باوك زیاتر لەدایك گرنگی بەڕۆڵی کۆمەلایەتی ورەوشتی گونجاو بۆ توخمی منداڵەکانی دەدات، هەروەها سوریشە لەسەر ئەوەی کە دەبێت منداڵەکانی وەك گەورە قسەو هەڵس و کەوت بکەن، ئەم جۆرە مامەڵەیەش باوکان زیاتر لەگەڵ کوڕەکانیان پەیڕەوی دەکەن. (Brown;١٩٦٤).

لەلایەکی تریشەوە (ڕۆسیلی) زانا گەیشتە ئەو ڕاستیەی کە کار لێککردن (التفاعل) و هاوکاری باوك لەگەڵ ئەندامانی خێزانەکەی ڕۆڵی نێرایەتی کوڕەکانی بەهێزتر دەکات و فێر بوونی ئەو ڕۆڵەش ئاسانتر دەکات. (Russell ; ١٩٧٨). بێگومان ئەمەش دەمان گەیەنێتە ئەو دەرئەنجامەی کە لەماڵ نەبوونی باوك و دوورکەوتنەوەی لەخێزان دەبێتە هۆی ئەوەی کە کوڕەکانیان بەتەواوی فێری ڕۆڵی کۆمەلایەتی خۆیان نەبن، ئینجا ئەگەر ڕێکەوتی کرد منداڵ لەگەڵ ئەوەشدا کە لەباوکی بێ بەش بووە، هیچ کەسێکی جێگری باوکی وەك (برای گەورە، خاڵ، مام، باپیر) لەماڵیشیاندا نەبێت بۆ ئەوەی کەمێك لەخەم و خەفەتەکانی نەبوونی باوکی بۆ کەم بکاتەوە، ئا لەم کاتانەدا زۆر لەمنداڵەکانیان (بەتایبەتی کوڕەکانیان) ڕەوشتی ژنانەو مێیایەتی فێر دەبن، کە ئەمەش لەداهاتوودا گرفتی زۆریان لەناو کۆمەڵدا بۆ دروست دەکەن.

دەرکەوتووە کە ئەو خێزانانەی توخمی نێر (باوك، برای گەورە، مام، خاڵ، باپیر) وەك نموونە بۆ نێرایەتی کوڕەکانیان لەناویاندا نیەو بواری کار لێککردنی نێرەکانیش بۆ کوڕەکانیان نەڕەخساوە، ئەوا ڕۆڵی سێکسی کوڕەکانیان دەشێوێ و پلەی نێرایەتیان کەم دەبێت و لە زۆر هەڵس و کەوتدا ژنانی دەبن (Hetherington , ١٩٨٦).

بەلام ئەگەر جێگری باوك لەناو ماڵدا هەبوو، ئەوا کوڕەکان لاسایی ئەو جێگرانە دەکەنەوەو پلەی نێرایەتی و ڕەوشتی کوڕانەیان زیاتر دەبێت، دەرئەنجامی توێژینەوەکانی بیللری زانا (Biller,١٩٧٦) ئەو ڕاستیانەی بەدەرخست کە پلەی

نێرایەتی ئەو منداڵانەی باوكیان نەبوو بەڵام جێگری باوكیان هەبوو زۆر زیاتر بوو لەپلەی نێرایەتی ئەو كوڕانەی كە باوكیان نەبوو لەهەمان كاتیشدا هیچ كەسێكی تر نەبوو كە جێگەی باوكیان بۆ بگرێتەوە. كەواتە كەسانی تری وەك (برای گەورە، مامۆستای پیاو..... هتد) لەتوانایاندا هەیە هەندێك لەو كەلێن و دەلاقانەی كە نەمانی باوك دروستیان دەكات پڕ بكەنەوە، لەبەرئەوە زۆر پێویستە كە خێزان و كۆمەڵ هەوڵی دۆزینەوەو دابین كردنی جێگر بۆ منداڵەكانیان بدەن بۆ ئەوەی نەمانی دایك و باوك كەسایەتی منداڵەكانیان تێك نەشكێنێ.

## زیانەكانی فێر نەبوونی ڕۆڵی كۆمەڵایەتی گونجاو:-

ئەو خاسیەت و سیفات و ڕۆڵانەی كە كۆمەڵ و داب و دەزگاكانی بۆ هەریەك لەتوخمی (نێرو مێ)ی دیاری دەكەن، دەبێت بەپێوەرو جۆرێك لەداب و نەریتی نەگۆڕی ئەو كۆمەڵگایە، ئینجا هەر چ كەسێك پێشێلی بكات و پابەند نەبێت پێیانەوە، ئەوا دەكەوێتە بەر هەڕەشەو سزاو ئازاری كۆمەڵەكەی. لەبەر ئەوە هەر چ یەكێك لەتوخمی (نێر) یان (مێ) لەبەر هەر چ هۆیەك بێت، نەیتوانی فێری ڕۆڵی سێكسی گونجاو بەتوخمەكەی خۆی ببێت، ئەوا لەژیانی ڕۆژانەیدا تووشی زۆر گیروگرفت دەبێت، چونكە ئەو هەڵس و كەوتەی دژی خواست و بۆچوونی زۆربەی تاكەكانی كۆمەڵەكەیەتی. یەكێك لەدەرئەنجامی توێژینەوەكان ئاماژە بۆ ئەوە دەكات (ئەگەر منداڵ لەدایك و باوك بێ بەش بوو ئەوا زۆر بەزەحمەت دەتوانێت خۆی لەگەڵ ژینگە كۆمەڵایەتیەكەی بسازێنێ و گەشە كردنی كۆمەڵایەتیشی دوادەكەوێت، لەلایەكی ترەوە، ئەگەر منداڵەكە كوڕ بوو ئەوا بەنەمانی باوك و ئەگەر كچ بوو ئەوا بەنەمانی دایكی زەرەرێكی زۆری لێ دەكەوێت) (Bigner ; ١٩٧٩. هەروەها (ڤینی) زاناش گەیشتە ئەو ڕاستیەی كە زۆربەی حاڵەتەكانی نێرایەتی لەلای ئافرەتان و مێیایەتی لەلای پیاوەكان بەزۆری بۆ هۆكاری دەروونی (نەك هۆكاری فسیۆلۆژی) دەگەڕێتەوەو كوڕ لەباوك و كچیش لەڕێگەی دایكیەوە خاسیەت و سیفاتەكانی تایبەت بەتوخمەكەی خۆی فێر دەبێت (ڤێن، ١٩٥٩).

لەلایەکی تریشەوە هەردوو زانایان (سبنس) و (هلمریچ) (Spence & Helmreich ، ١٩٧٨) گەیشتنە ئەو دەرئەنجامەی کە پەیوەندییەکی پۆزەتیڤانە لەنێوان هەردوو خاسیەت و سیفاتی (نێرایەتی) و (مێیایەتی) لەلایەك و ڕێزگرتنی خود (أحترام الذات) لەلایەکی ترەوە هەیە، واتە ئەو کوڕانەی کە پلەی نێرایەتی و ئەو کچانەش کە پلەی مێیایەتی لەلایان بەرزە، ئەوا بەچاوی ڕێزو خۆشەویستیەوە سەیری خودی خۆیان دەکەن. بەلام نزمی پلەی (نێرایەتی) لەلای کوڕو (مێیایەتی) لەلای کچ، دەبێتە هۆی ئەوەی کە بەچاوی نزم و نێگەتیڤانە بڕواننە خودی خۆیان (Massad : ١٩٨١)، کە ئەمەش بێگومان ڕەنگدانەوەی خراپی لەسەر باری دەروونی ئەو کەسانە دەبێت و لەداهاتووشدا کۆمەڵێك گرفتی دەروونی و کۆمەلایەتیان بۆ دروست دەکات.

دەرئەنجامی توێژینەوەیەکی زانایان (روس) و (کوهن) (Ross & Cohen)، ئاماژە بۆ ئەوە دەکات، کە ئەو کوڕانەی پلەی نێرایەتیان بەرز بوو زیاتر چوست و چالاك و بەتواناتر بوون لەهەڵهێنان و چارەسەر کردنی گیروگرفتەکان و زاڵ بوون بەسەریانداو هەروەها باشتریش خۆیان دەسازاند، لەگەڵ فشارو ناخۆشیەکانی ژیان، لەو کوڕانەی کە پلەکانی نێرایەتیان نزم بوون.

دەرئەنجامی ئەو توێژینەوانەی سەرەوەو چەندەها توێژینەوەی تر ئاماژە بۆ ئەوە دەکەن، ئەگەر تاك نەیتوانی ڕۆڵی کۆمەلایەتی خۆی فێر بێت، ئەوا دەکەوێتەبەر فشارو پلارو تیرو توانجی کەسانی ترو بەچاوی نزم سەیری خۆی دەکات و بەردەوام ڕووبەڕووی گرفتی دەروونی و کۆمەلایەتی دەبێتەوەو دوور نیە چەندەها ناوو ناتۆرەو نازناوی ناشیرینی بخەنە پاڵ لەوانە (خولە ژنانی، ئەحە ژنانی، لەحیزبی یوسفە، نێرە کوڕانی، سەرەژنانی، نێرەموك..... هتد). دەگێڕنەوە دەڵێن (خوالێخۆشبوو -یوسف-ی مێردی -خاتوون-ی برین پێنج نموونەی پیاوی ماڵ و ژێر دەستی ژن بووە، جا هەر پیاوێك لەسلێمانیدا گەردن کەچی ژنەکەی بوایە، پێیان ئەگووت لەحیزبی یوسفە، ئەویش ئەیگووت: خۆ من لەماڵەوە جل بەدەست ناشۆم، بەماکنە شوشتم) (بابان، ١٩٩٣، ١٦٧).

## گەشەکردنی ئەخلاقی (النمو الخلقي)

**پێشەکی:**

گومانی تێدا نیە کە ئاکار(ئەخلاق)و کرداری جوان بڕبڕەی پشتی کۆمەڵگایەو تەنها زامنە بۆ خۆڕاگری کۆمەڵگاو شارستانیەت و مانەوەی لەسەر ڕێچکەی ئاسایی خۆی، بەلام بەداخەوە ئاکارو چۆنیەتی گەشەکردنی وەك پێویست گرنگی پێ نەدراوەو بەتەواوی لێی نەکۆڵدراوەتەوەو مافی خۆی نەدراوەتێ، ئەوەش لەوانەیە بۆ یەکێك یان زیاتر لەهۆکارێك لەمانەی خوارەوە بگەڕێتەوە:-

١. ئاکار بابەتیکی ئاڵۆزەو پێوانە کردنی بەشێوەیەکی زانستی و بابەتیانە (موضوعي) کارێکی ئاسان نیە.

٢. تاوەکوو ئێستا کەرەستەو ئامرازی ڕاستگۆ و بابەتیانەی گونجاو بۆ پێوانەکردنی نیە.

٣. تاوەکوو ئێستا پێناسەو چۆنیەتی گەشەکردن و تیۆرییەکانی ئاکار بەتەواوی دیاری نەکراوەو سەرجەم زانایان لەسەریان کۆنین و بگرە چەندەها بۆچوونی جیاجیاو هەندێك جاریش دژ بەیەك دەربارەی ئاکار هەیە.

٤. کۆمەڵێك هۆکاری لاوەکی وەك (تۆخم، زیرەکی، ژینگەی کۆمەلایەتی و ڕۆشنبیری، شێوازو جۆری پەروەردە کردن.... هتد)، ڕۆڵی گرنگ لەگەشەکردنی ئاکاردا دەبینن، بەلام بەداخەوە تاوەکوو ئێستا بەتەواوی لێیان نەکۆڵدراوەتەوە (العاجي، ١٩٨٩، ص٨).

**پێناسە:**

وەك لەپێشتر ئاماژەمان بۆ کرد، چەمکی (مفهوم) ئاکار (الأخلاق) بەچەندەها شێوەی جیاجیا پێناسە کراوە، هۆکەشی بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە کە هەر یەك لەو زانایانە لەگۆشە

نیگای تایبەتی خۆیەوە سەیری ئەو چەمكەی كردووەو كاریگەری فەلسەفەو بۆچوونی تایبەتی خۆشیان لە پێناسەكانیاندا ڕەنگیان داوەتەوە.

***دەتوانین سەرجەم پێناسەكان لەم خاڵانەی خوارەوەدا خەست بكەینەوە:-***

١. بەپێی فەرهەنگی (Good) ئاكار بریتیە لە( جووڵاندنەوەو هەڵس و كەوت كردن بەپێی داب و نەریتی كۆمەڵایەتی و بەدواكەوتن و جێبەجێ كردنی ئەو ئامانج و مەبەستانەی كە كۆمەڵ بەڕاستیان دەزانێت) (Good, 1973, P. 281).

٢. بەندۆراش (Bandora, 1969) دەڵێت ئاكار (ئەو ڕەوشتەیە كە تاك لەمیانەی لاسایكردنەوەو پاداشتەوە فێری دەبێت).

٣. فرۆیدش ئاكار بەدوو شێواز پێناسە دەكات (أ) منداڵ كاتێك خاوەنی ئاكاری بەرزو جوان دەبێت كە بتوانێت لەڕێگەی خۆخستنە شوێنەوە (التقمص) پێوەرو هەڵس و كەوتەكانی دایك و باوك و داب و نەریتی كۆمەڵەكەی وەربگرێت. (ب) بەڵام ئەو منداڵە بەد ڕەوشت و بەدئاكار (لاأخلاقی) دەبێت، ئەگەر نەتوانێت ئەو پێوەرو داب و نەریتانە وەربگرێت. (Graham, 1974, P. 143).

٤. ڕەوشتی ئاكاری (السلوك الخلقي) (Moral behavior) ئەو ڕەوشتەیە كە لەگەڵ بەهاو پێوەرو داب و نەریتە كۆمەڵایەتیەكاندا چوون یەكە. بەڵام مەبەست لەچەمكە ئاكارییەكان (المفاهيم الخلقية) (Moral concepts) ئەو بنەماو یاساوداب و نەریتە ڕەوشتی و ئاكاریانەیە كە لەناو هەموو كۆمەڵگاو شارستانیەتێكدا هەیەو وەك قاڵب و دستوورو پێوەرێك، ڕاست و دروستی و باش و خراپی هەڵس و كەوت و ڕەوشتی تاكەكانی ئەو كۆمەڵگایەی پێ دیاری دەكرێت (الفخری، ١٩٨٢، ص١١٦).

٥. بەڕای (هادفیلد) (J. Hadfield) ئاكار دوو جۆر مانای بەرفراوانی هەیە:

(أ) بریتیە لەهەڵس و كەوت كردن و جووڵاندنەوە بەپێ ی داب و نەریت و بەها كۆمەڵایەتیەكان و لانەدان لێیان.

(ب) دواكەوتن و جێبەجێ كردنی مەبەست و ئامانجی ڕاست، بەبێ گوێ دان بەداب و نەریت و بەهای كۆمەڵایەتی. (عیسوی، ١٩٨٠، ص٢٠٨).

بەپێی مانای یەكەم، دەبێت تاك كوێرانە (بەبێ گوێ دان بەباشی و خراپی داب و نەریت و بەهای كۆمەڵەكەی)، گوێ ڕایەڵی داب و نەریت و یاساو ڕێسای كۆمەڵەكەی بێت و نابێت بەهیچ شێوەیەك لێیان لابدات. بەڵام مانای دووهەم ئەوە دەگەیەنێت كە مەرج نیە تاك كوێرانە بەبێ بیر كردنەوەو هەڵسەنگاندن گوێ ڕایەڵی داواكاری و فەلسەفەی كۆمەڵەكەی بێت، بۆی هەیە لێیان یاخی ببێت و هەوڵی گۆڕینیان بدات وەك چۆن لەهەموو كات و سەردەمێكدا چەند روناكبیرو ڕۆشنبیرو شۆڕشگێڕێك پەیدا دەبن و داوای گۆڕینی داب و نەریتە كۆن و خراپەكانی كۆمەڵ دەكەن. واتە پێوەری ئاكاری جوان و ڕەوشت بەرزی بەپێی مانای دووهەم مەبەست و ئامانجی ڕاستە كە لەخزمەتی مرۆڤ و شارستانیەتدا بێت، بەڵام پێوەری ئاكار بەرزی بەمانای یەكەم، داب و نەریت و بەهای كۆمەڵەو نابێت تاك لێیان لابدات ئەگینا دەكەوێتە بەر هەڕەشەو سزای كۆمەڵ و بە بەد ڕەوشت و لادەرو تاوانبار لەقەڵەم دەدرێت. نموونەش زۆرە لەم بارەیەوە، پێغەمبەر(د.خ)و نێردراوەكانی خودای گەورە دەكەونە قاڵبی مانای دووهەمەوە چونكە لەسەرەتادا بەتەنها هەوڵی گۆڕینی داب و نەریت و بیرو باوەڕی كۆنی ئەو گەل و نەتەوانەیان دەدا كە بۆیان ڕەوانە دەكران، تەنها پێوەری ڕاستەقینەشیان ئەو نامە پیرۆزو بەبەهایانەیان بوو كە هەڵیان گرتبوو، هەرچەندە لەسەرەتاشدا زۆربەی زۆری ئەو گەل و نەتەوانە دژیان بوون و هەوڵی لەناو بردنیان دەدان.

## چۆنیەتی گەشەکردنی ئەخلاقی:

بەڕای زۆربەی زانایان منداڵ لەکاتی لەدایك بووندا خاوەنی هیچ جۆرە ئاکارێکی کۆمەلایەتی باش و خراپ نیە، بەڵکو تەنها ئەو توانست و ئامادە باشیەی (الأستعداد) هەیە کە بتوانێ فێری ئاکاری بەرزو ڕەوشت و هەڵس و کەوتی کۆمەلایەتی (بەباش و خراپیەوە) بکەین. کەواتە ڕۆڵی گرنگ و ترسناك بۆ دامەزراوە کۆمەلایەتیەکان دەگەڕێتەوە لەچۆنیەتی گەشە کردنی ڕەوشتی ئەخلاقی، دامەزراوە کۆمەلایەتیەکانیش زۆرن بەخێزان و قوتابخانە دەست پێدەکات و بەئامرازەکانی ڕاگەیاندن و شوێنە گشتیەکان کۆتایی دێت. واتە هەر یەك لەو دامەزراوە کۆمەلایەتیانە بە پێی گرنگی و کات و شوێنی خۆی ڕۆڵی گرنگ لەگەشەکردنی ئاکاری تاکەکانیاندا دەگێڕێ. بەڕای زانایانی بونیاتگەری و گەشەکردن (البنائیة والتطوریة)، گەشەکردنی ئاکاری بەهەمان ڕێچکەی گەشە کردنی ژیریدا تێدەپەڕێت و بەشێکیشە لە پرۆسەی پێ گەین (النضج)، بەم پێیە گەشە کردنی ئاکاری بەزنجیرەیەك قۆناغی یەك لەدوای یەکدا (کە نزیکن لەقۆناغەکانی گەشەکردنی ژیری) تێدەپەڕێت (Piajet ; ١٩٦٥ ; Kohlberge ; ١٩٦٩).

هەر ئەم بۆچوونەش بوو کە وای لەهەردوو زانایانی ئەم ڕێبازە (بیاجیە) و (کوهلبرگ) کرد کە چەند ئاست و قۆناغێك بۆ گەشە کردنی ئاکاری دیاری بکەن، کە هەر قۆناغە بەدوای ئەوی تردا دێت. منداڵ بەهیچ شێوەیەك ناتوانێت بە پێی ڕەوشت و ئاکاری قۆناغی دووهەم هەڵس و کەوت بکات ئەگەر قۆناغی یەکەمی نەبڕی بێت، هەروەها قۆناغی دووهەمیش دەبێت بەبناغەو دەروازە بۆ قۆناغی سێهەم، ئینجا هەر چ کەسێك بگاتە ئاستێکی بەرزی ئاکاری ئەوا بەهیچ شێوەیەك جارێکی تر ناگەڕێتەوە بۆ ئاستێکی نزمتر، لەبەر ئەوەی گواستنەوە لەئاستێکەوە بۆ ئاستێکی تر یەك ئاراستەو ڕێچکە وەردەگرێت کە ئەویش بۆ پێشەوەیەو بەهیچ شێوەیەك گەڕاندنەوەو پاشەکشێی تێدا نیە (Douglas ; ١٩٧٢ ; P.٢٤٢).

***زۆربەی زانایان لەسەر ئەوە کۆکن کە ڕەوشت و ئاکار (بەباش و خراپییەوە) بەشێوەیەکی گشتی بەم ڕێبازانەی لای خوارەوە گەشە دەکەن:-***

**١. ڕاست و هەڵە** (الخطأ والصواب) **یان هەوڵدان هەڵەکردن** (المحاولة والخطأ):

زۆربەی منداڵان لەسەرەتای ژیاندا بەم شێوازە فێری باش و خراپی زۆر لەهەڵس و کەوت و دیاردەکانی ژیان دەبن. بۆ نموونە هەر شتێك ببێتە مایەی چێژو خۆشی منداڵ ئەوا بەباشی دەزانێ و لێی نزیك دەبێتەوە وە هەر ڕووداوو کارێك ببێتە مایەی ئازارو ناخۆشی ئەوا بەخراپی لەقەڵەم دەدات و لێی دوور دەکەوێتەوە، ئینجا کاتێك لەئاگر نزیك دەکەوێتەوەو خەریکە دەستی دەسووتێ یان گڕو گڵپەی ئاگرەکە ئازاری دەدات، ئەوا بۆ جاری داهاتوو هەوڵ دەدات لێی دوور بکەوێتەوەو بەکارێکی خراپی لەقەڵەم دەدات، بەڵام ئەگەر نزیك بوونەوە لەباوك و دایك و گوێ ڕایەڵی بوونیان بووە مایەی خۆشی و سودو قازانج، ئەوا بەکارێکی باشی لەقەڵەم دەدات و لەداهاتوودا هەوڵی دووبارە کردنەوەیان دەدات.

**٢. ڕێنمایی و ڕاهێنانی ڕاستەوخۆ:-**

مەبەست لەم ڕێبازە ئەوەیە کە ڕاستەوخۆ منداڵ فێری چەمکە ئاکاریو هەڵس و کەوتە کۆمەڵایەتیە گونجاوو دروستەکان بکرێت، ئەویش لەڕێگەی فشارو هێزی دەرەکی کە دەخرێتە سەر منداڵ بۆ ئەوەی بەو شێوەیە هەڵس و کەوت بکات کە کۆمەڵ و دام و دەزگاکانی بەدڵیانەو پێشبینی دەکەن، ئینجا ئەگەر ئەو شێوازو ڕێنمایی و ڕاهێنانە ئەگۆڕو پۆزەتیڤانە بێت ئەوا ئەو هەڵس و کەوت و ڕەوشتە لەلای منداڵ جێگیر دەبێت و دوای ماوەیەك دەبێت بەخوویەك (العادة) لەلای، چونکە هان دان و پاداشت کردن دەبێتە هۆی ئەوەی کە منداڵ بەخێرایی و بەسەرکەوتوانە فێری ڕەوشتەکان ببێت.

٣. ڕێنمایی و ڕاهێنانی ناڕاستەوخۆ:-

مەبەست لەم شێوازە ئەو جۆرە فێر بوونەیە کە منداڵ ناڕاستەوخۆ لەڕێگەی پرۆسەی خۆ خستنە شوێنەوە (التقمص) زۆربەی ڕەوشت و هەڵس و کەوتەکانی کەسانی چواردەوری وەردەگرێت، منداڵ تاگەورە ببێت و تەمەنی زیاتر ببێت ئەوا ئەوەندە لەشێوازی (ڕاست و هەڵە) دوور دەکەوێتەوەو بەردەوام بۆ تێگەیشتن و فێر بوونی دیاردەکانی ژیان پەنا بۆ شێوازی ناڕاستەوخۆ دەبات.

٤. تێگەیشتن (الفهم):-

کاتێک منداڵ قۆناغی ساوایەتی بەجێ دەهێڵێ و ڕۆژ لەدوای ڕۆژ زیاتر گەشە دەکات و ژیری زیاد دەبێت ئەوا لەڕێگەی تێگەیشتنەوە فێری ڕاست و دروستی و باش و خراپی زۆر لەدیاردەکانی ژیان و ڕووداوەکانی دەبێت.

## ویژدان و گەشە كردنی

گومانی تێدا نیە، ویژدان بڕبڕەی پشت و داینەمۆی ڕەوشتی ئاكارییە، بەهیچ شێوەیەك مرۆڤ ناچێتە قۆناغێكی پێش كەوتوو، كالای مرۆڤایەتی بەبالایدا نابڕدرێ ئەگەر خاوەنی ویژدان نەبێت. تەنانەت هەندێك جار ویژدان وەك زاراوو چەمكی ئاكار بەكار دەهێنرێت.

بەزۆر شێواز گوزارشت لەویژدان دەكرێت و كارو فەرمانەكانی دیاری دەكرێت، هەندێك جار ویژدان بەپاسەوانێكی بەوەفای خودی ناوەوە دادەنرێت كە زۆر بەووردی چاودێری ڕەوشت و هەڵس و كەوتەكانی تاك دەكات و لەكاتی لادان و هەڵە كردندا تووشی ئازارو شەرم و دڵەڕاوكێی دەكات. وەك لە زۆربەی بۆچوونی زاناكاندا دەردەكەوێت ویژدان لەكۆمەڵێك بەهاو پێوەرو بیرو باوەڕو پرانسیپی كۆمەلایەتی و ئاكاری پێك هاتووە، كە تاك لەڕێگەیانەوە بڕیار لەسەر باش و خراپی پاڵنەرو هەڵس و كەوتەكانی دەدات. لەكۆندا بەپێی بیرو باوەڕی لاهوتی، وا سەیری ویژدان دەكرا كە توانست و بەهرەیەكی ئەزەلی و بۆ ماوەییەو هەر لەسەرەتای بوونەوە خودا ئەو توانست و بەهرەیەی لەسروشتی مرۆڤدا چاندووە، بۆ ئەوەی ببێت بەیارمەتی دەرو ڕێ پیشان دەری مرۆڤ، لەكاتی بڕیاردان لەسەر باشی و خراپی ڕەوشتەكان، بەلام دەروونزانەكان لەو بڕوایەدان كە ویژدان توانستێكی ناوەیەو وورده وورده ڕۆژ لەدوای ڕۆژ لەئەنجامی پرۆسەی بەكۆمەلایەتیكردنەوە دروست دەبێت.

هەندێك جار دەگوترێت كە ویژدان (قازی یان پۆلیس یان چاودێری) ناوەییەو بەردەوام لەبۆسەدایە بۆ چاودێری كردنی هەڵس و كەوتەكانی تاك و لێپێچینەوەو هەڕەشە لێكردن و سزادانی، لەكاتی لادان و سەرپێچی دا تاوای لێبكات كە هەست بەگوناهو شەرم و دڵەڕاوكێ بكات. شایانی باس كردنە كە هێزو توندو تیژیەكەشی لەتاكێكەوە بۆ تاكێكی تر دەگۆڕدرێت (عیسوی، ١٩٨٠، ص٧٥). بۆ نموونە كەسانێك هەن كە ویژدانیان ئەوەندە

بەهێزو کاریگەرە کە لەسەر بچووکترین هەڵە سەرزەنشتیان دەکەن و تووشی هەست کردن بەگوناهو شەرم و دڵەڕاوکێ یان دەکەن، لەکاتێکدا کەسانی تر هەن کە گەورەترین و ترسناکترین تاوان بەئەنجام دەگەیەنن بەبێ ئەوەی یەك میسقاڵ هەست بەگوناهو شەرم و پەشیمانی بکەن، کە ئەوانیش لەو جۆرە کەسانەن کە ناو دەبرێن بەمرۆڤی سایکۆپاسی، زۆربەی خەڵکیش ویژدانیان مام ناوەندییەو دەکەونە نێوان ئەو دوو گروپە نائاساییەوە، گومانیشی تێدا نیە کە ئەو جۆرە ویژدانانە بۆ شێوازی پەروەردە کردن و جۆری ڕاهێنانی کۆمەلایەتی و ڕووداوو کارەساتەکانی قۆناغەکانی ژیانی ئەو کەسانە دەگەڕێتەوە. پێویستە ئەوەشمان لەیاد نەچێت کە ویژدانی زۆر زیندوو بەئازارو سەرکوتکەر زیانێکی گەورە بەکەسایەتی تاك و خۆسازدانی کۆمەلایەتی و دروستی دەروونی دەگەیەنێت، هەر ئەمەشە کە وای لەزاناکان کردووە کە ڕێنمایی دایکان و باوکان و مامۆستایان بکەن، بۆ ئەوەی لەهەڵس و کەوت و مامەڵەیاندا مام ناوەندی بن، واتە بەردەوام نە زۆر توندو تیژو سەرکوتکەر بن، نە زۆریش نەرم و نیان و لێبووردوو بن، بۆ ئەوەی ویژدانی منداڵەکانیان نە زۆر توندو تیژو تۆقێنەر بن، نەویژدان مردوو لاوازو بێ هێزیش بن.

ویژدان لەیەك کاتی دیاری کراودا دروست نابێت، بەڵکو بەچەند قۆناغێکدا تێدەپەڕێت تا بەتەواوی گەشە دەکات. لەسەرەتادا ویژدان ناسك و سەرەتاییە، بەلام ڕۆژ لەدوای ڕۆژ لەئەنجامی ڕاهێنان و فێربوونی کۆمەلایەتییەوە زیاتر گەشە دەکات و بەرەو کامڵ بوون دەچێت، فەرمانی ویژدان لەسەرەتادا تایبەت دەبێت بە ئەو کارو کردەوانەی کە ناشیرینەو (نابێت بکرێت)، بەلام لەدواتر ئەو کارو کردەوانەی کە (پێویستەو دەبێت بکرێت) لەخۆ دەگرێت. واتە لەسەرەتادا منداڵ فێری ئەوە دەکرێت کە نابێت لەخوشك و برای خۆی بدات بەلام دواتر فێری ئەوە دەکرێت، کە ئەك نابێت لێیان بدات بەڵکو دەبێت دەستی هاوکاری و یارمەتیشیان بۆ درێژ بکات و بەبەزەیی و بەوەفاش بێت لەگەڵیانداو لەکاتی تەنگانەشدا ببێت بە پشت و پەنایان.

زۆر بەڵگەو نیشانە هەن كە ئاماژە بۆ چەكەرە كردن و دروست بوونی ویژدان دەكەن، لەوانە (دەست پاكی، گوێڕایەڵی یاساو داب و نەریتی كۆمەڵایەتی، بەرگری و خۆڕاگرتن لەبەردەم ئەو بارو دۆخانەی كە دەبنە مایەی درۆ، فێڵ و تەڵەكە، دزی كردن، لەبەرچاو گرتنی موڵك و ماف و بەرژەوەندی كەسانی تر). لەلایەكی تریشەوە دروست بوون و گەشە كردنی ویژدان پشت بەلایەنی ژیری و تەمەن دەبەستێت، واتە تامنداڵ توانستەكانی (تێگەیشتن، وەرگرتن، بەراورد كردن، یاد كردنەوە،..... هتد) زیاد بێت، ئەوەندە زیاتر پێوەرە ئاكارییەكانی گەشە دەكات و دەتوانێت باش و خراپەكان لەیەكتری جیا بكاتەوەو لەهەڵەو سەرەڕۆییەكان دوور بكەوێتەوە (مسن، ١٩٨٦، ص٢٩١-٢٩٢).

ئیزنك (Eysenck) چۆنیەتی دروست بوونی ویژدان لەڕێگەی ، پەیوەستیەوە (الأرتباط) بەم شێوەی لای خوارەوە لێك دەداتەوە:-

كاتێك منداڵ كارێكی ناشیرین دەكات، بێگومان لەئەنجامدا لەسەر دەستی دایك و باوك و مامۆستا تووشی ناڕەزایی و سزاو ئازار دەبێت، ئەم سزاو ئازارو ناڕەزاییەش، هەست و سۆزێكی ناخۆش لەلای دروست دەكات، دوای چەند جار دووبارە بوونەوەی ئەو كارە نابەجێیە ئیتر تەنها بیر لێكردنەوەی یان بەئەنجام گەیاندنی ئەم جۆرە كارانە، یەكسەر ئەو هەست و سۆزە ناخۆشە بۆ ئەو منداڵە دەگەڕێنێتەوە، كە ئەمەش دەتوانین ناو بنێین (ویژدان)، كە لەناو خودی مرۆڤدا جێگەی دەسەڵات و هێزی دەرەكی (دایك، باوك، مامۆستا... هتد) دەگرێتەوە، وەك لەم هێلكاریەی خوارەوەدا دەردەكەوێت.

*سزا (ووروژێنەرێكی نامەرجی) (مثیر غیر شرطی) ــــ ئازار (وەڵامدانەوەی نامەرجی) (استجابة غیر شرطیة).*

*كارێكی ناشیرین (ووروژێنەرێكی مەرجی) (مثیر شرطی) ــــ ئازار (وەڵامدانەوەی مەرجی) (الأستجابة الشرطیة). (فتحی، ١٩٨٣، ص١٤).*

دەتوانین بەكورتی ویژدان لەم چەند خاڵەی خوارەوەدا كۆبكەینەوە:-

١. ویژدان دوو فەرمانی سەرەكی هەیە، ئەوانیش كۆنترۆڵ كردن و نەهێشتنی ڕەوشتی خراپ و دروست كردنی هەست كردن بەگوناهو شەرمە لەلای تاك.
٢. ویژدان لەژێر كۆنترۆڵی حەزو ئارەزوو ویستی تاكدا نیە.
٣. زۆر میكانیزم و پرۆسە بەشداری دروست كردنی لایەنە جیاجیاكانی ویژدان دەكەن، لەوانە ( پاداشت، سزا، لاسایی كردنەوە، خۆخستنە شوێن ).
٤. لەسەر كردارو هەڵس و كەوتی پراكتیكانەی دایك و باوك و مامۆستا بنیات دەنرێت.
٥. دەگۆردرێت و جیاوازە لەنێوان تاك و لەنێوان كۆمەڵگاكاندا ( عیسوی، ١٩٨٠، ص٩٧).

دروست بوونی ویژدان كە بەشێكە لە منی باڵا *(الأنا العلیا)*، هەنگاوێكی زۆر گرنگە بۆ گەشە كردنی پێوەرە ئاكاریەكان *(المعاییر الخلقیة)*، ئەوەی ڕاستی بێت تاوەكوو ئێستا ووردەكاری چۆنیەتی تەواوی گەشەكردنی ویژدان ڕوون و ئاشكرا نیە، بەڵام ئەوەی گومانی تێدا نیە ئەوەیە كە خۆخستنە شوێن *(التقمص)* هۆكارێكی گرنگە بۆ دروست بوون و گەشە كردنی ویژدان.

زانایانی شیتەڵ كردنەوەی دەروونی لەو باوەڕەدان كە منی باڵا یەكێكە لەبەرهەم و دەرئە نجامە سەرەكیەكانی پرۆسەی خۆخستنە شوێن، خۆخستنە شوێنیش ئەو پرۆسەیە كە منداڵ لەمیانەیەوە زۆر سیفات و خاسیەت و هەڵس و كەوتی دایك و باوك و مامۆستاو كەسانی تری چواردەوری وەردەگرێت و دەیان كات بەبەشێك لەڕەوشتی خۆی، جیاوازی خۆخستنە شوێن و لاسایی كردنەوەش ئەوەیە، كە خۆخستنە شوێن بەزۆری لەسەر ئاستی نەستی ( اللاشعور ) ڕوودەدات بەڵام لاسایی كردنەوە هەستیە ( شعوری ).

<u>پێوەرە ئەخلاقیەكان</u> *(المعایر الخلقیة)*:-

مەبەست لە پێوەرە ئەخلاقیەكان ( ئاكارییەكان )، سەرجەم ئەو هەڵس و كەوت و ڕەوشتانە دەگرێتەوە كە كۆمەڵ لەسەر باش و خراپی و ڕاست و هەڵەیی ڕێك كەوتوون،

واتە دەبێت منداڵ فێری ئەوە بکرێت کە (دەبێت ڕاستگۆ بێت و دەست درێژی نەکاتە سەر سەرو سامانی کەسانی ترو، شەڕخواز نەبێت، هاوکارو بەبەزەیی و گوێ ڕایەڵی دایك و باوك و گەورەکانی بێت، دەست پاك و بەوەفاو... هتد) بێت.

بێگومان لەڕێگەی پرۆسەی ڕاهێنانی کۆمەلایەتیەوە *(التنشئة الأجتماعية)*، لەقۆناغە جیاجیاکانی ژیانیدا، بەردەوام منداڵ فێری ئەو پێوەرە ئەخلاقیانە دەکرێت، بەردەوام بوونی ئەو پرۆسەیەش زامنی دروست بوونی ئەو بەشەیە کە زانایانی شیتەلکردنەوەی دەروونی *(التحليل النفسي)* بە(منی بالا) (Superego) ناوی دەبەن. شایانی باسە کە فێر بوون و گەشە کردنی پێوەرە ئەخلاقیەکان دوادەکەون، لەبەر ئەوەی گرانترن و پێویستیان بەبەکار هێنانی زۆر پرۆسەو توانستی *(قدرة)* ژیری (عقلی) ئالۆز هەیە، لەوانە گشتاندن (التعميم)، چونکە فێر بوونی چەمك و پێوەرە ئەخلاقیەکان پێویستی بەگەشە کردنی هەردوو توانستی لێك چوون و (التشابه) لێك جیا کردنەوە (التمييز) هەیە، لەبەر ئەوەی ئەو توانستانە یارمەتی منداڵ دەدەن بۆ ناسینەوەی ڕەگەزە هاوبەشەکانی نێوان دیاردە لێك چووەکان، کە ئەمەش دەبێتە هۆکارێکی یارمەتیدەر بۆ سوود وەرگرتن لەو زانیاریانەی کە منداڵ هەیەتی لەکاتی گۆڕینی شوێن و کاتی ڕووداوەکان.

شایانی باسە هەر ئەمەشە کە ئەو دوو توانستەو توانستە ژیرییەکانی تریش لەدوا قۆناغی منداڵیدا گەشە دەکەن. بۆتە هۆی ئەوەی کە منداڵێکی چوار پێنج (٤ - ٥) ساڵان تەنها بتوانێت لەمانای هەڵس و کەوت و ڕووداوە ڕوون و ئاشکراو هەست پێ کراوەکان تێبگات و ڕۆژانە بەکاریان بهێنێ لەوانە (گوێ ڕایەڵی کردنی دایك و باوك، یارمەتی دانی دایك، نەدزینی کەل و پەلی خوشك و براکانی.... هتد)، بەلام بەهیچ شێوەیەك ناتوانێت لەمانای پێوەرو چەمکە ئەخلاقیە ڕووتەکان (المجرد) تێبگات. بەلام لەتەمەنی هەشت نۆ ساڵاندا (٨ - ٩) لەتوانای زۆربەی منداڵاندا هەیە کە لەمانای پێوەرو چەمکە ئەخلاقیە ڕووتەکان تێ بگەن، واتە فێری مانای گشتی دزی دەبێت و بەکاری ناشیرین و بەدی

دادەنێت، نیتر لەهەر چ شوێن و کاتێك بێت و هی هەرچ کەسێك بێت. منداڵ لەتەمەنی (٤ - ٥) ساڵاندا وا دەزانێ کە تەنها دزینی کەل و پەلی خوشك و برا خراپە، بەڵام لەتەمەنی (٨ - ٩) ساڵان دەگاتە ئەو بڕوایەی کە دزینی هەموو شتێك و هی خەڵکانی تریش هەر خراپە. (الفخری، ١٩٨٢، ص١٢١).

خاڵێکی زۆر گرنگ هەیەو نابێت لەیادمان بچێت ئەویش ئەوەیە کە فێر بوون و زانینی ئەو چەمك و پێوەرە ئەخلاقیانە مەرج نیە کەوا لەمنداڵ بکات کە پابەندیان بێت و لەهەڵس و کەوتی ڕۆژانەیدا ڕەنگ بداتەوە، چونکە زۆر لەمنداڵان لەباش و خراپیو ڕاست و هەڵەی زۆر کردارو هەڵس و کەوت تێدەگەن، کەچی زۆر جار جێبەجێیان ناکەن بگرە سەرپێچیشیان لێ دەکەن، لەبەر ئەوەی زۆر هۆکاری وەك ئەمانەی لای خوارەوە هەن کە ڕۆڵی گرنگ لەبەرجەستە کردن و پیادە کردن و پابەند بوونی منداڵ بەو چەمك و پێوەرە ئەخلاقیانەوە، دەبینن:-

١. پەیوەندی نێوان دایك و باوك و منداڵ:-

دەرئەنجامی توێژینەوەکان ئاماژە بۆ ئەوە دەکەن کە پەیوەندی گەرم و گوڕو بەهێزی نێوان دایك و باوك و منداڵ کە لەسەر بناغەی سۆزو خۆشەویستی و ڕێز گرتن بنیات نراوە، هۆکارێکی زۆر گرنگە کە پاڵ بەمنداڵانەوە دەنێت، بۆ ئەوەی خێراتر بەهاو پێوەرە ئەخلاقیەکان فێر ببن و لەهەڵس و کەوتی ڕۆژانەشیاندا بەرجەستە ببێت، لەلایەکی تریشەوە ویژدانیان بەهێزو کاریگەرتر دەبێت. (مسن، ١٩٨٦، ص٢٩٢). یەکێك لەتوێژینەوە مەیدانیەکان، گەیشتە ئەو ڕاستیەی کە ئەو منداڵانەی دایك و باوك و گەورەکانیان بەبەزەیی و دڵ گەورەو (سەخی) و بەرچاو تێر بوون، ئەوا خۆشیان (واتە منداڵەکان) هەمان ڕەوشت و ئاکاری جوانی باوك و دایك و گەورەکانیان لەلا دروست بوو بوو، بە پێچەوانەی ئەو منداڵانەی کە دایك و باوکیان ڕەزیل و پیسکەو توندو تیژو بێ بەزەیی بوون. (مسن، ١٩٨٦، ص٢٩٤).

## شێوازی پەروەردە كردن:-

جۆری پەروەردە كردنی دایك و باوك، پەیوەندییەكی پتەوی بەگەشە كردنی ئەخلاقی (ئاكاری) منداڵەكانیانەوە هەیە، بۆ نموونە ئەو باوك و دایك و مامۆستایانەی كە بەردەوام لەكاتی پەروەردە كردن و ڕاهێنانی منداڵەكانیاندا پەنا بۆ بەكار هێنانی هێزو توندو تیژی و هەڕەشەو بێبەش كردن دەبەن، ئەوا منداڵەكانیان بەجۆرێك پەروەردە دەبن كە زۆر بەكەمی گرنگی بەكەسانی تر دەدەن، بەڵام ئەو دایك و باوك و مامۆستایانەی كە پەنا بۆ (لێك دانەوەو گفتوگۆو ڕاگۆڕینەوەو زانینی هۆكارەكان و ڕوون كردنەوەی دەرئەنجامی كارە خراپەكان بۆ منداڵەكانیان.... هتد) دەبەن، ئەوا منداڵەكانیان بەجۆرێك گەشە دەكەن كە بەرژەوەندی و ڕەزامەندی كەسانی تر لەبەرچاو دەگرن و زەرەرو زیانیش بەسەروماڵیان ناگەیەنن (مسن، ١٩٨٦، ص٣٩٢).

توێژینەوەكانی زانایان (ئارۆن فرید، Aron Freed) لەساڵی (١٩٦٦) وە (سیرزو هاوەڵەكانی) لەساڵی (١٩٦٨)، ئاماژە بۆ ئەوە دەكەن كە لێسەندنەوەو بێبەش كردنی منداڵ لەسۆزو خۆشەویستی و پاداشت زۆر باشترو كاریگەرترە، لەبەكارهێنانی لێدان و ئازاری جەستەیی بۆ گەشە كردنی ئەخلاقی. لەلایەكی ترەوە دەرئەنجامی توێژینەوەكانی زانایان (هۆڤ مان) و (سالتزتین) و (ئارۆن فرید) لەساڵی (١٩٦٧)، ئاماژە بۆ ئەوە دەكەن (كە باسكردن و دەرخستنی هۆكارەكان و ڕوون كردنەوەی خراپی كارەكان) زۆر كاریگەرترە لە (لێسەندنەوەی خۆشەویستی و ئازاری جەستەیی)، هەروەها كاتی ئەهێشتنی بەئەنجام گەیاندنی كارە خراپەكانیش گرنگی خۆی هەیە، دەركەوتووە، ئەگەر ئەهێڵدرێ منداڵ كارەكە بكات یان پێش كردنی كارەكە سزا بدرێ ئەوا باشتر كۆنترۆڵی ئەو هەڵس و كەوتانە دەكرێت ئەگەر بەراورد بكرێت بەو منداڵانەی كە دوای بەئەنجام گەیاندنی كارەكە ئینجا سزا دەدرێن یان ڕێگەیان لێدەگیرێت (الحمدانی، ١٩٨٩، ص٢٠٦).

٣. توخم (جنس):-

زۆر جار لەئەنجامی جیاوازی شێوەی پەروەردە كردنەوە، جیاوازی لەنێوان هەردوو توخمی نێرو مێ دروست دەبێت، بۆ نموونە لەیەكێك لەتوێژینەوەكانی (شیلی) (Shilly) زانا كە لەسەر (٨٠٠) هەشت سەد منداڵ كە تەمەنیان لەنێوان (٩-١٦) ساڵان بوو، كردبووی، دەركەوت كە كوڕ زیاتر لەكچ شەڕخوازو دەست درێژی كارترەو زیاتریش پێ شێلی داب و نەریتی كۆمەلایەتی دەكات، بەڵام كچ لەتوانستەكانیان بەگومانن و لەكوڕیش زیاتر ملكەچی داب و نەریتی كۆمەلایەتی دەبن. (Shantz ; 1979 ; p: 198).

٤. ئایین:-

دەركەوتووە كە شارەزایی لەئایین و بڕوا بوون و باوەڕداری پەیوەندییەكی پتەوی بەگەشە كردنی ڕەوشتی ئەخلاقیەوە هەیە، بۆ نموونە، بۆ زانایان (هارتشۆن) و (مەی) دەركەوت كە ڕێژەی قۆپی كردن (الغش) لەناو ئەو منداڵانەی كە هاتووچۆی كڵێسا دەكەن كەمترە، هەروەها یارمەتی دان و هاوكاری كردنی كەسانی تر لەناوییان زۆرترە.

٥. گۆڕانكاری كۆمەلایەتی و پچڕانی پەیوەندیەكانی:-

كۆمەڵناسی فەرەنسی (دوركایم) (Durkheim) لەو بڕوایەدایە كە گۆڕانكارییە خێراكانی كۆمەلایەتی و تێك چوونی پەیوەندییە كۆمەلایەتیەكانی نێوان تاكەكانی كۆمەڵ و وون بوونی زۆر لەبەها كۆمەلایەتیەكان، هۆكاری سەرەكین بۆ دروست بوونی تاوان و زیاد كردنی ڕێژەكەی. (العیسوی، ١٩٨٠، ص٢٢٢).

### ٦. ژینگەی ئەخلاقی :-

بێگومان ئەو ژینگە کۆمەڵایەتی و ئابووری و ڕامیاریەی کە منداڵ تیایدا دەژی گرنگیەکی زۆری بۆ گەشەکردنی ئەخلاقی مرۆڤ هەیە، بۆ نموونە ئەگەر ژینگەی منداڵ پڕبێت (لەدرۆو فرت و فێڵ و هەڵخەڵەتاندن و دووفاقی و چەوساندنەوەو.... هتد)، ئەوا بەهیچ شێوەیەك پێش بینی ڕەوشتی ئەخلاقی بەرز لەو جۆرە منداڵانە ناکرێت. چۆن دەتوانین منداڵ فێری ڕەوشتی جوان لەکاتی نان خواردن و قسە کردندا بکەین لەکاتێکدا ئێمە خۆمان بەکردەوە لەبەرچاویان نایکەین. چۆن دەتوانین داوا لەمنداڵەکانمان بکەین کە بڕوایان بەیەکسانی و دادگەری ببێت و لەهەڵس و کەوتیاندا بەرجەستەی بکەن، لەکاتێکدا چواردەوریان پڕە لەزوڵم و ستەم و چەوساندنەوە، چۆن دەتوانرێت منداڵ فێری ڕاست گۆیی و دەست پاکی بکرێت، لەکاتێکدا کە ژینگەکەی پڕ بێت لەدرۆو فڕت و فێڵ و تەڵەکەبازی و دەس پیسی. کەواتە دەبێت پێش ئەوەی داوا لەمنداڵەکانمان بکەین کە خاوەنی ئەخلاقی بەرز بن، ئێمەی گەورە خۆمان خاوەنی ئەو ڕەوشت و ئاکارە بەرزانە بین و لەپەیوەندیو هەڵس و کەوتی ڕۆژانەماندا ڕەنگ بداتەوە. ئەی پەندە کوردیەکەی لەمەڕ خۆمان نالێت (گەورە ئاو دەڕێژێ و بچووك پێی لێدەخشێنێ).

### ئایا ڕەوشتی ئەخلاقی ئەگۆڕە؟:-

هەندێك کەس لەوانەی کە ئاسۆی بیر کردنەوەیان تەسکەو بەتەنها شارەزای کۆمەڵگاکەی خۆیانن، لەو باوەڕەدان کە تەنها ڕەوشت و هەڵس و کەوتی ئەوو کۆمەڵەکەی ئەخلاقی و ڕاستن و ئیتر ڕەوشت و هەڵس و کەوتی گەل و نەتەوەکانی تر کە جیاوازن لەڕەوشت و هەڵس و کەوتی ئەو ناڕاست و نادروستن. بێگومان ئەمە بۆچوونێکی هەڵەیەو لەگەڵ واقیع و ڕاستیەکانی ژیاندا یەك ناگرنەوە، لەبەر ئەوەی ڕەوشتی ئەخلاقی ڕێژەییەو (نسبی) بەپێ ی کات و شوێن زۆربەیان گۆڕانکارییان بەسەردا دێت. بۆ نموونە زۆر ڕەوشت و هەڵس و کەوت لەسەرەتای سەدەی بیستەم لەکۆمەڵگای کوردەواری بەهەڵەو

نادروست لەقەڵەم دەدرا، بەڵام ئێستا بەڕاست دادەنرێت، بە پێچەوانەشەوە زۆر هەڵس و کەوت، ئەو کاتە بەڕاست و دروست دادەنران بەڵام ئێستا بەهەڵە لەقەڵەم دەدرێن. هەروەها ئەو ڕەوشت و هەڵس و کەوتانەی کە ئێمە بەنادروست و بەدکارییان لەقەڵەم دەدەین لەوانەیە لەکۆمەڵگایەکی تر بەڕاست و گونجاویان دابنێن. هەر لەبەر ئەوەشە کە تاوەکوو ئێستا چەند پێوەرێکی ڕەها (مطلق)ی هاوبەش و نەگۆڕ لەنێوان هەموو شارستانیەت و کۆمەڵگاکاندا نین، بێجگە لەچەند پێوەرو پرانسیپێکی گشتی وەك (یەکسانی، دەست پاکی، ئازایەتی، دادگەری، ڕاست گۆیی... هتد) نەبێت کە ئەوانیش هەندێك جار لەووردەکارییەکانیاندا جیاوازی دروست دەبێت.

لەلایەکی تریشەوە دەرئەنجامی زۆربەی توێژینەوەکان دەری خستووە کە ڕەوشتی ئەخلاقی (ئاکاری) نەگۆڕ نیە بەڵکو بە پێی کات و شوێن و بارودۆخ (الظروف) دەگۆڕدرێت. واتە ئەگەر منداڵ لەماڵەوە درۆ نەکات و ڕاست گۆ بێت ئەوە مەرج نیە کە لەقوتابخانەش هەر ڕاستگۆ دەبێت یان لەکۆڵان و جادە درۆ ناکات یان ئەگەر منداڵ لەقوتابخانە قۆپی (غش) بکات ئەوە مەرج نیە کە دەبێت لەماڵەوەش قۆپی بکات.

گراهامی (Graham) زانا لەساڵی (١٩٧٢) کۆمەڵێك توێژینەوەی لەو بارەیەوە تاووتوێ کردو گەیشتە ئەو دەرئەنجامەی کە تەنها ئەو کاتانە تاك زۆربەی کات ڕەوشتی ئەخلاقی دەبێت، کە بارودۆخەکان زۆر لەیەك بچن یان کاتێك ئەو کەسە دەگاتە بەرزترین ئاستی بیرکردنەوەی ڕووت (التفكير المجرد)و دەتوانێت پرانسیپ و چەمکە ئاکارییە بنەڕەتی و گشتیەکان لەزۆربەی بارودۆخ و کات و شوێنە جیاجیاکاندا پەیڕەو بکات، ئەو حاڵەتانەش زۆر دەگمەنن.

هەروەها هەردوو زانایان (هارتشۆرن) و (مەی) (Hartshorn & May) لەساڵی (١٩٢٨) توێژینەوەیەکی بەرفراوانیان لەسەر ڕەوشتی ئەخلاقی هەزارەها منداڵ کرد، بەمەبەستی زانینی ڕەوشتە نائاکارییەکانی وەك (قۆپی، درۆ، دزی) کردن لە زۆر

بارودۆخی جیاوازی وەك كاتی (تاقی کردنەوە، یاری کردن، کێبڕکێ، پێش بڕکێ، ناو ماڵ، قوتابخانە، گۆڕەپانی گشتی، شوێنەکانی خوداپەرستی.... هتد). دەرئەنجامی توێژینەوەکەیان بووە مایەی شلۆق کردن و پووچەڵ کردنەوەی بیرو باوەڕی ئەو کەسانەی کە خەڵکیان بەسەر هەردوو گروپی (خاوەن ڕەوشتە بەرزەکان)و (بەد ڕەوشتەکان)دا دابەش دەکردو لەو بڕوایەدا بوون کە ڕەوشتی ئەخلاقی نەگۆڕو بەردەوام و ڕەهایە. لەگرنگترین دەرئەنجامی توێژینەوەکەی (هارتشۆرن) و (مەی) ئەوە بوو کە ڕەوشتی منداڵەکان نەگۆڕ دەبن ئەگەر لەیەك جێگاو بارودۆخ بێت، بەڵام كاتێك جێگاو بارودۆخەکە دەگۆڕدرێت ئەوە بڕیارو ڕەوشتە ئەخلاقیەکانی منداڵەکانیش دەگۆڕدرێت و نەگۆڕی خۆیان لەدەست دەدەن.

بۆ نموونە زۆربەی منداڵەکان لەماڵەوە قۆپییەیان نەدەکرد، بەڵام كاتێك لەقوتابخانە ڕووبەڕووی تاقی کردنەوە دەبوونەوە، ئەوا زۆربەیان پەنایان بۆ قۆپیە کردن دەبرد. بێگومان کۆمەڵێك هۆکاری تایبەتی هەبوون کە دەبوونە هۆی زیاد کردن یان کەم کردنەوەی ژمارەی ئەو منداڵانەی کە قۆپییەیان دەکرد، لەوانە (بوون و ڕەخساندنی بواری قۆپییەکردن، بوون یان نەبوونی ترس و سزاو هەڕەشە کردن، زۆری ژمارەی ئەو منداڵانەی کە قۆپییەیان دەکرد)، واتە ئەگەر بوار هەبوایەو ترسی سزادانیان نەبوایەو زۆربەی منداڵان لەبەر چاوی مامۆستاکانیان قۆپییەیان بکردایە، ئەوا ژمارەی ئەو منداڵانەی کە قۆپییەیان دەکرد زیاتر دەبوو.

شایانی ئاماژە بۆ کردنە لەو کاتەوە تاوەکوو ئەمڕۆ هیچ توێژینەوەیەك دەرئەنجامی ئەو توێژینەوەیەی پووچەڵ نەکردۆتەوە، بەڵکو بە پێچەوانەوە، دەرئەنجامی توێژینەوەکانی زانایان (سیرزو هاوڕێکانی) (Sears.et.al.) لەساڵی (١٩٦٥)و (ئەلێن سمیس) (Allen Smith) لەساڵی (١٩٦٠) لایەنگیری دەرئەنجامی توێژنەوەکەی (هارتشۆرن)و (مەی) دەکەن. (الحمدانی، ١٩٨٩، ص٢٠٠).

ئەوەی پێویستە بگوترێت ئەوەیە کە ڕەوشتی ئەخلاقی ڕاستەقینە ئەو ڕەوشتەیە کە لەناخی تاکەوە هەڵدەقوڵێت و لەئەنجامی بڕواو قەناعەتەوە لەهەڵس و کەوتیدا بەرجەستە دەبێت نەك لەترسی هەڕەشەو هێزو فشاری دەرەکی.

## جۆرەکانی ئەخلاق:-

هەندێك لەفەیلەسووف و زاناکان خەڵکان بەسەر چەند جۆرێکدا دابەش دەکەن و هەر جۆرەیان خاوەنی ئەخلاقی تایبەتی خۆیانن، بەڕای ئەوان جۆرەکانی ئەخلاق ئەمانەی لای خوارەوەن:

### ١. جۆری بەرژەوەندی (النمط النفعي):

ئەو کەسەی خاوەنی ئەم جۆرە ئەخلاقە بێت، ئەوا تەنها ئەو بیرکردنەوەو ڕەوشت و داب و نەریتانە بەباش و ئەخلاقی دەزانێ کە لەگەڵ بەرژەوەندی تایبەتی و تاکە کەسی خۆیدا بگونجێت.

### ٢. جۆری چاولێکەری (النمط الأمتثالي):

ئەو کەسەی خاوەنی ئەم جۆرە ئەخلاقە بێت، ئەوا هەموو ئەو بیرکردنەوەو ڕەوشت و داب و نەریتانە بەڕاست و ئەخلاقی دەزانێت کە زۆربەی خەڵکی بڕوایان پێیەتی و لەسەری ڕێك کەوتوون، واتە ئەم جۆرە کەسانە ئەو شتانە بەئەخلاقی دەزانن کە زۆربەی خەڵکی بەڕاستیان دەزانن، بەڵام ئەگەر زۆربەی خەڵکی بەخراپیان لەقەڵەم دان ئەوا ئەمیش بەخراپیان لەقەڵەم دەدات.

**٣. جۆری ژیری یان جۆری ویژدان زیندوو (النمط العقلي أو النمط ذو الضمير الحي):**

ئەو كەسانەی خاوەنی ئەم جۆرە ئەخلاقە بن، ئەوا پێوەری ڕاست و دروستی و ئەخلاق بەرزی و باش و خراپی كارەكان، لەناو خودی خۆیاندایەو خۆیان كۆمەڵێك پرانسیپ و یاساو پێوەری تایبەتی بۆ باش و خراپی دیاردەكانی ژیان دادەنێن. واتە ئەم جۆرە مرۆڤانە كارێك ناكەن لەبەر ئەوەی بەرژەوەندی تایبەتی خۆیانی تێدایە یان زۆربەی خەڵكی بڕوایان پێیەتی، بەڵكو تەنها ئەو كارانە دەكەن و بەئەخلاقی دەزانن كە لەگەڵ ئەو بەهاو پرانسیپ و پێوەرو یاسایانەی ناوەوەی خۆیاندا چوون یەكە. كەواتە پێوەری هەڵسەنگاندن لەناو خودی خۆیاندایە نەك لەدەرەوەی.

**بۆكاری بەدئەخلاقی دەكرێت؟:-**

زۆر جار ئەو پرسیارە دەكرێت، لەبەرچی كاری بەد ئەخلاقی و نادروست دەكرێت؟ توێژینەوەكان ئاماژە بۆ ئەم هۆكارانەی لای خوارەوە دەكەن:-

١. گەشە نەكردنی ویژدان بەپێی پێوست.

٢. جیاوازی لەنێوان شێوازی پەروەردەكردنی خێزان و قوتابخانە (دووفاقی لە پەروەردە كردندا)، واتە كاتێك لەقوتابخانە هەندێك كارو كردار بەئەخلاقی دادەنرێن كەچی لەماڵەوە بەبێ ئەخلاقی دادەنێن، لەو بارودۆخە تەم و مژاویەدا منداڵ سەری لێدەشێوێ و ناتوانێت بەئاسانی باش و خراپەكان لەیەكتری جیا بكاتەوە، ئەو كاتەش ناچار دەبێت مل كەچی یەكێك لەو دوو دامەزراوە (قوتابخانە یان خێزان) ببێت و ئەوی تریشیان بەتاوانباری لەقەڵەم دەدات. لەلایەكی تریشەوە جیاوازی نێوان پەروەردەی دایك و باوكیش هەمان دەرئەنجامی پێشووی هەیە.

٣. هۆکاری بایۆلۆژی. جیاوازی بایۆلۆژی لەنێوان تاکەکانی کۆمەڵدا هەیە، کە ئەوش بۆ جۆری کۆئەندامی دەماری ناوەندییان دەگەڕێتەوەو دەبێتە هۆی ئەوەی هەندێك منداڵ بەجارو دوو جار فێری ڕەوشتی ئەخلاقی نەبن، بەڵکو پێویستیان بەوە هەیە کە چەندەها جار بۆیان ڕوون و دووبارە بکرێتەوە تاوەکوو فێر بن. ئەم ڕاستیەش دەرئەنجامی زۆربەی توێژینەوەکان سەلماندوویانە، هەروەها تاقی کردنەوەکانی بافلۆفیش ئەو ڕاستیەیان ئاشکرا کرد، کە هەندێك لەسەگەکان تەنها پێویستیان بەدوو سێ جار دووبارە کردنەوەی پرۆسەکە هەبوو بۆ ئەوەی وەڵامدانەوەی مەرجایەتیان (الأستجابة الشرطية) لەلا دروست ببێت، بەڵام هەندێکی تریان پێویستیان بە (٢٠٠) تا(٣٠٠) دوو سەد تا سێ سەد جار دووبارە کردنەوە هەبوو بۆ ئەوەی وەڵامدانەوەی مەرجایەتی لەلایان دروست ببێت. (فتحی، ١٩٨٣، ص١٤).

**ڕۆڵی دایك و باوك و مامۆستا لەگەشەکردنی ئەخلاقیدا:-**

١. دەبێت دایك و باوك و مامۆستاو کەسانی چواردەوری منداڵ نموونەو پێشەوای (قدوة) باش و بەکەڵك بن. چونکە منداڵ لەڕێگەی لاسایی کردنەوەو خۆخستنە شوێنەوە زۆر لەهەڵس و کەوتەکانیان فێر دەبێت.

٢. منداڵ بەپلەی یەکەم لاسایی ئەو کەسانە دەکاتەوە کە لەلای خۆشەویستن، وە زۆر کەم لاسایی ئەو کەسانە دەکاتەوە کە هێمای ترس و هەڕەشەو تۆقاندنن، لەبەرئەوە زۆر پێوستە کە دایك و باوك و مامۆستا دڵنەرم و بەبەزەیی و خۆشەویست بن.

٣. دەبێت ڕێککەوتن و تێگەیشتنێکی هاوبەش لەنێوان خێزان و قوتابخانە لەسەر پێوەرو ڕەوشتە ئەخلاقیەکان هەبێت، نابێت هەندێك پێوەرو ڕەوشت لەنێوانیان جێگەی مشت و مڕو مایەی گرژی و جیاوازی بێت، بەڵکو دەبێت هەردوولایان کۆك بن لەسەر باشی و خراپی ڕەوشت و هەڵس و کەوتەکان.

٤. دەبێت قسەو گفتی دایك و باوك و مامۆستا لەگەڵ كردارو كردەوەكانیاندا چوون یەك بن. واتە نابێت بەقسەو گفت شتێك بڵێن و بەكردەوەش پێچەوانەكەی بكەن. چونكە ئەوە منداڵ تووشی دووفاقی (الأزدواجیة) دەكات و نازانێت بەكامیان بڕوا بكات، وە دەبێت مرۆڤ بەكردەوە نموونەی بەرز بێت نەك بەقسە (العانی، ١٩٨٩، ص٩٧-٩٨).

٥. دەبێت دایك و باوك لەسەر ڕاست و هەڵەی ڕەوشتەكان كۆك بن، نابێت جیاوازی و دژایەتی لەنێوانیادا هەبێت.

٦. پێویستە زانیاری تەواو دەربارەی ڕەوشتە ئەخلاقیەكان بەمنداڵ بدرێت، چونكە نەبوونی زانیاری و كەمی شارەزایی، منداڵ تووشی هەڵەو بەدكاری دەكات.

٧. پێویستە لەسەر دایك و باوك و مامۆستا، تادەتوانن لەلێدان و سوكایەتی پێكردن و تۆقاندنی منداڵەكانیان دوور بكەونەوە.

یاریکردن و گەشەی منداڵ
چیرۆک و پەروەردەکردنی منداڵ
خوێندنگاو رۆڵی لە دروستی دەروونی منداڵ
ئایا راستە منداڵ کاولکەرو تێکدەرە ؟
سزادانی منداڵ
منداڵی نازدار
منداڵی گێل
منداڵی گەمژە
منداڵی دەبەنگ
منداڵی مەنگۆلی
منداڵ بۆ درۆ دەکات ؟
چکۆسی
بروا بەخۆنەبوون
دواکەوتن لە خوێندن
شەرمکردن
هەستکردن بەکەمی

## یاری کردن و گەشەی منداڵ

یاری کردن چالاکیەکە منداڵ پێی هەڵدەستێت بەمەبەستی چێژ لێ وەرگرتن و مەست کردن بەخۆشی، نەک بەفیرۆدانی کات و لاساری کردن وەک زۆر لەباوکان و دایکان بۆی دەچن، وە لەرێگەی یاری کردنەوە منداڵ زۆر شت فێردەبێت، لەوانە رۆڵی کۆمەلایەتی و توخمی خۆی کەلەپاشەرۆژدا دەبێت بەبەشێک لەکەسایەتی و رەوشتی، هەروەها ئەم چالاکیە هۆکارێکی گرنگە بۆ گەشەکردنی کۆمەلایەتی و جەستەیی و ژیری و هەلچوونی منداڵ، وە لەرێگەیەوە شارەزای ژینگەکەی دەبێت و لەئەنجامی ئەم دیوو ئەو دیوی ژینگەکەی زانیارییەکی زۆری دەست دەکەوێت، وە ئەم چالاکیە زۆرجار دەبێت بەئامرازێک بۆ رزگاربوونی منداڵ لەزۆر حاڵەتی ترس و دڵەڕاوکێ و گرژی و تێرکردنی هەندێک لەحەزو ئارەزووە کپکراوەکانی ئەو منداڵانەی کەژینگەی خێزانی و کۆمەلایەتیان ئاڵۆز و دژوار و پڕ لەگیروگرفتە.

هەروەها منداڵ لەمیانەی یاری کردنەوە جیهانێکی خەیاڵاوی و ئەفسوناوی بەچێژ بۆ خۆی دەخوڵقێنێ و خۆی دەبێت بەپاڵەوانی ئەو جیهانەو ئەسپی خەو و خەیاڵی خۆی تیایدا تاو دەدات و گشت ئەو خەو و خەیاڵ و حەزو ئارەزوو داخوازیانەی کەلەژیانی واقیعیدا بۆی تێر ناکرێت، لەم جیهانە پان و بەرینەدا بەئارەزووی خۆی بەبێ ترس و سانسۆر تێریان دەکات، کەئەمەش دەبێتە هۆی ئەوەی ئەو منداڵە لەزۆر گرێ ی دەروونی چاوەروان کراو رزگاری بێت.

## تیۆرییەکانی یاری کردن

یاری کردنیش وەک زۆربەی دیاردە دەروونی و کۆمەڵایەتیەکانی تر خراوەتە بەر تیشکی لێکۆڵینەوە و زۆر لەدەروونزان و کۆمەڵناسەکان خۆیان پێوە خەریک کردووەو بەزۆر شێوەی جیاجیا ماناو مەبەستی یاریکردنیان لێکداوەتەوە. گرنگترینیان ئەمانەی لای خوارەوەن:-

1) فرۆید:

یاریکردن لای فرۆید ئامرازو کەرەستەیەکە بۆ خاڵی کردنەوەو دەرچوون و ڕزگار بوون لەزۆر باری هەڵچوونی کپ کراوو پەشێوی دەروونی، بەتایبەتی ئەو حەزو ئارەزوو داواکارییانەی کەلەنەستی مرۆڤدا کپ و خەفەکراون و ناتوانرێت ڕاستەوخۆ و ئاشکرا لەجیهانی واقیعیدا تێر بکرێت، بەڵام منداڵ دەتوانێت لەڕێگەی یاریکردنەوە هەندێک لەو حەزو ئارەزوو داواکارییانە تێر بکات، بۆ نموونە، منداڵ کاتێک لەخێزانێکی نائاسایی و پڕ لەگیروگرفتدا دەژی و زۆرجار دەکەوێتە بەر شاڵاوی لێدان و ئازار و سوکایەتی پێکردنی باوک و دایکی یان کەسانی تری چوار دەوری، ئەو منداڵە بەستەزمانە لەم کاتەدا ڕق و کینەو تورە بوونێکی پیرۆزی لا دروست دەبێت بەڵام ناتوانێت بەئاسانی لێ ی ڕزگار بێت چونکە لەلایەک داب و نەریتی کۆمەڵایەتی ڕێگە بەمنداڵ نادات بەگژ دایک و باوکیدا بچێتەوە .

لەلایەکی ترەوە لاوازی و بێ دەسەڵاتی و کەم توانایی منداڵیش لەچاو باوک و دایکیدا ، وا لەو منداڵە دەکات کەئەو ڕق و کینەو تورەییەی کپ و خەفە بکات و لەهەستی خۆی دووری بخاتەوەو دەروازە پۆڵایینەکانی نەستی لەسەر دابخات، بەڵام ئەم بەند کردن و دوورخستنەوەیە کاتیەو هەر دەبێت منداڵ لێی ڕزگار بێت، ئەگینا تووشی چەندەها گرێ ی دەروونی و نەخۆشی دەکات، لەگرنگترین دەروازەکانی ڕزگار بوونیش یاری

کردنە، کەمندال دەتوانێت لەمیانەی یاری کردن و شکاندنی بووکە شووشەو چاوهەڵکەندنی و پان کردنەوەیی و قژ دەسکەنە کردنی، تۆڵەی خۆی بکاتەوەو داخی دڵی خۆی بەو کەل وپەل و ئامرازی یاری کردنانە برێژێ، کەلەدڵ و دەروونی خۆیدا لەجیاتی دایکە و باوکی دایان دەنێت. واتە ئەو یارییانە دەبن بەهێما (رمز) بۆ زۆرداری و زوڵمی دایکە و باوکە و کەسانی تری چواردەور.

**٢) تیۆری کورت کردنەوە:**

خاوەنی ئەم تیۆرە (ستانلی هول، ئدرندیکە و هنری بت)ن کەدەڵێن یاریکردن تاڕادەیەکی زۆر لەنێوان منداڵی مرۆڤ و بێچووی ئاژەڵدا چوون یەکن و بۆماوەین (وراثی) وە گوزارشت لەسەرجەم قۆناغەکانی مرۆڤایەتی دەکەن، واتە منداڵ لەمیانەی یاریکردنەوە گشت ئەو قۆناغانە دووبارە دەکاتەوە کە باب و باپیرو سەرجەم مرۆڤایەتی لەسەرەتای ژیانەوە تاوەکو ئەمڕۆ پیایدا تێپەڕیون، بۆ نموونە کاتێکە منداڵ یاری بەئاو دەکات ئەوە گوزارشت لەقۆناغی (ماسی) دەکات، کاتێکە مرۆڤ ماسی بووەو لەدەریادا مەلەی کردووە، سەرکەوتن و هەڵبەزو دابەز بەسەر دارو بەردو دیوارو بەریەستدا پەیوەستە بەو قۆناغەی کە مرۆڤ مەیموون بووە، هەروەها یاری و حەزی منداڵ بۆ ڕاوکردن و ڕاونان و چاوشارکێ وکشتوکاڵ، گوزارشت لە قۆناغەکانی ڕاوکردن و کشتوکاڵ دەکات کە مرۆڤ لەیەکێکە لەقۆناغەکانی ژیانیدا پێ ی هەڵساوە، واتە یاری منداڵ پەیوەستە بەقۆناغەکانی گەشەکردنی مرۆڤایەتیەوە.

**٣) تیۆری ئامادەکردن بۆژیان:**

دانەری ئەم تیۆرە (کارل گرۆسە) کە دەڵێت یاری، ئامرازێکە بۆ ئامادەکردنی منداڵ بۆ پاشەڕۆژ، واتە یارییەکانی منداڵ دەبێتە هۆی پتەو کردن و ڕاهێنانی ئەندامەکانی لەشی منداڵ بۆ کارو پیشەکانی قۆناغی هەرزەکاری و کامڵی و پەیوەستە

بەململانێ ی مرۆڤ لەتەک دەوروبەر، (گرۆس) دەڵێت کاتێک منداڵ لەکاتی یاریکردن دەستو قاچو پەنجەو لەش دەجوڵێنێت ، مەبەست لەوە زاڵ بوونە بەسەر جووڵەو چۆنیەتی بەکار هێنانی ئەندامەکانی لەش لەپاشەڕۆژدا، بۆ نموونە:ـ

کاتێک بێچووە پشیلە یاری بە گلۆلە دەزوویەک یان تۆپەڵە خوورییەک دەکات، ئەوە ڕاهێنان و خۆ ئامادەکردنە بۆ ڕاوکردنی مشک لەداهاتوودا، هەروەها یاری کردنی منداڵ بە تفەنگ و دەمانچەو شیرو تیر، خۆئامادەکرنە بۆ یاریکردنی ڕۆڵی جەنگاوەر لەپاشە ڕۆژدا وەیاریکردنی کچ بە کەل پەل و کەرەستەی چێشتخانەو دروومان و چاودێری منداڵ، خۆئامادەکردنە بۆ یاریکردنی ڕۆڵی ئافرەت لەپاشەڕۆژدا، وەگرنگترین بۆچوونی ئەم تیۆرە ئەوەیە کە یاریکردن چالاکیەکی بەئامانجە، هەر چەندە زۆر جار وادەردەکەوێت کەکات بەفیڕۆدانە (وافی، ١٩٨٥،ص٩-٢٢).

٤) تیۆری زیادە ووزە:-

خاوەنی ئەم تیۆرە (هربرت سبنسر)ی فەیلەسوفی ئینگلیزیە، کە دەڵێت منداڵی مرۆڤو بێچوی ئاژەڵ ووزەو چالاکیەکی لەڕادەبەدەریان هەیە وە لەڕێگەی یاریکردنەوە ئەو منداڵ و بێچووانە لەو ووزەو چالاکیانە ڕزگاریان دەبێت و تووشی جۆرە هاوسەنگیەک دەبن و ئەو یاریکردنە دەبێتە هۆی خاڵی کردنەوەو مژینی ئەو ووزە زیادەی لەلای ئەو منداڵ و بێچووانە هەیە.

ئەگەر بەووردی سەنجی ئەو تیۆرانەی سەرەوە بدەین، بۆمان دەردەکەوێت کە هەریەکەیان لەگۆشەنیگایەکەوە ڕوانیویانەتە یاریکردن، کەچوون یەک بووە لەتەک بۆ چوونو فەلسەفەو بیرو باوەڕیان، وە زۆربەیان تەواوکەری یەکترین، واتە یاریکردن سودوقازانجێکی زۆر بەمنداڵ دەگەیەنێ، بۆ نموونە منداڵ لەمیانەی هەندێک یاری وەک (هەڵپەڕکێ و چاوشارکێ و دامەو سێ ڕسکێن و هەڵماتێن و.... هتد ) فێری زۆر داب و

نەریت و ڕەوشتی کۆمەڵایەتی دەبن وە لەڕێگەی یارییەکانی (تۆپ تۆپێن، هەلوکێن، خەت خەتێن، بازدان، ڕاکردن، سەرکەوتن و دابەزین...هتد) زۆر لەئەندامەکانی جەستەی منداڵ بەهێز دەبێت، هەروەها هەندێک یاریش دەبێتە هۆی زیادکردنی شارەزایی منداڵ و ڕاهێنانی هەستەوەرەکانی (حواس):

لەلایەنی هەڵچوونیشەوە قازانجێکی زۆری پێدەگات، لەبەرئەوە زۆر هەڵەیە بەریەست لەبەردەم یاریکردنی منداڵدا دابنرێت بەبیانووی ئاژاوەو لاساری و خەو حەرام کردن و ئازاردان و...... هتد، چونکە قەدەغەکردنی منداڵ لەیاری کردن مانای شێواندنی گەشەی منداڵ و بێ بەش کردنیەتی لەگەورەترین و بەچێژترین چالاکی کەتایبەتە بەقۆناغی منداڵیەوە، لەبەرئەوە زۆر پێویستە لەسەر دایک و باوک کە بەپێ ی توانا کەرەستەو کەلو پەلی یاریکردن بۆ منداڵەکانیان پەیدابکەن و جێگای یاریکردنیان بۆ دابین بکەن، <u>*وەزۆر خاسیەت و مەرج هەیە دەبێت ڕەچاو بکرێت لەکاتی پەیداکردن و کرینی کەل وپەل و کەرەستەی یاریکردن بۆ منداڵ لەوانەش ئەمانەی لای خوارەوەیە:-*</u>

١) بریقەدارو ڕەنگاو ڕەنگ بێت ٢) سوک و نەرم و نیان بێت ٣) بتوانرێت بەئاسانی بشۆردرێت و پاک بکرێتەوە ٤) بارستاییەکەی ئەوەندە ببێت منداڵ نەتوانێت قووتی بدات ٥) تیژ نەبێت بۆ ئەوەی ئازاری منداڵ نەدات ٦) جۆرەبەرگرییەکی تێدابێت و بەئاسانی نەشکێت ٧) لەتەک تەمەن و قۆناغی گەشەکردنی منداڵەکەدا بگونجێت، بۆ نموونە کەرەستەی یاریکردن ئاسان و سادەبێت باشترە بۆ منداڵی بچکۆلە لەکەرەستەی ئاڵۆزو گرانی کارەبایی یان میکانیکی، چونکە لەتوانای منداڵی بچوکدا نییەو لەتەک ژیری و لێ هاتوی ئەودا ناگونجێ و چێژی لێ وەرناگرێت. بەڵام منداڵی گەورە چێژ لەو کەرەستە ئاڵۆزو میکانیکی و کارەباییانە وەردەگرێت. بۆ چوونێک هەیە لەهەڵبژاردنی کەرەستەی یاریکردنی منداڵدا ئەویش ئەوەیە، منداڵ چەند بچوک بێت، دەبێت ئەوەندە کەرەستەی یاریکردنی گەورەو سادە بێت، وەچەند گەورە بێت، دەبێت ئەوەندە یارییەکانی بچوک و ئاڵۆزبێت.

## چیرۆک و پەروەردەکردنی منداڵ

بەزۆر شێواز دەتوانرێت منداڵ ڕۆشنبیرو پەروەردە بکرێت، یەکێک لەو شێوازانەش گێڕاندنەوەو خوێندنەوەی چیرۆکە بۆ منداڵان، هەمووماندەزانین کەچیرۆک و حیکایەت مێژوویەکی دوورو درێژی هەیەو نەوە لەدوای نەوە بۆ یەکتریان گواستۆتەوەو بووە بەفۆلکلۆرو سەرمایەو شارستانیەتی، بێگومان چیرۆکیش بەشێکی گرنگی ئەو شارستانیەتەیە. چیرۆکە بەپێ ی ناوەڕۆکەکەی دەتوانرێت دابەش بکرێت بۆ چەندەها جۆر، لەوانە (چیرۆکی گاڵتەو گەپ و پێ کەنیناوی، سۆزو خۆشەویستی، دەروونی، فەلسەفی، سیاسی، ئاینی، کۆمەڵایەتی، هێمایی [رمزی]...هتد) چیرۆکە گرنگیەکی زۆری هەیە لەژیانی منداڵدا، چونکە پڕیەتی لەبەسەرهات و ڕووداو داب و نەریت و ئاکاری جوان و ڕۆشنبیری و زانیاری منداڵ زیاد دەکات، دەتوانین گرنگی چیرۆکە لەم خاڵانەی خوارەوەدا کۆبکەینەوە:-

١) هۆکارێکی گرنگە بۆ دەوڵەمەند کردنی زمانی منداڵ و پاراو کردنی بەووشەو زاراوەو ڕستەی جۆراوجۆر. لەڕێگەی گێڕاندنەوەی چیرۆکەوە منداڵ فێری زۆر کون و کەلەبەری زمانەکەی و سەرمایەی زمانی زیادو دەوڵەمەند دەبێت، هەروەها کاتێک منداڵ دووبارە ئەو چیرۆکانە لەسەر زمانی خۆی بۆ کەسانی تر دەگێڕێتەوە زیاتر زمانی دەوڵەمەندتر دەبێت.

٢) منداڵ لەڕێگەی چیرۆکەوە شارەزایی و زانیارییەکی زۆری لەبارەی ژیان و زۆربەی بوارەکانیەوە بۆ پەیدا دەبێت. شارەزای هەندێک لایەنی ژینگەی جوگرافی و کۆمەڵایەتی و مێژوویی وڵاتەکەی دەبێت، زانیاری دەربارەی پاڵەوان و سەرکردەو ناودارانی گەلەکەی دەبێت، بێجگە لەزانیاری لەبوارە زانستیەکاندا.

٣) منداڵ لەڕێگەی چیرۆکەوە فێری زۆر سیفات و ڕەوشتی جوانی کۆمەڵایەتی و مرۆڤانە دەبێت لەوانە (ڕاستگۆیی، دەست پاکی، وەفاداری، هاوڕێ یەتی، نیشتمان پەروەری، دڵسۆزی، دادوەری...هتد) وە خراپی و دزێوی زۆر سیفات و خاسیەتی ناشیرینی بۆ ڕوون دەبێتەوە لەوانە (درۆ، دزی، تاوان، فرتو فێڵ...هتد). کەئەمە خۆی لەخۆیدا پەروەردەکردنێکی گیانی و ئاکارییە بۆ منداڵ.

٤) هەندێک لەپرۆسەکانی ژیری، لەڕێگەی لەبەرکردن و گێڕاندنەوەی چیرۆکەوە دەتوانرێت گەشەی پێ بدرێت و منداڵ لەسەریان ڕابهێنرێت، لەوانە (ئاگاداری، چاو تێبڕین، یادکردنەوە، بەراورد کردن، دەوڵەمەند کردنی خەیاڵ و بۆچوون).

٥) منداڵ دەتوانێت لەڕێگەی چیرۆکەوە لەزۆر گرژی و ئەندێشەی دەروونی ئاڵۆز ڕزگاری بێت، چونکە زۆر لەناوەڕۆکی چیرۆکەکان دەبنە هۆی (پێ کەنین و گریان و گاڵتەجاڕی و تووڕەبوون و هاوارکردن و نارەزایی...هتد). کەسەرجەم ئەمانە دادەنرێن بەدەروازە بۆ بەتاڵ کردنەوەی ئەو بارگە هەڵچوونیە کۆکراوانەی ناوەوەی منداڵ و ڕزگار بوون لێ یان، هەندێک لەدەروونزانەکان چیرۆک وەک شێوازێک بۆ دەست نیشان کردن و چارەسەرکردنی هەندێک لەنەخۆشیە دەروونیەکان بەکار دەهێنن، چونکە هەندێک جار بەسەرهات و ڕووداوەکان و ڕۆڵی پاڵەوانی چیرۆکەکان زۆر نزیکن لەژیان و بەسەرهات و گرفتی زۆر لەو منداڵانەی کەگوێ بیستی دەبن یان دەیبینن ڕاستەوخۆ یان ناڕاستەوخۆ سودی لێ وەردەگرن و لەڕێگەی خۆخستنە شوێن و لاسایی کردنەوە، منداڵەکانیش لەو گرفت و ئەندێشە دەروونیانەیان ڕزگاریان دەبێت و وەک هێماو (ایحایەک) کاریان تێ دەکات و دەبێت بەجۆرێک لەچارەسەری دەروونی بۆیان.

بەلام ئەم ئامانج و گرنگیانەی سەرەوە نایەنەدی ئەگەر لەكاتی گێراندنەوەو باس كردنی چیرۆكدا رەچاوی ئەم خالانەی خوارەوە نەكرێت :-

١) دەبێت ئەو چیرۆكانە لەئاستی زیرەكی و ژیری و قۆناغی منداڵەكاندا بێت و پەیوەست بێت بەحەزو ئارەزوو خەوو خەیاڵیانەوە.

٢) دەبێت ئەو كەسەی چیرۆكەكە دەگێڕێتەوە بەشێوەیەكی سادەو ساكارو بەزمانێكی پاراوو بەدەنگێكی زولال و تۆنێكی گونجاوو تام و چێژەوە بۆ منداڵەكانی باس بكات بۆ ئەوەی كاریگەری خۆی بەجێ بهێڵێ.

٣) نابێت چیرۆكەكە زۆر درێژ بێت و منداڵ تووشی ناڕەزایی و بێزاری بكات.

٤) نابێت ناوەڕۆكی چیرۆكەكە دڕنداوی و خوێناوی و پڕ لەترس و تۆقاندن بێت، تا دەتوانرێت دەبێت پاڵەوانەكانی خاوەنی سیفات و ڕەوشتی جوانی مرۆڤایەتی بن و سیفات و خاسیەتە دژوو نامرۆڤایەتیەكان دەبێت سوكە و ڕیسوا بكرێتو ببن بەپەند بۆ خاوەنەكانیان و منداڵ سودی لێ وەربگرێت و لەدوا ڕۆژدا لێ ی دوور بكەوێتەوە.

٥) دەبێت گوڵبژێر بكرێت، واتە ئەو چیرۆكە و بەسەرهاتانە بۆ منداڵان باس بكرێت كەلەگەڵ سەردەم و داب و نەریت و ئاكاری كۆمەلایەتیدا دەگونجێت و لەو چیرۆكانە دوور بكەوێتەوە كەناوەڕۆكە و بەسەرهاتەكانی هیچ سودو قازانجێكە بەمنداڵانمان ناگەیەنێت.

## قوتابخانەو ڕۆڵی لەدرووستی دەروونی منداڵاندا

منداڵ کاتێک بۆ یەکەم جار ماڵ ئاوایی لەماڵەوە دەکات و ڕوو دەکاتە گۆڕەپانی قوتابخانەو دەبێت بەقوتابی، ڕووبەڕووی کۆمەڵێک گرفت دەبێتەوە، ئەگەر پشتگوێ خراو مامەڵەی زیرەکانەی لەتەکدا نەکرا، ئەوکاتە ناتوانێت بەئاسانی خۆی لەتەک ژینگەی قوتابخانەدا بسازێنێ و تووشی کۆمەڵێک گرفت دەبێت. لەبەرئەوە ئەرکی سەرشانی قوتابخانەیە کەدەست نیشان و چارەی گرفتەکانی بکات. گرفتەکانیش لەئەنجامی ئەو ژینگە تازەیەوە دروست دەبێت کەبۆ یەکەم جار منداڵ ڕووبەڕوویان دەبێتەوە، ئەویش ژینگەی قوتابخانەیەو زۆر شتی تازەیەو منداڵ ئاشنایەتی لەتەکیاندا نیە لەوانە (خشتەی وانەکان کەکاتەکانی دیاریکراوەو منداڵ ناتوانێت پشت گوێیان بخات، دەبێت بەپێ ی پێوەرو یاساو دابو نەریتی تایبەتی هەڵسو کەوت بکات، لغاو کردنی چالاکیە هەڕەمەکیو سەربەستەکانی، بەستنەوەی منداڵ لەپۆلدا لەسەر کورسیەکی ڕەق و تەق، جێ بەجێ کردنی ئەرکەکانی قوتابخانە، ململانێ لەسەر دەستکەوتنی سۆزو خۆشەویستی و بەزەیی مامۆستا، ڕێگە پێنەدان بەمنداڵ بۆ ئەوەی بەئارەزووی خۆی قسە بکات، پێکەنینو هاوارکردنی لێ قبوڵ ناکرێت لەناو پۆلدا...هتد). کەسەرجەم ئەم داواکاریو گۆڕانکارییانە پێچەوانەی داوکارییەکانی ژینگەی پێش هاتنە قوتابخانەیەتی، لەبەر ئەوەی منداڵ پێش تەمەنی شەش ساڵانی سەربەستەو بەئارەزووی خۆی هەڵبەزو دابەز دەکات و مەرج و یاساو سنوور نیە بۆ چالاکیەکانی و پەیوەندییە کۆمەلایەتیەکانی کەهو دیاریکراونو بەئارەزووی خۆی هاوار دەکاتو پێدەکەنێت و دەگری و یاریی دەکات.

بێگومان ئەم گۆڕانکارییە کتوپڕە لەژیانی منداڵداو چوونە قوتابخانەی دادەنرێت بەناسکترین و شلۆقترین کات، بەتایبەتی هەفتەکانی یەکەمی چوونە قوتابخانەی، ئەوەی زیاتر قورەکە خەستترو گرفتەکان ئاڵۆزتر دەکات کەسایەتی لاوازو پەروەردەی هەڵەی خێزانەکەیەتی، چونکە زۆرجار هاتنی منداڵ لەژینگەیەکی خێزانی نائاسایی و پڕ

گرفتەوە کێشە بۆ قوتابخانەو گرفت بۆ منداڵەکە دروست دەکات. کاتێک منداڵ لەناو خێزاندا نازدار بەخێو دەکرێت و سەربەستیەکی لەڕادەبەدەری دەدرێتێ، یان بێزراو پشتگوێ دەخرێت و بەرەڵا دەکرێت و هەڵەکانی بۆ ڕوون ناکرێتەوە یان ئازار دەدرێت و سوکایەتی پێ دەکرێت و توندوتیژی لەبەرانبەر بەکار دەهێنرێت و ڕانەهێنرا بێت لەسەر پشت بەخۆ بەستن و بڕوا بەخۆبوون و هەست بەکەمی بکات، لەئەنجامدا کەسایەتی ئەو منداڵە دەشێوێ و بەزەحمەت دەتوانێت خۆی لەتەک قوتابخانەدا بسازێنێ و بەردەوام پەنا بۆ میکانیزمە بەرگرییە دەروونیەکانی وەک (چەپاندن، هۆهێنانەوە، بەسەرا بڕین، خۆخستنە شوێن، دەست درێژی...هتد) دەبات، هەروەها زۆرجار بەداخەوە هەندێک مامۆستا ڕاو بۆچوونی هەڵەیان دەربارەی ڕەوشت و هەڵس و کەوتی ئاسایی و درێوی منداڵ هەیە، بەڕای ئەوان (پسکەپسک، سوور بوون لەسەر ڕاوبۆچوون، بەجەرگی، جووڵەی بەردەوام، حەز کردن بەزانینو ئەم دیوو ئەو دیو کردنی دیاردەکان، زۆر پرسیار کردن، بەرکەوتن و شکاندنی هەندێک کەل و پەلی قوتابخانە) جۆرێکە لەلاساری و سەرکێشی منداڵ، بەڵام بەڕای پزیشکو دەروونزانەکان ئەو هەڵس و کەوتانە ئاساییەو بەڵگەی کۆڵ نەدان و سوور بوونە لەسەر ژیان. بەپێچەوانەشەوە هەندێک مامۆستا لەو بڕوایەدان کە(شەرم کردن، گومانو مل کەچی، مەلوولی و داماوی، ترس، بێ دەنگی و نەجوولان) بەڵگەن بۆ ژیری و بەئەدەبی ئەو منداڵانە، لەکاتێکدا دەرونزانەکان بەنیشانەی پاشەکشێ و بوونی گرێ و ململانێ ی دەروونی دادەنێن.

بەم شێوەیە مامۆستا ڕەوشتە ئاساییەکان بەنائاسایی و چەوتەکان بەڕاست لەقەڵەم دەدات و دەردی منداڵ گرانتر دەکات، لەبەرئەوە پێویستە لەسەر قوتابخانە کەژینگەیەکی پەروەردەیی کۆمەڵایەتی کوندجاو بخولقێنێت بۆ قوتابیەکان و گرفتەکانیان دەست نیشان و چارەسەر بکات و ڕەچاوی جیاوازی تاکایەتی نێوانیان بکات و هەڵس و کەوت و مامەڵەی دکتاتۆریانە نەبێت و، گیانی هاوکاری و تەبایان تێدا بچێنێت و هەل و بواری سەرکەوتنیان بۆ زیاد بکات و کۆسپ و سەرنەکەوتنەکانیان کەم بکاتەوەو بەهاوکاری خێزانەکانیان ڕەوشتە هەڵەکانیان ڕاست بکەنەوە و شارەزاییەکی باشیان لەسایکۆلۆژیەتی منداڵدا هەبێت، ئەم ئەرکانەش جێ بەجێ ناکرێت ئەگەر بەڕێوەبەری بەبەزەیی و سەرکەوتووی نەبێت و مامۆستا دەرویشی پیشەو هاوسۆزی منداڵان نەبێت و پرۆگرام و شێوەکانی وانە ووتنەوە لەتەک حەزو ئارەزوو توانستەکانی فێرخوازاندا چوون یەک نەبێت و ژینگەی قوتابخانە بەرفراوان و بێ گرفت نەبێتو پەیوەندی پتەو لەنێوان مامۆستایان و خوێندکاراندا نەبێت و سەرجەم وەک خانەکانی هەنگ لەخزمەتی پرۆسیسی پەروەردەو فێرکردندا نەبن.

## ئایا ڕاستە منداڵ کاول کەرو تێکدەرە؟

منداڵ بۆ ئەوەی بەتەواوی و بێ گیروگرفت و گرێ ی دەروونی گەشە بکات، پێویستە ژینگەی ئاسایی و لەباری بۆ بخوڵقێندرێ کەچوون یەک بێت لەتەک پێداویستی قۆناغەکانی گەشەکردن، یەکێک لەگرنگترین پێداویستیەکانی منداڵ، زانینی دەوروبەرو ئەو ژینگەیەیە کەتیایدا دەژی. کاتێک منداڵ بۆ یەکەم جار دەچێتە جێگایەکی تازەوە یان کەل و پەل و شتێکی تازە دەبینێت لەئەنجامی پاڵنەرو ڕەمەکی ئارەزووی شت زانینەوە هەوڵ دەدات شارەزایی تەواو لەبارەی ئەو جێگاو کەل و پەلە تازانەوە پەیدا بکات، دوور نیەو لەوانەیە لەئەنجامی هەڵس و کەوتی منداڵەوە زەرەرو زیان بەو جێگاوکەل و پەلانە بگات، ئالێرەوە گیروگرفتەکە سەر هەڵدەدات.

پێویستە دایک و باوک و گشت ئەو کەسانەی مامەڵە لەگەڵ منداڵ دەکەن چەند ڕاستیەک هەیە بیزانن، لەوانە منداڵ بۆ ئەوەی شارەزایی و کارامەیی ڕۆژ لەدوای ڕۆژ زیادو فراوانتر ببێت، پێویستی بەوە هەیە کەهەموو دیاردەکان (بەتایبەتی جەستەیی و ماددی و هەست پێ کراوەکان) ئەم دیوو ئەو دیو بکات، چونکە هەموویان تازەو سەرنج ڕاکێش و نامۆن بەلای منداڵەوە، لەبەرئەوە بەردەوام هەوڵ دەدات پێکهاتەو پارچەکانیان بزانێت و لەڕێگەی تێک دانیان و کردنەوەو هەڵوەشاندن و دووبارە دروست کردنەوەی کەل و پەل و کەرەستەکان و پرسیار کردن لەبارەیانەوە، شارەزایی پەیدا دەکات. ئینجا زۆرجار لەکاتی یاری پێ کردن و ئەم دیوو ئەو دیو کردنیاندا لەوانەیە هەندێک لەو کەل و پەل و کەرەستانە بشکێن و ئا لێرەدا منداڵ بەتێکدەرو کاولکەر ناو دەبرێت و لەوانەشە ئازارو لێدانیشی بەرکەوێت.

بەڵام ڕاستیەکەی ئەوەیە منداڵ هەموو گیانی هێزو وزەو جوولەیەو بەردەوام هەڵبەزو دابەزیەتی و بەڕاست و چەپی خۆیدا دەگەڕێت، هەموویشیان لەئەنجامی ڕەمەکی حەز بەزانینی شتەکانو تاقیکردنەوەوەیە. دەتوانین لەمیانەی ئەم چەند نموونەی خوارەوە

زیاتر مەبەستەکەمان ڕوون بکەینەوە. کاتێک منداڵ دەبینێ باوکی خەریکی کاتژمێرەکەیەتی، ئەم دیاردەیە تازەو نامۆیە بەلای منداڵەکەوە، لەئەنجامی ئەو ڕەمەکەوە منداڵ هەوڵ دەدات ئەویش وەک باوکی ئەو کاتژمێرە ئەم دیوو ئەو دیو بکات و ئەگەر پێویستی کرد تێکی بداتو هەموو نهێنیەکانی ئەو کاتژمێرە بزانێت و تێنوێتی لێی بشکێ، دوای ئەوە فڕێی دەدات و ئیشی پێ ی نامێنێ، بەڵکو لەئەنجامی نەزانی و کەم شارەزایی و توانایی منداڵەکەوە لەوانەیە کاتژمێرەکە بەساغ و سەلامەتی لەبەردەستی ئەم تازە پێگەیشتوەدا ڕزگاری نەبێت و تووشی زیان و کەم و کوڕتی ببێتو منداڵەکەش بکەوێتە بەر هەڕەشەو لێدانی باوکەکەی و بەتێکدەرو شەڕخوازیش تاوانبار بکرێت. یان کاتێک دایک خەریکی بڕینی پارچە قوماشێکە، منداڵیش کەچاوی لەوە دەبێت، هەوڵ دەدات لاسایی دایکی بکاتەوەو ئەویش وەک دایکی مقەست بگرێت بەدەستیەوەو قوماش پارچە پارچە بکات و ئەویش لەو خۆشی و تام و چێژی شت بڕینە بێبەش نەبێت لەلایەکو شارەزایی پەیدا بکات لەبارەی ئەم کردارەوە لەلایەکی ترەوە، بەلام لەوانەیە دایک ڕێگە بەمنداڵەکەی نەدات ئەم حەزو ئارەزووەی بێتەدی، منداڵەکە ناچار دەبێت بەدزیەوە مقەستەکەی دەست بکەوێت و ئەو ئاواتەی بێتەدی.

بەلام لەبەرئەوەی منداڵ نرخی کەل و پەلەکان نازانێت وەک یاری و کەرەستەیەکی ئاسایی مامەلەیان لەگەلدا دەکات، لەوانەیە پارچە قوماشێکی گران بەهای دایکی پارچە پارچە بکات، ئا لێرەدا جارێکی تر منداڵ دەبێت بەکاولکەرو مایەی بێزاری و دڵتەنگی دایک و باوک، بەلام لەڕاستیدا ئەم منداڵە مەبەستی زەرەردان و کاول کردن نیە، بەڵکو تێرکردنی ڕەمەک و پالنەرە بایەلۆژیەکانیەتی. بەلام لەئەنجامی نەزانی ئەو دایکەوە کەمقەست و پارچە کاغەز یان ڕۆژنامە کۆنێک یان پارچە قوماشێکی بێکەلکی نەدا بەمنداڵەکەو لێی شاردەوەو حەزو ئارەزوەکەی تێر نەکردو پێداویستیەکانی بۆ دابین نەکرد، لەبەر ئەوە منداڵەکە بەناچاری و نەزانی پەنای بۆ ئەو ڕێگەیە بردو ئەو دەرئەنجامەی لێکەوتەوە.

جاری وا هەیە ڕێکەوت دەکات باوک خەریکی نووسینە، منداڵ کەچاوی لەباوکی دەبێت ئەویش حەز دەکات وەک باوکی ئەو کارە بکاتو ئەم دیاردەیەش تاقی بکاتەوە و بزانێت ئەم کاغەز ڕەش کردنەوەیە تام و چێژی چی تێدایە، ئەگەر هات و باوک قەڵەم و پارچە کاغەزێکی نەدا بەمنداڵەکەی بۆ ئەوەی ئەو حەزو ئارەزووەی تێر بێت، ئەوا منداڵەکە ناچار خۆی دەگەڕێت بەدوای قەڵەم یان تەباشیر یان خەڵوز...هتد، دوایی ئەگەر کاغەزی دەست نەکەوت ئەوا دیواریماڵەکە دەکات بەتەختە ڕەش و داخی دڵی خۆی بەو دیوارە دەرِێژێو چی لەدڵو دەروونیدا هەیە بەهۆی چەند خەتێکی ڕاست و چەپ و (شەقلی و پەقلی) دەری دەبڕێت و لەسەر دیوارەکە دەی نەخشێنێ.

منداڵ کاتێک ئەم کارە دەکات نرخی دیواری بۆیاخکراو نازانێت و هیچ جیاوازی ناکات لەگەڵ پارچە تەختەیەکدا، لێرەشدا منداڵ هەر بەکاول کەرو تێک دەر لەقەڵەم دەدرێت، بەڵام هەڵە هەڵەی ئەو باوکەیە کەقەڵەم و پارچە کاغەزێکی بۆ منداڵەکەی دابین نەکرد، تا تینویەتی خۆی بشکێنێ و وەڕسو بێزار ببێت لەنووسین و دوایی وازی لێ بهێنێ. لەبەر ئەوە منداڵەکە بەناچاری بەو ڕێگە تایبەتیەی خۆی ئاواتەکەی هێنایەدی. ئەمانەو چەندەها نموونەو دیاردەی تر، ڕۆژانە لەزۆربەی ماڵەکان ڕوودەدات و کارێکی ئاسایی و سروشتیە بەلای منداڵەوەو بەو ڕێگەیە حەزو ئارەزوەکانی تێر دەبێت و شارەزای دیاردەکانی ژیان دەبێت و گەشە دەکات و کارامەیی و زانیاری پتر دەبێت، بەڵام جێگەی داخە زۆرجار لەئەنجامی دابین نەکردنی پێداویستی و کەرەستەکان بۆ منداڵ تاوەکو بەشێوەیەکی سروشتی ئەو پێداوییستی و حەزو ئارەزوانەی منداڵ تێر بکرێت و لەئەنجامی نەزانی و پشت گوێ خستنی هەندێک دایک و باوک، منداڵ دەکەوێتە ئەو هەڵانەو بەتێک دەرو کاول کەر لەقەڵەم دەدرێت و تووشی ئازارو کێشەو لێدانیش دەبێت. هۆکەشی بۆ ئەم خاڵانەی لای خوارەوە دەگەڕێتەوە:-

١) منداڵ هێشتا ماسوولکەو وردە دەمارو ئەندامەکانی تری لەشی بەتەواوی گەشەیان نەکردووە، لەبەرئەوە زۆرجار لەکاتی جووڵەو هەڵبەزو دابەزو ڕاکردندا زەرەرو زیان بەکەلو پەلو کەرەستەکانی تری ناوماڵ دەگەیەنێت یان لەدەستی دەکەوێتە خوارەوە یان خۆی پێدادەکێشێت.

٢) منداڵ لەلایەنی ژیرییەوە بەتەواوی گەشەی نەكردووەو شارەزایی دەربارەی نرخو بەهای كەل و پەلەكان نیە، لەبەر ئەوە گرانبەهاترین كەلو پەل لەناو ماڵدا بەلای ئەوەوە هیچ جیاوازیەكی نیە لەگەڵ یارییەكدا (لعابة). لەوانەیە مەزهەرییەك یان سەعاتێكی سەرمێز یان كەلو پەلێكی تری گران بەها هەڵگرێت و فڕێ بدات و بیدات بەبەردو دیواردا، بۆ ئەوەی شارەزایی لەبارەیەوە پەیدا بكات و تام وچێژ لەتەقە تەق و كەوتن و فڕێ دانەكەی وەربگرێت، لەم كاتەشدا دوور نیە ئەو كەل و پەلە گرانبەهایانە بشكێتو منداڵ چێژیشی لێ وەربگرێت وەك چۆن چێژو خۆشی دەست دەكەوێت كاتێك یارییەك (لعابة) دەشكێنێت و هەڵی دەوەشێنێت.

٣) تەسك بوونەوەی ژینگەو بواری جووڵەی منداڵ لەئەنجامی پێشكەوتنی شارستانیەت و كەم بوونەوەی ڕووبەری باخچەی خانوو ژمارەی ژوورەكان و زیاد بوونی كەرەستەو كەلو پەلی ناوماڵ و شكاندنیان بەئاسانی و قەرەباڵغ بوونی چوار دەوری منداڵ و گەڕەك و كۆڵان و سەرشەقامەكان. منداڵ خۆی لەخۆیدا لەم قۆناغەدا پێویستی بەجووڵەو ڕاكردن و هەڵبەزو دابەز هەیە، بێ گومان لەم كاتەدا بەر ئەو كەل و پەلانە دەكەوێت و زەرەریان پێ دەگات، چونكە ناوماڵ لەم ڕۆژگارەدا زۆر قەرەباڵغەو منداڵی هەژار بواری جوڵاندن و هەلس و كەوتی نەماوە، لەبەرئەوە ئێستا ئەو زەرەرو زیانەی منداڵ دەیدات زۆر زیاترە لەجاران، چونكە (٤٠) یان (٥٠) ساڵ پێش ئێستا ناو ماڵ ئەوەندە كەل و پەلی تێدا نەبووە، هەروەها كۆڵان و ناوماڵ ئەوەندە قەرەباڵغ نەبوون د ژینگەیەكی فراوان و گەورە هەبوو بۆ یاری كردن و جووڵەی منداڵ.

٤) ڕوون نەكردنەوەی دیاردەكانی ژیان و ژینگە بۆ منداڵ، لەلایەن دایكان و باوكان د كەسانی چوار دەورییەوە، هەروەها تێرنەكردنی حەزو ئارەزووەكانیان و دابین نەكردنی پێداویستیەكان و وەڵام نەدانەوەی زۆربەی پرسیارەكانی منداڵ و نەشكاندنی تینوێتی ڕەمەكی زانینی دیاردەكان، لەبەرئەوە منداڵ ناچار دەبێت زۆرجار پەنا بۆ ئەزموون د هەلس و كەوتی خۆی ببات، بۆیە دەكەوێتە هەڵەوەو زەرەرو زیان بەكەل و پەل د

کەرەستەکانی ناوماڵ دەگەیەنێت. ئەگەر باوک و دایکی شارەزاییان هەبێت ئەوا دەتوانن منداڵ لەو زەرەرو زیانانە ڕزگار بکەن و بەڕێگەی ئاسایی و سروشتی ئەو حەزو ئارەزوانەی منداڵ تێر بکەن. (القوصی، ١٩٨١، ص٣٨٧-٣٩٨).

بەلام بەداخەوە تاوانێکی گەورە دەرهەق بەمنداڵ دەکرێت و لەپێداویستیەکانی بێ بەش دەکرێت و هەموو دەرگاکان لەبەردەمیا دادەخرێت و لەدوایشدا بەتێکدەرو کاوڵ کەر لەقەڵەم دەدرێت و منداڵ دەبێت بەقوربانی هەڵەو سەرەڕۆیی هەندێک باوکو دایکی نەزان و کاوڵ کارو تێک دەر.

## سزادانی منداڵ

لەمێژە باب و باپیرانمان ووتویانە: (شەرعی مار بەدار) لەهەمان کاتیشدا فەرموویانە: (مار بەقسەی خۆش لەکون دێتە دەر)، سەرنج بدەن خوێنەرانی بەڕێز دوو پەندی دژ بەیەکتر دوو بۆچوونی جیاواز، دەربارەی بەکارهێنانی سزاو ئازار لەژیاندا بۆ چارەسەرکردنی گرفتەکان، ئەمە لەناو یەک نەتەوەدا، ئەی دەبێت لەسەرتاپای جیهانداو لەگێژاوی ئەو هەموو بۆچوون و ئایدۆلۆژیا جیاوازانەدا چ ڕاو بیروڕایەک دەربارەی بەکارهێنانی سزاو ئازار لەژیاندا هەبێت. کۆمەڵناس و دەروونزان و فەیلەسووفەکان دوو ڕاو بۆچوونی جیاوازیان دەربارەی سزاو ئازار هەیە. گروپێکیان لایەنگیری بەکارهێنانی سزاو ئازارن بەبیانووی ئەوەی سروشتی مرۆڤ شەڕخوازەو، مرۆڤ گورگێکەو لەپێستی مەڕدا دەژی و بەردەوام هەوڵی خواردن و تێکشکاندنی بڕبڕەی پشتی برای خۆی دەدات، سزاو ئازار پێویستە بۆ دەستەمۆکردن و ڕاهێنانی مرۆڤ لەسەر داب و نەریت و بەهای کۆمەلایەتی. بەلام گروپی دووەم ڕای جیاوازیان هەیەو دەڵێن تاوانە ئازاری مرۆڤ بدرێت و ژیانی لێ تاڵ بکرێت و بۆ هیچ کەسێک نەهاتووەو مافی ئەوەی نیە ژیانی کەسێکی تر بکات بە دۆزەخ.

دوای كۆمەڵێك توێژینەوە لەبواری پەروەردەو دەروونناسیدا بۆ زۆریەی زانایان دەركەوت كە بەكارهێنانی سزاو ئازار زەرەرو زیانەكانی زۆر زۆر زیاترە لە سودو قازانجەكانی وە لەترسناكترین دەرئەنجامەكانی بەكارهێنانی سزاو ئازار ئەمانەی لای خوارەوەن:-

١) بەجێهێشتنی شوێنەوارێكی دەروونی ترسناك، هیچ كەس ڕازی نابێت ئازار بدرێت و سووكایەتی پێ بكرێت، لەبەرئەوە خۆشەویسترین كەسیش ئەگەر ئازارو سزای بدەیت، ئەو ناڕازی دەبێتو تووشی خەم و خەفەت و دڵەڕاوكێ و ئازارێكی دەروونی زۆر دەبێت و شوێنەواری خۆی لەسەر دەروون و كەسایەتی ئەو كەسە بەجێ دەهێڵێ.

٢) هەندێك جار ئەو كەسەی سزا دەدرێت، لەتەك ئەو ئازارو سزایەدا ڕادێت و ئەو توندو تیژییە دەمرێت و دەتوانێت خۆی لەتەكیدا بسازێنێ و ئیتر ئەو سزاو ئازارە سوودو ئاكامی نابێت، ئیتر ئەگەر بمانەوێت سزاو ئازار كاریگەری هەبێت دەبێت ڕێژەكەی زیاد بكەین، بۆ نموونە ئەگەر باوك یەكەم جار بەزلەیەك (شەقێك) منداڵەكەی ئازار بدات، ئەوا پاش ماوەیەك دەبێت بیكات بەدوو زلە(شەق)، چونكە یەك زلە كاریگەری نامێنێت و منداڵەكە لەتەكیدا ڕادێت و نرخی نامێنی و خۆشە دەبێت، دوای ئەوە دەبێت بیكات بە دوو زلەو كوتەكێك ئینجا دوو كوتەك و دوو زلە، بەم شێوەیە دەبێت بەردەوام ڕێژەكەی زیاد بكرێت، بۆ ئەوەی كاریگەری هەبێت، ئینجا ئەو كاتە ئەو خێزانە دەبێت بە دۆزەخو زیندان بۆ ئەو منداڵەو پیرۆزی و گرنگی خۆی لەدەست دەدات، لەلایەكی ترەوە دوور نیە ئەو جۆرە مندالانە فێری سزاو لێدان ببن و ئیتر هیچ كاتێك دڵیان ئاو ناخواتەوەو كرنابن ئەگەر تێر لێدان نەخۆن و سوكایەتیان پێ نەكرێت، واتە دەبن بە مرۆڤێكی (ماسۆشی) و تام و چێژ لەلێدان و سوكایەتی پێكردن وەردەگرن.

٣) زۆر كەسی تر دەبن بە (قۆچی قوربانی) دەستی ئەو كەسەی كە ئازار دراوە، بۆ نموونە ئەگەر لەماڵەوە یان قوتابخانە بە بەردەوامی ئازارو سزا بەكاربهێنرێ، ئەو كاتە ئەو كەسەی سوكایەتی پێ كراوەو ئازار دراوە، داخی دڵی خۆی بەكەسانی لاوازو بێ

دەسەلاتتر لەخۆی دەرپژێ، واتە یان لەبرابچکۆلەکەی یان لەمندالانی دراوسێ یان لەفێرخوازێکی تر دەداتو تۆلەی خۆی لەوان دەکاتەوە. (تریفرز، ۱۹۷۹ ص۳٦۱-۳٦٤).

٤) زۆرجار زیانی لاوەکی دەبێت، بەردەوام ئەگەر باوک بەمندالی و مامۆستا بەفێرخوازی و لێپرسراو بەئەندامەکانی بلێت ئێوە خراپن، تێ ناگەن، بەکەلکی هیچ شتێک نایەن، گەمژەن...هتد. ئەمانە خۆی لەخۆیدا سزاو ئازاری (معنوين)، ئیتر ئەو کاتە ئەگەر بەتواناو لێ هاتوو زیرەکیش بن، لەئەنجامی ئەو قسە ناخۆشانە دوور نیە هەست و بۆچوونێکی هەلەیان لا دروست ببێت کەخراپن و تێ‌ناگەن و ڕەوشت نزم و گەمژەن، ئیتر ئەو کاتە وەک مرۆڤێکی خراپ و تێ نەگەیشتوو ڕەوشت نزم و گەمژە هەلس و کەوت دەکەن‌و بەرەو هەلدێرو لاساریی دەڕۆن.

٥) کەسانی تۆقێنەرو سزادەرو بەئازار دەبن بەنموونە بۆ لاسایی کردنەوە، ئەو کاتە مندال وەک باوکی، فێرخواز وەک مامۆستای، ئەندام وەک لێپرسراوی دڕندەو سزادەری دەبێت بە دڕندەو توندوتیژو دەست درێژکەرو ئەویش لەداهاتوودا وەک ئەوان دەردەچێت.

٦) هەندێک جار ئەو کەسانەی ئازارو سزا بەکاردەهێنن، لەوانەیە زێریی و دەسەلات لەدەست بدەن و وردە وردە بکەونە گیانی بەرانبەرەکەیان و تووشی زیانی جەستەیی و نوقستانیەکی گەورەیان بکەن. بۆ نموونە تەنها لەئەمریکا سالی یەک ملیۆن مندال تووشی زیانی جەستەیی گەورە دەبن و زۆربەشیان لەئەنجامی لێدان و ئازاردانی دایک و باوک و مامۆستاکانیانەوە دەمرن.

لەتەک ئەو هەموو زیان و خراپیانەی بەکارهێنانی ئازارو سزا، هەندێک جار ئاماژە بۆ بەکارهێنانی دەکرێت، بەلام دەبێت ڕەچاوی ئەم خالانەی خوارەوە بکرێت بۆ ئەوەی سزاو ئازاردانەکە پەروەردەیی بێت و ئامانجی خۆی بپێکێ:

١) پێویستە پەیوەندیەکی خۆشەویست و پتەو هەبێت لەنێوان سزادەرو سزادراودا، چونکە ئەگەر سزادەر خۆشەویست و دڵسۆز بێت، ئەوا سزادراو ڕازی دەبێت و زۆر پێی سەغلەت نابێتو لەو کارە خراپەشی دوور دەکەوێتەوە کەلەسەری سزا دراوە، بەلام ئەگەر سزادەر بێزراو و دڵ ڕەق بێت و سزادراو ڕقی لێ‌ی بێت، ئەو کاتە سزاکە هیچ سوودێکی نابێتو سزادراو لەو کارە خراپەی دوور ناکەوێتەوە و بگرە لەڕقی سزادەر زیاتر لەسەری بەردەوام دەبێت.

٢) پێویستە هۆی سزادانەکە ڕوون بکرێتەوە واتە باوک یان مامۆستا، ئەگەر سزای منداڵێکی دا پێویستە بۆی ڕوون بکاتەوە لەسەرچی سزا دراوە، ئەگەر نەزانێت هۆی سزادانەکەی چی یە، ئەوا دەکەوێتە گێژاوی بیرکردنەوەو دڵەڕاوکێ و بەزەحمەت لێ ی دەرباز دەبێت و سزاکەش هیچ سوودێکی نابێت.

٣) دەبێت سزا دوای کارە خراپەکە بێت و سوک و بۆ ماوەیەکی کەم بێت و نابێت جەستەیی و زۆر بەئازار بێت و شوێنەواری جەستەیی و دەروونی بەجێ بهێڵێ و سارێژ نەبێت.

٤) پێویستە ئەو کەسەی لەسەر کارێکی خراپ سزا دەدرێت، فێری ڕەوشت و هەڵس و کەوتی ڕاست و باشتر بکرێت بۆ ئەوەی واز لەو کارە هەڵەو خراپەی بهێنێ.

## منداڵی نازدار

نازداری دیاردەیەکی کۆمەڵایەتیەو بریتیە لە نازپێدانی زۆر بەمنداڵ و نوقمکردنی لەدەریای سۆزو خۆشەویستی لەڕادەبەدەرو بەچوار دەوریا هاتن و جێ بەجێ کردنی گشت پێداویستیەکانی و چاوپۆشین لەهەڵەو سەرەڕۆییەکانی و بەرزکردنەوەی بۆ پلەو پایەی پاشایەکی بچکۆلە، دایک و باوک و کەسانی تری چواردەری دەبن بەبەردەست و گوێ ڕایەڵی ئەم پاشا بچکۆلە تازە پێداکەوتووە. بێگومان هەندێک دایک و باوک لەئەنجامی نەزانی و پەروەردەی هەڵە یان لەبەرئەوەی منداڵەکەی تاقانەیە یان کوڕێکەو دوای چەند کچێک لەدایک بووە یان دواهەمین منداڵە یان.. هتد. نازێکی زۆر بە

منداڵەكانیان دەدەن و بەردەوام پێداویستیەكانیان بۆ تێر دەكەن و گشت كۆسپ و گرفتەكانی رۆژانەیان بۆ چارەسەر دەكەن و هەمیشە داواكارییەكانیان بۆ جێبەجێ دەكەن، لەكاتێكدا كە لەتوانای منداڵ خۆیدا هەیە ئەو كارو فەرمانانە بەئاكام بگەیەنێت و بەرەنگاری ئەو كۆسپ و تەگەرانە ببێتەوەو بەیارمەتی گەورەكان بەسەریاندا زاڵ ببێت.

ئینجا كاتێك دایك و باوك ناهێڵن منداڵەكانیان سەربەخۆ ببن و پشت بەخۆیان ببەستن و فێری ئەركەكانی سەرشانیان ببن، ئا لەم كاتەدا دایكو باوك بە دەستی خۆیان چاڵ بۆ منداڵەكانیان هەڵدەكەنن و بەربەست و رێگر لەبەردەمیاندا دروست دەكەن و لەرێچكەی گەشەكردنی ئاسایی خۆیان لایان دەدەن، دەرئەنجامیش زەرەرو زیانێكی گەورە لەكەسایەتی و هەڵس و كەوتی ئەو منداڵە دەكەوێت، دایك و باوك بەبۆچوونی خۆیان وا دەزانن كە نوقم كردنی منداڵ لەسۆزو خۆشەویستیدا كارێكی باشەو لەبەرژەوەندی منداڵەكانیانە، بەڵام بەداخەوە دەرئەنجامی زۆربەی توێژینەوەكانی بواری پەروەردەو دەروونناسی ئاماژە بۆ ئەوە دەكەن كە ئەو جۆرە مامەڵەیەو نازپێدانی زۆر بەمنداڵ هەڵەیەو لەپاشەرۆژدا رەنگدانەوەی ترسناكی دەبێت لەسەر كەسایەتی ئەو منداڵانە، چونكە نازداری بڕبڕەی پشتی منداڵ تێك دەشكێنی و بۆچوونی هەڵەی لا دروست دەكات، وەك ئەوەی ئەو سەروەری جیهانەو هەر وەردەگرێت و هیچ نادات و ناتوانێت لەبەردەم كۆسپ و گرفتەكانی ژیاندا خۆی راگرێت و زوو هەرەس دەهێنێ و بروای بەخۆی نابێتو گیانی تەنیایی و سەربەخۆیی تێدا دەكوژێت، تووشی ملململانێ ی دەروونی دەكات، مرۆڤێكی مشەخۆرو خۆ پەرستی لێ دەردەچێت، بەردەوام چاوی لەدەستی خەڵكانەو چاوەڕوانی یارمەتی و خزمەتگوزاری كەسانی تر دەكات و زۆر جاریش تووشی گۆشەگیری دەبێت، بەردەوام دەكەوێتە بەر پلان و تیرو توانجی منداڵان و كەسانی تر بەهۆی كەم توانایی و بێ دەسەڵاتیەوە.

ئەم گرفتانەی سەرەوە بەرەو رووی منداڵی نازدار دەبێتەوە بەتایبەتی كاتێك كە لەماڵ دەچێتە دەرەوەو روو لەكۆلان و قوتابخانەو بوارەكانی تری ژیان دەكات و تێكەڵاوی

کەسانی تر دەبێت، ئا لەم کاتەدا منداڵ ناتوانێت خۆی لەتەک ئەو ژینگە تازانەدا بسازێنێو بەردەوام وەک منداڵێکی ساواو بێ دەسەلات هەڵس و کەوت دەکات و هەرچاوی لەدەستی کەسانی ترە، بەڵام بەداخەوە کەسانی دەرەوە (هاوڕێ، مامۆستا، لێپرسراو..هتد) وەک دایک و باوک مامەڵە لەتەک منداڵی نازدار ناکەن و کەسیان ئامادە نیە پێداویستیەکانیان بۆ تێر بکات و گشت داواکارییەکانیان جێبەجێبکات، ئا لێرەدا منداڵ تووشی نوشستی و ململانێ دەبێت ، چونکە جیهانی دەرەوە جیاوازە لەجیهانی خێزان، لەئەنجامی پەروەردەی هەڵەی ناو خێزان ، ئەو منداڵانە ئامادەو ڕانەهێنراون بۆ جیهانی دەرەوە و بێ دەسەلات و کەم توانا دەبن لەبەردەم گۆڕانکاری و داواکارییەکانی جیهانی دەرەوەی خێزان.

لەبەرئەوە زۆر پێویستە کە دایک و باوک هەر لەمنداڵیەوە منداڵەکانیان ڕابهێنن و فێری ئەرک و فەرمانەکانی خۆیانیان بکەنو نازدار بەخێویان نەکەن و بارودۆخی لەباریان بۆ بخوڵقێنن بۆ ئەوەی خۆیان ئەو کارانە بەئەنجام بگەیەنن کە دەتوانن بیکەن و لەتەک تەمەنو تواناکانیاندا دەگونجێت، دەبێت منداڵ هان بدرێت و ڕێنمایی بکرێت بۆ ئەوەی وورده وورده سەربەخۆیی وەرگرێت و ناسنامەو کەسایەتی خۆی هەبێت و بچێتە ناو کۆڕو کۆبوونەوەو خۆی لەتەکیاندا بسازێنێ، بۆ نموونە دەبێت منداڵ پێش چوونە قوتابخانەی زۆر ئیش و کار هەیە بیزانێت لەوانە: (جل و بەرگ لەبەرکردن، پێڵاوو گۆرەوی لەپێکردن، قەیتان توندکردن، دەم و چاوو خۆشووشتن، کۆکردنەوەو ڕێکخستنی پێداویستیەکانی قوتابخانە، بڕوا بەخۆ بوون و سەربەخۆیی..هتد) بۆئەوەی کەچووە قوتابخانەو دەرەوەی ماڵو ناو کۆمەڵ تووشی گرفت و ململانێ ی دەروونی نەبێتو هەست بە کەمی و لاوازی و بێتوانایی نەکات و نەبێت بەگاڵتەجاڕو نێچیری منداڵانی تر.

بەڵام ئەگەر دایک و باوک ئەو کارانەی بۆ بەئەنجامگەیاندو منداڵەکەی لەسەریان ڕانەهێنا، ژینگەی لەباری بۆ فێربوونیانی نەخوڵقاندو هانی نەدا بۆ ئەوەی خۆی بەرەنگاری گرفت و ڕووداوەکانی ژیان ببێتەوەو لەکاتی تەنگانەدا ڕێنمایی نەکرد ئەوا کاتێک ئەو منداڵە دەچێتە قوتابخانە یان دەرەوەی ماڵ، هەر ع یەکێک لەو کارو فەرمانانەی سەرەوەی هاتە سەر ڕێگا، ئەوا ناتوانێت بەئاکامیان بگەیەنێت و زەلیل و

داماو لەبەردەمیاندا (دۆش) دادەمێنێ و بەردەوام چاوەڕوانی كەسانی تر دەكات و تووشی گرفت و ملململانێ ی دەروونی و ئەندێشەی كۆمەڵایەتی دەبێت و ناتوانێت خۆی لەئەكە دیاردەو گۆڕانكارییەكانی ژیاندا بسازێنێ، لەبەرئەوەی لەناو خێزاندا پڕ چەكە نەكراوە بۆ بەرەنگار بوونەوەی جیهانی دەرەوە.

## منداڵی گێل

گێلی (معتوه) (Idiot) ترسناكترین جۆری دواكەوتنی ژیرییە كەرێژەی زیرەكیەكەی لەنێوان (سفر-٢٥) دایە، ئەم جۆرە مرۆڤانە لەئەنجامی تووشبوونیان بەو دەردە دەبن بەبار بەسەر كۆمەڵەوە. گرفتی زۆر بۆ خۆیان و بۆ كۆمەڵەكەیان دروست دەكەن، ئەو منداڵەی تووشی گێلی دەبێت بەهیچ شێوەیەك ناتوانرێت نە فێری خوێندن و نووسین و بیركاری بكرێت نە فێری پیشەو كارێكی رۆتینی سادەش بكرێت، ئەو كەسانە ناوی خۆشیان نازانن، بەهیچ شێوەیەك هەست بە مەترسی دیاردە درێوو ترسناكەكانی ژیان ناكەن، لەئاگرو ئاو ناگەڕێنەوە، ئەگەر ئاگاداری نەبن یاری بەئاگر دەكاتو خۆی دەسووتێنێت، خۆی فڕێدەداتە ناو ئاوو رووبارەوە، لەسەر شەقامەكان گوێ بەماشێنو كەسانی چواردەوریان نادەن، هەر چ شتێك بكەوێتە بەردەستیان وەك منداڵی شیرەخۆرە دەیخەنە ناو دەمیانەوە، زۆر جار پرچی خۆیان دەسكەنە دەكەنو تاتوانایان هەبێت لێی دەخۆن، پارچە پەڕۆو لباد دەخۆن، هەر لەم بارەیەوە (ترید جولد)ی زانا دەڵێت: (جاری وا هەبووە كەسێكی گێل مردووە لەئەنجامی پڕبونی گەدەو ڕیخۆڵەكانی لەپەڕۆو قژە سەر دوای خواردنیان) (الشیخ، ص٨١). منداڵی گێل ناتوانێت كۆنترۆڵی پرۆسیسی دەرهاوێشتن بكات و بەردەوام خۆی پیس دەكات و لە هەر چ كات و شوێنێكە تەنگاو بوو خۆی لێ دەرباز دەكات بەبێ گوێ دان بە گونجاوی و لەباری ئەو كات و شوێنە، فێری قسەكردن نابێت، بێجگە لەدووبارە كردنەوەی چەند وشەیەكی سادەی بێ مانا كە لەبۆڵەبۆڵ دەچێت، كەمو كورتیو نوقوستانی زۆریش لەجەستەو لەش و بالایدا

هەست پێ دەکرێت وەک ئیفلیجی، فێ لێهاتن، کەوتن بەم لاولادا، زۆر بەگیلی و نەزانی نان دەخوات، هەتا بۆی دابنرێت دەخوات، هەست بەتێربوون ناکات. دەبێت خواردن بەزۆر لەبەردەستی لاببرێت، ئەگینا هەر دەیخنێتە ناو دەمیەوە بەبێ گوێدان بەپڕبوونی دەم و گەرووی. ئەم جۆرە کەسانە پێویستیان بە چاودێری بەردەوام هەیە، دەبێت جێگاو مەڵبەندی تایبەتیان بۆ دابین بکرێت و بەردەوام خزمەت بکرێن تاوەکو ئەو ڕۆژەی ماڵئاوایی لەو جیهانە تاریکەیان دەکەن.

جێگەی وەبیرهێنانەوەیەکە ئەم جۆرە مرۆڤانە تەمەنیان زۆر درێژ نی یەو کەم دەژین و زوو دەمرن، بەڵام تا ئەو ڕۆژەی دەمرن دەبێت خزمەت بکرێن، هەروەها زۆربەی ئەم جۆرە مرۆڤانە نەزۆکن‌و منداڵیان نابێت، منداڵی گێل وەک منداڵی دەبەنگ و گەمژە سوود لەپەروەردەی تایبەتی وەرناگرێت، چونکە ڕێژەی زیرەکیەکەی ئەوەندە نزمە ناتوانرێت هیچی لەگەڵدا بکرێت‌و فێری هیچ جۆرە هەڵس‌و کەوت‌و داب‌و نەریتێکی کۆمەڵایەتی بکرێت وەک جل و بەرگ لەبەرکردن و خۆششتن و نان خواردن و...هتد، کەواتە ڕەوا نیە ئەمانە ڕەوانەی دامەزراوی پەروەردەیی تایبەتی بکرێن، چونکە چەند هەوڵ بدرێت ناتوانرێت فێری قسەو ڕەوشتە مرۆڤایەتیەکانی تر بکرێن، لەبەرئەوەی ئامادەباشی و توانستی ژیریان نیە بۆ وەرگرتن و فێربوونی شتەکان.

## منداڵی گەمژە

گەمژە (أبلة) (Imbecile) بەو کەسانە دەووترێت کە ڕێژەی زیرەکیان لەنێوان (٢٥-٥٠) دایە، ئەم جۆرە کەسانە ناتوانن فێری خوێندن و نووسین و بیرکاری بکرێن، بێجگە لەچەند ژمارەیەکی ساکارو خوێندنەوەی تووتیانەی چەند ووشەیەک، بەڵام دەتوانرێت فێری پیشەو کارێکی ڕۆتینی سادە بکرێن وەک پاککردنەوەی ڕێگاوبان یان هەڵگرتنی جانتاو کەلو پەل، یان ئاوەدانی باخچەو ڕێکخستنی، هەرچەندە لەکاتی ئەو ئیشانەشدا هەر پێویستیان بەچاودێری کەسانی چواردەوریان هەیە، ئەم کەسانە ژیرییەکەیان ئەوەندە نزمە کەناتوانن بژێوی ڕۆژانەی خۆیان پەیدا بکەن، بەڵام لەتوانایاندا هەیە هەست بەمەترسی دیاردە ترسناکەکانی ژیان بکەن.

بۆ نموونە دەزانن ئاگر بڤەیەو دەیان سوتێنێ و، ئاو ترسناکەو دەیانخنکێنێ و ئۆتۆمبیل خەڵک دەکوژێت و، سەگ و گورگ و مار ئازاری مرۆڤ دەدەن. لەبەرئەوە لەتوانایاندا هەیە خۆیان لەو شتە ترسناکانە بپارێزن، بەڵام لەلایەنی جەستەو گەشەکردنەوە، لەمنداڵانی ئاسایی زۆر کەمترنو ئەگەر بەراوردیان بکەین بەمنداڵانی ئاسایی، ئەو کاتە بۆمان دەردەکەوێت کە کێش و باڵاو بارستایی منداڵانی گەمژە بەشێوەیەکی گشتی کەمترە لەکێش و باڵاو بارستایی منداڵانی ئاسایی هەروەها زۆر درەنگیش پێ دەگرن و فێری ڕۆیشتن دەبن، بەرگریشیان بۆ نەخۆشی کەمەو زوو زوو نەخۆش دەکەون و زۆر درەنگ دوای هەوڵ و کۆششێکی زۆر ئینجا دەتوانن زاڵ بن بەسەر پرۆسیسی دەرهاویشتندا، دەتوانن فێری ناوی هەندێک شتی بەرچاو ببن و ناوی خۆی و باوکی دەزانێت بەڵام ناتوانێت بەتەواوی دەریببڕێت (مرسي،ص٥٥)، زمانی لاوازەو زۆر جار تاوەکو تەمەنی (٥) ساڵان فێری زمان نابن، بەڵام دەتوانن شەوو ڕۆژ لێک جیا بکەنەوەو بەیانی و ئێواریش هەست پێ بکەن، بەڵام کاتەکانی تر نازانن و ناتوانن کاتژمێر بەکاربهێنن، تەنها لەچواردەوری ماڵی خۆیان دەخولێنەوە ئەگەر کەمێک دوور کەوتنەوە، ئەوا وون دەبن و ڕێگەی ماڵی خۆیان پێ نازانن.

ئەمانەی سەرەوە خاسیەت و سیفاتی منداڵی گەمژەیە، کە لەئەنجامی چەند هۆکارێکی دەرەکیەوە (کە هەندێکیان زانراوەو هەندێکی تریان تاوەکو ئێستا نەزانراوە) ئەو منداڵانە توشی ئەو دەردە دەبن، شایەنی ئاماژە بۆ کردنە کە زۆربەی منداڵانی مەنگۆلی دەکەونە ناو ئەم کۆمەڵەوە، لە سەدا ( ٢٥ ) دواکەوتووەکان گەمژەن، چارەسەری ئەو حاڵەتانەش تەنها لەڕێگەی پەروەردەی تایبەتیەوە (التربیة الخاصة) دەکرێت و لەو دامەزراوە تایبەتیە پەروەردەییەدا فێری چەند پیشەو کارێکی میکانیکی و دەستی و رۆتینی دەکرێن بۆ ئەوەی سەرقاڵی بن‌و سوود لەو توانستە ژیرییە کەمەیان وەربگیرێت، هەروەها دەتوانرێت فێری هەندێک داب و نەریتی کۆمەڵایەتی بکرێن، وەک چۆنیەتی مامەڵە کردن لەگەڵ کەسانی چواردەور هەروەها چۆنیەتی جل‌و بەرگ لەبەرکردن، خۆشووشتن، پاک و خاوێنی، نان خواردن، خۆ ڕزگارکردن لەپاشەڕۆ، فێربوونی ناوی کەسانی چواردەورو ناسینەوەی ماڵ‌و گەڕەک و شوێنە گرنگەکان، ئەگەر توانرا فێری ئەو رەوشت‌و کردارانە بکرێن، ئەو کاتە نابن بە کۆڵ‌و بار بەسەر خێزان‌و کۆمەڵەکەیان‌و بەپێچەوانەوە دەتوانن ئەو توانستە ژیرییە کەمەی هەیانە بۆ خزمەتی پێشخستنی کۆمەڵەکەیان بەکاری بهێنن، بەڵام دەبێت ئەوەشمان لەیاد نەچێت کەنابێت پەلە بکرێت لەبڕیاردان لەسەر چارەنووسی ئەو منداڵانەو لەڕێگەی چەند هەڵس و کەوتێکەوە بڕیاری گەمژەیی یان گێلی یان دەبەنگی منداڵ بدرێت و ڕەوانەی دامەزراوی پەروەردەیی تایبەتی بکرێت، بەڵکو دەبێت ئەو بڕیارە تیمێکی شارەزا کەلەپسپۆری جیاجیا پێک هاتبن ئەو بڕیارە بدات و چەندەها پێوەریش بەکاربهێنێت لەکاتی بڕیارداندا، واتە نابێت تەنها پشت بەڕێژەی زیرەکی ببەسترێت، بەڵکو دەبێت توانست و لێهاتوویی کۆمەڵایەتی و توانستە جیاجیاکانی تریش ڕەچاو بکرێت.

## منداڵی دەبەنگ

دەبەنگی زاراوەیەکە بەو کەسانە دەووترێت کەڕێژەی زیرەکیان لەنێوان (٥٠-٧٠) دایە، ئەم ڕێژەیەش دەکەوێتە خانەی دواکەوتوانی ژیرییەوە. منداڵی دەبەنگ (مۆرۆن) چەند هەوڵ بدات و گەورە ببێت زیرەکییەکەی لەزیرەکی منداڵێکی ئاسایی (٧-١١) سالان زیاتر نابێت، ئەم منداڵە دەبەنگانە (مۆرۆن) لەتواناییاندا هەیە فێری خوێندنو نووسین و بیرکاری بکرێن، بەمەرجێک بارودۆخێکی پەروەردەییو پرۆگرام و بەرنامەی تایبەتیان بۆ دابین بکرێت کە گونجاو بێت بۆ ژیری و توانایان و مامۆستای تایبەتمەند ئەو وانانە بڵێتەوە. لەتواناشیاندا هەیە تاوەکو پۆلی پێنجەمی سەرەتایی خوێندن تەواو بکەن، بەڵام ئەم جۆرە منداڵانە بەهیچ شێوەیەک ناتوانن لەخوێندنگای ئاسایی لەگەڵ منداڵانی ئاساییدا بخوێنن. هەروەها دەتوانرێت ئەم منداڵە دەبەنگانە لەسەر هەندێک پیشەو کاری دەستکردو ئاسایی ڕابهێنرێن و لەڕێگەیەوە بژێوی تایبەتی خۆیانی پێ دابین بکەن و سەرە تەقەیەکی لەگەڵدا بکەنو لەتواناشیاندا هەیە فێری هەندێک داب و نەریتی کۆمەڵایەتی ببنو خۆیان لەتەک کۆمەڵەکەیاندا بسازێنن، بەڵام ئەگەر تۆزێک گۆڕانکاری بەسەر ژینگە هات و تۆزێک ئاڵۆز بوو، بەهیچ شێوەیەک ناتوانن خۆیان لەتەک ئەو ژینگەیەدا بسازێنن و تا لەم کاتەدا پێویستیان بەچاودێریو ڕێنمایی کەسانی چواردەوریان هەیە.

منداڵی دەبەنگ دەتوانێت جل و بەرگی خۆی لەبەر بکات و ئاگاداری پاک و خاوێنی خۆی ببێتو کۆنترۆڵی پرۆسیسی دەرهاویشتن بکات، بەڵام دەبێت هەوڵی لەگەڵ بدرێت و فێر بکرێت، هەروەها دەتوانن مامەڵە بەپارە بکەن و دراوە جیاجیاکان بناسنەوە، بەڵام منداڵانی دەبەنگ نوقستانی و کەم و کورتی زۆریان هەیە، لەلایەنی جەستەیی و گەشەکردنی لەشەوە کەمترن لەمنداڵانی ئاسایی، بۆ نموونە درێژی و کێشیان لەمنداڵی ئاسایی کەمترە، هەروەها زمانیان وەک منداڵی ئاسایی دەوڵەمەندو پاراو نیەو درەنگ

فێری زمان دەبن و جوڵەو چالاکیان سسترەو زۆربەی کاتیان بەگۆشەگیری و دوورەپەرێزی یان بەدەست درێژی و شەڕخوازی بەسەر دەبەن.

بێگومان ئەمەش ئەوە ناگەیەنێ کەمنداڵی ئاسایی تووشی گۆشەگیری و دەست درێژی نابێت، بەڵکو ئەوانیش ئەو خاسیەت و سیفاتانەیان هەیە، بەڵام ڕێژەی ئەو هەڵس و کەوتانە لەلای منداڵی دەبەنگ زیاترە، بۆ نموونە {(دەرئەنجامی توێژینەوەکانی (کیرک و جۆنسۆن) ئاماژە بۆ ئەوە دەکەن کەڕێژەی ٣/٢ دوو لەسەر سێی منداڵە دەبەنگەکان یان گۆشەگیرو دوورە پەرێزن یان شەڕ خوازن}(الشيخ، ص٧٠). هەروەها توێژینەوەکانی زانایان پۆرتۆنو ستاس و ئەنگلینۆش ئاماژە بۆ هەمان دەرئەنجام دەکەن، بێگومان ئەم ڕەوشتانەش دەگەڕێتەوە بۆ ئەو هەموو بەربەست و ڕێگرانەی کە لەبەردەم منداڵی دەبەنگدا دادەنرێتو ئەو ژینگەی ئەو تیایدا دەژی بۆ منداڵی ئاسایی دروست کراوەو لەگەڵ تواناو ژیری ئەو منداڵە دەبەنگانە ناگونجێت، لەبەر ئەوە بەناچاری یان پەنا بۆ گۆشەگیری و دوورەپەرێزی دەبەن بۆ ئەوەی لەهەڕەشەو ناڕەزایی و سووکایەتی کەسانی چواردەوریان ڕزگاریان بێت یان پەنا بۆ دەست درێژی و توندوتیژی دەبەن بۆ ئەوەی بەسەر ئەو کۆسپو بەرگرانەدا زاڵ بن و پلەو پایەو جێگایەکیان لەناو کۆمەڵەکەیاندا هەبێت.

هەروەها منداڵی دەبەنگ زۆر ڕاڕاو دوو دڵەو بڕوای بەخۆی نیەو بە چاوی سووک و گومانەوە سەیری خودی خۆی دەکات و پرۆسیسی یادکردنەوەی لاوازەو زوو زوو شتی بیر دەچێتەوەو ناتوانێت بۆ ماوەیەکی درێژ چاو ببڕێتە شتێک و داڵغە زۆر لێ دەدات و بیرو هۆشی بۆ جێگای دوور دەڕواتو توانای بیرکردنەوەی ڕووتی (التفكير المجرد) نیەو تەنها ئەو شتانە وەردەگرێت کە لەڕێگەی هەستەوەرەکانیەوە هەستی پێ دەکات و تەمەنی ژیریان لەتەمەنی کاتیان زۆر کەمترە، لەبەر ئەوە پێداویستیان بە پەروەردەی تایبەتی هەیەو دەبێت مامەڵەی تایبەتی بکرێنو بەچاوی ڕێزو خۆشەویستیەوە سەیر بکرێنو نابێت لەنرخیان کەم بکرێتەوەو سووکایەتیان پێ بکرێت. چونکە ئەم جۆرە منداڵانە بەرگەی زەبرو ئازارو توندوتیژی ناگرن و زوو هەرەس دەهێنن و بەزەحمەت دەتوانن خۆیان لەتەک بارودۆخی ئاڵۆزو نائاساییدا بسازێنن.

## منداڵی مەنگۆلی

مەنگۆلی جۆرێکە لەدواکەوتنی ژیریی (التخلف العقلی) کە تووشی ژمارەیەک لە منداڵان دەبێت. بێگومان ئەم ناوەش (مەنگۆلی) لەولاتی مەنگۆلیاوە کە دەکەوێتە نێوان یەکێتی سۆڤیێتی پێشوو ولاتی چینەوە وەرگیراوە، لەبەرئەوەی ئەم منداڵانە لەسیماو خاسیەتی دەم و چاودا زۆر نزیکن لەدەم و چاوی دانیشتوانی مەنگۆلیا، ئەم ناوەش لەلایەن زانایەکەوە کەناوی (لانگدون)ە بەسەریاندا دابڕا. شایانی ئاماژە بۆ کردنە ئەم منداڵانە هەموویان وەک یەک وانو لەوە دەچن هەموویان خوشک و برا بن و بەم خاسیەتانەی خوارەوەدا دەناسرێنەوە: کەرێژەیان بەنزیکەی (۰۰۰۱ر۰) یەک لەدەهەزاری کۆی دانیشوانی جیهان قەبلێنراوە،

(سەری بچووک، چاویان لەشێوەی مۆزدایە، پێستی پێڵوی چاویان ئەستوورە، برۆکانیان چڕو پڕو لەیەکەوە نزیکن، لووتی کورت و فشەڵ، زمانی گەورەو درزاوی و قاش بوو، گوێی بچووک یان گەورە، دەستی نیمچە ئاوساوو سوورهەڵگەڕاو...هتد) هەروەها لێدانی دڵیان ڕێک و پێک نیەو ناڕێکیش لەکرداری هەناسەدانیاندا هەیە و دەست و قاچیان شین هەڵدەگەڕێن، بەلام مەرج نیە هەموو ئەم خاسیەتانە لە یەک منداڵی مەنگۆلیدا هەبن، لەوانەیە هەندێکیان هەبن، زۆر خۆشەویست و بێ وەیی‌و خوێن شیرین و هەردەم لێو بەخەندەو کامەران دیارن و زۆر حەز بە پەیوەندی کۆمەلایەتی و تێکەڵاوی کەسانی چواردەوریان دەکەن، ئارەزووی گۆرانی و مۆسیقاو سەما کردنیان هەیەو تینووی لاسایی کردنەوەو فێربوونی هەڵس و کەوتی کەسانی چواردەوریانن.

ڕێژەی زیرەکیان زۆر نزمەو لەخوار (٦٠)ەوەیەو دەتوانرێت کەمێکیان فێری بڕێک خوێندنو نووسین بکرێن، بەلام زۆربەیان لەتوانایاندا نیە فێری پیشەو کارێک بکرێن، بەلام دەتوانرێت فێری (نان خواردن، خۆ گۆڕین و شوشتن، چوون بۆ سەر ئاو، ئاودانی باخچەو گوڵ، بەخێوکردنی پەلەوەری ناو ماڵ، ڕێزگرتنی کەل و پەل و کەرەستەی

کەسانی تر، سەردانی خزم و دراوسێ، لەبەرکردنی هەندێک سروودو گۆرانی، سەماکردن، هەڵپەرکێ...هتد). بکرێت و لەژیانی ڕۆژانەیدا سوودی لێ وەربگرێت و پێویستی بەکەسانی تر نەبێت.

*تاوەکو ئێستا بەتەواوی نەزانراوە ئەو منداڵانە بۆچی تووشی ئەم حاڵەتە دەبن، هەرچەندە هەندێک بۆچوون و لێکدانەوەی زانستی هەیە لەوانە:*

١) هەندێک لەزاناکان لەو بڕوایەدان کە *تەمەنی دایک* پەیوەندی هەیە بەم حاڵەتەوە، دەڵێن ئەو ژنانەی کەتەمەنیان لەسەرووی (٤٠) ساڵانەوەیە، لەبەرئەوەی چوونەتە تەمەنەوەو منداڵدانیان لاواز بووە، دوور نیە نەتوانن هەموو پێداویستی یەکانی کۆرپەلەکانیان لەناو منداڵداندا دابین بکەن و خۆراک و ئۆکسجینی تەواویان پێ نەگات و کەم و کورتی بکەوێتە کۆئەندامی دەماری ناوەندیان (الجهاز العصبي المركزي) و مێشکیان بەتەواوی گەشە نەکات، بەڵام ڕەخنەی زۆر لەم بۆچوونە گیراوە، لەبەرئەوەی زۆر جار ئەو ئافرەتانە منداڵەکانیان ئاساییە لەلایەک و لەلایەکی تریشەوە ئەو ژنانەی کەتەمەنیان لەنێوان (٢٠-٤٠) ساڵاندایە هەندێک جار منداڵی مەنگۆلیان دەبێت.

٢) هەندێک لەزاناکان لەو بڕوایەدان کە *تووش بوونی دایکی دووگیان بەهەندێک نەخۆشی ڤایرۆسی ترسناکی* وەک سورێژەی ئەڵمانی و کەوتنە بەر تیشکی وەک (×) یان بەکارهێنانی هەندێک داوودەرمانی پزیشکی بەبڕێکی زۆر لەکاتی دوو گیانیدا، هۆکارێکە بۆ دروست بوونی ئەم حاڵەتە، بەڵام ئەم بۆچوونەش بێ هەڵەو کەم و کورتی نیە، لەبەرئەوەی هەندێک لەئافرەتان تووشی هیچ نەخۆشیەکیش نابن و دووریشن لە کارتێکردنی تیشک و بەکارهێنانی داو و دەرمانی پزیشکی لەکاتی دووگیانیدا، لەگەڵ ئەوەشدا منداڵی مەنگۆلیان بووە. (الشیخ، ١٩٦٦، ص٥٨-٦١).

٣) دەستەیەکی تر لەلێکۆڵەرەوەو زاناکان دەڵێن حاڵەتی مەنگۆلی لەڕێگەی *بۆماوەوە* بۆ منداڵەکان دەگوێزرێتەوەو هەندێکی تریان دەڵێن کەم و کورتی لەدابەش بوونی

ژمارەی کرۆمۆسۆمەکان بەرپرسیارە لەم حاڵەتە، مرۆڤی ئاسایی (٤٦) کرۆمۆسۆمی هەیە، بەڵام هەندێک جار لەئەنجامی قەڵەمبازو (الطفرة)و خراپی دابەش بوونی کرۆمۆسۆمەکان ژمارەیان دەبێت بە (٤٧)، ئیتر ئەو کرۆمۆسۆمە زیادەیە دەبێتە هۆی مەنگۆلی، بەڵام دەرکەوتووە کە هەندێک لەمنداڵە مەنگۆلیەکان وەک هەموو مرۆڤێکی ئاسایی تەنها (٤٦) کرۆمۆسۆمیان هەیە، بەم شێوەیە تاوەکو ئێستا یەکالا نەکراوەتەوەو نازانرێت هۆکارە سەرەکیەکانی ئەم حاڵەتە چین.

بێگومان ئەم جۆرە منداڵانە پێداویستیان بە پرۆگرام و شوێن و پەروەردەو مامەڵەی تایبەتی هەیە بۆ ئەوەی بتوانن لەژیاندا بەردەوام بن و نەبن بەئەرک و بارێکی گران بەسەر شانی کەس و کاریانەوە، ئەگەر توانرا ئەو جۆرە مامەڵەو پەروەردە تایبەتیەیان بۆ دابین بکرێ ئەوا بەکامەرانی لەناو خێزان و کۆمەڵەکەیاندا دەژین.

## منداڵ بۆ درۆ دەكات؟

درۆ گوتەیەكە لەتەك واقیعدا چون یەك نیەو مەبەست چەواشەكردن و هەڵخەڵەتاندنی كەسانی ترە، یان بەمەبەستی شاردنەوەی ڕاستیەو ئیتر لەبەر هەر چ هۆیەك بێت، هەر چ كەسێك بیەوێت كارێك بكات یان شتێك بڵێتو ببێتە هۆی شاردنەوەی ڕاستی و خۆشی هەست بەوە بكات و مەبەستی بەئاكام گەیاندنی ئامانجێكی دیاری كراو بێت دادەنرێت بەدرۆ.

زۆر جار منداڵ پەنا بۆ درۆ دەبات بۆ جێ بەجێ كردنی كارەكانی هەرچەندە زیان نە بەخۆی نە بەكەسانی تر ناگەیەنێ لەم كاتەدا ناو دەبرێت بەدرۆی سپی، لەڕاستیدا ئەم جۆرە درۆیانە دەبێت بەسەرەتای ڕوودانی درۆی گەورەترو ئاڵۆزترو زیان بەخشتر.

درۆ دیاردەیەكی باوەو زانراوە، لەوانەیە زۆر بەسادەیی سەر هەڵبدات، بۆ نموونە كاتێك دایك بە منداڵەكەی دەڵێت دەستت شتووە یان برسیت نیە ئەویش دەڵێت بەڵێ، هەرچەندە لەڕاستیدا دەستی نەشتووەو برسیشیەتی، وەیان لەوانەیە درۆ ئاڵۆزتر بێت وەك ئەوەی منداڵ دەڵێت چووم بۆ قوتابخانەو لەڕاستیشدا بەدرێژایی ئەو ڕۆژە لە كۆڵانو شەقامەكان سوڕاوەتەوە. هەرچەندە گشت ئەوانە بەدرۆ دادەنرێت، بەڵام نابێت بەدیاردەیەكی باوو شاز لەلای منداڵ وەنابێتە مایەی دەردەسەری بۆ خۆی و كەس و كاری، ئەگەر ڕێچكەیەكی بەردەوام وەرنەگرێت و دووبارە نەبێتەوە، بەڵام ئەگەر بوو بەبەشێك لەڕەوشتی ئەو منداڵەو لەتەك كەسانی تردا مامەڵەی پێ كرد ئەو كاتە دادەنرێت بە دیاردەیەكی دزێویی ناشیرین و زیانبەخش و پێویستی بەچارەسەركردن هەیە. (العظماوی، ١٩٨٨، ص١٨١-١٨٢).

ڕاست گۆیی و درۆ كردن لەو دیاردە دەروونیانەن كە مرۆڤ لەژینگەی كۆمەڵایەتییەوە فێری دەبێت. لەبەرئەوە زۆر پێویستە تاكەكانی ئەو ژینگەیەی منداڵی تێدا دەژی (خێزان، قوتابخانە،...هتد) خاوەنی قسەی خۆیان بنو هەوڵ بدەن كردارو گوتەكانیان چون یەك بن، چونكە منداڵ بەردەوام بەهۆی خۆخستنە شوێن و لاسایی كردنەوەی گەورەكان فێری زۆر ڕەوشتو هەڵس و كەوت دەبێت.

## درۆ زۆر جۆری هەیە لەوانە

### ١- درۆی خەیاڵاوی:

کە هەندێک منداڵ هێزێکی خەیاڵاوی پتەویان هەیەو بوارێکی فراوان لەمێشک و بیریان داگیردەکات، ئەم جۆرە درۆیە منداڵ وەک یارییەک خۆشی لێ دەبینێ، وەک گێڕانەوەی چیرۆکو بەسەرهاتی سەرسوڕهێنەر کە زۆر جار پێچەوانەی واقیعن و دوورن لەڕاستیەوە.

### ٢- درۆی تێکەڵ کردن:

زۆر جار منداڵ ناتوانێت ڕاستیەکان لەخەیاڵ و خەوو بۆچوون و حەزو ئارەزووەکانی خۆی جیا بکاتەوە، بۆیە هەندێک لەقسەکانی دوورن لەواقیعەوە، لەچنینی خەیاڵی خۆیەتی، ئەویش لەئەنجامی تێکەڵکردنی ڕاستی لەتەک خەوو خەیاڵەکانی خۆیدا.

### ٣- درۆی پارێزگاری:

منداڵ زۆر جار ناچار دەبێت، پەنا بۆ درۆ ببات بۆ پارێزگاری کردن لەخودی خۆی و دەرباز بوون لەسزاو ئازارێکی چاوەڕوان کراو ئەگەر هاتو ڕاستی ووت، وە ئەم جۆرە درۆیە لەشیاوترین و بلاوترین درۆیە کە زۆربەی منداڵان پەنای بۆ دەبەن. (القوصي، ١٩٧٥، ص٣٣٩-٣٥٤) (قطامي، ١٩٨٩، ص١٤٨-١٥٠).

### ٤- درۆی تۆڵەسەندن:

هەندێک جار منداڵ درۆ وەک چەکێک بەکار دەهێنێت بۆ تۆڵە سەندنەوەو ئازاردانی ئەو کەسانەی کە ڕقی لێ یانە، ئەم جۆرە درۆیەش زیاتر لەناو ئەو منداڵانەدا باوە کە

لەژینگەیەکی خێزانی نائاسایی و ئاڵۆزدا دەژین، هەست بە یەکسانی و دادپەروەری ناکەن لەمامەڵەدا، بۆ نموونە ئەگەر منداڵێک ڕقی لەیەکێک لە خوشک و براکانی بێت، لەلای دایک و باوکی درۆیان بۆ هەڵدەبەستێت بۆ ئەوەی سزا بدرێن و بکەونە بەر هەڕەشەو تورەیی دایک و باوک.

*٥ - درۆی لاساییکردنەوە:*

منداڵ زۆر لەدرۆکانی لەڕێگەی لاسایی کردنەوەی دایک و باوک و کەسانی تری چواردەوریەوە فێریان دەبێت، بۆ نموونە کاتێک باوک بە منداڵەکەی دەڵێت ئەگەر فلان کەس هات پێی بڵێ باوکم لەماڵەوە نیە، ئایا باوک بەم ڕێگەیە منداڵەکەی فێری درۆ ناکات؟ یان بەمنداڵەکەی دەڵێ ئێوارێ دیاریەکی خنجیلانەت بۆ دەهێنمەوە یان ئەچین بۆ شاری یاری...هتد، بەلام ئێوارێ باوک دەگەڕێتەوە دیاری پێ نیە.. ناش چن بۆ شاری یاری...هتد.
منداڵ بەم شێوەیە فێری درۆ دەبێت و ئەویش وەک باوکو دایکی وا ئەزانێ شاردنەوەی ڕاستی کارێکی ئاساییەو گەورەو بچووک بەئاکامی دەگەیەنن.

*هۆکانی درۆ کردن*

*ا- بێ بەش بوون:*

کاتێک منداڵ لەسۆزو خۆشەویستی بێ بەش دەبێت یان حەزو ئارەزوو پێداویستیەکانی بۆ دابین ناکرێت، ناچار پەنا بۆ درۆ دەبات بۆ تێرکردنی ئەو حەزو ئارەزووانەی، هەرچەندە ئەگەر بەشێوەیەکی کاتیش بێت. بۆ نموونە کاتێک منداڵ حەز بە جل و بەرگ و یارییەکی جوان دەکات و دەستی ناکەوێت ناچار لەناو برادەرەکانیدا دەڵێت یارییەکە یان جلو بەرگێکی جوانم کڕیوە.

٢- درۆكردنی دایك و باوك و كەسانی تری چواردەوری منداڵ:

هۆكارێكی ترسناكە بۆ فێربوونی درۆ چونكە منداڵ لەقۆناغی گەشەكردندایەو لەڕێگەی لاسایی كردنەوەو خۆ خستنە شوێنەوە زۆربەی ڕەوشت و هەڵس و كەوتی گەورەكانی بەتایبەتی دایك و باوك فێر دەبێت.

٣- منداڵ هەندێك جار پەنا بۆ درۆ دەبات، بۆ سەلماندنی خودی خۆی، بۆ ئەوەی سەرنجی تاكەكانی چواردەوری ڕابكێشێ. ئەویش لەڕێگەی دروست كردن و هۆنینەوەی چیرۆكو بەسەرهات لە خەیاڵیدا كە زۆربەیان دوورن لەواقیع و ڕاستیەوە.

٤- زۆر جار منداڵ لەترسی سزاو سەرزەنشت و ئازار پەنا بۆ درۆ دەبات، كاتێك بزانێت ئەگەر ڕاستی بەسەرهاتەكە بگێڕێتەوە ئەوا دووچاری ئەشكەنجەو ئازاردان دەبێت، ئەم جۆرە درۆیەش لەناو ئەو منداڵانەدا باوە كە باوك و دایك و تاكەكانی تری خێزان بەردەوام پەنا بۆ توندوتیژی و بەكارهێنانی سزا دەبەن كاتێك منداڵەكانیان هەڵەیەك دەكەن.

٥- كاتێك منداڵ تووشی كەم و كورتییەكی جەستەیی یان كۆمەڵایەتی یان ژیری دەبێت زۆر جار بۆ پڕكردنەوەی ئەو كەم و كورتیەو ڕاكێشانی سەرنجی كەسانی چواردەور پەنا بۆ درۆ دەبات، ئەویش بەدروست كردنی چەندەها بەسەر هات و ڕووداوی سەیرو سەمەرە كە زۆربەیان لەواقیعدا نین و خۆی دەكات بە پاڵەوانی ئەو چیرۆك و بەسەرهاتانە.

### چارەسەری درۆكردنی منداڵ

١- دیاری كردنی جۆری درۆكە، واتە مەبەستی منداڵ چیە لەو درۆكردنە، ئەگەر پاڵنەری سەرەكی درۆ كردنەكەمان زانی ئەوا چارەسەركردنی بریتیە لە نەهێشتنی ئەو پاڵنەرەو تێركردنیەتی.

٢- بەکار نەهێنانی لێدان و سزای بەردەوام، چونکە بە لێدان چارەسەری درۆ ناکرێت و لەوانەشە بەهێزتریشی بکات، بەتایبەتی ئەو حاڵەتانەی کە منداڵ لەترسی ئەشکەنجەو ئازار پەنا بۆ درۆ دەبات هەروەها کاتێک منداڵ ڕاستی دەڵێ و دان بەهەڵەکەیدا دەنێت، پێویستە منداڵ سزا نەدرێت، چونکە لێدانو سزا لە نرخی ئەو ڕاستگۆیی و دان پیانانە کەم دەکاتەوە، ئیتر جارێکی تر منداڵ دان بەگوناهو هەڵەکانیدا نانێت و لەسەر درۆکانی بەردەوام دەبێت.

٣- پێویستە ژینگەی (خێزان، قوتابخانە،...هتد) منداڵ گونجاو و دروستو لەبار بێت بۆ گەشە کردنی و دوور بێت لە هەڵس و کەوتی خوارو خێچ و فێڵاوی، چونکە درۆ کردنی دایکو باوک و کەسانی تری ژینگەی منداڵ هۆکارێکی خراپە بۆ فێربوونی درۆ لەلایەن منداڵەوە.

٤- هەوڵ بدرێت نەهێڵدرێت منداڵ سوود لەدرۆکردنەکەی وەربگرێت، چونکە کاتێک هەست دەکات کە درۆکەی بەقازانجی ئەو تەواو نابێت و بێ کەڵکە، بەناچاری وازی لێ دەهێنێت و دووبارەی ناکاتەوەو لێی دوور دەکەوێتەوە(باقر، ١٩٧٦، ص١٠٠-١٠٥).

٥- بوار نەدرێت بەمنداڵ وابزانێت کەسانی تر بەئاسانی بڕوای پێ دەکەن بۆ ئەوەی منداڵەکە تێ بگات کە درۆکردن و هەڵخەڵەتاندنی کەسانی تر وا ئاسان نیەو دەبێتە مایەی ڕەنجاندن و تووڕەیی و نارەزاییان لەبەرئەوە پێویستە منداڵ بەردەوام ڕاست گۆبێت بۆ ئەوەی جێگەی خۆی لەدڵ و دەروونی کەسانی چواردەوری بکاتەوەو مایەی ڕێزو ستایشیان بێت.

## چکۆسی (الغيرة)

چکۆسی (غیره) هەڵچوونێکی ئاڵۆزەو گوزارشت لەبوونی ململانێ و ڕق و کینەو تووڕەیی دەکات و چەکێکی دەروونیەو منداڵ بەتایبەتی و گەورە بەگشتی پەنای بۆ دەبەن کاتێک هەستیان کرد کەوا خەریکە بەهۆی کەسانی ترەوە کەسێکی خۆشەویست یان کەلو پەل یان سەرچاوەی سۆزو دڵنیاییان لەدەست دەچێت ، ئا لەم کاتەدا مرۆڤ پەنا بۆ ئەم چەکە دەروونیە دەبات و لەهەستو هۆش و هەڵس و کەوتیدا ڕاستەخۆ یان ناڕاستەوخۆ ڕەنگ دەداتەوەو ئاڕاستەی ئەو کەسو سەرچاوانەی دەکات کە کەوتوونەتە ململانێو پێشبڕکێ لەتەکیدا بۆ زەوتکردنی ئەو کەس و سەرچاوەی خۆشەویستی و کەرەستانەی کەئەم بە موڵکی خۆی دەزانێت، هەندێک جاریش مرۆڤ (بچووک یان گەورە) ئەو غیرەیە لەژێر پەردەی کپکردندا دەشارێتەوەو دەری نابڕێت، یان پێچەوانەکەی دەردەبڕێت، بۆ نموونە غیرەو ڕق و کینەو تووڕەیی ڕاستەقینەکەی ناوەوە دەگۆڕێت بۆ خۆشەویستیەکی لەڕادەبەدەری دەرەکی دروست کراو، هەرچەندە لەناخەوە هەست بەئازارو ڕق و کینەش دەکات..

زۆر جار دایک و باوک، کاتێک هەست بەغیرەو ڕک و کینەی منداڵەکانیان دەکەن، تەم و مژی خەم و خەفەت و دڵەڕاوکێ دایان دەگرێ و تووشی ترس و نارەحەتی دەبن ، لەڕاستیدا پێویست بەو هەموو ترس و دڵەڕاوکێ یە ناکات، چونکە بوونی غیرە بەڕێژەیەکی گونجاو لەسنووری ئاساییدا سروشتیەو لای هەموو منداڵێک هەیەو بەڵگەی دروستی دەروونی منداڵەو هێزێکی ناوەکیە بۆ پارێزگاری کردنی خودی منداڵ و هێنانەدی حەزو ئارەزووەکانی و ئەوە دەگەیەنێت کە ئەو منداڵە لەلایەنی دەروونی و ژیری و کۆمەڵایەتیەوە ئاساییەو تووشی گرێی دەروونی و دواکەوتنی ژیری نەبووەو هەوڵ دەدات پارێزگاری لەسەرچاوەو ئەو کەرەستەو کەسانە بکات کە بە موڵکی خۆی دەزانێتو خۆشەویستی و پەیوەندیە کۆمەڵایەتیەکانی دەپارێزێ، بەڵام ئەو منداڵانەی کە بەهیچ شێوەیەک غیرە ناکەن، مانای وایە کەم و کورتی لەژیانیاندا هەیەو پێویستە

هەولی چارەسەرکردنی بدرێت، لەوانەیە ژیانی خێزانی و کۆمەلایەتیان ناخۆش بێت و توندوتیژی لەتەکیدا بەکار بهێنرێت یان هەست بکات کەبێزراو زولم لێکراوە لەلایەن دایک یان باوک یان کەسانی تری خێزانەوە، ئا لەم کاتەدا مندال ناتوانێت پەیوەندی کۆمەلایەتی و سۆزو خۆشەویستی لەتەک ئەو کەسانەدا دابنێت و بەردەوام رقیشی لێیان دەبێت و هەول دەدات کە لێیان دوور بکەوێتەوەو هەست بەرق کینەو غیرە ناکات ئەگەر هەرکەسێک هەولی زەوت کردنیان بدات، یان ئەو مندالانەی کەتووشی دواکەوتنی ژیری (تخلف عقلی) بوون و دەبەنگ و گەمژەن و لەتوانایاندا نیە پەیوەندی و خۆشەویستی لەگەل کەسانی چواردەور دابنێن و ئەو ژیری و شارەزایی و توانایەشیان نیە کە هەست بەلەدەست چوونیان بکەن. ئا لەم دوو حالەتەی سەرەوەدا مندال هەست بە غیرە ناکات و بەلگەشە بۆ ئەوەی کە ئەو مندالانە ئاسایی نین، بەلام ئەگەر غیرە لەرێژەی گونجاو دەرچوو سنووری ئاسایی خۆی بەزاند، ئەوە ئەو کاتە ئاسایی نیەو پێویستە بەدوای ئەو هۆکارانەدا بگەڕێین کە بوونەتە هۆی دروست کردنی ئەو بارودۆخە.

غیرە لەقۆناغی مندالیدا دروست دەبێت، کاتێک مندال هەست و توانای ئەوەی دەبێت کە پەیوەندی کۆمەلایەتی پتەو لەتەک تاکەکانی خێزاندا دابنێت و هەست بە مولکداری بکات. یەکەم کەسی گرنگیش لەژیانی مندالدا دایکە، چونکە یەکەم کەسە کە سەرجەم پێداویستیەکانی بۆ تێر دەکات و لەباوەشیدا هەست بە ئارامی و دلنیایی دەکات، دوای ئەویش کەسانی تر، مندال ئەمانە هەمووی بەمولکی خۆی دەزانێت و رازی نابێت کەس لێی زەوت بکات یان ببن بە هاوبەشی، ئەمانە دەبن بە راستی بەلگەنەویست لەخەیالی مندالدا دێنو دەچن، ئینجا هەر چ کاتێک مندال هەست بکات ئەو کەس و سەرچاوانەی سەرەوە خەریکە لەدەست دەچن، یەکسەر پەنا بۆ چەکی غیرە دەبات و پارێزگاری لەخودی خۆی و ئەو کەس و سەرچاوانە دەکات. چونکە مندال بەردەوام هەول دەدات ئەو پەیوەندییانە بپارێزێتو ئەو خۆشەویستی و دلنیاییەی لە دەست نەچێت، گومانی تێدا نیە کە *زۆرجار مندال هەست بەهەڕەشەو مەترسی لەدەست دانی ئەو کەس وکەرەستەو سەرچاوە خۆشەویستانە دەکات بەهۆی ئەم هۆکارانەی لای خوارەوە:*

١- لەدایک بوونی منداڵی تازە لەخێزاندا. ٢- هاتنی میوانو کەسانی تری دەرەوەی خێزان. ٣-بەراوردکردن لەنێوان منداڵاندا. ٤-هەست کردن بەکەمی. ٥-لەدەست دانی مافێک لەمافەکانی پێشووی، بەهۆی پەیدابوونی کەسێکی تر. لەم حاڵەتانەی سەرەوەدا مرۆڤ (بچووکو گەورە) هەست بەغیرە دەکەن، چونکە بەرژەوەندی (امتیازاتیان) بەهۆی کەسانی ترەوە دەکەوێتە مەترسیەوە. مەترسی لەوەدایە کاتێک منداڵ غیرە لەخوشکە یان برایەکی بچووکی دەکات. لەوانەیە بەتوندی ئازاری بدات، زۆر جار سەرین یان خاولی لەسەردەمی کۆرپەی ساوای ناو بێشکە دادەنێت، لەوانەیە بیخنکێنێ و کارەساتێکی گەورە ڕوو بدات یان پەنجە بەچاویا بکات یان لێی بدات. زۆر جار ئەمانە ڕوو دەدەن هەرچەندە منداڵەکە لەوانەیە ئەو مەبەستەی نەبێت، بەڵام لەئەنجامی نەزانی و تووڕەیی و غیرەوە ئەو کارەساتانە ڕوو دەدەن، لەبەر ئەوە پێویستە دایک و باوک زۆر وورياو لێهاتوو بن و نەهێڵن منداڵەکانیان تووشی غیرەی زۆر ببن ئەویش لەڕێگەی ئەم خاڵانەی خوارەوە:

١- نابێت دایک و باوک یان مامۆستا منداڵان بەیەکتری بەراورد بکەن و یەکێکیان بەرز بکەنەوەو بڵێن لەو باشترە، چونکە ئەمە دەبێتە مایەی دروست بوونی غیرە.

٢- جیاوازی نەکردن لەنێوان منداڵاندا، ئیتر چ کوڕ بێت یان کچ یان تاقانە، دەبێت هەموویان بەیەک چاو سەیر بکرێن و مافی کەسیان پێشێل نەکرێت بۆ یەکێکی تریان.

٣- خۆ ئامادەکرنی خێزان بۆ پێشوازی منداڵی تازەو، تێگەیاندنی منداڵەکانی تر کە ئەوەی دێت خوشک و براو پاڵپشتو دڵسۆزی ئێوەن، وە نابێت گشت سۆزو خۆشەویستی و گرنگی لەمنداڵەکانی تر ببڕدرێت و پشت گوێ بخرێن و هەمووی بدرێت بەو منداڵە تازەیە، چونکە ئەمە غیرە دروست دەکات.

٤- نقوم نەکردنی منداڵ لە پاداشت و دیاریداو هەوڵ دان بۆ گەشەکردنیان و بڕوا بەخۆبوونیان.

٥- پێویستە منداڵ بەردەوام تێ بگات کە خۆشەویستەو پشتگوێ نەخراوەو لەهیچ کەس کەمتر نیە، چونکە پەروەردەی هەڵەی دایک و باوک و نەزانیان یەکەم هۆکارە بۆ دروستکردنی (غیرة) لای منداڵ و پەرەپێدانی.

## (بڕوا بەخۆ نەبوون) یان (متمانە نەکردن بەخوود)

بڕوا بەخۆ بوون (الثقة بالنفس) دیاردەیەکی دەروونیەو دادەنرێت بە پاڵنەری سەرەکی بۆ ڕەوشت و بیرکردنەوەی تاکو کاریگەری هەیە لەسەر ژیانی مرۆڤ و لەهەموو هەڵس و کەوتیکیدا ڕەنگ دەداتەوە، دیاردەی بڕوا بەخۆبوون پەیوەندیەکی زۆری هەیە بەچۆنیەتی بڕیاردان و وورەی تاک و سەرکەوتنی لەژیاندا. واتە ئەوانەی بڕوایان بەخۆیان هەیەو هەست بە کەمی ناکەن و لە بیرکردنەوەو بڕیارداندا ڕاڕاو دوو دڵو بەگومان نین ئەوا بە ئاسانی سەرکەوتن بەدەست دەهێنن و ژیانیان ئاسوودە دەبێت، بەلام ئەو کەسانەی بڕوایان بەخۆیان نیەو هەست بەکەمی دەکەن و دەترسن و بەردەوام دڵەڕاوکێ و گۆشەگیری و گومان سەرە ڕێگای لێگرتوون، بێگومان هەموو ژیانیان دەبێت بە دۆزەخ و نازانن تامی کامەرانی و سەرکەوتن چییە.

کۆمەڵێک هۆکار هەیە کە دەبێت لەژینگەی مرۆڤدا هەبێت بۆ ئەوەی ئەو تاکە بڕوای بەخۆی هەبێت و سەربەخۆیی و بوونی خۆی بسەلمێنێ، هۆکارەکانیش بریتین لە بوونی کەشو هەوایەکی دیموکراسی ئازادو سەربەست، کەتاک بتوانێت هەر لەسەرەتای ژیانیەوە لەناو خێزان و دوای ئەوەش لەقوتابخانەو کۆلان و دامەزراوە کۆمەڵایەتیەکانی تر بەبێ ترس و دڵەڕاوکێ گوزارشت لەخودو خەوو خەیاڵ و ڕاوبۆچوونەکانی (بەبێ بوونی سانسۆرو چاوسوورکردنەوە) بکات و لەتەک تاکەکانی تری کۆمەڵەکەیدا بکەوێتە گفتوگۆ و ڕاگۆڕینەوەو بەردەوام لەسەر کردەوەو ڕەوشتە ڕاست و جوانەکانی پاداشت بکرێتو پشتگیری لێبکرێت و ڕێزی بگیرێ و کۆسپ و بەربەست لەبەردەم پێداویستیە فسیولۆژی و دەروونیەکانیدا دانەنرێت.

گومانی تێدا نیە ئەگەر مرۆڤ لەژینگەیەکی ئاوادا گەورە بوو ئەوا کەسایەتیەکی سەرکەوتووی دەبێت و هەست بەکەمی ناکات و بڕوای بەخۆی دەبێت و زۆر بەجەرگ و چاونەترس دەبێت. بەلام بەپێچەوانەوە ئەگەر ئەو ژینگەیەی کە تیایدا دەژی پڕ بوو

لەتۆقاندن و ترس و هەڕەشەو چاوسووركردنەوەو جۆری مامەڵەكە دكتاتۆریانە بوو، تاكە ڕێزی نەگیراو هەستی بەدڵنیایی و ئارامی نەكردو سەربەستی و مافەكانی پێشیل كرابوو، ئەوا بەهیچ شێوەیەك ئەو تاكانە كەسایەتیان سەركەوتوو ئاسایی نابێت و تووشی كۆمەڵێك كێشەو گرفتی دەروونی دەبن كە یەكێكیان هەست كردن بەكەمی و بڕوا بەخۆنەبوونە.

دەرئەنجامی زۆربەی توێژینەوە زانستیەكان (القوصی، ١٩٨١، ص٣٢٧) (باقر، ١٩٧٦، ص٨٤) (جلال، ١٩٧٠، ص٤٩٠) ئاماژە بۆ ئەوە دەكەن كە پەروەردەی هەڵەی ناو خێزان و كۆمەڵ كە بریتین لە (لێدان و توندوتیژی بەردەوام، نەبوونی مامەڵەیەكی نەگۆڕ –تذبذب– لەهەڵس و كەوتدا، پشت گوێ خستنی منداڵ، نازدار بەخێوكردنی، سووكایەتی پێ كردنی، دەرخستن و گەورە كردنی كەم و كورتیەكانی، بوونی ئاژاوەو ناخۆشی لەناو خێزاندا. نوقستانیو كەم و كورتی جەستەیی...هتد) دەبنە هۆی هەست بەكەمی كردن و بڕوا نەبوون بەخودو متمانە نەكردن پێی.

هەروەها لەناو كۆمەڵیش و لەدەرەوەی خێزان ئەو جۆرە ژینگەو مامەڵەیە دەبێتە هۆی تێكشكاندنی كەسایەتی تاك. لەگرنگترین نیشانەكانی بڕوا نەبوون بەخودو متمانە نەكردن پێی بریتیە لە (ڕاڕایی، شەرم، زمان تەتەڵەكردن، گۆشەگیری و پاشەكشێ، سوورنەبوون لەسەر ڕاو بۆچوونەكان و بەدوادانەچوونیان، كۆڵ دان، ترس و چاوەڕوانكردنی ناخۆشیو كارەسات، كات بەفیڕۆدان، كردنی هەزارو یەك حساب بۆ هەموو ئیشێك ئیتر بچووك بێت یان گەورە، خۆ دەرخستن، گرنگی دانی زیاد لەپێویست بەڕواڵەت، زیادەڕۆیی لەقسەكردن و بڕیاردان و توانستەكانیاندا هەرچەندە لەناوەڕۆكیشدا فشەڵو پووچە) هەروەها هەندێك جاریش بۆ پڕ كردنەوەی كەم و كورتی و داپۆشینی ئەو هەستكردن بە كەمی و بڕوانەبوونە بەخود ، شێوەی{زیندە خەون و نقووم بوون لە جیهانی خەون خەیاڵ و چەوساندنەوەی كەسانی تر (قۆچی قوربانی) خۆ بەزلزانین و سەرەڕۆیی} وەردەگرێت.

## لەخوێندن دواکەوتن

لەخوێندن دواکەوتن گرفتێکی پەروەردەیی، دەروونی، کۆمەڵایەتی و ئابووریەو لەمێژەوە سەرنجی دەروونزان و پەروەردەکارانی ڕاکێشاوەو خەریکی توێژینەوەن بۆ زانینی گرنگترین هۆکارەکانی دواکەوتن لەخوێندن، هەر چ کەسێک وانەی ووتبێتەوەو بۆ ماوەیەکی کەمیش بوو بێت پیشەی مامۆستایەتی کردبێت، ئەوا بەئاسانی هەستی بەم دیاردەیە کردووەو بۆی دەرکەوتووە کە ژمارەیەک قوتابی ناتوانن وەک هاوڕێ فێرخوازەکانی تریان وانەکانی قوتابخانە ڕەوان بکەن و تیایدا سەرکەوتن بەدەست بهێنن و دوا دەکەون، ئەمەش خۆی لەخۆیدا گرفتێکی تر دروست دەکات، ئەویش ئەوەیە دوور نیە زۆربەی ئەو فێرخوازە دواکەوتوانە لەپۆلدا ئاژاوە بنێنەوەو دەستدرێژی بکەنە سەر کەل و پەل و کەرەستەکانی قوتابخانە یان گۆشەگیرو بێ هیوا سەیری هاوڕێکانی تریان بکەن، یان واز لەخوێندن بهێنن و تێکەڵ بە کۆمەڵێک منداڵی وەک خۆیان ببن و گروپێکی یاخی بوو دەست درێژی کار پێک بهێنن.

ئەمانە خراپەکارییەکانی ئەو کەسانەن کەلەخوێندن دوادەکەون، لەبەرئەوەی سەرنەکەوتوو بووە لە بواری خوێندندا، دەیەوێت لەبوارەکانی تری ژیاندا ئەو سەرکەوتنە قەرەبوو بکاتەوە تەنانەت ئەگەر هات و بەڕێگەی چەوتیش بێت. دواکەوتن لەخوێندن یان گشتی دەبێت (واتە فێرخواز لەزۆربەی وانەکاندا دوا دەکەوێت) یان تایبەتی دەبێت (واتە فێرخواز لەبابەتێک یان دووان سەرکەوتن بەدەست ناهێنێ) دەرئەنجامی نۆدیەی توێژینەوە زانستیەکان ئاماژە بۆ ئەم خاڵانەی خوارەوە دەکەن و دایدەنێن بەگرنگترین هۆکارەکانی لەخوێندن دواکەوتن، هۆکارەکانیش بریتین لە:

١) نزمیی وئاستی زیرەکی :

زیرەکی پەیوەندییەکی پتەوی بەخوێندنەوە هەیە، ئەو فێرخوازانەی ڕێژەی زیرەکیان نزمەو لەکاتی خوێندنداو کۆسپ و تەگەرەی نۆدیان دێتە ڕێگا لەوانەیە دوا

بکەون لەخوێندن و لەوانەکانی قوتابخانەدا سەرکەوتن بەدەست نەهێنن، چەندەها ئەزموون و تاقیکردنەوە هەیە بۆ پێوانی ڕێژەی زیرەکی مرۆڤ و بەبەکارهێنانی ئەم هاوکێشەیە ڕێژەی زیرەکی دەدۆزرێتەوە:

$$\text{ڕێژەی زیرەکی} = \frac{\text{تەمەنی ژیری}}{\text{تەمەنی کاتی}} \times ١٠٠$$

ئینجا ئەگەر ڕێژەی زیرەکی فێرخواز یەکسان بوو بە (١٠٠) ئەوکاتە زیرەکیەکەی مام ناوەندی دەبێت و ئاساییە، بەڵام ئەگەر لە (١٠٠) کەمتر بوو ئەوە زیرەکیەکەی کەمەو لەمرۆڤی ئاسایی کەمتر دەبێت و تووشی دواکەوتن و دەرنەچوون دەبێت لە قوتابخانە، هەروەها هەندێک جار فێرخواز ڕێژەی زیرەکیەکەی ئاساییە، بەڵام توانستی تایبەتی لەیەکێک لەبابەتەکانی خوێندندا لاوازە وەک بیرکاری یان زمان، یان هونەر لەبەرئەوەی دەرکەوتووە کە مرۆڤ لەچەند بوارێکدا کارامەیەو توانستی تایبەتی خۆی هەیە، بەڵام لەچەند بوارێکی تردا لاوازە، دوور نیە ئەم هۆکارەش هەندێک جار ببێتە هۆی دواکەوتن لەخوێندن.

٢) هۆکارە جەستەییەکان :

هەندێک جار لە ئەنجامی (لاوازی جەستەیی و بوونی کەم و کورتی لەهەستەوەرەکان و نەخۆشی بەردەوام -مزمن- و زوو هیلاک بوون و لاوازی ئاگاداری و چاوتێبڕین لەپۆلدا، تووش بوونی فێرخواز بەگرفتی وەک زمان فسی و گیری...هتد) گرفت بۆ فێرخواز دروست دەبێتو تووشی دواکەوتنی دەکات و هەندێک جاریش لەئەنجامی خۆ بەراوردکردن و هەست کردن بەکەمی لەیەکێک لەئەندامەکانی لەشدا خوێندکار لەخوێندنەکەی دەپچڕێ و تووشی دواکەوتن دەبێت لەوانەکانیدا.

### ٣) ئەو هۆکارانەی کە پەیوەندیان بەفێرخوازەوە هەیە:

هەندێک جار فێرخواز لەئەنجامی هەندێک هۆکارەوە کە پەیوەندی بەخۆیەوە هەیە تووشی دواکەوتن و سەرنەکەوتن دەبێت، لەوانە فەرامۆش کردنی وانەکانی قوتابخانەو پشت گوێ خستنی بۆ کۆتایی ساڵ، یان بۆ کاتی تاقیکردنەوە، ئاگادار نەبوون و لاوازی پاڵنەر بۆ خوێندن لەناو پۆلدا، نەزانی فێرخواز لەبواری (سەعی کردن) و یادکردنەوەداو سەیرکردنی خود بەچاوێکی نزم و بڕوا نەبوون و ڕاڕایی و گومان کردن لەتواناو بەهرەی تایبەتی خۆی (القاضي، ١٩٨١، ص٣٩٩-٤٠٤).

### ٤) خوێندنگا:

هەندێک جاریش خوێندنگا بەرپرسیارە لەدواکەوتن و سەرنەکەوتنی فێرخواز بەتایبەتی ئەگەر بەرنامەو پرۆگرامەکانی گونجاو نەبێت بۆ تواناو تەمەنی فێرخواز، یان مامۆستا کەم تەرخەمی بکات و سەرکەوتوو نەبێت لەوانەکەیداو شێوەی وانە ووتنەوەکەی گونجاو نەبێت بۆ بابەت و قۆناغی فێرخوازەکان، یان توڕەو دەمارگیرو توندو تیژ بێت، هەندێک جاریش ووشکی و دکتاتۆری و نەبوونی یەکسانی و سۆزو خۆشەویستی لەژینگەی خوێندنگادا، دەبێتە هۆی دواکەوتن.

### ٥) خێزان:

نەبوونی ژینگەی گونجاوو لەبار بۆ خوێندن لەناو خێزانداو سەیرکردنی پرۆسێسی پەروەردەو فێرکردن بەچاوی سوک لەلایەن دایکو باوکی فێرخوازەوەو نەبوونی هاندان و پشتگیری و دابین نەکردنی پێداویستیەکانی خوێندن و هەژاری و گرفتی ئابووری و ڕۆشنبیریو نەبوونی پلەو پایەو پاشەڕۆژ بۆ دەرچوان و خاوەن بڕوانامەکان، گرنگترین هۆکارە بۆ دواکەوتن لەخوێندنو خاوکردنەوەی گوڕی فێرخوازو لاوازکردنی پاڵنەرو حەزو ئارەزووی بۆ خوێندنو پشت گوێ خستنی ئەرک و فەرمانەکانی خوێندنگای. چارەسەرکردنی ئەو گرفتانەی سەرەوە دەرمانی دەردی دواکەوتنە.

## شەرم كردن

شەرم كردن یەكێكە لەو ڕەوشتانەی كەمتر لەدیاردە دەروونیەكانی تر سەرنجی كەسانی چواردەوری ڕاكێشاوەو هەندێك لەدایكانو باوكانو مامۆستایان بەدیاردەیەكی ترسناكی لەقەڵەم نادەنو ئەوەندە گرنگی پێنادەن، بەڵام لەڕاستیدا هیچی لەدیاردەكانی تر كەمتر نیەو بگرە هەندێك جاریش لەوان مەترسی لەسەر باری دەروونی و كەسایەتی مرۆڤ زیاترە، كاریگەری شەرم كاتێك دەردەكەوێت كەمرۆڤ لەناو كۆمەڵدا بێتو ببێتە خاڵی سەرنجدانو بابەتی لێدوانو گفتوگۆ كردن، واتە ئەگەر تاكە هەر خۆی بێت یان لەناو كۆڕو كۆبوونەوەدا بێت و كەس ئاگاداری نەبێتو ئەم نەبێتە مایەی سەرنجدانو لێدوانیان، ئەوا بەهیچ شێوەیەك هەست بەشەرم ناكاتو بەئاسانیش خۆی دەكات بەناو هۆڵی سینەماو شانۆو ناو بازاڕو شوێنە گشتییەكاندا.

بەڵام هەر ئەوەندە كەسانی تر چاویان بڕیە ئەمو سەرنجی هەڵسو كەوتەكانیان داو ویستیان لەتەكیدا بكەونە گفتوگۆ، ئیتر دونیا بەسەریدا سەرەو ژێر دەبێتو نیشانەكانی شەرم لەسەرو سیماو هەڵسو كەوتیدا بەئاسانی هەست پێ دەكرێت كە بریتین لە (سوورهەڵگەڕانی دەمو چاو، سەر شۆڕكردنەوە بۆ خوارەوە لەكاتی قسەكردندا، تێكەڵاوبوونی لاقەكانی لەكاتی ڕۆیشتندا، زمان گیرانو تەتەڵەكردنی، تێكەڵاوبوونی بیروهۆش، تەم و مژاوی بوونی هەموو دیاردەكانی چواردەور، حەز كردنو هەوڵدان بۆ دەرباز بوونو دوور كەوتنەوە لەو شوێنو كەسانە، ئیتر بەهەرچ شێوەیەك بێت). هەندێك جار ئەو مرۆڤە شەرمنانە ناچار دەبنو حەز دەكەن كە ژیان بەتەنیاییو گۆشەگیری بەسەر بەرنو خۆیان بەكارێكەوە خەریك دەكەن كە پێویستی بەتەنیایی هەبێتو كەسانی تر بەشداری تێدا نەكەن و بەردەوام هەوڵ دەدەن لەكۆڕو كۆبوونەوەو تێكەڵاویو چالاكیە كۆمەڵایەتیەكان دوور بكەونەوە.

گومانی تێدا نیە كۆمەڵێك هۆكاری دەرەكی و ناوەكی كار لەیەكتری دەكەن و ئەم گرفتە دەروونیە لەلای مرۆڤ دەخولقێت، ئیتر گەورە بێت یان بچووك، لە گرنگترین *هۆكارەكانیش ئەمانەی لای خوارەوەن:*

١) یەكەم تۆوی شەرم كردن لەڕێگەی (پشتگوێ خستن و سووكایەتی و ڕیسواكردنی) منداڵەوەو لەناو دڵ و دەروونیدا دەچێندرێ و ڕۆژ لەدوای ڕۆژیش لەمیانەی گاڵتەپێكردنو گەورەكردنی هەڵەكانی و سەرزەنشتو گلەیی لێ كردنی زیاد لەپێویستەوە گەشە دەكات، چونكە منداڵ لە ئەنجامی ئەو جۆرە مامەڵانەوە بۆچوونێكی وای لا دروست دەبێت كە تەنها ڕێگاچارە بۆ دەربازبوون لەو سووكایەتی و ئازارو ڕیسواكردنە، گۆشەگیریو دووركەوتنەوەیە لەكەسانی ترو تێكەڵاو نەبوونیانە، كە ئەمەش خۆی لەخۆیدا دەبێتە مایەی شەرم و ڕاكردن لە خەڵكی، بەردەوام بوونی ئەو هەڵس و كەوتە گرفتی دەروونی بۆ منداڵ دروست دەكات و بەربەستێكی دەروونی لەنێوان منداڵ و كەسانی تردا دروست دەكات، تا وای لێ دێت تێكەڵاو بوون و بینینی كەسانی تر لەنزیكەوە، دەبێتە مایەی خوڵقاندنی شەرم و ترسو دڵەڕاوكێ (قلق).

٢) دانانی بەربەستو ڕێگر لەبەردەم تێكەڵاوبوونی منداڵ لەگەڵ منداڵان و تاكەكانی تری كۆمەڵ بەبیانوی پاراستنی لەڕەوشتی خراپ و پارێزگاری كردنی، چونكە هەر لەسەرەتای ژیانیەوە ئەگەر بارودۆخو دەرفەتی لەبارو گونجاو بۆ منداڵ نەڕەخسێنرا بۆ تێكەڵاو بوون و شارەزابوونی ژینگەی كۆمەڵایەتی، سەرەنجام منداڵ گۆشەگیرو دوورەپەرێز دەبێت و لەداهاتوودا بەزانیاری و شارەزایی كۆمەڵایەتی چەكدار نابێت و تووشی ترس و شەرم و ڕاڕایی و هەست بەكەمی دەبێت.

٣) نەبوون یان لاوازی بڕوا بوون بەخۆو سەیركردنی خود بەچاوی سووكە.

٤) لاسایكردنەوەی كەسانی چواردەور. واتا كاتێك باوك و دایك و كەسانی تری چواردەوری منداڵ شەرم دەكەن ئەوا منداڵیش لەڕێگەی بینین و لاسایكردنەوەی ئەوانەوە فێری شەرمكردن دەبێت.

٥) ئازپێدانی زۆری زیاد لە پێویست بەمنداڵ و جێبەجێكردنی هەموو پێداویستیەكانی.

چارەسەركردنی ئەم دیاردەیە پەیوەستە بە نەهێشتنی ئەو هۆكارانەی سەرەوە، واتە سووكایەتی پێنەكردنی منداڵ و ئازارنەدانی و ڕێگە خۆش كردن بۆی، بۆ ئەوەی

تێکەڵاوی ژینگە کۆمەڵایەتیەکەی ببێت و شارەزایی تەواو لەبارەیەوە پەیدا بکات، هەروەها نابێت منداڵ بەئازاری بەخێو بکرێت و گاڵتەی پێ بکرێت و هەڵەکانی بۆ گەورە بکرێت، دەبێت هەوڵ بدرێت تۆوی بڕوا بەخۆ بوون و ڕێزگرتنی خود لەناخیدا بچێندرێ .

هەر بۆ ئەم مەبەستەش (جاردنر)ی دەروونزان بەرنامەیەکی داناوە بۆ چارەسەرکردنی شەرمی منداڵ کە بریتیە لەوەی نابێت هیچ سزاو ئازارێکی ناپێویست ئاراستەی منداڵ بکرێت، دەتوانرێت هانی منداڵ بدرێت بۆ تێکەڵاو بوونی کەسانی تر لەڕێگەی یاریکردنی لەتەک منداڵانی دراوسێ و ناسیاوو خوشک و برا کە شەرمیان لێ ناکات، دواتر هەوڵ بدرێت یەک لەدوای یەک ئەو منداڵە ناسراوو دۆستانەی منداڵە شەرمنەکە یارییەکە بەجێ بهێڵن و لەجیاتی ئەوان یەک لەدوای یەک منداڵانی نامۆو نەناسراو بهێنرێتە ناو گۆڕەپانی یارییەکەو جێگەی منداڵە ناسراوەکان بگرنەوە تا وای لێ دێت هەموو چواردەوری منداڵە شەرمنەکە دەبێت بە کەسانی تری نەناسراو، بەم شێوەیە دەتوانرێت چارەسەری شەرمی منداڵ بکرێت و هان بدرێت بۆ تێکەڵاو بوون (دبابنة، ص٢٠٠).

## هەست بەكەمی كردن

هەست بە كەمی كردن (الشعور بالنقص) دیاردەیەكی دەروونیەو وەك چەكێكی دوو لوولە وایە، لوولەیەكیان گەشەو لەخزمەتی مرۆڤدایەو دەبێت بەپاڵنەرو داینەمۆی هەڵس و كەوت و بیركردنەوەی بۆ گەیشتن بە ئامانجەكانی، بەڵام لوولەی دووهەمیان ترسناكو دەلاقەو درزی گەورە دەخاتە كەسایەتی مرۆڤەوە، زۆر لەزانایان سەرقاڵی لێكۆڵینەوەی ئەم دیاردەیەن، بەتایبەتی زانایانی قوتابخانەی شیتەڵ كردنەوەی دەروونی، لەپێشەوەشیان (فرۆید)ی دامەزرێنەر كە لەو بڕوایەدایە (هەست كردن بە كەمی لەئەنجامی هەست كردن بە نەبەكامی و لاوازی و سستی چالاكی ئەندامەكانی زاوزێوەیەو تاك تووشی خەم و خەفەت و ترس و دڵەڕاوكێ دەكاتو ناچار [من] [الأنا] هەوڵی دوورخستنەوەی ئەو ترس و دڵەڕاوكێ یە دەدات لەبواری هەستیەوە بۆ بواری نەستی [اللاشعور] و لەوێدا بەخەفەو سەركوتكراوی دەمێنێتەوەو دواجاریش دەبێتە ناوكی دروست بوونی گرێ ی كەمی [عقدة النقص] (مكبرايد،ص٨)

بەڵام (ئەدلەر) لێكدانەوەی جیاوازی لەفرۆید بۆ ئەو دیاردەیە هەیە. (ئەدلەر) لەو بڕوایەدایە كە مرۆڤ هەر لەچركەی یەكەمی لەدایك بوونیەوە، ئامادەباشی بۆ دیاردەی هەست كردن بە كەمی هەیەو ڕۆژ لەدوای ڕۆژیش لەئەنجامی خۆ بەراوردكردن بەكەسانی تر چەكەرە دەكات و ساڵ لەدوای ساڵیش سەوز دەبێت و بواری دەروونی مرۆڤ داگیر دەكات.

(ئەدلەر) لەو بڕوایەدایە (كە هەست كردن بەكەمی یەكەم جار لەڕێگەی نوقستانی و كەم و كورتی جەستەییەوە- شەلی، كوێری، لاڵی، خێلی، زۆر قەڵەو یان لاوان، زۆر درێژی یان كورت، ناڕێكی لەئەندامەكانی لەش- سەرهەڵدەدات و پاڵ بە تاكەوە دەنێت و دەیخاتە جووڵە بۆ ئەوەی ئەم كەم و كورتیە پڕ بكاتەوەو دواجاریش بەرفراوانتر دەبێت و هەموو تاكەكانی كۆمەڵ دەگرێتەوەو لەبواری جەستەیی دەردەچێت و دەپەڕێتەوە سنووری كەم

و کورتی و نزمی ئاستی رۆشنبیریی و کۆمەلایەتی و ئابووری و رامیاری و.. هتد، نوقستانیش لەو لایەنانەدا تاکە هەر تووشی هەست کردن بەکەمی دەکات (رمزی، ص٦). واتە هەست کردن بەکەمی گشتییەو لەلای هەموو کەسێک هەیەو بەبزوێنەری رەوشتی مرۆڤ بۆ گەیشتن بە ترۆپکی ئەفراندن و بەرهەم هێنان لەیەکێک لەبوارەکانی ژیاندا دادەنرێت و ئەو سەرکەوتن و ئەفراندنە دەبێت بەدەرمانی سارێژکردنی ئەو دیاردەو لەرێگەی لەبریخستنەوە (التعویض) ئەو کەسە لەو هەست و خەم و خەفەت و ئازاری هەست کردن بە کەمیە رزگاری دەبێت و قەرەبووی بەو سەرکەوتنانە دەداتەوە، وەک چۆن (دیموستینی گریکی توانی لەئەنجامی نوقستانی زمانیەوە ببێت بەگەورەترین گوتەبێژو بیتهۆڤنیش توانی قەرەبووی کەرییەکەی بەبەرهەم هێنانی باشترین سەمفۆنیای جیهانی، بداتەوە ) (غنیم، ص٠٥٤٠).

وەک لەسەرەتاوە باسمان کرد، هەست کردن بە کەمی چەکێکی دوو لوولەیە واتە خێریشەو هەندێک جاریش شەرە، بەلام ئەوەی شایانی باسکردن بێت ئەوەیە کە ژینگەی خێزانیو کۆمەلایەتی زامن و بەرپرسیارە لەهەلبژاردنی خێرو شەری ئەو دیاردە دەروونیە، واتا ئەگەر ژینگەی خێزانی و کۆمەلایەتی مرۆڤ ئاسایی بێت و پر بێت لەرێزگرتن و ئاسایش و دلنیایی و هاندان و پێداویستیەکانی ژیان و ئامرازەکانی سەرکەوتن لەخزمەتی مرۆڤدا بن، ئەوا ئەو کاتە هەست کردن بە کەمی لایەنە خێرەکە وەردەگرێت و دەبێت بەهەوێنی سەرکەوتنەکانی و لەیەکێک لە گۆرەپانەکانی ژیاندا خەوو خەیال و ئاواتەکانی دەهێنێتە دی وەک چۆن ناوداران و شۆرە سوارانی وەک (بیتهۆڤن، دیموستین، هیلین کیلر، تەها حسین) و سەدەها مرۆڤی تریش توانیان هەریەکەو لەگۆرەپانی خۆیدا سەرکەوتن بەدەست بهێنن.

بەلام ئەگەر ژینگەی خێزانی و کۆمەلایەتی دژوارو پر لەکارەسات و ترس و خەم و خەفەتو دلەراوکێ بێت و مندال نازدار یان بێزراو و پشت گوێ خراو پەروەردە کراو بەردەوام سزاو ئازاردراو سوکایەتی پێکراو لەنرخو بەهای کەم کرایەوە ئەوا ئەو کاتە

هەست كردن بەكەمیەكە دەبێت بەڕەشماریك و لەگەردنی ئەو مرۆڤە دەئاڵێ و بەرەو (لاساری و سەركێشی و قوماركردن، گۆشەگیری، مشروب خواردنەوە، خۆ كوشتن، ڕەشبینی، ژیان لەخەو و خەیاڵدا )ی دەبات و زۆر دیاردەی دزێوی وەك خۆ دەرخستن، لەخۆبایی بوون، لووت بەرزی، گرنگی دان بەڕواڵەت سەردەردەهێنێ و بەردەوام بوونی ئەو بارودۆخەش دەبێتە هۆی ئەوەی وردە وردە ئەو ترس و خەم و خەفەتی هەست كردن بە كەمیە بگوێزرێتەوە بۆ سەردابی نەستی و بەخەفەكراوی لەوێ بمێنێتەوەو گرێی كەمی لـێ سەوز ببێت )(زیعور، ص٢٤٥).

دڵنیایی دەروونی

ڕاوەرگرتنی منداڵ

هەر منداڵەو جیهانی تایبەت بەخۆی هەیە

یاریکردن و گەشەی کۆمەڵایەتی

هۆگری

ناخۆشی نێوان دایک و باوک

سایکۆ دراما

چالاکییەهونەری و وەرزشیەکان

منداڵ و پشت بەستنی بەکەسانی تر

منداڵ و لە شیربڕینەوە

## دڵنیایی دەروونی

یەکەم پێداویستی دەروونی مرۆڤ ئەمن و ئاسایش و دڵنیاییەو زۆر گرنگە بۆ مرۆڤ و کۆڵەکەو برپرەی پشتی دروستی دەروونی مرۆڤە، ئەو مرۆڤەی هەست بە ئاسایش و دڵنیایی دەروونی نەکات، بە هیچ شێوەیەك نابێت بە مرۆڤێکی داهێنەر، لەبەر ئەوە دابین کردنی ئاسایش و دڵنیایی دەروونی زۆر پێویستە بۆ تاکەکانی کۆمەڵ. مەبەست لە دڵنیایی و ئاسایشی دەروونی (الأمن النفسي) ئەوەیە کە تاك لەو ژینگەیەی کە تیادا دەژی هەست بە دڵنیایی و ئارامی دەروونی بکات و لەوە دڵنیا بێت کە کەس دەست درێژی ناکاتە سەر سەرو ماڵ و شەرەف و کەرامەتی و ژیانی پارێزراوەو ناکەوێتە بەر هەڕەشە و تۆقاندن و چاو لێ سوور کردنەوە.

ئاسایش و دڵنیایی دەروونی لە خێزانەوە دەست پێدەکات، دەبێت باوك و دایك کەسانی دڵ نەرم و بە بەزەیی بن و منداڵ لە باوەشیاندا هەست بە دڵنیایی و ئارامی بکات و نابێت توندوتیژی و لێدان لەگەڵ منداڵدا بەکاربهێنن و لەسەر هەڵس و کەوتەکانیان سزایان بدەن، چونکە لێدان و توندوتیژی بەردەوام باری دەروونی منداڵ ئاڵۆز دەکات و تووشی زۆر گیروگرفتی دەروونی و کۆمەڵایەتی دەکات. منداڵی زیرەك و بلیمەت زۆر دەجووڵێ و پرسیار دەکات و بەجۆرەها شێواز گوزارشت لە بیرو باوەڕو حەزو ئارەزووەکانی دەکات، ئینجا بۆ ئەوەی تواناو بەهرەکانی منداڵ زیندە بەچاڵ نەبێت ئەوا زۆر پێویستە کە دایك و باوك بە سینگێکی فراوانەوە پێشوازی لەو ڕاو بۆ چوون و حەزوو ئارەزووانەی منداڵەکانیان بکەن و سووکایەتیان پێ نەکەن و ناوو ناتۆرەی ناشیرینیان بۆ نەدۆزنەوەو هەڵەکانیان بۆ گەورە نەکەن، چونکە ئەو جۆرە مامەڵانەی سەرەوە باری دەروونی منداڵ ئاڵۆز دەکات و تووشی ترس و دڵەڕاوکێی بەردەوامی دەکات.

دڵنیایی دەروونی قوتابخانەش هیچی لە ماڵەوە کەمتر نییە، لەبەر ئەوە زۆر پێویستە کە بەڕێوەبەرو مامۆستایانی قوتابخانەش لەلای خۆیانەوە هەوڵی ئەوە بدەن کە

قوتابی لە قوتابخانە هەست بە ئارامی و دڵنیایی دەروونی بکات، مامۆستا باوکی دووهەمی قوتابییەو هیچی لەڕۆڵی باوك کەمتر نییە ئەگەر زیاتر نەبێت، لەبەر ئەوە دەبێت مامۆستا بەیەك چاو سەیری هەموو قوتابییەکان بکات و هەندێك شتی لاوەکی وەك (دەوڵەمەندی، جل و بەرگی جوان، ڕواڵەت و دیوی دەرەوەی قوتابی، بیرو باوەڕی سیاسی و ئایینی، چین و توێژی کۆمەڵایەتی، ناوچەگەری ....تاد) کاری تێنەکات و وای لێنەکەن کە جیاوازی لەنێوان قوتابیەکاندا بکات.

هەروەها نابێت مامۆستا بە پرسیاری لاوەکی و سەیری قوتابیان بێزارو تووڕە بێت، چونکە کارێکی ئاساییە کە هەندێك جار قوتابی زیرەك و داهێنەر پرسیاری سەیرو سەمەرەو کوت و پڕ دەکات کە لەوانەیە مامۆستا چاوەڕوانی نەکات و وەڵامی پێنەبێ، ئا لەم کاتانەدا دەبێت سنگی فراوان و دڵی گەورە بێت و لەنرخی ئەو جۆرە قوتابیانە کەم نەکاتەوەو پرسیارەکانیان بە هەڕەشەو سەرەڕۆیی دانەنێت، کەواتە دەبێت قوتابی لە قوتابخانە هەست بە ئارامی و دڵنیایی دەروونی بکات و لەمامۆستاو بەڕێوەبەرو هاوڕێ قوتابییەکانی دڵنیابێت و هەست بە هەڕەشەو ترس و دڵەڕاوکێ و خەم و خەفەت نەکات،

بەهەمان شێوەش دەبێت (فەرمانبەر لە فەرمانگەکەی، کرێکار لەکارگەکەی، سەرباز لەسەربازگەکەی، تاك لەناو کۆمەڵەکەی) هەست بە دڵنیایی بکات و کەسان و دام و دەزگا کۆمەڵایەتییەکان بە دۆست و هاوپشتی خۆی بزانێت و ترسی ئەوەی نەبێت کە لەسەر بیروباوەڕو راو بۆ چوونەکانی سزا دەدرێت و ئەو هەستەشی لەلا دروست نەبێت کە کەسێکی بێزراوو بێ نرخ و پشت گوێ خراوە، بە پێچەوانەوە بڕوای بەخۆی هەبێت و بە چاوی گومان و سووك سەیری خۆی نەکات، ئەگەر کۆمەڵ و دام و دەزگاکانی توانیان ئەو ژینگە پڕ لە ئارامی و دڵنیاییە بۆ تاکەکانیان دابین بکەن و پێداویستیەکانی گەشەکردنی ئاسایی و دروستی دەروونیان بۆ دەستەبەر بکەن و کەش و هەوای دیموکراسی و ڕادەربڕینی ئازادیان بۆ بخولقێنن، ئەوە بێگومان ئەو کۆمەڵە کۆمەڵێکی بەختەوەر دەبێت و تاکەکانیشی کەسانی سوودبەخش و کامەران و داهێنەر دەبن و پاشەڕۆژێکی ڕووناك و بەختەوەر چاوەڕوانیان دەکات، ئینجا هەر کەسێك بەشداری لە سازدانی ئەو کەش و هەوایەدا بکات، ئەوا گرەوە بە نرخەکەی مێژوو دەباتەوە.

## ڕاوەرگرتنی منداڵ

بە پێی (بەندی) (١٢) لە ڕێككەوتننامەی مافەكانی منداڵ، (دەبێت دەوڵەت و دام و دەزگا كۆمەلایەتیەكان بارودۆخی گونجاو بۆ ڕاوەرگرتنی منداڵ لە هەموو ئەو شتانەی كە پەیوەندیدارە بە منداڵەوە، برەخسێنن). كەواتە یەكێك لە مافەكانی منداڵ ئەوەیە كە گوێی لێبگیرێ و بواری ڕادەربڕینی بدرێتێ، چونكە ئەو مافە دەبێت بە بنەما بۆ پتەوكردنی كەسایەتی منداڵ و خوڵقاندنی ژینگەی گونجاو بۆ گەشەكردنی ئاسایی. خێزان یەكێكە لەو دامەزراوە كۆمەلایەتیە گرنگانەی كە دەتوانێت بەو كارە هەڵبستێت و ڕای منداڵەكانی لەو شتانەی كە پەیوەندیدارن پێیانەوە وەربگرێ.

(بۆ نموونە) زۆر گرنگە كە كاتێك دایك و باوك جل و بەرگ و كەلوپەلی قوتابخانەو ناوماڵ بۆ منداڵ دەكڕن، ڕای منداڵەكەیان وەربگرن و بزانن چ جۆرە جل و بەرگ و جانتا و كەرەستەیەكی بە دڵە، چونكە ئەو ڕەنگ و جۆرانەی منداڵ حەزیان لێدەكات مەرج نییە ئێمەی گەورە حەزی لێ بكەین، لەبەر ئەوە نابێت دایك و باوك ڕاستەوخۆ بچن بە ئارەزووی خۆیان چییان بە دڵ بوو بیكڕن و بۆ منداڵی بهێننەوە، چونكە لەوانەیە بە دڵی نەبێت، ئیتر لەوكاتە یان دەبێت بە زۆر منداڵەكە ناچار بكرێت كە پێ ی ڕازی بێت یان دووبارە بیگەڕێننەوەو هی تر بكڕن، كە هەردوو ڕێگە چارەكە لەبەرژەوەندی منداڵ و خێزان نییە.

هەروەها ڕاوەرگرتنی منداڵ لە كاتی (گەڕان و سەردانی شوێنەكان و دیاریكردنی جۆری خواردن و خواردنەوەو یاریكردن و ئەو هاوڕێیانەی كە منداڵ یارییان لەگەڵ دەكات) زۆر پێویستەو لەبەرژەوەندی منداڵ و دروستی دەروونیەتی، لە لایەكی تریشەوە نابێت خێزان خشتەی تایبەتی (بە بێ ڕاوەرگرتنی منداڵ) بۆ كاتی نانخواردن و خەوتن و هەڵسان و یاریكردنی منداڵەكانی دابنێت چونكە ئەوە شێوازێكی دیكتاتۆریانەیەو پێشێلكردنی مافەكانی منداڵە. هەروەها ڕاوەرگرتنی منداڵ (لە جۆری ئەویاریانەی كە

حەزیان لێ دەکات یان ئەو شتانەی کە حەز بە خوێندنەوەیان یان ئەو بەرنامەو پرۆگرامانەی کە حەز بە بیستن و بینینیان دەکات ) زۆر پێویستە.

بەڵام ئەمەش ئەوە ناگەیەنێ کە منداڵ بە ئارەزووی خۆی چی دەوێ بیکات، بەڵکو مانای ئەوەیە کە ڕاو بۆ چوون و حەزوو ئارەزووی منداڵ لە هەموو ئەو شتانەی کە پەیوەندییان بە ئەوەوە هەیە لەبەر چاو دەگیرێ بەڵام ئەگەر کاتێك داوای شتێکی کرد کە زیانبەخشە یان گونجاوو دروست نییە بۆی ئالەو کاتەدا لە ڕێگەی گفت و گۆو دیالۆگەوە منداڵەکە ڕازی دەکرێت و ڕاستییەکانی بۆ ڕوون دەکرێتەوە، هەروەها زۆر پێویستە کە لە قوتابخانە و هەموو دام و دەزگا کۆمەلایەتییەکانی تر هەمان شێوازی پێشوو لەبەر چاو بگیرێ و ڕای منداڵ لە هەموو ئەو شتانە وەربگیرێ کە پەیوەندی ڕاستەوخۆیان بە ژیان و چارەنووسی منداڵەوە هەیە لەناو قوتابخانەو کۆمەڵ.

هەر بە پێی ئەو (بەندی) (١٢)ەیە دەبێت لە دادگاش ڕاو بۆ چوونی منداڵ لەوکێشانەی کە پەیوەندییان بە ئەوەوە هەیە وەربگیرێ، ئەگەر خۆشی ئەو توانایەی نەبوو ئەوا دەبێت کەسێکی تر لەجیاتی ئەو بەوکارە هەڵبستێت، بەتایبەتیش لەکاتی تەلاق و لێك جیابوونەوەی ژن و مێردو پاشەڕۆژی منداڵ. لەڕاستیدا ڕاوەرگرتنی منداڵ لەو شتانەی کە پەیوەندییان بە ئەوەوە هەیە زۆر پێویستەو سوودو قازانجی زۆری هەیە لەوانە:-

١- هەر ج بڕیارێك منداڵ (بە پێ ی توانای خۆی) بەشداری تێدا بکات، ئەوە سەرکەوتن بەدەست دەهێنێ و منداڵ جێبەجێی دەکات.

٢- لەڕێگەیەوە منداڵ فێری گیانی دیموکراسی و گفت و گۆو ڕاگۆڕینەوە دەکرێت و لە شێوازەکانی دیکتاتۆری و کەلەگایی و خۆسەپاندن و شەڕخوازی دوور دەخرێتەوە.

٣- منداڵ هەست بە بوونی خۆی دەکات و بڕوای بەخۆی دەبێت.

٤- منداڵ لە زۆر گرفتی دەروونی و کۆمەلایەتی دوور دەخرێتەوەو لە پاشەڕۆژدا ئەویش بە هەمان شێواز منداڵ و قوتابییەکانی خۆی پەروەردە دەکات.

٥- دەبێتە هۆی چاندنی تۆوی هاوکاری و تەبایی و بڕوابوون بە کەسانی چواردەورو دووركەوتنەوە لە گۆشەگیری و دووره پەرێزی.

ئینجا بۆئەوەی منداڵەکانمان کەسایەتییەکی سەرکەوتوویان هەبێت و ببن بە کەسانی داهێنەرو سوودبەخش، ئەوا زۆر پێویستە کە ڕاو بۆچوونەکانیان وەربگرین و لەومافەیان بێبەش نەکەین.

## هەر منداڵەو جیهانی تایبەتی خۆی هەیە

منداڵانی هەموو جیهان لە لایەنی جەستەیی و ئەندامییەوە وەك یەك وان و جیاوازی ئەوتۆ لەنێوانیاندا نییە، بەڵام لە هەموو جیهان دوو منداڵی وەك یەك نادۆزرێتەوە کە لە لایەنی ژیری و دەروونی و کۆمەڵایەتی وەك یەك وابن تەنانەت ئەگەر جمك و دووانەش بن.

ئینجا ئەگەر بمانەوێت لە مامەڵە کردنمان لەتەك منداڵەکانماندا سەرکەوتوو بین، ئەوا زۆر پێویستە کە ڕەچاوی ئەم خاڵانەی خوارەوە بکەین:-

١- نابێت بەیەك چاو سەیری هەموو منداڵەکانمان بکەین، بەڵکو دەبێت ڕەچاوی جیاوازی تاکایەتی (الفروق الفردية) بکەین. بۆ نموونە هەڵەیەکی گەورە دەکەین ئەگەر پێش بینی ئەوە لە منداڵەکانمان بکەین کە دەبێت هەموویان وەك یەك خوێندن تەواو بکەن یان نمرەکانیان وەك یەك بێت، لەبەر ئەوەی توانست و زیرەکی منداڵەکانمان هەموویان وەك یەك نین. لەوانەیە یەکێکیان لە خوێندنی ئەکادیمی و زانستیدا سەرکەوتوو بێت، بەڵام ئەویتریان لە خوێندنی پیشەیی یان هونەریدا سەرکەوتووەو سێهەمیشیان لەبواری کۆمەڵایەتی یان وێژەییدا سەرکەوتووە، کەواتە ئەرکی سەرەکی دایك و باوك و مامۆستایە کە ئەو بوارە بدۆزنەوە کە منداڵەکانیان تیایدا سەرکەوتوو بن.

٢- جیاوازی زۆر لەنێوان هەستەوەرو توانستە جەستەییەکانی منداڵاندا هەیە، بۆ نموونە هەندێك منداڵ هەستەوەری بینینیان لە هەستەوەری بیستنیان بەهێزترە، بەڵام هەندێکی تر لەکاری دەستی و پەنجەکانیاندا چالاکن، لەبەر ئەوە زۆر پێوستە بە پێی توانای خۆی مامەڵەی لەگەڵ بکەین و داوای شتێکی لێنەکەین کە لە توانایدا نەبێت جێبەجێی بکات.

٣- لەلایەنی كۆمەلایەتیشەوە جیاوازییەكی زۆر لەنێوان منداڵاندا هەیە بۆ نموونە هەندێك لە منداڵان زۆر كۆمەلایەتی و كراوەن، لەبەرانبەر ئەوەش هەندێك لە منداڵان زۆر گۆشەگیرو دوورە پەرێزن، سەرەڕای ئەوەش زۆربەی منداڵان دەكەونە نێوان ئەو دوو جۆرە منداڵەوە. ئینجا ئەگەر بمانەوێت لە لایەنی كۆمەلایەتیەوە سەركەوتوو بین، ئەوا دەبێت بە جۆرێك مامەڵە لەگەڵ منداڵەكانمان بكەین كە لەگەڵ باری دەروونی و جۆری كەسایەتی بگونجێت.

٤- بێگومان منداڵان لە لایەنی هەڵچوونیشەوە جیاوازن و هەندێكیان زوو هەڵدەچن و بە ئاسانی تووڕەو دڵتەنگ و بێزار دەبن، بەڵام هەندێكی تریان زۆر درەنگ هەڵدەچن و بە ئاسانی تووڕەو دڵتەنگ نابن. لە ڕاستیدا هەڵچوونی منداڵان بنەمای فسیۆلۆژی و بۆماوەیی خۆی هەیەو دایك و باوك هەر لە منداڵیەوە هەست بەو ڕاستییە دەكەن، بۆ نموونە هەندێك لە منداڵان هەر لە منداڵیەوە زۆر دەگریەن و زوو تووڕە دەبن و زۆربەی جار لەبارێكی دەروونی ئاڵۆزدا دەژین، بەڵام هەندێكی تریان هەر لەكاتی لەدایك بوونەوە سست و بێ دەنگن و زۆر بە زەحمەت هەڵدەچن. لەبەر ئەوە زۆر گرنگە لە كاتی پەروەردەكردندا ڕەچاوی مەزاج و هەڵچوونەكانی منداڵ بكرێت، بۆئەوەی لە مامەڵەكردنماندا سەركەوتوو بین.

٥- هەروەها حەزوو ئارەزووی هەموو منداڵان وەك یەك نین، لەبەر ئەوە ئەگەر بمانەوێت یاری یان جل و بەرگ بۆ منداڵەكانمان بكڕین، ئەوا زۆر پێویستە كە ڕەچاوی حەزوو ئارەزووەكانیان بكەین، حەزیان لە چ ڕەنگ و شێوەو یارییەكە یان حەز بە سەردانی چ جێگاو شوێنێك دەكەن، ئەوا پێویستە بۆیان جێبەجێ بكەین، چونكە ڕەچاوكردنی حەزوو ئارەزوەكان فاكتەری سەرەكی دروستی دەروونی منداڵەكانمانن. بێگومان ئەو دایك و باوك و مامۆستایانەی ڕەچاوی جیاوازییەكانی نێوان منداڵەكان دەكەن و بە پێی تواناكانیان مامەڵەیان لەگەڵ دەكەن، ئەوا سەركەوتنی گەورە بەدەست دەهێنن و ئەوەیەكی بەختەوەرو دەروون دروست بەرهەم دەهێنن.

## یاریکردن و گەشەکردنی کۆمەڵایەتی

یەکێك لەو شێوازانەی کە منداڵ لەڕێگەیەوە شارەزای کۆمەڵەکەی دەبێت یاریکردن و گەمەی منداڵە، چونکە منداڵ لەڕێگەی یاریکردنەوە ئەم زانیاری و شارەزاییانەی لای خوارەوەی دەست دەکەوێت:-

١- نیزام و سیستمی ڕێك خستنی شتەکان/ بۆ نموونە کاتێك منداڵ یاری بە کەل و پەلی جۆراوجۆر دەکات و دوای ئەوە فێر دەکرێت کە پاش تەواو بوونی یارییەکە، کەل و پەلەکان بۆ جێگای تایبەتی خۆیان بگەڕێنیتەوەو وەك خۆی بە ڕێك و پێکی دایان بنێتەوەو بەردەوام بوونی ئەم جۆرە چالاکیەو چەندجار دووبارە بوونەوەیی و پاداشت کردن و هاندانی منداڵ لەسەری دەبێتە هۆی ئەوەی کە منداڵ لە داهاتوودا فێری نیزام و ڕێکخستنی کەل و پەل و کەرەستەکانی ژینگەکەی ببێت.

٢- فێربوونی دەستەواژەو ڕستەو ووشەی گونجاو/ دەتوانرێت لە ڕێگەی یاریکردنەوە منداڵ فێری زۆر ڕەوشت و ڕستەو وشەی جوان و کۆمەڵایەتی بکرێت، بۆ نموونە کاتێك یارییەك لە یەکێك وەردەگرێت یان ئیشی پێ ی نامێنێ، دەتوانین منداڵ فێربکەین کە بە منداڵەکەی هاوڕێ ی بڵێ ( سوپاس، فەرموو ) یان کاتێك هەڵەیەك دەکات و بە ناهەق یاری لە منداڵێکی تر دەستێنێ یان لێ ی تێك دەدات، ئەوا دەتوانین فێری بکەین کە داوای لێ بووردنی لێ بکات و پێی بڵێ ( بەداخەوە، بم بوورە، نەمزانی، خۆم بۆت چاك دەکەمەوە یان ڕێکی دەخەمەوە ).

٣- شارەزابوونی داب و نەریت و بەهای کۆمەڵایەتی/ منداڵ لە ڕێگەی یاریکردنەوە دەتوانێت زۆر لە بەهاو داب و نەریتە کۆمەڵایەتیەکان فێر ببێت، لەوانە( هاوکاری، سڵاوکردن، خودا حافیزی، بەخێرهاتن، ڕەچاوکردنی مەرجەکانی یاریکردن، بەزەیی

هاتنەوە بە کەسانی تردا، ڕێزگرتنی گەورە، چاوەڕوانکردنی نۆرە، ڕازی بوون بەسەر نەکەوتن و دووبارە هەوڵدان و کۆڵنەدان....هتد).

ئینجا بۆ ئەوەی منداڵەکانمان لە چالاکی یاریکردن بێبەش نەبن، ئەوا زۆر پێویستە کە لەناو خێزان و باخچەی ساوایان جێگاو کەرەستەی گونجاوی یاریکردنیان بۆ دابین بکەین و فێری ئیزام و چۆنیەتی یاریکردنی ڕاستیان بکەین.

منداڵ لەتەمەنی پێش چوونە قوتابخانە، کەسێکە کەوا هەست دەکات ئەو چەق و ناوەندی ئەم جیهانەیەو هەموو کەسەکانی تر لەچوار دەوری ئەو دەخوولێنەوەو دەبێت حەزووئارەزووەکانی ئەو تێر بکەن، واتە ناکۆمەلایەتیەو بەردەوام خەریکی خۆیەتی و هەر بیر لە خۆی دەکاتەوە، ئینجا ئا لەم قۆناغەدا یاریکردن یەکێکە لەو شێوازانەی کە دەتوانێت منداڵ لەو جیهانە تەسك و تەنیایەی دەربهێنێ و بە کۆمەڵەکەی ئاشنا بکات، لەبەرئەوە زۆر پێویستە کە دایك و باوك و مامۆستای باخچەی ساوایان منداڵان لەسەر یاری کردن بە کۆمەڵ هانبدەن و بواری گفت و گۆو ڕادەربڕینیان بۆ بڕەخسێنن، بۆ ئەوەی لە ڕێگەی ئەو یاریکردنە بە کۆمەڵانەوە ڕۆژ لە دوای ڕۆژ تۆوی گیانی هاوکاری و کۆمەك کردن و ڕێزگرتنی کەسانی تر لەناخی منداڵدا بچێنن.

کارێکی ئاساییە کە منداڵان لە کاتی یاریکردندا شەڕ دەکەن و ئازاری یەکتری دەدەن لەبەر ئەوەی زۆربەی منداڵانی قۆناغی پێش چوونە قوتابخانە خۆ پەرستن و حەز دەکەن تەنها یاریەکان و کەل و پەلەکان هەر بۆ خۆیان بێت، بەلام دەبێت دایك و باوك و مامۆستا ئەو شەڕ کردن و ناخۆشیانەی منداڵ بۆ گەشەکردنی کۆمەلایەتی و بەرژەوەندی منداڵەکان بقۆزنەوەو لەڕێگەیەوە منداڵەکان فێری ئەوە بکەن، کە هەموو منداڵێك مافی ئەوەی هەیە کە یاری بکات و نابێت یەك منداڵ بە تەنها هەموو یارییەکان زەوت بکات و پێویستە بە نۆرە یاری بە کەرەستەو کەل و پەلەکان بکرێت و هەر جارەی یەکێك بەکاری بهێنێ، هەروەها مامۆستا دەتوانێت باسی خراپی و زیانەکانی شەڕو ئازاردانی کەسانی تر

بۆ منداڵان ڕوون بکاتەوەو فێری ئەوەیان بکات کە لەجیاتی شەڕو ئازاردانی یەکتری دەتوانن بە قسەی خۆش و گفت و گۆو ڕاگۆڕینەوە چارەسەری گرفتەکان بکەن و ئەگەر ئەوان نەیانتوانی چارەسەری گرفتەکانی خۆیان بکەن، ئەوا پێویستە داوای یارمەتی لە مامۆستاو دایك و باوك و کەسانی گەورەی چوار دەور بکرێت.

هەرچەندە لەم قۆناغەدا کەمێك زەحمەتە منداڵ فێری گفت و گۆو ڕاگۆڕینەوە بکرێت بەڵام دەتوانرێت بنەماکانی ئەو شێوازە لەناخی منداڵدا بچێندرێ و بۆ قۆناغی سەرەتایی ئامادەبکرێ و هەوڵی پێویستی لەگەڵ بدرێ، کە ئەوەش دەبێتە هۆی ئەوەی کە لە کاتی چارەسەرکردنی گرفتەکانی منداڵ فێری شێوازی دیموکراسی و ئاشتی خوازانە بکرێت.

## پەیوەندی نێوان منداڵ و دایك و باوك (هۆگری)

كارێكی ئاساییە كە منداڵ هۆگری ئەو كەسانە ببێت كە لە سەرەتای ژیانەوە و گرنگی پێدەدەن و پێداویستیە گرنگەكانی ژیانی بۆ دابین دەكەن، ئاشكراشە یەكەم كەس كە منداڵ پەیوەندی لەگەڵی دادەنێت دایكە، لەبەرئەوە دەبینین زۆربەی زۆری منداڵان هەر لەسەرەتای ژیانەوە هۆگری دایكیان دەبن و نایانەوێت یەك بست لێیان دوور بكەونەوە، ئەگەر بێت و دایكیان بەجێیان بهێڵن ئەوا دەست بەگریان و هاوار دەكەن و تا دایكیان نەگەڕێتەوەو لەباوەشیان نەكەن ئەوا زەحمەتە ژێر ببنەوە. ئەم پەیوەندییە بەهێزەی نێوان دایك و باوك و منداڵ پێی دەگوترێت هۆگری (تعلق). منداڵ كۆمەڵێك پێداویستی گرنگی هەیە لەوانە (شیر خواردن، یاریكردن، خاوێن كردنەوە، لەباوەش گرتن، لاواندنەوە ... هتد).

ئینجا ئەو كەسەی ئەم پێداویستیانە بۆ منداڵ دابین بكات ئەوا دەبێتە سەرچاوەی خۆشی و گرنگی منداڵ و هەردەم منداڵ لەنزیكیەوە هەست بە ئارامی و دڵنیایی دەكات و بە ئاسانیش دەیناسێتەوە. دەرئەنجامی توێژینەوە زانستیەكان ئاماژە بۆ ئەوە دەكەن كە منداڵ لە تەمەنی چوار یان پێنج مانگیەوە دەتوانێت جیاوازی لە نێوان ئەو كەسانەی كە خزمەت و چاودێری دەكەن و ئەوانەی كە خزمەتی ناكەن و بێگانە و نامۆن، بكات و بەهیچ شێوەیەك ڕێگا بە كەسە نامۆو نەناسراوەكان نادات كە لەباوەشی بگرن و بیلاوێننەوە بەڵام بە پێچەوانەوە بەباوەشی گەرم و لاواندنەوەی كەسانی ئاسیاو و نزیكی كامەران و دڵشاد دەبێت و بە دەنگ و ڕەنگ و بینینی ئەوان ژێر دەبێتەوەو ترس و خەم و خەفەتەكانی دەڕەوێنێتەوە.

شایانی ئاماژە پێكردنە هۆگری و پەیوەندی پتەوی منداڵ لەگەڵ دایك و باوك و كەسانی زۆر نزیكی، سێ خاسیەتی سەرەكی هەیە كە ئەمانەن:-

١- منداڵ لەكاتی یاریكردن و بێزاری و ترس و دڵەڕاوكێ و برسێتی و ئازار بەزۆری بۆ لای ئەوانە دەچێت كە هۆگریانەو پەیوەندی لەگەڵیان بەهێزە.

٢- بەزۆری منداڵ لەسەر دەستی ئەو كەسانە ژێر دەبێتەوەو ئازارەكانی كەمتر دەبێتەوەو هەست بە ئارامی دەكات كە هۆگریانە و ئاشنایەتی لەگەڵیان بەهێزە.

٣- منداڵ بەهیچ شێوەیەك لەناو ئەو كەسانەی كە هۆگریانە هەست بەترس و دڵەڕاوكێ و ناڕەحەتی ناكات، بە پێچەوانەوە لەناویاندا هەست بە ئارامی و دڵنیایی دەكات.

بێگومان هۆگری و پەیوەندی پتەوی نێوان منداڵ و دایك و باوك هەر لەخۆیەوە دروست نابێت و پێویستی بەكەش و هەواو ژینگەی تایبەتی هەیەو پرۆسەی خۆی هەیە، وەك دەردەكەوێت دوو پرۆسەی گرنگ لە دروست كردن و سەرهەڵدانی هۆگری بەرپرسیارن كە ئەوانیش بریتین لە:-

١- كارلێككردن و پەیوەندی بەردەوامی نێوان منداڵ و ئەو كەسانەی كە خزمەت و چاودێری دەكەن.

٢- دۆزینەوەی بوونی پەیوەندی لە نێوان تێركردنی حەزو ئارەزوو پێداویستیەكانی منداڵ و بوونی كەسانی تر، واتە منداڵ ئەو هەست و بیروباوەڕەی لە لا دروست دەبێت كە بوون و ئامادەباشی ئەو كەسانە بەرپرسیارن لە تێركردنی حەزوو پێداویستییەكانی لە لایەك و رزگار بوونی لە ئازارو ترس و ناخۆشیەكان لە لایەكی تر.

كەواتە كاتێك دایك و باوك پەیوەندییان لەگەڵ منداڵەكانیان خۆش دەبێت و بەردەوام بە پێی پێویست حەزوو پێداویستیەكانیان بۆ تێر دەكەن و لە ئازارو ناخۆشیەكان دەیان پارێزن، ئەوا دوای ماوەیەك منداڵەكانیان هۆگریان دەبن و پەیوەندییەكی پتەو لە نێوانیان دروست دەبێت و منداڵ لەسەر دەستیان و لەباوەشی گەرمیان هەست بەخۆشی و كامەرانی دەكەن و بەدووركەوتنەوەو ونبوونیان تووشی ناڕەحەتی و دڵەڕاوكێ دەبن. لەبەرئەوە زۆر گرنگە دایك و باوك و كەسانی نزیكی منداڵ ئاگاداری ئەو پەیوەندییە بن و

هەوڵی پتەوکردنی بدەن، لەبەرئەوەی زۆر گرنگە بۆ کەسایەتی منداڵ و باری دەروونی، چونکە پەیوەندی نێوان منداڵ و دایک و باوک دەبێتە بنەماو بناغەی دروست بوونی پەیوەندی و خۆشەویستی لەگەڵ کەسانی تر، واتە کاتێک منداڵ لەسەر دەستی کەسانی نزیکی هەست بەخۆشی و کامەرانی دەکات و لەناویاندا هەست بە ئارامی و دڵنیایی دەکات، ئەو کاتە هەست و سۆزو خۆشەویستی لەبەرانبەر کەسانی تریش لەلا دروست دەبێت و لەناویاندا هەست بەئارامی و دڵنیایی دەکات و کەسێکی کۆمەڵایەتی دەردەچێت و دەگاتە ئەو بڕوایەی کە کەسانی تر کۆپی دووهەمی دایک و باوک و کەسانی نزیکی ئەون.

بەڵام بە پێچەوانەوە ئەگەر دایک و باوک و کەسانی نزیکی نەیان توانی پەیوەندی پتەو لەگەڵ منداڵەکانیان دروست بکەن و منداڵەکانیان هۆگریان نەبوون و لەسەر دەستیان تووشی لێدان و سووکایەتی و ئازارو ناخۆشی بوون، ئەو کاتە منداڵەکان بەهەموو شێوەیەک بە بینینی دایک و باوک و کەسانی نزیکیان بێزار دەبن و لەناویاندا هەست بە خۆشی و دڵنیایی ناکەن، کە بێگومان ئەمەش ڕەنگدانەوەی خراپی لەسەر باری دەروونی ئەو منداڵانە دەبێت و دوور نییە لە داهاتوودا بەچاوی گومان و دوودڵی سەیری کەسانی چواردەورو تاکەکانی تری کۆمەڵ بکەن و وابزانن کە کۆپی دووهەمی دایک و باوک و کەسانی نزیکیانن، بەئەوەش تووشی گۆشەگیری و دوورە پەرێزی و گومان و دوودڵی بن و دەرئەنجامیش ڕووبەڕووی کۆمەڵێک کێشەو گرفتی دەروونی و کۆمەڵایەتی ببنەوە. (Wadeley,1996, P:82-83).

## ناخۆشی نێوان دایك و باوك و کاریگەری لەسەر منداڵ

دایك و باوك دووکەسی زۆر گرنگ و پیرۆزن لەژیانی منداڵداو کاریگەری زۆریان لەسەر کەسایەتی و چارەنووسی منداڵەکانیان هەیە، ئینجا ئەگەر بێت و ژیانی خێزانیان لەسەر بنەمایەکی پتەو بونیاد نەنابێت و زۆربەی کات پەیوەندی نێوانیان ناخۆش بێت و ژینگەی خێزانی پڕ بێت لە گێروگرفت و ئاژاوە، ئەوا ئەو کاتە زەرەرو زیانێکی گەورە لە منداڵەکانیان دەکەوێت، دەرئەنجامی توێژینەوە زانستییەکانی ئەو بوارەش ئاماژە بۆ ئەوە دەکەن کە زۆربەی منداڵ و مێرد منداڵە لاسارو سەرەڕۆیەکان لەو خێزانانەدا پەروەردە بوون کە بەردەوام شەڕو ئاژاوەو ناخۆشی تیایدا بووە، یان تووشی لێك ترازان و جیابوونەوەی ژن و مێردبوون.

کارێکی ئاساییە ناخۆشی لەنێوان ژن و مێرددا دروست ببێت و هەندێك جاریش دڵی یەکتری زوویر بکەن، بەڵام ئەوەی ئاسایی نییە ئەوەیە کە ئەو ناخۆشی و دڵ زوویر کردنە ببێتە هۆی ڕەنجاندنی دڵی منداڵەکانیان و ڕەنگدانەوەی خراپی لەسەر دڵ و دەروونیان هەبێت، ئینجا بۆئەوەی ناخۆشی و ململانێی نێوان دایك و باوك کاریگەری ترسناکی لەسەر کەسایەتی و چارەنووسی منداڵەکانیان نەبێت، ئەوا زۆر پێویستە کە ڕەچاوی ئەم خاڵانە بکەن:-

١- پێویستە دایك و باوك کێشەکانی نێوانیان بەگفت و گۆو ڕاگۆڕینەوە چارەسەر بکەن و هەریەك ڕازی دڵی خۆی بۆ ئەوی تر بکاتەوەو چارەسەرێکی گونجاو کە دڵی هەردوولا ڕازی بکات بۆ گرفتەکان بدۆزرێتەوە، بەڵام ئەگەر دایك و باوك نەیانتوانی بەهێمنانە چارەسەری ناکۆکیەکانیان بکەن، ئەوا زۆر پێویستە کە نەهێڵن منداڵەکانیان گوێبیستی دەنگە دەنگ و ناخۆشیەکانیان ببن، با هیچ نەبێت لەژوورێکی تر بێت یان لەکاتێکدا بێت کە منداڵەکان خەوتوون یان منداڵەکان لەدەرەوەی ماڵن، چونکە ناخۆشی و دەنگە دەنگی دایك و باوك لەبەردەم منداڵەکان دەبێتە هۆی دڵتەنگی و دڵەڕاوکێ و دروست کردنی ترس

و خەم و خەفەت بۆ منداڵەکان، کە دوورنییە ببێتە هۆی خوڵقاندنی چەندەها خەوو خەیاڵی ناخۆش لەلای منداڵەکان.

٢- نابێت دایك و باوك منداڵەکانیان بکەن بەلایەنێك و ئەوانیش تووشی ناخۆشی بکەن، چونکە هەندێك جار بەزۆر پاڵ بەمنداڵەوە دەنێن کە لایەنی دایك یان باوك بگرێت و بەمەش زیانیکی گەورە بەو جۆرە منداڵانە دەگات، لەبەرئەوە زۆر پێویستە کە منداڵ بەبێ لایەنی بمێنێتەوەو پەلکێشی گۆڕەپانی شەڕی نێوان دایك و باوك نەکرێت.

٣- نابێت منداڵ تێبگەیەندرێت و وای لێبکرێت کە هەست بکات ئەو بەرپرسیارە لەدروست کردنی ئەو شەڕو ئاژاوەیەی نێوان دایك و باوك، تەنانەت ئەگەر ناخۆشییەکەش لەسەر ئەو منداڵانە بێت، چونکە ئەو هەست کردنە تووشی گوناهو ئازاردانی ویژدانی دەکات و لەمیانەیەوە هەست بە پەشیمانی و گوناهو تاوانباری دەکات و دواجاریش زیانی گەورە بەدروستی دەروونی دەگەیەنێت و دووریش نییە تووشی کۆمەڵێك گرفتی دەروونی و کۆمەلایەتی ببێت.

٤- زۆر پێویستە دایك و باوك کۆنترۆڵی خۆیان بکەن و منداڵان نەکەن بەقۆچی قوربانی و چی داخی دڵی خۆیان هەیە بە منداڵەکانیان هەڵنەڕێژن، واتە نابێت بهێڵن ئەو ناخۆشییەی نێوانیان کار بکاتە سەر پەیوەندی ئاسایی نێوانیان و منداڵەکانیان.

٥- دەبێت ناخۆشی و ململانێی نێوان دایك و باوك دوای ماوەیەکی دیاری کراو کۆتایی پێ بهێندرێت، چونکە بەردەوام بوونی ناخۆشیەکان ژیانی خێزانی منداڵەکانیان دەکات بەدۆزەخ و ڕەنگدانەوەی خراپی لەسەر خوێندن و هەڵس و کەوتی ڕۆژانەی منداڵەکانیان دەبێت و دوور نییە ببن بە نێچیری بەردەستی خەوو خەیاڵی ناخۆش و تۆقێنەر.

٦- زۆر پێویستە منداڵ تێبگەیەندرێ کە هەندێك جار ناخۆشی و دەنگە دەنگی نێوان دایك و باوك کارێکی ئاساییەو هیچ خێزانێك بێ گیروگرفت نییە. بەڵام گرنگ ئەوەیە لەکاتی خۆیدا بەهاوکاری هەموو لایەك گیروگرفتەکان چارەسەر بکرێن، لەبەرئەوە هیچ مەترسیەکی لەسەر بەردەوام بوونی خێزان و چارەنووسی نییە. چونکە ئەوە دەبێتە هۆی ئەوەی کە منداڵ لە مۆتەکەی تەڵاقدان و لێك جیابوونەوەو بێ بەشبوون لەدایك و باوك رزگاری ببێت.

ئەوە ماوە بڵێین هیچ گیروگرفتێکی خێزانی ئەوەندە گرنگ نییە کە چارەسەر نەکرێن، بەڵام تەنها پێویستی بەبیرکردنەوەی لەسەرخۆو لەخۆبوردن و گفت و گۆیەکی دۆستانە هەیەو پاش ماوەیەکیش وەك هەوری هاوین دەڕەوێتەوە.

## سایکۆدراماو چارەسەرکردنی گرفتەکانی منداڵ

یەکەم کەس کەزاراوەی سایکۆدرامای بەکارهێنا، زانایەك بوو کە ناوی (مۆرینۆ)( Moreno ) بوو، ئیتر دوای ئەویش زۆر لە زانایانی تر دەستیان کرد بە بەکارهێنانی ئەم زاراوەیە. زاراوەی سایکۆدراما، لەهەر دوو ووشەی ( psycho ) (سایکۆ) و ( drama ) (دراما) پێك دێت و مانای نواندن و نمایشی دەروونی یان یاریکردنی ڕۆل ( Role playing ) دەگەیەنێت، لەڕاستیدا ئەم ئامرازو شێوازە دەروونیە زۆر گرنگ و بەسوودە بۆ دەست نیشانکردن و چارەسەری زۆر گرفت و گرێی دەروونی و کۆمەڵایەتی، ناوەرۆك و گەوهەری ئەم شێوازە بریتیە لەوەی کە داوا (لەو کەسەی کە خاوەن گرفتە) دەکرێت کە ڕۆلی کەسێکی تر یان کەسایەتیەکی تر بگێڕێ و خۆی بخاتە شوێنی ئەو کەسەو وەك ئەو هەڵس و کەوت و بیربکاتەوە کە زۆر جار جیاوازە لە ڕۆڵی ڕاستەقینەی خۆی و دەبێت خۆی و ڕۆڵی خۆی پشت گوێ بخات، لە ئاکامیشدا زۆر لە هەڵس و کەوت و بیرکردنەوەی ئەو کەسە دەگۆڕێ و لەو گرفت و ئەندێشە دەروونی یان کۆمەڵایەتیە ڕزگاری دەبێت و جارێکی تر ناگەڕێتەوە سەر هەڵس و کەوت و جۆری بیرکردنەوەی یەکەم جاری.

بە بڕوای زۆر لە زانایان ئەم شێوازی یاریکردنی ڕۆل و سایکۆدرامایە زۆر باشترو سەرکەوتووترە لە شێوازی زانیاری پێدان و ئامۆژگاری کردن و ڕێنمایی کەسانی خاوەن گرفت. بۆ نموونە هەردوو زانایان (جینس و مان) ( Man&Janis ) لە ساڵی (١٩٦٥) توێژینەوەیەکیان لەسەر کاریگەری یاریکردنی ڕۆل و نمایشی دەروونی بە ئەنجام گەیاندووە لە ئاکامدا بۆیان دەرکەوت کە ئەم شێوازی سایکۆدراما و نمایشی ڕۆڵە زۆر سەرکەوتووترە لە گفت و گۆو پێدانی زانیاری. بۆ ئەم مەبەستەش ( ٢٦ ) کچی جگەرە کێشیان هەڵبژاردو لەگەڵیان ڕێکەوتن کە ئەوان ڕۆڵی ( نمایشی ) ئەو کەسانە بگێڕن کە لە ئەنجامی جگەرەکێشانەوە تووشی نەخۆشی شێرپەنجە بوون، بەم شێوەیە چارەسەرکاری دەروونیەکە خۆی کرد بە پزیشکی چارەسەر کارو کچە جگەرەکێشەکانیش نمایشی

كەسایەتی و ڕۆڵی نەخۆشەكانیان یاری دەكرد. بینراوەكانی ئەو نواندنانەش لە پێنج بەش پێك هاتبوو بەم شێوەیەی لای خوارەوە:-

بینراوی یەكەم: نەخۆش لەژووری چاوەڕوانی پزیشك، لەگەڵ خۆیدا قسە دەكات و بیر لە ئاكامی ئەو پشكنینە (فحص)دەكاتەوە كە پاش كەمێكی تر پزیشكی تایبەتی بۆی دەكات.

بینراوی دووهەم: لە لای پزیشكی چارەسەركارو پزیشك لەتەك نەخۆشدا گفت و گۆ دەكات و پێی ڕادەگەیەنێ كە باری تەندروستی زۆر خراپەو تووشی شێرپەنجەی سییەكان بووەو دەبێت بە زووترین كات نەشتەرگەری بۆ بكرێت.

بینراوی سێهەم: نەخۆش زۆر دڵتەنگ و بێزارەو بیر لە سەركەوتن یان سەرنەكەوتنی نەشتەرگەریەكە دەكاتەوەو خەفەت لەخۆی دەخوات كە چۆن لە ئەنجامی جگەرەكێشانەوە ئاوا تووشی ئەم نەخۆشیە ترسناكە بووەو زەحمەتە چارەسەری هەبێت.

بینراوی چوارەم: نەخۆش دەربارەی نەشتەرگەریەكەو ڕێژەی سەركەوتنی و كاتی بە ئاكام گەیاندنەكەی قسە لەگەڵ پزیشك دەكات.

بینراوی پێنجەم: لە گفت و گۆیەكی تێروتەسەل پێك هاتووە كە نەخۆش لەگەڵ پزیشكەكەی باسی پەیوەندی نێوان جگەرەكێشان و تووش بوون بە نەخۆشی شێرپەنجەی سییەكان دەكەن.

لە دوای تەواوبوونی ئەم نمایش و یاریكردنی ڕۆڵە دەركەوت كە گۆڕانكارییەكی زۆر لە هەڵس و كەوت و بیركردنەوەی ئەو كیژە جگەرەكێشانەدا ڕوویداوەو، ژمارەی ئەو جگەرانەی كە دەیان كێشا زۆر كەم بووەو هەندێكیان بڕیاری وازهێنانیان دا. لە لایەكی تریشەوە دەركەوت كە ئەم شێوازی سایكۆدرامایە زۆر زۆر سەركەوتووترەو كاریگەری زیاترە لە گفت و گۆی ڕووت و بەڵگەدارو ڕاگۆڕینەوەو قسە كردن (ابوالحب، ١٩٧٨، ص١٤).

مرۆڤ لە ڕێگەی سایكۆدراماوە قازانجی تریشی دەست دەكەوێت، یەكێك لەو قازانجانە ئەوەیە كە لە ڕێگەی پرۆسەی پاككردنەوەو خاڵی كردنەوەی دەروونیەوە

(التطهير النفسي) دەتوانرێت گوزارشت لە هەست و سۆزو بیربـاوەڕو بۆچوون و حەزوونارەزووەكان بكرێت، كە ئەمەش دەبێتە هۆی ئەوەی كە ئەو كەسە لە زۆر گرێ و هەڵچوونی خراپ و نیگەتیڤانە ڕزگاری بێت و فڕێیان بداتە جیهانی دەرەوە. لەڕێگەی سایكۆدراماو نواندنەوە دەتوانرێت خزمەتێكی گەورە بە منداڵانیش بگەیەندرێ.

دایك و باوك و مامۆستا دەتوانن ژینگەو بارودۆخی گونجاو لەماڵەوەو باخچەی ساوایان و قوتابخانە بۆ نمایش و نواندنی منداڵەكانیان دابین بكەن، تا لەڕێگەیانەوە منداڵ گوزارشت لە حەزوو ئارەزوو هەڵچوونە كپ كراوو پەنگ خواردووەكانی بكات و فێری ڕۆڵی زۆربەی تاكەكانی كۆمەڵ ببێت، دەتوانین گرنگی دراماو نواندن بۆ منداڵ لەم خاڵانەی خوارەوەدا كۆبكەینەوە:-

١- نواندن وەك یاریكردن دەبێتە هۆی بەهێزكردنی ماسوولكەكان و ئەندامەكانی تری لەشی منداڵ، لەبەرئەوەی نواندن و نمایشی ڕۆڵەكان پڕن لە جووڵەو هەڵس و كەوت گۆڕانكاری كە ئەمەش دەبێتە هۆی ڕاهێنان و بەهێزكردن وگەشە پێكردنی ماسوولكەكان و ئەندامەكانی تری جەستەی منداڵ.

٢- دەتوانرێت لە ڕێگەی نواندن و نمایش كردنەوە، هانی ئەو منداڵانە بدرێت كە شەرمن و گۆشەگیرو دوورەپەرێزن، بۆ تێكەڵاو بوونی كەسانی ترو هاوكاری كردنیان، لەبەر ئەوە سایكۆ دراما و نواندن پێویستی بە چالاكی و كاری هەموو منداڵان هەیەو بە كۆمەڵ دەكرێت، كە ئەمەش دەبێتە هۆی بەشداری كردنی ئەو جۆرە منداڵانەو ڕزگاركردنیان لە شەرم و گۆشەگیری و دوورەپەرێزی.

٣- منداڵ لەڕێگەی نواندن و نمایش كردنەوە فێری ڕۆڵ و پیشەو هەڵس و كەوتی زۆر لە تاكەكانی كۆمەڵ و چەندەها داب و نەریت و بەهای كۆمەڵایەتی دەبێت، كە ئەمەش دەبێتە هۆی گەشەكردنی كۆمەڵایەتی و ئاكاری منداڵان.

٤- تێکستی باش و سەرکەوتوو منداڵ فێری زۆر سیفات و بەهای ئەخلاقی (ئاکاری) بە کەڵك دەکات، چونکە لەمیانەی نواندنەوە بە زۆر کەسایەتی ئاشتی خوازو رەوشت بەرزو خێر خواز ئاشنا دەبێت و شارەزایشی دەربارەی کەسایەتیە شەڕخوازو بەدڕەوشتەکان دەست دەکەوێت و دەتوانرێت فێری ئەوە بکرێت کە چۆن لەو شەڕخوازانە دووربکەوێتەوەو لاسایی ئاشتی خوازو ڕەوشت جوانەکان بکاتەوە.

٥- هەروەها لە ڕێگەی نواندن و نمایش کردنەوە منداڵ دەتوانێت ئەو حەزوو ئارەزووانەی کە دژ بە کۆمەڵ و داب و نەریتن تێریان بکات، لەوانە حەزوو ئارەزووی شەڕخوازی و گیانی پاوان کردن و کۆنترۆڵ کردنی کەسانی ترو خۆپەرستی و ئێرگزی، لەبەر ئەوەی کەسایەتی و ڕووداوەکانی نواندن جۆراوجۆرو هەمەچەشنەن و بواری تێرکردنی ئەو حەزوو ئارەزووە ناکۆمەڵایەتیانە دەدەن. هەروەها دەتوانرێت لەڕێگەی نواندنەوە منداڵ فێری خاوبوونەوەی ماسوولکەکان و (استرخاء) بکرێت، کە ئەمە یەکێکە لە پێداویستیەکانی دروستی دەروونی و دووركەوتنەوە لە گرژی و گرفتی دەروونی. بۆ نموونە دەتوانرێت داوا لە منداڵ بکرێت کە لاسایی ئەو کەسە بکاتەوە کە نوستووە یان لە شوێنێکی خۆش بە کامەرانی ڕاکشاوەو سەیری دیمەنی چیاو داروورەختی سەیرانگایەك دەکات و گوێی بۆ دەنگی کەوو باڵندەی ئەو ناوە شل کردووە. یان دەتوانرێت داوا لە منداڵ بکرێت کە نمایشی کەل و پەل و جل و بەرگ بکات کە بە تەنافدا هەڵواسراون و بۆخوارەوە شۆڕبوونەتەوە. ئەمانەو چەندەها یاری و نواندنی تر منداڵ لەسەرخاوبوونەوەی ماسوولکەکان ڕادەهێنێ.

سایکۆدراما بۆ گۆڕینی ڕاوبۆچوون و ئاراستە (الاتجاه) زۆر بەکەڵکەو سەرکەوتنی زۆری بەدەست هێناوە، بۆ نموونە کاتێك چەند قوتابییەك بۆچوونی نیگەتیڤانەیان دەربارەی مامۆستا یان چین و توێژێك هەیە، دەتوانرێت لەڕێگەی سایکۆدراماوە داوای ئەوەیان لێبکرێت کە بۆماوەیەك ڕۆڵی مامۆستا یان یەکێك لە تاکەکانی ئەو چین و توێژە یاری بکەن و لاسایی کەسایەتی و هەڵس و کەوتی ئەوان بکەن و خۆیان بخەنە جێگەی ئەوان، کە بێگومان ئەم جۆرە یاری کردنی ڕۆڵە دەبێتە هۆی گۆڕانکاری لە هەڵس و کەوت و بۆچوونی ئەو قوتابیانە دەربارەی ڕۆڵ و کەسایەتی مامۆستا یان ئەو چین و توێژو

چینانەی کە ئەو قوتابیانە دژیانن. کەواتە دەتوانرێت سوود لەم شێوازە گرنگە (سایکۆدراما) وەربگیرێت و بۆخزمەت کردنی تاکەکانی کۆمەڵ بەکاربهێنرێت، هیوادارین دایك و باوك و مامۆستایانی ئێمەش سوود لەم شێوازە تازە بۆ گەشەکردنی منداڵەکانمان یان دەست نیشانکردن و چارەسەرکردنی گرفتە دەروونی و کۆمەڵایەتیەکانیان وەربگرن.

## چالاکییە هونەری و وەرزشیەکان و هەڵچوونەکانی منداڵ

منداڵ لەقۆناغی پێش چوونە قوتابخانەی ڕووبەری زۆر کێشەو ترس و ناخۆشی دەبێتەوەو زۆرجار تووشی ترس و دڵتەنگی و بێزاری و خەمۆکیی دەکات. لەئەنجامدا پەنا بۆ زۆر شێواز دەبەن بۆ دەربڕینی ئەو بارە دەروونییە ئاڵۆزەیان. هەندێکیان پەنا بۆ دوورە پەرێزی و گۆشەگیری دەبەن، هەندێکی تریان پەنا بۆ دەست درێژی و شەڕخوازی دەبەن. کە بەداخەوە هەردوو شێوازەکە ناپەروەردەیی و نادروستەو زیان بە باری دەروونی منداڵ و پەیوەندییە کۆمەڵایەتیەکانی دەگەیەنن. ئینجا بۆئەوەی منداڵەکانیان پەنا بۆ ئەو شێوازە هەڵانە نەبەن، پێویستە ژینگەی لەبارو گونجاو لەناو خێزان و باخچەی ساوایان بۆ گەشەکردنی ئاساییان و بەئاکام گەیاندنی ژمارەیەك چالاکی هونەری و وەرزشی برەخسێنن، چونکە زۆرجار منداڵ لەمیانەی چالاکییە هونەری و وەرزشیەکانەوە گوزارشت لە هەڵچوونە جیاجیاکانی دەکات.

ئینجا بۆئەوەی منداڵەکانمان سوود لەو چالاکیانە وەربگرن، زۆر گرنگە بواری وێنەکردن و نیگارکێشان و وەرزش و چالاکییە جەستەییەکانی تر بۆ منداڵ برەخسێندرێت. منداڵ پێش چوونە قوتابخانەی ئەگەر وێنەو نیگاریش نەزانێت، ئەوا دەتوانێت لەمیانەی کێشانی هێڵی ڕاست و چەماوەو خوارو شەقڵی و پەقڵی و ڕەش کردنەوەی کاغەزەکان گوزارشت لەناخی خۆی بکات و هەندێك لەخەم و خەفەت و ترس و دڵەڕاوکێکانی بەبا بدات لەبەرئەوە زۆر گرنگە کاغەزو تەختە ڕەش و کارتۆن و قەڵەم و ماجیك و کەل و پەلی تر بخرێتە بەردەم منداڵ و ڕێگای ئەو جۆرە چالاکیانەی لێنەگیرێت و گاڵتە بە وێنەو

نیگارو هێڵ و کاغەز ڕەش کردنەوەکانی نەکرێت و بەکارێکی بێسوود لە قەڵەم نەدرێت. ڕاستە لەوانەیە ئەو هێڵ و کاغەز ڕەش کردنەوانە هیچ خاسیەتێکی وێنەو نیگار کێشانیان تێدانەبێت، بەلام بەلای منداڵەوە کارێکی زۆر خۆش و دەگمەن و داهێنەرانەیەو تام و چێژێکی زۆر لە ڕەنگ کردن و ئەو هێلکاریانە وەردەگرێت.

لەلایەکی ترەوە یاریکردن و هەڵبەزو دابەزو یاری مستەکۆڵەو پاڵەوانبازی و پێش برکێ منداڵ لەزۆر وزەو چالاکی ناوەکی و عەمبارکراوو خەفەکراو رزگار دەکات. بۆ نموونە کاتێك دایك و باوك یان مامۆستا یان منداڵانی تر سووکایەتی بە منداڵ دەکەن و ئازاری دەدەن و ناتوانێت تۆڵەی خۆی بکاتەوە، ئەو کاتە لەوانەیە منداڵ پەنا بۆ یارییەك یان پانکردنەوەی بووکە شووشەیەك یان چالاکیەکی توندو تیژ بەرێت و لەڕێگەیەوە لەو خەم و خەفەتە پەنگ خواردووەی ناو دڵ و دەروونی رزگاری بێت، هەروەها زۆرجار دەتوانرێت لەڕێگەی هەڵپەرکێ و گۆرانی و سروودو چیرۆك و هۆنراوە نووسینەوە مرۆڤ لە هەندێك لەهەڵچوونەکانی رزگاری ببێت. کەواتە زۆر گرنگە بەپێی توانا بواری هەندێك لەو چالاکیانە لە ناو خێزان و کۆمەڵ و باخچەی ساوایان بۆ منداڵ برەخسێندرێ، هەروەها دەکرێت لەڕێگەی چالاکیەکانی وەك شت برینەوە بە مشار یان بەکارهێنانی چەکووش بۆ داکوتان و پانکردنەوە، یان دروست کردن و پارچە پارچە کردنی یاری و کەل و پەلە پلاستیکیەکانی ناو ماڵ، منداڵ لە هەندێك لەهەڵچوونەکانی رزگار بکرێت.

باخچەی ساوایان و خێزان دەتوانن قوڕی دەست کردو قوم و ئاو بۆ منداڵ دابین بکەن، چونکە شت دروست کردن بەهەندێك لەو شتانە و یاریکردن پێیان دەبنە هۆی بەکارهێنانی ماسوولکەکان و خاڵی کردنەوەی هەندێك لە هەڵچوونەکان، بۆ نموونە زۆرجار منداڵ توڕەیی و داخی دڵی خۆی بەو قوڕو لم و ئاوو کەل و پەلانەی کە دروستی دەکات دەڕێژێ و تۆڵەی خۆی لە ئەوان دەکاتەوە، هەروەها زۆر لەو چالاکیانە دەبنە مایەی تێکەڵاو بوون بە منداڵانی تر و کەمکردنەوەی ترس و شەرم و رزگار بوون لەگۆشەگیری و دوورەپەرێزی، سەرەڕای ئەوەش زۆر لەو چالاکی و یارییانە دەبنە هۆی مایەی دڵخۆشی و کامەرانی منداڵان. دەبا هەمووومان لەناو خێزان و باخچەی ساوایان بواری ئەو چالاکی و یارییانە بۆ منداڵەکانمان برەخسێنین.

## منداڵ و پشت بەستنی بە کەسانی تر

یەکێك لەو هەڵس و کەوت و ڕەوشتانەی کە زیان بە باری دەروونی و داهاتووی منداڵ دەگەیەنێ، پشت بەستن بە کەسانی ترە، مەبەست لە پشت بەستن بە کەسانی تر ئەوەیە، کە منداڵ پشت بە کەسانی تر ببەستێ و داوای جێبەجێکردنی کاروچالاکیەکانی خۆی لە ئەوان بکات، لە کاتێکدا تەمەن و توانا و قۆناغی گەشەکردنی ئەو جۆرە منداڵانە گونجاوو لەبارە بۆ ئەوەی خۆیان بەو کارو چالاکیانە هەڵبستن، منداڵ کاتێك لەدایك دەبێت بوونەوەرێکی لاوازو بێ دەسەڵات و بێ پشت و پەنایەو ناتوانێت بەبێ یارمەتی و پشتگیری کەسانی تر بژی و لە ژیان بەردەوام بێت، یەکەم کەسیش لە ژیانی منداڵدا دایکەو زۆربەی زۆری پێداویستیەکانی (خۆراك، ئاو، خەو، پاککردنەوە، پاراستن لە گەرماو سەرما .. تاد) لە ڕێگەی دایکەوە تێردەکرێت، کە ئەمەش دەبێت بە سەرەتاو بنەمای پشت بەستنی منداڵ بە دایك، بەڵام ئەم حەزوو ئارەزووەی پشت بەستنە هەتا هەتایە بەردەوام نابێت، بەڵکو پاش ماوەیەك و دوای گەورە بوونی منداڵ ڕۆژ بە ڕۆژ بەرەو کەمبوونەوە دەچێت و وورده وورده پشت بە خۆی دەبەستێت لەبەرئەوەی حەزوو پاڵنەرو ئارەزووی منداڵ بۆ سەربەخۆیی و پشت بەخۆبەستن زۆر بەهێزەو وا لەمنداڵ دەکات کە لە پشت بەستن بە کەسانی تر دووربکەوێتەوە.

لەسەرەتا منداڵ پشت بە دایك و باوك دەبەستێ ئینجا خوشك و برای گەورەو برادەرو خزم و کەس دواتر پشت بەخۆی، بەڵام لێرەدا پرسیارێك قوت دەبێتەوە، ئەویش ئەوەیە، ئەی لەبەرچی هەندێك لە منداڵان ماڵئاوایش لە قۆناغی منداڵی دەکەن، کەچی لەگەڵ ئەوەشدا هەر پشت بە کەسانی تر دەبەستن و تۆوی سەربەخۆیی لە ناخیاندا بە زەحمەت و دەگمەن سەوز دەبێت، لە کاتێکدا هاوەڵ و هاوتەمەنیان کەسانی سەربەخۆن؟ بۆ وەڵامی ئەو پرسیارە پێویستە ئاماژە بۆ دەرئەنجامی توێژینەوە زانستیەکانی ئەو بوارە بکەین، کە کۆمەڵێك هۆکاری دەروونی و کۆمەڵایەتیان بۆ دیاری کردووین کە دەبنە هۆی

گەشەپێکردنی ڕەوشتی پشت بەستن بە کەسانی تر لە لای منداڵ، هۆکارەکانیش ئەمانەی لای خوارەوەن:-

## ۱)- هاندان و پشتگیری کردن:-

بەداخەوە هەندێک دایك و باوك لە ئەنجامی کەمی شارەزاییانەوە بەردەوام خۆیان کاروچالاکیەکانی منداڵەکانیان جێ بەجێ دەکەن و لەسەر پشت بەستن بە کەسانی تر هانی منداڵەکانیان دەدەن، کە ئەمەش کارێکی خراپەو منداڵ لەسەربەخۆیی و متمانەکردن بە خود دووردەخاتەوە، کەواتە هەڵەیەو نابێت دایك و باوك هەموو ئیش و کارەکانی منداڵ جێ بەجێ بکەن، بەڵکو دەبێت بواری کارکردن و جێبەجێکردنی ئەرك و چالاکیەکان بۆ منداڵ بخولقێندرێ و ژینگەی ئازادو گونجاو بۆ سەربەخۆیی منداڵ دابین بکرێت.

## ۲) توخم:-

بە پێ ی داب و نەریتی کۆمەڵایەتی زۆربەی گەلان و کۆمەڵگای خۆشمان جیاوازیەکی زۆر لەبواری پەروەردەکردنی کورو کچدا هەیە، یەکێك لەو بوارانەی کە جیاوازی تێدا دەکرێت ڕەوشتی پشت بەستن بە کەسانی ترە، ئێمەو زۆربەی گەلانی تر ڕەوشتی پشت بەستن بە کەسانی ترو نەبوونی سەربەخۆیی زیاتر بۆ کچ گونجاوە نەك کوڕ، واتە زۆربەی کۆمەڵگاکان بەردەوام لە هەوڵی ئەوەدان کە کوڕ زیاتر سەربەخۆ بێت، بەڵام ئەگەر کچ سەربەخۆش نەبێت و پشت بە کەسانی تریش ببەستێت ئاساییە و کۆمەڵ و دام و دەزگاکانی لێ ی قبووڵ دەکەن، کە ئەم جۆرە پەروەردەیەش دەبێتە هۆی ئەوەی کە پشت بەستن بە کەسانی ترو نەبوونی سەربەخۆیی زیاتر لە لای کچ گەشە بکات نەك کوڕ.

## ۳) ئازاداری:-

یەکێك لە شێوازە هەڵەکانی پەروەردەکردنی منداڵ، نازدار بەخێو کردنی منداڵە، دەرکەوتووە کە نازداری دەبێتە هۆی کوشتنی گیانی سەربەخۆیی و بڕوا بەخۆبوون و پشت

بەستن بە خود، لەبەرئەوەی ئازاری مانای جێبەجێكردنی هەموو پێداویستییەكانی منداڵ و بەرزكردنەوەی بۆ پلەو پایەیەك كە شیاوی ئەو نیە لە هەمووشی مەترسیتر ئەوەیە كە كاتێك منداڵ دەچێتە ناو كۆمەڵ و دام و دەزگاكانیەوە وەهیچ كەسێكی تری وەك دایك و باوك و خوشك و برای نیە كە سەرجەم پێداویستییەكانی بۆ دابین بكات كە ئەمەش منداڵ تووشی ململانێ و نامۆبوون و ترس و بڕوا بەخۆ نەبوون دەكات.

٤) هەست كردن بە كەمی و بڕوابە خۆنەبوون:-

هیچ شتێك وەك سوكایەتی پێكردن، گیانی بڕوابەخۆبوون و سەربەخۆیی لە منداڵدا ناكوژێت، بەداخەوە هەندێك خێزان لە ئەنجامی نەزانی و پەروەردەی هەڵەوە بەردەوام لە نرخی منداڵەكانیان كەم دەكەنەوەو بە چاوی سووك سەیریان دەكەن و چەندەها ناوو ناتۆرەو تیرو توانجیان تێدەگرن كە ئەمەش دەبێتە هۆی ئەوەی كە ئەو جۆرە منداڵانە هەست و سۆزو بیروبۆچوونی هەڵەیان دەربارەی خودی خۆیان و تواناكانیان لە لا دروست بێت بەوەی كە كەسانی نەزان و گەمژەو بێ توانان، كە ئەمەش بە شێوەیەكی خراپ لە هەڵس و كەوت و بیرو بۆچوونیاندا ڕەنگ دەداتەوەو لە ترسی سەرنەكەوتن و قسەی كەسانی چواردەور ناوێرن دەست بۆ هیچ كارێك ببەن ئەوەك سەرنەكەون، بەردەوام بوونی ئەو حاڵەتەش وا لەمنداڵ دەكات كە كەسێكی ڕاڕاو بە گومان و دوو دڵ دەربچێ و بە ناچاری پەنا بۆ كەسانی تر ببات و داوای یارمەتیان لێ بكات، لەبەر ئەوە زۆر هەڵەیەو نابێت هیچ دایك و باوك و مامۆستایەك سوكایەتی بە منداڵ بكات و وای تێبگەیەنێ كە كەسێكی لاوازو بێ دەسەڵاتە، بەڵكو دەبێت زیاتر خاڵە بەهێزو توانا لەبن ئەهاتووەكانی منداڵ بە دەربخرێن و تۆوی بڕوابەخۆبوون و گیان بازی و چاونەترسی تیایدا بچێندرێت.

٥) نوقستانی و كەم ئەندامی:-

هەندێك جاریش نوقستانی لە یەكێك لە ئەندامەكانی لەشی منداڵدا دەبێتە هۆی پشت بەستن بە كەسانی تر، بۆ نموونە كاتێك منداڵ نابینا یان ئیفلیج یان بیركۆڵ

دەبێت، ئەوا بە ناچاری پەنا بۆ کەسانی تر دەبات و داوای یارمەتیان لێ دەکات، لەبەرئەوەی خۆی ناتوانێت بە تەنها کارو چالاکیەکانی بە ئاکام بگەیەنێت.

**٦) بارودۆخی نامۆو نەگونجاو بۆ منداڵ:-**

هەر چ کاتێك منداڵ بکەوێتە بارودۆخ و دەوروبەرێکی نامۆوە، بە ناچاری پەنا بۆ کەسانی تر دەبات، لەبەر ئەوەی خۆی ئەو تواناو شارەزاییەی نیە کە خۆی لەگەڵ ئەو بارودۆخە تازەو نامۆیەدا بگونجێنێ، بۆ نموونە کاتێك منداڵ لەگەڵ کەس و کاری سەردانی ماڵ و جێگای تازەی پڕ لە خەڵك دەکەن، ئەوا بەردەوام لە تەنیشت و نزیك دایك و باوکیەوە دادەنیشێ و داوای یارمەتی ئەوان دەکات، بەڵام دوای ماوەیەك کە شارەزای ئەو دەوروبەرە نامۆیە دەبێت و خۆی لە تەکیا دەگونجێنێ، ئەو کاتە لە دایك و باوکی دووردەکەوێتەوەو تەمی ترس و دڵەڕاوکێ ی دەڕەوێتەوە.

**٧) نەخۆشی:-**

نەخۆشیش یەکێکە لەو هۆکارانەی کە وا لە منداڵ دەکات کە داوای یارمەتی لە کەسانی چواردەور بکات لەبەرئەوەی ئەو نەخۆشیە دەبێت بەڕێگر لەبەردەم جێبەجێکردنی زۆر لەکارو فەرمانەکانی، بەڵام نابێت دایك و باوك کارێکی وا بکەن کە منداڵ ئەو نەخۆش کەوتنەی بقۆزێتەوەو لە میانەیەوە لە کاروفەرمانەکانی خۆی بدزێتەوە، چونکە ئەگەر ئەوەی بۆ چووە سەر ئەوا زۆر جار خۆی نیشان دەدات کە نەخۆشە چونکە دەزانێت ئەو نەخۆشیەی لەزۆر کارو فەرمان ڕزگاری دەکات.

**٨) تاقانەیی:-**

هەندێك جاریش منداڵی تاقانە ڕووبەڕووی گرفتی پشت بەستن بە کەسانی تر دەبێتەوە، لەبەرئەوەی کەسانی چواردەوری بەردەوام کاروچالاکییەکانی بۆ جێ بەجێ

دەكەن و ناهێڵن ئەو هیچ كارێك بكات، بێگومان ئەم جۆرە مامەڵەیە هەڵەیەو ئەو جۆرە منداڵانە تووشی زۆر گرفتی دەروونی و كۆمەڵایەتی دەكات. بەڵام نابێت ئەوەشمان لەبیر بچێت كە هەندێك جار بارودۆخ و فشاری دەرەكی وا لە مرۆڤ دەكات (بچووك بێت یان گەورە) كە بە ناچاری پەنا بۆ كەسانی تر ببات و داوای یارمەتیان لێ بكات، ئەم جۆرە داواكاری و پشت بەستنە بە كەسانی تر ناچێتە خانەی ئەم باسەی ئێمە، بەڵام ئەگەر بەردەوام منداڵ لە زۆر بواردا هەر پەنای بۆ كەسانی تر بردو داوای یارمەتی لێكردن و ئەو بێ دەسەڵات و دەستەوەستان هەر چاوەڕێی ئەوانی كرد، ئەو كاتە دەبێت بە گرفت و پێویستی بە چارەسەركردن دەبێت.

ئینجا بۆئەوەی منداڵەكانمان تووشی گرفتی پشت بەستن بە كەسانی تر نەبن و كەسایەتی و خودو ناسنامەی خۆیان لەدەست نەدەن، ئەوا زۆر پێویستە كە منداڵەكانمان لەسەر كاروچالاكی گونجاوو پشت بەستن بە خۆو سەربەخۆیی ڕابهێنین و جۆرە سەربەستیەكیان بدەینێ و بواری ڕادەربڕین و گیان بازی و تاقیكردنەوەو تاووتوێ كردنی دیاردەكانی چواردەوریان بۆ بڕەخسێنین، ئەویش لە ڕێگەی چالاكی وەك ئامادەكرنی خواردن و ڕێك خستنی باخچەو ناوماڵ و هاوكاری و یارمەتی دانی كەسانی ترو جێبەجێكردنی ئەرك و فەرمانەكانی ڕۆژانەوە دەبێت.

## منداڵ لەشیر برینەوە

منداڵ كاتێك لەدایك دەبێت، هیچ توانایەكی نیە كە خۆی بە تەنها خواردن بخوات، بەڵكو بە تەواوی پشت بە شیری دایكی دەبەستێت، واتە یەكەم مرۆڤ كە منداڵ ڕووبەڕووی دەبێتەوە، دایكە، وە هەروەها یەكەم شلەش كە نۆشی دەكات، شیرە. واتە پرۆسەی شیر پێدان كاریگەری تایبەتی خۆی هەیە لە ژیانی منداڵدا، بەڵام ئەمەش ئەوە ناگەیەنێت كە دەبێت هەر لەسەری بەردەوام بێت، چونكە شیر هەموو پێداویستییەكانی گەشەكردنی منداڵی تێدا نیەو ناشتوانێت لە هەموو قۆناغەكانی ژیاندا منداڵ تێر بكات، لەبەرئەوە

دەبێت لەكات و ساتێكی گونجاودا لەشیر ببڕدرێتەوەو فێری خواردن بكرێت. بەڵام تاوەكو ئێستا هیچ ساڵ و مانگ و ڕۆژێكی دیاریكراو بۆ لەشیر بڕینەوە (الفطام) نیە، بەڵكو بەپێ ی كۆمەڵگاو چین و توێژو ڕۆشنبیری تاكەكانی كۆمەڵ دەگۆردرێت، هەندێك كۆمەڵگا لەنیوەی دووهەمی ساڵی یەكەم دەست دەكەن بە لەشیر بڕینەوەی منداڵەكانیان، هەندێك هۆزو كۆمەڵگای تر سەربەستیەكی تەواو دەدەن بە منداڵەكانیان و تا تەمەنی (٣)، (٤) ساڵان لەشیریان نابڕنەوە، بەڵام وەك دەركەوتووە، دەوروبەری (١٨) مانگی، كاتێكی گونجاوە بۆ لەشیر بڕینەوەی منداڵ. (كەواتە زوو یان درەنگ لەشیر بڕینەوە زیانی زۆر بە كەسایەتی منداڵ و پرۆسەی گەشەكردنی دەگەیەنێت). بەڵام هەندێك جار، نەخۆشكەوتنی منداڵ و لاوازی و نارێكی باری دەروونی، پرووسەی لەشیر بڕینەوە دوا دەخەن.

باوەشی گەرمی دایك و پرۆسەی شیر پێدان هەردوو پێداویستیە گرنگەكانی منداڵ كە خۆیان (لە خۆراك و سۆزو خۆشەویستیدا) دەبیننەوە، تێر دەكەن، لەبەرئەوە دەبێت دایك و باوك لە كاتی لەشیر بڕینەوەدا زۆر بە ئاگابن، بۆئەوەی منداڵەكەیان تووشی زەبری دەروونی (الصدمة النفسية) نەبێت. ئینجا بۆئەوەی منداڵ لەكاتی لە شیر بڕینەوەدا تووشی خەم و خەفەت و دڵەڕاوكێ نەبێت و زیانی گەورە بە كەسایەتی نەگات، ئەوا دەبێت دایك و باوك ڕەچاوی ئەم خاڵانەی خوارەوە بكەن:-

١- لەشیر بڕینەوە، مانای ڕاهێنانی منداڵە لەسەر نان خواردن و وازهێنانی لەشیر، بەڵام ئەم پرۆسەیە نابێت لەناكاوو كوت و پڕ بێت، بەڵكو دەبێت بە قۆناغ و لەسەرخۆ بێت، واتە یەكەمجار لەگەڵ شیرخواردندا هەندێك شلەمەنی دەدرێتی، دواتر زیاد دەكرێت، ئینجا لەگەڵ شیرخواردنەوەدا، خواردنی شلی دەدرێتێ، پاش ماوەیەك خواردنە شلەكە زیاد دەكرێت و بڕی شیرەكە كەم دەكرێتەوە، دوای ماوەیەكی تر، خواردنە شلەكەی بۆ دەكرێت بە خواردنی ڕەق، بەم شێوەیە، ڕۆژ لەدوای ڕۆژ بڕی خواردنەكەی بۆ زیاد دەكرێت و لەهەمان كاتیشدا بڕی شیرەكەی بۆ كەم دەكرێتەوە.

٢- نابێت بەزۆر منداڵ لەشیر ببڕدرێتەوە، چونکە زۆری و توونندو تیژی زیانی گەورە بەباری دەروونی و کەسایەتی منداڵ دەگەیەنن و لەداهاتوودا تووشی زۆر گرفتی دەروونی دەکەن.

٣- نابێت دایک پەنا بۆ شێوازی هەڵەی وەك (چەورکردنی مەمك بە ماددەیەکی تفت و تاڵ و ناخۆش، دوورخستنەوەی منداڵ لە دایك) ببات، چونکە ئەو شێوازانە منداڵ تووشی خەم و خەفەت و نیگەرانی دەکەن و دەبنە هۆی بێبەشبوونی منداڵ لەسۆزو خۆشەویستی و دڵنیایی گرنگترین و خۆشەویسترین کەسی، کە ئەویش دایکە.

٤- کاتێك دایك منداڵ لەشیر دەبڕێتەوە، دەبێت خۆی لەنزیکیەوە بێت، بۆئەوەی وا هەست نەکات کە پرۆسەی لەشیر بڕینەوە، مانای نەمانی باوەشی گەرمی دایك و سۆزو خۆشەویستیەتی. بەڵام دەتوانرێت دوای ماوەیەك، ئیتر وردە وردە دایك لەمنداڵ دووربکەوێتەوەو بواری سەربەخۆیی و تەنیایی بۆ برەخسێندرێت.

٥- دەبێت دایك زۆر لەسەرخۆو هێمن و خۆراگر و بەئارام و پشوو درێژ بێت لەکاتی لەشیر بڕینەوەی منداڵەکەی، چونکە پرۆسەی لەشیر بڕینەوە کارێکی ئاسان نییە.

هەروەها دەتوانرێت بەهەمان شێواز منداڵ لەمەمەو شیری قووتوو دەستکرد ببڕدرێتەوەو دەتوانرێت لەجیاتی شیر جارجارێك (ئاو یان شەربەت یان گوشراوی میوە) بکرێتە ناو مەمەکەوە. واتە نابێت یەکسەرو کوتوپڕ بێت.(هرمز و ابراهیم، ١٩٨٨).

## پاداشت كردنی قوتابی منداڵ نەك سزادانی

هەموومان چاك دەزانین كە قوتابخانە ماڵی دووهەمی قوتابیەو هیچ گرنگیەكی لە خێزان كەمتر نیە بگرە لە هەندێك لایەنەوە زۆر گرنگترو پێویست ترە. ئینجا بۆ ئەوەی قوتابخانە بەو ڕۆڵە گرنگ و ترسناكەی خۆی هەڵبستێت دەبێت مامۆستا لە پەروەردەكردنی منداڵاندا لە شێوازە هەڵەكان دووربكەوێتەوە. یەكێك لەو شێوازە هەڵانەی كە بەداخەوە تاوەكو ئێستاش لە قوتابخانەكانمان ماوە، پەنا بردنی مامۆستایە بۆ لێدان و سزادانی منداڵ. ئەوەش زیاتر لەلای ئەو مامۆستایانە زۆرە كە بڕوایان بە لێدان هەیەو بە كارێكی باشی لە قەڵەم دەدەن. لێرەدا پرسیارێك قووت دەبێتەوە، ئەویش ئەوەیە ئایا سزاو لێدان پێویستە وە ئەگەر پێویستە باشیەكانی چین؟

لەڕاستیدا سزاو لێدان هەندێك دەرئەنجامی ڕاستەوخۆی باشی هەیە، لەوانە منداڵ لە ترس و سزای مامۆستا بێدەنگ دەبێت یان خۆی بۆ قوتابخانە ئامادە دەكات یان لە هەندێك هەڵس و كەوتی خراپ بۆ ماوەیەكی دیاریكراو دووردەكەوێتەوە. بەڵام نابێت زیانەكانی لێدان و سزادانمان لەبیر بچێت كە زۆر زۆرترە لەو دەرئەنجامە باشانەی سەرەوە، چونكە ئەو دەرئەنجامانە كاتین و زۆر بەردەوام نابن، بەڵام زیانەكانی لێدان و سوكایەتی پێكردن بەردەوام دەبن و كاریگەری خراپیان لەسەر دڵ و دەروونی قوتابی دەبێت.

ڕاستە منداڵ لە ترسی مامۆستا بێدەنگ و كڕ دەبێت، بەڵام هەرئەوەندە مامۆستا چووە دەرەوە یان لەو ئاوە ئەما ئەوا منداڵەكان دەگەڕێنەوە دۆخی جارانیان و دەست بە شەیتانی و هات و هاوار دەكەن، كە ئەمەش دیاردەیەكی ئاسایی جیهانی منداڵە، بەڵام ئەگەر هەندێك قوتابی زیاد لە پێویست لاسارو سەرە ڕۆن، ئەوە مانای ئەوەیە كە ئەو قوتابیانە گیروگرفتی تایبەتی خۆیان هەیەو هۆكاری (ئابووری یان كۆمەڵایەتی یان پەروەردەیی یان دەروونی) لە دوای ئەو لاساری و سەرەڕۆییەیانەوە هەیە، كەواتە

پێویستە چارەسەری گرفتەکان بکرێت نەك سووکایەتیان پێ بکرێت و ئازار بدرێن، چونکە ئەو لێدانە گرفتەکە زیاتر ئاڵۆز دەکات نەك چارەسەری بکات، ڕاستە منداڵ لەترسان خۆی بۆ قوتابخانە ئامادە دەکات بەڵام نابێت ئەوەشمان لە یاد بچێت کە زۆر جار ئەو هەڕەشەو سزادانەی مامۆستا دەبێتە هۆی وازهێنانی زۆر قوتابی و ڕاکردنیان لە قوتابخانە، لەلایەکی ترەوە زۆر هۆکارو شێوازی پەروەردەیی تر هەن، کە دەتوانن خوێندن و قوتابخانە لەلای قوتابی خۆشەویست بکەن سەرەڕای ئەوەش ئەگەر قوتابی حەزی لە خوێندن نەبێت، مانای ئەوەیە هۆکاری تایبەتی یان خێزانی و کۆمەڵایەتی و پەروەردەیی هەیەو پێویستە چارەسەری ئەو هۆکارانە بکرێن نەك بە لێدان و هەڕەشەو چاو سوورکردنەوە منداڵ ناچاری خوێندن بکرێت، کە بێگومان دوای ماوەیەك هیچ کاریگەری نامێنێت.

مامۆستای بەتواناو لێهاتوو پەنا بۆ لێدان نابات و بە شێوازێکی پەروەردەیی نازانێت، چونکە ئەگەر مامۆستا شارەزاو زیرەك بوو ڕێگاکانی وانە گوتنەوەی لەگەڵ سایکۆلۆژیای قوتابیەکاندا چوون یەك بوو، ڕێزی قوتابیەکانی گرت، ئەو کاتە قوتابیەکان زۆر ڕێزی دەگرن و وەك ماستی مەیو گوێ بۆ ئامۆژگاری و قسەکانی شل دەکەن بەڵام ئەگەر مامۆستا لێهاتوو نەبوو، شارەزای وانەکانی خۆی و ڕێگاکانی وانە گوتنەوە نەبوو سەرەڕای ئەوەش ڕێزی قوتابیەکانی نەگرت و بەچاوی سووك سەیری کردن، بێگومان ئەو کاتە قوتابیەکان پەنا بۆ زۆر شێوازو هەڵس و کەوتی نابەجێ دەبەن و مامۆستاش ناچار دەبێت پەنا بۆ لێدان و سوکایەتی کردن و هەڕەشە ببات (چونکە لەوە زیاتر هیچی تری نیە).

لەوانەیە ئەو جۆرە مامۆستایانە پاساوی ئەوە بهێننەوە کە قوتابیەکان لاسارن و باش پەروەردە نەکراون، بەڵام ئەوە لەیاد دەکات کە هەر ئەو قوتابیانە لەوانەیەکی ترو لە لای مامۆستایەکی تر زۆر عاقڵ و بێ دەنگن. کەواتە کەم و کورتی لەلای مامۆستایە نەك قوتابی.

دەرئە نجامی زۆربەی توێژینەوە زانستیەکان ئاماژە بۆ ئەوە دەکەن کە لێدان زیانی زۆر بە باری دەروونی قوتابی دەگەیەنێت. کە دەتوانین لەم چەند خاڵەی خوارەوەدا کۆیان بکەینەوە:-

١). زۆرجار دەبێتە هۆی ئەوەی کە قوتابی لە خوێندن بێزار بێت و دواجار قوتابخانە بەجێ بهێڵێ بەڵگەش لەم بارەیەوە زۆرە، کە زۆر قوتابی (بەتایبەتیش لە قۆناغی سەرەتایی) لە ترسی لێدان و سوکایەتی پێکردنی مامۆستا وازیان لە قوتابخانە هێناو کەوتنە سەر شەقام و ناو کۆڵانەکان.

٢). هەندێک جار ئەو لێدان و سوکایەتی پێ کردنە دەبێتە هۆی ئەوەی کە قوتابی رقی لەو وانەیەش بێت کە ئەو مامۆستایە دەیڵێتەوە، بۆ نموونە ئەگەر لە سەرەتایی مامۆستای بیرکاری یان کوردی، ئازاری منداڵ بدات، ئەوە دوور نیە هەتا هەتایە ئەو منداڵە هەر رقی لەوانەی بیرکاری یان کوردی بێت وبەردەوام لە قۆناغەکانی تری خوێندنیش گیروگرفتی بۆ دروست بکات و خوێندنی ئەو وانانە تووشی ئازاری بکات و لێدان و سوکایەتی پێکردنەکانی مامۆستایانی قۆناغی سەرەتایی وەبیر بهێنێتەوە.

٣). لێدان و سوکایەتی پێکردنی قوتابی دەبێتە هۆی ئەوەی کە زۆر رەوشت و هەڵس و کەوتی نابەجێ لەلای قوتابی دروست ببێت، بۆ نموونە قوتابی هەوڵدەدات کە بە هەرچ شێوەیەک بێت تۆڵەی خۆی لە مامۆستا بکاتەوە ئیتر یان پەنا بۆ قۆپیەو (غش) یان شکاندنی کورسی و کەل و پەلەکانی قوتابخانە دەبات کە بە بڕوای هەندێک لەو قوتابیانە زیان لە مامۆستاو قوتابخانەو میری دەدەن کە ئەوانەش هێمای دەسەلاتن، یان رق و کینە و تورەیی خۆی بە لێدانی منداڵەکانی تر یان دزی لێکردنیان دادەمرکێنێتەوە، یان دیوارو دەرگاو پە نجەرەی قوتا بخانە دەنووسێ یان ... یان ... تاد، پەنا بۆ یەکێک لە شێوازەکانی تر دەبات، کە سەرجەم ئەو هەڵس و کەوتە نابەجێیانە دەرئە نجامی ئەو لێدان و سوکایەتی پێکردنەی مامۆستان.

٤)- دوورنیە ئەو جۆرە قوتابیانە ببن بە کەسانی لاسارو سەرەڕۆ، لەبەر ئەوەی منداڵ وەرزەکار لە ڕێگای لاساییکردنەوەی مامۆستاکانیانەوە فێری توندو تیژی و لێدان و سوکایەتی پێکردنی کەسانی تر دەبن، کە ئەمەش دژی پرۆسەی پەروەردەو فێرکردنە، چونکە پێویستە مامۆستا نموونەی دادوەری و ڕاست گۆیی و بەوەفایی و دڵنەرمی و بەبەزەیی بێت نەك نموونەی شەڕ خوازی و توندو تیژی، کە بەداخەوە لێدان و سوکایەتی پێکردنەکانی بەرەو ئەو لایەی دەبەن.

کەواتە زۆر پێویستە مامۆستا تا دەتوانێت لە لێدان و سوکایەتی پێکردنی قوتابی دووربکەوێتەوەو لەجیاتی ئەوە بە دوای هۆکارەکانی نەخوێندن و سەرەڕۆیی و شەیتانی منداڵەکاندا بگەڕێ بۆ ئەوەی چارەسەری گونجاویان بۆ بدۆزێتەوە. سەرەڕای ئەوەش پێویستە پەنا بۆ پاداشت کردن و هاندانی قوتابییەکانی ببات.

ڕاستیەك هەیە پێویستە هەموو مامۆستاو دایك و باوکێك بیزانێت، ئەویش ئەوەیە کە جیهانی منداڵ پڕە لە هات وهاوارو سەرەڕۆیی و بەرکەوتن و تووڕەبوون، سەرەڕای ئەوەش پڕە لە کاری باش و داهێنان، کەواتە لە جیاتی ئەوەی منداڵ لەسەر هەڵەکانی سزا بدەین ئەوا پێویستە لەسەر ڕەوشت و قسەو هەڵس و کەوتە باشەکانی هانی بدەین و پاداشتی بکەین، ئەو کاتە ڕۆژ لەدوای ڕۆژ خاڵە باش و چاکەکانی بەهێز دەبێت و لە خاڵە خراپەکان دوور دەکەوێتەوە، بێجگە لەوەش پەیوەندی نێوان هەردوولا بەهێزتر دەبێت، ئەو کاتەش گلەیی و سەرزەنشتەکانی دایك و باوك و مامۆستاش کاریگەر تر دەبێت.

لەوانەیە زۆر لە مامۆستاکان نرخی پاداشت کردن و هاندان بە باشی نەزانن یان جۆرەکانی لە یەکتری جیانەکەنەوە، پاداشت کردن و هاندان زۆر جۆری هەیە، لەوانە پاداشت کردنی (مەعنەوی) و (ماددی) مەبەست لە پاداشت کردنی (مەعنەوی) ئەوەیە کە قوتابی کارو چالاکی و هەڵس و کەوتێکی باشی کرد ئەوا پاداشتی دەکەین و دەڵێین (ئافەرین، زۆرباشە، زۆر سوپاس، چەپڵەیەکی بۆ لێدەن، تۆ زۆر زیرەکی، تۆ پاشەڕۆژێکی

باشت دەبێت ... تاد) لە هەمان کاتیشدا ئەگەر هەڵەیەکی کرد ئەو کاتە سزایەکی (مەعنەوی) نەك (مادی) دەدرێت و مامۆستا پێی دەڵێ (ئەگەر جارێکی تر ئەو هەڵەیە دووبارە بکەیتەوە ئەوا پەیوەندیمان تێك دەچێت یان دڵم زویر دەبێت، یان جارێکی تر پرسیارت لێ ناکەم ... تاد) کە زۆر کاریگەر ترە لە لێدان و سوکایەتی پێکردن و ناوو ناتۆرەی ناشیرین.

بەڵام مەبەست لە پاداشتی (ماددی) ئەوەیە کە شتێك وەك پاداشت دەدرێت بە قوتابی لەوانە (تەباشیری ڕەنگاوڕەنگ، قەڵەم، کاغەز، دەفتەر، چکلێت، تەوقە، بازن، پسکیت،... تاد). بەڵام نابێت هەموو جارێك پاداشتەکان (ماددی) بێت، بەڵکو باشتر وایە (معنوی) بن و بۆ ماوەیەکی کەم بێت. بۆ نموونە ڕۆژی پێنج شەمموان لەبەر چاوی قوتابییەکان بهێنرێتە دەرەوە، یان لە کۆبوونەوەی دایکان و باوکان باس بکرێت، یان هەفتانە ناویان لە بۆردی قوتابییە زیرەك و عاقڵەکان بنووسرێت یان پارچە قوماش و هێمایەك لەسەر سنگیان بدرێت یان لە هەندێك چالاکی و کرداردا دەربخرێن و بکرێن بە نموونە، واتە بە زۆر شێواز هانی قوتابی بدرێت.

پێویستە لەکاتی پاداشت کردن و هاندانذا، ڕەچاوی جیاوازی تاکایەتی نێوان قوتابییەکان بکرێت، چونکە مەرج نییە شێوازێك بۆ هەموویان گونجاوو سەرکەوتوو بێت، بۆنموونە پیاهەڵدان و بەرز نرخاندنی قوتابییەك کە بڕوای بە خۆی نەبێت زۆر سەرکەوتوو گونجاوترە لە قوتابییەك کە بڕوای بە خۆی هەبێت، واتە پیاهەڵدان بۆ جۆری یەکەمیان باشترە هەروەها پاداشتی (ماددی) بۆ منداڵی هەژار لە پاداشتی (مەعنەوی) کاریگەرترە، بەڵام پاداشتی (مەعنەوی) بۆ هەندێك منداڵی تر لە پاداشتی (ماددی) سەرکەوتووترە، کەواتە پێویستە مامۆستا ڕەچاوی هۆکارەکانی (توخم، پلەوپایەی کۆمەڵایەتی، ئاستی ڕۆشنبیری وئابووری، تەمەنی) منداڵەکان بکات و بە پێ ی حەزوو ئارەزووەکانیان پاداشتیان بکات، چونکە هاندان و پاداشت کردن پاڵنەرو داینەمۆی فێربوون و هەڵس و کەوتی باشی قوتابییانن.

دواکەوتنی ژیری
منداڵی بەهرەمەند
گەشەکردنی چەمکەکان
شەڕو ناخۆشی و شەڕانگێزی منداڵ
منداڵ بۆ دزی دەکات ؟
ترس و چۆنێتی چارەسەرکردنی
منداڵی خاوەن پێداویستی تایبەتی
کابووس

## ئەوهۆکارانەی دەبنە هۆی دواکەوتنی ژیری و بیرکۆڵی منداڵ

تا ئێستا بە تەواوی هۆکارەکانی بیرکۆڵی و دواکەوتنی ژیری نەدۆزراوەتەوەو مشت و مڕێکی زۆریش لەنێوان پزیشك و دەروونزانەکاندا، دەربارەی هۆکارەکان هەیە، بەڵام ئەمەش ئەوە ناگەیەنێ کە هیچ هەوڵدان و توێژینەوە لەو بوارەدا نەکراوە، بەڵکو ژمارەیەکی زۆر توێژینەوەی زانستی دەربارەی هۆکارەکانی بیرکۆڵی و دواکەوتنی ژیری (التخلف العقلي) هەیە.

ئاکامی ئەو لێکدانەوەو توێژینەوە زانستیانە ئاماژە بۆ ئەم هۆکارانەی خوارەوە دەکەن و بە گرنگترین فاکتەری تووش بوون بە دواکەوتنی ژیری دادەنێن:-

(۱) هۆکارە بۆماوەییەکان (العوامل الوراثية):-

هەندێك لەزانایان زۆربەی حاڵەتەکانی بیرکۆڵی بۆ هۆکارە بۆماوەییەکان دەگەڕێننەوە. لە گرنگترین هۆکارە بۆماوەییەکانیش ئەمانەی لای خوارەوەن:-

جینە فاکتەرەکان (العوامل الجينية):-

بە بڕوای ژمارەیەك لە زانایان هۆکانی هەندێك لەو منداڵانەی تووشی بیرکۆڵی و دواکەوتنی ژیری دەبن، کەم و کورتییە لە هەندێك لە جیناتەکان. کە ئەمانەش بەسەر دوو کۆمەڵدا دابەش دەبن، کۆمەڵی یەکەم ئەوەیە کە ڕاستەوخۆ بیرکۆڵی و دواکەوتنی ژیرییەکە لە ڕێگەی جیناتی تایبەتیەوە لە باوانەوە (باپیرو دایك وباوك) بۆ منداڵەکانیان دەگوێزرێنەوە واتە جۆرە جینێك لەو بەرەبابەدا هەیە کە بیرکۆڵی دەگوێزێتەوە، بەڵام مەرج نییە هەموو کاتێ ئەو بیرکۆڵی و دواکەوتنی ژیرییە لە منداڵەکانی ئەو جۆرە خێزانانەدا دەربکەوێت، لەبەرئەوەی ئەو جینە لە جۆری جینی سست و خاوو خلیچکە (الجين الخامل) و دەبێت بارودۆخی تایبەتی خۆی بۆ دروست ببێت، ئینجا کاریگەری و مەترسی دەردەکەوێت.

بەلام لە كۆمەڵەی دووهەم ڕاستەوخۆ جینەكان نابنە هۆی گواستنەوەی بیركۆلی و دواكەوتنی ژیری، بەڵكو ئەو جیناتانە ( Genes ) دەبنە هۆی دروست كردنی هەندێك كەم و كورتی لە كۆئەندامی دەماری ناوەندی (الجهاز العصبي المركزي)و كارو چالاكی هەندێك لە گلاندەكان، دوای ئەوە نارێكی و كارو چالاكیەكانی كۆئەندامی دەماری ناوەندی و گلاندەكان دەبنە هۆی بیركۆلی و دواكەوتنی ژیری، واتە لەم حاڵەتەدا جیناتەكان ناڕاستەوخۆ منداڵ تووشی بیركۆلی دەكەن، لە گرنگترین ئەو حاڵەتانەش ئەمانەی لای خوارەوەن:-

**كەم و كورتی لە پێكهاتەی مۆخ:-**

لەم حاڵەتەدا جۆرە جینێك دەبێتە هۆی دروست كردنی كەم و كورتی لە شێوەو بونیادی پێك هاتەی مۆخ كە ناتوانێت وەك مۆخی ئاسایی بەكاری خۆی هەڵبستێت، لە ئاكامیشدا منداڵ تووشی بیركۆلی و دواكەوتنی ژیری دەبێت، ئەم حاڵەتەش بە ئەوەدا دەناسرێتەوە كە كاسەی سەر بەشێوەیەكی نائاسایی گەشە دەكات، ئیتر یان زۆر گەورە دەبێت (كبر الدماغ) ( macrocephalic ) یان بچووك ( microcephalic ) بەلام ئەمەش ئەوە ناگەیەنێ كە هەر كەسێك كاسەی سەری نا ئاسایی بوو ئیتر تووشی بیركۆلی دەبێت، چونكە هەندێك كەس هەن كە كەللەی سەر یان زۆر گەورەیە یان زۆر بچووكە بەلام تووشی بیركۆلی نەبوون، لەبەر ئەوەی بیركۆلێیەكە پەیوەستە بە ڕێژەی لەناوچوون و لە كاركەوتنی مۆخی ئەو كەسە نەك بە تەنها شێوەی كاسەی سەری.

**شێواندن و تێك چوونی پێك هاتەی خانەكانی مێشك ( cellular Dysplasia ):-**

ئەم جۆرە شێواندنەش لەڕێگەی جیناتی تایبەتیەوە دروست دەبێت واتە ئەو جۆرە جینە دەبێتە هۆی شلەژان و تێك دانی پێك هاتەو كاری هەندێك لە خانەكانی مێشك و ناهێڵن بە كاری ئاسایی خۆیان هەستن كە ئەمەش دەبێتە هۆی تووش بوون بە بیركۆلی و دواكەوتنی ژیری.

**فاكتەری ( R.H ):-**

مەبەست لە ( RH ) یەكێكە لە پێك هاتەكانی خوێن، بۆیە ناونرا ( RH ) چونكە یەكەم جار لە خوێنی جۆرە مەیمونێك دۆزرایەوە كە ناوی ( Rhesus monkey ) بوو، ئیتر هەردوو پیتی یەكەم ( RH ) لەو ناوەوە وەرگیرا. وەك دەركەوتووە كە ( ٨٦٪ )ی مرۆڤ ئەو پێك هاتەیە لە خوێنیاندا هەیە بۆیە ناو دەبرێن بە ( RH+ ) بەلام ( ١٤٪ )ی مرۆڤ ئەو پێك هاتەیە لە خوێنیاندا نییە بۆیە بە( RH - )ناو دەبرێن، ئینجا ئەگەر بێت و ئەو پێك هاتەیە لە باوكەوە بۆ منداڵەكەی بگوێزرێتەوە ( RH+ ) بەلام دایكی منداڵەكە ( RH - ) بێت ئەو كاتە خانەكانی خوێنی منداڵ بە تەواوی گەشە ناكەن و كاریگەری خراپی بەسەر ژیان و پێك هاتەی مێشكی منداڵەوە دەبێت و زۆرجار منداڵ تووشی بیركۆڵی و دواكەوتنی ژیری دەكات. لەبەرئەوە زۆر پێویستە كە كوڕو كچ پێش ژن هێنان و شووكردن پشكنینی خوێنی خۆیان بكەن بۆ دڵنیا بوون لە پێك هاتەی خوێنەكانیان و ڕوونەدانی ئەو حاڵەتە.

**ب)تێك چوون و شلەژانی پرۆسەی میتاپۆلیزم (عملية الأيض) ( metabolic Disorders ):-**

لەم كاتانەدا منداڵ بیركۆڵیەكەی لە ڕێگەی جیناتەوە بۆ ناگوێزرێتەوە بەڵكو لە ئەنجامی تێك چوونی پرۆسەی میتابۆلیزم ( بینا كردن و تێك دان ) منداڵ تووشی بیركۆڵی و دواكەوتنی ژیری دەبێت، كە ئەم تێك چوونەش دەبێتە هۆی ئەوەی كە وەك پێویست ئەنزیم و هۆرمۆن و پرۆتین و كاربۆهیدرات و چەوری و ڤیتامین بۆ خانەو شانەكانی لەش (بەتایبەتیش مێشك ) نەڕوات و دواجاریش وەك پێویست گەشە نەكات و منداڵ تووشی بیركۆڵی ببێت. بێگومان ئەم حاڵەتەش تا ڕادەیەك پەیوەندی بە قەڵەمبازی جیناتەوە هەیە (الطفرة في الجينات) ( Gene mutation ) هەیە كە دەبێتە هۆی نەمان یان دیارنەمانی یەكێك لە ئەنزیم و ڕەگەزەكانی خۆراك لە خوێندا:-

ج). ئەو حاڵەتانەی لەو بڕوایەدان كە لەوانەیە بە هۆی هۆكاری بۆماوەوە بێت:-

هەندێك حاڵەت لە بیركۆڵان تاوەكو ئێستا هیچ هۆكارێكی دیاری كراوی نییەو نەتوانراوە بخرێتە یەكێك لە خانەكانی هۆكارەكانی بیركۆڵان. لەبەرئەوە وا پێش بینی دەكرێت كە هۆكاری سەرەكی ئەو حاڵەتانە بۆ ماوەیی نەزانراوە، ئەویش لەبەرئەوەی زیاتر لە حاڵەتێك لەیەك خێزاندا هەیەو لە بەرەبابێكدا زیاتر لە جارێك دووبارە بۆتەوە.

كەواتە دەتوانین بڵێین كە هەندێك جار بیركۆڵی لە ڕێگەی جیناتی تایبەتیەوە بۆ منداڵان دەگوێزرێتەوە، كە ئەمەش دەكەوێتە خانەی بۆماوەوە (وراثة)، بەڵام هەندێك جاری تر ناڕاستەوخۆ جینی تایبەتی هەیە كە دەبێتە هۆی بیركۆڵی بەڵام ناتوانرێت بخرێتە خانەی بۆماوەوە، لەبەرئەوەی لەم كاتەدا هیچ جینێك خاسیەتی بیركۆڵی ناگوێزێتەوە، بەڵام ناڕاستەوخۆ دەبێتە هۆی دروست كردنی كەم و كورتی لە كۆئەندامی دەماری ناوەندی و گلاندەكان، ئەو كەم و كورتیەش دەبێتە هۆی دروست كردنی بیركۆڵی، هەندێك حاڵەتیش تا ئێستا نازانرێت لەبەرچی منداڵ تووشی بیركۆڵی دەبێت، گومان هەیە كە هۆی بۆماوە بێت بەڵام هەر گومانەو ناتوانرێت جەخت لەسەر هۆكاری بۆماوە بكرێت.

(٢) هۆكارەكانی كاتی دووگیانی:-

هەندێك هۆكاری تر كە هیچ پەیوەندیان بە جیناتەوە نییە دەبنە هۆی بیركۆڵی و دواكەوتنی ژیری، لەوانە تووش بوون بە نەخۆشی پەتای وەك سیفلس (زهری) یان سورێژەی ئەڵمانی (Rubella) لەكاتی دووگیانی. هەروەها تووش بوونی كۆرپەلە بە نەخۆشی زەردهەڵگەڕانی مۆخ (الصفراء المخية) (Kenicterus) هەروەها تێك چوونی كاروچالاكیەكانی هەندێك لە كوێرە گلاندەكان (الغدد الصماء).

**دووهەم/ هۆکارەکانی کاتی لەدایك بوون:-**

هەندێك جار منداڵ لە ئەنجامی هەندێك هۆکارەوە کە لەکاتی لەدایك بوون ڕوودەدەن، تووشی بیرکۆڵی و دواکەوتنی ژیری دەبێت، بۆ نموونە ئەگەر لەکاتی لەدایك بوون کاری نەشتەرگەری بۆئافرەتی دووگیان بکرێت و لەکاتی نەشتەرگەریەکە کەرەستەو ئامێری پزیشکی بەرسەری منداڵەکە بکەوێت یان بەزەحمەت منداڵەکە لە منداڵدانی دایك بێتە دەرەوە، یان پەتکە ناوك لە ملی منداڵەکە بگیرێ و بۆماوەیەکی کەم ئۆکسجین بۆ منداڵەکە نەچێت، یان منداڵەکە بەسەردا بکەوێتە سەر زەوی یان شتێکی ڕەق، یان مامان و کەسی نەزان لەکاتی منداڵ بوون ئازاری منداڵ بدەن و نەزانن مامەڵەی ڕاستی لەگەڵ بکەن ... تاد، سەرجەم ئەو هۆکارانە دەبنە هۆی لەناوچوون و باش گەشەنەکردنی هەندێك لە خانەکانی مێشك یان زیان گەیاندن بە کۆئەندامی دەماری ناوەندی منداڵەکەو دواجار تووشی دواکەوتنی ژیری و بیرکۆڵی دەکەن.

**سێ هەم/ هۆکارەکانی دوای لەدایك بوون:-**

دەرئەنجامی توێژینەوە زانستیەکان ئاماژە بۆ ئەوە دەکەن کە هەندێك ڕووداو و کارەسات و نەخۆشی دوای لەدایك بوون منداڵ تووشی بیرکۆڵی و دواکەوتنی ژیری دەکەن و دەبنە هۆی لەناو چوونی ژمارەیەك لە خانەکانی مێشك، لەوانە (سوور هەڵگەڕانی کۆئەندامی دەماری ناوەندی، بەتایبەتی سور هەڵگەڕان و هەوکردنی (السحائي) (meningitis) هەروەها هەوکردنی مێشك، یان تووش بوون بەتای (قرمزی) (الحمي القرمزية) (scarle fever) یان زیانە لاوەکیەکانی سورێژە (الحصبة) یان ڕووداوی ئوتومبیل و شەڕو کوشتار کە دەبێتە هۆی زیان پێ گەیاندنی مێشك و لەناو بردنی خانەکانی مێشك.

## چوارەم/ هۆكارە دیاری نەكراوەكان:-

هەندێك منداڵ تووشی دواكەوتنی ژیری و بیركۆڵی دەبن، بەڵام هۆكارەكانی نازانرێت، بۆ نموونە هەندێك ئامار ئاماژە بۆئەوە دەكات كە (٣٥٪)ی حاڵەتەكانی بیركۆڵی تائێستاش بە تەواوی هۆكارەكانی نەزانراوەو ناتوانرێت بگەڕێنرێتەوە بۆ هۆكاری زانراوو دیاری كراو، لەبەر ئەوە لە ژێر خانەی ئەو حاڵەتانەی كە هۆكارەكانی نەزانراوەو دیاری نەكراوە پۆلێن دەكرێ (الشيخ وعبد الغفار، ١٩٦٦، ص٣٧-٤٤).

ئینجا بۆئەوەی ژمارەی منداڵانی بیركۆڵ لە كۆمەڵگاكەمان بەرەو زیادبوون نەڕوات، پێویستە دایك و باوك و مامۆستاو توێژەری كۆمەڵایەتی و دەروونی و پزیشكەكان ڕەچاوی ئەو هۆكارانەی سەرەوە بكەن و تادەتوانن دایك و باوك وكەسانی تر هوشیار بكەنەوە بۆئەوەی منداڵ بەبیركۆڵی لە دایك نەبێت، بەتایبەتیش هۆكارەكانی (RH)، خواردنی خراپ، دووركەوتنەوە لە بەكارهێنانی هەندێك داوو دەرمانی زیان بەخش لەكاتی دووگیانی و هۆكارەكانی لەكاتی لەدایك بوون و ڕووداوو نەخۆشی و كارەساتەكان ... تاد. چونكە دەركەوتووە تا ڕێژەی خوێندەواری و هۆشیاری تاكەكانی كۆمەڵ بەرز بێت و دایكان و باوكان شارەزاییان دەربارەی ئەو هۆكارانەی سەرەوە هەبێت ئەوا ڕێژەی تووش بووان بە بیركۆڵی كەم دەبێتەوە، بەڵام ڕێژەی منداڵی بیركۆڵ و دواكەوتوی ژیری لە كۆمەڵگا دوا كەوتووەكاندا زۆر زیاترە ئەگەر بەراوورد بكرێت بە كۆمەڵگا پێش كەوتووەكان، ئەوەش لەبەر كەمی هوشیاری و زانیاری دەربارەی ئەو هۆكارانەی سەرەوەو گرنگی نەدان پێیان.

## منداڵی بەهرەمەندو بلیمەتیش گرفت دروست دەکات

لەکۆنەوە زیاتر گرنگی بە منداڵی بیرکۆڵ و دەبەنگ و گێل دراوەو کەمتر بیر لە منداڵانی بلیمەت و بەهرەمەند کراوەتەوە. ئەویش زیاتر بۆ ئەوە بووە، کە منداڵی بیرکۆڵ گرفت و کێشەی جۆراوجۆریان بۆ خێزان و قوتابخانەو کۆمەڵ دروست کردووە بەڵام منداڵانی بەهرەمەندو بلیمەت کێشەو گرفت دروست ناکەن. هەرچەندە بە ڕواڵەت ئەم بۆچوونە ڕاستە، بەڵام لە ناوەڕۆکدا هەڵەیە.

ڕاستە بە ئاسانی هەست بە گیروگرفتەکانی منداڵانی دواکەوتووی ژیری دەکەین و دەبینین لە قوتابخانە دەرناچن و کەم و کورتی لە توانستی عەقڵی و زمانیاندا هەیەو لە پەیوەندییە کۆمەڵایەتیەکاندا سەرکەوتوونین کەچی منداڵانی بەهرەمەندو بلیمەت بەو شێوەیە نین، ئەمە تەنها دیوێکی ڕاستیەکانە، بەڵام ئەگەر بەووردی سەیری باری دەروونی منداڵانی بەهرەمەندو بلیمەت بکەین، ئەوا دەگەینە ئەو ڕاستیەی کە منداڵانی بەهرەمەندو بلیمەتیش گیروگرفت بۆخۆیان و کۆمەڵەکەیان دروست دەکەن.

**لە گرنگترین ئەو گیروگرفتانەی کە ڕووبەڕووی منداڵانی بلیمەت و بەهرەمەند دەبنەوە، ئەمانەی لای خوارەوەن:-**

١) کاتێك منداڵانی بلیمەت و بەهرەمەند هەمان بەرنامەو پرۆگرامی منداڵانی ئاسایی دەخوێنن و شان بەشانی ئەوان لەیەك پۆلدا دادەنیشن، ئەوا دوای ماوەیەکی کەم تووشی بێزاری و وەڕس بوون و هەڵچوون و گرژی دەروونی دەبن. لەبەرئەوەی ئەوان زۆر بەئاسانی لەو بەرنامەو پرۆگرامانە دەگەن و زۆر جاریش هەر خۆیان دەیانزانن، ئینجا لەبەرئەوەی ئەو بەرنامانە بۆ ئاستی ژیری ئەوان دانەنراوەو سووك و ئاسانن، بۆیە تووشی بێزاری و وەڕس بوون دەبن و نازانن چۆن لەو بێزاری و وەڕس بوونە ڕزگاریان بێت. جاری وا هەیە دەنگە دەنگ و ئاژاوە دروست دەکەن یان ناچنە ناو پۆلەوە بە بیانووی ئەوەی کە هەمووی دەزانن.

بێگومان دروست کردنی دەنگە دەنگ و نەچوونە ناو پۆل لەبەرژەوەندی منداڵی بەهرەمەندو بلیمەت نییەو گیروگرفتی لەگەڵ بەڕێوەبەرو مامۆستاکان بۆ دروست دەکەن. بەڵام ئەگەر بەرنامەو پرۆگرامەکان لەو ئاستەدا بوونایە کە حەزوو ئارەزووی ئەو منداڵانەی تێر بکردایەو ناچاری بکردنایە کە هەوڵی هەرس کردن و تێگەیشتنی بوونایە، ئەو کاتە ئەو جۆرە منداڵانە تووشی بێزاری و وەڕس بوون نەدەبوون و ئەوەندەش کاتی زیادیان نەدەبوو کە بۆ دەنگە دەنگ و ڕەفتاری نابەجێ تەرخانی بکەن.

٢) هەندێك لە منداڵانی بلیمەت و بەهرەمەند لە ئەنجامی ئەو بەهرەو زیرەکیەی کە هەیانە تووشی لە خۆبایی بوون و لووت بەرزی دەبن و بە چاوی نزم و گومان سەیری منداڵەکانی تر دەکەن، سەرەڕای ئەوەش ئەو لەخۆبایی بوون و لووت بەرزییەیان لە خشتەیان دەبەن و دوورنییە لەوانەکانیاندا سەرکەوتوو نەبن لەبەر ئەوەی وا تێگەیشتوون کە زۆر ئاسانەو پێویست بە خوێندنەوەیان ناکات، بێگومان ئەم بۆچوونەیان هەڵەیەو بابەت چەند ئاسان بێت، دەبێت خۆیانی بۆ ئامادە بکەن و پێش تاقیکردنەوە بیخوێننەوە، بەڵگەش لەم بارەیەوە زۆرەو لاپەڕەکانی مێژووش پڕن لەناوی ئەو بلیمەت و زانایانەی کە لە قۆناغەکانی خوێندن دەرنەچوون یان تووشی گرفت بوون.

٣) منداڵی بلیمەت و بەهرەمەند زۆر پرسیار دەکات و دیاردەکان تاووتوێ دەکات، بەڵام بەداخەوە زۆر لە مامۆستایان و باوکان و دایکان زوو لەو هەموو پرسیارکردنەیان وەڕس دەبن و دوورنیە بیان شکێننەوەو تەریقیان بکەنەوە یان سەرزەنشتیان بکەن کە ئەوەش دەبێتە هۆی دڵتەنگی و خەم و خەفەت و بێزارکردنی ئەو منداڵە زیرەك و بلیمەتانەو دوور نییە لە ئەنجامدا فێری زۆر ڕەفتارو هەڵس و کەوتی نابەجێ ببن، ئینجا ئەگەر بمانەوێت منداڵە بلیمەت و بەهرەمەندەکانمان لەو گرفت و ڕەفتارە نابەجێیانە دووربن، ئەوا زۆر گرنگە کە قوتابخانەو دامەزراوی تایبەتیان بۆ بکرێتەوەو ژینگەو بارودۆخی گونجاو بۆ تەقاندنەوەو پەروەردەکردنی بەهرەو تواناکانیان بڕەخسێنرێت، بۆ ئەوەی ئێمەش لە داهاتوودا وەك زۆربەی وڵاتانی جیهان کەسانی داهێنەرو زاناو ناودارمان هەبێت و خزمەتی وڵاتەکەیان بکەن.

بەلام لە کۆمەڵەی دووهەم ڕاستەوخۆ جینەکان نابنە هۆی گواستنەوەی بیرکۆلی و دواکەوتنی ژیری، بەلکو ئەو جیناتانە (Genes) دەبنە هۆی دروست کردنی هەندێک کەم و کورتی لە کۆئەندامی دەماری ناوەندی (الجهاز العصبي المركزي)و کارو چالاکی هەندێك لە گلاندەکان، دوای ئەوە نارێکی و کارو چالاکیەکانی کۆئەندامی دەماری ناوەندی و گلاندەکان دەبنە هۆی بیرکۆلی و دواکەوتنی ژیری، واتە لەم حاڵەتەدا جیناتەکان ناڕاستەوخۆ منداڵ تووشی بیرکۆلی دەکەن، لە گرنگترین ئەو حاڵەتانەش ئەمانەی لای خوارەوەن:-

**کەم و کورتی لە پێکهاتەی مۆخ:-**

لەم حاڵەتەدا جۆرە جینێك دەبێتە هۆی دروست کردنی کەم و کورتی لە شێوەو بونیادی پێك هاتەی مۆخ کە ناتوانێت وەك مۆخی ئاسایی بەکاری خۆی هەڵبستێت، لە ئاکامیشدا منداڵ تووشی بیرکۆلی و دواکەوتنی ژیری دەبێت، ئەم حاڵەتەش بە ئەوەدا دەناسرێتەوە کە کاسەی سەر بەشێوەیەکی نائاسایی گەشە دەکات، ئیتر یان زۆر گەورە دەبێت (كبر الدماغ) (macrocephalic) یان بچووك (microcephalic) بەلام ئەمەش ئەوە ناگەیەنێ کە هەر کەسێك کاسەی سەری نا ئاسایی بوو ئیتر تووشی بیرکۆلی دەبێت، چونکە هەندێك کەس هەن کە کەللەی سەر یان زۆر گەورەیە یان زۆر بچووکە بەلام تووشی بیرکۆلی نەبوون، لەبەر ئەوەی بیرکۆلیەکە پەیوەستە بە ڕێژەی لەناوچوون و لە کارکەوتنی مۆخی ئەو کەسە نەك بە تەنها شێوەی کاسەی سەری.

**شێواندن و تێك چوونی پێك هاتەی خانەکانی مێشك (cellular Dysplasia):-**

ئەم جۆرە شێواندنەش لەڕێگەی جیناتی تایبەتیەوە دروست دەبێت واتە ئەو جۆرە جینە دەبێتە هۆی شلەژان و تێك دانی پێك هاتەو کاری هەندێك لە خانەکانی مێشك و ناهێڵن بە کاری ئاسایی خۆیان هەستن کە ئەمەش دەبێتە هۆی تووش بوون بە بیرکۆلی و دواکەوتنی ژیری.

**فاكتەری (R.H):-**

مەبەست لە (RH) یەكێكە لە پێك هاتەكانی خوێن، بۆیە ناونرا (RH) چونكە یەكەم جار لە خوێنی جۆرە مەیمونێك دۆزرایەوە كە ناوی (Rhesus monkey) بوو، ئیتر هەردوو پیتی یەكەم (RH) لەو ناوەوە وەرگیرا. وەك دەركەوتووە كە (٨٦٪)ی مرۆڤ ئەو پێك هاتەیە لە خوێنیاندا هەیە بۆیە ناو دەبرێن بە (RH+) بەلام (١٤٪)ی مرۆڤ ئەو پێك هاتەیە لە خوێنیاندا نییە بۆیە بە(RH -)ناو دەبرێن، ئینجا ئەگەر بێت و ئەو پێك هاتەیە لە باوكەوە بۆ منداڵەكەی بگوێزرێتەوە (RH+) بەلام دایكی منداڵەكە (RH -) بێت ئەو كاتە خانەكانی خوێنی منداڵ بە تەواوی گەشە ناكەن و كاریگەری خراپی بەسەر ژیان و پێك هاتەی مێشكی منداڵەوە دەبێت و زۆرجار منداڵ تووشی بیركۆڵی و دواكەوتنی ژیری دەكات. لەبەرئەوە زۆر پێویستە كە كورو كچ پێش ژن هێنان و شووكردن پشكنینی خوێنی خۆیان بكەن بۆ دڵنیا بوون لە پێك هاتەی خوێنەكانیان و ڕوونەدانی ئەو حاڵەتە.

**ب) تێك چوون و شلەژانی پرۆسەی میتاپۆلیزم (عملية الأيض) (metabolic Disorders):-**

لەم كاتانەدا منداڵ بیركۆڵیەكەی لە ڕێگەی جیناتەوە بۆ ناگوێزرێتەوە بەڵكو لە ئەنجامی تێك چوونی پرۆسەی میتابۆلیزم (بینا كردن و تێك دان) منداڵ تووشی بیركۆڵی و دواكەوتنی ژیری دەبێت، كە ئەم تێك چوونەش دەبێتە هۆی ئەوەی كە وەك پێویست ئەنزیم و هۆرمۆن و پرۆتین و كاربۆهیدرات و چەوری و ڤیتامین بۆ خانەو شانەكانی لەش (بەتایبەتیش مێشك) نەڕوات و دواجاریش وەك پێویست گەشە نەكات و منداڵ تووشی بیركۆڵی ببێت. بێگومان ئەم حاڵەتەش تا ڕادەیەك پەیوەندی بە قەڵەمبازی جیناتەوە هەیە (الطفرة في الجينات) (Gene mutation) هەیە كە دەبێتە هۆی نەمان یان دیارنەمانی یەكێك لە ئەنزیم و ڕەگەزەكانی خۆراك لە خوێندا:-

ج). ئەو حاڵەتانەی لەو بڕوایەدان کە لەوانەیە بە هۆی هۆکاری بۆماوەوە بێت:-

هەندێك حاڵەت لە بیرکۆڵان تاوەکو ئێستا هیچ هۆکارێکی دیاری کراوی نییەو نەتوانراوە بخرێتە یەکێك لە خانەکانی هۆکارەکانی بیرکۆڵان. لەبەرئەوە وا پێش بینی دەکرێت کە هۆکاری سەرەکی ئەو حاڵەتانە بۆ ماوەیی نەزانراوە، ئەویش لەبەرئەوەی زیاتر لە حاڵەتێك لەیەك خێزاندا هەیەو لە بەرەبابێکدا زیاتر لە جارێك دووبارە بۆتەوە.

کەواتە دەتوانین بڵێین کە هەندێك جار بیرکۆڵی لە ڕێگەی جیناتی تایبەتیەوە بۆ منداڵان دەگوێزرێتەوە، کە ئەمەش دەکەوێتە خانەی بۆماوەوە (وراثة)، بەڵام هەندێك جاری تر ناڕاستەوخۆ جینی تایبەتی هەیە کە دەبێتە هۆی بیرکۆڵی بەڵام ناتوانرێت بخرێتە خانەی بۆماوەوە، لەبەرئەوەی لەم کاتەدا هیچ جینێك خاسیەتی بیرکۆڵی ناگوێزێتەوە، بەڵام ناڕاستەوخۆ دەبێتە هۆی دروست کردنی کەم و کورتی لە کۆئەندامی دەماری ناوەندی و گلاندەکان، ئەو کەم و کورتیەش دەبێتە هۆی دروست کردنی بیرکۆڵی، هەندێك حاڵەتیش تا ئێستا نازانرێت لەبەرچی منداڵ تووشی بیرکۆڵی دەبێت، گومان هەیە کە هۆی بۆماوە بێت بەڵام هەر گومانەو ناتوانرێت جەخت لەسەر هۆکاری بۆماوە بکرێت.

(٢) هۆکارەکانی کاتی دووگیانی:-

هەندێك هۆکاری تر کە هیچ پەیوەندیان بە جیناتەوە نییە دەبنە هۆی بیرکۆڵی و دواکەوتنی ژیری، لەوانە تووش بوون بە نەخۆشی پەتای وەك سیفلس (زهری) یان سورێژەی ئەڵمانی (Rubella) لەکاتی دووگیانی. هەروەها تووش بوونی کۆرپەلە بە نەخۆشی زەردهەڵگەڕانی مۆخ (الصفراء المخية) (Kenicterus) هەروەها تێك چوونی کاروچالاکیەکانی هەندێك لە کوێرە گلاندەکان (الغدد الصماء).

**دووهەم/ هۆکارەکانی کاتی لەدایک بوون:-**

هەندێک جار منداڵ لە ئەنجامی هەندێک هۆکارەوە کە لەکاتی لەدایک بوون ڕوودەدەن، تووشی بیرکۆڵی و دواکەوتنی ژیری دەبێت، بۆ نموونە ئەگەر لەکاتی لەدایک بوون کاری نەشتەرگەری بۆئافرەتی دووگیان بکرێت و لەکاتی نەشتەرگەریەکە کەرەستەو ئامێری پزیشکی بەرسەری منداڵەکە بکەوێت یان بەزەحمەت منداڵەکە لە منداڵدانی دایک بێتە دەرەوە، یان پەتکە ناوك لە ملی منداڵەکە بگیرێ و بۆماوەیەکی کەم ئۆکسجین بۆ منداڵەکە نەچێت، یان منداڵەکە بەسەردا بکەوێتە سەر زەوی یان شتێکی ڕەق، یان مامان و کەسی نەزان لەکاتی منداڵ بوون ئازاری منداڵ بدەن و نەزانن مامەڵەی ڕاستی لەگەڵ بکەن ... تاد، سەرجەم ئەو هۆکارانە دەبنە هۆی لەناوچوون و باش گەشەنەکردنی هەندێك لە خانەکانی مێشك یان زیان گەیاندن بە کۆئەندامی دەماری ناوەندی منداڵەکەو دواجار تووشی دواکەوتنی ژیری و بیرکۆڵی دەکەن.

**سێ هەم/ هۆکارەکانی دوای لەدایک بوون:-**

دەرئەنجامی توێژینەوە زانستیەکان ئاماژە بۆ ئەوە دەکەن کە هەندێك ڕووداو و کارەسات و نەخۆشی دوای لەدایک بوون منداڵ تووشی بیرکۆڵی و دواکەوتنی ژیری دەکەن و دەبنە هۆی لەناو چوونی ژمارەیەك لە خانەکانی مێشك، لەوانە (سوور هەڵگەڕانی کۆئەندامی دەماری ناوەندی، بەتایبەتی سور هەڵگەڕان و هەوکردنی (السحائي) (meningitis) هەروەها هەوکردنی مێشك، یان تووش بوون بەتای (قرمزی) (الحمي القرمزیة) (scarle fever) یان زیانە لاوەکیەکانی سورێژە (الحصبة) یان ڕووداوی ئوتومبیل و شەڕو کوشتار کە دەبێتە هۆی زیان پێ گەیاندنی مێشك و لەناو بردنی خانەکانی مێشك.

## چوارەم/ هۆكارە دیاری نەكراوەكان:-

هەندێك منداڵ تووشی دواكەوتنی ژیری و بیركۆڵی دەبن، بەڵام هۆكارەكانی نازانرێت، بۆ نموونە هەندێك ئامار ئاماژە بۆئەوە دەكات كە (٣٥٪)ی حاڵەتەكانی بیركۆڵی تائێستاش بە تەواوی هۆكارەكانی نەزانراوەو ناتوانرێت بگەڕێنرێتەوە بۆ هۆكاری زانراوو دیاری كراو، لەبەر ئەوە لە ژێر خانەی ئەو حاڵەتانەی كە هۆكارەكانی نەزانراوەو دیاری نەكراوە پۆلێن دەكرێ (الشیخ وعبد الغفار، ١٩٦٦، ص٣٧ –٤٤).

ئینجا بۆئەوەی ژمارەی منداڵانی بیركۆڵ لە كۆمەڵگاكەمان بەرەو زیادبوون نەڕوات، پێویستە دایك و باوك و مامۆستاو توێژەری كۆمەڵایەتی و دەروونی و پزیشكەكان ڕەچاوی ئەو هۆكارانەی سەرەوە بكەن و تادەتوانن دایك و باوك وكەسانی تر هوشیار بكەنەوە بۆئەوەی منداڵ بەبیركۆڵی لە دایك نەبێت، بەتایبەتیش هۆكارەكانی (RH)، خواردنی خراپ، دووركەوتنەوە لە بەكارهێنانی هەندێك داوو دەرمانی زیان بەخش لەكاتی دووگیانی و هۆكارەكانی لەكاتی لەدایك بوون و ڕووداوو نەخۆشی و كارەساتەكان ... تاد. چونكە دەركەوتووە تا ڕێژەی خوێندەواری و هۆشیاری تاكەكانی كۆمەڵ بەرز بێت و دایكان و باوكان شارەزاییان دەربارەی ئەو هۆكارانەی سەرەوە هەبێت ئەوا ڕێژەی تووش بووان بە بیركۆڵی كەم دەبێتەوە، بەڵام ڕێژەی منداڵی بیركۆڵ و دواكەوتوی ژیری لە كۆمەڵگا دوا كەوتووەكاندا زۆر زیاترە ئەگەر بەراوورد بكرێت بە كۆمەڵگا پێش كەوتووەكان، ئەوەش لەبەر كەمی هوشیاری و زانیاری دەربارەی ئەو هۆكارانەی سەرەوەو گرنگی نەدان پێیان.

## منداڵی بەهرەمەندو بلیمەتیش گرفت دروست دەکات

لەکۆنەوە زیاتر گرنگی بە منداڵی بیرکۆڵ و دەبەنگ و گێل دراوەو کەمتر بیر لە منداڵانی بلیمەت و بەهرەمەند کراوەتەوە. ئەویش زیاتر بۆ ئەوە بووە، کە منداڵی بیرکۆڵ گرفت و کێشەی جۆراوجۆریان بۆ خێزان و قوتابخانەو کۆمەڵ دروست کردووە بەڵام منداڵانی بەهرەمەندو بلیمەت کێشەو گرفت دروست ناکەن. هەرچەندە بە ڕواڵەت ئەم بۆچوونە ڕاستە، بەڵام لە ناوەرۆکدا هەڵەیە.

ڕاستە بە ئاسانی هەست بە گیروگرفتەکانی منداڵانی دواکەوتووی ژیری دەکەین و دەبینین لە قوتابخانە دەرناچن و کەم و کورتی لە توانستی عەقلی و زمانیاندا هەیەو لە پەیوەندییە کۆمەڵایەتییەکاندا سەرکەوتوونین کەچی منداڵانی بەهرەمەندو بلیمەت بەو شێوەیە نین، ئەمە تەنها دیوێکی ڕاستیەکانە، بەڵام ئەگەر بەووردی سەیری باری دەروونی منداڵانی بەهرەمەندو بلیمەت بکەین، ئەوا دەگەینە ئەو ڕاستیەی کە منداڵانی بەهرەمەندو بلیمەتیش گیروگرفت بۆخۆیان و کۆمەڵەکەیان دروست دەکەن.

**لە گرنگترین ئەو گیروگرفتانەی کە ڕووبەڕووی منداڵانی بلیمەت و بەهرەمەند دەبنەوە، ئەمانەی لای خوارەوەن:-**

١) کاتێك منداڵانی بلیمەت و بەهرەمەند هەمان بەرنامەو پرۆگرامی منداڵانی ئاسایی دەخوێنن و شان بەشانی ئەوان لەیەك پۆلدا دادەنیشن، ئەوا دوای ماوەیەکی کەم تووشی بێزاری و وەڕس بوون و هەڵچوون و گرژی دەروونی دەبن. لەبەرئەوەی ئەوان زۆر بەئاسانی لەو بەرنامەو پرۆگرامانە دەگەن و زۆر جاریش هەر خۆیان دەیانزانن، ئینجا لەبەرئەوەی ئەو بەرنامانە بۆ ئاستی ژیری ئەوان دانەنراوەو سووك و ئاسانن، بۆیە تووشی بێزاری و وەڕس بوون دەبن و نازانن چۆن لەو بێزاری و وەڕس بوونە ڕزگاریان بێت. جاری وا هەیە دەنگە دەنگ و ئاژاوە دروست دەکەن یان ناچنە ناو پۆلەوە بە بیانووی ئەوەی کە هەمووی دەزانن.

بێگومان دروست کردنی دەنگە دەنگ و نەچوونە ناو پۆل لەبەرژەوەندی منداڵی بەهرەمەندو بلیمەت نییەو گیروگرفتی لەگەڵ بەڕێوەبەرو مامۆستاکان بۆ دروست دەکەن. بەڵام ئەگەر بەرنامەو پرۆگرامەکان لەو ئاستەدا بوونایە کە حەزوو ئارەزووی ئەو منداڵانەی تێر بکردایەو ناچاری بکردنایە کە هەوڵی هەرس کردن و تێگەیشتنی بوونایە، ئەو کاتە ئەو جۆرە منداڵانە تووشی بێزاری و وەڕس بوون نەدەبوون و ئەوەندەش کاتی زیادیان نەدەبوو کە بۆ دەنگە دەنگ و ڕەفتاری نابەجێ تەرخانی بکەن.

٢) هەندێك لە منداڵانی بلیمەت و بەهرەمەند لە ئەنجامی ئەو بەهرەو زیرەکیەی کە هەیانە تووشی لە خۆبایی بوون و لووت بەرزی دەبن و بە چاوی نزم و گومان سەیری منداڵەکانی تر دەکەن، سەرەڕای ئەوەش ئەو لەخۆبایی بوون و لووت بەرزییەیان لە خشتەیان دەبەن و دوورنییە لەوانەکانیاندا سەرکەوتوو نەبن لەبەر ئەوەی وا تێگەیشتوون کە زۆر ئاسانەو پێویست بە خوێندنەوەیان ناکات، بێگومان ئەم بۆچوونەیان هەڵەیەو بابەت چەند ئاسان بێت، دەبێت خۆیانی بۆ ئامادە بکەن و پێش تاقیکردنەوە بیخوێننەوە، بەڵگەش لەم بارەیەوە زۆرەو لاپەڕەکانی مێژووش پڕن لەناوی ئەو بلیمەت و زانایانەی کە لە قۆناغەکانی خوێندن دەرنەچوون یان تووشی گرفت بوون.

٣) منداڵی بلیمەت و بەهرەمەند زۆر پرسیار دەکات و دیاردەکان تاووتوێ دەکات، بەڵام بەداخەوە زۆر لە مامۆستایان و باوکان و دایکان زوو لەو هەموو پرسیارکردنەیان وەڕس دەبن و دوورنیە بیان شکێننەوەو تەریقیان بکەنەوە یان سەرزەنشتیان بکەن کە ئەوەش دەبێتە هۆی دڵتەنگی و خەم و خەفەت و بێزارکردنی ئەو منداڵە زیرەك و بلیمەتانەو دوور نییە لە ئەنجامدا فێری زۆر ڕەفتارو هەڵس و کەوتی نابەجێ بن، ئینجا ئەگەر بمانەوێت منداڵە بلیمەت و بەهرەمەندەکانمان لەو گرفت و ڕەفتارە نابەجێیانە دووربن، ئەوا زۆر گرنگە کە قوتابخانەو دامەزراوی تایبەتیان بۆ بکرێتەوەو ژینگەو بارودۆخی گونجاو بۆ تەقاندنەوەو پەروەردەکردنی بەهرەو تواناکانیان برەخسێنرێت، بۆ ئەوەی ئێمەش لە داهاتوودا وەك زۆربەی وڵاتانی جیهان کەسانی داهێنەرو زاناو ناودارمان هەبێت و خزمەتی وڵاتەکەیان بکەن.

## گەشە پێكردنی چەمكەكان لە قۆناغی باخچەی ساوایان

چەمكەكان ( المفاهيم ) و فێربوونیان گرنگی خۆیان لە ژیانی منداڵدا هەیەو دەبن بە یارمەتیدەر بۆ گەشەكردنی عەقڵیان، لەبەرئەوە ئەركی هەموو لایەكە بەتایبەتی دایك و باوك و مامۆستا كە هەوڵی گەشە پێكردنیان بدەن. قۆناغی پێش چوونە قوتابخانە بە تایبەتی تەمەنی چوار ساڵان و پێنج ساڵان كاتێكی زۆر باشە بۆ گەشە پێكردنی چەمكەكانی وەك ( ژمارەكان، بارستایی، كێش، گەورە، بچووك، شێوەكان، بوونەوەرەكان، ئاراستەكان... تاد ).

منداڵ لەم قۆناغەدا زۆر حەز بە تاووتوێكردن و مامەڵەكردن و زانینی شتە یەكسان و جیاوازو كۆمەڵەو ژمارەو شێوەو بارستاییە جیاجیاكان دەكات، بەردەوام لەهەوڵی تاقیكردنەوەی شتەكانی چواردەوریدایە، ئینجا زۆر پێویستە ئێمەی گەورە ئەو حەزو ئارەزووی تاووتوێكردن و تاقیكردنەوەی شتەكانی بقۆزینەوەو بۆ فێركردنی چەمكەكان بەكاری بهێنین. بۆ نموونە منداڵ لەم تەمەنەدا حەز دەكات فێری ژمارەكان ببێت و شتەكانی چواردەوری بژمێرێ، كەواتە ئێمە چ لەماڵەوە یان لە باخچەی ساوایان دەتوانین ئەو حەزەی بۆ تێر بكەین و یارمەتی گەشەكردنی بیركاری بدەین. ئەویش لەڕێگەی ڕاهێنانی لەسەر ژماردنی شتەكانی ناوماڵ و باخچەی ساوایان، بۆ نموونە لەبەرچاوی منداڵەكە ژمارەی خوشك و براكانی یان قاپ و قاچاغ و پەرداخ یان كورسی و مێزەكان یان گلۆپەكان، یان یارییەكانی بژمێرەو دواتر داوا لە منداڵەكە بكە ئەویش وەك تۆ یەك لەدوای یەك شتەكانی بژمێرێ. ئەگەر هەڵەی كرد بۆی ڕاست بكەرەوە. باشتر وایە لەیەكەوە هەتا دەی فێر بكرێت، ئەگەر حەزو توانای زیاتری هەبوو، دەتوانرێت ژمارەی زیاتری فێر بكرێت، بەڵام نابێت بەزۆر بەڵكو دەبێت بەئارەزووی منداڵەكە بێت و زۆر لەسەرخۆش بێت.

لەلایەكی ترەوە منداڵ حەز بەزانینی زۆرو كەم و بەش و هەموو نیوەو ... تاد دەكات، كەواتە دایك و باوك و مامۆستا دەتوانن لەڕێگەی چالاكییەكانی ڕۆژانەوە منداڵ فێری ئەو چەمكانە بكەن، بۆ نموونە لەكاتی چا یان شیر یان ناو خواردنەوەدا دەتوانین منداڵ فێری

مانای نیو پەرداخ، نیو پیاڵە یان یەک پیاڵە یان چای زۆر، شیری زۆر، چای کەم، شیری کەم، .. تاد، بکەین کە دووبارەکردنەوەی ئەو چالاکییانە وا لەمنداڵ دەکات کە فێری مانای نیوە یان زۆر یان کەم ببێت. هەروەها دەتوانرێت لەڕێگەی لەت و کەرت کردنی نان و پەنیرو سەموون و پرتەقاڵ و سێوو میوەکانی تر، منداڵ فێری مانای (لەت، نیو، چارەك، دوویەش، سێ بەش، وەك یەك، زۆرتر، کەمتر، چواربەش ... تاد)، بکرێت، کە سەرجەم ئەو چالاکییانەو فێربوونی مانای ئەو چەمکانە دەبن بە بنەمایەکی پتەو بۆ گەشە پێکردنی عەقڵی منداڵ و سەرکەوتنی لەبواری بیرکاری و خوێندن و فێربووندا.

هەروەها لەڕێگەی بەکارهێنانی ڕاستەو مەترو بست و پێوە، دەتوانرێت منداڵ فێری پێوانە کردنی شتەکان بکرێت. بۆ نموونە، دەتوانین لەبەرچاوی منداڵ بە پێ یان بە دەست یان بە ڕاستە یان بە مەتر کاشی و دیوارو بەرزی و نزمی کورسی و ڕاخەرو باخچەی ناوماڵ یان باخچەی ساوایان بپێوین ودواتر داوا لەمنداڵ بکەین کە ئەویش وەك ئێمە دووری و بەرزی و نزمی ئەو شتانە پێوانە بکات. کە بێگومان لەڕێگەی ئەو چالاکیانەشەوە فێری مانای پێوانەکردنی (دووری، بەرزی، نزمی، لایەك، دوولا، سێ لا، چوار لا، ئەستووری) دەبێت، کە ئەو چالاکییانەش دەبنە هۆی زیاتر گەشەکردنی عەقڵی منداڵ.

منداڵ هەر لەم قۆناغەدا توانای فێربوونی مانای (زۆر، کەم، گەورەتر، بچووکتر، زۆرتر، کەمتر)ی هەیە. لەبەرئەوە دەبێت لەڕێگای چالاکییەکانی وەك (ناوکردنە ناو پەرداخ یان پیاڵە یان قاپ و قاچاغ، یان لم و خۆڵ کردنە ناو سەتڵ و قاپ)، منداڵ فێری مانای زۆر وکەم و زۆرتر و کەمتر بکەین. بۆ نموونە دەتوانین منداڵ فێری ئەوە بکەین کە پەرداخ لە پیاڵە ئاو زیاتر دەگرێت، لە پیاڵەش گەورەترە، سەتڵ لە قاپ ئاو زیاتر دەگرێت و لەویش گەورەترە، قاپی گەورە لە قاپی بچکۆلە ئاو زیاتر دەگرێ ... تاد.

قۆناغی پێش قوتابخانە کاتێکی لەبارو گونجاوە بۆ فێربوونی چەمکی (کێش) (وزن) دەتوانین لەڕێگەی هەڵگرتن، گواستنەوەو بەرزکردنەوەو دانانی شتەکانی ناوماڵ و باخچەی ساوایان منداڵ فێری مانای (قورس، سووك، سووکتر، یەکسان) بکەین، هەروەها

زۆرباشە ئەگەر لەڕێگەی پارەی ڕۆژانەو كڕین و فرۆشتنی سەوزەو میوەو كەل و پەلەكانی ناومانەوە، منداڵ فێری مانای پارەو نرخی (٥٠دینار، ٢٥٠ دینار، ١٠٠٠ دینار ... تاد) بكەین.

قۆناغی منداڵی، مانای قۆناغی یاریكردن و هەڵبەزو دابەزو سەربەستیە، واتە دەتوانرێت لەڕێگەی یاریكردن و هەڵبەزو دابەزەوە منداڵ لەم قۆناغەدا فێری زۆر چەمك بكرێت. كەواتە ئەركی سەرەكی دایك و باوك و مامۆستایە كە لەناو خێزان و باخچەی ساوایان بواری گونجاو بۆ یاریكردنی منداڵ بڕەخسێنن، بۆ ئەوەی لەڕێگەیەوە فێری مانای چەمكەكان ببێت. بۆ نموونە ئەگەر لەناو ماڵ یان باخچەی ساوایان حەوزی ئاوی دروستكراو لە چیمەنتۆ یان پلاستیك هەبێت و منداڵ تاقیكردنەوەو یاری پێبكات، ئەوا مانای زۆر لە چەمكەكان فێر دەبێت. كاتێك منداڵ یاری بەئاو دەكات، فێری خاسیەت و سوودو قازانجەكانی ئاو دەبێت، فێری ئەوە دەبێت كە هەندێك شتی وەك (تەختە، كاغەز) سەر ئاو دەكەون، بەلاّم هەندێك شتی وەك (ئاسن، بەرد، ... تاد) ژێر وئاو دەكەون هەروەها فێری ئەوە دەبێت كە شت لەناو ئاو سووك دەبێت یان لەڕێگەی ماتۆڕو پەمپەوە، ئاو بۆ بەرزی فڕێ دەدرێت.

كاتێك منداڵ بەكاغەز كۆلارە یان فڕۆكەیەك دروست دەكات و بۆ ئاسمان هەڵیدەدات و یاری پێدەكات. دەگاتە ئەو بڕوایەی كە هەوا شتەكان دەجووڵێنێ، یان كاتێك بەسووكی هەناسە دەدات یان بۆ ماوەیەكی كەم هەناسە نادات، ئەو كاتە گرنگی هەوای بۆ ژیانی مرۆڤ بۆ ڕوون دەبێتەوە. سەرەڕای ئەوەش كاتێك منداڵ یاری بە سەیارەو پانكەو گڵۆپی منداڵان دەكات و پاتری بۆ كاركردنیان بەكار دەهێنێ، فێری مانای گرنگی پاتری و كارەبا بۆ جووڵاندن و گەرم كردن و ڕووناككردنەوەی شتەكان دەبێت.

كەواتە كاتێك منداڵ یاری بەقاپ و قاچاغ و بۆری و یارییە پلاستیكیەكانی ناوماڵ دەكات، شارەزایی زۆر دەربارەی (نەرم، ڕەق، ئەستوور، باریك، تەنك، گەرم، سارد، زۆر، كەم، قورس، سووك، نزم، بەرز، قووڵ ... تاد) پەیدا دەكات. كە سەرجەم ئەو زانیاری و

شارمزایییانە بۆ ژیانی داهاتووی و سەرکەوتنی لەبواری خوێندن و فێربووندا پێویستن. بۆ نموونە کاتێک جۆرەها یاری ڕەنگاو ڕەنگ و هەمەشێوە لەبەردەم منداڵ دادەنرێ و منداڵ بەئارەزووی خۆی یارییان پێدەکات، ئەو کاتە لەمیانەی تاوو توێکردن و یاریکردن بەو شتانە فێری ماناى چەمکەکانی (سێگۆشە، چوارگۆشە، بازنە، لاتەریب، ڕەنگەکان، لوولەك، درێژ، کورت، ... تاد) دەبێت و سەرجەم ئەو زانیاریانە دەبن بە بنەمایەکی پتەو بۆ سەرکەوتن لەبواری بیرکاری و ئەندازەو جەبر لە قۆناغەکانی خوێندندا.

ب لەبەرئەوە زۆر گرنگە کە سوود لە قۆناغی پێش چوونە قوتابخانە وەربگرین و پێداویستی و یارییە گرنگەکان بۆ منداڵەکانمان دابین بکەین و لەسەر یاریکردن و تاووتوێکردنیان هانیان بدەین و لە هەمان کاتیشدا دەبێت ئەو دیاردەو چەمکانەیان بۆ ڕوون بکەینەوەو بەپێی تواناش وەلامی پرسیارەکانیان بدەینەوە. دەرئەنجامی زۆر لەتوێژینەوەکانی ئەم بوارەش ئاماژە بۆ ئەوە دەکات کە بەردەوام (ئەو منداڵانەی لەو خێزان و باخچەی ساوایانەوە دێن کە پێش هاتنە قوتابخانە بە باشی پەروەردەکراون و جۆرەها یاری و کەل و پەلیان بۆ دابین کراوەو بەردەوام وەلامی پرسیارەکانیان دراوەتەوە) زیرەکترو بەتواناترن لەو منداڵانەی کە بەو شێوەیە پەروەردە نەکراون.

کەواتە دایك و باوك و مامۆستای بەڕێز، بەردەوام هەوڵبدە، بەپێی توانا یاری و کەل و پەلی و پێداویستیە گرنگەکانی تر بۆ منداڵەکانتان دابین بکەن و ژینگە و دەوروبەرەکەیان بەو کەل و پەلانە دەوڵەمەند بکەن و گەشە بەهەستەوەرەکانی (بینین، بیستن، بۆنکردن، تام و چێژکردن، دەست لێدان)ی منداڵەکانتان بکەن، سەربەستی پێویستیان بدەنێ و لەسەر شکاندنی یارییەکان لێیان مەدەن و سووکایەتیان پێ مەکەن، لەبەرئەوەی سەربەستی و هەست کردن بە ئاسایش و دڵنیایی و ڕێزگرتن و بڕوا بەخۆ بوون باشترین فاکتەرن بۆ گەشەکردنی عەقلی و داهێنان لەبوارە جیاجیاکانی ژیان، هەروەها دەبێت هاوکاری و پەیوەندییەکی بەتین لەنێوان باخچەی ساوایان و خێزاندا هەبێت، هەریەکەیان کاری ئەویتر تەواو بکات، بەلام ئەگەر بوار نەبوو منداڵ بنێردرێتە باخچەی

ساوایان ئەوا زۆر پێویستە دایك و باوك هەوڵبدەن هەندێك لەویاری و کەل و پەل و چالاکییە گرنگانە بۆ منداڵەکانیان دابین بکەن، بۆئەوەی بەباشی سوود لە قۆناغی پێش چوونە قوتابخانە وەربگیرێت و ببێت بە بناغە بۆ قۆناغەکانی تر.

## شەڕو ناخۆشی منداڵان

ڕۆژانە گوێبیستی شەڕو ئاژاوەی منداڵان دەبین و بەداخەوە هەندێك جار ناخۆشی نێوان منداڵان دەبێت بە شەڕی گەورەکان. ئێمەی گەورە پێویستە چەند ڕاستیەك هەیە بیزانین، ئەویش ئەوەیە کە جیهانی منداڵان جیهانێکی پاك و بێگەردەو دوورە لە هەموو ڕق و کینەو دڵپیسی و دوو ڕوویی گەورەکان و ئەگەر شەڕیش بکەن ئەوە کاتییەو پاش ماوەیەکی زۆر کەم کۆتایی دێت و منداڵەکان هەموو شتێکیان بیر دەچێتەوەو دووبارە دەچنەوە لای یەکتری، وەك ئەوەی هیچ شتێك ڕووی نەدابێت. لەلایەکی تریشەوە هەموو گیان و جەستەی منداڵ جووڵەو چالاکییەو پێویستی بە هەڵبەزو دابەزو ڕاکردن هەیە، کە لەئەنجامی ئەو هەڵبەزو چالاکیانەوە منداڵان بەریەکتری دەکەون و بەربەست و ڕێگر بۆ یەکتری دروست دەکەن کە ئەمەش دەبێتە هۆی دڵزیزکردن و پێکدادان.

هەروەها منداڵ (بەتایبەتیش بچووکەکان) خۆپەرستەو خەوو خەیاڵی تەنها تێرکردنی حەزوو ئارەزووەکانیەتی و گەرەکیەتی کە هەموو شتێك بۆ خۆی بێت و بەشی هیچ کەسی تری لێنەدات. لەلایەکی تریشەوە لە ئەنجامی ئاڵۆز بوونی ژیان و قەرەباڵغی شارەکان ڕووبەری باخچەو شوێنە گشتیەکان کەم بوونەتەوە و تەنانەت حەوشەو ژمارەی ژووری ماڵەکانیش زۆر بچووك بوونەتەوە کە ئەمەش بۆتە هۆی ئەوەی کە منداڵان زیاتر لە جاران بەریەك بکەون و بەکۆمەڵ یاری بکەن، بێگومان لە ئەنجامی ئەوەشەوە ڕووبەڕووی یەکتری دەبنەوەو کێشمەو بگرەو بەردەی زۆر بۆ یەکتری دروست دەکەن.

ژمارەی منداڵانی زۆربەی خێزانەکانیش لە شارو شوێنە قەرەباڵغەکان بەرەو کەمی دەڕۆن ئەگەر بەراورد بکرێن بە خێزانی دەیەها ساڵ پێش ئێستا. زۆربەی خێزانەکانی ئێستاش بە تەنها دەژین و وەك جاران لەگەڵ باپیرو نەنك و خاڵ و مام و خزم و کەس

نازین، كە ئەمەش بۆتە هۆی ئەوەی ئەو دووسیّ منداڵەی ناو یەك خێزان زوو زوو رووبەرووی یەكتری ببنەوەو رق و كینەی خۆیان بە یەكتری برێژن بە پێچەوانەی جاران كە ژمارەی منداڵان زۆر بوون و بواری خاڵی كردنەوەی رق و كینەكان بەرفراوانتر بوو بەسەر زۆربەی منداڵاندا دابەش دەبوون و بە كەمی ئاراستەی یەك منداڵ دەكرا. هەروەها ئێستا كەل وپەل و پێداویستی منداڵان زیاتر بووەو هەریەكەی چەند یاری و جۆرە كەل و پەلێكی پێیەو دەبێتە هۆی وورووژاندنی حەزوو ئارەزووی منداڵانی ترو جوڵاندنی پاڵنەری موڵكداری و خۆپەرستی و دوا جاریش بەریەك كەوتن و پەلاماردانی كەل و پەلی یەكتری، نابێت ئەوەشمان لەیاد بچێت كە منداڵانی ئەمڕۆ زیاتر لە منداڵانی جاران ڕووبەڕووی گیروگرفت و كەمی سەربەستی كۆمەڵایەتی دەبنەوە.

كەواتە لە ئەنجامی ئەو هۆكارانەی سەرەوە زۆرجار منداڵانی گەڕەك و دراوسیّ و یەك جێگا لەگەڵ یەكتریدا تێك دەچن و دەبێت بەشەڕیان، هەتا ئێرە كارەكە ئاساییە و لەگەڵ جیهانی منداڵدا گونجاوە، بەڵام ئەوەی ئاسایی نییە، ئەوەیە كە هەندێك جار گەورەكان تێكەڵ بە ناخۆشی منداڵان دەبن و ئەوانیش دەبن بە لایەنێك و كێشەكە گەورەو ئاڵۆز دەكەن.

ئینجا ئەگەر بمانەوێت ناخۆشی و دەنگە دەنگی منداڵان لە سنووری ئاسایی خۆیاندا بن، ئەوە نابێت بە هیچ شێوەیەك گەورەكان لەسەر منداڵان بكەنەوەو دەنگە دەنگ لەگەڵ دایك و باوك و منداڵەكانی تر بكەن بەڵكو باشترین رێگا چارە ئەوەیە كە ڕێنمایی و ئامۆژگاری منداڵان بكرێت و شوێنی گونجاو بۆ چالاكی و یارییەكان دابین بكرێت و بە هاوكاری دایك و باوكەكانی تر هەوڵی چارەسەری گیرو گرفتەكانیان بدەن.

بەهەمان شێوە منداڵانی یەك خێزان كە خوشك و برای یەكترین زوو زوو لەگەڵ یەكتریدا شەڕیان دەبێت. ئەمە مانای ئەوە نیە كە ڕقیان لەیەكترییە، بەڵكو لە ئەنجامی ململانێ و بەریەك كەوتن و حەزكردن بە دەست بەسەرداگرتنی كەل و پەلەكانی خوشك یان براكەیدا دروست دەبێت و دوای ماوەیەك نامێنێ، بەڵام بەداخەوە هەندێك دایك و باوك

بابەتەکە گەورە دەکەن و وادەزانن تەنها منداڵانی ئەوان شەڕخوازن و دوورنییە بکەونە گیانی منداڵەکانیان (بەتایبەتیش گەورەکان)و بێ بەزەییانە ئازاریان بدەن، باشترین ڕێگاچارە ئەوەیە کە هەوڵی زانینی هۆی ئەو شەڕکردنەیان بدەن و دواتریش چارەسەری بکەن و پێویستە ئەوەش بزانن کە هەموو منداڵان شەڕو هات و هاوار دەکەن و کارێکی ئاساییەو دوای ماوەیەك کە گەورە دەبن بەرەو نەمان دەچن و لەو شەڕو پێکدادانانە ڕزگاریان دەبێت.

## منداڵانی یەك خێزانیش شەڕ دەکەن

شەڕو ئاژاوەی منداڵان کارێکی ئاساییەو خێزان نییە منداڵەکانی شەڕ لەگەڵ یەکتریدا نەکەن، چونکە لەناو خۆیاندا کێ بڕکێی یەکتری و غیرە دەکەن و دواجاریش بەیەکتریدا دەکێشن و دوای ماوەیەك ئاشت دەبنەوەو دەگەڕێنەوە دۆخی یەکەمجار، پاش کەمێك یاری و پێکەوە کارکردن دووبارە دەکەونەوە سەرو گوێلاکی یەکتری و دواتریش ئاشت دەبنەوە. بەم شێوەیە ئەم سوڕی یاری کردن و شەڕ کردن و ئاشت بوونەوەو دووبارە یاری کردن و شەڕکردن و ئاشتبوونەوە لەهەموو خێزانێکدا هەیەو نابێت دایك و باوك بەسەرەڕۆیی و بەدڕەوشتیان لەقەڵەم بدەن، لەبەرئەوەی بەشێکن لەسروشت و جیهانی منداڵان.

لەناو هەموو خێزانێکدا منداڵە گەورەکان هەوڵدەدەن خۆیان بەسەر منداڵە بچووکەکان و کوڕەکان خۆیان بەسەر کچەکاندا بسەپێنن، هەروەها منداڵە زیرەك و سەرکەوتووەکان گاڵتە بەمنداڵە تەمبەڵ و سەرنەکەوتووەکان دەکەن، هەندێك جاریش منداڵەکان لەناو خۆیاندا ناوو ناتۆرەو قسەی ناشیرین بۆ یەکتری دەدۆزنەوەو باسی باڵاو دەم و چاوو پرچ و قەڵەوی و لاوازی یەکتری دەکەن و دواجار دەبێت بەناخۆشیان. زۆرجاریش دایك و باوك خۆیان بەرپرسیارن لەدروست کردنی شەڕو ئاژاوەی نێوان منداڵەکان، بۆ نموونە گرنگی بە یەکێك لە منداڵەکانیان دەدەن و ئازدار بەخێوی دەکەن و منداڵەکانی تریان پشت گوێ دەخەن، کە ئەمەش دەبێتە هۆی ئەوەی کە منداڵەکانی تر

ڕقیان لەو ئازارە بێت و بەهەموویان گەلە كۆمەكی لێبكەن و داخی دڵی خۆیانی پێبڕێژن. بەڵام ئەگەر ئەو دایك و باوكە بەیەك چاو سەیری هەموو منداڵەكانیان بكردایە ئەو كاتەش ئەو جۆرە ڕق و كینەیە لەنێوان منداڵەكانیاندا دروست نەدەبوو.

ڕاستیەكی تریش هەیە پێویستە هەموومان بیزانین ئەویش ئەوەیە كە شەڕو ناخۆشی منداڵان فاكتەرێكی گرنگە بۆ سەلماندنی خودو كۆنترۆڵ كردنی دیاردەكانی ژیان و زانینی ماف و ئەرك و پێداویستیەكانی كەسانی تر، واتە منداڵ لەڕێگەی شەڕكردن و زەوت كردنی یاری و كەل و پەلی منداڵانی ترەوە فێری مانای یەكسانی و دادوەری و ڕێزگرتنی مافی كەسانی تر دەبێت و دایكان و باوكان و مامۆستایان دەتوانن ئەو شەڕو ناخۆشیانەی نێوان منداڵەكان بقۆزنەوەو لەمیانەیانەوە منداڵەكانیان پەروەردە بكەن و ئەوەیان بۆ ڕوون بكەنەوە كە هەندێك شت مافی ئەو نییە و موڵكی كەسانی ترەو نابێت دەست درێژی بكرێتە سەریان، هەروەها چۆن ئەو پێی ناخۆشە كە قسەی پێبگوترێ و دەست درێژی بكرێتە سەری بەو شێوەیەش كەسانی تر پێیان ناخۆشە كە دەست درێژی بكرێتە سەریان و ئازاریان بدرێت.

هەروەها زۆر گرنگە كە دایكان و باوكان بەشەڕو ناخۆشی نێوان منداڵەكانیان هەڵنەچن و داخی دڵی خۆیان بە منداڵەكان نەڕێژن. لەبەرئەوەی زۆرجار شەڕو ئاژاوەی نێوان منداڵەكان دەبنە هۆی وەڕس كردنی دایك و باوك و خەو لێزڕانیان. واتە لێدان و سوكایەتی پێكردنی منداڵەكان لەسەر شەڕ كردنیان قورەكە زیاتر خەست دەكاتەوە، بەڵكو لەجیاتی ئەوە دەبێت بەدوای فاكتەرو پاڵنەری سەرەكی ئەو شەڕو ناخۆشیانەیاندا بگەڕێن و چارەسەری گونجاویان بۆ بدۆزنەوە، چونكە هەندێك جار شەڕو ناخۆشیەكان لەسنووری ئاسایی خۆیان دەردەچن و بەڵگەن بۆنەوەی ئەو جۆرە منداڵانە لەسۆزو خۆشەویستی بێبەشن یان هەست بە كەمی دەكەن یان هەست بە چەوساندنەوەو ناهەقی دەكەن و لەئەنجامیەوە ئەو شەڕو ئاژاوانە دەكەن. تەنها ڕێگەش بۆ نەهێشتنی ئەو شەڕو ئاژاوانە تێركردنی پێداویستیە دەروونیەكانی منداڵەكانە لە پێشەوەی هەموشیان (خۆشەویستی و هەست كردن بەدڵنیاییە).

## منداڵی لاسارو سەرەڕۆ کێیە؟

لەڕاستیدا جیاکردنەوەی منداڵی ئاسایی لە منداڵی نا ئاسایی کارێکی ئاسان نییە. لەبەر ئەوەی تاوەکو ئێستا هێڵ و سنوورێکی دیاریکراوو ئاشکرا لە نێوان ئەو دوو جۆرە منداڵەدا نین، سەرەڕای ئەوەش پێوەرو کۆمەڵێك نیشانەو مەرجی تایبەتی باوەڕپێکراو بۆ ناسین و دەست نیشانکردنی منداڵی لاسارو سەرەڕۆ نین، چونکە زۆربەی ئەو ڕەوشت و هەڵس و کەوتانەی کە لەلای منداڵی نا ئاسایی هەن لەلای منداڵی ئاسایش هەن. واتە جیاوازی لەبڕو ڕێژەی ئەو هەڵس و کەوت و و خاسیەتانەیە نەك جۆری. ئینجا لەبەرئەوە کارێکی ئاسان نییە کە سنوورو هێڵێکی دیاریکراو لە نێوان ئەو دوو جۆرە منداڵەدا بکێشرێ، لەبەرئەوەی تاوەکو ئێستا خاڵێکی دیاری کراو وەك پێوەر بۆئەوەی ئەگەر منداڵ لەو خاڵە لایدا ئیتر ڕەوشت و هەڵس و کەوتەکانی دەکەوێتە خانەی منداڵی نا ئاسایی، نییە.

لەهەمان کاتدا گرفتێکی تر ڕووبەڕووی دەروونزان و پەروەردیاران دەبێتەوە ئەویش ئەوەیە زۆرجار هەڵس و کەوت و سەرەڕۆیی منداڵ ڕەنگ دانەوەی ئەو ژینگەو بارودۆخە خراپەیە کە تیایدا دەژی، واتە کەم و کورتی و نوقستانییەکە بۆ باوك و دایك و مامۆستاو کەسانی تری چواردەوری منداڵ دەگەڕێنەوەو ئەوان ئاسایی نین و جۆری مامەڵەو پەروەردەکەیان هەڵەیە، بۆیە منداڵ بەو شێوەیە هەڵس و کەوت دەکات، هەر لەبەرئەوەشە هەندێك لە زانایان لەوباوەڕەدان کە دایك و باوك و مامۆستاو کۆمەڵگای نەخۆش و لاسارو سەرەڕۆ هەن نەك منداڵی نەخۆش و لاسارو سەرەڕۆ. سەرەڕای ئەو فاکتەرو گرفتانەی سەرەوەش، تا ڕادەیەك لەڕێگەی ئەم خاڵانەی خوارەوە دەتوانرێت دەست نیشانی منداڵی لاسارو سەرەڕۆ بکرێت:-

١) کاتێك جۆری پەروەردەکردن لەسەر بنەمای ڕاست و دروست دەبێت، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا هەندێك منداڵ وەڵامدانەوەی پێویستیان بۆئەو جۆرە پەروەردەیە نابێت و بە

پێچەوانەوە ڕێگای چەوت و نادروست دەگرن (درۆ، دزی، سەرەڕۆیی، شەڕخوازی... تاد) ئەو کاتە تا ڕادەیەك دەتوانرێت بەو جۆرە منداڵانە بگوترێت منداڵانی لاسارو سەرەڕۆ.

٢) هەندێك منداڵ هەر لە منداڵیەوە هەندێك ڕەوشت و خاسیەتی دیاریکراو دەبن بە بەشێك لە کەسایەتی و باری دەروونیان و بەردەوام گیروگرفت بۆ خۆیان و دەوروبەریان دروست دەکەن، ئالەم کاتەشدا بەو جۆرە منداڵانە دەگوترێ منداڵانی لاسارو سەرەڕۆ، بۆنموونە هەر لەمنداڵیەوە بەبەردەوامی خۆیان لە قوتابخانە دەدزنەوەو حەز لەخوێندن ناکەن و ئازاری کەسانی تر دەدەن و هیچ ئیش و کارێکی پێویست ناکەن و زۆربەی کات پشت بەکەسانی تر دەبەستن و پیس و چەپەڵ و کەمتەرخەمن و لە پەیوەندییە کۆمەڵایەتیەکانیان سەرکەوتوو نابن و زۆرجار هەڵەدەکەن و دوای هەڵەکانیشیان پەشیمان نابنەوەو چەندجاری تریش دووبارەیان دەکەنەوە.

٣). پێویستە ئەو لاساری و سەرەڕۆییەی لەئەنجامی هۆکاری بۆماوەیی و کەم و کورتی عەقڵیەوە نەبێت، واتە هەندێك منداڵ دواکەوتنی ژیرییان هەیەو هەر لە منداڵیەوە بیرکۆڵن، ئەو بیرکۆڵیە وایان لێدەکات کە هەندێك هەڵس و کەوتی نابەجێ و هەڵە بکەن، ئەوەك بە ئیرادەو ویستی خۆیان پەنای بۆ بەرن.

## هۆکارەکانی لاساری و سەرەڕۆیی منداڵ

زۆربەی زانایان لەسەرئەوەن کۆکن کە هۆکاری ژینگەیی (پەروەردەی هەڵە، نەبوونی و هەژاری) توندوتیژی دایك و باوك و مامۆستا تێك چوونی شیرازەی خێزان ... تاد)پاڵنەری سەرەکی لاساریی و سەرەڕۆیی زۆربەی منداڵانن. بەشێوەیەکی گشتی ئەم خاڵانەی خوارەوە بەگرنگترین هۆکارەکانی لاساری و سەرەڕۆیی منداڵ دادەنرێن.

## هەست کردن بەکەمی:-

هەندێك منداڵ لەئەنجامی ( پەروەردەی هەڵەو جیاوازی کردن و نەبوونی دادوەری لە مامەڵەداو لێدان و سوکایەتی پێکردنی ) تووشی هەست کردن بەکەمی دەبێت، ئینجا ئەو هەست کردن بەکەمیە دەبێت بە فاکتەری سەرەکی و پاڵنەر بۆ کردنی هەندێك کاروچالاکی سەرەڕۆیی، بەمەبەستی پڕکردنەوەی ئەو هەست کردن بەکەمیە.

## تۆڵە سەندنەوە:-

هەرچ کاتێك منداڵ ئەو هەست و سۆزەی لەلا دروست بوو کە کەسێکی بێزراو پشتگوێ خراوەو مافەکانی پێشێل کراوە، ئەو کاتە دوورنییە کە پەنا بۆ لاساری و سەرەڕۆیی ببات بۆئەوەی بە هەرچ شێوەیەك بێت تۆڵەی خۆی بکاتەوەو زیان بەو کەسانە بگەیەنێ کە ئازاریان پێ گەیاندووە. ئینجا ئەگەر نەیتوانی ڕاستەوخۆ ئەو ڕق و کینەو تووڕەییەی ئاڕاستەی ئەو کەس و لایەنانە بکات کە تووشی ئەو ئازارو بێبەش بوونەیان کردووە، ئەو کاتە ئاراستەی دام و دەزگاو تاکەکانی کۆمەڵی دەکات و تۆڵەی خۆی لە ئەوان دەکاتەوە.

## هەست کردن بە ترس و نائارامی:-

جاری واهەیە منداڵ لەئەنجامی ترس و نائارامی و دڵەڕاوکێوە پەنا بۆ بەکارهێنانی هێزو پاڵەوانبازی و لاساری و سەرەڕۆیی دەبات. بۆئەوەی ئەولاساری و سەرەڕۆییەی بێت بە ڕووپۆش و پەردە بۆشاردنەوەی ئەو ترس و نائارامیەی.

## نەبوونی پلەو پایەو گرنگی:-

ئەگەر بێت و خێزان و قوتابخانە و دام ودەزگا کۆمەلایەتیەکانی تر، نەتوانن ژینگەی گونجاوو لەبار بۆ منداڵ بخولقێنن و منداڵ هەستی بە گرنگی و بوونی خۆی

ئەکرد، ئەوا دوورنیە کە هەوڵبدات بەڕێگەی نائاسایی و سەرەڕۆیی (دزی، پاڵەوانبازی و هەڕەشە و لێدان) پلەو پایەو گرنگی بۆ خۆی دروست بکات و سەرنجی هاوڕێ و منداڵان و کەسانی تر بۆلای خۆی ڕابکێشێ.

## دەست نەکەوتنی تام و چێژوخۆشی:-

منداڵ دەبێت لەڕێگەی یاریکردن و چالاکی و ڕێزگرتن و خۆشەویستی دایك و باوك و مامۆستاوە هەست بەتام و چێژو خۆشی ژیان بکات، بەڵام ئەگەر لەڕێگەی ئاسایی سروشتیەوە ئەو تام و چێژو خۆشیەی دەست نەکەوت، ئەوا دوورنییە کە پەنا بۆ شێوازو ڕەوشتی نائاسایی ببات و لەڕێگەیانەوە هەست بە تام و چێژو خۆشی بکات.

ئینجا ئەگەر بمانەوێت منداڵەکانمان تووشی سەرەڕۆیی ولاساری نەبن. ئەوا زۆر پێویستە ڕەچاوی ئەو خاڵ وڕاستیانەی سەرەوە بکەین و پێداویستیە گرنگەکانی منداڵ دابین بکەین.

# شەڕخوازی منداڵان

لەو ڕۆژەوەی مرۆڤایەتی و بوونەوەر سەری هەڵداوە، شەڕخوازی و توندوتیژیش وەك دیاردەیەکی (دەروونی – کۆمەڵایەتی) هاوشانی بووەو وەك سێبەر لەگەڵیدا بووەو لەهیچ قۆناغ و سەردەمێکدا لێی جیانەبۆتەوە واتە گیانی توندوتیژی و شەڕخوازی بەشێکە لە سروشتی مرۆڤایەتی و وەك ئامادە باشیەك هەر لەکاتی لەدایك بوونەوە لەتەکیایەتی و هەتا هەتایە لەناخیدا دەمێنێتەوە، بەڵام مەرج نییە ئەو ئامادە باشیە لەهەڵس و کەوتی شەڕخوازانەدا بەرجەستە ببێت چونکە پێداویستی بە ژینگەو بارودۆخی گونجاو هەیە بۆ دەرکەوتن و گەشەکردنی.

توندوتیژی و سەرەڕۆیی بەرێژەیەکی گونجاو پێویستە بۆ مرۆڤ، چونکە لەڕێگەیەوە مرۆڤ دەتوانێت بەسەر دیاردەکانی ژیاندا زاڵ بێت و خۆی لەگەڵیاندا بگونجێنێت و پارێزگاری لەخودی خۆی بکات، هەر ئەو توندوتیژی و سەرەڕۆییەی مرۆڤە کە بۆتە هۆی زاڵ بوون بەسەر ژینگەی سروشتی و دروست کردنی ڕێگەوبان و تونێل و دەستەمۆکردنی زۆر ئاژەڵی کێوی و کۆنترۆڵ کردنی لافاوو دیاردە سروشتیەکانی تر، بەڵام کاتێك توندوتیژی لەسنووری ئاسایی خۆی دەردەچێت و بەردەوام دووبارە دەبێتەوەو زیان بە کۆمەڵ و دام و دەزگاکانی دەگەیەنێت، ئەو کاتە دەبێت بە دیاردەیەکی دزێوو ناکۆمەڵایەتی و پێویستی بە چارەسەر کردن دەبێت.

**پێناسە:-**

مەبەست لە شەڕخوازی (العدوان) (aggression) ئەو هەڵس و کەوت و بیرکردنەوانەیە کە بە مەبەستی ئازاردانی (خود) یان (کەسانی تر) و کەل و پەلەکانیان بەکاردەهێنرێت و ئەو کەسەی کە ئەو هەڵس وکەوتە شەڕخوازیە دەکات ئامانجی سەرەکی زیان پێ گەیاندن و تێك شکاندن و کاولکردنە، ئیتر ئەو هەڵس و کەوتە جەستەیی (لێدان، سوتاندن، کوشتن) بێت یان گفتی (جنێوو هەڕەشە) دەکەوێتە خانەی دەست درێژی و شەڕخوازی.

**شێوازەکانی شەڕخوازی:-**

**منداڵی شەڕخواز بە دوو شێوازی سەرەکی گوزارشت لە شەڕخوازییەکەی دەکات کە بریتین لە:-**

**ڕاستەوخۆ:-**

واتە ئەو منداڵە ڕاستەوخۆ توندوتیژی و شەڕخوازییەکەی ئاڕاستەی کەسانی تر دەکات و ئازاریان دەدات ئەویش لەڕێگەی لێدان و جنێودان و هەڕەشە لێکردن و شکاندنی کەل و پەلەکان و سوتاندنیان.

**ناڕاستەوخۆ:-**

منداڵ کاتێك لەبەر هەرچ هۆیەك بێت ئەگەر نەیتوانی ڕاستەوخۆ کینەو شەڕخوازیەکەی ئاڕاستەی ئەو کەسە بکات کە ڕقی لێ یەتی، ئەوا ناچار پەنا بۆ شێوازی ناڕاستەوخۆ دەبات و لەڕێگەی (دزی کردن، درۆهەڵبەستن، مانگرتن لە خواردن، گۆشەگیری و دوورە پەرێزی ... تاد) تۆڵەی خۆی لەبەرانبەرەکەی دەکاتەوە. بۆنموونە :- ئەگەر ئازاد ڕقی لە هیوا بێت و توانای ئەوەی هەبێت کە ئازاری بدات، ئەوە ڕاستەوخۆ ئەو ڕق و کینەو توندوتیژیەی خۆی ئاڕاستەی دەکات، ئیتر لەڕێگەی لێدانی هیواوە بێت یان جنێو پێدان و هەڕەشە لێکردنەوە بێت، ئەوا ئازاد ئازاری هیوا دەدات، بەڵام ئەگەر ئازاد بەهیوای نەوێرا لەبەر ئەوەی لەئەو گەورەتر بوو یان پشت و پەنای هەبوو، ئەوا ئەو کاتە ئازاد بە شێوەیەکی ناڕاستەوخۆ لەڕێگەی دزی لێکردن یان درۆ هەڵبەستن یان دوورکەوتنەوەو قسە لەگەڵ نەکردنی هیواوە دەیەوێت ئازاری بدات، چونکە بە حیسابی ئازاد ئەگەر شتێکی لە هیوا دزی ئەوا هیوا خەفەت دەخوات و تووشی ئازار دەبێت.

**هۆکارەکانی شەڕخوازی:-**

منداڵانی هەموو جیهان هەر لەکاتی لەدایك بوونەوە خاوەنی ئامادەباشی توندوتیژی و شەڕخوازین، بەڵام ژمارەیەکی کەمیان دەبن بە کەسانی شەڕخوازو لاسارو سەرکێش و زۆربەی زۆری منداڵانی تر کەسانی ئاسایی دەبن و نابن بە مرۆڤی شەڕخواز کەواتە دەبێت کۆمەڵێك هۆکاری کۆمەڵایەتی و ئابووری و دەروونی و جەستەیی هەبن کەوا لەو منداڵانە دەکەن ببن بەکەسانی لاسارو سەرکێش و شەڕخواز. دەرئەنجامی زۆربەی توێژینەوەکانی ئەم بوارە ئاماژە بۆ ئەم هۆکارانەی خوارەوە دەکەن کە دەبنە هۆی دروست بوونی هەڵس و کەوتی شەڕخوازانەو گەشە پێکردن و وروژاندنی ئامادەباشی شەڕخوازی:-

**لاساییکردنەوە:-**

زۆر لە منداڵان ڕەوشتی شەڕخوازی لەڕێگەی لاسایکردنەوەی هەڵس و کەوتی کەسانی چواردەوریانەوە فێردەبن، واتە کاتێك باوك و دایك و مامۆستا و کەسانی تری چواردەوری منداڵ توندو تیژو لاسارو سەرەڕۆ دەبن و ئازاری کەسانی تر دەدەن، ئەوا دوور نییە کە منداڵەکانیان لاسایی ئەو توندوتیژی و شەڕخوازیەیان بکەنەوەو ئەوانیش وەك گەورەکانیان هەڵس و کەوتیان شەڕخوازانە بێت، هەروەها ئامرازەکانی ڕاگەیاندنیش ڕۆڵی سلبی دەگێڕن لەکاتی پێش کەشکردنی بەرنامەو پرۆگرامی خوێن ڕشتن و شەڕخوازی، چونکە کاریگەری خراپی لەسەرباری دەروونی بینەر دەبێت بەتایبەتیش منداڵ و هەرزەکار، لەهەموو ئامرازەکانی ڕاگەیاندنیش ترسناکتر تەلەفزیۆن و سینەمایە.(Berk, ٢٠٠٣, P:٦٢٠).

**پەروەردەی هەڵە:-**

بەکارهێنانی توندوتیژی بەردەوام لەگەڵ منداڵ و لێدان و هەڕەشەلێکردنی لەناو خێزان و قوتابخانەو بەرەلاکردن و لێنەپرسینەوەیان بەخراپترین و هەڵەترین شێوازی

پەروەردە دادەنرێت، بەداخەوە هەندێك لەدایكان وباوكان و مامۆستایان كاتێك منداڵ هەڵەیەك دەكات بەردەوام پەنا بۆ سزاو لێدان و توندوتیژی دەبەن، كە بێگومان ئەم جۆرە مامەڵەیە گیانی ڕق و كینەو شەڕخوازی لەناخی منداڵدا سەوز دەكات، چونكە كاتێك لە منداڵ دەدرێت و بەردەوام ئازار دەدرێت ئەوا تووشی خەم و خەفەت و ئازار دەبێت و بەچاوی سووك سەیری خۆی دەكات و بۆچوونێكی هەڵەی دەربارەی ژیان و كەسانی چواردەوری لەلا دروست دەبێت، ئیتر لەو حاڵەتەدا یان پەنا بۆ تۆڵە سەندنەوە دەبات یان گۆشەگیری و دوورەپەرێزی و خۆخواردنەوە هەڵدەبژێرێ، كە هەردوو ڕێگاكە هەڵەن و زیانی گەورە بە باری دەروونی منداڵ دەگەیەنن، ئینجا مەرج نیە تۆڵە سەندنەوەی منداڵەكە لەو كەسە بێت كە ئازاری داوە، چونكە منداڵ ناتوانێت پەلاماری دایك و باوك و مامۆستا و كەسە گەورەكانی تر بداتەوە لەبەرئەوە بە ناچاری ڕێچكەو ئاراستەی دەست درێژی و شەڕخوازییەكەی دەگۆڕێ و ڕووبەڕووی كەسانی بچووك و بێ دەسەلاتی دەكاتەوە.

بۆ نموونە ئەگەر برای لە خۆی بچووكتری هەبێت ئەوا تۆڵەی خۆی لەو دەكاتەوە بەڵام ئەگەر براو خوشكی بچووكی نەبوو ئەوا لە منداڵانی دراوسێ یان ئاژەڵ و كەڵ و پەل و باڵندەی بەستەزمان تۆڵەی خۆی دەكاتەوەو داخی دڵی خۆی بە ئەوان دەڕێژێ. هەروەها چاو لێپۆشین و لێنەپرسینەوەی منداڵ و سزانەدانی لەسەر كاری خراپ و سەركێشی و لاسارییەكانی، دەبێتە هۆی زیادكرنی ڕێژەی هەڵس و كەوتی شەڕخوازی بەڵام ئەگەر منداڵ بزانێت كە لەسەر شەڕخوازی و لاسارییەكەی سزا دەدرێت ئەوا ئەو كاتە كەمتر پەنا بۆ توندوتیژی و لاساری دەبات.

## هاندان:-

بەداخەوە زۆرجار هەندێك لە دایك و باوكان هانی منداڵەكانیان لەسەر ڕەوشتی شەڕخوازی دەدەن و هەندێك جاریش پاداشتیان دەكەن، بۆنموونە كاتێك منداڵەكەیان لە كۆڵان شەڕ دەكات و ئازاری كەسانی تر دەدات، چاوپۆشی لێدەكەن و گلەیی و سەرزەنشت و

ئامۆژگاری دروستیان ناکەن، بەڵکو بە پێچەوانەوە کاتێك لە کۆڵان منداڵێك لە منداڵەکەی دەدات ئەوا هانی منداڵەکەی خۆی دەدات کە بچێت تۆڵەی خۆی بکاتەوەو دەست درێژی بکاتە سەری لە جیاتی ئەوەی کە ڕێنمایی هەردوو منداڵەکە بکات و ئاشتیان بکاتەوەو لەگەڵ منداڵەکەی تر بە هێمنی چارەسەری ئەو گرفتە بکەن.

بەربەست و ڕێگر:-

منداڵ کۆمەڵێك پێداویستی فسیۆلۆژی و دەروونی و کۆمەڵایەتی گرنگی هەیەو بەردەوام لەڕێگەی چالاکیە جۆراوجۆرەکانیەوە لە هەوڵی تێرکردنیاندایە ئینجا ئەگەر بێت و خێزان و کۆمەڵ و کەسانی تری چواردەوری ڕێگرو بەربەستی لەبەردەمدا دابنێن و نەهێڵن ئامانجەکانی بێتەدی ئەوا ئەو کاتە توڕە دەبێت و دوورنییە کە پەنا بۆ توندوتیژی و شەڕخوازی ببات، بۆ نموونە کاتێك منداڵ (یاری دەکات یان نان دەخوات یان سەعی دەکات دەیەوێت لەگەڵ هاوڕێکانی بچێتە دەرەوە یان حەز بە کڕینی شتێك دەکات، یان لە ئەنجامی لەدایك بوونی منداڵێکی ترەوە لە سۆزو خۆشەویستی دایك وباوکی بێبەش دەبێت) ئەگەر لەو حاڵەتانەدا ڕێگەی لێ بگیرێ و بەربەست لەبەردەمیدا دابنرێت، ئەوا دوورنییە کە منداڵ پەنا بۆ توندوتیژی و شەڕخوازی ببات بەمەبەستی زاڵ بوون بەسەر ئەو بەربەست و ڕێگرەدا.

هەست کردن بەکەمی:-

هەندێك جار منداڵ لەئەنجامی کەم و کورتی جەستەیی یان عەقڵی لە ئەنجامی پشت گوێ خستن و بێبەش بوون لە سۆزو خۆشەویستی دایك و باوك و کەسانی نزیکی، هەست بەکەمی دەکات، ئا لەم کاتانەدا هەندێك لەو جۆرە منداڵانە پەنا بۆ دەست درێژی کردنە سەر کەسانی تر دەبەن و ئازاریان دەدەن بۆئەوەی لەڕێگەی ئەو هەڵس و کەوتەیانەوە ئەو هەست کردن بەکەمیە قەرەبوو پڕبکەنەوەو سەرنجی کەسانی چواردەور بۆ خۆیان ڕابکێشن.

## خۆپاراستن و چارەسەرکردن:-

وەك لە پێشەوە ئاماژەمان بۆ کرد توندوتیژی و شەڕخوازی بەشێکە لە سروشتی مرۆڤایەتی و بنەبڕکردنی مەحاڵەو بوونی بەڕێژەیەکی گونجاو هیچ زەرەرو زیانێك بە کەسایەتی و باری دەروونی مرۆڤ ناگەیەنێت، بەلاّم ئەوەی ئێمە لێرەدا مەبەستمانە ئەو هەڵس و کەوتە شەڕخوازییە کە بووە بە بەشێك لە کەسایەتی هەندێك منداڵ و بەردەوام دووبارە دەبێتەوەو زەرەرو زیان بە کەسانی ترو کەل و پەلیان دەگەیەنێت، لەڕاستیدا دوو جۆر دەست درێژی هەیە. جۆری یەکەم ئەوەیە کە ئاڕاستەی کەس و شوێنێکی دیاری کراو دەکرێت و مەبەست و ئامانجی تایبەتی خۆی هەیە، بۆ نموونە منداڵێك ڕقی لە منداڵێکی ترەو شەڕی پێ دەفرۆشێ و مەبەستی سەرەکی لێدان و ئازاردانیەتی. بەلاّم جۆری دووهەم ئەوەیە کە هەڕەمەکی (عشوائی)ەو ئاڕاستەو ئامانجێکی دیاری کراوی نییە، بۆنموونە منداڵی شەڕخوازی وا هەیە کە لە کۆلاّن و قوتابخانە بەردەوام ڕێگا بە منداڵانی تر دەگرێ و هەرجارەی لە یەکێکیان دەدات و کەل و پەلیان لەناو دەبات و جل و بەرگیان دەدڕێنێ و ئازاریان دەدات، دوای ماوەیەك منداڵێکی تر وای لێ دەکات و دوور نییە زۆر بەشیان نەناسێ و بۆ یەکەم جارە دەیانناسێ، ئەم جۆرە منداڵانە لە جۆری یەکەم زۆر ترسناکترن لەبەرئەوەی هەست بە گوناهو پەشیمان بوونەوە ناکەن و لەئەنجامی خراپی کارەکانیان ناترسن و پەند لە سزاو هەڵەی پێشوویان وەرناگرن ئەم جۆرەیان وەك سەگی هار خەڵکی ئازار دەدەن و بەبێ هۆ پەلاماریان دەدەن و کەسایەتیەکی سایکۆپاسی و دژ بە کۆمەڵیان هەیە و چارەسەرکردنی زۆر زەحمەتە.

<u>ئینجا بۆئەوەی ڕێژەی شەڕخوازی لەلای منداڵەکانمان کەم بکەینەوەو لەزۆر کارەساتی ناخۆش دووریان بخەینەوە ئەوا زۆر پێویستە کە ڕەچاوی ئەم خاڵانەی خوارەوە بکەین:-</u>

١- دەبێت دایك و باوك و مامۆستا و کەسانی چواردەوری منداڵ ئاشتی خوازبن و لە توندوتیژی و شەڕخوازی و ئازاردانی کەسانی تر دووربکەونەوە بۆ ئەوەی نەبن بە نموونەیەکی خراپ و شەڕخواز بۆ لاسایی کردنەوە.

٢- زۆر پێویستە پاڵەوانە شەڕخوازەکانی ناو بەرنامەو فیلم و زنجیرە تەلەفزیۆنیەکان بە سزای یاسایی بگەن و نابێت بە ئاسانی و بێ لێپرسینەوە دەرباز بن، بۆ ئەوەی بینەران (بە تایبەتیش منداڵان و هەرزەکاران) پەندیان لێ وەربگرن و لاساییان نەکەنەوە.

٣- نابێت دایك و باوك و مامۆستا بەردەوام پەنا بۆ توندوتیژی و ئازاردانی منداڵ بەرن یان پشت گوێیان بخەن و چاوپۆشی لە هەڵەو سەرەڕۆییەکانیان بکەن، بەڵکو دەبێت لەسەر کارە چاکەکانیان پاداشت بکرێن و لەسەر شەڕخوازی و لاسارییەکانیان سزاو ئازار بدرێن و کارەخراپەکانیان بۆ ڕوون بکرێتەوەو ئامۆژگاری و ڕێنمایی پێویست بکرێن.

٤- نابێت دایك و باوك و کەسانی نزیکی منداڵ لەسەر شەڕخوازی و لاساری هانبدرێن بەڵکو دەبێت خراپیەکانی لاساری و سەرەڕۆییان بۆ ڕوون بکرێتەوە.

٥- دەبێت منداڵ هەست بە سۆزو خۆشەویستی و دڵسۆزی دایك و باوك و کەسانی چواردەوری بکات، بۆئەوەی هەست بەکەمی نەکات و دوا جاریش بۆ قەرەبوو کردنی ئەو هەست کردن بەکەمیە پەنا بۆ شەڕخوازی و ئازاردانی کەسانی تر نەبات.

٦- پێویستە بواری وەرزش و چالاکیە هونەرییەکان بۆ منداڵ برەخسێندرێت تا لە ڕێگەیانەوە لە ووزەو چالاکیە زیادەکان ڕزگاری بێت، دەرئە نجامی توێژینەوەکان ئاماژە بۆ ئەوە دەکەن کە بۆکسێن و پاڵەوانبازی و زۆر چالاکی وەرزشی و هونەری تر دەبنە هۆی خاڵی کردنەوەو کەم کردنەوەی حەزوو ئارەزووی توندوتیژی و شەڕخوازی.

٧- تا دەتوانرێت دەبێت ڕێگرو بەربەستەکانی بەردەم چالاکیەکانی منداڵ کەم بکرێتەوە چونکە منداڵ زۆر حەزی بە یاری و هەڵبەزو دابەزو بە ئاکام گەیاندنی چالاکیەکانیەتی و کەمترین ئازارو بچووکترین بەربەست تووشی توندوتیژی و لاساری دەکات.

## یاخی بوونی منداڵ و هەرزەكار

زۆرجار كێشەی سەرەكی نێوان هەرزەكارو دایك و باوك و مامۆستا لەئەنجامی گوێڕایەڵی نەكردن و یاخی بوونی هەرزەكارەو ناچێتە ژێر ڕكێف و داواكانی دایك و باوك و مامۆستا، ئەمەی پێشەوە بۆچوونی زۆربەی دایك و باوك و مامۆستاكانن، بەڵام ئەگەر لەبەرانبەر ئەواندا گوێ لەڕاوبۆچوونەكانی هەرزەكارو منداڵان بگرین، بێگومان بۆچوونی تریان هەیەو لەو بڕوایەدان زۆربەی جار دایك و باوك و گەورەكانیان خۆیان دەسەپێنن و گوێ لەڕاو بۆچوونەكانیان ناگیرێ و بەچاوی نزم سەیریان دەكەن. لەڕاستیدا هەردوو بۆچوونەكان تاڕادەیەك ڕاستە بەڵام كێشەی سەرەكی ئەوەیە كە لێك تێنەگەیشتنێك لەنێوان ئەو دوو نەوەیەدا هەیەو هەریەكەیان سوورە لەسەر ڕاوبۆچوونی خۆی. واتە زۆرجار دایك و باوك و مامۆستاكان بەچاوی سووك سەیری منداڵ و هەرزەكارەكان دەكەن و دەست دەخەنە ناو كاروبارەیانەوەو بەباشی وەك پێویست گوێ لەڕاو بۆچوونەكانیان ناگرن (P:326,٢٠٠٠Bee,).

دەبێت ئێمەی گەورە ئەوە بزانین كە مەرج نیە بەردەوام منداڵەكانمان گوێ ڕایەڵی داواكارییەكانمان بن و ئێمە چیمان بوویت جێبەجێی بكەن لەبەرئەوەی ئەوانیش مرۆڤن و ڕاوبۆچوونی خۆیان هەیە، بەڵام ئەگەر یاخی بوون و گوێ ڕایەڵی نەكردنەكەیان بەردەوام بوو، لەسنووری ئاسایی خۆی دەرچوو ئەوكاتە دەبێت بەڕەفتارێكی نائاسایی دابنێین و بەدوای سەرچاوەو هۆكارەكاندا بگەڕێین.

### جۆرەكانی یاخی بوون:-

لەڕاستیدا سێ جۆر یاخی بوون هەیەو دەبێت لێكیان جیابكەینەوە كە ئەوانیش ئەمانەی لای خوارەوە:-

## بەرگری نێگەتیڤانە ( المقاومة السلبية ):-

واتەمنداڵ لەکاتی خۆیداو وەك پێویست بەدەم داواکاری و فەرمانەکانی دایك و باوك و گەورەکانەوە نایەت و ئەگەر بەگوێی گەورەکانیشی بکات ئەوا لەناچاری و بێدەسەڵاتیەو بەدڵ و گیان جێبەجێیان ناکات و زۆر بەگرژی و غەمباری و نابەدڵی وەڵام دەداتەوە، زۆرجار گۆشەگیرو دوورەپەرێز و بەگلەیی و گازەندە دەبێت.

## بەرەنگاربوونەوەی بەرواڵەت:-

واتە بەئاشکراو ڕووبەڕوو دەڵێت من ئەو کارە ناکەم و جێبەجێی ناکەم، هەروەها دوور نییە منداڵ و هەرزەکار هەڕەشە بکەن و بەخێرایی هەڵبچن و بەرگری لەڕاوبۆچوونەکانیان بکەن و لەسەر نەکردنی کارەکان سوور بن.

## یاخی بوونی پڕ لەرق و کینە:-

ئەم جۆرە یاخی بوونە بریتیە لەوەی کە منداڵ یان هەرزەکار بەپێچەوانەی ئەوەی داوای لێدەکرێت هەڵس و کەوت دەکات، بۆ نموونە ئەگەر پێی بڵێی بێدەنگ بە، ئەو زیاتر هاوار دەکات، بەڵام ئەگەر پێی بڵێی نان بخۆ ئەو مان لە نان خواردن دەگرێ. ئینجا ئەگەر بێت و منداڵ یاخی بوون بکات بەشێوازێك لەژیانی و زۆربەی جار پەنای بۆ ببات، ئەوا ئەو کاتە بەردەوام ڕووبەڕووی کێشەو گرفت دەبێتەوەو هەموو ڕاوبۆچوون و داواکاریەکانی کەسانی تر ڕەت دەکاتەوە یان لە دژیان دەوەستێت، بۆیە زۆر پێویستە چارەسەر بکرێت ( شیفر، میلمان، ٢٠٠١، ص٤٠٥-٤٠٤ ).

## هۆکارەکان:-

گومانی تێدانییە کە کۆمەڵێك هۆکار لەدوای ئەو یاخی بوون و سەرەڕۆییەی منداڵ و هەرزەکارەوەیە کەدەتوانین لەم چەند خانەی خوارەوەدا کۆیان بکەینەوە:-

١- كەمتەرخەمی و نەرم و نیانی و لێبوردنی زیاد لە پێویستی هەندێك دایك و باوك تا ئەو ڕادەیەی كە نایانەوێت بە منداڵەكانیان بڵێن (نەء) وامەكە.

٢- خۆسەپاندن و دیكتاتۆریەت و كەڵەگایی هەندێك لەدایكان و باوكان تا ئەو ڕادەیەی كە هەرچیەكیان لەمنداڵەكانیان ویست دەبێت یەكسەر بەبێ گفت و گۆو قسە لەسەر كردن جێبەجێیان بكەن، هەروەها بەردەوام خەریكی گلەیی كردن و گازاندەن و هەردەم بەگومانن و ڕەخنە دەگرن و لەهەڵس و كەوتی منداڵەكانیان ڕازی نین.

٣- ڕاڕایی و دوودڵی دایك و باوك و ڕێك نەكەوتن لەسەر یەك جۆر پەروەردە بۆ ڕەفتاری باش و خراپی منداڵەكانیان، پێوەری تایبەتی و نەگۆڕی خۆیان نییە بۆ ڕەفتاری باش و خراپی منداڵەكانیان هەر لەبەرئەوەشە كە زۆربەی منداڵانی ئەو جۆرە خێزانانە خۆیان بڕیار لەسەر ڕەوایی و ناڕەوایی و باشی و خراپی كارەكان دەدەن.

٤- شەڕو ئاژاوەو ناخۆشیەكانی ناو خێزان كە لەئەنجامی تەڵاق و لێك جیابوونەوە یان ناكۆكی نێوان ژن و مێرد یان كێشەی تایبەتیەوە دروست بوون و دەبنە هۆی ئەوەی كە دایك وباوك بەڕۆڵی سەرەكی خۆیان هەڵنەستن و منداڵەكانیان پشت گوێ بخەن.

٥- منداڵانی داهێنەرو بلیمەت و زیرەك كەمتر لەمنداڵانی تر گوێ ڕایەڵی داواكاری و فەرمانە دەرەكیەكان دەبن و زۆرجار بەپێی عەقڵیەت و مەزاجی خۆیان ڕەفتار دەكەن و سەربەخۆیی و سەرەڕۆییان زیاتر دەبێت.

٦- بێگومان ڕاوبۆچوون و ڕەفتاری دایك و باوكیش كاریگەری خۆی هەیە، بۆ نموونە ئەگەر دایك و باوك و مامۆستا ڕاوبۆچوونیان دەربارەی یاساو فەرمانبەرو پۆلیس و دام و دەزگاكانی میری خراپ بێت و ڕێزیان نەگرن ئەوا بەزۆری منداڵەكانیشیان ڕێزی یاساو فەرمانبەری دام و دەزگاكان ناگرن و جێبەجێیان ناكەن و زۆر بەكەمی ڕێزی گەورەكانیش دەگرن.

ئینجا ئەگەر بمانەوێت منداڵ و هەرزەکارەکانمان ڕێزی یاساو گەورەکان بگرن و گوێڕایەڵی ڕاو بۆچوونەکانمان بن دەبێت ڕەچاوی ئەو خاڵانەی سەرەوە بکەین و لێیان دووربکەوینەوە، واتە دەبێت پەروەردەیەکی ڕاست و دروستمان هەبێت و لەڕاڕایی و کەمتەرخەمی و دیکتاتۆریەت و کەلەگایی دووربکەوینەوەو پێش هەموو کەس ئێمە ڕێزی یاساو گەورەکان بگرین و ئەرکەکانمان جێبەجێ بکەین و لەشەڕو ئاژاوەو ناخۆشی ناو خێزان دووربکەوینەوە بۆئەوەی منداڵەکانمان بەقسەمان بکەن و یاخی نەبن.

## ڕێگاکانی خۆپاراستن:-

ئەگەر بمانەوێت منداڵەکانمان گوێ ڕایەڵ بن و لەیاخی بوون دووریان بخەینەوە ئەوا دەبێت پەیڕەوی ئەم خاڵانەی خوارەوە بکەین لەبەرئەوەی باشترین ڕێگان بۆ خۆپاراستن.

## پەیوەندییەکی پتەوو بەهێز لەگەڵ منداڵەکەت دابنێ:-

باشترین شت کە باوک بیکات ئەوەیە کە دەبێت ڕێزی منداڵەکەی بگرێت و منداڵ ئەو هەستەی لەلا دروست ببێت کە باوک و دایک و مامۆستاکانی خۆشیان دەوێ و ڕێزی دەگرن سەرەڕای ئەوەش دەبێت کاتێك بۆ منداڵەکانمان تەرخان بکەین و لەکاتی یاریکردن و کارکردن و نانخواردن لەگەڵیان بین و گوێ لەخەوو خەیاڵ و داواکارییەکانیان بگرین و چارەسەری گرفتەکانیان بکەین، ئەو کاتە منداڵەکانمان گوێ ڕایەڵ دەبن و هەرچیەکیان پێ بڵێین بە پێی توانا جێبەجێیان دەکەن.

گوێ لەڕاوبۆچوون و داواکارییەکانیان بگرەو ئەوانەی کەڕەوان بۆ منداڵ و هەرزەکارانت جێبەجێ ی بکەو ئەوانەش کەڕەوانین گفت و گۆی لەسەر بکەن، ئەو کاتە تۆش چی داوا لەمنداڵەکانت بکەیت ئەوانیش جێبەجێی دەکەن و یاخی نابن.

## کەسێکی دیکتاتۆرو داپڵۆسێنەر مەبە:-

نابێت بەزۆر شت بەسەر منداڵەکانماندا بسەپێنین، بەڵکو دەبێت لەئەنجامی گفت و گۆو ڕاگۆڕینەوەوە بێت و منداڵەکان ڕاوبۆچوونیان دەربارەیان هەبێت سەرەڕای ئەوەش دەبێت منداڵ ئازادی هەڵبژاردنی هەبێت و نەخرێتە بەردەم یەک کارو فەرمان و بواری بیرکردنەوەو هەڵبژاردنی نەبێت و بەناچاری ڕەتی بکاتەوەو لێی یاخی ببێت. بۆ نموونە کاتێک دەمانەوێت منداڵەکەمان بچێت بخەوێت یان واز لەیارییەکەی بهێنێ، نابێت یەکسەر ناچاری بکەین واز لەیارییەکە بهێنێ یان یەکسەر بچێ بخەوێ بەڵکو دەبێت دەرفەتێکی بدەینێ و بڵێین ئاگادار بە تەنها پێنج (٥) خولەک ماوە بۆ خەوتن یان بۆ یاری کردنەکەت ئالەم کاتەدا منداڵ ئامادەباشی زیاتری تێدایە بۆ گوێ ڕایەڵی و جێبەجێکردنی فەرمانەکانمان.

هەروەها ئەگەر ئەو کارو فەرمانەی کە دەمانەوێت منداڵەکانمان جێبەجێی بکات ناخۆش و کەمێک گرانە، ئەوا دەبێت بواری گازاندە کردن و گلەیی بۆ منداڵەکانمان بڕەخسێنین و بەئاسایی وەریان بگرین بۆئەوەی ببێت بەدەروازەیەک بۆ خاڵیکردنەوەی هەڵچوونەکانیان و دامرکاندنەوەیان لەجیاتی ئەوەی یاخی بن و هەر بە یەک جار کارەکە ڕەت بکەنەوەو جێبەجێی نەکەن.

## خۆت ببە بە نموونەیەکی باش بۆ منداڵەکانت:-

پێش ئەوەی داوا لە منداڵەکانت بکەی کە گوێ ڕایەڵ بن و ڕێزی گەورەکان بگرن، ئەوا دەبێت خۆت ڕێزی یاسا بگریت و پێشێلی یاسای هاتووچۆ نەکەیت و لەبەرچاوی منداڵەکانمان سووکایەتی بەپۆلیس و فەرمانبەرو پیاوانی ئاسایش نەکەین و کەمتەرخەمی لە بەجێگەیاندنی ئەرکەکانمان نەکەین، ئەو کاتەش منداڵەکانمان لەئێمەوە فێری گوێ ڕایەڵی و ڕێزگرتنی یاساو جێبەجێکردنی ئەرکەکانیان دەبن.

## تەلەفزیۆن و ڕەفتاری شەڕخوازی

هەموومان باش دەزانین، تەلەفزیۆن وەك سندوقێکی ئەفسوناوی خۆی بەناو زۆربەی ماڵەکانماندا کردووەو وەك میوانێك بەبێ ئەوەی لەدەرگا بدات بووە بەیەکێك لەئەندامەکانی خێزان، کە جاری واهەیە گرنگی و کاریگەری لەزۆر لەئەندامەکانی تر زیاترەو کاتێکی زۆری لەتەکدا بەسەر دەبەین.

تەلەفزیۆن یەکێکە لەئامڕازەکانی ڕاگەیاندن و ڕۆڵی خۆی لەپەروەردەو ڕۆشنبیر کردنی تاکەکانی کۆمەڵدا هەیە. بەڵام تەلەفزیۆن وەك تەلەفزیۆن بێجگە لەچەند پارچەو کەرەستەیەکی ئەلەکترۆنی و ماددی تر هیچی تر نیەو ماددەیەکی بێ گیان و هەستەو هیچ مەترسیەکی لەسەر باری دەروونی و پرۆسەی پێگەیاندنی تاکەکان نییە، بەڵام کاتێك مرۆڤ تەلەفزیۆن وەك کەرەستەو ئامرازێك بۆ گەیاندنی حەزوو ویست و ئامەکانی بەکاردەهێنێت، ئەو کاتە کاریگەری بەباش یان بەخراپ دەردەکەوێت. ئینجا ئەگەر بێت و ئامەو بەرنامەو پرۆگرامەکان پەروەردەیی و کۆمەڵایەتی و ڕۆشنبیری و لەخزمەتی تاکەکانی کۆمەڵدا بن، ئەو کاتە بەقازانجی بینەر تەواو دەبن، بەڵام ئەگەر بێت و بەرنامەو پرۆگرامەکان ناپەروەردەیی و شەڕخوازی بن، ئەو کاتە بێگومان بەزیانی بینەر تەواو دەبێت.

کەواتە ئەوەی باش و خراپی تەلەفزیۆن دیاری دەکات، ئامێری تەلەفزیۆن نییە، بەڵکو ئەو کەس و دەستەو تاقم و لایەنەیە کە تەلەفزیۆنەکە بەکاردەهێنێت و بەرنامەو پرۆگرامەکان دادەنێت، کەواتە تەلەفزیۆن بێ لایەنەو دەتوانین بۆ کاری خێرو شەڕیش بەکاری بهێنین. یەکێك لەو کارە شەڕانەی کە خراوەتە پاڵ تەلەفزیۆن و تارادەیەکی زۆریش وابووەو کاریگەری خراپی هەبووە، بڵاوکردنەوەی گیانی شەڕخوازییە (Konner, 1991, p: 323). بۆ دیاری کردنی کاریگەری ڕۆڵی تەلەفزیۆن و بەرنامەکانی لەسەر بڵاوکردنەوەی گیانی شەڕخوازی و هەڵس و کەوتی نابەجێ لەناو کۆمەڵدا، زۆر توێژینەوەی زانستی بە ئاکام گەیەندراوە، بەڵام دەرئەنجامی ئەو توێژینەوانە یەك

ڕێچکەیان نییەو بگرە هەندێك جار دژبەیەکیشن. بەشێوەیەکی گشتی، ئاکامی ئەو توێژینەوانە ئاماژە بۆ ئەم خاڵانەی خوارەوە دەکەن:-

هەندێك لەتوێژینەوەکان ئاماژە بۆئەوە دەکەن کە بڵاو کردنەوەی بەرنامەو پرۆگرامی شەڕخوازی و ناپەروەردەیی، دەبنە هۆی دروست کردنی گیانی شەڕخوازی و توندوتیژی و زیادکردنی ڕێژەی تاوان و لادان، بۆ ئەم مەبەستەش زۆر ئاماریان بۆ بەڵگەی ڕاستی قسەکانیان هەیەو ئاماژە بۆ ئەوە دەکەن کە ڕێژەی تاوان و دەست درێژی زیاترە لەلای ئەو منداڵ و مێردمنداڵانەی کە بەزۆری سەیری فیلم و بەرنامەو پرۆگرامی شەڕخوازی دەکەن، ئەگەر بەراوورد بکرێن بە ئەو منداڵ و مێردمنداڵانەی کە بەو شێوەیە سەیری ئەو بەرنامەو فیلم و پرۆگرامانە ناکەن. بۆ نموونە زانایانی وەك (بەندۆرا)و هاوەڵەکانی توێژینەوەی لەو جۆرەیان کردو لەیەکێك لە توێژینەوەکانیان، دوو کۆمەڵ منداڵیان هێناو، فیلمێکی شەڕخوازی و توندوتیژیان پیشانی کۆمەڵەی یەکەم دا، بەڵام کۆمەڵەی دووەم سەیری فیلمێکی پێکەنیناوی خۆشی (ترفیهی)یان دەکرد. دوای تەواو بوونی بینینی فیلمەکان، هەردوو کۆمەڵە منداڵەکانیان خستە ناو هۆڵێکی گەورەی پڕ لەیاری و کەرەستەی جیاجیا.

لەئەنجامدا دەرکەوت کەزۆربەی زۆری ئەو منداڵانەی سەیری فیلمە شەڕخوازییەکەیان کردبوو، زۆربەی ڕەفتارو هەڵس و کەوتی پاڵەوان و کەسانی ناو فیلمەکەیان دووبارە دەکردەوەو وەك ئەوان شەڕخوازو توندووتیژ بوون و بەشەق و دەست و هەڵس و کەوتی جیاجیا گوزارشتیان لەڕەفتاری شەڕخوازی و توندوتیژی دەکرد، بەتایبەتی ئەو ڕەفتارو هەڵس و کەوتانەی کەلەناو فیلمەکەدا هەبوون، بەڵام منداڵانی کۆمەڵەی دووەم زۆر زۆر بەکەمی لەو جۆرە ڕەفتارەیان هەبوو، بە پێچەوانەوە زۆربەیان وەك پاڵەوان و کەسایەتیەکانی ناو فیلمە خۆش و پێکەنیناویەکەیان دەکرد. دەرئەنجامی ئەو توێژینەوەیەو ژمارەیەکی تر لەو جۆرە توێژینەوانە وای لەو زانایانە کرد، کە بگەنە ئەو دەرئەنجام و بڕیارەی کە منداڵ و هەرزەکار (بەتایبەتی)و گەورەکان بەگشتی

لەڕێگەی بینینی فیلم و بەرنامەو پرۆگرامی شەڕخوازی و توندوتیژییەوە فێری لاساییکردنەوەی ڕەفتارو هەڵس و کەوتی پاڵەوان و کەسایەتیە شەڕخوازەکانی ناو ئەو فیلم و بەرنامەو پرۆگرامانە دەبن و لەژیانی واقیعیدا بەرجەستەی دەکەن و کەسانی شەڕخوازو توندوتیژیان لێدەردەچێت (Bandura, 1963, p:204).

هەر لەبەرئەوەشە کە پێشنیازی ئەوەیان کردووە. کە تا دەتوانرێت دەبێت لەپیشاندان و بڵاوکردنەوەی فیلم و بەرنامەو پرۆگرامی شەڕخوازی و ناپەروەردەیی دووربکەوینەوە، بۆئەوەی لەڕێگەیانەوە گیانی شەڕخوازی و توندوتیژی لەناخی منداڵ و هەرزەکارەکانماندا نەوروژێندرێ و پەرەی پێ نەدرێت. یان ئەگەر پێویستی کرد لەو جۆرە بەرنامەو پرۆگرامانە بڵاوبکرێتەوە، ئەوە دەبێت کەسایەتی و پاڵەوانە شەڕخوازەکان بەسزای یاسایی و کۆمەڵایەتی خۆیان بگەن و نەبن بە نموونە بۆ لاساییکردنەوە.

لەبەرانبەر ئەو لێکدانەوەیە، لێکدانەوەیەکی تر هەیە کە دژ بە لێکدانەوەی یەکەمەو لەو بڕوایەدایە کە بینینی فیلم و بەرنامەو پرۆگرامی توندوتیژی هیچ زیانێك بە بینەران ناگەیەنێت. بەڵکو زۆر جاریش سوودبەخشە لەبەرئەوەی دەبێت بە دەروازەیەك بۆ خاڵیکردنەوەی حەزوو ئارەزوو هەڵچوونە شەڕخوازیەکان. بەبڕوای ئەم تیۆرەو لایەنگرانی (تیۆری شیتەڵکردنەوەی دەروونی)، بینینی فلیم و بەرنامەو پرۆگرامی توندوتیژی، شەڕخوازی شاراوەو خەیاڵی زیاد دەکات بەڵام لەهەمان کاتدا دەبێتە هۆی کەمکردنەوەی شەڕخوازی دیارو ئاشکرا لەلای منداڵ، کە ئەمەش کارێکی باشەو لە قازانجی بینەرانە.

لەڕاستیدا ئەو دوو بۆچوونە هیچیان بێ کەم و کورتی نین و ڕاستیەکانیان نەپێکاوە لەبەرئەوەی زیادەڕۆییان تێدایەو ڕەچاوی زۆر فاکتەرو لایەنی تریان نەکردووە. واتە ناتوانرێت بگوترێت کە بەردەوام و لەلای هەموو کەسێك، بینینی فلیم و بەرنامەو پرۆگرامی توندوتیژی، دەبنە هۆی دروست کردنی گیانی توندوتیژی، وەك تیۆری فێربوونی کۆمەڵایەتی (بەندۆرا) بۆی دەچێت، لەهەمان کاتیشدا ناتوانین بڕوا

بەبۆچوونەکانی (شیتەڵکردنەوەی) دەروونی فرۆید و هاوەڵەکانی بهێنین و بڵێین بەردەوام و لەلای هەموو کەسێك، بینینی بەرنامەو پرۆگرامی توونودتیژی دەبنەهۆی دەروازە بۆ خاڵیکردنەوەی هەڵچوونەکان و کەم کردنەوەی ڕەفتاری توونودتیژی. ئەگەر لەژیانی واقیعی سەیری دیاردەی توونودتیژی بکەین، ئەوا دەبێت جیاوازی لەنێوان دووجۆر فێربوونی شەڕخوازی بکەین:

یەکەمیان فێربوون و وەرگرتنی گیان و حەزوو ئارەزووی شەڕخوازی و توونودتیژییە، بەڵام دووهەمیان فێربوون و پراکتیزەکردنی ڕەفتاری شەڕخوازییە لەژیانی واقیعیدا، واتە دەبێت جیاوازی لەنێوان حەزوو ئارەزووە شەڕخوازییە عەمبارکراوەکان و ئەو ڕەفتارو هەڵس و کەوتە توونودو تیژیانە بکرێت کە لەژیانی واقیعیدا دەردەبڕدرێت و ئاڕاستەی خود یان کەسان و جیهانی دەرەوە دەکرێن، کە ئەمەش دەمان گەیەنێتە ئەو دەرئەنجامەی، کەلەوانەیە بینینی فیلم و بەرنامەو پرۆگرامی توونودتیژی ببنە هۆی (فێربوون و وەرگرتنی) حەزووئارەزووی زیاتری شەڕخوازی، بەڵام ئایا دەبێتە هۆی پراکتیزە کردن و زیاد کردنی ڕەفتاری کرداری و فیعلی شەڕخوازی لەژیانی واقیعیدا؟ بێگومان وەڵام دانەوەی بە (ئا) یان (نەء) ئاسان نییەو پشت بە کۆمەڵێك فاکتەرو هۆکاری تر دەبەستێت لەوانە:-

ئایا منداڵ توانای جیاکردنەوەی نێوان دەست درێژی ڕاستەقینەو دەست درێژی خەیاڵی (ناو بەرنامەو پرۆگرامەکان)ی هەیە، ئەگەر منداڵ ئەو توانا عەقلیەی هەبوو کە جیاوازی لەنێوان شەڕی ڕاستەقینەو واقیعی لەلایەك و شەڕی خەیاڵی و دروست کراوی ناو تەلەفزیۆن بکات، ئەوا ئەگەری لاساییکردنەوەی شەڕخوازی و فێربوونی کەم دەبێت، بەڵام ئەگەر توانای ئەو جیاوازییەی نەبوو ئەوا ئەگەری فێربوونی ڕەفتاری شەڕخوازی و لاساییکردنەوەی هەڵس و کەوتی کاراکتەرو پاڵەوانە شەڕخوازەکانی ناو تەلەفزیۆن زۆر دەبێت.

ئایا منداڵ لەسەر لاسایکردنەوەو فێربوونی ڕەفتاری پاڵەوانانی تەلەفزیۆن هاندەدرێت یان سزا دەدرێت؟ ئەگەر بێت و منداڵ لەسەر لاسایکردنەوەی ڕەفتاری خراپی پاڵەوانەکان سزانەدرێت و لایەنە ناناساییەکانی بۆ ڕوون نەکرێتەوە ئەوا ئەگەری فێربوونی لاسایکردنەوەی زیاتر دەبێت، بەلام بە پێچەوانەوە کەم دەبێت.

ئەگەر منداڵ لەژینگەیەکدا بژی و ئەو ژینگەیە پڕ بێت لەدەست درێژی و شەڕخوازی و ڕێزی منداڵ و کەسانی شەڕانی بگیرێت، ئەوا ئەگەری فێربوون و لاسایکردنەوەی ڕەفتاری شەڕخوازی زیاتر دەبێت.

<u>ئینجا بۆئەوەی منداڵ و هەرزەکارەکانمان لە کاریگەری خراپی فیلم و بەرنامەو پرۆگرامە شەڕخوازییەکان بپارێزن، ئەوا دەبێت ڕەچاوی ئەم خالانەی خوارەوە بکەین:-</u>

١- تا دەکرێت هەوڵبدرێت ڕێژەی بلاوکردنەوەی فیلم و بەرنامەو پرۆگرامی توندوتیژی کەم بکرێتەوە.

٢- تا دەکرێت ئەو فیلم و بەرنامەو پرۆگرامانە بلاوبکرێتەوە (ئەگەر بلاوکرانەوە) کە پاڵەوان و کەسایەتیە شەڕخوازەکان بەسزای یاسایی و کۆمەلایەتی خۆیان دەگەن.

٣- هەوڵبدرێت منداڵ و هەرزەکار تێبگەیەندرێت، کە ئەوانەی لە تەلەفزیون و سینەما پیشان دەدرێن، خەیالی و ناواقیعین و نواندنن، بۆئەوەی توانای جیاکردنەوەی نێوان شەڕخوازی واقیعی و شەڕخوازی خەیالیان هەبێت.

٤- نابێت بەهیچ شێوەیەك منداڵ و هەرزەکارەکانمان لەسەر لاسایکردنەوەی ڕەفتاری توندوتیژی پاڵەوانانی ناو تەلەفزیۆن هانبدەین و چاوپۆشی لە هەڵەو سەرەڕۆییەکانیان بکەین.

ئەوە ماوە بلێین شەڕخوازی و توندوتیژی بەشێکە لەسروشتی مرۆڤایەتی و ڕەگ و ڕیشەی لەقوڵایی دەروونی مرۆڤدا داکوتاوەو هەزارەها ساڵەو پێش ئەوەی تەلەفزیۆنیش هەبێت، شەڕو کوشتارو شەڕخوازی هەر بووە، بەڵام وەك لەدەروئە نجامی توێژینەوەکانی ئەو بوارە دەردەکەوێت، تەلەفزیۆن یەکێکە لەو هۆکارانەی کە دەبێتە هۆی فێرکردن و بڵاوکردنەوەی گیانی شەڕخوازی و ڕەفتاری توندوتیژی، دەبا ئاگامان لێی بێت و نەهێڵین بچێتە پاڵ فاکتەرەکانی تری دروست کردنی توندوتیژی وەك (بەربەست و ڕێگر، سووکایەتی پێکردن و لێدانی منداڵ، بێبەش کردن لەسۆزو خۆشەویستی و پشت گوێ خستنی منداڵ).

## شەڕو کوشتارو منداڵ

گومانی تێدا نیە ترسناکی و شوێنەواری شەڕو کوشتار لەسەر دەروونی هەموو توێژو چینەکانی کۆمەڵ بەئاشکرا ڕەنگ دەداتەوە، بەڵام منداڵ لەبەر لاوازی و کەم توانایی و شارەزایی لەهەموویان زیاتر کاریگەری شەڕو کوشتار لەسەر کەسایەتی و ڕەوشتی دەردەکەوێت، چونکە لە قۆناغی گەشەکردندایەو هەست و سۆزی ناسکەو بەرگەی توندو تیژی ناگرێت و بچووکترین کارەسات کاری تێدەکات و شوێنەواری خۆی لەدڵ و دەروونیاندا بەجێ دەهێڵێ. شەڕەکانی ناو کوردستان بەگشتی و شەڕی ناوخۆ بەتایبەتی کارێکی خراپی کردۆتە سەر باری دەروونی منداڵانی کوردو، هەندێک جار منداڵانیش وەک گەورەکان بوون بەچەندەها گروپ و دەستەو تاقمی جیاواز جیاواز و بەئاشکرا بەنوێژی نیوەڕۆ لەئەنجامی پەروەردەی هەڵەو نالەباری ڕاگەیاندن، دوژمنایەتی یەکتری دەکەن و هەر لەئێستاوە خەریکە تۆوی ناتەبایی و ناکۆکی لەناخیاندا سەوز دەبێت.

**زۆر بە ئاشکرا دەتوانین لەژیانی منداڵانی کورددا هەست بەم شوێنەوارە خراپانەی شەڕو کوشتار بکەین و لەم بوارانەی لای خوارەوەدا ڕەنگیان داوەتەوە:-**

لەئەنجامی شەڕو ترس و گرتن و کوشتن و بۆردومانەوە زۆرجار ڕۆڵی ئاسایی دایک و باوک تێک دەچێت و ناتوانێت بەشێوەیەکی زانستی و سروشتی منداڵەکانیان پەروەردە بکەن و هەندێک جاریش لەئەنجامی خەم و خەفەت و دەمارگیرییەوە لەمامەڵەکردن لەتەک منداڵەکانیاندا توندوتیژو نائاسایی دەبن، هەروەها زۆرجار منداڵ ئەو ترس و خەم و خەفەت و دڵەڕاوکێ و گرژی و دەمارگیرییە لەسەرو سیماو دەم و چاوی دایک و باوک و مامۆستاو کەسانی چواردەوریاندا دەخوێننەوەو لەڕێگەیانەوە ئەمانیش فێری ئەو خاسیەت و سیما نائاساییانە دەبن، هەروەها هەندێک جار لەئەنجامی شەڕو کوشتارەوە هەندێک منداڵ بێ دایک و باوک و لانە دەبن و لەسۆزو خۆشەویستی و ڕێنمایی ئەوان بێ بەش دەبن و دوورنیە بەرەو هەڵدێرو سەرگەردانی و لاساریش بڕۆن.

ژینگەیەك کە پڕبێت لە شەڕو کوشتارو خوێن ڕشتن و بۆردومان، بێگومان منداڵ تووشی ترس و دڵەڕاوکێ و گرژی دەروونی و شەڕخوازی دەکات و کەسانی چواردەوری دەبن بە نموونە بۆ منداڵ و لەوانەوە فێری دەست درێژی و شەڕخوازی دەبێت و ڕۆژانە لەهەڵس و کەوتیدا ڕەنگ دەداتەوەو هەروەها بۆچوونی هەڵەو ڕەشبینانەی لا دروست دەبێت بەرانبەر ژیان و دیاردەکانی و دوورنیە لەداهاتوودا بەو شێوەیە مامەڵە لەتەك تاکەکانی ناو کۆمەڵ و دیاردەکانی ژیاندا بکات، وەنموونەش زۆرن لەو بارەیەوەو دەتوانین بەئاسانی هەستیان پێ بکەین.

بۆ نموونە ئەگەر داوا لەمنداڵانی کورد بکەین وێنەو نیگارێکمان بۆ بکێشن، ئەوا لەجیاتی وێنەی کەژو کێوو دەشت و دۆڵ و بناری کوردستان و ئاژەڵی دەستەمۆی ماڵی و دارو درەختی سەوزی بەردار، ئەوا یەکسەر وێنەی دەبابەو فڕۆکەو چەك و تەقەمەنی و کوشتن دەکێشن، چونکە بەجۆرێك لەدڵ و دەروون و مێشکیاندا چەسپیوە کە بەئاسانی ناتوانن خۆیانی لێدەرباز بکەن.

ئەگەر سەیری یارییەکانیان بکەین دەبینین پڕیەتی لەکوشتارو شەڕخوازی و ڕاونانی یەکتری و لاسایی کردنەوەی گەورەکانیان و یاریکردنی ڕۆڵی ئەوان و زۆربەی کەرەستەو ئامرازەکانی یاریکردنیشیان هەر تفەنگ و چەقۆو تیروکەوان و تەقەمەنی و دەبابەی دروستکراوەو ئاوماڵ و حەوشەو کۆلان و شەقامەکانیشیان کردووە بە سەربازگەو بەرەکانی پێشەوەی جەنگ، ئەمانە هەموویان زەنگی ترسناکن و پێویستی سەرشانی هەموو لایەکە کە بە ووردی حسابی بۆ بکات و لەڕێگەی بەرنامەو پرۆگرامی تایبەتی زانستیەوە هەوڵی نەهێشتن و سڕینەوەی ئەو شوێنەوارانە بدرێت، چونکە مانەوەی بڤەیەو کارەساتی گەورەی لەدوایە.

منداڵ بۆ گەشەکردنی ئاسایی پێداویستی بە ژینگەیەکی پڕ لە ئارام و دڵنیایی هەیە، چونکە دڵنیایی و ئارام گەورەترین پێداویستی گەشەکردنی منداڵەو بناغەیە بۆ کەسایەتی و دەروون دروستی، بەڵام بەداخەوە شەڕو کوشتار ژینگەی منداڵ دەکات بە دۆزەخ و پڕی دەکات لە هەڕەشەو کوشتن و بڕین و کاول کاری و کەلێن و دەلاقەی گەورە

دەكاتە جەستەی گەشەكردنی ئاسایی منداڵ و هەر ئەم ترس و نائارامیە منداڵ تووشی زۆر هەڵس و كەوتی نائاسایی دەكات لەوانە ترسان لە شوێنی چۆڵ و تاریك یان ناتوانێت بە تەنیا بچێت بۆ هەندێك شوێنی وەك سەرئاو، گەرماو، ژووری چۆڵ و هەوڵ دەدات لێیان دووربكەوێتەوە، هەروەها لەئەنجامی بیستنی زۆر دەنگی وەك پڕبوون و خاڵی بوونەوەی تانكی ئاو، داخستن و كردنەوەی دەرگاو پەنجەرەو دەنگی باو باران و گەردەلوول و تەقینی تایەی سەیارە تووشی خورپەو ڕاچەنین و ترس دەبن، بێ گومان بەردەوام بوونی ئەم خورپەو ڕاچەنینانە ژیانی منداڵ دەكات بەدۆزەخ و دەبن بەڕێگر لەبەردەم پشت بەخۆبەستن و سەربەخۆیی و گەشەكردنی ئاسایی كەسایەتی منداڵدا.

زۆرجار ئەو ترس و دڵەڕاوكێ و بێ ئارامیە لەهەڵس و كەوتی منداڵدا بەئاشكرا ڕەنگ دەداتەوە لەوانە خەولێزڕان، بینینی خەونی ترسناك (كابوس)، هاواركردن لەشەودا، دواكەوتن لەخوێندن، هەندێك جووڵەو هەڵس و كەوتی دەمارگیرانە ... هتد. دەرئەنجامی توێژینەوەی زانایان (ئەلوك، ١٩٤٥) لەبەریتانیا (برودین، ١٩٤٣) لە فنلەندا (میلگرام و میلگرام، ١٩٦٧) و (وایف، ١٩٧٣) لە ئیسرائیل و (یقطین، ١٩٧٧) لەلوبنان ئاماژە بۆ بوونی ئەو سیفات و شوێنەوارە خراپانەی شەڕو كوشتار دەكەن لەسەر دڵ و دەروونی منداڵ (یقطین،١٩٧٨، ص١١٩)

## منداڵ بۆ دزی دەكات؟

دزی كردن هەڵس و كەوتێكی چەوت و ناكۆمەڵایەتیەو منداڵ لەو ژینگەو دەوروبەرەی كە تیایدا دەژی فێری دەبێت، واتە ڕەوشتێكی بۆماوەیی نیەو لە باوانەوە بۆ منداڵ ناگوێزرێتەوە، لە ئەنجامی كۆمەڵێك هۆكاری دەروونی و كۆمەڵایەتی و ئابوورییەوە گەشە دەكات.

دزی كردن دیاردەیەكی كۆمەڵایەتی دزێوەو هەموو گەل و نەتەوەكان بە دەستیەوە دەناڵێنن، تاوەكوو ئێستاش بۆ هیچ زاناو توێژەرێك دەرنەكەوتووە كە كۆمەڵگایەك هەبێت دزی كردنی تێدا نەبێت، بەڵام تەنها جیاوازی لەڕێژەو شێوازو جۆرەكانیدا هەیەو لە كۆمەڵگایەكەوە بۆ كۆمەڵگایەكی تر دەگۆڕدرێ.

لەسەرەتای ساڵی یەكەمدا منداڵ هیچ شتێك دەربارەی موڵكداری (الملكية) و خاوەنێتی نازانێت و كەل و پەل و پێداویستی خۆی لە كەل و پەل و پێداویستی كەسانی تر جیاناكاتەوە هەر لەبەرئەوەشە كە هەرچیەكی بكەوێتە بەردەست پەلاماری دەدات و بەموڵكی خۆی دەزانێت، ئەم ڕەوشتە بەهیچ شێوەیەك بەدزی دانانرێت و ئەو پێناسەی بەسەردا ناچەسپێت كە دەڵێت، دزی ئەو ڕەوشتەیە كە دەبێتە هۆی دەست بەسەراگرتن و زەوت كردن و بردنی موڵك و سامانی كەسانی تر بەبێ ڕەزامەندیان، چونكە ئەو منداڵە بچووكە مانای موڵكداری نازانێت. (منداڵ لەكۆتایی ساڵی یەكەمدا هەست بە پێداویستی موڵكداری دەكات و لەسەرەتاشدا هەر لەخۆیەوە بەبێ هاندان لەلای دروست دەبێت (القوصي، ١٩٨١، ص٣٥٩).

پێویستە لەكاتی سەرهەڵدانی ئەو هەستی موڵكدارییەوە هان و پشتگیری منداڵ بكرێت، بەڵام نابێت زیادەڕۆیی تێدا بكرێت و بەرەو خۆپەرستی و هەلپەرستی و چاوبرسێتی ببرێت، هەروەها ناشبێت ئەو هەستە بمرێندرێت و منداڵ وا لێبكرێت كە

جیاوازی لەنێوان مافەکانی خۆیی و کەسانی تردا نەکات. ئینجا ئەگەر بمانەوێت منداڵ ڕێزی ماف و موڵکداری کەسانی تر بگرێت، ئەوە دەبێت ئێمەش ڕێزی ماف و کەل و پەل و پێداویستیەکانی ئەو بگرین و نابێت بەبێ پرس و بەنارەزووی کەسانی تر بەکاربهێندرێن هەروەها دەبێت شوێنی نووستن و کەل و پەلی تایبەتی خۆی هەبێت.

دزی کردن دیاردەیەکی شیاوو باوو بەربڵاوە لەناو منداڵاندا و منداڵ نیە لەجیهاندا ئەگەر بۆتەنها جارێکیش بێت دزی نەکردبێت و دەستی بەناهەق بۆ کەل و پەل و شتی کەسانی تر درێژ نەکردبێت و نەیکردبێ بە موڵکی خۆی. ئەو حاڵەتانە ئاساییەو هیچ مەترسیەکی لەژیانی ئەو منداڵانەدا نیە، بەڵام ئەگەر ئەو حاڵەتانە چەندەها جار دووبارە بووەوەو بوو بە بەشێك لەهەڵس و کەوت و ژیانی ڕۆژانەی ئەو منداڵانە، ئەو کاتە دەبێت بەدیاردەیەکی ترسناك و پێویستی بەچارەسەرکردن دەبێت.

کارێکی ئاساییە کە منداڵ لەسەرەتای ژیانیدا لەئەنجامی نەزانی و کاریگەری ڕەمەکی موڵکداریەوە (غريزه التملك) پەلاماری کەل و پەل و شتی کەسانی تر بدات و بیان کات بەموڵکی خۆی، بەڵام دوای ئەوەی کە فێری موڵکداری دەبێت و جیاوازی لەنێوان مافی خۆی و مافی کەسانی تردا دەکات، ئەو کاتە سیفاتی دەست پاکی لەلای گەشە دەکات و ڕێزی موڵك وماڵی کەسانی تر دەگرێت و بەناهەق زەوتیان ناکات.

دەست پاکی یەکێکە لە سیفاتە مرۆڤایەتیە ڕەسەنەکان و بە بڕبڕەی پشتی ئەخلاق و پتەوی و بەردەوامی کۆمەڵگا دادەنرێت، لەبەرئەوە ئەرکی سەرشانی هەموو دام و دەزگا کۆمەڵایەتیەکانە لە پێشەوەی هەمووشیان خێزان، کە هەوڵی چاندنی ئەو سیفاتە گرنگە لەناخی منداڵەکانیاندا بدەن، چونکە دەست پاکی دەبێتە هۆی دوورکەوتنەوە لە دزی کردن و ناپاکی و زەوت کردنی مافی کەسانی تر. بەڵام دزی لە سیفاتە ناشیرین و دزێوەکانە و زیانی گەورە بەبوونیاتی کۆمەڵگاو بەردەوام بوونی دەگەیەنێت، هەر لەبەرئەوەشە کە هەموو کۆمەڵگاکان دژی دەوەستن و بە پێ ی هەموو داب و نەریت و یاساو ئاینێك بەتاوان

لەقەڵەم دەدرێت و ئەوانەی دزیش بکەن بەتاوانبار ناودەبرێن و بەتوندی سزا دەدرێن. بەلام لەگەڵ ئەو هەموو هەوڵ و کۆششەی کۆمەڵگاو دام و دەزگاکانی، کەچی هێشتا دیاردەی دزی هەر هەیەو بەهیچ شێوەیەك بنەبڕ نەکراوە. ئینجا لێرەدا پرسیارێك سەرهەڵدەدات ئەویش ئەوەیە بۆچی منداڵان دزی دەکەن؟.

وەلامدانەوەی ئەو پرسیارە ئەوەندە ئاسان نییە، چونکە دزی دیاردەیەکی کۆمەڵایەتی دەروونی ئاڵۆزەو لەئەنجامی کارلێککردنی کەسایەتی منداڵ و چواردەورەکەیدا دروست دەبێت و کۆمەڵێك هۆکار بەشداری گەشەکردنی دەکەن و هۆکارەکانیش لە حاڵەت و یەکێکەوە بۆ حاڵەت و یەکێکی تر دەگۆڕدرێت. بەلام لەگەڵ ئەوەشدا دەتوانین دیاردەی دزی بۆ یەکێك یان زیاتر لەیەکێك لەم هۆکارانەی خوارەوەی بگەڕێنینەوە.

## نەبوونی و هەژاری:

هەندێك منداڵ لەبەرئەوەی هەژارو دەست کورتن و هیچ دەروازەو ڕێگا چارەیەکی تر لەبەردەمیاندا نەماوە، بۆیە بەناچاری پەنا بۆ دزی دەبەن بۆئەوەی پێداویستیە گرنگەکانیان تێر بکەن، ئەم حاڵەتەش زیاتر لەناو ئەو منداڵانەدا باوە کە لە خێزانێکی لێك ترازاوو پڕ لەئاژاوە گەورە دەبن و کەسێکی دڵسۆزیان نیە کە پێداویستیەکانیان بۆ دابین بکات. چارەسەرکردنی ئەو جۆرە منداڵانەش ئاسانە ئەویش بەدابین کردنی ئەو پێداویستیانەیان دەبێت و ئەو کاتەش واز لەدزی کردن دەهێنن.

## هەست کردن بەکەمی:

هەندێك منداڵ لەبەرئەوەی لەخێزان و ژینگەیەکی پڕ لە گیرو گرفتدا دەژین و لەسۆزو خۆشەویستی دایك و باوك و مامۆستاو هاوڕێکانیان بێ بەشن و ناتوانن جێگەی شیاوی خۆیان لەناو کۆمەڵدا بکەنەوە، لەبەرئەوە هەندێك جار پەنا بۆ دزی دەبەن و ئەو شتەی کە دەستیان دەکەوێت یان بەسەر هاوڕێکانیاندا دابەشی دەکەن یان لەبوارێکی تردا

بەكاری دەهێنن و ئەو هەست كردن بەكەمییەیانی پێ قەرەبوو دەكەن. بۆ نموونە كاتێك منداڵێك لەناو هاوڕێكانیدا بێزراوو بێ پشت و پەنا دەبێت هەوڵدەدات كە هەندێك شت یان لەماڵەوە یان لەدوكانێك بدزێت و بیبات بۆ ئەو منداڵانە تاوەكو بەهۆیەوە كەمێك گرنگی دان و سۆزو خۆشەویستی هاوڕێكانی بۆلای خۆی ڕابكێشێت. چارەسەری ئەو حاڵەتەش بەوە دەكرێت كە دەبێت لەخێزان و قوتابخانەو كۆمەڵدا ژینگەی گونجاوو دروست بۆ منداڵان بخوڵقێندرێ و پێداویستییە فسیۆلۆژی و دەروونیەكانیان بۆ دابین بكرێت و لە سووكایەتی پێ كردن دوور بخرێنەوە بۆ ئەوەی هەست بەكەمی نەكەن و دواجاریش پەنا بۆدزی نەبەن بۆ قەرەبوو كردنی.

**تۆڵەسەندنەوە:**

منداڵی وا هەیە ڕقی لەمنداڵ یان گەورەیەكی تر هەیە، بەڵام ناتوانێت ڕاستەوخۆ تۆڵەی خۆی لێ بكاتەوەو دەست درێژی بكاتە سەری، بۆیە هەندێك جار پەنا بۆ دزی كردن دەبات و هەوڵ دەدات كە شتێكی ئەو كەسەی ڕقی لێیەتی بدزێ و لەڕێگەی ئەو دزی كردنەوە تۆڵەی خۆی لێ بكاتەوە، چونكە بەبڕوای ئەو منداڵە، ئەو كەسەی كە شتەكەی لێ دەدزرێ خەفەت دەخوات و دلگران دەبێت بەوەش تۆڵەی خۆی لێدەكاتەوە. ئەم دیاردەیەش لەنێوان منداڵانی ئەو خێزان و قوتابخانانەی كە بەردەوام شەڕو ناژاوەو ناخۆشی و چەوساندنەوەیان تێدایە زۆر باوە. لەبەرئەوەی ئەو منداڵانە زوڵمیان لێ دەكرێت و مافەكانیان پێشێل دەكرێن و كەسیش نیە ئەو مافانەیان بۆ بگەڕێنێتەوە، بۆیە بەناچاری پەنا بۆ دزی كردن دەبەن بۆ تۆڵەسەندنەوە لەو كەسانەی كە مافەكانیانی پێشێل كردووە، ئیتر قەڵەم یان دەفتەر یان كتێب یان پارە یان شتی تریان دەدزن. چارەسەری ئەم گرفتەش بەوە دەكرێت كە نەهێلدرێت منداڵ زوڵمی لێبكرێت و مافەكانی پێشێل بكرێت.

## هەڵخەڵەتاندن و چەواشەكردن:

هەندێك جاریش منداڵ لەبە نجامى نەزانى و كەم شارەزاییەوە دەكەوێتە داوو تەڵەى منداڵانى لەخۆى گەورەتر. بۆ نموونە ئەو گەورانە ئەم منداڵە بچووكە بەناوى شتێكى ترەوە بۆ دزى كردن دەبەن دواى ئەوەى لەدزى كردنەكەدا بەشدارى پێدەكەن، ئیتر بۆ جارى دووهەم و سێهەمیش هەر ناچارى دەكەن، ئینجا ئەگەر نارەزایى دەربڕى و نەیویست لەگەڵیان بچێت ئەو كاتە هەڕەشەى ئەوەى لێدەكەن كە دەچن بە مامۆستاو باوك و دایكى دەڵێن كە جارى یەكەم دزى كردووە یان لێى دەدەن بۆیە بەناچارى بۆ جارى دووهەم و سێهەمیش لەگەڵیان بەردەوام دەبێت و ناتوانێت وازیان لىٚ بهێنىٚ. چارەسەرى ئەو حاڵەتەش بەوە دەكرێت كە دەبێت دایك و باوك و مامۆستا ئاگادارى منداڵ و قوتابییەكانیان بن و نەهێڵن لەگەڵ برادەرى خراپ بگەڕێن و ئاگادارى هەڵس و كەوت و هاتووچۆیان بن و بەردەوام ڕێنمایى و ئامۆژگارییان بكەن و خراپى و زیانەكانى دزى كردنیان بۆ ڕوون بكەنەوە.

## لاساییكردنەوە:

كاتێك كەسانى گەورەو نموونەى چواردەورى منداڵ دزى دەكەن و كەسیش سزاو سەرزەنشتیان ناكەن، ئەوا منداڵیش لەڕێگەى چاولێكەرى و لاساییكردنەوەى ئەو كەسانەوە فێرى دزى كردن دەبێت، ئینجا بۆئەوەى منداڵان فێرى دەست پاكى و ڕێزگرتنى ماف و موڵك و سامانى كەسانى تر ببن، دەبێت یەكەم جار كەسانى چواردەورى منداڵ ( دایك و باوك و مامۆستاو هاوڕێ و خزم و كەس ... تاد ) دەست پاك بن و بەهەموو شێوەیەك لەدزى كردن و زەوت كردنى مافى كەسانى تر دووربكەونەوە، ئەوكاتە بۆیان هەیە كە داوا لەمنداڵ بكەن كە نابێت دزى بكات.

منداڵ ئەگەر لەمنداڵیەوە ڕانەهێنرێت و فێری دەست پاکی و ڕێزگرتنی موڵك و سامانی کەسانی تر نەکرێت، ئەوە دوور نیە کە پەنا بۆدزی کردن ببات، چونکە منداڵ لەسەرەتای ژیانیەوە وا تێدەگات کە هەر چ شتێك لەناو خێزاندا هەبێت ئەوە موڵکی ئەوەو بۆخۆی زەوتی دەکات و ئەو مافە بەخۆی دەدات کە بەبێ یارمەتی و ڕێپێدان دەستیان بۆ ببات، هەر ئەمەشە وای لێدەکات کە دەست بۆ کەل و پەل و پارەو شتی خوشك و براو باوك و دایکی ببات. ئالەم کاتانەدا زۆر پێویستە کە منداڵ فێری ئەوە بکرێت کە هەندێك شت موڵکی خۆیەتی و مافی کەسی تری بەسەرەوە نیە بەلاّم هەندێك شتی تر موڵك و سامانی کەسانی ترەو بەبێ یارمەتی و ڕەزامەندی ئەوان نەبێت بۆی نیە کەدەستیان بۆ درێژ بکات، چونکە ئەو کاتە بەدزی دادەنرێت و سزای ئەو کەسەش دەدرێت کە دەستیان بۆ درێژ دەکات ( نجاتی، ١٩٥٥، ص٥١-٥٢ ) .

## ترس و چۆنیەتی چارەسەركردنی

ترس یەكێكە لە هەڵچوونەكان و ئامادە باشی خۆی لە ناخی مرۆڤدا هەیە، ترس لە زۆر لایەنەوە سوودبەخشەو پێویستە بۆ مانەوەی مرۆڤ، واتە دەبێت مرۆڤ لە ئاژەڵە دڕندەكان و ئاگرو ئاووكارەباو رووداوی دڵتەزێن و تەقەمەنی و شەڕو كوشتار بترسێ، چونكە نەترسان لەو شتە بڤانە مانای نەمانی مرۆڤ و قڕكردنیەتی، ئینجا لەبەرئەوە ترس وەك هەڵچونێك لەسەرەتای مرۆڤایەتییەوە هاوشانی مرۆڤ بووەو وەك سێبەری لێی جیانەبۆتەوە، زۆر جاران مرۆڤ هەندێك لەو شتانەی لێی ترساوە پەرستوویەتی یان قوربانی بۆ داوە، مرۆڤی سەرەتایی لە هەورە تریشقە و بروسكە و تاریكی و جنۆكەو دێوو درنج و زۆر شتی تر ترساوە. بەڵام مرۆڤی ئەمڕۆ سەرەڕای هەندێك لەو شتە كۆنانە، لەشتی تازەی سەردەمەكەی دەترسێت. بێگومان جۆرو هۆكاری ترس لە كۆمەڵگایەكەوە بۆ كۆمەڵگایەكی ترو لە كاتێكەوە بۆ كاتێكی تر دەگۆڕدرێ.

هەندێك لە دەروونزانەكان لەو بڕوایەدان كە زۆربەی ترسەكان وەرگیراوەو مرۆڤ لە دوای لە دایك بوونەوە فێری دەبێت. بەڵام هەندێك دەروونزانی تر لەو بڕوایەدان كە منداڵ هەر لەسەرەتای لە دایك بوونیەوە هەندێك ترسی بۆماوەی هەیە لەوانە (ترسان لەدەنگی بەرزو كت و پڕ، ترسان لە دەست دانی پاڵپشت و پشت و پەنا ئەویش كاتێك هەستی پێ دەكەین كە منداڵ لە باوەشی دایكی یان جێگایەك بێت و لەپڕ خەریك بێت بكەوێتە خوارەوە یان پاڵی پێوە بنرێ، هەروەها ترسان لە كەوتنە خوارەوە).

بەشێوەیەكی گشتی ترس ئامادە باشیەكی بۆماوەیی هەیە و بەشێكە لەسروشتی مرۆڤایەتی، بەڵام ئەو ئامادە باشیە بە تەنها نابێتە مایەی ترس بەڵكو دەبێت كۆمەڵێك فاكتەرو بارودۆخی تایبەتی لەناو كۆمەڵ هەبێت بۆ ئەوەی ترس لەلای مرۆڤ دروست ببێت، واتە بێجگە لەو دوو سێ جۆرە ترسە ئیتر منداڵ لەهیچ شتێكی تر ناترسێت. منداڵ تا گەورە نەبێت و فێر نەبێت ئەوا بە هیچ شێوەیەك لە سەگ و پشیلە و گورگ و كارەبا و مشك

و ئەو شتانەی تر ناترسێت کە گەورەکان لێی دەترسن. بەڵکو دوای ماوەیەك لە ئەنجامی کۆمەڵێك فاکتەرو ڕووداوو کارەساتی ناخۆشەوە منداڵ ڕۆژ لەدوای ڕۆژ فێری ترسەکان دەبێت.

ترسان لەو ئاژەڵ و شتە ترسناکانە لەبەرژەوەندی مرۆڤە، بەڵام بەداخەوە ترس لەو سنوورە ئاساییەی خۆیدا ناوەستێ بەڵکو زۆر جار مرۆڤ لەشتی وا دەترسێت کە پێویست ناکات لێی بترسێ و هیچ مەترسیەکی لەسەر ژیانی مرۆڤ نییە، ئەو جۆرە ترسانەش پێیان دەگوترێ ترسی نەخۆشی نەك ترسی ئاسایی و سروشتی، ئیتر ئەو ترسە نەخۆشی و نائاساییانە زۆر زۆرن لەوانە (ترس لە تاریکی، چونە شوێنی قەرەباڵغ و تەسك، ترس لە بەرزی ... تاد). مرۆڤ لە ئەنجامی ترسەوە تووشی زۆر گۆڕانکاری فسیۆلۆژی و دەرەکی دەبێت لەوانە (زیاد بوونی لێدانی دڵ، ئازاری گەدە، وەستانی رژانی لیکە گلاند، ڕەنگ زەرد بوون، لەش و لار لەرزین، ئارەق کردنەوەیەکی سارد، هەست کردن بە بوورانەوە و لەهۆش خۆ چوون ، هەندێك جار ڕشانەوەو هێلنج دان، لە دەست دانی کۆنترۆڵکردنی میز کردن و زوو زوو چوون بۆ سەر ئاوو میزە چۆڕکێ... تاد)( Lindgren, &Watson 1973,P:251-252).

## چارەسەری ترس:-

بێگومان زۆر جۆر ترسمان هەیە و ژمارەیەکی زۆریش هۆکار هەن کە دەبنە هۆی دروست کردنی ترس، لەبەر ئەوە زۆر ڕێگا چارەش بۆ ڕزگار بوون لە ترس هەیە. ئینجا هەندێك دایك و باوك و مامۆستا پەنا بۆ هەندێکیان دەبەن بەڵام هەندێك باوك دایکی تر پەنا بۆ هەندێکی تریان دەبەن لە گرنگترین ڕێگا چارەکانیش ئەمانەی لای خوارەوەن:-

### دوورخستنەوەی شتە ترسناکەکە:-

هەندێك دایك و باوك دوورخستنەوەی شتە ترسناکەکە بە ڕێگا چارەی گونجاو دەزانن واتە ئەگەر منداڵەکەیان لەسەگ یا پشیلە یان کەروێشك بترسێت، دەچن شتە ترسناکەکە

(سەگ، پشیلە، كەروێشك) لەبەر چاوی منداڵەكە یان لەو شوێنەی منداڵەكەی لێیە دوور دەخەنەوە بەلام ئەم ڕێگا چارەیە سەركەوتوو نییە چونكە ترسەكە هەر لەناخ و دڵ و دەروونی منداڵەكەدا ماوەتەوە، ئینجا ئەگەر ماوەیەكی زۆریش منداڵ ئەو شتە ترسناكانە نەبینێت بەلام دوای ئەو ماوەیە بە ڕێكەوتیش بیان بینیٚ ئەوا هەمان ترسی یەكەم جار دروست دەبێتەوە و منداڵەكە وەك یەكەم جار هەردەترسێت. لە لایەكی تریشەوە ئەم ڕێگا چارەیە مەنتیقی نییە چونكە ئەو ئاژەڵە ترسناكە لەماڵەوەش نەبێت لە كۆڵان یان گەڕەك یان قوتابخانە یان كۆمەڵ هەر هەیە و كەواتە لەناو بردن و دوورخستنەوەی هەتا هەتاییان مەحاڵە و درەنگ یان زوو ئەو منداڵە هەر ڕووبەڕوویان دەبێتەوە، واتە دوورخستنەوەی شتە ترسناكەكە نابێتە هۆی لەبیر چوونەوەی یان نەمانی ترسەكە.

## زۆر نزیك بوونەوە لەشتە ترسناكەكە:-

هەندێك كەس لەو بڕوایە دان كە باشترین ڕێگا چارە ئەوەیە كە منداڵەكە لەو شتەی لێی دەترسێت نزیك بخرێتەوە، واتە ئەگەر منداڵەكە لەو شتەی لێی دەترسێت نزیك بخرێتەوە، واتە ئەگەر لە پشیلە ترسا، ئەوا پێویستە زوو زوو پشیلە پیشانی منداڵ بدرێت و لێی نزیك بخرێتەوە بۆ ئەوەی ترسی لێی بشكیٚ، بەلام وەك دەركەوتووە هەندێك جار ئەم ڕێگا چارەش زۆر سەركەوتوو نیە، چونكە لەوانەیە ببێتە هۆی زیاتر ترسانی منداڵەكە، یان لەوانەیە زەرەری تریشی لیٚ بكەویٚ و ترسەكە زیاتر بلاوببێتەوە و منداڵ نەك لە پشیلەكە، بەڵكو لەو كەسەش بترسێت كە پشیلەكە نزیك دەكاتەوە.

## سزادان و سوكایەتی پێكردن:-

هەندێك دایك و باوك و مامۆستا پەنا بۆ لێدان و سوكایەتی و گاڵتە پێكردنی منداڵەكانیان دەبەن و وا دەزانن ئەو گاڵتە پێكردن و سوكایەتیانە دەبنە پاڵنەر و ڕێگا چارە بۆ هاندانی منداڵ و ڕزگار بوونی لەو ترسە. بەلام وەك دەركەوتووە ئەم جۆرە ڕێگا

چارەش زۆر سەرکەوتوو نییە و بگرە لەو حاڵەتانەی کە ترسەکە زۆرە دەبێتە هۆی ئەوەی کە منداڵ نەك لەترسەکە ڕزگاری نابێت بەڵکو ڕق و کینە و توڕەبونێکی زۆریش لەبەرانبەر دایك و باوك و مامۆستاکانی لەلا دروست دەبێت، وە ئەگەر ئەو سوکایەتی و گاڵتە کردنە لە لایەن کەسانی تریش بەردەوام بوو ئەوا دەبێتە هۆی ئەوەی کە ئەو منداڵە ڕقی لە هەموو کۆمەڵ و دام دەزگاکانی بێت و دوور نیە هەوڵی تۆڵە سەندنەوەش بدات. بێگومان گاڵتە و سوکایەتی پێکردنی هەرزەکار و لاوان مەترسیدارترەو زیاتر لە منداڵان هەستیارترن و خەفەتی پێدەخۆن و لە دڵ و دەروونیاندا دەیهێڵنەوە.

## ڕازی کردن:-

هەندێك کەس لەو بڕوایەدان کە دەتوانرێت لەڕێگەی گفت و گۆ و قسە کردنەوە لەگەڵ کەسی ترساو، لەو ترسەی ڕزگاری دەبێت. بەلام دەرکەوتووە کە قسە کردن و ڕازی کردن نابێتە هۆی سڕینەوە و لەبیرچوونەوەی ترس.

## لاسایکردنەوەی کۆمەلایەتی:-

دەرەنجامی توێژینەوەکان ئاماژە بۆ ئەوە دەکەن کەلاسایکردنەوە دەبێتە هۆی ڕزگار بوون لە ترس. واتە کاتێك منداڵ لە ئاژەڵێك دەترسێت یان لە تاریکی یان لە دەنگی بەرز، بەلام لەهەمان کاتدا دەبینێ کە منداڵانی تر یاری لەگەڵ ئەو ئاژەڵە یان یاری لە تاریکی دەکەن و لە دەنگی بەرز ناترسن، ئەو بینینە زۆر جار دەبێت بە هاندەر بۆ ئەوەی ئەو منداڵە ترساوە بچێت وەك ئەو منداڵانەی تر یاری لە تاریکی یان لەگەڵ ئەو ئاژەڵەی لێی دەترسێ بکات. بەلام هەندێك جار بە پێچەوانەوە لەڕێگەی لاسایکردنەوە فێری ترس دەبێت، واتە کاتێك دەبینێ منداڵانی تریش لەو جۆرە ئاژەڵە دەترسن ئەوا ئەوەندەی تر ترسەکەی زیاد دەکات.

## چاکردنەوە و سڕینەوەی فێربوونی پێشوو:-

باشترین ڕێگا چارە ئەوەیە کە لەڕێگەی سڕینەوەی شوێنەواری ترسەکەو هاندان و پاداشت کردنەوە منداڵەکە لە ترس ڕزگار بکرێت. بۆ نموونە ئەگەر منداڵێکمان هەبوو لە کەروێشك دەترسا، ئەوا دەتوانرێت بەم شێوەی خوارەوە لەو ترسە ڕزگار بکرێت.
منداڵەکە لەسەر کورسیەك دابنێ و خواردنێکی خۆشی لەبەردەم دابنێ و قسەی خۆشی بۆ بکە، لە هەمان کاتیشدا کەروێشکەکە بخەرە ناو قەفەسیکەوە و لە دوورەوە لەبەرچاوی منداڵەکە داینێ و بەمەرجێك نەبێتە هۆی ترس. ئینجا بۆ ڕۆژی دواتر هەمان شت دووبارە بکەرەوە، بەڵام ئەمجارە کەروێشکەکە نزیکتر بکەرەوە و خۆت یاری لەگەڵ کەروێشکەکە بکە، بەم شێوەیە هەرجارەی کەمێك نزیکی بکەرەوە و منداڵەکە لە باوەش بکە و پاداشتی بکە و لە کەروێشکەکەی نزیك بکەرەوە.

بەم شێوەیە وردە وردە ڕۆژ لە دوای ڕۆژ ئەو ترسە کەم دەبێتەوەو منداڵەکە لەو ترسە ڕزگاری دەبێت. بەڵام دەبێت ئاگاداری بین و لەناکاو و بەپەلە کەروێشکەکەی لێ نزیك نەکەینەوە، بە تایبەتی لەو کاتانەی کە زۆر لە کەروێشك دەترسێت چونکە ئەو نزیك کردنەوە خێرایەو ڕاهێنانی منداڵ دەبێتە هۆی زیادکردنی ترسەکە و دووریش نیە ترسی لە بەرانبەر ئەو خواردن و کورسی و جێگایەش لەلا دروست ببێت.

## چارەسەرکردنی دەروونی:-

زۆر جار ترسەکە ئاڵۆز و تەم و مژاویەو ماوەیەکی زۆری بەسەردا تێپەڕیوە و سەرچاوە و هۆکارەکانی نەزانراوە یان لە بیر چۆتەوە واتە لە جۆری ترسی نەخۆشییە. لە لەم کاتانەدا ئەو ڕێگا چارانەی سەرەوە زۆر سوودبەخش نین، بەڵکو پێویستە چارەسەرکاری دەروونی ئەو کەسە ترساوە ببینێ و لە نزیکەوە لە تەکیا دابنیشێ و زانیاری دەربارەی ئەو کەسە کۆ بکاتەوە، بۆ ئەوەی دەست نیشانی سەرچاوە و هۆکارە شاراوە و لە بیر چووەکان

بكات و ئەو كەسە لەو ترسە ڕزگار بكات. بێگومان ئەو جۆرە ترسانەش بە زۆری لە جۆری فۆبیان و بەردەوام ئازاری تاك دەدەن و گرفتی بۆ دروست دەكەن.

بۆ ئەوەی منداڵ و هەرزەكار و لاوانمان تووشی ئەو گرفت و نەخۆشییە دەروونیە نەبن، ئەوا زۆر پێویستە هەر لە منداڵیەوە لە هەموو ئەو هۆكارانەی دەبنە هۆی ترس دووریان بخەینەوە و سەرەڕای ئەوەش چیرۆكی ترسناك و پڕ لە توندو تیژی و كارەساتیان بۆ باس نەكەین و نەهێڵین تا درەنگ بە دیار بەرنامە و فیلمی ترسناك و شەڕ خوازیەوە دانیشن و نابێت بە (شەولەبان وجنۆكە و شەیتان و خێوو تاریكی و پۆلیس و ئاژەڵ و دكتۆر و خوداو دۆزەخ ...تاد) منداڵەكانمان بترسێنین، هەروەها نابێت ئێمەی گەورە لەبەرچاوی منداڵەكانمان بترسین.

## منداڵ بۆ دەترسێت وچۆنیش چارەسەر دەكرێت

هیچ شتێك ئەوەندەی ترس زیان بەباری دەروونی منداڵ ناگەیەنێت و تووشی ئازارو دڵەڕاوكێی ناكات، زۆر لە زانایان لەو بڕوایەدان كە ترس یەكێكە لە گرنگترین هۆكارەكانی تووش بوون بە نەخۆشی و گرفتە دەروونیەكان، واتە هیچ گرفت و نەخۆشیەكی دەروونی بە بێ ترس دروست نابێت. ئەوەی لێرەدا مەبەستمانە ترسی نائاساییە، ئەو ترسەیە كە بە ترسی نەخۆشی لە قەڵەم دەدرێت نەك ترسی ئاسایی كە پێویستە بۆ مرۆڤ، دەرەنجامی توێژینەوە زانستیەكان ئاماژە بۆ بوونی دوو جۆر ترس دەكەن، جۆری یەكەمیان نەك زیان بە مرۆڤ ناگەیەنێت بەڵكو سوود بەخشیشە، بۆ مرۆڤ بە تایبەتی و هەموو بوونەوەرەكانی تر بەگشتی، چونكە دەبێتە هۆی مانەوەی مرۆڤ، واتە ئەگەر مرۆڤ لە ئاژەڵە دڕندەكان و دیاردە زیان بەخشەكان نەترسایە ئەوا پاش ماوەیەك ئەو مرۆڤە لەناو دەچوو بەڵام خودای گەورە و میهرەبان ئەو هەڵچوونی ترسەی بە هەموو بوونەوەرەكانی خۆی بەخشیوەو لەكاتی پێویستدا فریایان دەكەوێت، بۆ نموونە: كاتێك مرۆڤ دەترسێت هەوڵی ڕاكردن دەدات، بەڵام باڵندە دەفڕێت و ئاسك بۆی دەردەچێت و بوونەوەرە ئاوییەكان خۆیان نقووم دەكەن. بەڵام جۆری دووهەم بەترسی نائاسایی ناودەبرێت

## جۆرەكانی ترس:-

بە زۆر شێواز ترس دابەشكراوە، هەندێك لە زاناكان لەو بڕوایەدان كە دووجۆر ترسی سەرەكی هەیە، ئەوانیش ترسی ئاسایی و بابەتی و ترسی نائاسایی و خودی. هەندێكی تر لەو باوەڕەدان كە ترس دوو جۆری ترە ئەوانیش ترسی سروشتی و (معنوی) ناهەستیە، بە بڕوای فرۆید دوو جۆر ترسی سەرەكی هەیە، جۆری یەكەم ترسی بابەتی (الموضوعي) یان ڕاستەقینەیە (الحقيقية) بەڵام جۆری دووهەم ترسی گشتی یان دیاری نەكراو و بێ سنوورە، جۆری یەكەم بابەتی دیاری كراوی خۆی هەیە و مرۆڤ لێی دەترسێت وەك ترسان لە (ئاژەڵ، تاریكی، مردن، ...تاد) بەڵام جۆری دووهەم هیچ بابەتێكی دیاریكراوی نییە، واتە ئەو كەسەی كە تووشی ئەم جۆرە ترسە دەبێت خۆشی نازانێت لەچی دەترسێت و بەردەوام دڵتەنگ و بێزار و غەمبار و ڕەشبینە و پێشبینی كاری خراپ دەكات، فرۆید بەم حاڵەتە دەڵێت دڵەڕاوكێی دەماری (القلق العصبي) (Anxiety neurosis).

هەروەها جۆری یەكەمی ترس (ترسی بابەتی یان ڕاستەقینە) بە پێی ئەو بڤەو مەترسییەی كە كەسی ترساو پێشبینی دەكات بەسەر سێ كۆمەڵ و جۆردا دابەشی دەكات، جۆری یەكەمی هۆكاری بڤەو مەترسییەكە ئاشكراو دیارە، وەك ترسان لەمار یان ئاگر یان گورگ یان مردن، جۆری دووهەمیش هۆكاری بڤەو مەترسیەكە تا ڕادەیەك دیارە بەڵام بۆ هۆكاری ڕێكەوت دەگەڕێتەوە و مەرج نییە بێتە دی، وەك ترسان لە گەشت كردن و ڕۆیشتن بە شەمەندەفەر یان پاپۆڕ یان ترسان لە چوونە شوێنی قەرەباڵغ نەوەك تووشی نەخۆشی ببێت، بەڵام جۆری سێهەم هیچ بڤەو مەترسیەكی تێدانییە وەك ترسان لە مێروولە و قالۆنچە، یان سەركەوتنی شوێنی بەرز یان ترسان لە شوێنی تەسك یان داخراو... تاد (القوصی، ۱۹۸۱، ص۲۱۷-۲۱۸).

## هۆکارەکانی ترسی منداڵ:-

ئەو هۆکارانەی کەمنداڵ تووشی ترس دەکەن زۆرن، هەندێك سروشتین و دەبنە مایەی ترس و پێویستە منداڵ لێیان بترسێت وەك ترسان لە ئاژەڵی دڕندەو، ئاگر، ئاو،... تاد. بەلاّم ئەوانەی کە ئێمە لێرەدا مەبەستمانە ئەو جۆرە ترسەیە کە منداڵ تووشی دەبێت و هیچ بنەماو پاساوێکی مەنتیقی و واقیعی بۆ ئەو جۆرە ترسە نییە وەك ترسان لە (تاریکی، مشك، هات و هاوار، دێو و درنج، پۆلیس، پزیشك، خەوتن، کەروێشك، خزم و کەس، مامۆستا، شوێنی بەرز و نزم و قەرەباڵغ و چۆڵ و... تاد) کە لە ئاکامدا زیانی گەورە بە باری دەروونی و پاشە ڕۆژی منداڵ دەگەیەنێت.

### دەتوانین هۆکارەکانی لەم خالانەی خوارەوەدا کۆبکەینەوە:

#### ١- ترسانی دایك و باوك و کەسانی چوار دەوری منداڵ:-

هۆکاری یەکەم بۆ دروست بوونی ترسی منداڵ ترسانی کەسانی چواردەوری منداڵە، لە پێشەوەی هەمووشیان دایك و باوك، واتە کاتێك دایك و باوك لەو شتانە دەترسن ئەوا منداڵیش لە ڕێگەی ئەوانەوە تووشی ترس دەبێت، چونکە منداڵ لاسایی دایك و باوك و کەسانی چواردەوری دەکاتەوە، بۆ نموونە کاتێك دایك یان باوك بە ترس و لەرزەوە لەبەرچاوی منداڵ دەرمانێك دەخوات یان دەرزیەك لەخۆی دەدات، ئەوا دوور نییە کە منداڵەکەشی لە داهاتوودا بەترس و لەرزەوە دەرمان بخوات و دەرزی لەخۆی بدات، هەروەها کاتێك مامۆستا لە باخچەی ساوایان یان قوتابخانە لەبەرچاوی قوتابییەکانی بەبینینی مشکێك یان جانجالۆکەیەك ڕادەپەڕێت و هاوار دەکات، ئەوا دوور نیە کە قوتابیەکانیش لە ئەوەوە فێری ئەو ترسە بن.

## ٢- پەروەردەی هەڵەی دایك و باوك و مامۆستا:-

بەداخەوە هەندێك جار دایك و باوك و مامۆستا و كەسانی چواردەوری منداڵ بەدەستی خۆیان منداڵ و قوتابیەكانیان تووشی ترس دەكەن، كاتێك منداڵ ناخەوێت یان ناخوات یان خۆی ناشوات، هەندێك دایك و باوك دەیانەوێ بە زۆر و لە ڕێگای ترساندنەوە ئەو كارانەی سەرەوە بە منداڵەكانیان بكەن و پەنادەبەن بۆ زۆر شتی بێ لایەن كەمایەی ترس نین لە ڕێگەیانەوە منداڵ ناچار دەكەن كە بەو كارەی دەیانەوێ هەڵبستن، بۆ نموونە بە پزیشك یان پۆلیس یان دێو یان شەیتان یان جنۆكە دەیان ترسێنن، ئا لەم كاتەشدا منداڵەكە دەكەوێتە بەردەم دوو ڕێگا، یان ئەوەیە لە ترسان كارەكە بە ئەنجام دەگەیەنێت، كە ئەمەش دەبێتە هۆی ئەوەی كە ئەو جۆرە منداڵانە بەردەوام لەو شتانەی سەرەوە بترسێن و كەسێكی ترسنۆك دەربچن یان ئەوەیە بڕوا بە قسەی دایك و باوكیان نەكەن و كارەكان بە ئەنجام نەگەیەنن و هیچ شتێكیش ڕوونەدات كە بەمەش گومان لە قسەو هەڕەشەكانی دایك و باوكی دەكات و بڕوای پێیان نامێنێ، كە هەردوو حاڵەتەكە هەڵەیە و بە زیانی منداڵ و دایك و باوكی تەواو دەبێت.

هەندێك جاریش دایك و باوك و مامۆستاو كەسانی چواردەوری منداڵ، گاڵتەو سوكایەتی بە منداڵ دەكەن و بۆ پێكەنین و ڕابواردن و كات بەسەر بردنی خۆیان منداڵ بە چەندەها شێوە دەترسێنن و كاتێكیش منداڵ دەگری و دەترسێ ئەوان زیاتر پێدەكەنن و گاڵتەی پێدەكەن.

## ٣- چیرۆك و بینراوی ترسناك:-

هەندێك جار لە ئەنجامی گێڕانەوەو باسكردنی چیرۆك و بەسەرهاتی ترسناك و تۆقێنەرەوە، منداڵ تووشی ترس دەبێت، وەك گێڕانەوەی دێوو درنج و شەیتان و جنۆكە و شەو لە بان و مردوو خۆرو پیاو كوژ و دزو جەردە، كە سەرجەم ئەو بەسەر هاتانە منداڵ

تووشی ترس دەکەن و لە خەووخەیاڵی خۆیدا چەندەها شێوەی جیا جیایان بۆ دروست دەکات، لەبەر ئەوەی زۆربەی ئەو شتانە یان هەر نین یان منداڵ بە هەستەوەرەکانی هەستیان پێ ناکات، زۆر جار ئەو شتانەش بە تاریکی و شوێنی چۆڵ و شەوەوە پەیوەست دەکرێن کەوا لە منداڵ دەکات بەهۆی ئەوانەوە لە تاریکی و شوێنی چۆڵ و شەویش بترسێت. هەروەها بینینی فلیم و بینراوی ترسناك و تۆقینەریش دەبێتە هۆی دروست کردنی ترس لە لای منداڵ.

## ٤- شەڕ و ئاژاوەی ناو ماڵ:-

هیچ شتێك ئەوەندەی شەڕو ئاژاوە و ناخۆشی ناوماڵ منداڵ تووشی ترس ناکات، چونکە دەبێتە هۆی لەفکردنی ڕاوبۆچوونی منداڵ دەربارەی دایك و باوك و چارەنووسی خێزانەکەی، وەك دەرکەوتووە ئەمن و ئاسایش و دڵنیایی یەکەم پێداویستی گرنگی دەروونی منداڵە و زۆر پێویستە بۆ دروستی دەروونی، ئنیجا ئەگەر ژینگەی خێزان و قوتابخانەی منداڵ پڕ بوو لە شەڕ و ناخۆشی و لێك ترازان، ئەوا منداڵ لە گرنگترین پێداویستی کە ئاسایش و دڵنیاییە بێبەش دەبێت کە ئەمەش دەبێت بە بنەماو سەرچاوەی دروست بوونی ترسی نەخۆشی و دەماری ( خوف عصبي ومرضي ) و لە دوا ڕۆژدا ژیانی ئەو جۆرە منداڵانە دەکات بە دۆزەخ. هەروەها لە لایەکی تریشەوە شەڕوکوشتارو جەنگ و کوشتن و بڕین چەندەها جۆر ترس لە لای منداڵ بە تایبەتی و مرۆڤ بە گشتی دروست دەکات، شایانی ئاماژە بۆ کردنە کە زۆربەی ئەو مێردمنداڵانەی کە تووشی لاساری و سەرەڕۆیی و دڵەڕاوکێ و ترس و نەخۆشی و گرفتی دەروونی بوون، لەو خێزان و ژینگانەدا پەروەردە کراون کە پڕ بووە لە لێك ترازان و شەڕو ئاژاوە و ناخۆشی.

## ٥- -ئازداری:-

ئازداری و گرنگی دانی زیاد لە پێویست بە منداڵیش هۆکارێکی گرنگە بۆ دروست کردنی ترس لە لای منداڵ، بۆ نموونە هەندێك دایك و باوك لە ئەنجامی نەخۆش کەوتنێکی

ئاسایی منداڵ یان بەرزبوونەوەی پلەی گەرمای لەشی تووشی ترس و دڵەڕاوكێیەكی زۆر دەبن و هەر بە چوار دەوری منداڵدا دێن و دەچن و خێرا بۆ لای دكتۆری دەبەن و بەردەوام چاودێری دەكەن، یان زۆر لە سەرما دەیپارێزن، كە ئەمەش دەبێتە هۆی ئەوەی كە ئەو جۆرە منداڵانە زۆر هەستیار بن و بە بچوكترین گۆڕانكاری جەستەیی یان بەرزبوونەوەی پلەی گەرما، تووشی ترس و دڵەڕاوكێ ببن و بەردەوام گرنگی بە خۆیان بدەن و بۆ بچوكترین شت سەردانی پزیشك بكەن.

**ئینجا ئەگەر بمانەوێت منداڵەكانمان بەشێوەیەكی باش پەروەردە بكەین و لە ترس و دڵە ڕاوكێ دووریان بخەینەوە ئەوا دەبێت ڕەچاوی ئەم خاڵانەی خوارەوە بكەین:**

١- نابێت دایك و باوك و مامۆستا لەبەرچاوی منداڵەكانیان بترسن، ئەگەر هەستیشیان بەترس كرد ئەوا نابێت لەبەردەم منداڵەكانیان دەری ببڕن، چونكە ترسانی دایك و باوك و مامۆستا وەك پەتایەكی ترسناك بۆ منداڵەكانیان دەگوازرێتەوە.

٢- نابێت دایك و باوك پەنا بۆ شێوازی نازداری ببەن و زۆر بە چواردوری منداڵەكانیاندا بێن و بچن، چونكە گەورەكردنی گرفتەكانی منداڵ و زۆر لاواندنەوەی منداڵ تووشی ترس دەكات.

٣- نابێت بەهیچ شێوەیەك دایك و باوك و كەسانی چواردەوری منداڵ پەنا بۆ سوكایەتی پێكردن و ترساندنی منداڵ ببەن، چونكە ترساندنی منداڵ بە مەبەستی ڕابواردن و كات بەسەر بردن و گاڵتە پێكردنی باری دەروونی منداڵ تێك دەدات.

٤- دەبێت دایك و باوك و مامۆستا لە گێڕاندنەوەی چیرۆك و بەسەرهاتی ترسناك و تۆقێنەر دوور بكەونەوە و تا دەشتوانن منداڵ لە بینینی فیلم و ڕووداوی ترسناك و دڵتەزێن دوور بخەنەوە.

٥- نابێت بە هیچ شێوەیەک دایک و باوک و مامۆستا منداڵ بە شتی وەک ( دێو، درنج، شەیتان، جنۆکە، شەولەبان، گورگ، دز، ....، تاد ) بترسێنن، چونکە زیانی گەورە بەباری دەروونی منداڵ و پاشە ڕۆژی دەگەیەنێت.

٦- دایک و باوک تا دەتوانن دەبێت ژینگەی خێزانی خۆش و پڕ لە ئارامی بۆ منداڵەکانیان دابین بکەن و نابێت لەبەرچاوی منداڵەکانیان شەڕو ئاژاوە دروست بکەن، چونکە شەڕو ئاژاوەی ناو خێزان ترس و دڵەڕاوکێ و گومان لە لای منداڵ دروست دەکات.

٧- دەبێت هەوڵی چارەسەرکردنی ترسەکانی منداڵ بدرێت، ئەویش لە ڕێگەی وردە وردە نزیک خستنەوەی منداڵ لەو شتەی کە لێی دەترسێت، بۆ نموونە ئەگەر لە تاریکی دەترسێت، ئەوا دەبێت ئاشنا بکرێت و لەسەر نزیک بوونەوە لە تاریکی پاداشت بکرێت، دەبێت یەکەم جار لە تاریکی نزیک بکرێتەوە، ئینجا لەگەڵ دایک و باوکی ببرێت بۆ تاریکی، ئینجا باوکی لێی دووربکەوێتەوە ئینجا باوکی لە دوورەوە قسەی لەگەڵ بکات. بەم شێوەیە دەتوانرێت منداڵ لە زۆر جۆری ترس رزگاری بکرێت.

## منداڵی بێزراو و پشت گوێخراو

هیچ شتێك ئەوەندەی پشت گوێخستن و بێزراوی کەسایەتی منداڵ تێك ناشکێنێ و تووشی گرفت و گرێی دەروونی ناکات، ترسناکترین و ناخۆشترین ئەزموون و هەست کردن ئەوەیە کە منداڵ بگاتە ئەو بڕوایەی کە کەسێکی پشت گوێ خراو و بێ نرخە و کەس خۆشی ناوێ، هەرچ کاتێك منداڵ ئەو هەست و سۆز و بڕوایەی لەلا دروست بوو، ئەوا تووشی بڕوا بە خۆ نەبوون دەبێت و هەردەم بە چاوی سووك سەیری خۆی دەکات و وا دەزانێت کەسێکی بێتوانا و بێ نرخە، کە ئەمەش دەبێتە هۆی هەرەس هێنانی و دروست کردنی کەم کورتی لە کەسایەتیدا و ئەگەر لەکاتی خۆیدا چارەسەری گونجاوی بۆ نە دۆزرێتەوە، ئەوا چارەنووس و پاشە ڕۆژی ئەو منداڵە دەکەوێتە مەترسییەوەو لە داهاتوودا سەرکەوتوو نابێت، بەڵکو دەشبێت بە کەسێکی نەخۆش و زیان بەخش بە کۆمەڵەکەی.

ئەو منداڵانەی لەناو خێزان و کۆمەڵ هەست بە دڵنیایی دەروونی ناکەن و بەردەوام سوکایەتیان پێبکرێت و بگەنە ئەو بڕوایەی کە کەسێکی بێ نرخ و بێزراوو وپشت گوێخراون ئەوا زۆربەی ئەم خەسڵەت و سیفاتانەی خوارەوە دەبن بە بەشێك لەکەسایەتیان و ناتوانن لێیان دەرباز بن:-

*(دوورکەوتنەوە لەبەرپرسیاریەتی و وەرگرتنی بڕیاری ڕاست لەکاتی پێویستدا، بڕوا بە خۆ نەبوون، گومانکردن لە تواناو بەهرەکانی خۆی، بەردەوام پێش بینی سەرنەکەوتن و کاری خراپ دەکات و هەردەم چاوەڕوانی سوکایەتی پێکردنی خۆی دەکات لەسەر دەستی هاوەڵ و کەسانی تر، دەترسێت و ناتوانێت داوای مافەکانی خۆی بکات، هیچ گیروگرفتێکی پێ چارەسەر ناکرێت، هەروەها توانای ئەوەشی نییە، کە پارێزگاری لە خۆی و کەل و پەلەکانی بکات، لە ئەنجامی هەستکردن بە کەمی، لە کۆڕو کۆبوونەوە و تێکەڵاو بوونی کەسانی تر دوور دەکەوێتەوە، بەردەوام لە حاڵەتی ترس و دڵەڕاوکێدا دەژی). کەسێکی شەرمن و لەرزۆک و بێ بڕوا دەبێت.*

**هۆکارەکانی:-**

بێگومان منداڵ هەر لە خۆیەوە تووشی ئەو حاڵەتانەی سەرەوە نابێت بەڵکو دەبێت کۆمەڵێك هۆکار هەبن کە ببنە هۆی دروست کردنی ئەو حاڵەتە، دەرەنجامی توێژینەوە زانستیەکان ئاماژە بۆ ئەم هۆکارانەی خوارەوە دەکەن:-

١- هەندێك دایك و باوك و مامۆستا بەردەوام پەنا بۆ لێدان و سوکایەتی پێکردن و ڕیسوا کردنی منداڵەکانیان دەبەن، کە ئەم جۆرە مامەڵە هەڵەیەش دەبێتە هۆی دروست کردنی ئەو هەست و سۆزە لە لای منداڵ کە کەسێکی بێ نرخ و بێزراوە.

٢- گەورەترین هەڵەی دایك باوك و مامۆستا، بەراوردکردنی منداڵانە بە یەکتری و گەورەکردن و دەرخستنی خاڵە لاوازەکانی منداڵە، کە ئەمەش دەبێتە هۆی دروست کردنی هەست کردنی بە کەمی و بڕوا بە خۆ نەبوون و سەیر کردنی خود بە چاوی سووك.

٣- هەندێك جار دایك و باوك ڕقیان لە منداڵەکانیان نییەو بگرە زۆریشیان خۆش دەوێت، بەڵام بواری ئەوەیان نییە کە کاتێك بۆ پەروەردە کردن و قسە لەگەڵ کردنی منداڵەکانیان تەرخان بکەن، بەڵکو بەردەوام لە دەرەوەی ماڵن و خەریکی کارکردنن، ئەو ماوە کەمەش کە دێنەوە بۆ ماڵەوە هیلاك و ماندوون و ئارەزووی قسەکردنیان نییە، لەبەرئەوە ئەگەر منداڵەکانیان لێیان نزیك بکەونەوە یان گوێیان پێنادەن یان دەریان دەکەن و دەڵێن کاتمان نییە و وازمان لێ بهێنن، دوورنیە لێشیان بدەن و داخی دڵی خۆیان بە ئەوان بڕێژن، بەردەوام بوونی ئەم حاڵەتەش منداڵ تووشی بێزراوی و پشت گوێخراوی دەکات.

٤- جاری واش هەیە دایك و باوك بە هیوای منداڵ نەبوون و لەناکاو منداڵیان بوو یان هەر خەریکی خۆیانن و ڕۆڵی دایك و باوکی ڕاستەقینە نابینن و منداڵەکانیان بەرەڵا دەکەن، کە ئەمەش دەبێتە هۆی بێزاری و وەڕس بوونی منداڵ و هەست کردن بە کەمی.

ئینجا بۆ ئەوەی منداڵەکانمان ئەو هەستەیان لەلا دروست نەبێت، زۆر پێویستە لەو هۆکارانەی سەرەوە دووربکەوینەوە و ژینگە و بارودۆخی پەروەردەیی پڕ لە ئارام و دڵنیایی بۆ منداڵەکانمان دابین بکەین (Faller, 1981, P:25-26).

## باری دەروونی منداڵی پۆلی یەکەم

هەموو قۆناغەکانی ژیان خاسیەت و مۆرك و تایبەتمەندێتی خۆیان هەیەو لەقۆناغەکانی تر جیادەکرێنەوە. یەکێك لەقۆناغەکانی ژیانی منداڵ قۆناغی چوونە قوتابخانەیە، ئەم قۆناغەش گرنگی تایبەتی خۆی لە دڵ و دەروونی منداڵدا هەیە، لەبەرئەوەی منداڵ بۆیەکەم جار ڕووبەڕووی مامۆستا دەبێتەوە (ئەوانەی کە نەچوونەتە باخچەی ساوایان) سەرەڕای ئەوەش بۆیەکەم جار لەسەر کورسیەکی ڕەق و تەق و بۆماوەیەکی زۆر دادەنیشێت، هەروەها دەبێت بە بێدەنگی و عاقڵی دابنیشێت و دەنگ نەکات، وئەگینا ڕووبەڕووی هەڕەشەو چاولێسوورکردنەوەو لێدان دەبێتەوە. کەسەرجەم ئەو گۆڕانکاری و داواکاریانە نوێن و منداڵ ئاشنایەتی لەتەکیاندا نییە ئینجا تاوەکوو منداڵ ئاشنایەتی لەگەڵ ئەو ژینگە تازەیە (کە ژینگەی قوتابخانەیە) پەیدا دەکات کاتێکی زۆری دەوێت و پێویستە بەڕێوەبەرو مامۆستایان لەتەکیدا بە ئارام و خۆڕاگرو لەسەرخۆ بن و تووندو تیژی لەتەکیدا بەکار نەهێنن.

لەبەرئەوەی منداڵ پێش هاتنە قوتابخانەی سەربەستیەکی زۆری هەبووەو بەردەوام خەریکی هەڵبەزو دابەزو ڕاکەڕاکەبووەو زۆر بەدەگمەن لەشوێنێکدا بۆماوەیەکی کەم ئۆقرەی گرتووە یان دانیشتووە. بۆیە نابێت یەکسەر لەقوتابخانە داوای سیستم ونیزام و پەیڕەو کردنی یاسای لێبکرێت، بەڵکو دەبێت وردە وردە لەگەڵ کورسی و دانیشتن و گوێڕایەڵی مامۆستاو پەیڕەو کردنی یاساو داواکارییەکانی قوتابخانە ڕابهێندرێت و نابێت لەسەر جووڵەو هەڵسان و پەیڕەو نەکردنی هەندێك سیستمی قوتابخانە سزا بدرێت یان گلەیی و هەڕەشەی لێبکرێت چونکە هیچ کەس لە پڕێ نابێت بە کوڕێ، واتە

مەحاڵە بتوانرێت وا لە منداڵی پۆلی یەکەم بکرێت کە وەك منداڵانی پۆلی سێهەم و چوارەم هەڵسوکەوت بکەن و پابەندی یاساو رێسای قوتابخانە بن بەڵکو پێویستە مامۆستا سەربەستی سنووردار بە منداڵ بدات و لە رێگەی یاری و قسەی خۆشەوە وانەکانیان پێ هەرس بکات لەگەڵ ئەوەشدا وورده وورده بە یاساو رێساکانی قوتابخانە ئاشنای بکات. بۆ ئەوەی لە قوتابخانە بێزار نەبێت و خوێندنی لەلا خۆشەویست ببێت.

بەڵام ئەوەی جێگای داخە هەندێك مامۆستا هەر لەسەرەتای ساڵی خوێندنەوە بە هەڕەشەو لێدان و چاو لێسور کردنەوە پێشوازی لە منداڵان دەکەن و هەست و سۆزێکی ناخۆش لە دڵ و دەروونی منداڵاندا بەرانبەر قوتابخانەو مامۆستا دروست دەکەن ئەوەی زیاتریش زەرەری لێ دەکەوێت منداڵانی پۆلی یەکەمە. لەبەر ئەوەی بۆ یەکەم جارە دێنە قوتابخانەو هیچ ئەزموون و شارەزاییەکیان دەربارەی قوتابخانە نییە، ئینجا ئەگەر بێت و خوانەخواستە مامۆستاو بەڕێوەبەرو کەسانی تری قوتابخانە ئازاری دەروونی یان جەستەییان بدەن ئەوا هەتاهەتایە ئەو جۆرە منداڵانە بەچاوی ترس و دڵەڕاوکێ و گومان دەڕواننە مامۆستاو قوتابخانە، بۆیە دەبێت قوتابخانەو مامۆستا و خوێندن لەبەر چاوی منداڵی پۆلی یەکەم خۆشەویست بکرێت و مامۆستای بەتواناو زیرەك وانەیان پێ بڵێن و مامەڵەیەکی تایبەتییان لەگەڵ بکەن بۆ ئەوەی بەزووترین کات لەگەڵ قوتابخانە رابێن و خۆیان بگونجێنن .

## منداڵە نووقستان و (کەم ئەندامەکان) و پێداویستیەکانیان

ئەگەر بمانەوێت منداڵ پیاوی دوا ڕۆژ بێت و شایانی ئەوە بێت کە بەرپرسی و چارەنووسی گەل و نیشتمانی بخرێتە ئەستۆ، ئەوا دەبێت پێداویستیەکانی گەشەکردن و بنیاتنانی کەسایەتی بۆ دابین بکرێت. پێداویستیە گرنگەکانی منداڵ زۆرو هەمەچەشنەن، بەڵام ئێمە لەم نووسینەماندا زیاتر تیشک دەخەینە سەر پێداویتسەکانی منداڵی نووقستان و کەم ئەندام، لەبەرئەوەی باری دەروونی و گرفت و ئەندێشەکانی منداڵی نووقستان و کەم ئەندام لەزۆر لایەنەوە لەباری دەروونی و گرفت و ئەندێشەکانی منداڵی ئاسایی جیاوازە.

مەبەست لەمنداڵانی نووقستان و کەم ئەندام ئەو منداڵانەیە کە لەئەنجامی هەرچ هۆیەکەوە (بۆماوە یان ژینگە) بوو بێت، لەپێش لەدایك بوون یان دوای لە دایك بوون تووشی کەم و کورتی یەکێك لەئەندامەکانی یان زیاتر لە ئەندامێکی لەشیان بوون، کە وئەو کەم و کورتیە بۆتە هۆی ئەوەی کە ئەو منداڵانە نەتوانن وەك منداڵی ئاسایی بژین و ئەو ئەندامانەیان بۆ ڕا پەڕاندنی کارەکانیان بەکاربهێنن.

دووجۆری سەرەکی نووقستانی هەیە، کە یەکەمیان تووشی کۆئەندامی دەماری ناوەندی دەبێت و بەزۆری منداڵ تووشی بیرکۆڵی و دواکەوتنی ژیری (التخلف العقلی) دەکات، بەڵام جۆری دووهەمیان تووشی جەستەیی دەکات (نابینایی، کەڕوڵاڵی، گۆجی، شەلی، ... هتد) گومانیشی تێدا نیە کە هەر یەك لەو کەم و کورتیانە پێداویستی بە خزمەتگوزاری و پەروەردەو مامەڵەی تایبەتی خۆی هەیە، ئینجا بۆئەوەی ئەو جۆرە منداڵانە لەلایەکەوە نەبن بە بارو مشەخۆر بەسەر کۆمەڵ و دام و دەزگاکانیەوە، لەلایەکی تریشەوە سوود لەو بەهرەو توانستانەی کە هەیانە وەربگیرێت، دەبێت ئاوڕێکیش لەو جۆرە منداڵانە بدرێتەوەو پێداویستیەکانیان بۆ دابین بکرێت و گیروگرفتەکانیشیان بۆ چارەسەر بکرێت. بۆ زانینی پێداویستیە گرنگەکانی ئەو جۆرە منداڵانەو دیاری کردنی ئاستەنگ و

ئەندێشەو گرفتەكانیان دەبێت پشت بە دەرئەنجامی توێژینەوەی زانستی و مەیدانی كە دەربارەی ئەو جۆرە منداڵانە كراوە، ببەستین.

بۆ ئەم مەبەستەش لەكۆتایی ساڵی (١٩٩٦) و سەرەتای ساڵی (١٩٩٧) نووسەری ئەم باسە بەهاوكاری هەردوو رێكخراوی یونیسێف و (SCF) و وەزارەتی تەندروستی و كاروباری كۆمەلایەتی و ژمارەیەك لە مامۆستایان و قوتابیانی هەردوو بەشی كۆمەڵزانی لەكۆلێژەكانی ئاداب و پەروەردە، هەڵسان بەئەنجامدانی توێژینەوەیەكی مەیدانی بەرفراوان لەسەر ژیان و گوزەرانی منداڵانی هەردوو شاری سلێمانی و هەولێر و شارۆچكەو كۆمەڵگاو گوندەكانی سەر بە پارێزگای هەولێر، كە توانرا چاو پێكەوتن لەگەڵ هەزارەها منداڵی نیش كەرو نووقستان و كەم و ئەندام و نەخۆش بكرێت، یەكێك لە ئامانجەكانی توێژینەوەكە تایبەت بوو بە منداڵانی نووقستان و كەم ئەندام. توانرا لەمیانەی ئەو توێژینەوەیەدا چاوپێكەوتن لەگەڵ (٧٦٥) هەفت سەدو شەست و پێنج منداڵی نووقستاندا بكرێت كە (٥٣٠) منداڵیان لە هەولێرو (٢٣٥) منداڵیشیان لە سلێمانی بوون.

دوای كۆكردنەوەی زانیاری و پڕكردنەوەی فۆرمی تایبەتی بۆ ئەو منداڵانەو لێك دانەوەو شیتەڵ كردنەوەی دەرئەنجامەكان ئەم زانیاریانەی لای خوارەوەمان بۆ دەركەوت:-

١- ئەو حاڵەتانەی كە توانرا زانیاری دەربارەیان كۆبكرێتەوە بریتی بوون لە (دواكەوتنی ژیری و بیركۆڵی، نووقستانی لەچاو، لەگوێ، لە قاچ، لە دەست، لاڵی، كورتە باڵایی، فێ لێهاتن، نووقستانی لە كاسەی سەر، كەم خوێنی، نووقستانی لە دەم و چاو).

٢- (٣٩,٦٢٪) منداڵەكان هەر لەكاتی لەدایك بوونەوە نووقستان بوون بەڵام (٦٠,٣٨٪) منداڵەكان دوای لەدایك بوون بەهۆی شەڕو كوشتارو كارەسات و ڕووداوی دڵتەزێنی جیاجیاوە نووقستان و كەم ئەندام بوون.

٣- (٦٣,٠١٪) خێزانی منداڵەکان توانیویانە کە سەردانی پزیشك و نەخۆشخانە بەپێی پێویست بۆ چارەسەرکردنی منداڵەکانیان بکەن بەڵام (٣٦,٩٩٪) خێزانەکان نەیان توانیوە.

٤- (٧٠,٥٦٪) منداڵەکان پێداویستیان بەکەرەستەو ئامرازی تایبەتی هەیە بۆ خۆسازاندن لەگەڵ ژینگەو دەوروبەرەکەیاندا، بەڵام (٢٩,٤٤٪) منداڵەکان گوتیان پێداویستیمان پێیان نیە.

٥- لە (٨٢,٨٩٪) ئەو منداڵانەی کە پێداویستیان بە کەرەستەو ئامرازی تایبەتی هەیە، گووتیان دەستمان ناکەوێت و بۆمان ناکرێت. پێداویستی و کەرەستەکانیش بریتیە لە (سەماعە، دەست و پێی دەست کرد، دارشەق، عەرەبانە، چاویلکە، دەرمان، نەشتەرگەری (عملیات)).

٦- (٢٧,١٦٪) منداڵەکان بەردەوام پێداویستیان بەچاودێری و چارەسەرکردنە، ژمارەیەکی تریشیان لە چارەسەرکردن و چاك بوونەوە هیوا بڕاو بوون و هەندێکی تریشیان لەبەر هەژاری و نەبوونی ناتوانن چارەسەری خۆیان بکەن.

٧- (٤٠,١٩٪) منداڵەکان گوتیان ناتوانین بە ئیش و کارەکانی ڕۆژانەی خۆمان هەڵبستین و بەردەوام پێداویستیمان بەچاودێری و هاوکاری کەسانی چواردەورمان هەیە.

٨- (٦٤,٣٣٪) منداڵەکان گوتیان زۆربەی خەڵکی بەچاوی بەزەیی و نزم و کەم سەیرمان دەکەن و مامەڵەیان ئاسایی نیە، کە ئەمەش تووشی خەم و خەفەت و ئازارمان دەکات.

٩- (٤٧,٥٥٪) ئەو منداڵانە ناچنە قوتابخانەو وازیان لێهیناوەو هیچ دام و دەزگایەکی تایبەتیش نایان گرێتەخۆ.

١٠- دەرئەنجامی ئەم توێژینەوەیە ئاماژە بۆ ئەوە دەكات كە زیاتر گرنگی بەكوڕە نووقستان و كەم ئەندامەكان دراوەو كچەكانیان پشت گوێ خستووە. بۆ نموونە (٦٠,٤٣٪) كچەكان هیچیان بۆ نەكراوە بەڵام تەنها (٢٧,٦٢٪) كوڕەكان هیچیان بۆ نەكراوە. لەلایەكی تریشەوە (٨٤٪) كچەكان ناچنە قوتابخانە بەڵام تەنها (٣٤٪) كوڕەكان نەخراونەتە قوتابخانە.

ئەمانەی سەرەوە حاڵ و گوزەران و باری دەروونی زۆربەی منداڵە نووقستان و كەم ئەندامەكانی هەردوو شاری سلێمانی و هەولێرن. ئەو زانیاریانەش لەزاری منداڵەكان خۆیان و خێزانەكانیانەوە وەرگیراوەو تارادەیەكی زۆر ڕاست گۆیەو بە ئەمانەتەوە گوزارشت لەژیان و گوزەرانی ئەو توێژەی كۆمەڵەكەمان دەكات. لەبەرئەوە زۆر پێویستە كە لایەن دام و دەزگا بەرپرسەكان هەریەكە لای خۆیەوە هەوڵی دابین كردنی ئەو پێداویستیانەو دۆزینەوەی ڕێگاچارەی گونجاو بدات بۆ سووك كردنی باری گرانی ئەو منداڵانەو خێزانەكانیان و دووبارە پەروەردەكردن و پێگەیاندن. بۆ ئەم مەبەستەش ئەم پێشنیازانەی خوارەوە دەخەینە بەر دیدو بۆچوونیان:-

١- پێویستە لەمیانەی كەناڵەكانی ڕاگەیاندن و كۆڕوكۆبوونەوەكانەوە دایكان و باوكان و مامۆستایان لە هۆكارەكانی نووقستانی و كەم ئەندامی ئاگادار بكرێنەوە، چونكە هەندێك لەحاڵەتەكان لەئەنجامی نەزانی و كەمتەرخەمی دایكان و باوكان و مامۆستای ئەو منداڵانەوە دروست بووە، كەواتە دەتوانرێت كاریگەری ئەو هۆكارانە دوور بخرێتەوەو ڕێژەی ئەو منداڵانە لەداهاتوودا كەم بكرێتەوە.

٢- پێداویستیە گرنگەكانی ئەو منداڵانە لەداوودەرمان و كەرەستەو ئامرازی پێویست دابین بكرێت و چارەسەری هەندێك لە كەم و كوڕیەكانیان بكرێت.

٣- پێویستە هەڵمەتێكی نیشتمانی گەورە بۆ هۆشیار كردنەوەی تاكەكانی كۆمەڵ بكرێت، چونكە بەداخەوە كە زۆر لەتاكەكانی كۆمەڵ لەئەنجامی نەزانی و نەفامی خۆیانەوە

بەچاوی نزم و سووك سەیری کەسانی نووقستان و کەم ئەندام دەکەن، کە ئەمەش بێگومان ڕەنگدانەوەی خراپی لەسەرباری دەروونی ئەو نووقستان و کەم ئەندامانە دەبێت و گرفتەکانیان زیاتر ئالۆز دەکات و لەکۆڕو کۆبوونەوەو دام و دەزگا کۆمەڵایەتیەکانیان دوور دەخەنەوە، کە بێگومان ئەمەش لەبەرژەوەندی خێزان وکۆمەڵ و ئەو نووقستان و کەم ئەندامانە نیە.

٤- زۆر پێویستە دام و دەزگاو قوتابخانەو پۆلی تایبەتی بۆ پەروەردەکردن و فێربوونی ئەو منداڵانە بکرێتەوە، لەبەرئەوەی زۆر لەو منداڵانە ناتوانن لەگەڵ منداڵە ئاساییەکاندا لە قوتابخانە گشتیەکان بخوێنن، بەتایبەتی ئەوانەی کە تووشی دواکەوتنی ژیری و بیرکۆڵی بوون.

٥- خولی ڕاهێنانی بەردەوام بۆ دایکان و باوکان و مامۆستایان و توێژەرە کۆمەڵایەتی و دەروونیەکان بکرێتەوە بۆئەوەی بتوانن بەشێوەیەکی سەرکەوتوانەو زانستیانە مامەڵە لەگەڵ ئەو جۆرە منداڵانەدا بکەن و فێری شێوازەکان و چۆنیەتی فێرکردن و پەروەردەکردنی ئەو منداڵانە بکرێت.

## منداڵی هەڵچوو دەمارگیر

گومانی تێدا نییە کە جیاوازییەکی زۆر لە نێوان منداڵاندا هەیە و لە هەموو ژیاندا دوو منداڵی وەك یەك نادۆزرێتەوە، جیاوازی تاکایەتیش (الفروق الفردية) بۆ زۆر هۆکاری بۆماوەیی و بایۆلۆژی و ژینگەیی دەگەڕێتەوە. یەکێك لەو جیاوازیانەی کە هەیە، جیاوازی مەزاجی و هەڵچوونیە کە بە ئاسانی لە نێوان منداڵاندا بەدی دەکرێت. بۆ نموونە هەندێك منداڵ هەر لەدوای لە دایك بوون زۆر دەجوڵێن و دەگریەن و بەردەوام هەڵچوونی و دەمارگیری بوون بە بەشێك لە ڕەوشت وهەڵس و کەوتیان.

دەرەنجامی هەندێك لە توێژینەوەکانی دەروونزانان بەتایبەتیش (بافلۆف) ئاماژە بۆ بوونی دوو جۆر کۆئەندامی دەماری دەکەن، هەندێك کەس هەر لە دوای لە دایك بوون خاوەنی جۆرێك کۆئەندامی دەمارین (الجهاز العصبي) کە زۆر هەستیارەو بە بچووکترین وروژێنەر (مثیر) تووشی حاڵەتی هەڵچوونی و دەمارگیری (عصبي) دەبن، بەلام لە بەرانبەر ئەو جۆرە، کۆمەڵێکی تر لە منداڵان هەن کە هەر لەکاتی لە دایك بوونەوە خاوەنی جۆرێك کۆئەندامی دەمارین کە زۆر سست و خاوو خلیچکە و زۆر بە زەحمەت دەوروژێندرێن.

جۆری یەکەم (واتە منداڵانی هەڵچوو دەمارگیر) پێویستیان بە مامەڵەی گونجاو و پێویست هەیە بۆیە دەبێت لە کاتی مامەڵە کردنماندا ڕەچاوی ئەو حاڵەتەیان بکەین لەبەر ئەوەی ئەو جۆرە منداڵانە لەسەر بارێکی دەروونی و جەستەیی دیاریکراو بۆ ماوەیەکی زۆر نامێننەوە، بەڵکو (مەزاجی) دەبن و بەئاسانی لەحاڵەتێکەوە بۆ حاڵەتێکی تر دەگۆڕێت، هەروەها بچووکترین گلەیی و گازاندە و لێدان تووشی دڵەڕاوکێ وخەم و خەفەت و هەڵچوونیەکی زۆریان دەکەن. ئەم جۆرە منداڵانە لە ئەنجامی ئەو مەزاج و زوو هەڵچوونەیانەوە تووشی زۆر گیروگرفت دەبن.

بۆ نموونە ترس و دڵەڕاوکێی تاقیکردنەوە زۆر کاریان تێدەکات و لەوانەیە نەتوانن وەك پێویست وەلامی پرسیارەکان بدەنەوە، هەرچەندە کە زیرەکیشن و وەلامەکان دەزانن، بەلام ئەو ترس و مەزاج و هەڵچوونەیان دەبنە کۆسپ و ڕێگر لەبەردەم وەلامدانەوەی ڕاست، لەلایەکی تریشەوە زۆر جار ئەو مەزاج و دەمارگیری و هەڵچوونەیان دەبنە هۆی ئەوەی کە دڵی منداڵانی تر بڕەنجێنن و هەندێك جاریش ئازاریان بدەن. ئینجا بۆ ئەوەی ئەو جۆرە منداڵانە تووشی لاساری و سەرەڕۆیی و گۆشەگیری و باری دەروونی ئاڵۆز نەبن، ئەوا زۆر پێویستە کە دایك و باوك و مامۆستاو کەسانی چواردەوری هەر لە منداڵیەوە دەست نیشانیان بکەن و لە ڕێگەی مامەڵەی گونجاو و خولقاندنی ژینگەی لە بارەوە بواری خۆ سازاندنیان بۆ بڕەخسێنن.

**ئەم خالانەی خوارەوەش زامنی مامەڵەی دروستن لەتەك ئەو جۆرە مندالانە:**

١- نابێت دایك و باوك و مامۆستا لە ڕێگەی لێدان و توندو تیژییەوە چارەسەری گرفتی ئەو جۆرە منداڵانە بکەن، چونکە لێدان و هەڕەشە و سوکایەتی پێکردن ئەوەندەی تر باری دەروونی ئەو جۆرە مندالانە ئالۆزتر دەکەن. بەڵکو پێویستە ڕێزیان بگیرێ و ئەو مندالانە هەست بە سۆز و خۆشەویستی و بەزەیی گەورەکانیان بکەن.

٢- پێویستە زۆر گرنگی بە هەڵچوون و دەمارگیرییەکەی نەدرێت و لەکاتی تووڕەبوون و گریان و هات و هاوار کردنیدا پشت گوێ بخرێ و وازی لێ بهێندرێ تا دادەمرکێتەوە و دەگەڕێتەوە حالەتی ئاسایی خۆی ئینجا دوای ئەوە هۆی هەڵچوونەکانی بۆ ڕوون بکرێتەوە و ڕێنمایی پێویست بکرێت.

٣- زۆر پێویستە ئەو جۆرە مندالانە بە کارو چالاکیەکەوە خەریك بکرێن و وایان لێ بکرێت کە هەست بە بوون و گرنگی خۆیان بکەن.

٤- تا دەتوانرێت دەبێت ئەو جۆرە مندالانە لەو وروژێنەر و فاکتەرانە دوور بخرێنەوە کە دەبنە هۆی هەڵچوون و ترساندن و تووڕە کردنیان بۆ نموونە سەیر کردنی فیلم و گۆرانی و بینراوی ترسناك و خەماوی و خوێندنەوەی چیرۆکی دڵتەزێن و باسکردنی حکایەت و ڕووداوی بە ئازار، ئەو جۆرە مندالانە تووشی بارێکی دەروونی ئالۆز دەکەن و مەزاج و دەمارگیرییەکانیان زیاتر دەکەن.

٥- نابێت بە هیچ شێوەیەك زیاد لە تواناى خۆیان کاروچالاکیان لێ داوا بکرێ یان ڕێگرو بەربەست لەبەردەم پێداویستی و چالاکیە سەرەکیەکانیاندا دابنرێت بەڵکو دەبێت ئەو کارو چالاکیانەیان لێ داوا بکرێت کە دەتوانن بە ئاکامی بگەیەنن.

٦- باشتر وایە ئەم جۆرە منداڵانە لە كێ بڕكێ و پێش بڕكێ و ململانێ دوور خرێنەوە و بەكەسانی تر بەراورد نەكرێن، بۆ ئەوەی هەست بەكەمی و شكستی نەكەن، لەبەرئەوەی ئەم جۆرە منداڵانە كەمتر لە منداڵانی تر بەرگەی سەرنەكەوتن دەگرن.

٧- زۆر پێویستە ئێمەی گەورە لۆمە و ڕەخنەی زۆر لەو منداڵانە نەگرین و خاڵە بەهێزەكانیان بەدیار بخرێت.

## كابووس

كابووس بەو جۆرە خەونانە دەگوترێت كە مرۆڤ بەئاگا دەهێنن و تووشی ترس و تۆقاندن و دڵەڕاوكێیەكی زۆری دەكەن و ئەگەر پرسیاری لێ بكرێت ئەوا دەتوانێت زۆربەی ڕووداوەكانی ئەو خەونە ترسناكە بگێڕێتەوە كە ئەم خاسیەتە لەزۆربەی خەونەكانی تردا نیە، چونكە كەسی بەئاگا زۆر بەكەمی ڕووداوو بەسەرهاتەكانی خەونی ئاسایی (كە بەزۆری ڕوودەدەن) بەبیردێتەوە، جیاوازیەكی تری نێوان خەونی ئاسایی و كابوس ئەوەیە زۆر بەكەمی ڕوودەدەن و لەنێوان سەدەها خەوندا یەكێكیان كابوس دەبێت، بەڵام ئەگەر ڕێژەی ڕوودانی كابوس زیادی كردوو لەسنووری ئاسایی خۆی تێپەڕی و لە هەفتەیەكدا بەلایەنی كەمەوە دوو سێ جار بە بەردەوامی دووبارە بووەوە، ئەوە مانای ئەوەیە كە ئەو كەسە لە بارێكی دەروونی ئاڵۆزدا دەژی و بەدەست گێروگرفت و ئەندێشەیەكەوە دەناڵێنێ و پێویستی بە ڕێنمایی و چارەسەركردنی ئەو هۆكارانەی كە تووشی ئەو بارە دەروونیەی كردووە هەیە.

لەڕاستیدا تاوەكو ئێستاش بەتەواوی هۆكارەكان و ئامانجەكانی كابوس نەزانراوەو چەندەها تیۆرو ڕاو بۆچوونی جیاجیا بۆ لێكدانەوەی هەیە، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا زۆربەیان لەسەر ئەوە كۆكن كە هۆكاری سەرەكی ڕوودانی كابوس دەروونین و پەیوەندیان بە ژیانی كۆمەڵایەتی و ئابووری و جەستەیی و سیاسی ئەو جۆرە كەسانەوە هەیە كە تووشی كابوس دەبن، واتە لە ئەنجامی ئەو هۆكارانەی سەرەوە لە ژیانی ئاسایی و ڕۆژانەیاندا تووشی ترس و دڵەڕاوكێ و گرژیەكی زۆر دەبن، كە ئەو ترس و گرژی و دڵەڕاوكێیانە بە چارەسەرنەكراوی دەمیننەوەو لەژیانی واقیعیدا ئازاری ئەو جۆرە كەسانە دەدەن لەكاتی خەوتنیشدا لەمیانەی خەونی ناخۆش و ترسناك و كابوسەوە گوزارشتیان لێدەكرێن. بۆ سەلماندنی ئەو ڕاستیەش بەڵگەی زۆر هەیە، بۆ نموونە كابوس لەكاتی شەڕو كوشتارو كارەساتی سروشتی و نەبوونی و نەخۆشی و مردنی كەسانی خۆشەویست و نەهامەتیدا لەلای تاكەكانی كۆمەڵ بەگشتی و لەلای ئەو تاكانەی كە ڕاستەوخۆ ڕووبەڕووی ئەو

گیروگرفتانە دەبنەوە بەتایبەتی زۆر دەبن و زوو زوو دووبارە دەبنەوە، بەلام هەرچ کاتێک ئەو کارەسات و شەڕو کوشتارو ناخۆشیانە نەما، ئەوا پاش ماوەیەکی کەمیش کابوس و خەونی تۆقێنەر زۆر کەم دەبنەوەو دەگەڕێنەوە سنووری ئاسایی خۆی.

لەدیارترین نیشانەکانی کابوس (ترس، بەناگاهاتن لەخەو، زیاد بووونی لێدانی دڵ، تەنگەنەفەسی و هەست کردن بەخنکاندن، هەست کردن بەئیفلیجی و بێ دەسەلاتی و نەتوانین بۆ خۆ ڕزگار کردنە ... تاد) کە سەرجەم ئەو نیشانانە نزیکن لە نیشانەکانی هەڵچوون و دڵەڕاوکێ.

کابوس حاڵەتێکی ئەوەندە ترسناك نیە کە مەترسی بۆ سەر ژیانی مرۆڤ هەبێت، هەرچەندە تاك بێزار دەکات و تووشی بارێکی دەروونی ئاڵۆزی دەکات، لەبەرئەوە هیچ پێویست بەمەترسی و گەورەگردنی ناکات، بەڵکو لەجیاتی ئەوە دەبێت ئەو کەسە (یان کەسانی چواردەوری) بەدوای هۆکارەکانیدا بگەڕێن، واتە دەبێت بزانێت ئەو ڕووداو بەسەرهاتانە چین کە بوونەتە هۆی ئەو کابوسە، زانینی ئەوەش ئەوەندە زەحمەت نیە ئەگەر ئەو کەسە دەست بکات بەیادکردنەوەو نووسینی ئەو ڕووداوو گۆڕانکارییانەی کە ئەو ڕۆژەی (یان چەند ڕۆژەی) پێش شەوی کابوسەکە ڕوویانداوە، وە بەراوردی بکات لەگەڵ هەموو ڕووداوەکانی ڕۆژانی تری پێش شەوی دروست بوونی کابوسەکە.

لەئەنجامی ئەوەدا بۆی دەردەکەوێت کە چ ڕووداوو بەسەرهاتێك هاویەشەو بەردەوام پێش شەوی کابوسەکە ڕوویانداوە، ئەو کاتە دەتوانێت لەو ڕووداوو بەسەرهاتانە دوور بکەوێتەوەو لەکابوسیش ڕزگاری ببێت، دوور نیە هۆی کابوس بینینی فیلم و بیستنی چیرۆك و بەسەرهاتی ترسناك و خویناوی بێت، یان خواردنی زۆر بێت پێش خەوتن یان خەوتنی نادروست و جێگای ناخۆش بێت یان پێشبینی کردن و خەوو خەیاڵی ترسناك و مەترسیدار بێت یان هەڕەشەو تۆقاندن و هەست نەکردن بەئاسایش و دڵنیایی دەروونی بێت ... تاد. کەواتە چارەسەرکردن و ڕزگار بوون لەو هۆکارانەی سەرەوە زامنی نەمانی کابوسن.

## عینادی منداڵ و کەللە ڕەقی

عینادی (العناد) و کەللە ڕەقی منداڵ، جۆرە ڕەوشتێکە کە لەلای هەموو منداڵێک هەیە، بەلام ماوەیەکی کەم بەردەوام دەبێت و دوای ئەوە نامێنێت، ئەم جۆرە ڕەوشتەش وەرگیراوە و منداڵ لەکۆمەڵەوە فێری دەبێت، ئینجا ئەگەر عینادی و کەللەرەقی منداڵ لە هەندێک کاتی دیاری کراو بۆ ماوەیەکی کەم بێت ئەوە ئاساییەو پێویست بە مەترسی و چارەسەرکردن ناکات، بەلام کاتێک عینادی و کەللە ڕەقیەکە لە زۆربەی کات و بۆ ماوەیەکی زۆر دەبێت، ئەو کاتە دەبێت بە گرفت و پێویستی بە چارەسەرکردن دەبێت. عینادی و کەللە ڕەقی منداڵ مانای گوێ نەدان بەئامۆژگاری و قسەو فەرمانەکانی دایک و باوک و کەسانی ترو پابەند نەبوون پێیانەوە و سووربوون لەسەر ڕاو بۆچوونی خۆی، هەرچەندە کە هەڵەشن و دژی حەزو ئارەزو و ویستی دایک و باوک و مامۆستا و کەسانی ترە.

گومانیشی تێدا نیە عینادی و کەللە ڕەقی زۆر گیروگرفت و بگرە و بەردە بۆ منداڵ دروست دەکات، چونکە کاتێک منداڵ لەگەڵ دایک و باوک و مامۆستای دەکەوێتە عینادی و کەللە ڕەقیەوە ئەوا گرفت بۆ خۆی و دایک و باوک و مامۆستای دروست دەکات. هەروەها عینادی و کەللە ڕەقی دەبێتە هۆی گۆشە گیری و دوورە پەرێزی منداڵ، چونکە منداڵی عیناد و کەللە ڕەق و بوغزاوی، بەردەوام سوورە لەسەر قسەو ڕای خۆی و ڕازی نابێت بە ئۆرەو پەیرەو کردنی سیستمی گشتی و کۆمەڵایەتی، کە ئەمەش دەبێتە هۆی بێزاری منداڵانی ترو دوورکەوتنەوەیان.

بەزۆری عینادی و کەللە ڕەقی منداڵ لە دوای تەمەنی دووسالیەوە سەر هەڵدەدات، لەبەرئەوەی پێش تەمەنی دووسالی منداڵ ئەو توانا عەقلییەی نیە کە دەبێت بە بنەمای عینادی و کەللە ڕەقی، چونکە منداڵ دەبێت هەست بە جۆرێک لەسەر بەخۆیی خۆی بکات و

ببێت بە خاوەنی قسەو ڕاو بۆ چوونی خۆی و سوور بێت و لێی پاشگەز نەبێتەوە، کە ئەم توانایەش لە دوای تەمەنی دووساڵیەوە دەردەکەوێت.

## زۆر هۆکار و فاکتەری کۆمەڵایەتی و دەروونی هەن کە دەبنە هۆی دروست کردنی هەڵس و کەوتی عینادی و کەللەڕەقی لە لای منداڵ، لەوانە:-

### ١- مل کەچ کردنی دایک وباوک و مامۆستا بۆ داواکارییەکانی منداڵ:-

گەورەترین هەڵەی دایک و باوک و مامۆستا ئەوەیە کە بەردەوام داواکاری و حەز و ئارەزووەکانی منداڵ جێبەجێ بکەن، کاتێک منداڵ داوای هەرشتێک دەکات و دەست بەگریان و هات و هاوار و کەللە ڕەقی دەکات و ئینجا دایک و باوک مامۆستا بۆ ڕازی کردن و بێدەنگ کردنی مل کەچی داواکاریەکانی دەبن، ئەمە دەبێتە هۆی چاندنی تۆوی عینادی و کەللە ڕەقی لەناخی منداڵدا، لەبەرئەوە نابێت بەردەوام دایک و باوک و مامۆستا مل کەچی داواکاریەکانی منداڵ بن، بەڵکو دەبێت بە پێی پێویست و لەکات و شوێنی گونجاودا داواکاری منداڵ جێبەجێ بکرێت و هەندێکیشیان ڕەت بکرێنەوە و هۆی ڕەت کردنەوەکەش بۆ منداڵ ڕوون بکرێتەوە، ئەگینا منداڵ لەسەر کەللە ڕەقی و عینادی بەردەوام دەبێت و دەبێت بە بەشێک لە هەڵس و کەوت و بیرکردنەوەی.

### ٢- پەروەردەکردنی هەڵە:-

ئەگەر دایک و باوک و مامۆستا جۆرێک پەروەردەی ئەگۆڕ و بەردەوامیان نەبێت ئەوا زۆر ڕەوشتی نابەجێ (لەوانەش عینادی و کەللە ڕەقی) لەلای منداڵەکانیان دروست دەبێت بۆ نموونە ئەگەر باوک یان مامۆستا منداڵەکانی فێری ڕەوشتێك کردبێ، بەڵام دوای ماوەیەك پەشیمان ببێتەوە یان پێچەوانەکەی بکات، ئەو کاتە منداڵ ڕازی نابێت و دژی ویستی دایك و باوك ومامۆستای هەڵس و کەوت دەکات و سوور دەبێت لەسەر هەڵس و کەوتی یەکەم جاری، ئینجا ئەگەر دایك و باوك و مامۆستا ویستیان ڕایان بگۆڕن یان لە پەیمان و گفتێك

پەشیمان ببنەوە، ئەوا زۆر پێویستە هۆی ئەو گۆڕانکاریە بۆ منداڵەکان ڕوون بکاتەوە و لە ڕێگەی گفت و گۆوە ڕازیان بکەن.

## ٢- جیاوازی نێوان دایك و باوك:-

کاتێك باوك بە جۆرێك منداڵ پەروەردە دەکات کە جیاوازە یان دژ بە جۆری پەروەردەکردنی دایکە، یان باوك منداڵ لەسەر ڕەوشتێك سزا دەدات بەڵام دایك پاداشتی دەکات، ئا لەم کاتەدا منداڵ ئەو ناڕێکی و دژایەتیەی نێوان دایك و باوك بۆ بەرژەوەندی خۆی دەقۆزێتەوە و دەبێت بە بنەمای عینادی و کەللە ڕەقی.

## دانانی بەربەست و ڕێگری بەردەوام:-

منداڵ زۆر حەز بە یاری کردن و چالاکی دەکات، ئینجا کاتێك منداڵ بە چالاکیەوە خەریکەو دایك و باوك بێ بەشی دەکەن و بەربەستی لەبەردەمدا دادەنێن. ئا لەم کاتەدا منداڵ عینادی و کەللە ڕەقی دەکات و دووبارەبوونەوەی منداڵ تووشی کەللە ڕەقی دەکات لەبەرئەوەی پێویسە کە باوك و دایك و مامۆستا ڕەچاوی ئەو خاڵانەی سەرەوە بکەن بۆ ئەوەی منداڵەکانیان توشی عینادی و کەللە ڕەقی بەردەوام نەبن.

قسەکردن و ڕۆیشتن لەکاتی خەوتندا

نینۆک قرتاندن

پەنجە مژین

میزکردن بەخۆدا

قوتابی بۆ لە خوێندنگا رادەکات ؟

ڕێنمایی دایک و باوک

هەستکردن بە جوانی

چەپەڵی و نارێکی

ڕێز نەگرتنی کات

## قسەکردن و ڕۆیشتن لەکاتی خەوتندا

هەندێك جار باوك و دایك لە ئەنجامی قسەکردن و ڕۆیشتنی منداڵەکانیان لەکاتی خەوتندا تووشی ترس و دڵەڕاوکێ دەبن و زیاد لە پێویست گەورەی دەکەن و بیری لێدەکەنەوە، بەڵام لەڕاستی دا ئەو دیاردەیە ئاساییە و هیچ مەترسیەکی لەسەر باری دەروونی منداڵ نییە و زیانی پێناگەیەنێ و تا گەورەش بێت بەرەو کەم بوونەوە دەچێت، واتە ئەم دیاردەیە لە لای زۆربەی منداڵان و تەنانەت گەورەکانیش هەیە و هیچ کەسێك نیە کە تووشی ئەو بارە دەروونیانە نەبێت بەڵام ئەگەر لە سنوری ئاسایی خۆی دەرچوو بەزۆری دووبارە بووەوەو گیروگرفتی بۆ منداڵ و کەسانی چواردەوری دروست کرد، ئەو کاتە پێویست بە چارەسەرو گەڕان بەدوای هۆکارەکانیدا دەکات.

زۆر هۆکاری جەستەیی و دەروونی هەن کە دەبنە هۆی سەر هەڵدانی ئەو دیاردە دەروونیەی سەرەوە، لەوانە جەستەیی (بەدهەرس کردن، قەبزی، خواردنی زۆر پێش کاتی خەوتن، تێك چوون و شڵەژانی کاری هەندێك لە گلاندەکان لەوانە سیرۆیدە گلاند- الغدة الدرقية) منداڵ کرمی هەبێت، جۆر و شێوەی خەوتن، ئاوو هەوای ئەو جێگایەی کە تێیدا دەخەوێت، سوور هەڵگەران و زیادەی ناو لووت..تاد) یان دەروونین (هەست نەکردنی تاك بە دڵنیایی و وئاسایشی دەروونی، تێك چوونی شیرازەی خێزان بەهۆی لێك جیابوونەوە و مردن و کۆچ کردن... تاد) کە سەرجەم ئەو هۆکارانەی سەرەوە بە تەنها یان لەگەڵ یەکتریدا دەبنە هۆی جووڵەی زۆر لەکاتی خەوتندا و تەنانەت قسە کردن و ڕۆیشتن (القوصی، ۱۹۸۱، ص٢٦١).

چارەسەرکردنی ئەو حاڵەتانەی سەرەوە بەندە بە زانینی هۆکارەکانیەوە چونکە جیاوازیەکی تاکایەتی زۆر لە نێوان منداڵان و گەورەکانیشدا هەیە و حاڵەتەکان لە یەکیکەوە بۆ یەکێکی تر دەگۆڕێت، واتە هەرچ دایك و باوکێك منداڵی لەو جۆرەی سەرەوەی هەیە، دەبێت پێش هەموو شتێك پشکنینی جەستەیی و تەندروستی باشی منداڵەکەی

بکات بۆ ئەوەی لەوە دڵنیا بێت کە هیچ نەخۆشی و گرفتێکی جەستەیی نیە، هەروەها دەبێت گرنگی بە جێگاو شێوەی نووستنی منداڵەکەی بدات و نابێت جێگاکەی ڕەق و ناخۆش و بۆگەناوی و نابەجێ بێت و دووهەم ئۆکسیدی کاربۆنی زۆری تێدا کۆ بووبێتەوە، هەروەها نابێت ڕێگە بە منداڵ بدرێت کە پێش خەوتن بە ماوەیەکی کەم خواردنی زۆر بخوات چونکە تووشی بەد هەرسی و ئازاری گەدەی دەکات و دوور نیە تووشی زۆر جوڵە و ڕۆیشتن و قسەکردنی بکات، ئەگەر دوای بە ئاکام گەیاندنی ئەو کارانە، هەر ئەو دیاردانە لەلای منداڵ بەردەوام بوون ئەوە مانای ئەوەیە کە باری دەروونی ئەو جۆرە کەسانە نا ئاساییە و بەدەست گرفت و ئەندێشەی دەروونیەوە دەناڵێنن و دەبێت چارەسەری گرفتە دەروونیەکانی بکرێت، لە ڕاستیدا ڕۆیشتن لە خەودا مەترسی لە قسە کردن زیاترە، چونکە مەترسی ئەوەی لێدەکرێت کە زیان بە خۆی بگەیەنێ و لە شوێنی بەرز بکەوێتە خوارەوە.

لەبەر ئەوە زۆر پێویستە کە دەرگاو پەنجەرە بەباشی دابخرێت و بواری وا بۆ ئەو جۆرە کەسانە نەڕەخسێندرێ کە بتوانن بە ئاسانی هات و چۆ بکەن هەرچەندە زۆر جار ئەو جۆرە کەسانە دەڕۆن و دەگەڕێنەوە و دووبارە دەخەونەوە بەبێ ئەوەی زیان بە خۆیان بگەیەنن، هەروەها پێویستە بواری چالاکی و تێرکردنی حەزو و ئارەزووەکان بۆ منداڵ دابین بکرێت، چونکە ئەگەر منداڵ لە ژیانی واقعیدا حەزوو خەو خەیاڵەکانی تێر نەکات، ئەوا بە ناچاری لەکاتی خەوتندا شەو تێریان دەکات و لەکاتی تێرکردنیشدا زۆر جار دەست و قاچیان دەجوڵێنن و قسە وهات و هاوار دەکەن، بۆ نموونە جاری وا هەیە منداڵ لە خەودا یاری دەکات و لە ئەنجامیشدا لەقە دەهاوێت و سەر دەجوڵێنێ و قسە دەکات وەك چۆن لە ژیانی ڕۆژانەدا لەکاتی یاریکردندا ئەو چالاکیانە دەکات، یان حەز بە پاڵەوانبازی و شەڕخوازی دەکات و لە کاتی خەوتندا جنێو و هاوار و ئەم دیوو ئەو دیوو دەکات.

## نینۆك قرتاندن بە ددان

منداڵ لەو ڕۆژەوە لە دایك دەبێت تا دوا چرکەی ژیانی کە بە قۆناغەکانی منداڵێتی و هەرزەکاری و کاملی و بەساڵاچوویدا تێدەپەڕێت (ئەگەر تەمەنی درێژ بێت)، ڕووبەڕووی کۆمەڵێك کێشەو گرفتی دەروونی و کۆمەڵایەتی دەبێتەوە لە ئەنجامیشدا تووشی چەندەها گرفت و نەخۆشی دەروونی و کۆمەڵایەتی دەبێتەوە و ژیان و چارەنووسی دەخاتە مەترسیەوە.

لە ڕاستیدا زۆربەی زۆری ئەو گرفت و نەخۆشیە دەروونی و کۆمەڵایەتیانە لە ئەنجامی نەزانی و کەمتەرخەمی و توندو تیژی دایك و باوك وژینگەی نالەبار و دژواری کۆمەڵایەتی دروست دەبن. دەرەنجامی سەرجەم توێژینەوە زانستیەکان ئاماژە بۆ ئەو ڕاستیەی سەرەوە دەکەن و دەرکەوتووە کە ژینگەی نالەبار و پڕ لە گێروگرفت چارەنووسی مرۆڤ دەخاتە مەترسیەوە و تووشی زۆر دەردو ئەندێشەی دەکات. کێشە و گرفتە دەروونی و کۆمەڵایەتیەکان لەسەرەتادا زۆر سادەو ساکارن و دەتوانرێت بەئاسانی کۆنترۆڵ بکرێن بەڵام بەداخەوە پشت گوێ خستنیان دەبێتە هۆی هەڵئاوسان و گەورە بوونیان کە لە داهاتوودا زۆر بە زەحمەت چارەسەر دەکرێن.

یەکێك لەو گرفتە دەروونیانەی کە هەندێك لە منداڵان بە دەستیەوە دەناڵێنن، قرتاندنی نینۆکە بە ددان، کە زۆر جار لەگەڵ منداڵ بەردەوام دەبێت تا تەمەنێکی زۆر لە تەکیا دەمێنێتەوە، قرتاندنی نینۆك بە ددان لەسەردەمی منداڵیدا چەکەرەدەکات و ڕۆژ لەدوای ڕۆژیش زیاتر سەوزتر و گەورە تر دەبێت و بە یەکێك لە هەڵس و کەوت و خووە خراپ و نا بەجێیەکان دادەنرێت. بوونی ئەم دیاردەیە بۆ ماوەیەکی کەم هیچ مەترسیەکی لەسەر باری دەروونی و کەسایەتی منداڵ نیەو پاش ماوەیەك وازی لێدەهێنێت، بەڵام مانەوەی ئەم دیاردەیە و بەردەوام بوونی تا دوا قۆناغەکانی منداڵی و سەرەتای قۆناغی هەرزەکاری، زیان بە کەسایەتی و باری دەروونی منداڵ دەگەیەنێت و پێویست بە چارەسەر کردن دەکات.

لە گرنگترین هەڵچوونەکان کە بەردەوام هاوشان و هاوکاتە لەتەك قرتاندنی نینۆك بە ددان هەڵچوونی تووڕەبوونە کە لە ئەنجامی گرژی و دڵە ڕاوکێ وناخۆشیەوە دروست دەبێت، هەر ئەمەشە دەبێتە هۆی ئەوەی کە دیاردەی قرتاندنی نینۆك بە ددان لەکاتی ڕوو بە ڕوو بوونەوەی گیروگرفت و ناخۆشی و خەم و خەفەتدا زیاتر ببێت و ئەو جۆرە منداڵانە زیاتر نارەحەت و بێزار بکات. قرتاندنی نینۆك بە ددان لە ئەنجامی دڵەڕاوکێ و گرژی و تووڕەبوون و ترس و بێزارییەوە دروست دەبێت و ئەو خەم و خەفەت و دڵەڕاوکێ و گرژیانە لە ڕێگەی ئەو نینۆك قرتاندنەوە دەردەکەوێت و بە نەمانی ئەو حاڵەتە دەروونییە ناخۆشانە لەناو دەچێت و بە زووڕ بوونیان زیاتر دەبێت.

یەکەم هەنگاوی چارەسەرکردن، گۆڕینی ژینگەی کۆمەڵایەتی ئەو جۆرە منداڵانەیە واتە دەبێت زانیاری تەواو دەربارەی ژیانی ئەو جۆرە منداڵانەو پەیوەندی نێوانیان و نێوان دایك و باوك و خوشك و براو مامۆستاکانیان کۆبکرێتەوە و هەوڵی دابین کردنی ژینگەیەکی کۆمەڵایەتی پڕ لە خۆشی ودڵنیایی وئارامی بدرێت و دەبێت ئەو جۆرە منداڵانە هەست بە سۆز و خۆشەویستی و بەزەیی و ڕێزگرتنی کەسانی چواردەوریان بکەن، لەبەر ئەوەی هەست کردن بە ئاسایش و دڵنیایی و بەزەیی و سەربەستی لە گرنگترین پێداویستیە دەروونیەکانی منداڵەو بناغەن بۆ دروستی دەروونی و کەسایەتی سەرکەووتوی دوور لە کێشە و گرفتی دەروونی. هەروەها دەبێت ئەو جۆرە منداڵانە بەکارو چالاکیەکی ( هونەری، وەرزشی، ناومالْ... تاد ) خەریك بکرێن، بۆ ئەوەی دەستەکانی بۆ بە ئاکام گەیاندنی ئەو جۆرە کارو چالاکیانە بەکاربهێنێ و داڵغە لێنەدات و خەیاڵی بۆ قرتاندنی نینۆکەکانی نەچێت لە لایەکی تریشەوە نابێت بە هیچ شێوەیەك دایکان و باوکان و مامۆستایان بە گاڵتەو تیرو توانج سوکایەتی بەو جۆرە منداڵانە بکەن، چونکە گاڵتە پێکردن و تیرو توانج ئەو دیاردەیە زیاتر دەکەن و گرفتەکە ئاڵۆزتر دەکەن، لەجیاتی ئەوە پێویستە دەست نیشانی ئەو هۆکار و بارودۆخانە بکەن کە دەبێتە هۆی زیاد کردنی نینۆك قرتاندن بە ددان و دواتریش هەوڵی لەناو بردن و کەم کردنەوەیان بدەن، هەروەها لە ڕێگەی ئامۆژگاری بەردەوام و بیرخستنەوەی، خراپی و زیانەکانی ئەو دیاردەیە، دەتوانرێت منداڵ لەو گرفتە دەروونیە ڕزگار بکرێت.

## پەنجە مژین

لای زۆربەمان ئاشكرایە كە هەندێك هەڵس و كەوت و خووڕەوشتی ناشیرین و نادروست لە لای منداڵان هەیە و دەبێتە مایەی بێزاری و دڵتەنگی دایكان و باوكان مامۆستایان، یەكێك لەو ڕەوشت و هەڵس و كەوتە نا دروست و نا بەجێیانە پەنجە مژینە، پێشەكی پێویستە ئەوە بزانین كە توانای مژین و بە كارهێنانی هەردوولێو بۆ ماوەییە و منداڵ لەو چركەیەی كە لەدایك دەبێت توانای مژینی هەیە و هەردوو لێوەكانی كامڵ وپێگەیشتوون و تا ڕادەیەكی زۆر یارمەتی مانەوەی ژیانی منداڵ دەدەن، چونكە ئەگەر منداڵ ئەو توانستەی نەبوایە ئەوە نەیدەتوانی بژی و مەمكی دایكی بمژێت.

پەنجە مژین لە چەند مانگی یەكەمی ژیانی منداڵدا كارێكی ئاساییە و هیچ مەترسیەكی لەسەر ژیان و باری دەروونی منداڵ نیە، لەبەر ئەوەی هەر لە دووسێ هەفتەی یەكەمەوە ئەم پەنجە مژینە لە لای هەندێك منداڵ دەردەكەوێت، بەتایبەتی كاتێك كە برسی دەبێ و لە كاتی خۆیدا شیری پێنادرێ، بەڵام بەردەوام بوونی ئەم دیاردەیە و مانەوەی لە لای منداڵ تا تەمەنی شەش هەفت ساڵی، كارێكی ئاسایی نیە وپێویست بە ئەوە دەكات كە بە دوای هۆكارەكانیدا بگەڕێین و چارەسەری گونجاوی بۆ بدۆزرێتەوە .

منداڵ لەسەرەتادا پەنجەكانی دەستی یان قاچی دەخاتە دەمیەوە و لە ئاكامیدا هەست بە ئارامی و دڵنیایی دەكات واتە منداڵی بچكۆلە لە كاتی خۆشی وكامەرانیدا جارناجار پەنا بۆ پەنجە مژین دەبات و بۆ ماوەیەكی كەمیشە بەڵام منداڵی گەورە لە كاتی ناخۆشی و بێزاریدا بەزۆری پەنا بۆ پەنجە مژین دەبات و ماوەیەكی زۆریش خۆی پێوە خەریك دەكات. گومانی تێدا نییە كە بەردەوام بوون و مانەوەی ئەم دیاردەیە بۆ ماوەیەكی زۆر زیان بە كەسایەتی و باری دەروونی منداڵ دەگەیەنێت، لەبەرئەوەی چالاكی و هەڵس و كەوتێكی بێ سوود وبێ ئاكام و بێ بەرهەمەو منداڵ لە واقیع دوور دەخاتەوە و دوور نیە زیان بە شێوە و ڕێك و پێكی نینۆك و ددانەكانی بگەیەنێت و سەرەڕای ئەوەش

کاریگی بێزراوو ناشیرینە و کەسانی چواردەوری منداڵ قێزوبێزی لێدەکەنەوە، لەبەر ئەوە زۆر پێویستە بەدوای هۆکارەکانی سەرهەڵدان و بەردەوام بوونی ئەم دیاردەیەدا بگەڕێن.

یەکێك لە گرنگترین هۆکارەکانی سەرهەڵدانی ئەم دیاردەیە ئەوەیە کە منداڵ لەکاتی خۆیدا تێر نەبێت و شیرەکە بەشی نەکات، یان لەکاتی خۆیدا شیری پێ نەدرێ ئینجا منداڵ کاتێك کە برسی دەبێت و شیری پێنادرێ ئەوا دوور نیە پەنا بۆ مژینی پەنجەکانی ببات و لە ڕێگەیەوە هەست بە ئارامی دەروونی و خۆشی و تام و چێژ بکات، بەم شێوەیە هەمووکات لەکاتی برسێتیدا پەنا بۆ پەنجە مژین دەبات و دووبارە و چەند بارەیان دەکاتەوە تا پاش ماوەیەك دەبێت بە خووڕەوشتێکی نیمچە بەردەوام، بەڵام مەترسی ئەم دیاردەیە هەر لێرەدا ناوەستێت بەڵکو دەگوازرێتەوە بۆ بارو دۆخ و کات و شوێنی تر.

بۆ نموونە زۆر جار منداڵ نەك لەکاتی برسێتی بەڵکو لەکاتی بێزاری و دڵتەنگی و ناخۆشی و بێبەشبونیشدا هەر پەنا بۆ پەنجە مژین دەبات و لەناکامیەوە هەست بەخۆشی و کامەرانی دەکات و تا ڕادەیەك لەبواری دەروونی خۆیدا قەرەبووی ئەو بێزاری و دڵتەنگیەی خۆی پێ دەکات .

<u>چارەسەرکردنی پەنجە مژین پەیوەستە بە هۆکارەکانیەوە لەبەرئەوە داواکارین لە دایکان و باوکان کە سوود لەم ڕێنماییانەی خوارەوە وەربگرن و دەتوانن لە ڕێگەیانەوە چارەسەری پەنجە مژینی منداڵەکانیان بکەن:</u>

١- پێویستە دایك لە کاتی خۆیدا شیر بدات بە منداڵەکەی و تێر شیری بکات بۆ ئەوەی ناچار نەبێت کە پەنا بۆ پەنجە مژین بەرێت.

٢- دەبێت پەیوەندی نێوان منداڵ و دایك و باوك و خوشك و براکانی خۆش بێت و منداڵ هەست بە ئارامی و دڵنیایی بکات و نابێت سوکایەتی بە منداڵ بکرێت و لەسۆز و

خۆشەویستی و چاودێری دایك و باوك بێبەش بكرێت، چونكە ئەوانە بناغەن بۆ دروستی دەروونی منداڵ.

٣- دەبێت منداڵ بە یاریكردن و نیشی دەستی و یارمەتی دانی دایك و باوك و چالاكیەكەوە خەریك بكرێت بۆ ئەوەی پەنجەكانی نەخاتە دەمیەوە بەڵكو بۆ بە ئاكام گەیاندنی ئەو كارو چالاكیانەی سەرەوە بەكاریان بهێنێ.

٤- هەروەها دەشتوانرێ ماددەیەكی تاڵ و ناخۆش لە پەنجەكانی بدرێت بۆ ئەوەی پەنجە مژینی لە لا ناخۆش و بێزراو بكرێ.

٥- دەبێت لەسەر پەنجە نە مژینی پاداشت و بەردەوامیش ئامۆژگاری پێویست بكرێ.

## میز کردن بە خۆدا: هۆکار و چارەسەرکردن

کارێکی ئاسایییە منداڵ تا تەمەنی (٢)، (٣) دووسێ ساڵی، بەشەو خۆی پیس بکات و میز بکات بە خۆیدا، بەڵام کاتێک تەمەنی دەبێت بە شەش حەوت ساڵان و لەگەڵ ئەوەشدا بەشەو هەرمیز بەخۆیدا دەکات، ئەو کاتە نائاسایی دەبێت و پێداویستی بە چارەسەر کردن دەبێت، هەرچەندە تەمەنێکی دیاری کراو بۆ کۆنترۆڵ کردنی پرۆسەی دەرهاویشتن و ڕزگار بوون لە پاشەڕۆ نییە و لە منداڵێکەوە بۆ منداڵێکی تر دەگۆڕدرێ، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا تەمەنی (٣) سێ ساڵان بە شێوەیەکی گشتی، بە تەمەنێکی گونجاو بۆ کۆنترۆلکردنی پرۆسەی میزکردن دادەنرێت.

هەرچەندە هەندێک منداڵ لە تەمەنی دوو (٢) ساڵییەوە، بەسەر ئەو پرۆسەیەدا زاڵ دەبێت و ئیتر میز بە خۆیدا ناکات. کەواتە کارێکی ئاسایییە تا (٥) پێنج ساڵان، منداڵ میز بە خۆیدا بکات و هیچ مەترسیەکی نییەو نابێت دایک باوک بە نەخۆشی و حاڵەتێکی نائاسایی دابنێت. بەڵام ئەگەر تەمەنی منداڵ گەیشتە (٦)، (٧) شەش حەفت ساڵان لەگەڵ ئەوەشدا هەر بەشەو میزی بە خۆیدا دەکرد، ئەوا ئەو کاتە پێویستە وەك نەخۆش و حاڵەتێکی نائاسایی سەیر بکرێن و بە دوای هۆکارەکانیدا بگەڕێن.

### زیانەکانی:-

گومانی تێدا نییە کە میزکردن بە خۆدا زیانی زۆر بە منداڵ و کەسانی چواردەوری دەگەیەنێت، دەتوانین بە کورتی زیانەکانی لەم خاڵانەی خوارەوەدا کۆبکەینەوە:

١- پیس کردنی جل و بەرگ و پێخەف و ناخۆشکردنی بۆنی ئەو ژوورەی کە ئەو جۆرە منداڵانە تیایدا دەخەون، کە ئەمەش زیانی گەورە بەو لایەنە دەگەیەنێت.

٢- دەبێتە هۆی بێزار كردن و تورە بوونی دایك و باوك و كەسانی تر و خەفەتبار كردنیان، ئیتر لە ئەنجامی بۆنە ناخۆش و نائاساییەكەیەوە بێت یان بە ئاگاهێنان و خەولێزڕاندنیانەوە.

٣- گەورەترین زەرەر بە منداڵ خۆی دەكەوێت، بەتایبەتی كاتێك كە كەسانی چواردەوری گاڵتەو سوكایەتی پێبكەن، كەئەمەش دەبێتە هۆی ئەوەی كە ئەو منداڵە تووشی خەم و خەفەت و دڵەڕاوكێ ببێت و هەست بەكەمی بكات و بە چاوی سووك سەیری خۆی بكات.

## هۆكانی میز بە خۆداكردن:-

لە ڕاستیدا یەك هۆی دیاریكراو بۆ ئەم دیاردەیە نییە، بەڵكو هۆكارەكان جۆراو جۆرن و لە حاڵەتێكەوە بۆ حاڵەتێكی تر دەگۆڕدرێن، بەڵام بە شێوەیەكی گشتی ئەم هۆكارانەی خوارەوە بە گرنگترین هۆیەكانی میز كردن بە خۆدا دادەنرێن:

### ١- هۆكارە جەستەییەكان:-

وەك دەركەتووە، هەندێك جار حاڵەتی جەستەیی، ڕۆڵی سەرەكی لە تووش بوون بە ئەم دیاردەیەی هەیە، بۆ نموونە (كەم خوێنی، سوور هەڵگەڕان و هەوكردنی میزەڵدان و بۆرییەكانی یان هەردوو گورچیلە، بەلهارزیا...تاد) دەبنە هۆی كۆنترۆڵ نەكردنی پرۆسەی میزكردن، كەواتە زۆر پێویستە كە پزیشك ئەو جۆرە منداڵانە ببینێت و پشكنینی (فحص) تەواوی بۆ بكات، ئەگەر دەركەوت ئەو منداڵە هیچ نەخۆشییەكی جەستەیی نییە و كۆئەندامی دەرهاویشتنی (میز كردن) ساغ و سەلامەتە ئەوا ئەو كاتە دەبێت بە دوای هۆیە دەروونییەكاندا بگەڕێین.

## ٢- هۆکارە دەروونیەکان:-

زۆرن ئەو حاڵەتانەی کەهۆکارەکانیان دەروونین، دەرئە نجامی زۆر لە توێژینەوەکان ئاماژە بۆ ئەوە دەکەن، کە نە بوونی ئەمن و ئاسایش لەناو خێزاندا، یەکەم هۆکارە بۆ تووش بوون بەم حاڵەتە، واتە ئەگەر منداڵ هەستی بە دڵنیایی خێزان و کەسانی چواردەوری نەکردو لە سۆزو خۆشەویستی دایك و باوکی بێبەشبوو، بەردەوام ڕوو بەڕووی سووکایەتی و گاڵتە پێکردن بوەوە، ئەو کاتە دوور نییە کە میز کردن بە خۆدا یەکێك بێت لە نیشانەو دەرئە نجامەکانی ئەو بارە دەروونی و خێزانیە ئاڵۆزەی کە تیایدا دەژی.

وەك دەرکەوتووە، ترس لەترسناکترین ئەو هۆکارە دەروونیانەیە کە دەبنە هۆی میزکردن بە خۆدا، ئیتر ترسەکە سروشتی بێت، وەك ترسان لە ئاژەڵ و دڕندەو هەڕەشە و لێدان یان خەیاڵی و دەست کردبێت، وەك بیستنی چیرۆك و چنینی خەوو خەیاڵی تۆقێنەر یان کۆمەڵایەتی بێت وەك لە دایك بوونی منداڵی تر و پشت گوێ خستنی ئەم یان مردنی کەسانی نزیك و خۆشەویستی.. تاد. کە سەرجەم ئەم حاڵەتانە، ئەو جۆرە منداڵانە تووشی خەم و خەفەت و ترس و دڵە ڕاوکێیەکی زیاد لە پێویست دەکەن و دوا جاریش دەبنە هۆی دروست کردنی ئەو حاڵەتانە.

## چارەسەرکردن:-

دەبێت دایکان و باوکان لەوە دڵنیا بن کە دیاردەی میزکردن بەخۆدا کاتییەوە پاش ماوەیەك نامێنێت، هەرچەندە بە داخەوە هەندێك حاڵەتی کەم تا ماوەیەکی زۆر هەر بەردەوام دەبێت، بەڵام بەشێوەیەکی گشتی زۆربەی زۆری منداڵان پاش ماوەیەك لەو حاڵەتە ڕزگاریان دەبێت، بە تایبەتیش دوای ئەوەی کە کۆئەندامی دەماری ناوەندی و کۆئەندامی میزکردنیان بەتەواوی گەشە دەکەن، چونکە زۆربەی ئەو منداڵانەی کە میز بە خۆیاندا دەکەن، ماسوولکەکانی میزەڵدان بەتایبەتی و کۆئەندامی میزکردنیان بە گشتی

لەژێر كۆنترۆڵ و دەسەڵاتى خۆياندا نین، لەبەر ئەوە پێویستیان بە هەندێك ڕاهێنان و ڕێنمایی كاتی پێویست هەیە بۆ ئەوەی بتوانن بە تەواوی كۆنترۆڵی پرۆسەی میزكردن بكەن، لەم كاتانەشدا ڕۆڵی دایك باوك و كەسانی تری چواردەوری منداڵ لە ڕۆڵی هەموو كەسانی تر گرنگترە .

**ئینجا بۆ ڕێنمایی كردنی دایكان و باوكان و چارەسەركردنی دیاردەی میزكردن بە خۆدا ، ئەم خاڵانەی خوارەوە بە گرنگ و پێویست دەزانین؛**

١- نابێت بە هیچ شێوەیەك گاڵتەو سوكایەتی بەو جۆرە منداڵانە بكرێت، چونكە گاڵتە پێكردن و ناووناتۆرەو قسەی ناخۆش ئەوەندەی تر حاڵەتی دەروونی ئەو جۆرە منداڵانە ئاڵۆزتر دەكەن.

٢- دەبێت ئەو جۆرە منداڵانە پیشانی پزیشكی تایبەت بە نەخۆشیەكانی كۆئەندامی میزكردن و دەرهاویشتن بدرێن، بۆ ئەوەی دڵنیا بن لەوەی كە هیچ نەخۆشیەكی جەستەییان نییە. ئەگەر هەشیان بوو دەبێت چارەسەربكرێن.

٣- نابێت ڕێگە بەو جۆرە منداڵانە بدرێت كە پێش خەوتن شلەمەنی و ئاوی زۆر بخۆنەوە، چونكە زۆر خواردنەوەی شلەمەنی زیاتر تووشی ئەو حاڵەتەیان دەكات.

٤- دەبێت یەك دوو سەعات دوای خەوتنیان بە ئەگا بهێندرێنەوە و بۆ سەر ئاو ببردرێن، بۆ ئەوەی لەو پاشەڕۆیەی ناو میزەڵدانیان ڕزگاریان بێت. هەروەها دەبێت سێ چوار كاتژمێر دوای ئەمەش بۆ جاری دووهەم بۆ هەمان مەبەست بە ئاگا بهێندرێنەوە. ئەم جۆرە ڕاهێنانە دەبێتە هۆی ئەوەی كە ئەو جۆرە منداڵانە وورده وورده خۆیان فێری ئەوە ببن كە لە كاتی پڕ بوونی میزەڵدانیاندا، بە ئاگا بێنەوە و لەو پاشەڕۆیە ڕزگاریان بێت.

٥- پێویستە لەسەر دایك و باوك هەر لە منداڵیەوە، منداڵەكانیان لەسەر سیستمێكی تایبەتی و دیاریكراو ڕابهێنن و لەو كاتە دیاریكراوانەدا بۆ سەر ئاو بیان بەن و لەسەر

ڕزگار بوون لە پاشەڕۆ ڕایان بهێنن، چونكە ئەو جۆرە ڕاهێنانە دەبێت بە بنەما بۆ منداڵ و زۆر جار لەو حاڵەتی میزكردن بە خۆدا، ڕزگاریان دەكات.

٦- پێویستە ڕێگە بەو جۆرە منداڵانە نەدرێت كە شیرینی یان سوێری زۆر بخۆن چونكە شتی سوێر و شیرین منداڵ ناچار دەكەن كە ئاوو شلەمەنی زۆر بخۆنەوە، كە ئەمەش لەبەرژەوەندی ئەو جۆرە منداڵانە نییە، بە تایبەتیش لە شەودا.

٧- نابێت جل و بەرگی خەوتنی ئەو منداڵانە لەو جۆرە بێت كە بە زەحمەت بكرێنەوە هەروەها دووری یان تاریكی ڕێگای ئاو دەست و شوێنی ڕزگار بوون لە پاشەڕۆ هۆكاری خراپن و دەبنە هۆی زیاد كردنی ئەو دیاردەیە.

٨- هەندێك لە ئەو جۆرە منداڵانە لە تاریكی دەترسن، ئا لەم كاتانەدا باشتروایە كە ژووری خەوتنیان كەمێك ڕووناك بێت و لە نزیك كەسێكی خۆیانەوە بخەون.

٩- باشتروایە كە ئەو جۆرە منداڵانە بە ڕۆژ بخەون، بۆ ئەوەی بەشەو خەویان قورس نەبێت و بە قوڵی نە خەون، چونكە ماندووبوونی ڕۆژ و نە خەوتنیان دەبێتە هۆی ئەوەی كە كاتێك شەو دەخەون زۆر بە زەحمەت بە ئاگا بێنەوە، كە ئەمەش دەبێتە هۆی بەردەوام بوونی ئەو حاڵەتە و درەنگ ڕزگار بوون لێی.

١٠- دابین كردنی ئاسایش و ڕزگاركردنیان لە ترس و دڵەڕاوكێ، واتە ئەركی سەرەكی دایك و باوك و كەسانی چواردەوری منداڵە كە ژینگەی پڕ لە دڵنیایی و ئارامی و خۆشەویستی بۆ منداڵەكانیان بخوڵقێنن و وا هەست نەكەن كە كەسانی بێزراو و پشت گوێ خراوو بێ نرخن، چونكە ترس و دڵەڕاوكێ و خەم و خەفەت ئەم حاڵەتە زیاتر دەكەن.

## قوتابی بۆ لە قوتابخانە رادەكات؟

دیاردەی وازهێنان و ڕاكردن لە قوتابخانە، دیاردەیەكی جیهانیەو، گەل و نەتەوە نیە لەسەر ڕووی ئەم زەمینە بەدەستیەوە نەنالێنی، هەرچەندە ئەم دیاردەیە لەهەموو وولاتێك هەیە بەلاّم وولاتە پێش كەوتوەكان دەستەو ئەژنۆ دانەنیشتوون لەبەردەم ئەم دیاردەیەدا، بەلكو بەردەوام بەتوێژینەوەی زانستی تاووتوێ و ئەم دیوو ئەو دیویان كردووەو ڕێگە چارەی گونجاویان بۆ دۆزیوەتەوە، بەلاّم لە وولاتە دواكەوتوەكان تاوەكو ئێستا گرنگی تەواویان پێ نەداوەو وەك دێوەزمەیەك دەستی ناوەتە قورقوڕاگەی پرۆسیسی پەروەردەو فێركردن، ئەم دیاردەیە زۆر ترسناكەو زیان بەزۆر لایەنی ژیان و شارستانیەت دەگەیەنێ، لەلایەنی كۆمەلاّیەتیەوە، ئەو كەسانەی واز لە قوتابخانە دەهێنن و قۆناغەكانی خوێندن تەواو ناكەن، دادەنرێن بە نەخوێندەوارو ناتوانن بەئاسانی خۆیان لەتەك دیاردەكانی ئەمڕۆی پێش كەوتن و شارستانیەتدا بسازێنن.

لەلایەكی تریشەوە لەجیاتی ئەوەی ببن بەكەسێكی ڕۆشنبیرو ڕووناكبیر كاتێك خوێندن تەواو دەكەن، ئەوا دەبن بە بارو مشەخۆر بەسەر كۆمەلەوەو ڕەنجی ڕۆشنبیران و زانست خوازان دەخۆن، لەلایەنی ئابووریشەوە كەلێنێكی گەورە دەكەنە جەستەی ئابووری وولاتەوە، چونكە ئەو كەسانەی لەیەكێك لە قۆناغەكانی خوێندندا واز لە قوتابخانە دەهێنن و خوێندن تەواو ناكەن ئەوا چی مەسرەف و خەرجی و پارەی تیایدا سەرف كراوە بەفیڕۆ دەڕوات و هیچ بەرهەمێكی نابێت و لەلایەكی تریشەوە ئەو سالاّنەی خوێندنی وەك كەسێكی بێكارو بێ بەرهەم لەدەست چووە، ئەگەر بەهۆی خوێندنەوە نەبوایە ئەو كاتە لەبوارێكی تری بەرهەم هێنەردا بەگەڕ دەخرا، هەروەها ئەگەر ئەو سالاّنەی وازی لەخوێندن هێناوە یان دەرنەچووە بۆی حساب بكرێت ئەو كاتە زیانەكانی لەلایەنی ئابووریەوە گەلێك زیاتر دەبێت.

لەلایەنی دەروونیشەوە دیاردەی ڕاکردن لەخوێندن زیانی تایبەتی خۆی هەیەو هێمایەکە بۆ بوونی کەلێن و ئەندێشەو گیروگرفتی دەروونی لەلای ئەو تاکانە، بێ گومان ڕاکردن و تەواو نەکردنی خوێندن خۆی لەخۆیدا کەلێنێکی دەروونی دروست دەکات و ئەو کەسانە هەست بەکەمی و دڵەڕاوکێ و بێزاری دەکەن و ڕەنگدانەوەی خراپی دەبێت لەسەر ڕەوشت و کەسایەتیان.

گومانی تێدا نیە، دەبێت کۆمەڵێك هۆکار هەبن و کار لە یەکتری بکەن تاوەکوو دیاردەی ڕاکردن لەخوێندن سەرهەڵبدات، لەوانەش ئەمانەی لای خوارەوەن:-

ژینگەی خێزان:-

هۆکارێکی زۆر گرنگە بۆ قوتابی بۆئەوەی واز لەخوێندن بهێنێ یان بەردەوام بێت، (کاتێك ژینگەی خێزان پڕ بێت لەگیروگرفت و ئەندێشەی ئابووری و کۆمەلایەتی وەك لێك ترازاندنی خێزان لەئەنجامی بوونی ناکۆکی و شەڕو ئاژاوە لەنێوان دایك و باوك یان هەژاری لە ڕادەبەدەر کە نەتوانرێت پێداویستیەکانی قوتابی دابین بکرێت، یان سەیرکردنی خوێندن بەچاوێکی نزم و سوك لەلایەن تاکەکانی خێزانەوە یان بەزۆر کار بە خوێندکار بکرێت و پێداویستی زۆرو گران کە لەتوانای ئەودا نەبێت لێی داوا بکرێت ... هتد)، ئەمانە سەرجەم پاڵنەرێکی سەرەکین بۆ وازهێنان و ڕاکردنی خوێندکارو پچڕانی لەخوێنندنگا.

ژینگەی قوتابخانە:-

زۆرجار قوتابخانە خۆی هۆکارێکە بۆ ڕاکردنی خوێندکار، کاتێك بەشێوەیەکی دکتاتۆریانەو تۆقێنەرانە مامەڵە لەتەك خوێندنکارەکاندا بکات و جیاوازی تاکایەتی و پێداویست و حەزو ئارەزووەکانیان پشت گوێ بخات و پرۆگرامەکانی خوێندن وشك و قورس

و دوور لە حەزو تواناو ویستی خوێندكاران بێت و مامۆستا بەتواناو لێهاتوو نەبێت لەوانەكەیداو سەركەوتوو نەبێت لەجۆری ڕێگەو شێوەی وانە ووتنەوەداو، نەتوانێت پەیوەندیەكی سەركەوتوانەو مرۆڤانەو كۆمەڵایەتی لەتەك خوێندكارەكاندا دابنێت و قسەو گوتەی ناخۆش و ڕەق و بریندارکەر بەكاربهێنێت و نەتوانێت خاڵە لاوازو بەهێزەكانی خوێندكاران دیاری بكات و گیروگرفت و كەم و كوڕیەكانی نێوان خوێندكارانی پێ چارەسەر نەكرێت و نموونەیەكی سەركەوتوو نەبێت بۆ لاسایی كردنەوەو پاڵنەرو حەزو خواستەكانی خوێندكارانی پێ نەورووژێندرێ و ... هتد، بێ گومان لەم كاتەدا قوتابخانە وەك دۆزەخی لێ دێت لەبەرچاوی خوێندكارو بەردەوام هەوڵ دەدات لەو جۆرە ژینگەی پڕ لەئازارو ناخۆشی و گرژییە ڕزگاری بێت و لەدەستی ڕادەكات و بەدوای ژینگەیەكی خۆشترو گونجاوتردا دەگەڕێت.

## ژینگەی كۆمەڵایەتی:-

بێجگە لەژینگەی خێزان و خوێندنگا نەبێت ئیتر گشت هۆكارەكانی تر ناودەبرێن بە ژینگەی كۆمەڵایەتی، بۆ نموونە (زۆرجار برادەری خراپ هۆكارێكی ترسناكە بۆ وازهێنان لەخوێندنگا. كاتێك خوێندكار تێكەڵاوی برادەری خراپ دەكات بەتایبەتی ئەوانەی كە وازیان لەخوێندن هێناوە، لەم كاتەدا هەندێك جار ئەو برادەرانە هاندەر دەبن بۆ وازهێنانی خوێندكارێكی تر لە خوێندن، بۆئەوەی ژمارەو نموونەی وەك ئەوان زۆر بێت)، (لەلایەكی تریشەوە ئەوانەی سەرەواوێك لەمێشكیاندا نیەو ڕاست و چەپی خۆیان ناناسنەوە، ئەمڕۆ لەناو كۆمەڵدا سەروەرو گەورەو خاوەن دەسەڵات و سەرمایەن و چارەنووسی خوێندەوارو ڕۆشنبیرانیان بەدەستە، ئینجا هەژاری و برسیەتی و گرانی ژیان لەولاوە بوەستێت كە بەزەحمەت بوارو دەرفەت دەدات مرۆڤ بتوانێت خوێندن تەواو بكات) خوێندكاری ئەمڕۆ كە سەیری ئەم لاو ئەولای خۆی دەكات و ئەم ژینگە كۆمەڵایەتیە ئاڵۆزو دژوارە دەبینێت، زۆرجار هەرەس دەهێنێت و بۆچوون و تێڕوانینێكی هەڵەی لا دروست دەبێت بەرامبەر خوێندن و زانست.

**ئوتابی :-**

هەندێك جار خوێندکار خۆی هۆکارێکە بۆ وازهێنان و تەواونەکردنی خوێندن و ڕاکردن لەخوێندنگا. زۆرجار نزمی ئاستی ویستی خوێندکار بۆ خوێندن و نەبوونی پاڵنەر لەلای بۆخوێندن و لاوازی و کەم و کورتی ژیری لەلای خوێندکار لەئەنجامی بوونی ناڕێکی لەکۆئەندامی دەماری ناوەندیدا یان دواکەوتنی ژیری لەئەنجامی هۆکاری بۆماوە یان ژینگە کاتێك کۆرپەلە بووە لەناو منداڵدانی دایکدا، هەروەها کەم و کورتی لەهەستەوەرەکانی (الحواس) خوێندکاردا ... هتد ئەمانە گشتیان هۆکاری خودی و ناوەکین بۆ ڕاکردن لەخوێند و نەتوانین بۆ تەواوکردنی قۆناغەکانی خوێندن.

ئەم هۆکارانەی لای سەرەوە دادەنرێن بەگرنگترین پاڵنەر بۆ وازهێنان لە خوێندن و ڕاکردن لەخوێندنگا، ئینجا ئەگەر بمانەوێت ئەو هەزارەها منداڵ و جگەرگۆشانەی ئێستا کەوتوونەتە ناو کوچەو شەقام و بازاڕو کۆڵانەکان لە وون بوون و چارەنووسی ڕەش ڕزگار بکەین و، کەمێك بەزەییمان بە پاشەڕۆژی ئەم گەل و نەتەوە هەژارو بێ کەسەدا بێتەوەو کەرەستەو ئامرازو هۆکارەکانی بەردەوام بوونی شارستانیەت بۆ پاشەڕۆژ زامن بکەین و بەهیوای ئەوە بین ئێمەش وەك گەلانی تری جیهان گەزە ئەرزو بستە زەمینێکمان هەبێت و جێگەیەکی هەرچەندە بچووکیش بێت هەمان بێت لەمێژووی گەلان و کاروانی شارستانیەتدا، ئەوا ئەرکی سەرشانی هەموو لایەکەو ڕاسپاردەو پێداویستیەکی مێژووییە کە چاوێك بە پرۆسیسی خوێندن و زانستیدا بخشێندرێتەوەو زامەکانی دیاری بکرێت و هەوڵی تیمار کردن و سارێژکردنی بدرێت و بیرێك لەو بارودۆخە ناڵەبارو دژوارەی کوردستان بکرێتەوەو هەنگاوی پراکتیکی بە پەلەی بۆ بهاوێژرێت و چارەسەری گیروگرفت و دەردو نەخۆشیە کۆمەلایەتی و ئابووریەکان بکرێت، چونکە سەرجەم ئەو هۆکارانە دیاردەی ڕاکردن و وازهێنان لەخوێندنگای خوڵقاندووە. چارەسەرکردنی ئەم دیاردەیە پەیوەستە بە چارەسەرکردنی ئەو هۆکارانەی سەرەوە کە ئاماژەیان بۆ کرا.

## چەند ڕێنماییەکی پەروەردەیی بۆ دایکان و باوکان و مامۆستایان

پرۆسەی پەروەردە و فێرکردن کارێکی زۆر ئاسان نییە و کەسانی شارەزا و بە توانا و لێهاتووی خۆی پێویستە، ئینجا کارەکە زەحمەتتر دەبێت ئەگەر پرۆسەکە پەروەردەی منداڵان و هەرزەکاران بێت. بە ئامانجی ئەوەی دایکان و باوکان و مامۆستایان لە پەروەردە و فێرکردنی منداڵەکانیاندا سەرکەوتوو بن، ئەم پێشنیازو ڕێنماییانەی خوارەوەیان دەخەینە بەر دیدو دەستیان:

١- نابێت منداڵ ناچار بکرێت بەو جۆرە بیربکاتەوە کە ئێمە دەمانەوێت. جێگەی داخە زۆر لە دایکان و باوکان و مامۆستایان گوێ بە حەزوو ئارەزوو ویستی منداڵەکانیان نادەن و ڕاو بۆ چوونی خۆیان بەسەریاندا دەسەپێنن و ناچاریان دەکەن کە ئەوان چیان دەوێت دەبێت منداڵەکانیشیان هەر ئەوە بکەن. واتە جل و بەرگ و جۆری خوێندن و شێوەی یاریکردن و نان خواردن و گەشت و گوزار و هەڵسان و دانیشتنیان بۆ دیاری دەکەن و دەبێت منداڵ و هەرزەکارەکانیان پەیرەوی بکەن و لە قسەیان دەرنەچن، بێگومان ئەم جۆرە پەروەردەیە زۆر هەڵەیەو ناسنامە و کەسایەتی ئەو جۆرە منداڵ و هەرزەکارانە لاواز دەکات و تووشی زۆر گرفتی دەروونی و کۆمەڵایەتیشیان دەکەن. لەبەرئەوە زۆر گرنگە کە بواری ڕادەربڕین و گفت وگۆ بۆ منداڵ و هەرزەکارەکانمان بڕەخسێنین و ڕێزی حەزوو ئارەزوو ڕاو بۆچوونەکانیان بگرین و ئەوانەش کە نە گونجاو و نادروستن ڕەت بکرێنەوە و منداڵ و هەرزەکارەکانیش لە نادروستی و نامەنتیقی ئەو جۆرە بۆچوون و حەزوو ئارەزووانە ئاگاداربکرێنەوە

٢- پێش ئەوەی دایک باوک و مامۆستا هیچ بڕیارێک بدەن، پێویستە گوێ لە منداڵ وقوتابیەکانیان بگرن وبزانن هۆو پاڵنەری ئەو جۆرە کردارو هەڵس وکەوتەیان چی بووەوچی لەناو دڵیاندا هەیە ,دوای ئەوە لە میانەی ئەو گفت وگۆو ڕادەربڕینەوە دەتوانرێت

بڕیاری ڕاستەقینە بە باش و بە خراپی کارەکانیان بدرێت وپێویستیشە لە سەر کارە خراپەکانیان سەرزەنشت و سەرکۆنەو لەسەر کارە باشەکانیشیان پاداشت وهانبدرێن.بە مەرجێك هۆی سزادان و پاداشت کردنەکەیان بۆ ڕوون بکرێتەوە.

٣- دایك وباوك ومامۆستا نموونەی بەرزن ومندالْ وقوتابیان لاساییان دەکەنەوە، لەبەرئەوە نابێت دایك وباوك و مامۆستا هەندێك هەڵس وکەوتی نابەجێ لە بەرچاوی منداڵەکانیان بکەن (هاوار کردنی بەردەوام ،جنێووناوو ناتۆرە، هەڵچوونی زیاد لە پێویست ،درۆ، ناپاکی ،قومارو ئاکاری نابەجێ ....تاد)بۆ ئەوەی لە بەرچاوی منداڵ وقوتابیەکانیان سووك وبێ بەها نەبن و نەبن بە نموونەو پێشەوای خراپ بۆ لاسایکردنەوەیان، چونکە منداڵ چی ببینێ لاسایی ئەوە دەکاتەوە نەك چی ببیستێ ،کە بە داخەوە زۆر جار دایك وباوك ومامۆستا بە قسە و گفت ئامۆژگاری منداڵەکانیان دەکەن بەلام بە کردەوە خۆیان جێبەجێی ناکەن وبگرە زۆر جاریش پێچەوانەکەی دەکەن .بۆ نموونە لە بەرچاوی منداڵەکەی جگەرە دەکێشێ وسووکایەتی بە خێزانەکەی دەکات ،کەچی بە منداڵەکەی دەڵێ کوڕم جگەرەکێشان خراپەو بەزەیت بە خوشك وبراکانتا بێتەوە.

٤- پێویستە هەر لە منداڵیەوە (لە دوای تەمەنی سێ ساڵان)منداڵ لەسەر هەندێك کاروچالاکی ناوماڵ ڕابهێنرێت، بۆئەوەی لەلایەك هەست بە بوونی خۆی بکات و لەلایەکی تریشەوە ئەو هەستەی لا دروست ببێت کە بەشێکە لەو خێزانەو بوونی خۆی هەیە. کارو چالاکیەکانیش بریتین لە (قاپ وقاچاغ شووشتن،ڕێکخستنی ناوماڵ ،گسك لێدان ،هەڵخستنی جل وبەرگ ، پاککردنەوەی مێزو کورسی،ڕێکخستنی باخ و گوڵ و بێستان.. تاد).

٥- نابێت لەبەرچاوی منداڵ دەنگە دەنگ و شەڕبکرێت و چارەسەری گرفتەکان بکرێن، لەبەرئەوەی ئەو دەنگە دەنگ و شەر و ناخۆشیانە باری دەروونی منداڵ ئاڵۆز دەکەن و هەست کردن بە ئاسایش و دڵنیایی لە دڵ و دەروونیدا دەڕەوێتەوە سەرەرای ئەوەش تووشی

ترس و دڵەڕاوکێی بەردەوامی دەکەن. ئینجا بۆ ئەوەی منداڵەکانمان تووشی ئەو بارە دەروونییە ئاڵۆزە نەبن، ئەوا پێویستە دایک و باوک دوور لە منداڵ و لە ژوور و جێگای تایبەتی خۆیان چارەسەری گیروگرفت و ناکۆکیەکانی خۆیان بکەن.

٦- تا دەکرێت دەبێت دایک و باوک و مامۆستا لە لێدانی جەستەیی دوور بکەونەوە و لە جیاتی ئەوە پەنا بۆ سزادانی واتایی( معنوی ) وەك گلەیی لێکردن، توڕەبوون، هەڕەشە لێکردن، ناڕەزایی، وەرگرتن و کەم کردنەوەی پاداشت و ( امتیازات ) بەرن.

٧- پێویستە منداڵ هەر لە منداڵیەوە تێکەڵاوی هاوەڵ و منداڵانی تر ببێت و نابێت بە بیانووی ئەوەی فێری جنێووقسە و ڕەوشتی ناشیرین دەبێت ڕێگەی تێکەڵاو بوونی بە منداڵانی تری لێ بگیرێ، چونکە ئەگەر پێنج ساڵی یەکەمیش ڕێگەی پێنەدرا، ئەوا خۆ لە تەمەنی شەش ساڵی هەردەبێت بچێتە قوتابخانە و تێکەڵاوی منداڵان ببێت، ئەو منداڵانەی کە لە قۆناغی سەرەتایی تێکەڵاویان دەبێت هەر ئەو منداڵانەن کە لە پێنج ساڵی یەکەم ڕێگەی پێنەدراوە یارییان لەگەڵ بکات، ئینجا گرفتەکە لێرەوە سەر هەڵدەدات و ئەو منداڵە ڕووبەڕووی زۆر گرفت دەبێتەوە لەبەرئەوەی لە پێنج ساڵی یەکەم تێکەڵاوی منداڵانی وەك خۆی نەبووە و شارەزای فرت و فێڵ و ڕەوشت و هەڵس و کەوتی ڕۆژانەی ئەو جۆرە منداڵانە نەبووە .

ئینجا کاتێك لە دوای تەمەنی پێنج ساڵیەوە دەچێتە ناویان خۆی بە نامۆ دەزانێت و زۆر شتی منداڵانەی شاراوە هەیە نایزانێت و پیایاندا تێنە پەڕیوە و لە پێنج ساڵی یەکەم فێریان نەبووە، لەبەرئەوە زۆر جار منداڵانی تر فێڵی لێدەکەن و ئازاری دەدەن و مافەکانی پێشێل دەکەن. بەڵام ئەم دەستەوەستان ناتوانێت پارێزگاری لە خۆی بکات و دوور نیە تووشی گۆشەگیری و دڵەڕاوکێش ببێت.

٨- نابێت منداڵ بە هیچ شێوەیەک بخرێتە ناو کێشە و گرفتەکانی خێزان و بکرێت بە شاهید و لایەنێک، لەبەرئەوەی منداڵ توانای لێک دانەوەو هەڵسەنگاندنی کێشەو گرفتەکانی ناو خێزانی نییە و کاتێک دەکرێت بە شاهید ئەوا دوور نییە بکەوێتە هەڵەوە و دواجار ببێت بە لایەنێک و لە ئەنجامیەوە تووشی هەڕەشە و دڵتەنگی و شەرمەزاری و پەشیمانی ببێت.

٩- دەبێت ئەو نموونەو بەسەر هاتانەی بۆ منداڵ باس دەکرێت لەجیهانی واقعیەوە نزیک بێت و منداڵ ڕۆژانە ڕوویەڕوویان ببێتەوە، نەک باسی کەسانی خەیاڵی و ناواقیعی بۆ منداڵ بکرێت. بۆ نموونە هەندێک چیرۆک و بەسەرهات بۆ منداڵ باس دەکرێت، کە کەسایەتی و پاڵەوانەکانی زۆر زۆر ڕاستگۆ و دەست پاك و بە بەزەیی و دڵ گەورە و پیاو چاکن، کە ئەو جۆرە پاڵەوان و نموونانە بە هیچ شێوەیەک لەناو مرۆڤدا نین و مەگەر فریشتە بن، ئا لێرەدا منداڵ تووشی زۆر هێدمەو زەبری دەروونی و دووفاقی دەبێت و دوور نیە لە ئەنجامیەوە تووشی خەم و خەفەت و هەست کردن بەکەمی ببێت لەبەرئەوەی زۆر هەوڵ دەدات لاسایی ئەو جۆرە پاڵەوان و کەسایەتیە نموونەییانە بکاتەوە، بەڵام بە هیچ شێوەیەک ناتوانێت و جار لە دوای جاریش تووشی سەرنەکەوتن و هەست بە کەمی دەکات و وا دەزانێت کە ئەو کەسێکی بێدەسەڵاتە، نازانێت ئەو نموونەو کەسایەتیانەی بۆی باسکراوە لە واقعیدا نین و جۆرێکن لە خەیاڵ و شتی دروست کراو.

## چەند ساتێك بۆ منداڵەکەت تەرخان بکە

منداڵ پێویستیەکی زۆری بەدایك و باوك هەیە، لەبەرئەوە زۆر پێویستە کە باوك و دایك رۆژانە چەند ساتێك بۆ قسە لەگەڵ کردن و لاواندنەوەو پەروەردەو فێرکردنی منداڵەکانیان تەرخان بکەن، ڕاستە باوك و دایك سەریان قاڵەو زۆربەی کات خەریکی پەیدا کردنی لوقمە نانێکی حەلاڵن بۆ منداڵەکانیان، بەلام ئەمە ئەوە ناگەیەنێ کە ئیتر دەبێت منداڵەکان پشت گوێ بخرێن، چونکە پشت گوێ خستنی منداڵ و تەرخان نەکردنی چەند ساتێك بۆ پەروەردە کردنیان زیانی گەورە بەکەسایەتی و باری دەروونی منداڵ دەگەیەنێت.

خۆشەویستی و لاواندنەوەی دایك و باوك بۆ منداڵەکانیان هیچی لەئاوو هەواو خۆراك کەمتر نییە، ئینجا ئەگەر باوك و دایك بەردەوام سەرقاڵی کارکردن و هات و چوون بن و رۆژانە کاتێکی دیاریکراو بۆ ڕێنمایی و پەروەردەکردنی منداڵەکانیان تەرخان نەکەن، بێگومان ئەو منداڵانە بۆ ماوەیەك لەسۆزو خۆشەویستی دایك و باوك بێبەش دەبن، ئینجا ئەگەر ماوەی دوورکەوتنەوەی دایك و باوك وسەرقاڵبوونیان لەسنووری ئاسایی خۆی دەرچوو، ئەو کاتە زیان بەگەشەکردنی دەروونی منداڵەکانیان دەگات ( Feldman, 2000, P:367).

لەلایەکی ترەوە ئامادەبوونی باوك و دایك و تەرخان کردنی چەند ساتێك بۆ منداڵەکانیان سوودیکی زۆر بەلایەنی عەقلی و کۆمەلایەتی و ئەخلاقی منداڵەکانیان دەگەیەنێت، پێویستە ئەوەشمان لەبیرنەچێت کە تەنها ئامادەبوونی دایك و باوك لەنێو ماڵدا بەس نییە بەڵکو زۆر پێویستە کە ئەو ئامادەبوون و کاتانە بۆ وروژاندنی منداڵ و قسە لەگەڵ کردن و وەلام دانەوەی پرسیارەکانی بێت. چونکە منداڵ سوود لەو جۆرە باوك و دایکانە وەرناگرن کە کاتی ماڵەوەیان تەنها بۆ کارکردن و خوێندنەوەو جێبەجێکردنی چالاکیەکانی خۆیان تەرخان دەکەن، لەبەرئەوە ئەگەر دایك و باوك بیانەوێت سوودو

قازانج بە منداڵەکانیان بگەیەنن ئەوا زۆر پێویستە کە ئامادەبوونیان زۆر کاریگەر بێت و ماوەیەکی دیاری کراو بۆ منداڵەکانیان تەرخان بکەن.

**باوك و دایك دەتوانن ئەو کاتەی کە بۆ منداڵەکانیان تەرخان دەکەن، بۆ بە ئاکام گەیاندنی ئەم چالاکیانەی خوارەوە سوودی لێ وەربگرن:-**

١- کاتێك دایك و باوك سەیری تەلەفزیۆن دەکەن یان گوێبیستی ڕادیۆ دەبن یان کتێب و گۆڤارو ڕۆژنامە دەخوێننەوە، پێویستە هەندێك لەو شتانەی کە دەیانبینن و گوێبیستی دەبن و دەیانخوێننەوە، بۆ منداڵەکانیان ڕوونی بکەنەوەو وەڵامی پرسیارەکانیشیان زۆر بەڕاشکاوانەو زانستیانە بدەنەوە، کە ئەمەش دەبێتە هۆی دەوڵەمەند کردنی زمانی منداڵ و زیادکردنی زانیاریەکانی دەربارەی دیاردەکانی ژیان و فراوانکردنی ئاسۆی بیرکردنەوەیان.

٢- منداڵ پێویستیەکی زۆری بە ئەمن و ئاسایش و دڵنیایی و بڕوا بەخۆبوون هەیە، گومانیشی تێدانیە یەکەم کەسی خۆشەویست و دڵسۆز کە بتوانێت ئەو پێداویستیە دەروونیانە بۆ منداڵ دابین بکات دایك و باوکە، ئینجا ئەگەر باوك و دایك کاتێکی دیاری کراو بۆ منداڵەکانیان تەرخان نەکەن و هەر خەریکی کاروباری دەرەوەی خێزان بن، ئەوا بێگومان منداڵەکانیان لەو پێداویستیە دەروونیانە بێبەش دەبن و بەردەوام بوونی ئەو حاڵەتەش دەبێتە هۆی ئەوەی کە کەلێن و دەلاقەو درز بکەوێتە باری دەروونی و کەسایەتی منداڵانی ئەو جۆرە دایك و باوکانە.

٣- باوك و دایکی بەڕێز هەوڵبدە ئەو کاتەی کە بۆ منداڵەکانت تەرخان دەکەیت، لەڕێگەیەوە منداڵەکانت بەکەرەستەو کەل و پەلەکانی ناوماڵ و کۆڵان و ژینگەکەت ئاشنا بکە، واتە ناوی شتەکان و ئەرك و فەرمان و ڕەنگ و جۆرەکانیانی فێر بکە، بۆ نموونە منداڵێکی (٤)، (٥) ساڵانت لەماڵەوە هەیە، هەوڵبدە فێری ئەرك و سوودو قازانجەکانی

(سەلاجە، تەلەفزیۆن، فینك كەرەوە، ڕیكۆردەر، كارەبا، گلۆپ، پەنجەرە، دەرگا، تەلەفۆن، قاپ و قاچاغ، دەرزی و دروومان، پێخەف، ڕاخەر، ... تاد)بكە، كە ئەوەش سوودیكی زۆری بۆ منداڵ دەبێت، بەتایبەتیش كاتێك كە دەچێتە قوتابخانە، سەرەڕای ئەوەش باس كردنی گرنگی ئەو شتانە زۆر پرسیارو تێبینی لەلای منداڵ دروست دەكات، كە دووبارە تۆش وەڵامی دەدەیتەوە، گفت و گۆو مشت و مڕێكی زۆر دروست دەكات، كە سەرجەم ئەو چالاكیانەش دەبێتە هۆی فراوانكردنی ئاسۆی بیركردنەوەی منداڵ و گەشەكردنی عەقلی.

٤- زۆر پێویستە جار ناجارێك دایك و باوك منداڵەكانیان لەگەڵ خۆیان بۆ دەرەوەی خێزان بەرن چونكە كاتێك باوك لەگەڵ خۆی منداڵەكەی بۆ (باخچە، كتێبخانە، مۆزەخانە، باخچەی ئاژەڵان، دوكان و بازاڕ، قوتابخانە، باخچەی گشتی، كارگەو فەرمانگە ... تاد) دەبات، بێگومان منداڵ شارەزای ئەو جێگاو شوێنانە دەبێت و بەكارمەندو خەڵك و كەرەستەو ئامێرو كەل و پەلەكانی ئەو جێگایانە ئاشنا دەبێت و سەرەڕای ئەوەش زۆر پرسیاری دەربارەیان لەلا دروست دەبێت و باوكیشی هەندێك زانیاری دەداتێ، كە بەم سەردان و گەڕانەش زانیاریەكی زۆری دەست دەكەوێت و لەداهاتوو سوودی لێ وەردەگرێت، بەمەش شارەزای ژینگەو هەندێك لەدیاردەو دامەزراوە كۆمەلایەتیەكانی دەبێت.

٥- باوك دەتوانێت زۆر چەمكی زانستی (بارستایی، كێش، كات، گەورە، بچووك، نیوە، سەرەوە، خوارەوە، لاتەنیشت، ڕاست، چەپ، بازنە، چوارگۆشە، ... تاد) فێری منداڵەكانی (پێش چوونە قوتابخانەیان) بكات، بێگومان ئەمەش سوودی زۆری بۆ ئەو منداڵانە دەبێت كاتێك كە دەچنە قوتابخانە، بۆنموونە باوك دەتوانێت كەرەستەو كەل و پەلەكانی ناوماڵ بۆ ئەو مەبەستە بەكاربهێنێ، بۆ منداڵەكەی ڕوون بكاتەوە كە ئەم سەلاجەیە گەورەترە لە تەلەفزیۆنەكە، ئەم كورسییە شینە بچووكترە لەو كورسییە سوورە، ئەم كەوچكە درێژترە لەو چەقۆیە، ئەم كتێبە ئەستوورترە لەو گۆڤارە، ئەم پەتە بارێك

تره لەو حەبلە یان گوریسە، یان ڕەنگی ئەو قاپە شینە بەلام ڕەنگی ئەمەیان سپیە، ئەم سێوەت بۆ دەكەم بە دوو لەتەوە، دەتۆش ئەو نانەم بۆ بكە بە دوو لەتی وەك یەكەوە، یان پێی بڵێ ئەو قاپە گەورەم بۆ بهێنە یان ئەو پەرداخە بچووكە لەوێ دانێ یان .. یان .. تاد.

كەواتە تەرخان كردنی كاتی باوك و دایك بۆ منداڵ قازانجی زۆر بە منداڵ دەگەیەنێ و زۆر پێویستە كە هەموو باوك و دایكێك چەند كاتێكی دیاری كراو لەهەفتەدا بۆ منداڵەكانیان تەرخان بكەن و هەوڵیش بدەن ئەو كاتانە بەباشترین شێوە بقۆزنەوەو بۆ پەروەردەو فێركردنی منداڵەكانیان بەكاری بهێنن.

ئەوە ماوە بڵێین، كە هەر لە منداڵی، منداڵ پێویستی بە دایك و باوكی نییە بەڵكو لە هەموو قۆناغەكانی تری ژیانیش هەر پێویستی پێیان هەیە، بۆ نموونە لەقۆناغی هەرزەكاریش، هەرزەكار زۆر پێویستی بە دایك و باوك هەیەو دەیەوێت زانیاری پێویستی دەربارەی گێروگرفتەكانی قۆناغی هەرزەكاری دەست بكەوێت و لەگەڵیاندا بكەوێتە گفت و گۆو باسی دڵ و دەروون و ویستی خۆی بكات. بەلام بەداخەوە زۆر لەدایك و باوكانی ئێمە هیچ گرنگیەكی ئەوتۆ بە منداڵەكانیان نادەن و وەك پێویست كاتی دیاری كراو بۆ منداڵ و هەرزەكارەكانیان تەرخان ناكەن و زۆربەی كات سەرقاڵی ئیش و كاری دەرەوەی خێزانن و كاتێكیش بۆ ماڵ دەگەڕێنەوە هیلاك و ماندوون و تواناو بواری ئەوەیان نیە كە كاتێكی دیاریكراو بۆ منداڵ و هەرزەكارەكانیان تەرخان بكەن، بەمەش زیانێكی گەورە بەگەشەكردنی دەروونی و عەقڵی منداڵ دەگات.

## تاوانی باوک، قوربانی منداڵ

سەرجەم زاناو ڕۆشنبیران جەخت لەسەر قۆناغی منداڵی بەگشتی و پێنج ساڵی یەکەم بەتایبەتی دەکەن و بەقۆناغێکی ناسك و گرنگی لە قەڵەم دەدەن، لەبەرئەوەی زۆربەی خاسیەت و ڕووداوە گرنگەکان تیایدا سەرهەڵدەدەن، یەکەم دامەزراوی کۆمەڵایەتیش کە ڕۆڵی گرنگ و ترسناکی لە ژیانی منداڵدا هەیە، خێزانە، خێزان یەکەم قوتابخانەیە کە منداڵ فێری وانەکانی ژیان دەکات، دایك و باوکیش یەکەم مامۆستای ئەو قوتابخانەیەن، ئینجا ئەگەر دایك و باوك بەڕۆڵی سەرەکی خۆیان هەڵنەستان و لە پەروەردەکردنی منداڵەکانیاندا کەمتەرخەم بوون، ئەوا مەترسی زۆر ڕووبەڕووی ئەو جۆرە منداڵانە دەبنەوەو بەزیانی خێزان و کۆمەڵ تەواو دەبێت. ئەوەی ئێمە لێرەدا مەبەستمانە کەمتەرخەمی و نەزانی هەندێك باوکە، کە دەبنە هۆی لادان و سەرەڕۆیی منداڵەکانیان، بەداخەوە ژمارەیەکی زۆر باوکی نەزان و کەمتەرخەم هەن کە بەهیچ شێوەیەك سیفاتەکانی باوکایەتیان تێدا نیەو هیچ شتێکیش دەربارەی پەروەردەو مافەکانی منداڵ نازانن و بەڕۆڵی پێویستی خۆیان هەڵناستن، کەئەمەش دەبێتە هۆی ئەوەی ژمارەیەك لەمنداڵەکانیان تووشی تاوان و لاساری ببن.

ئالێرەدا پرسیارێك قووت دەبێتەوە، ئەویش ئەوەیە، دەبێت کامیان سزا بدرێت، ئەو باوکە نەزان و کەمتەرخەمە بەرپرسیارە یان منداڵەکانی؟ گومانی تێدا نیە وەڵامی زۆربەی مافپەروەرو یاساناسی لای خۆمان ئەوەیە کە منداڵەکە تاوانبارە، لەبەرئەوەی ئەو دزی یان تاوانەکەی بەئاکام گەیاندووە. لەڕاستیدا ئەو مافپەروەرو یاساناسەش مافی خۆیانە کە ئەو وەڵامە بدەنەوە چونکە ئەوان بەپێی ئەو یاسایەی لای خۆمان کێشەکان تاووتوێ دەکەن و بڕیاری خۆیان دەدەن، چونکە بەپێی یاسای مێردمنداڵان، ئەو مێردمنداڵە تاوانبار دەکرێت کە تاوانەکەی بەئاکام گەیاندووە، بەڵام ئەگەر بەشێوەیەکی زانستیانە لەو کێشانە بکۆڵینەوەو زانیاری تەواو دەربارەی ژیان و گوزەران و مێژووی ئەو مێردمنداڵە تاوانبارانە کۆ بکرێتەوە، ئەو کاتە دەردەکەوێت کە ئەو مێردمنداڵانە قۆچی قوربانی

بەردەستی هەندێك باوك و دایكی نەزان و کەمتەرخەمن و ئەوان بەرپرسیارن لەلادان و سەرەڕۆیی منداڵەکانیان، کەواتە (حەق) وایە ئەو دایك و باوکە نەزان و کەمتەرخەمانە پەلکێشی دادگا بکرێن و ئەوان ڕەوانەی بەندیخانە بکرێن، نەك منداڵێکی (١٠)، (١٢) دە دوانزە ساڵان.

بەڵام بەداخەوە یاساکانی لای خۆمان لەزۆر لایەنەوە کەم وکورتی تێدایەو هەندێکیان لەگەڵ گیانی سەردەم و گۆڕانکاریەکانیدا ناگونجێن، کەواتە حکومەتی هەرێمی کوردستان، لەڕێگەی وەزارەتی دادەوە چاوێك بەو حاڵەتانەدا بخشێنن کە منداڵ و مێردمنداڵان بوونەتە قوربانی نەزانی و کەمتەرخەمی هەندێك لەدایکان و باوکان، چونکە حکومەت لە هەموو وڵاتانی جیهاندا باوکی دووهەمەو ئەگەر باوکی یەکەم نەیتوانی منداڵەکانی پەروەردە بکات، ئەوا مافی باوکی دووهەمە کە سەرپەرشتی ئەو جۆرە منداڵانە بکات و بەرگری لە مافەکانیان بکات تەنانەت مادەکانی (٢٠) و (٢١) لەڕێککەتنامەی مافەکانی منداڵ جەخت لەسەر ئەوە دەکات.

واتە کاتێك باوك ژنەکەی تەڵاق دەدات و بۆ بەرژەوەندی تایبەتی خۆی ژنێکی تر دەهێنێتەوەو منداڵەکانی بەرەڵا دەکات، یان خۆی بەرپرسیاریەتی بەخێوکردنی منداڵەکانی دەداتە دەست دام و دەزگاو کەسانی ترو منداڵەکانی بەرەڵای سەرجادەو کۆڵانەکان دەکات یان بەردەوام لێدان و توندوتیژی لەتەك منداڵەکانیدا بەکاردەهێنێ ئەوا مافی حکومەتە کە بەپێی یاسا پارێزگاری لەو جۆرە منداڵانە بکات و سزای ئەو کەسانەش بدات (ئەگەر باوکیش بێت) کە بوونەتە هۆی لادان و سەرکێشی، ئەگینا هەندێك دایك و باوکی نەزان و کەمتەرخەم ساڵانە دەیەها بگرە سەدەها منداڵی شەڕانگێزو درۆزن و تاوانبارو نەخۆش بۆ کۆمەڵ بەرهەم دەهێنن و بەوەش زیانی گەورە بەجەستەی کۆمەڵ و دام و دەزگاکانی دەگات. ئەوە ماوە بڵێم خۆزگە لەسەدەی بیست و یەك منداڵانی کوردیش وەك منداڵانی زۆربەی گەلانی دونیا مافەکانی دەپارێزرا، خۆزگە.

## هەست كردن بەجوانی و چۆنیەتی گەشە پێكردنی لەقۆناغی منداڵی

هەست كردن بەجوانی بەشێكی گرنگی كەسایەتی مرۆڤەو پێداویستیەكی دەروونیشەو نەبوونی كەم و كورتی و دەلاقە دەخاتە كەسایەتی مرۆڤەوە، لەبەرئەو گرنگیەی (هەست كردن بەجوانی) زۆر پێویستە هەر لەمنداڵیەوە لەناو خێزان و قوتابخانە ژینگەو بارودۆخی گونجاو بۆ گەشەكردنی بخوڵقێنین. هەست كردن بەجوانی وەك پێداویستیەك رەگ و ریشەی لەقوڵایی مێژوودایەو هەر لەكۆنەوە مرۆڤ هەستی بەگرنگی ئەم پێداویستیە كردووە. وێنەو نیگاری ناو ئەشكەوتەكان و هەڵكۆڵینی دارو بەردو دروستكردنی گۆزەو دیزەو كەرەستەكانی ناوماڵ و پێداویستیەكانی رۆژانە گەواهی ئەو راستیە دەدەن كە مرۆڤ لەدێر زەمانەوە گرنگی بەو پێداویستیە داوەو هەوڵی تێركردنی داوە.

خودای گەورە جوانەو جوانیشی خۆش دەوێت، كۆئەندامی دەماری ناوەندی مرۆڤیش (مێشك) حەز بە بینینی شتی جوان و بیستنی دەنگی خۆش و رێك و پێك و بۆنی خۆش و تام كردنی شتی نایاب دەكات. بەبینینی و بیستنی شتی نارێك و ناخۆش بێزار دەبێت. ئەمەش مانای ئەوەیە كە پێداویستی (هەست كردن و تام و چێژ وەرگرتن لەجوانی) بنەمای دەروونی و فسیۆلۆژی خۆی هەیەو دەتوانین لەرێگەی پەروەردەو فێركردنەوە گەشەی پێبكەین.

<u>دایك و باوك و مامۆستاو كەسانی چواردەوری منداڵ، دەتوانن لەرێگەی ئەم خاڵانەی خوارەوە گەشە بە پێداویستی (هەست كردن بەجوانی) لەلای منداڵەكانیان بكەن و تۆوی خۆشەویستی و هەست كردن بەجوانی لەناخ و دڵ و دەروونیاندا بچێنن:-</u>

١- زۆر پێویستە هەر لەمنداڵیەوە منداڵ لەسەر رێك خستنی ناوماڵ و جوان دانانی كەل و پەلەكانی خۆی و بەرێزدانانی شتەكانی ناوماڵ و چواردەوری رابهێندرێت، بۆئەوەی لەرێگەی ئەو چالاكیانەوە تۆوی (هەست كردن بەجوانی لەناخیدا بچەسپێندرێت).

٢- دەبێت هەر لە منداڵیەوە منداڵ لەسەر پاك و خاوێنی و خۆشتن و پرچ داهێنان و ڕێك خستن و گونجاندنی جل و بەرگەکانی و خۆشکردنی بۆنی خۆی هانبدرێت و بەردەوامیش لەسەر ئەو چالاکیانە پاداشت بکرێت و هانبدرێت.

٣- زۆر گرنگە منداڵ و هەرزەکار لەسەر کاری دەستکردو سەردانی مۆزەخانەو پێشانگا هونەرییەکان و بینینی شانۆگەری و گوێگرتن لەمۆسیقاو دەنگی باڵندە دەنگ خۆشەکان هانبدرێت، چونکە ئەو چالاکیانە دەبنە هۆی گەشە پێکردنی توانای تام و چێژ وەرگرتن لەشتە جوانەکان.

٤- پێویستە دایك و باوك و مامۆستاو کەسانی چواردەوری منداڵ بەردەوام گرنگی بەکارو چالاکی سەرنج ڕاکێش و ڕازاندنەوەی ناوماڵ و ڕێکخستنی قوتابخانەو گەڕەك و فەرمانگەکان بدەن. بۆئەوەی ببن بە نموونەی جوان و سەرنج ڕاکێش بۆ منداڵ و هەرزەکارەکانیان و ئەمانیش لاساییان بکەنەوەو وەك گەورەکان گرنگی بەجوانی و ڕازاندنەوەو ڕێك خستنی شتەکان بدەن.

٥- نابێت ناوماڵ و قوتابخانەو گەڕەك و دام و دەزگاکانی تر پیس و ناڕێك بن. بەڵکو دەبێت گرنگیان پێ بدرێن و بە پاك و خاوێنی و ڕێك و پێکی ڕابگیرێن. بۆئەوەی منداڵ و هەرزەکار تام و چێژو خۆشی لەبینینیان وەربگرن و لاساییان بکەنەوە.

٦- زۆر گرنگە منداڵ لەسەر کۆکردنەوەی پە پوولەو گوڵ و وێنەو شتی جوان و ڕەنگاو ڕەنگ ڕابهێندرێت و ئەلبومیان بۆ دروست بکات.

## چەپەڵی و ناڕێکی وەك خوویەکی خراپ

منداڵان هەر لەمنداڵییەوە بەشێوەیەکی گشتی بێ سەرو بەرەن و پیس و چەپەڵ و ناڕێکن لەکارەکانیاندا، لەبەرئەوەی پاك و خاوێنی و ڕێك و پێکی ڕەوشت خوویەکی وەرگیراوەو مرۆڤ لەناو خێزان و کۆمەڵەکەیدا فێری دەبێت و بۆماوەو خۆڕسك نییە، لەبەرئەوە هەموو منداڵانی جیهان لەسەرەتای ژیانیانەوە هیچ جۆرە ڕەفتارو خوویەکی ڕێك و پێك و دروستیان وەك ئێمەی گەورە دەمانەوێت نییەو زۆر دەگمەنە ڕەچاوی ئەو پێوەرو سیستمانە بکەن کە ئێمەی گەورە دامان ناوەو دەمانەوێت هەموو لایەك پابەندی بن. لەبەرئەوە دەبینین زۆربەی منداڵەکانمان بەشێوەیەکی گشتی گرنگی بەجل و بەرگ و پاك و خاوێنی و ڕێك خستنی کەل و پەلەکانی ناوماڵ نادەن و بەپێچەوانەوە پیس و پۆخڵن و زۆر ناڕێك و بێ سەرو بەرەن و هەموو کەل و پەلەکانیان لەناو ماڵدا بڵاو دەکەنەوە.

### هۆکارەکان:-

بێگومان هیچ هەڵس و کەوت و ڕەفتارێکی خراپ و نابەجێ بەبێ پاڵنەرو هۆکار نییە، بەڵکو لەدوای هەموو ڕەفتارو خوویەکی نابەجێوە ژمارەیەك فاکتەرو هۆکاری دەروونی و کۆمەڵایەتی هەن. لەگرنگترین ئەو هۆکارانەش کە دەبنە هۆی گەشەپێکردن و پتەوکردنی چەپەڵی و ناڕێکی و بێ سەرو بەرەیی منداڵ ئەمانەی لای خوارەوەن:-

### توڕەیی و حەزکردن بەسەربەخۆیی:-

زۆرجار چەپەڵی و ناڕێکی لەئەنجامی تووڕەبوون و ناڕەزایی و یاخی بوونی منداڵ و هەرزەکارەوەیە، واتە کاتێك دایك و باوك و مامۆستاو کەسانی چواردەوری منداڵ و هەرزەکار بەزۆری دەست دەخەنە ناو کاروباری منداڵ و هەرزەکارەکانیان و بواری

سەربەخۆییان بۆ نارەخسێنن و بەزۆری جەخت دەکەنە سەر پاك و خاوێنی و رێك و پێکی، ئالەم کاتانەدا ژمارەیەك لە منداڵ و هەرزەکارەکانیان تووڕەدەبن و ئەو داواکاری و دەست خستنە ناو کاروبارانەیان ڕەت دەکەنەوەو بە پێچەوانەی حەزوو ئارەزووی گەورەکانیان رەفتار دەکەن، ئەویش وەك خۆدەرخستن و سەلماندنی خودی خۆیان، ئەمەش دەمان گەیەنێتە ئەو بڕوایەی کە دەیانەوێت سەربەخۆیی خۆیان هەبێت و نایانەوێت ببنە پاشکۆی کەسانی تر، پێویستە ئێمەی گەورەش رێزی ئەو ویستەیان بگرین و لەسەر سەربەخۆیی و بڕوا بەخۆبوونیان هانیان بدەین و هەمووکات بەبێ هۆو پاساو دەست نەخەینە ناو کاروباریانەوە, چونکە سەپاندنی ڕاوبۆچوون دەبێتەهۆی ئەوەی کە منداڵان و هەرزەکاران بەدوای تۆڵەسەندنەوەو یاخی بووندا بگەڕێن، یەکێکیش لەو شێوازانە پەنا بردنە بۆ شکاندنی پێوەرەکان و پابەندنەبوون بەداواکاری و رێسای گەورەکان و ڕەت کردنەوەی پاك و خاوێنی و رێك و پێکی، بەمەبەستی تووڕەکردن و بێزارکردنی گەورەکان.

ڕەتکردنەوەی هەست کردن بەلێپرسراویەتی:-

هەندێك جار منداڵ لەئەنجامی نازداری و پشت گوێ خستنەوە بەزۆری پشت بەدایك و باوك و کەسانی نزیکیان دەبەستن و فێری سەربەخۆیی و پشت بەستن بەخۆیان نابن، لەبەرئەوەی بەردەوام بۆ پاك و خاوێنی دەم و چاوو جل و بەرگ و رێك خستنی کەل و پەلەکانی ناوماڵ و قوتابخانە پشت بە دایك و باوك دەبەستن و خۆیان بەوکارە هەڵناستن، لەبەرئەوە بەردەوام دەبینین کەل و پەل و جل و بەرگەکانیان لەناو ماڵ و ژوورەکاندا بڵاو کراونەتەوەو هیچ رێك و پێکیەك لەناو ژوورەکانیاندا نییەو گرنگیەکی ئەوتۆش بەخۆڕازاندنەوەو پاك و خاوێنی خۆیان نادەن و بە پێچەوانەشەوە تام و چێژو خۆشی لەنارێکی و پیس و چەپەڵی و بێ سەروبەرەیی وەردەگرن.

## کەمی یان نەبوونی شارەزایی و زانیاری دەربارەی ڕێك و پێکی و پاك و خاوێنی:-

زۆرجار منداڵ بۆیە نارێك و پیس و چە پەڵە، لەبەرئەوەی هیچ کات لەناو خێزان و قوتابخانە فێری ڕەفتاری ڕێك و پێکی نەکراوەو سوودو قازانجەکانی پاك و خاوێنی بۆ ڕوون نەکراوەتەوە، بە پێچەوانەشەوە هەندێك جار لەناو خێزان و ژینگەیەکدا پەروەردەو گەورەبووە، کە هەمووی بێ سەرەو بەرەو نارێکیەو ئەو جێگایەی تیایدا پەروەردە بووە بەهیچ شێوەیەك گرنگی بەپاك و خاوێنی و ڕێك وپێکی نادات و ئەو ڕەفتارانەی وەك بەهایەکی گرنگ لەدڵ و دەروونی منداڵەکاندا نەچاندووە. سەرەڕای ئەوەش دایك و باوك و مامۆستاو کەسانی چواردەوریان نموونەو پێشەوای سەرکەوتوو نین و زۆربەیان گرنگیەکی ئەوتۆ بەپاك و خاوێنی و ڕێك و پێکی نادەن، لەبەرئەوە منداڵەکانیشیان وەك پێویست ئەو بەهاو ڕەفتاری پاك و خاوێنی و ڕێك وپێکیە لەناخ و دڵ و دەروونیاندا گەشە ناکەن و لەژیانی ڕۆژانەیاندا هیچ گرنگیەکی ئەوتۆیان پێنادەن. کەواتە کاتێك منداڵ لەلایەن کەسانی نزیکیەوە لەسەر پاك و خاوێنی و ڕێك خستنی کەل و پەلەکانی ناوماڵ و کاروچالاکیەکانی خۆی هان و پاداشت ناکرێت، ئەوا پاڵنەرو حەزوو ئارەزووی فێربوونی ئەو ڕەفتارانەی لەلا دروست نابێت. سەرەڕای ئەوەش هەندێك منداڵ کەم و کورتی لەلایەنی زیرەکی و زانین و چاوتێبڕین و ووردبوونەوەو بەراووردکردن و سەرنج دانیاندا هەیەو لەئەنجامی ئەو کەم و کورتیانەوە فێری ئەو ڕەفتارە نابن و لەماناو سوودو قازانجەکانیان ناگەن.

لەبەرئەوە زۆر گرنگە سوودوو قازانجەکانی ڕێك خستن و پاك و خاوێنی بۆ منداڵ ڕوون بکرێتەوەو ئەوەی تێبگەیەندرێت کە ئەگەر کەل و پەلەکانی ناوماڵ و کاروچالاکیەکانی ڕێك و پێك نەبن ئەوا زۆر بەزەحمەت ئەو شتەی کە دەیانەوێ بۆیان دەدۆزرێتەوەو سەرەڕای ئەوەش دەبێت کاتی زۆر لەژیانیان بۆ دۆزینەوەو دووبارە ڕێك خستنەوەی ئەو کەل و پەل و کارو چالاکییە نارێکانە بەفیڕۆ بدەن، هەروەها دەبێت دایك و باوك و کەسانی چواردەوری نموونەی پاك و خاوێنی و ڕێك و پێکی بن.

**چۆنێتی خۆپاراستن:-**

پێویستە لەڕێگەی ئەم خاڵانەی خوارەوە منداڵ و هەرزەکارەکانمان لەپیس و چەپەڵی و ناڕێکی و بێ سەرو بەرەیی بپارێزین، بۆئەوەی ئەو ڕەفتارە وەک پێویست لەلایان گەشە بکات-

**ڕاهێنانی بەردەوام:-**

پێویستە هەر لە منداڵیەوە منداڵەکانمان لەسەر پاک و خاوێنی و ڕێک خستنی کەل و پەلەکان و گونجاندنی کارو چالاکیەکان ڕابهێنین. واتە منداڵ لەدوای تەمەنی دوو ساڵیەوە ئامادەباشی ئەوەی هەیە کە فێری هەندێک لە پرانسیپە سادەو ساکارەکانی پاک و خاوێنی و ڕێک خستن بکرێت واتە دەتوانین منداڵەکانمان فێری ئەوە بکەین کە هەرچ کاتێک لەیاریکردن بوونەوە، ئەوا دەبێت یاریەکانیان کۆبکەنەوەوە بەڕێک و پێکی لەجێگاکانی خۆیان دایان بنێن، هەروەها کاتێک لەقوتابخانە گەڕانەوە ئەوا دەبێت جل و بەرگەکان و کتێب و پەراوەکانی قوتابخانەیان لەشوێنی تایبەتی خۆیان دابنێن، هەروەها پێش نان خواردن و دوای چوونە سەرئاوو پێشاو دەست و دەم و چاویان بەئاوو سابوون بشۆن.

کەواتە دەبێت هەر لەمنداڵیەوە خوو ڕەفتاری ڕێک خستن و پاک و خاوێنی لەڕێگەی کارو چالاکی جۆراوجۆرەوە، لەدڵ و دەروونیاندا بچەسپێندرێت. لەلایەکی ترەوە دایک و باوک دەتوانن منداڵەکانیان لەسەر شوشتنی قاپ و قاچاغ و جل و بەرگ و وشک کردنەوەو هەڵخستن و دانانیان لەشوێنی تایبەتی خۆیان و گسک لێدان و پاک و خاوێنی کەل و پەلەکانی ناوماڵ و ڕێک خستنی ژوورو کەل وپەلە تایبەتیەکانی خۆیان ڕابهێنن و بەردەوام پاداشت و هاتیشیان بدەن. هەروەها زۆر پێویستە منداڵ فێر بکرێت، بۆئەوەی جیاوازی لەنێوان جل و بەرگی یاریکردن و جل و بەرگی گەڕان و قوتابخانە بکات، واتە

کارێکی ئاساییە کە لە کاتی یاریکرن و هەڵبەزو دابەزو خۆخشاندن و وێنەکردن و وەرزش، جل و بەرگی یاریکردنی پیس و پەڵە پەڵە بکات، بەلام دەبێت زۆر ئاگاداری رێک خستن و پاك و خاوێنی جل وبەرگی دەرەوەو گەڕان و قوتابخانەی ببێت، بۆئەوەی مامۆستاو هاوڕێ و کەسانی تر بەچاوی ڕێزو خۆشەویستی سەیری بکەن و بە پیس و چە پەڵی لەقەڵەم نەدەن. سەرەڕای ئەوەش لەسەر قژوپرچ داهێنان و داخستنی دووگمەی کراس و پانتۆڵ و بەستنی پشتێن و رێك خستنی جلەکانی بەری ڕابهێندرێت، بۆئەوەی تووشی گیروگرفتی کۆمەلایەتی نەبێت.

## دەبێت منداڵ فێر بکرێت کە گرنگی بەکەسانی تر بدات:-

زۆر گرنگە بەردەوام بەئاکام گەیاندنی رەفتاری رێك و پێکی و پاراستنی پاك و خاوێنی بەرازیکردن و دڵخۆشکردنی کەسانی ترەوە پەیوەست بکرێت. واتە دەبێت منداڵ و هەرزەکار بگەنە ئەو بڕوایەی کە پاك و خاوێنی و رێك خستنی کەل و پەلەکانی خۆی و ئاوماڵ دەبنە مایەی دڵخۆشی و کامەرانی دایك و باوك و مامۆستاو کەسانی تری چواردەوری، بەلام پیس و پۆخڵی و ناڕێکی و بێ سەرەو بەرەیی دەبنە مایەی بێزاری و دڵ رەنجاندنیان. هەرچ کاتێك منداڵ ئەو هەست و سۆزو بڕوایەی لەلا دروست بوو ئەو کاتە هەر لە منداڵیەوە گرنگی بەپاك و خاوێنی خۆی دەدات و کەل و پەل و چالاکی و کارەکانی خۆی رێك و پێك دەکات، بۆئەوەی دڵی دایك وباوك و کەسانی چواردەوری ڕازی بکات. بێگومان تەنها دروست بوونی ئەو هەست و سۆزو بیروباوەڕە زامنی سەرکەوتنی ئەو کارانە نین، بەڵکو دەبێت لەگەڵ ئەوەشدا پەیوەندی نێوان منداڵ و هەرزەکارو دایك و باوك و گەورەکانیان خۆش بێت و لەسەر بنەمایەکی پتەو بونیاد نرابێت و منداڵ هەست بەسۆزو خۆشەویستی و ڕێزگرتنیان بکات، ئەو کاتە منداڵ پەنا بۆ پاك و خاوێنی و رێك و پێکی دەبات، بۆئەوەی ئەو ڕێزگرتن و سۆزو خۆشەویستیەیان لەدەست نەچێت. لەلایەکی تریشەوە دەبێت دایك و باوك نموونەی باش بن و کاتێکی دیاریکراو بۆ یاریکردن و

ئامۆژگاری و کارکردن لەگەڵ منداڵەکانیان تەرخان بکەن و منداڵەکان ئەو هەستەیان لەلا دروست ببێت کە باوک و دایکیان گرنگیان پێدەدەن و گوێ لەڕاو بۆچوونەکانیان دەگرن، بێگومان لەم کاتانەدا بەئاسانی منداڵەکان گوێڕایەڵی دایک و باوک و گەورەکانیان دەبن و گرنگی بە پاک و خاوێنی دەدەن.

چارەسەرکردن:-

کاتێک منداڵ لەقۆناغی خۆپاراستن دەردەچێت و تووشی پەتاو دەردی پیس و چەپەڵی و نارێکی و بێ سەرەو بەرەیی دەبێت، ئەوا دەبێت هەوڵی چارەسەرکردنی بدرێت و لەو گرفتە رزگار بکرێت. ئەم خاڵانەی خوارەوە زۆر گرنگن بۆ چارەسەرکردنی ئەو گرفتەو گەڕاندنەوەی منداڵ بۆ دۆخی ئاسایی:-

هاندان و پاداشت کردن:-

پێویستە بەردەوام منداڵانی پیس و چەپەڵ و نارێک لەسەر کاری پاک و خاوێن و رێک و پێک پاداشت بکرێن. واتە دەبێت ئەو جۆرە منداڵانە هانبدرێن و فێری پاک و رێک و پێکی بکرێن، ئینجا هەرچ کاتێک منداڵەکان کارێکی باشیان کردو داواکارییەکانی دایک و باوک و مامۆستاکانیان جێبەجێکرد، ئەوا دەبێت پاداشت بکرێن، ئیتر پاداشت چەندەها جۆری هەیە لەوانە (سوپاس، ئافەرین، دەست خۆش، ماچ کردن، لەباوەش گرتن، پارە پێدان، کڕینی دیاری، زیادکردنی خەرجی رۆژانەی، چوونە دەرەوەو گەڕان، سواربوونی پاسکیل، یاریکردن ... هتد). پێویستە دایک و باوک و مامۆستا بزانن منداڵ حەز بە چ جۆرە پاداشتێک دەکات، چونکە هەندێک منداڵ حەز بە یاریکردن ودیاری دەکەن بەلام هەندێکی تر حەز بە پارە دەکەن، کەواتە زانینی حەزوو ئارەزووی منداڵ زۆر پێویستن و گرنگە بۆ دیاریکردنی جۆری دیاری و پاداشتەکان.

## دیاریکردنی خراپیەکانی پیس و چەپەڵی و ناڕێکی و باشیەکانی پاک و خاوێنی و ڕێک و پێکی:-

دەبێت دایک و باوک ومامۆستا خراپی و زیانەکانی پیس و چەپەڵی بۆ منداڵ ڕوون بکەنەوەو لەهەمان کاتیشدا جۆری ڕەفتارو کات و شوێنی کارەکان بۆمنداڵ ڕوون بکرێتەوەو داوای لێ بکرێت کە جێبەجێیان بکات، واتە دەبێت هەنگاو بەهەنگاو ئەو منداڵانە فێر بکەین کە چۆن ژوورەکانی خۆیان ڕێک دەخەن و لەچ کات و شوێنێک یاری و کەل وپەلەکانی خۆی دادەنێت و بەچ شێوەیەک ڕیزیان دەکات. دەبێت دوای جێبەجێکردنی هەرچ هەنگاوێک پاداشت بکرێت. هەروەها هەندێک جار پێویست دەکات کە ئێمە لەبەرچاوی منداڵ و هەرزەکارەکانمان کارەکان بەڕێک و پێکی بکەین و کەل وپەلەکان لەجێگاو شوێنی تایبەتی خۆیان دایان بنێین، ئینجا دوای ئەوە داوا لەمنداڵ و هەرزەکارەکان بکەین کە لاسایی ئێمە بکەنەوەو چیمان کردووە، ئەوانیش وا بکەن.

## نووسینی ئەرک و فەرمانەکان و پاداشتەکان لەسەر خشتەیەک:-

هەندێک جار پێویست بەئەوە دەکات کە ئێمەی گەورە لەسەر تەختە ڕەش و کارتۆنێک داواکاریەکانی خۆمان بنووسین لەوانە (دەبێت پێش نان خواردن دەست و دەم و چاوی خۆت بشۆیت، یان دەبێت دوای هاتنەوە لەقوتابخانە جل و بەرگ و کەل و پەلەکانت لەشوێنی تایبەتی خۆیان دابنێیت، یان دەبێت هەموو ڕۆژێک کاتژمێر چواری دوای نیوەڕۆ ژوورەکەی خۆت خاوێن بکەیتەوە، یان دەبێت هەموو سێ ڕۆژ جارێک لە زستان و ڕۆژ نارۆژێک لەهاوین خۆت بشۆیت .. هتد). ئینجا هەرچ کاتێک ئەو کارانەی بەشێوەیەکی ڕێک و پێک بەئەنجام گەیاند ئەوا دەبێت پاداشت بکرێت تا دوای چەند جار دووبارەکردنەوە دەبێتە بەشێک لە کەسایەتی و وەک خوویەکی لێدێت و ئیتر پێویستی بەپاداشت کردن نابێت.

کەواتە ئەگەر بمانەوێت منداڵەکانمان پاك و خاوێن وڕێك و پێك بن، ئەوا دەبێت پێش هەموو کەس ئێمە خۆمان پاك و خاوێن و ڕێك و پێك بین، سەرەڕای ئەوەش ڕێزی منداڵەکانمان بگرین و لەسۆزو خۆشەویستی پێویست بێبەشیان نەکەین و لەسەر پاك و خاوێنی و ڕێك خستنی کەل و پەلەکانی خۆیان و ناوماڵ هانیان بدەین و شێوازی گونجاو بۆ فێربوونیان بەکاربهێنین و نابێت لەگەڵ ئەو منداڵانەی کەپیس و چەپەڵ و ناڕێکن توندو تیژ بین، چونکە لێدان و توندو تیژی ئەو جۆرە ڕەفتارو خووە خراپانە بەهێزتر دەکەن، بەڵکو دەبێت بەپێچەوانەوە لەگەڵیان بەبەزەیی و خۆڕاگربین و هەوڵی چاندنی تۆوی پاك و خاوێنی و ڕێك و پێکی لەدڵ و دەروونیاندا بدەین، بۆئەوەی لەو ڕەفتارە خراپە ڕزگاریان بکەین ( شیفرو میلمان، ٢٠٠١،ص ٥٧ – ٦٧ ).

## کات و بەفیڕۆدانی

کات بەشێکی گرنگی ژیانمانەو وەك هەموو دیاردەکانی تر کاریگەری خۆی لەسەر چارەنووس و ڕێچکەی ژیانمان هەیەو پشت گوێ خستن و بەفیڕۆدانی زیانێکی گەورە بە کەسایەتیمان دەگەیەنێت. وەك چۆن بڕی خوێن لەناو لەشمان و بڕی ئاوو ئۆکسجین لەناو گەردووندا دیاریکراوە، بەهەمان شێوەش بڕی کات و ماوەکەی دیاریکراوو سنووردارە لەبەرئەوەی هەموو بوونەوەرەکان و دیاردە سروشتیەکان تەمەنێکی دیاریکراویان هەیە، واتە ماوەیەکی دیاریکراو دەژین. ئینجا ئەگەر ئەو کات و ماوە دیاریکراوە بۆ کارو چالاکی سوودبەخش تەرخان نەکرا، ئەوا ئەو کاتە بەفیڕۆ دەڕوات و وەك پێویست سوودی لێ وەرناگیرێت. لای هەموومان ئاشکرایە کە تەمەنی مرۆڤ دیاریکراوەو هەرکەسەو ماوەیەکی دیاریکراو (کەم یان زۆر) دەژی و دوای ئەوە ماڵئاوایی لەم ژیانە دەکات، بەڵام ئەوەی جێگەی داخە زۆربەی زۆرمان سوودمان لەو کات و تەمەنەمان وەرنەگرتووەو زۆرجاریش بەفیڕۆمان داوەو بەکارو چالاکی بێ سوودو بگرە زیان بەخشیش بەسەرمان بردووە.

ڕێزگرتن یان ڕێزنەگرتنی کات خاسیەت و ڕەفتارێکە مرۆڤ هەر لەمنداڵیەوە لەناو خێزان و کۆمەڵەکەی فێری دەبێت و بۆماوە نییەو لەگەڵ منداڵ لەدایك نابێت، کەواتە ئەگەرەبمانەوێت ئەو خەسڵەت و ڕەفتارە لەناو دڵ و دەروونی منداڵەکانمان بچەسپێنین ئەوا دەبێت لەناو خێزان و کۆمەڵ و دام و دەزگاکانی تری بوارو ژینگەی گونجاو بۆ گەشەسەندنی بخولقێنین و منداڵەکانمان بەگرنگی کات و ڕێزگرتنی ئاشنا بکەین.

بەشێوەیەکی گشتی منداڵان لەسەرەتای ژیانەوە هیچ گرنگیەکی ئەوتۆ بەکات نادەن و نرخیشی نازانن، نەك لەبەرئەوەی کات بێ نرخە، بەڵکو لەبەرئەوەی لەماناو چەمکی (مفهوم)ی کات نەگەیشتوون. واتە منداڵ لەقۆناغی پێنج ساڵی یەکەم و پێش چوونە قوتابخانەی وەك ئێمەی گەورە لەماناو گرنگی کات ناگات. ڕاستە منداڵی پێنج ساڵان، مانگ و ساڵ دەزانێت و توانای یادکردنەوەی جەژنی لەدایك بوون و ڕۆژو مانگ و ساڵەکەی

هەیە، بەڵام هێشتا لەماهیەت و مانای ڕاستەقینەی كات تێناگات و زۆرجار بەفیڕۆی دەدات.

بەڵام وەك دەرئەنجامی توێژینەوەكان ئاماژەی بۆ دەكەن، منداڵ لەتەمەنی دە (١٠) ساڵیدا ئارادەیەكی باش لەمانای كات تێدەگات و پێش بینی ئەوەی لێدەكرێت كە زۆرجار ڕێزی كات بگرێت و پابەندی بێت (شیفر و میلمان، ٢٠٠١، ص٧٠). لەبەرئەوە زۆر گرنگە دایك و باوك و مامۆستا ئەو ڕاستیە بزانن و ئاگاداری منداڵەكانیان بن و هەر لەتەمەنی هەشت نۆ ساڵیەوە ڕێنماییان بكەن و لەسەر ڕێزگرتنی كات و بەفیڕۆ نەدانیان هانیان بدەن. ئەگەر هەندێك جاریش پابەندی كات نەبوون دەبێت كارێكی ئاسایی بێت و نابێت ئازارو سزایان بدەن، بەڵكو بە پێچەوانەوە دەبێت لەگەڵیان خۆڕاگرو بە ئارام بن و گرنگی و بەنرخی كاتیان بۆ ڕوون بكەینەوەو ئەوەیان تێبگەیەنین كە ڕێزگرتنی كات و بەفیڕۆ نەدانی زامنی سەركەوتنن و دەبنەهۆی بەختەوەرییان لەژیان.

ئینجا لێرەدا پرسیارێك خۆی قووت دەكاتەوە، ئەویش ئەوەیە بۆچی ژمارەیەكی زۆر لە منداڵ و هەرزەكار و گەورەكانمان ڕێزی كات ناگرن و ئەو تەمەنە كەم و بەنرخەی خۆیان بەفیڕۆ دەدەن؟ بۆ وەڵامی ئەم پرسیارە دەبێت ئاماژە بۆ ئەم هۆكارانەی خوارەوە بكەین كە فاكتەری سەرەكین و پاڵ بەمرۆڤەوە دەنێن كە ڕێزی كات نەگرن و بەفیڕۆی بدەن:-

ململانێی دەروونی:-

هەندێك جار ململانێی دەروونی و بگرەو بەردەی نێوان دایك و باوك و منداڵ و هەرزەكارەكانیان فاكتەری سەرەكی ڕێزنەگرتنی كاتن. گوتەیەك هەیەو دەڵێن (چەند فشارو پاڵنان و پاڵەپەستۆی دایك و باوك و مامۆستا لەسەر منداڵ و هەرزەكار زۆربێت ئەوەندە كشانەوەو خۆدزینەوەی منداڵ و هەرزەكار زیاتر دەبێت). واتە كاتێك منداڵ و هەرزەكار ئەو هەستەیان لەلا دروست دەبێت كەوا خەریكە سەربەخۆیی خۆیان لەدەست

دەدەن و فشاری زۆریان لەسەرە، ئەوا پەنا بۆ زۆر شێواز دەبەن. یەكێك لەو شێوازانە قۆستنەوەو بەكارهێنانی كاتە وەك چەك و ئامرازێك بۆ خۆ سەپاندن و بێزاركردنی دایك و باوكیان و تۆڵەسەندنەوە لێیان و یاخی بوون، چونكە دەزانێت باوك و دایكیان بە پشت گوێ خستن و دواخستنی كارەكانیان و بەفیڕۆدانی كات بێزارو دڵتەنگ دەبن.

## دووركەوتنەوەو ڕاكردن لەشتی ناخۆش:-

واتە كاتێك كارو چالاكییەك دەبێتە هۆی بێزار كردن و دروست كردنی خەم و خەفەت، ئەوا مندالّ و هەرزەكار هەوڵدەدەن لەدەستیان ڕابكەن و خوو بدەنە تەمبەڵی و خۆدزینەوەو دواخستنی كارەكەو بەجێنەگەیاندنی و بەفیڕۆدانی كات. بۆ نموونە كاتێك منداڵ و هەرزەكار لەقوتابخانە بێزار دەبن و حەز بە جێبەجێ كردنی ئەركەكانی ناكەن، ئەوا بەیانیان خۆیان دەكەن بە نووستوو لە هەمان كاتیشدا دەیدەنە تەمبەڵی و جێبەجێ نەكردنی ئەركەكانی قوتابخانەو دواخستنیان و بەفیڕۆ دانی كاتی خۆیان بە چالاكی بێسوودەوە، هەروەها كاتێك بێزارو دڵتەنگ دەبن، هەست بە نەڕۆیشتنی كات و قورس دەكەن و كات بەدوژمنی خۆیان دەزانن. جاری وا هەیە ئەو كارو چالاكیە قورس و ناخۆشە، لەبەرئەوە خۆیان دوا دەخەن و بەشتی لاوەكیەوە خۆیان خەریك دەكەن بۆئەوەی ڕووبەڕووی ئەو كارو چالاكیە نەبنەوەو لەدەستی ڕابكەن.

## بێ نرخی كات:-

ئەوەی جێگەی داخە تاوەكو ئێستا كات لەلای ئێمە وەكو پێویست گرنگی خۆی پێنەدراوەو بە پێچەوانەشەوە هەندێك جار بەچاوی سووكیش سەیری كراوە. بۆ نموونە زۆر كەم ئێمەی گەورە لەكاتی سەردان و هات و چوو ڕاپەڕاندنی كارەكانمان پابەندی كات بووین و بەردەوام پێشێلی كات دەكەین و لەكات و شوێنی خۆیدا كارەكانمان بە ئەنجام ناگەیەنین و سەردانی كەس و كارو دۆست و برادەرەكانمان و كاروچالاكیەكانمان جێبەجێ

ناکەین. ئەوەش زیاتر بۆئەوە دەگەڕێتەوە کە تا ئێستا کات لەلای ئێمە نەبووە بەکێشەو کەلتورو کۆمەڵگەکەمان گرنگی خۆی پێنادات، لەبەرئەوە کارێکی ئاساییە کە منداڵ و هەرزەکارو گەورەکانمان ڕێزی کات نەگرن و ماوەیەکی زۆری تەمەنی خۆیان بەقسەکردنی سەرپێی و هات و چۆی بێسوودو کاروچالاکی لابەلا بەسەر دەبەن. ئینجا ئەگەر بمانەوێت ڕێزی کات بگرین و نرخی خۆی بدەینێ، ئەوا دەبێت منداڵەکانمان لەسەر ڕۆتینی کارو چالاکییەکانی ڕۆژانە (نان خواردن، جل و بەرگ لەبەرکردن، جێبەجێکردنی ئەرک و چالاکیەکانی قوتابخانە، کارکردن، پاک و خاوێنی، یاریکردن، ... هتد) ڕابهێنین و کاتی دیاریکراویان بۆ تەرخان بکەین.

## پێشبینە هەڵەکانی دایک و باوک:-

زۆربەی دایک و باوک زانیاری تەواویان دەربارەی چەمکی کات نییەو وا دەزانن دەبێت منداڵ هەر لەتەمەنی چوار پێنج ساڵانەوە ڕێزی کات بگرێ و کاروچالاکییەکان لەکاتی خۆیدا جێبەجێ بکات، لەبەرئەوە فشارو پاڵەپەستۆ دەخەنە سەریان، منداڵەکانیش لەبەرئەوەی هێشتا بەتەواوی گەشەیان نەکردووەو لەمانای کات تێناگەن و گرنگی نازانن، بۆیە دەکەونە ململانێ و کێشەو دروست کردنی ناخۆشی. لەبەرئەوە پێویستە دایک و باوک خۆڕاگر بن و پەلە لە منداڵەکانیان نەکەن، بەڵکو ڕێنمایی پێویستیان بکەن تا بەتەواوی لەدوای تەمەنی (١٠) دە ساڵیەوە لەمانای کات دەگەن.

## جیاوازی تاکایەتی نێوان منداڵان:-

دەبێت ئێمەی گەورە ئەو ڕاستیە بزانین کە هەموو منداڵەکانمان وەک یەک نین و هەندێک منداڵ زۆر دەجووڵێن و بەخێرایی کارەکانیان بەئەنجام دەگەیەنن بەڵام هەندێکی تر هەر بە سروشتی خۆیان کەم جووڵەو سستن و کارەکان زۆر بەخاوی جێبەجێ دەکەن. ئەوەی زیاتریش کێشەکە ئاڵۆز دەکات ئەوەیە کە دایک و باوک و مامۆستا لەجۆری

چالاك و زۆر جوولە بن، بەڵام منداڵ و قوتابیەکان لەجۆری سست و لەسەرخۆ بن، کەواتە دەبێت لەو حاڵەتانەدا دایك و باوك و مامۆستا خۆڕاگرو بەئارام بن و زۆر لەمنداڵەکان نەکەن بۆئەوەی وەڵامدانەوەی خراپیان نەبێت.

## نموونەو پێشەوای خراپ:-

کوردەواری خۆمان دەڵێت (گەورە ئاو دەڕێژێ و بچووك پێی لێدەخشێنێت) واتە گەورەو نموونەکان، کە دایك و باوك و مامۆستاو خوشك و برای گەورەن، دەبێت پێش هەموو کەس پابەندی کات بن و رێزی بگرن و بەفیڕۆی نەدەن، بۆئەوەی ببن بە نموونەو پێشەوای سەرکەوتوو بۆ بچووکەکانیان، بەڵام ئەوەی جێگەی داخە زۆربەی گەورەکان پابەندی کات نابن و کاروچالاکیەکانیان لەکاتی خۆیدا جێبەجێ ناکەن و رێزی کات ناگرن و زۆرجار بەکاروچالاکی بێ سوودەوە بەفیڕۆیان دەدەن، لەبەرئەوە منداڵەکانیان وەك پێویست رێزی کات ناگرن و وەك گەورەکانیان بەفیڕۆی دەدەن.

## خۆپاراستن و چارەسەر:-

بێگومان خۆپاراستن زۆر زۆر باشترە لە چارەسەرکردن، واتە ئێمەی گەورە (دایك وباوك و مامۆستاو کەسانی تری چواردەوری منداڵ) دەبێت بە هەموو شێوەیەك لەو هۆکارو فاکتەرانە دووربکەوینەوە کەوا لە منداڵ دەکەن کات بەفیڕۆ بدەن و رێزی نەگرن، بەڵکو بە پێچەوانەوە دەبێت ژینگەو بارودۆخی گونجاو بۆ گەشەسەندنی بڕەخسێندرێت.

ئینجا بۆ پەرەپێدانی رێزگرتنی کات و بەفیڕۆنەدانی دەبێت رەچاوی ئەم خاڵانەی خوارەوە بکەین:-

**١- منداڵەکەت فێربکە کە چۆن سوود لە کات وەربگرێت و خۆشت نموونەیەکی باشبە:-**

منداڵ چۆن لەناو خێزان و کۆمەڵ فێری بکەیت، ئاوا بەو شێوەیە لەکات تێدەگات و بەکاری دەهێنێ، واتە ئەگەر ئێمەی گەورە بەشێوەیەکی باش سوودمان لەکات وەرگرت و کاروبارەکانی خۆمان پێ ڕێك خستن، ئاواش منداڵ سوود لەکات وەردەگرێت و کاروچالاکییەکانی خۆی پێ ڕێك دەخات. زۆر گرنگە منداڵ هەر لەتەمەنێکی بچووکەوە فێری ڕۆتینی کاروچالاکی بکرێت، واتە ئەوە بزانێت کەکاتی دیاریکراو بۆیاریکردن هەیەو دەبێت بە هەمان شێوەش بەپێی خشتەیەك کاتەکانی خۆی بەسەر چالاکییەکانی تردا دابەش بکات لەوانە (خوێندن و نووسین، سەیرکردنی تەلەفزیۆن، گەڕان و چوونە دەرەوە ... هتد).

لەلایەکی تریشەوە دەبێت ئێمەی گەورە بەپراکتیك و لەبەرچاوی منداڵ و قوتابیەکانمان ڕێزی کات بگرین و بەفیڕۆیان نەدەین، لەهەمان کاتیشدا زۆر ڕستەو دەستەواژە هەیە نابێت لەبەرچاوی منداڵەکانمان بەکاریان بهێنین، لەبەرئەوەی بۆنی تەمبەڵی و کات بەفیڕۆ دانیان لێدێت، لەوانە (ئەمڕۆ ناتوانم بەیانی جێبەجێی دەکەم، پەلە مەکە خۆ لەدەستت ڕاناکات، لێی گەڕێ بۆ کاتێکی تر، ... هتد) بەپێچەوانەوە دەبێت خۆمان و منداڵەکانمان لەسەر ئەوە ڕابهێنین کەکاری ئەمڕۆ نەخەینە سبەینێ و ئەو چالاکیانەی کە پێویست و گرنگن دەبێت لەکاتی خۆیدا جێبەجێ بکرێت و نەهێڵین ئەو کاتە بەنرخەی هەمانە بەبێ سوود بڕوات. پێویستە منداڵ فێری ڕێك خستن و بەش بەشکردنی کارو چالاکییەکان بکرێت. واتە دەبێت ئەو کاروچالاکییانەی کە زۆر گرنگن یەکەمجار جێبەجێ بکرێت دوای ئەوە کارە گرنگەکان هەروەها ئەو کارانەی کە زۆرو ئاڵۆزن دەبێت بەش بەش بکرێن و هەرجارەی یەکێکیان جێبەجێ بکرێت.

بێگومان ئەو بەش بەش کردنە وا لەمنداڵ دەکات کە لەئیش و چالاکی قورس بێزار نەبێت و لەدەستیان ڕانەکات. زۆر گرنگە منداڵ لە ئەنجامی بەفیڕۆدانی کاتەوە بەسزای سروشتی خۆی بگات و باجەکەی بدات بۆئەوەی پەندی لێ وەربگرێت و جارێکی تر دووبارەی نەکاتەوە. بۆ نموونە ئەگەر لە قوتابخانە دواکەوت ئەوە نەهێڵدرێت بچێتە ژوورەوە یان ئەگەر ئەرك و فەرمانەکانی قوتابخانەی جێبەجێ نەکرد ئەوا ئەمری نەدرێتێ یان لەکاتی خۆیدا ئامادە نەبوو لەیاری و چالاکیەکە بێبەش بکرێت. بەپێچەوانەشەوە ئەگەر لەکاتی خۆیدا وئامادەبوو وە کاروچالاکیەکانی جێبەجێ کرد ئەوا پاداشت بکرێت و ڕێزی بگیرێت بۆئەوەی لەسەری بەردەوام بێت و لەداهاتوودا دووبارەیان بکاتەوە.

## ٢- پەیوەست کردنی ڕێزگرتنی کات بەخۆشەویستی و ڕێزگرتنی کەسانی ترەوە:-

زۆر گرنگە هەر لەمنداڵیەوە ڕێزگرتنی کات بە خۆشەویستی و ڕێزگرتنی کەسانی ترەوە پەیوەست بکرێت، واتەمنداڵ ئەو هەست و سۆزەی لەلا دروست ببێت کە ئەگەر ڕێزی کات نەگرێت ئەوا کەسانی چواردەور ڕێزی ناگرن و خۆشیان ناوێت و دوور نیە لێیان بڕەنجێت، بەڵام ئەگەر لەکاتی خۆیدا کاروچالاکیەکانمان بەئاکام گەیاند، ئەوا کەسانی چواردەورمان ئێمەیان خۆش دەوێت و ڕێزمان دەگرن.

## ٣- ڕاهێنانی منداڵ لەسەر بەئاگاهاتن و جێبەجێ کردنی کاروچالاکیەکان:-

دەبێت هەوڵبدرێت لەڕێگەی زەنگ و کاتژمێرو بانگ کردنەوە لەکاتی خۆیدا بەیانیان منداڵان بەئاگا بهێنین، واتە ئەگەر منداڵێکمان هەبوو تەمبەڵ بوو یان درەنگ لەخەو هەڵدەستا، ئەوا دەبێت لەڕێگەی کاتژمێری بەزەنگ لەکاتی خۆیدا بەئاگابهێندرێت بۆئەوەی لەخەو هەڵبستێت یان کارەکەی جێبەجێ بکات، ئینجا دوای چەند جارێك پێویستی بەزەنگ و بانگ کردن نابێت و خۆی لەکاتی خۆیدا یەکسەر بەئاگادێت یان کارەکەی جێ بەجێ دەکات. هەروەها دەبێت هەوڵی کەمکردنەوەی ماوەی کارکردنی

منداڵەکان بدرێت، بۆ نموونە منداڵی وا هەیە کاتێکی زۆر بە خۆڕازاندنەوە و جل و بەرگ لەبەرکردن و نان خواردن بەسەردەبات ئینجا دەبێت چارەسەری ئەو جۆرە منداڵانە بکرێت و فێری ئەوە بکرێت کە ماوەیەکی کەمتر بۆ ئەو کارانە تەرخان بکات، ئەگەر جاران (٢٥) خولەك خەریکی خۆڕازاندنەوە بووە دەبێت فێر بکرێت بۆئەوەی بیکات بە (٢٠) خولەك دوای ماوەیەکی تر بیکاتە (١٥) خولەك، بەهەمان شێوە بۆ کاروچالاکییەکانی تر. ئینجا دەبێت لەسەر کەمکردنەوەی کاتی ڕاپەڕاندنی کاروچالاکییەکان پاداشت بکرێت بۆئەوەی بەردەوام دووبارەیان بکاتەوەو دوای چەند جارێك ببن بەبەشێك لەڕەوشت و کەسایەتی.

## ٤- خۆشکردن و ئاسانکردنی کاروچالاکییەکان:-

زۆر پێویستە کاروچالاکییەکانی ناوماڵ و قوتابخانە لەلای منداڵ خۆش و ئاسان بکرێت، بۆئەوەی لەکاتی خۆیدا جێبەجێیان بکات و لەدەستیان ڕانەکات، بەڵام ئەوەی جێگەی داخە هەندێك لەدایکان و باوکان و مامۆستایان کاروچالاکیەکانی ناوماڵ و قوتابخانە لەلای منداڵ زۆر قورس و زەحمەت و ناخۆش دەکەن و ڕەچاوی تەمەن و شارەزایی و توانای منداڵ ناکەن، کە بێگومان ئەوەش دەبێتە هۆی بێزارکردنی منداڵ و ڕاکردن لێیان و دواخستنیان و جێبەجێنەکردنیان کە بێگومان سەرجەم ئەوانە دەبنەهۆی بەفیڕۆدانی کات و خۆدزینەوە لەو جۆرە کاروچالاکیانە.

**منداڵ چۆن خۆی لەناوێنەی خێزانەکەیدا دەبینێتەوە؟**

**هەستکردن بەگوناە**

**ڕووداوو مەترسیەکانی ناو ماڵ**

**منداڵ و هەرزەکار چۆن لە پەیوەندیەکان و شێوازی پەروەردەکردن دەگەن ؟**

**منداڵ و دیموکراسیەت**

**منداڵی خۆپەرست**

**باری دەروونی منداڵی نەخۆش**

## منداڵ چۆن خۆی لەناوێنەی خێزانەکەیدا دەبینێتەوە؟

خودو کەسایەتی منداڵ لەناوێنەی خێزانیدا دەبینرێت، واتە کاتێک خێزان بەچاوی سووک سەیری منداڵ دەکات، ئەوا زۆر ئاساییە ئەو جۆرە منداڵە دوای ماوەیەک بۆچوونێکی وای لەلا دروست ببێت کە ئەو کەسێکی سووک و بێ نرخە، ئەگەر منداڵ لەناو خێزان سووکایەتی پێ بکرێت و لەسۆزو خۆشەویستی دایک و باوک و کەسانی چواردەوری بێبەش ببێت، ئەوا دوور نییەو کارێکی دروستە کە بۆچوونێکی وای لەلا دروست بێت کە ئەو کەسێکی پشت گوێ خراوو بێزراوە. ئەگەر بەردەوام بە منداڵ بگوترێت تۆ نەزان و گەمژەو دەبەنگی، ئەوا دوور نییە ئەو منداڵە بگاتە ئەو بڕوایەی کە کەسێکی نەزان و گەمژەو دەبەنگەو دوای ئەوە وەك کەسێکی نەزان و گەمژەو دەبەنگ هەڵس و کەوت بکات هەروەها کاتێک منداڵ بە کەسێکی شەڕانگێز و دەست درێژی کار تاوانبار دەکرێت و بەردەوام سووکایەتی پێ دەکرێ، گومانی تێدا نییە کە بەچاوێکی نائاسایی سەیری خۆی دەکات و خۆی بەکەسێکی شەڕخواز لەقەڵەم دەدات. بەکورتی خودی منداڵ و باری دەروونیەکەی ڕەنگدانەوەی ئەو خێزان و کۆمەڵەن کە تیایدا دەژین.

ئینجا ئەگەر منداڵ لەچوار پێنج ساڵی یەکەمی تەمەنی ژیانی، ژینگەو بارودۆخی گونجاوی بۆ نەخوڵقا ئەوا گومانی تێدا نیە کە تووشی زۆر گرفت و کێشەی دەروونی و کۆمەڵایەتی دەبێت. یەکێك لەو گرفتە دەروونیانە هەڵس و کەوت و جووڵەی عەسەبیانەو ڕەفتاری نائاساییە لەوانە (شان جووڵاندنی بەردەوام، چاوتروکاندنی نائاسایی، سەرجووڵاندن بەم لاو ئەولا، زۆر گریان، تووڕەبوون، دەم و لێو جووڵان، نینۆك قرتاندن، پرچ ڕاکێشان، زۆر جووڵە کردن و نوقرە نەگرتن، گازگرتن ... تاد) کە سەرجەم ئەو ڕەفتارانە نیشانەن کە ئەو جۆرە منداڵانە گرفت و ئەندێشەیان هەیەو باری دەروونیان ئاسایی نییە. ئینجا ئەگەر بمانەوێت منداڵەکانمان تووشی ئەو ڕەفتارو هەڵس و کەوتانە نەبن ئەوا زۆر پێویستە کە لەناو خێزان و قوتابخانە هەست بە ئارامی و دڵنیایی و ئاسایش و خۆشەویستی بکەن و ئەو بڕوایەیان لەلا دروست ببێت کە کەسێکی خۆشەویستن و

ڕێزیان دەگیرێ و هیچیان لەكەسانی تر كەمتر نییەو خێزان و قوتابخانە بەبەشێك لەژیانی خۆیان بزانن.

بەڵام بەداخەوە لەئەنجامی نەزانی و نەخوێندەواری و هەژاری و لێك ترازانی شیرازەی هەندێك خێزان، ژمارەیەكی زۆر لەمنداڵەكانمان لەسۆزو خۆشەویستی و ڕێزگرتن و ئاسایش و دڵنیایی بێبەش بوون و بەناچاری ملی ڕێگای كۆڵان و شەقامەكانیان گرتووەو ماڵئاواییان لە ژیانی خوێندن كردووە، یان لەناو خێزان بەهەڵە پەروەردە دەكرێن و دایك و باوك یان لەسۆزو خۆشەویستیدا نقومیان دەكەن و نازدار بەخێویان دەكەن یان زۆر توندوتیژو بێ بەزەییانە مامەڵەیان لەگەڵ دەكەن، یان پەرەڵایان كردوون و لێیان ناپرسنەوە بەوەش زیانێكی گەورە لە ژمارەیەكی زۆری منداڵانمان كەوتووەو ئەگەر فریایان نەكەوین چارەنووسیان دەكەوێتە مەترسیەوە.

## هەست کردن بەگوناهو شەرمەزاری

مرۆڤ پێویستە گیانی هەست کردن بەگوناهی لەلا هەبێت و بەشێك بێت لەکەسایەتی، بەپێی تیۆرییەکەی فرۆید کەسایەتی مرۆڤ لەسێ بەشی سەرەکی پێك دێت کە ئەوانیش ئەو (ID)، من (ego)، منی بالا (super ego)ن منی بالاش لەدوو بەش پێك دێت کە یەکێکیان منی نموونەییە (الانا المثالیة) ئەوی تریشیان ویژدانە (الضمیر).
بێگومان هەست کردن بەگوناهو شەرمەزاری یەکێکە لە چالاکی و ئەرکەکانی ویژدان. واتە کاتێك مرۆڤ هەڵەیەك یان کارێکی نابەجێ دەکات و سەرپێچی داب و نەریت و یاساکان دەکات، ئەوا ویژدان سەرزەنشتی دەکات و تووشی هەست کردن بەگوناهو شەرمەزاری دەکات. تاوەکوو ئێرە کارەکە ئاساییەو بەشێکە لەسروشتی مرۆڤایەتی، بەڵام ئەوەی کە ئاسایی نییە ئەوەیە کە هەر لەمنداڵییەوە تۆوی هەست کردن بەگوناهو شەرمەزاری لەناخی منداڵدا بچێنرێت و لەسەر بچووکترین هەڵەو کاری ئاسایی، ویژدانی ئازاری بدات و هەست و سۆزێکی نائاسایی لەلا دروست ببێت، کە ئەو کەسێکی خراپ و گوناهبارەو بەردەوام هەست بەکەمی و خەم و خەفەت بکات. واتە لەحاڵەتە ئاساییەکەی خۆی دەردەچێت و دەبێت بەگرێیەکی دەروونی و بەردەوام کێشەو گرفت بۆ خاوەنەکەی دروست دەکات.

لەڕاستیدا دروست بوون و گەشەکردنی ویژدان پەیوەندی بەلاساییکردنەوەو وەرگرتنی بەهاو ئاکارەکانی دایك و باوکەوە هەیە. ویژدان لە ئەنجامی هەڕەشەو ئامۆژگاری و سزادانی دایك و کەسانی نزیکی منداڵەوە دروست دەبێت. واتە لە سێ چوار ساڵی یەکەم بەردەوام دایك وباوك بە منداڵەکانیان دەڵێن (درۆمەکەن، دزی مەکەن، خراپە مەکەن، جنێومەدەن، قسەی ناشیرین بەکەس مەڵێن، ... تاد) کە لە ئەنجامی ئەو هەموو (وامەکەو ئەوە مەکەو ئەوە عەیبەو ... تاد) وردە وردە ویژدان دروست دەبێت و دوای ماوەیەك دەبێت بە هێزێکی ناوەکی و لەجیاتی دایك و باوك و هێزی دەرەکی سزاو سەرزەنشتی منداڵ دەکات.

ئینجا ئەگەر بێت و شێوازی پەروەردەکردنی دایك و باوك هەڵە بێت و بەردەوام لەسەر بچووکترین شت سزای منداڵ بدەن و سووکایەتی پێبکەن و هەڵەکانی بۆ گەورە بکەن و جەخت لەسەر خاڵە لاوازەکانی بکەن، هەردەم وای تێبگەیەنن کە ئەو کەسێکی خراپ و خاوەن هەڵەیە، ئەوا بێگومان ڕۆژ لەدوای ڕۆژ تۆوی هەست کردن بە گوناهو شەرمەزاری لەناخیدا دەچێنن و ویژدانێکی زۆر بەهێزو داپڵۆسێنەری لەلا دروست دەکەن، کە بەردەوام سەرکووتی خاوەنەکەی دەکات و ئازاری دەدات و تووشی گرژی و دڵەڕاوکێی دەکات، کە بەداخەوە زۆرجار ئەو بارە دەروونی و گرژییە دەبێت بەپاڵنەرو لەڕێچکەی ئاسایی لایدەدات ئیتر یان تووشی گرێی دەروونی و گۆشەگیری و دوورەپەرێزی یان تووشی لادان و سەرەڕۆیی دەکات، کە هەموویان خراپن و زیان بەکەسایەتی و باری دەروونی خاوەنەکەی دەگەیەنن. ئەمەش دەمان گەیەنێتە ئەو دەرئە نجامەی کە فشار خستنە سەر منداڵ و حەرام کردنی زۆربەی شتەکان لێی و گەورەکردنی هەڵەکانی و واتێگەیاندنی کە ئەو کاری خراپ دەکات و لەڕێگەی ڕاست لایداوە، زیانی گەورە بەباری دەروونی منداڵ دەگەیەنێ و تووشی کۆمەڵێك گرفت و کێشەی دەروونی و کۆمەڵایەتی دەکات.

کەواتە ئەرکی هەموو دایك و باوك و مامۆستایەکە کە ببن بە نموونەی باش بۆ منداڵەکانیان و هەڵەکانیان بۆ گەورە نەکەن و لەسەر هەڵس و کەوتەکان سووکایەتیان پێنەکەن، بەڵکو لەڕێگەی دیالۆك و گفت و گۆوە کارو هەڵس و کەوتە هەڵەکانیان بۆ ڕاست بکەنەوەو ئامۆژگاری و ڕێنمایی پێویستیان بکەن چونکە جیهانی منداڵ جیهانێکی پاك و بێگەردەو زۆر لەو شتانەی ئێمە بە هەڵەو گوناهیان دادەنێین، ئەوان ماناشی نازانن و بەو شێوەیەی ئێمە لێی تێدەگەین ئەوان لێی تێناگەن.

## ڕووداو و مەترسیەکانی ناوماڵ بۆ منداڵ

ناوماڵ لەبەرئەوەی بۆ هەموو کەسە، بەگەورەو بچووکەوە، لەبەرئەوە بەهیچ شێوەیەك ناتوانرێت وای لێبکرێت کە هیچ مەترسیەکی بۆ منداڵ تێدانەبێت. بۆیە بەردەوام لەهەندێك ماڵ کارەسات و ڕووداوی دڵتەزێن ڕوودەدات و ژیانی منداڵەکانیان دەکەوێتە مەترسیەوە.

**بۆئەوەی لەڕووداوو مەترسیەکانی ناوماڵ کەم بکەینەوە، پێویستە ڕەچاوی ئەم خاڵانەی خوارەوە بکەین:-**

١- دوورخستنەوەی ئەو شتانەی کە مەترسیان بۆ منداڵ هەیە.

٢- دوورخستنەوەی منداڵ لەو شوێن و بارودۆخانەی کە ترسناکن.

پێویستە ئەو شتانەی کە منداڵ مامەڵەیان لەگەڵ دەکات بێ مەترسی بن ( پامیلامنت، ١٩٨٩، ص٤٢٨ ).

**١- ئەو شتانەی کە مەترسیان بۆ منداڵ هەیە:-**

(بەنزین، نەوت، شقارتە، چەقۆ، مووس و گوێزان، مقەست، ژەهر، تەقەمەنی، فاس و مەوادی پاککردنەوەو کیمیاوی، گوێزو فستق، پارچەی یاری و شتی بچووك) زۆربەی زۆری ئەو شتانە بۆ ژیانی منداڵ مەترسیدارن، لەبەرئەوەی منداڵی ساڵە وەختە، بەتایبەتیش شیرەخۆرە، هەرچیەکی بکەوێتە بەردەست دەیخاتە دەمیەوە، سەرەڕای ئەوەش منداڵ لەسەرەتای ژیانیدا هێشتا بەتەواوی لەلایەنی ژیرییەوە گەشەی نەکردووەو، زیانی زۆر لەو شتانەی سەرەوە نازانێت، لەبەرئەوە دوورنییە نەزانێت بەکاریان بهێنێ، یان بەهەڵە بەکاریان بهێنێ و دواجار زیانی گەورە بەخۆی و چواردەورەکەشی بگەیەنێت.

**٢- دوورخستنەوەی منداڵ لەو شوێن و بارودۆخانەی کە ترسناك و مەترسیدارن :**

کاتێك منداڵ خەریکە پێ دەگرێت و گاگۆلکە دەکات و لەتەمەنێکی بچووکدایە پێویستە ئاگاداری بێن و لە قادرمەو پێ پلیکانەو ژووری چێشتخانە، سۆپاو هیتەرو ئامێری نوتووکردن، کەل و پەلی کارەبایی و ساج و پەرمێز، دووری بخەینەوە لەبەرئەوەی شارەزایی و کارامەیی و توانای خۆپاراستنی لەو شتە مەترسیدارو بارودۆخە ترسناکانە نییە.

**چیبکەین بۆئەوەی ماڵ و منداڵمان لە کارەسات و ڕووداوی ترسناك بپارێزین؟**

١- نابێت بەنزین و غازو نەوت و شقارتەو حەب و دەرمان و گوێزان ... تاد، لەبەردەم ئەو منداڵانەی کە تەمەنیان لە پێنج ساڵ کەمترە دابنرێت و بەئاسانی دەستیان بیانگاتێ، چونکە یاری پێدەکەن و بەکاریان دەهێنن و ژیانی خۆیان و کەسانی چواردەوریان دەخەنە مەترسیەوە.

٢- نابێت بەهیچ شێوەیەك چەك و تەقەمەنی لەبەردەستی منداڵدا دابنرێت چونکە نازانێت چەند ترسناکن و چۆن دەتەقنەوە. لەبەرئەوە دەستکاریان دەکات و دواجار کارەسات ڕوودەدات.

٣- زۆر گرنگە چەقۆو شتی تیژو کەرستەی قاپ و قاچاغ شووشتن و مەوادی کیمیاوی لەبەردەم منداڵ دانەنرێت. لەبەرئەوەی ماسولکەو ئەندامەکانی لەشی و توانای عەقڵی ئەوەندە پێنەگەیشتووە کە بتوانێت بەباشی بەکاریان بهێنێ یان لە زیانەکانیان دووربکەوێتەوە.

٤- داپۆشینی سویچ و پلاك و وایەری کارەبایی بۆئەوەی منداڵ لەزیانەکانی بپارێزرێن.

٥- دوورخستنەوەی منداڵ بەتایبەتیش (شیرەخۆر) لە هیتەرو سۆپاو ساج و پەرمێزی گەرم.

٦- منداڵ لەكاتی پێ گرتن زۆر حەز دەكات بەسەر قادرمەدا سەربكەوێ، لەبەرئەوە پێویستە لەوكاتەدا بەربەست و پەرژین بۆ قادرمەكان بكرێت بۆئەوەی منداڵی تازەپێگرتوو پیایدا سەرنەكەوێ یان ئەو منداڵانەی لەقاتی سەرەوەو سەربان دەخەون، شەو بەدەم خەوەوە پیایدا نەیەنە خوارەوە، چونكە ژیانیان دەكەوێتە مەترسیەوە.

<u>ڕێنمایی پێویست:-</u>

١- نابێت سەری دەبەو تەنەكەو شووشەی بەنزین و نەوت و مەوادی كیمیاوی و پاككردنەوە لەناو ماڵدا بەكراوەیی بەجێ بهێڵدرێ، بەڵكو دەبێت دوای بەكارهێنان بەباشی دا بخرێت و لەبەردەستی منداڵیشدا دانەنرێت.

٢- پێویستە حەب و دەرمان لەشوێنی تایبەتی و دوور لەبەردەستی منداڵ هەڵبگیرێ.

٣- نابێت یاری زۆر بچووك و ئەو كەل و پەلانەی كە منداڵ دەتوانێت قووتیان بدات، لەبەردەستی دابنرێن، لەبەرئەوەی هەر شتێك بكەوێتە بەردەستی منداڵی بچكۆلە دەیخاتە دەمیەوەو دوورنیە بیخنكێنێ.

٤- پێویستە تیپ و سارغی لەوایەری كارەبای رووت بدرێن و پلاك و سویچە شكاوەكان چاك بكرێنەوەو لەو جۆرە بن كە منداڵ نەتوانێت پەنجەیان بخاتە ناوی، بۆئەوەی لەمەترسی كارەبا گرتن دوور بخرێتەوە.

٥- نابێت ئەو ژوورەی منداڵان یاری تێدا دەكەن، سۆپاو هیتەرو نوتووی داگیرساوی تێدابێت، چونكە دوورنیە بكەون بەسەریانداو زیان بەخۆیان و چواردەورەكەشیان بگەیەنن.

## منداڵ و هەرزەکار چۆن لەجۆری پەیوەندییەکان و شێوازی پەروەردەی خێزانی تێدەگەن؟

منداڵ و هەرزەکار لەڕێگەی تۆڕێکی پەیوەندی ئاڵۆز بەخێزان و دەوروبەرەکەیەوە بەستراونەتەوە، ئەو تۆڕە پەیوەندیەش کاریگەری لەسەرخۆی لەسەر کەسایەتی و ڕەفتاری منداڵ و هەرزەکار هەیە. پەیوەندییەکانی ناو خێزان بریتین لە پەیوەندی نێوان ( باوك و دایك، باوك و منداڵەکان، دایك و منداڵەکان، منداڵەکان لەناو خۆیاندا، باپیرو نەنك و دایك و باوك ... تاد ).

ئەگەر ئەو پەیوەندییانە لەسەر بنەمای دیموکراسی و ڕێزگرتنی بەرانبەرو ڕەچاوکردنی ماف و بیروڕای یەکتری بونیاد نرابوو، ئەوا بێگومان بەقازانجی منداڵ و هەرزەکار تەواو دەبێت، بەڵام ئەگەر جۆری پەیوەندییەکان و شێوازی پەروەردەکردن لەسەر بنەماکانی دیکتاتۆریەت و کەلەگایی و چەوساندنەوەی یەکتری بونیاد نرابوو، ئەوا زەرەرو زیانێکی زۆر لە باری دەروونی منداڵ و هەرزەکار دەدەن و بەرەو سەرەڕۆیی و لادانی دەبەن، لەبەرئەوەی پەیوەندییەکان زۆرن، بۆیە دەبێت ئاگامان لەسروشت و کرۆکی ئەو تۆڕی پەیوەندییەی ناو خێزان بێت، واتە ئەگەر پەیوەندی نێوان دایك و باوك باش بێت، بەڵام پەیوەندییان لەگەڵ منداڵەکان خراپ بێت، یان پەیوەندییان لەگەڵ منداڵەکان باش بێت بەڵام پەیوەندی نێوان خۆیان خراپ بێت، یان پەیوەندی نێوان خۆیان و منداڵەکانیان باش بێت، بەڵام پەیوەندی نێوان منداڵەکان خراپ بێت ئەوا هەر زەرەرو زیان بەباری دەروونی منداڵەکان دەگات، لەبەرئەوەی کەم و کوڕی و ئاڵۆزی لەناو تۆڕی پەیوەندی خێزانیدا هەیە.

لەلایەکی ترەوە ڕاستیەك هەیەو دەبێت هەموومان بیزانین ئەویش ئەوەیە دەبێت ئاگامان لەلێکدانەوەو تێگەیشتنی منداڵ و هەرزەکارەکانمان بێت بۆ ئەو جۆرە پەیوەندییانە، واتە جاری وا هەیە بەبڕواو تێگەیشتن و لێکدانەوەی ئێمە جۆری

پەروەردەكردن و مامەڵەو پەیوەندییەكان ڕاست و دروستن و لەبەرژەوەندی منداڵ و هەرزەكارەكانمانن، بەلام بەپێچەوانەوە بەبۆچوون و تێگەیشتنی منداڵ و هەرزەكارەكانمان، ئەو جۆرە پەروەردەو مامەڵەو پەیوەندییە نادروستەو دژی ڕاو بۆچوون و حەزوو ئارەزووەكانیانە .

ئەمەش زیاتر بۆئەوە دەگەڕێتەوە كە لێكدانەوەو تێگەیشتنی ئێمەی گەورە جیاوازەو وەك لێكدانەوەو تێگەیشتنی منداڵ و هەرزەكارەكانمان نییە، سایكۆلۆژیای كۆمەلایەتیش ئەو ڕاستیەی بۆ دەرخستین كە لێكدانەوەو تێگەیشتنی تاكەكانی كۆمەڵ بۆ یەك دیاردە وەك یەك نین و بەجۆرەها شێواز لێكی دەدەنەوە. كە ئەویش پەیوەندە (بەباری دەروونی، جۆری كەسایەتی، توخم، تەمەن، ئاستی ڕۆشنبیری و كۆمەلایەتی ... تاد) تاكەكانی كۆمەڵ. ئینجا لەبەرئەوەی جیاوازییەكی زۆر لەو لایەنانەی سەرەوە لەنێوان تاكەكانی كۆمەڵ و دایك و باوك و منداڵ و هەرزەكارەكاندا هەیە بۆیە جۆری بیركردنەوەو تێگەیشتنمان بۆ دیاردەكان و جۆری پەیوەندییەكان جیاوازە.

ئەگەر بمانەوێت پەیوەندیمان لەتەك منداڵ و هەرزەكارەكانمان باش بێت و بەهەڵە لەمەبەست و بۆچوونەكانمان تێنەگەن، هەروەها منداڵ و هەرزەكارەكانمان لە گرفت و ئەخۆشییە دەروونی و كۆمەلایەتیەكان دوور بن و كەسانی سوودبەخش و بەرهەمەندیان لێدەربچێت، ئەوا زۆر پێویستە جۆری پەیوەندی و مامەڵەكانمان لەسەر بنەماكانی دیموكراسی و ڕێزگرتنی ڕاو بۆچوون و كەسایەتی منداڵ و هەرزەكارەكانمان بونیاد نرابێت و بەردەوام ڕەچاوی شێوەی بیركردنەوەو تێگەیشتنیان بكەین.

# منداڵ و دیموکراسیەت

ئەگەر دیموکراسیەت بەرزکردنەوەی دروشم و قسەو گوتەی تیۆری بێت ئەوا هەموومان دیموکراسی خوازین و هیچ گیروگرفتێکمان لەگەڵ دیموکراسیەتدا نیە، بەلام ئەگەر مەبەست لە دیموکراسیەت گەوهەرو ناوەڕۆك و پراکتیك و گیانی ئەو زاراوەو چەمکە بێت، ئەوا ئەو کاتە زۆر زەحمەت دەبێت، دۆزینەوەی کەسانی دیموکراسی خوازو ئەو ڕەوشتە زۆر دەگمەن دەبێت، لەبەرئەوەی بەدرێژایی ژیانمان لەژێر دەوارو سێبەری دیکتاتۆریەتدا پەروەردەو گۆش کراوین و ئەم چەند ساڵەی دوایی نەبێت (لەگەڵ ئەو هەموو کەم و کورتییەشدا) ئەمان زانیوە ئازادی ڕادەربڕین و بیروڕای جیاوازو دەسەلاتی چوارەم و فەرمانڕەوایی زۆرینە ماناو تامی چی یە.

لەو ڕۆژەی چاومان هەڵهێناوە لەخێزان و قوتابخانەو دام و دەزگایەکی دکتاتۆری داپلۆسێنەردا پەروەردە کراوین، باوك سەرکوتی منداڵ دەکات و بواری ڕادەربڕینی ئازادی پێ نادات و نازانێت تام و چێژی گفت و گۆو ڕاگۆڕینەوە چیەو دوو هێلی ڕاست و چەپ بەسەر بەرانبەرەکەیدا دەهێنێ و ئەوەی بۆخۆی بەڕەوای دەبینێ بەکەسانی تری ڕەوا نابینێ و کەلەگایەکە بەسەر دایك و منداڵ و خوشك و خێزانەکەیەوە، ئەویش ناهەقی نیە چونکە پەروەردەی دەستی باوکێکی دکتاتۆری تر بووەو ژینگەی پڕ لە کارەسات و چەوساندنەوە، هەر مرۆڤی دکتاتۆرو تۆقێنەرو شەڕخواز بەرهەم دەهێنن، بەهەمان شێوە منداڵ لەباوکی دکتاتۆری ماڵەوەی ڕادەکات و ڕووبەڕووی مامۆستای دکتاتۆر دەبێتەوە.

کەواتە مێژووی ڕابووردوومان کارگەی بەرهەمهێنەری تاکی دکتاتۆر بووەو هەتاوەکوو سەرئێسقان گیانی دکتاتۆریەت بەناخماندا شۆڕبۆتەوەو زۆر زەحمەتە مرۆڤی دکتاتۆریش کە زوڵم و ستەم و چەوساندنەوە تێکەڵ بەخوێنی بووبێ ببێت بەمرۆڤێکی دیموکراسی خواز، بەلام دەتوانرێت گیان و تۆوی دیموکراسیەت لەناخی منداڵدا بەئاسانی بچێندرێ، ئینجا ئێمەی کوردی زوڵم لێکراوو بەش خوراو ئەگەر بمانەوێت ئەفرەت لەدکتاتۆریەت

بكەین و ئەوەی دوای خۆمان بەرەو دیموكراسیەت بەرین، ئەوا زۆر پێویستە كە گۆڕانكاری لە پرۆگرام و شێوازەكانی پەروەردەكردنی دامەزراوە كۆمەڵایەتیەكانماندا بكەین لە پێشەوەی هەمووشیان (خێزان و باخچەی ساوایان و قوتابخانە).

كەواتە كاتی ئەوە هاتووە كە ڕێگە بەمنداڵ بدرێت بەئازادی یاری بكات و بەسەربەستانە بیر بكاتەوەو فێری شێوازی گفت و گۆكردن و ڕادەربڕین بكرێت و تێبگەیەندرێ كە هەموو كەس بەئازادی لەدایك دەبن و دەبێت بەئازادیش بژین و هیچ جیاوازیەكی سروشتی و ڕاستەقینە لەنێوان (هەژارو دەوڵەمەند، ڕەش و سپی، كوردو گەلانی تر، ... تاد) نیە، ئەوەی كە ئێستا هەیە دروست كراوە، هەروەها دەبێت لەخێزان و باخچەی ساوایان و قوتابخانە منداڵەكانمان فێری هاوكاری و دۆستایەتی و لێبوردن و خۆڕاگری و خۆشەویستی نیشتمان و تاكەكانی تری كۆمەڵ و مرۆڤایەتی بكەین و لەدووبەرەكی و دەمارگیری و ڕق و كینە دووریان بخەینەوە.

بەڵام ئەم كارە ئەوەندە ئاسان نیەو پێویستی بەقوربانیدان و خۆنەویستی و ونارام و خۆڕاگری و دڵسۆزی هەیەو دەبێت ئێمەی گەورەش گۆڕانكاری لەشێوازی مامەڵەو پەروەردەكردنماندا بكەین و ئەو ڕەوشت و هەڵس و كەوتانەی سەرەوە بەكردەوە بكەین و ژینگەی گونجاو بۆ گەشەكردنی گیانی دیموكراسیەت لەناخ و دڵ و دەروونی منداڵەكانماندا بڕەخسێنین، بۆئەوەی منداڵەكانیشمان وەك ئێمەی گەورە نەبن بەكەسانی دكتاتۆر و وەك ئەو باوكەیان لیّ نەیەت كە یەك جۆر جل و بەرگ و یەك جۆر ڕەنگی بۆ منداڵەكانی كڕیبوو كە زیاتر لە (تەكسی) دەچوون نەك منداڵ، منداڵەكانیش بەزۆرو لەترسی هەڕەشەی باوك، دوور لەحەزی خۆیان لەبەریان كردوو لەجیاتی خۆشی و بزەی سەرلێو لە بەیانی چەژنێكی ئەم وڵاتەدا فرمێسك بەچاوە ڕەش و گەشەكانیان و بەسەر بلوومەتە سوورو ئاڵەكانیاندا دەهاتە خوارەوە.

# منداڵی خۆپەرست

خۆ پەرستی (الأنانیة)دیاردەو رەفتاریكە كە منداڵ لە كۆمەڵ و داوو دەزگاكانی فێری دەبێت و بەهیچ شێوەیەك بۆ ماوەو خۆرسك نییە. خۆپەرستی بە زۆر شێوازو رەفتار گوزارشتی لێدەكرێت و لە هەڵس و كەوتی منداڵدا رەنگ دەداتەوە، منداڵی خۆپەرست تەنها هەر گرنگی بەخۆی دەدات و بەرژەوەندی و حەزوو ئارەزووەكانی خۆی لە پێش بەرژەوەندی و حەزوو ئارەزووی كەسانی ترەوەیەو بەردەوام لە هەوڵی تێركردنیانەو گوێ بە كەسانی چواردەوری نادات، واتە زۆرجار خۆشی و خۆپەرستیەكەی لەسەر ناخۆشی و دەردەسەری كەسانی تر بونیاد دەنێت و گوێ بەراو بۆچوون و بیروباوەری كەسانی تر نادات، بەڵام ئەمە مانای ئەوە نییە كە هەر چ كەسێك گوێی بەراو بۆچوونی كەسانی تر نەدا ئیتر خۆپەرستە، بۆ نموونە منداڵانی زۆر زیرەك و بلیمەت بەزۆری گوێ بەراوبۆچوونی كەسانی ترو هەندێك داب ونەریتی كۆمەڵایەتی نادەن و حەز بە تەنیایی و گۆشەگیری و بەدەوری خود خولانەوەدا دەكەن، بەڵام جیاوازی سەرەكی ئەم جۆرە منداڵانە لەگەڵ منداڵانی خۆپەرست ئەوەیە، كە منداڵانی بلیمەت و زیرەك داهێنەرو خاوەن بەرهەمن و سوودو قازانج بە كۆمەڵەكەیان دەگەیەنن، بە پێچەوانەی منداڵانی خۆپەرست، كە بەزۆری بە دوای بەرژەوەندی خۆیاندا وێڵن.

راستیەك هەیەو دەبێت هەموومان بیزانین، ئەویش ئەوەیە كە لە سەرەتای قۆناغی منداڵیەوە هەموو منداڵان خۆپەرستن و بەدەوری خودی خۆیاندا دەخولێنەوەو توانای رەچاوكردن و لەبەرچاوگرتنی راوبۆچوون و حەزووئارەزووی كەسانی تریان نییە و وا دەزانن ئەوان سەنتەری ئەم گەردوونەن و هەموو كەسانی تر بەچواردەوری ئەودا دەخولێنەوە، واتە منداڵ لەو بروایەدایە كە ئەوو جیهان و هەموو بوونەوەرەكانی تر یەك شتن و جیاوازی لە نێوانیان نییە و وا دەزانێت هەموو كەس وەك ئەو بیردەكەنەوە.

**هۆكارەكان:-**

ئەگەر بەوردی سەیری منداڵان بكەین، ئەوەمان بۆ دەردەكەوێت كە زۆربەیان كەسانی كۆمەڵایەتین و هاوكاری كەسانی تر دەكەن و دەستی یارمەتی بۆ یەكتر درێژ دەكەن، بەڵام ژمارەیەكی كەمیان كەسانی خۆپەرستن و گرنگی بە كەسانی تر نادەن و تەنها هەڵپەی حەزووئارەزوو بەرژەوەندی خۆیانە.

بێگومان ئەو منداڵانەش لە ئەنجامی هۆكاری تایبەتیەوە فێری ئەو جۆرە رەفتارە بوون. دەرئەنجامی توێژینەوەكانی ئەو بوارە ئاماژە بۆ ئەم هۆكارانەی خوارەوە دەكەن كە بوون بە فاكتەر بۆ چاندنی تۆوی خۆپەرستی لە دڵ و دەروونی ئەو جۆرە منداڵانەدا:-

**ترس:-**

هەندێك جار ترس دەبێتە هۆی دروست كردنی خۆپەرستی، بۆ نموونە ئەو منداڵانەی كە ترسی بێزراوی و رەتكردنەوە یان بەجێهێشتن و دەركردن یان لێدان و سووكایەتی پێكردنیان هەیە، ئەوا لە ئەنجامی ئەو ترسەوە حەز بە تێكەڵاوی ناو كۆمەڵ ناكەن و لە كۆمەڵ و داوودەزگاكانی دوور دەكەونەوەو حەز بە تەنیایی و دووره پەرێزی دەكەن و دواتر بێ لە هاوكاری و بەرژەوەندی كەسانی تر ناكەنەوە، بەمەش ورده ورده دەبن بە كەسانی خۆپەرست و مشەخۆر بەسەر كۆمەڵ و كەسانی چواردەوریانەوە. واتە لە ئەنجامی ئەو ترسانەوە منداڵ تەنها بەدوای ئاسایش و سەلامەتی و دڵنیایی خۆی وێڵ دەبێت، بە بێگوێدان بە هەست و سۆزو بۆچوونی كەسانی تر. ئەمەش بە پلەی سەرەكی بۆ ئەوە دەگەرێتەوە كە منداڵ لەناو ئەو كەسانەدا ( بەتایبەتی كەسانی نزیكی ) هەستی بە ئارامی و دڵنیایی و خۆشی نەكردووە، بۆیە بە هەموو شێوەیەك لێیان دوور دەكەوێتەوەو نایەوێت لێیان نزیك ببێتەوە.

نازداری:-

زۆرجار هەندێك لە دایكان و باوكان زیاد لە پێویست گرنگی بە منداڵ دەدەن و هەموو پێداویستیەكانی بۆ دابین دەكەن و بە زۆری دەیان پارێزن و هەموو داواكارییەكی بۆ جێبەجێ دەكەن. ئەم جۆرە منداڵانە لە ئەنجامی نازدارییەوە كەسایەتیەكی لاوازو قرچۆكیان دەبێت و هەست بە بەرپرسیاریەتی ناكەن و ناتوانن خۆیان لەگەڵ گۆڕانكارییەكانی ژیان بسازێنن و هەر چاویان لەدەستی دایك و باوكیانەو وا دەزانن هەر ئەوان هەن و دەبێت هەموو كەسانی تر لە خزمەتی ئەواندا بن، ئینجا لەبەر ئەوەی تاكەكانی تری كۆمەڵ بەو شێوەیەی منداڵ دەیەوێ و دایك و باوكی رەفتار دەكەن، هەڵس و كەوت ناكەن بۆیە منداڵ لەناویاندا حەز بە خۆشی و دڵنیایی ناكات و بەردەوام لە هەوڵی ئەوە دایە كە لێیان دوور بكەوێتەوەو تەنها گرنگی بەخۆی و بەرژەوەندییەكانی دەدات و دواتر دەبێت بە كەسێكی خۆ پەرست.

هەروەها هەندێك جاریش دایك و باوك بە شێوەیەكی راستەوخۆ ئامۆژگاری و رێنمایی منداڵەكانیان دەكەن و پێیان دەڵێن: ( پێویستە پارێزگاری لە ماف و بەرژەوەندییەكانتان بكەن و نەهێڵن كەس زەوتیان بكەن و رێگە بە كەس مەدەن بێنە سنووری بەرژەوەندییەكانتان ) بەم شێوەیە ئەم جۆرە منداڵانە لەئەنجامی ئەو جۆرە رێنمایی و ئامۆژگارییانەی گەورەكانیانەوە، دەبن بەكەسانی خۆپەرست و بیر لە بەرژەوەندی كەسانی تر ناكەنەوە.

نە بەكامی و پێنەگەیشتن:-

هەندێك منداڵ لەئەنجامی پێنەگەیشتن و كەم و كورتی و نەبەكامیەوە، ناتوانن رەچاوی بەرژەوەندی و بیرو بۆچوونی كەسانی تر بكەن و پابەندی گفت و پەیمان و قسەكانی خۆیان بن. واتە كاتێك دەیانەوێت رەچاوی بەرژەوەندی و مافی كەسانی تر

بكەن و پێشێلیان نەكەن، بەڵام لەبەر ئەوەی ناتوانن لغاوو كۆنترۆڵی حەزوو ئارەزووە تایبەتییەكانی خۆیان بكەن، بۆیە لە قسەو گفتەكانیان پەشیمان دەبنەوەو پێشێلی سنووری ماف و بەرژەوەندییەكانی كەسانی تر دەكەن و لە هەڵپەی تێركردنی حەزوو ئارەزووەكانیان دەبن. واتە لە ئەنجامی كەم و كورتی و پێنەگەیشتنەوە دەبن بە كەسانی خۆپەرست و ناتوانن رەچاوی پەرژەوەندی كەسانی تر بكەن و بەرپرسیار بن لە بەرانبەر كەسانی تر. هەروەها ئەو منداڵانەش كە دواكەوتنی ژیرییان هەیە یان كەم و كورتی لە قسەكردن و فێربوونیاندا هەیە، یان گیروگرفتی كۆمەڵایەتی و دەروونیان هەیە، ئەوا لە ئەنجامی ئەو كەم و كورتیانەوە دەبن بەكەسانی خۆ پەرست، لەبەر ئەوەی پێشتر فێری ئەوە نەكراون كە گرنگی بە كەسانی تر بدەن، یان پاڵنەرو حەزوو ئارەزووی گرنگی دان بەكەسانی تریان لەلا دروست نەبووە.

٤- لاسایكردنەوەو پێشەوای خراپ:-

كاتێك منداڵ لەناو خێزان و ژینگەیەكدا دەژی كە زۆربەیان كەسانی خۆپەرستن و زۆر بەكەمی گرنگی بە كەسانی تر دەدەن و گیانی هاوكاری كردن لەناویاندا لاوازە، بێگومان ئەمیش لاسایی گەورەكانی دەكاتەوەو لەوانەوە فێری خۆپەرستی و گرنگی نەدان بە كەسانی تر دەبێت.

خۆپاراستن:-

بۆ ئەوەی منداڵەكانمان لە خۆ پەرستی و گۆشەگیری دوور بخەینەوە دەبێت لەناو خێزان و قوتابخانەو داوو دەزگا كۆمەڵایەتییەكانی تر، ژینگەی لەبارو گونجاو بۆ گەشەسەندنی گیانی هاوكاری و پێكەوە ژیان بخوڵقێنین. ئەم هەنگاو و خاڵانەی خوارەوە زامنی دوور خستنەوەی منداڵن لە خۆ پەرستی:-

## ١- هەست كردن بە ڕێزگرتنی خود لە ناخی منداڵەکەتدا گەشە پێبکە:-

باشترین بەربەست بۆ ڕێگەگرتن لە دروست بوونی خۆپەرستی ئەوەیە، کە یارمەتی منداڵەکەت بدەی بۆ ئەوەی هەست بە بوون و تواناو لێهاتوویی خۆی بکات و بە چاوی گومان و دوو دڵی سەیری خودی خۆی نەکات، لەبەر ئەوەی ئەو منداڵانەی لە خۆیان ڕازین و بڕوایان بە تواناکانی خۆیان هەیەو هەست بە ئارامی و دڵنیایی دەکەن، ئەوا گرنگی بە بەرژەوەندی و ڕاوبۆچوونی کەسانی تر دەدەن و هەست بە کەمی ناکەن و لەناو کۆمەڵدا هەست بە ئارامی و بڕوا بەخۆبوون دەکەن، لەبەر ئەوە پێویستیان بە ڕاکردن و دوور کەوتنەوە لە کۆمەڵ نییەو پەنا بۆ گۆشەگیری و دوورە پەرێزی نابەن. ئینجا لەبەر ئەوەی ڕێزگرتنی خودو سەیرکردنی بە چاوی دڵنیایی و شانازیکردن پێوەی، لە ئەنجامی پەروەردەی خێزانییەوە دروست دەبێت و ڕەنگدانەوەی ئەو خێزانەیە کە تیایدا دەژی، بۆیە دەبێت دایك و باوك ڕێزی منداڵەکانیان بگرن و لە نرخیان کەم نەکەنەوەو لە شەڕو ناخۆشی ناو خێزان دووریان بخەنەوە، بۆ ئەوەی هەست بە کەمی نەکەن و بە چاوی ڕێز سەیری خودی خۆیان بکەن و دواتریش بەچاوی ڕێز سەیری کەسانی تر بکات و لە گۆشەگیری و خۆپەرستی دوور بکەوێتەوە. لەلایەکی تریشەوە نابێت منداڵان بەیەك بەراورد بکرێن و خاڵە لاوازەکانیان گەورە بکرێت.

## ٢- منداڵەکەت فێر بکە گرنگی بە کەسانی تر بدات و خۆشت نموونەو پێشەنگ بە:-

دەبێت منداڵ فێری ئەوە بکرێت کە گرنگی بە کەسانی تر بدات، بەڵام ئەم کارە لە خۆیەوە نابێت، بەڵکو دەبێت ئێمەی گەورە بە کردەوەو لەبەرچاوی منداڵەکانمان گرنگی بە کەسانی تر بدەین و هاوکارییان بکەین و لە خۆپەرستی و هەلپەرستی دوور بکەوینەوە بۆ ئەوەی ببین بە پێشەنگ و نموونە بۆ لاساییکردنەوەی منداڵەکانمان، ئەگەر ئێمە لەبەرچاوی منداڵەکانمان بەزەییمان بە هەژارو لێقەوماواندا هاتەوەو بەشداری خۆشی و

ناخۆشی خزم و کەس و هاوەڵەکانمان کردو ئەوەی بۆ خۆمان بەڕەوای دەزانین بۆ خەڵکی تریش بە ڕەوامان زانی، بێگومان دەبین بە نموونەیەکی باش بۆ لاسایکردنەوەی منداڵەکانمان و گرنگی دانیان بە کەسانی تر و دوور کەوتنەوەیان لە خۆپەرستی.

## ٢- هەندێك کاروچالاکی و بەرپرسیاریەتی بە منداڵەکەت بسپێرە:-

کاتێك یارمەتی کەسێك دەدرێت، ئەو کەسە سوپاسی پێشکەش بە ئەو کەسە دەکات کە یارمەت داوەو ئەو کەسەش کە یارمەتیەکەی پێشکەش کردووە هەست بە خۆشی و شانازی دەکات. لەبەر ئەوە زۆر گرنگە بەردەوام هەر لە منداڵیەوە بە پێی تواناو تەمەنی منداڵەکە هەندێك کاروچالاکی پێبکەین بۆ ئەوەی منداڵ لە میانەیانەوە هەست بە خۆشی و شانازی بکات و هەوڵی دووبارە کردنەوەیان بدات و بەو شێوەیەش گیانی هاوکاری و یارمەتی و گرنگی دان بە کەسانی تر لە دڵ و دەروونیدا بچێنین. گونجاوترین کاریش کاروچالاکییەکانی ناو ماڵ و قوتابخانەیە، کە منداڵ لە ڕێگەیانەوە هەست بە بەرپرسیاریەتی دەکات.

## باری دەروونی منداڵی نەخۆش

باری دەروونی مرۆڤ لە کەسێکەوە بۆ کەسێکی تر دەگۆڕدرێ و کۆمەڵێک هۆکاری دەرەکی و ناوەکی کاری تێدەکەن.

**ئەوەی ئێمە لێرەدا مەبەستمانە باری دەروونی ئەو منداڵانەیە کە تووشی نەخۆشی تالاسیمیا بوون.**

هەموومان باش دەزانین کە ڕەمەکی ژیان (غريزة الحياة) لەلای مرۆڤ زۆر بەهێزەو بەردەوام هەڵپەی ژیان و مانەوەیەتی و هەر ئەو ڕەمەك و خۆڕسکەیە کە پاڵی پێوە ناوە بە دوای ئەمریدا بگەڕێ و بەرەنگاری مردن ببێتەوە، بەڵام بە داخەوە مردن وەك مۆتەکە هەر مایەوەو ئەمریش ئەهاتە دی، کەواتە ترس لە مردن لەلای هەموو مرۆڤێك هەیەو هەندێك جار مردنی ئازیزان ژیانمان لێدەکات بە دۆزەخ. ئەو کەسەی تووشی یەکێك لە نەخۆشییەکان دەبێت و ماوەیەکی زۆریش بەدەستییەوە دەناڵێنێ و هیچ ترووسکاییەکی چارەسەرکردنیشی نەبێت، ئەوا بێگومان لە بارێکی دەروونی ئاڵۆزدا دەژی، مەگەر ئەو کەسە نەخۆشە هەر بۆ خۆی بزانێ کە چەند دژوارو ئاڵۆزو ترسناکە. ئینجا ئێمەی چوار دەوری کەسی نەخۆش ئەگەر بمانەوێت کەمێك لە ئازارەکانی ئەو کەسانە کەم بکەینەوە، دەبێت پێش هەموو شتێك شارەزای باری دەروونیان بین.

**منداڵی نەخۆش و تووش بوو بە تالاسیمیا بەدەست هەندێك لەم گرفتانەی خوارەوە دەناڵێنێ:-**

١- زۆرجار خەم و خەفەت و دڵەڕاوکێ سەرو دڵی گرتوون و بەردەوام بیر لەو نەخۆشیەو چۆنیەتی چارەسەرکردنیان دەکەنەوە.

٢- کاتێک کە یەکێک لە تووش بووانی هاوەڵی کۆچی دوایی دەکات، ئەمیش بۆ ماوەیەکی زۆر غەمبارو دڵتەنگ دەبێت و ترسی مردنی لێ دەنیشێ.

٣- بەقسەو قسەڵۆک و مامەڵەی هەڵەو نامرۆڤانەی کەسانی نەزانی چواردەوری زۆر بێزارو وەڕس دەبێت و رق و کینەیەکی زۆری دەربارەیان لەلا دروست دەبێت.

٤- وەرگرتنی چارەسەری بەردەوام و خوێن گۆڕین، تووشی بێزاری و هەست بەکەمی دەکەن، بە تایبەتی کاتێک خۆی لەگەڵ کەسانی تر بەراورد دەکات.

٥- هەندێک جاریش مامەڵەی هەڵەو ناپەروەردەیی دایک و باوک و خوشک و برا بێزاری دەکەن.

<u>لەبەر ئەو هۆکارانەی سەرەوە زۆر پێویستە کە دایک و باوک و کەسانی چواردەوری منداڵ بەم شێوەیەی خوارەوە مامەڵە لەگەڵ منداڵی نەخۆشدا بکەن.</u>

١- نابێت بە هیچ شێوەیەک گاڵتەو سووکایەتی بەو جۆرە منداڵانە بکرێت و لەنرخیان کەم بکرێتەوە. لەبەر ئەوەی ناوو ناتۆرەو سووکایەتی پێکردن ئەوەندەی تر باری دەروونی ئەو جۆرە منداڵانە ناڵۆزتر دەکات.

٢- نابێت زیاد لە پێویست ناز بدرێت بەو منداڵانەو بەردەوام باوک و دایک بەزەییان پیایاندا بێتەوە، چونکە بەزەیی هاتنەوەو ناز پێدانی زیاد لە پێویست زیان بە کەسایەتی ئەو منداڵانە دەگەیەنێت.

٣- نابێت مامەڵەی دایک و باوک بەجۆرێک بێت، کەوا لەو منداڵانە بکات هەست بەکەمی بکەن و ئەو هەست و بیروباوەڕەیان لەلا دروست ببێت کە ئەمان بوون بە بارو مشەخۆر بەسەر ئەمانەوەو ئەو نەخۆشییەیان بووە بە هۆی بێزار کردنی ئەوان، چونکە ئەو جۆرە هەست و سۆزە نازاری دەروونی زۆری ئەو منداڵانە دەدات.

٤- دەبێت دایك و باوك بە حاڵەتی منداڵەكانیان رازی بن و بەردەوام بیری لێ نەكەنەوەو ئەو باوەڕەشیان لەلا دروست نەبێت كە ئەوان گوناهێكیان كردووە بۆیە ئەو جۆرە منداڵەیان بووە. چونكە ئەو بۆچوونە زۆر لە راستیەوە دوورە، ئەوە هیچ پەیوەندی بە گوناهو ئیمانداری و بێ بڕواییەوە نییە، بەڵكو بۆ كۆمەڵێك هۆكاری بۆ ماوەیی و ژینگەیی ناو منداڵدانی دایك دەگەڕێتەوە.

٥- زۆر پێویستە هیچ جۆرە جیاوازییەك لە نێوان منداڵانی نەخۆش و منداڵەكانی تردا نەكرێت و بەیەك چاو سەیری هەموویان بكرێت و وەك هەموو منداڵێكی ئاسایی بە پێی پێویست ببردرێن بۆ سەیران و گەڕان و دەرەوە. واتە نابێت ئەو نەخۆشییەیان ببێت بە بەربەست و رێگر لەبەردەم چوونە دەرەوەو چالاكیە كۆمەڵایەتییەكانی تر.

٦- پێویستە جار بە جارێك ئاهەنگ و كۆڕو كۆبوونەوە بۆ تێكەڵاوبوونی ئەو جۆرە منداڵانە بە هاوتەكانی وەك خۆیان بگێردرێت، بۆ ئەوەی بزانن كە زۆر منداڵی تریش وەك ئەوان وان و هەر ئەو بەتەنها تووشی ئەو نەخۆشییە نەبووە.

٧- هەروەها پێویستە بەرنامەو پرۆگرامی تایبەت بە هۆشیاركردنەوەی دایك و باوكی ئەو جۆرە منداڵانە بە تایبەتی و تاكەكانی كۆمەڵ بەگشتی لە دەزگاكانی راگەیاندن هەبێت، بۆ ئەوەی شارەزای باری دەروونی ئەو جۆرە منداڵانە بن و مامەڵەی دروستیان لەگەڵ بكەن.

# بەشی دووهەم
# سایکۆلۆژیای هەرزەکارو لاوان

**قۆناغی هەرزەکاری**

**جیاوازی نێوان باڵقی و هەرزەکاری**

**گلاندەکان**

**هەڵس و کەوت و جووڵەی هەرزەکار**

**هەرزەکارو جۆرەکانی**

**تیۆرەکانی هەرزەکاری**

## قۆناغی هەرزەکاری

هەرزەکاری یەکێکە لە گرنگترین قۆناغەکانی ژیان کە مرۆڤ پیایدا تێدەپەڕێت. ئەم قۆناغە دەکەوێتە نێوان دواهەمین قۆناغی منداڵی و قۆناغی کامڵی (مرحلة الرشد) و بە باڵقی (بلوغ) دەست پێدەکات.

لە ڕاستیدا قۆناغی هەرزەکاری خێراترین قۆناغی ژیانی مرۆڤە لە دوای لە دایک بوون، کە گەشەکردن تیایدا زۆر خێراو کوت و پڕە. بەڵام دووهەم قۆناغە لە دوای قۆناغی (پێش لە دایک بوون) کە گەشەکردنی جەستەیی و فسیۆلۆجی تیایدا زۆر خێرایە.

بە تەواوی ناتوانرێت سەرەتاو کۆتایی قۆناغی هەرزەکاری بە مانگ و ساڵ دیاری بکرێت، لەبەرئەوەی لەنێوان شەوو ڕۆژێکدا منداڵ یەکسەر نابێت بە هەرزەکار، بەڵکو پرۆسەیەکی پلە پلەیە (متدرج) و ماوەیەکی دەوێ، وەك چۆن گۆڕانی وەرزەکانی ساڵ لەسەر خۆو پلە بە پلەیە، بەم شێوەیەش، چوونە ناو قۆناغی هەرزەکاری پلە بە پلەیە بەڵام ئەمەش ئەوە ناگەیەنێ کە ئەتوانین هیچ ساڵ و کاتێك بۆ چوونە ناو قۆناغی هەرزەکاری دیاری بکەین، بەڵکو زۆر لە زانایان لەو بڕوایەدان کە لە دەوروبەری (١١) یان (١٢) ساڵی ژمارەیەك لە منداڵان دەچنە ناو قۆناغی هەرزەکاری( Faller, 1981, P:235).

بە هەمان شێوەش لە دەوروبەری (١٧) یان (١٨) ساڵان ماڵئاوایی لەو قۆناغە دەکەن. بەڵام ئەمە ئەوە ناگەیەنێ کە هەموو منداڵان لەو کاتەدا دەچنە قۆناغی هەرزەکاری بەڵکو ژمارەیەك لە منداڵان پێش یان دوای ئەو کاتە دەکەون، ئەوەش بە پلەی سەرەکی بۆ ئەم هۆکارانەی لای خوارەوە دەگەڕێتەوە.

(١) تۆخم (جنس):-

دەرئەنجامی توێژینەوە زانستیەكان و سەرنج و بۆچوونی دەروونزانان ئاماژە بۆ ئەوە دەكەن، كە كچ پێش كوڕ بە ماوەیەك دەچێتە قۆناغی هەرزەكارییەوە، ئەوەش بە پلەی سەرەكی پەیوەندی بە فەسلەجەو جەستەو چالاكی گلاندەكانی كچەوە هەیە، كە لە زۆر لایەنەوە جیاوازە لە جەستەو فەسلەجەی كوڕ. لە كوردەواری خۆشمان لە دێرزەمانەوە باب و باپیرانمان هەستیان بەم راستیە كردووە، لەبەرئەوە فەرموویانە (كچ سالی دەنكە جۆیەك گەورە دەبێت بە لام كوڕ دەنكە گەنمێك) هەمووشمان باش دەزانین كە دەنكە (جۆ) لە دەنكە (گەنم) درێژترە.

(٢) ژینگەی گەرم و سارد:-

وەك دەركەوتووە كەش و هەواو گەرماو سەرماش كاریگەری خۆی لەسەر گەشەكردنی مرۆڤ بەگشتی و چوونە ناو قۆناغی هەرزەكاری بە تایبەتی هەیە، لەبەرئەوە هەندێك لەزاناكان لەو بڕوایەدان كە هەرزەكارانی ناوچە گەرمەكان لەپێش هەرزەكارانی ناوچە ساردەكان دەچنە ناو قۆناغی هەرزەكارییەوە.

(٣) ژینگەی شارو لادێ:-

لەبەرئەوەی ژیان لە لادێ سادەو ساكارو ئاسانترەو پێداویستیەكانی كەمترە، بۆیە ژمارەیەكی زۆری هەرزەكارانی لادێ پێش هەرزەكارانی شار ماڵئاوایی لە قۆناغی هەرزەكاری دەكەن و سەربەخۆیی و ناسنامەی خۆیان دەست دەكەوێت.

ئەمەش بە پلەی یەكەم بۆ ئەو ئاسانكارییانە دەگەڕێتەوە كە لە گوندەكان بۆ هەرزەكارەكانیان دەكەن، بۆ نموونە ژن هێنان و ماڵ پێكەوەنان لە لادێ ئاسانترە، چونكە

بەزۆرى ژن و ژن خوازى لە خزم و کەس و ئاسیاوى ناو گوندەکەیان دەکەن و دواى ئەوەش بە کۆمەك و هاوکارى چەند ژوورێکى بەدارو قوڕو بەرد بۆ دروست دەکەن، سەرەڕاى ئەوەش گیروگرفتى ئابوورى کەمترو خێراتر لە هەرزەکارى شار سەربەخۆیى ماددى و ئابوورى خۆى دەست دەکەوێت، چونکە دەتوانرێت پارچە زەویەك و چەند سەر مەڕو ماڵاتێکى پێ بدرێت یان کەس و کارو خزم و کەس هاوکارى دەکەن. سەرەڕاى ئەوەش داواکارى و پێداویستیەکانى ژن هێنان و ماڵ پێکەوە نان و بژێوى ژیان زۆر زەحمەت و دژوار نییە.

بەڵام لەشار هەرزەکار ڕووبەڕووى زۆر گیروگرفت و داواکارى دەبێتەوە کە جیاوازە لە لادێ، لەوانە بەردەوام بوون لەسەر خوێندن و تەواوکردنى خوێندنى باڵا و چوون بۆ خزمەتى سەربازى و نەبوون و کەمى خانوو و بەرزى کرێى خانوو، سەرەڕاى داواکارى زۆر لەکاتى ژن هێنان و گواستنەوەو پێکەوەنانى خێزان و کەمى بوارى کارکردن کە سەرجەم ئەو هۆکارانە دەبنە هۆى ئەوەى کە تا ماوەیەکى زۆر هەرزەکار لەشار هەر پشت بە دایك و باوکى ببەستێت و داواى یارمەتیان لێبکات و نەتوانێت سەربەخۆیى و ناسنامەى خۆى وەك هەرزەکارى لادێ بەدەست بهێنێ بەڵام لەلایەکى ترەوە هەرزەکارى شار ڕۆشنبیرترەو زانیارى و زانستى زیاترە.

**(٤) خواردن و تەندروستى باش:-**

گومانى تێدانییە کە ئەو هەرزەکارەى هەر لە منداڵیەوە خواردن و تەندروستى باشە، پێش ئەو هەرزەکارەى کە خواردن و تەندروستى هەر لە منداڵیەوە باش نییە، دەچێتە قۆناغى هەرزەکارییەوە. ئەوەش بە پلەى یەکەم بۆ گەشەکردنى ئاسایى و کاریگەرى و باش کارکردنى گلاندەکان و ئەندامەکانى ترى لەش دەگەڕێتەوە. لەبەرئەوە زۆر پێویستە کە هەر لە منداڵیەوە گرنگى بە خۆراك و تەندروستى مرۆڤ بدرێت، بۆ ئەوەى لەکاتى چوونە ناو قۆناغى هەرزەکارى تووشى گیروگرفت نەبێت.

کەواتە ئەو هۆکارانەی سەرەوە دەبنە هۆی ئەوەی کە هەموو منداڵان لەیەک کاتدا نەچنە ناو قۆناغی هەرزەکاری، بەڵام بەشێوەیەکی گشتی لە هەموو جیهاندا زۆربەی منداڵان لە دەوروبەری (١٢) ساڵاندا دەچنە قۆناغی هەرزەکارییەوە بەڵام ژمارەیەکی کەم پێش ئەو ساڵە و ژمارەیەکی کەمیش دوای ئەو ساڵە بەماوەیەک ئینجا دەچنە قۆناغی هەرزەکارییەوە.

## جیاوازی نێوان باڵقی و هەرزەکاری

باڵقی (البلوغ) بەشێکە لە هەرزەکاری، واتە تەنها گۆڕانکارییە جەستەیی و فسیۆلۆژیەکان دەگرێتەوە، بەڵام هەرزەکاری بریتییە لەسەرجەم گۆڕانکارییە جەستەیی و فسیۆلۆژیی و عەقلی و هەڵچوونی و کۆمەڵایەتیەکان، کەواتە سەرەتای قۆناغی هەرزەکاری بە باڵقی دەست پێ دەکات کە چەند ساڵێکی کەمی سەرەتای قۆناغی هەرزەکاری دەخایەنێت بەڵام قۆناغی هەرزەکاری تەواو نابێت و هەرزەکار ناچێتە قۆناغی کاملی و پێگەیشتن (مرحلة الرشد) تاوەکوو هەرزەکار بەتەواوی لە لایەنی کۆمەڵایەتی و هەڵچوونی و عەقلیەوە گەشە نەکات، هەر لەبەرئەوەشە کە قۆناغی هەرزەکاری ماوەیەکی زۆر دەخایەنێ، چونکە قۆناغێکە کە منداڵ لە میانەیەوە بە تەواوی گەشە دەکات و لە کەسێکەوە کە پشت بە کەسانی تر دەبەستێ بۆ کەسێک کە پشت بەخۆی دەبەستێ دەگۆڕدرێ.

## نیشانەکانی باڵقی:-

منداڵ کاتێک کە دەچێتە قۆناغی هەرزەکاری، کۆمەڵێک گۆڕانکاری لە جەستەو شێوەو لەش و لاریدا ڕوودەدات، لە گرنگترین نیشانەو گۆڕانکاریەکانی باڵقی ئەمانەی لای خوارەوەن:-

١- پێگەیشتنی سێکسە گلاندەکان و رژانی سپێرم (الحيوان المنوي) لە لای کوڕو دەرکەوتنی دیاردەی بێ نوێژی (الحيض) لە لای کچ.

٢- دەرکەوتنی سمێڵ و ڕیش و گڕبوونی دەنگ ...... تاد) لە لای کوڕ و (بەرزبوونەوەی سنگ و کۆبوونەوەی چەوری لە هەندێک شوێنی لەش ...... تاد) لە لای کچ. سەرەڕای درێژبوونی هەردوو دەست و قاچەکانی و هەندێک گۆڕانکاری جەستەیی و فسیۆلۆژی تر لەلای هەردوو توخمەکە.

٣- گەشەکردنی هەردوو کەناڵی ڤالوب و منداڵدان و بەرفراوانبوونی سێبەندو (الحوض) ران لەلای کچ.

٤- دەرکەوتنی دیاردەی شەیتانی بوون (الحلم الجنسي) لە لای کوڕ.

## گلاندەكان وكاریگەرییان لە قۆناغی باڵق بوون

دەرهاویشتنی گلاندەكان ( هۆرمۆنەكان ) هەر لە قۆناغی پێش لە دایك بوونەوە دەست بەكاری خۆیان دەكەن و كاریگەرییان لەسەر پرۆسەی گەشەكردنی هەیە و هەتا تەمەنی پیری بەردەوام دەبن. بڕی هۆرمۆنەكانی ناو لەش دیاریكراوو زۆر زۆر كەمن، لەبەر ئەوە زۆر بە زەحمەت بڕی پێویست بۆ مەبەستی چارەسەر كردن دەست دەكەون، بۆ نموونە ﴿بۆ دەست كەوتنی یەك كیلۆ گرام لە هۆرمۆنی سێكسی مێ ( ئەستڕۆجین ) پێویستمان بە ( ٢٠ ) بیست ملیۆن بەراز هەیە﴾ .

دەر ئەنجامی توێژینەوە زانستیەكانی ئەم بوارە ئەوەیان سەلماند كە پەیوەندییەكی پتەو لە نێوان كاری هۆرمۆنەكان و زۆر دیاردەی دەروونیدا هەیە، سەرەڕای ئەوەش كاریگەری زۆر لەسەر پێك هێنانی گەشەكردنی هەڵچوونی هەیەو بەشدارییەكی زۆر لە ئاراستە كردنی هەڵس و كەوتی مرۆڤ و دیاریكردنی كەسایەتیدا دەكات .

لە هەموویان گرنگتر (بەتایبەتی لە قۆناغی باڵقی) كاریگەری هەندێك لە گلاندەكانە لەسەر وروژاندن و گەشەكردنی و خستنە گەڕی پاڵنەرو حەزوو ئارەزووی سێكسی و ئاراستە كردنیان واتە گوڕ و تینی ئارەزوو پاڵنەرە سێكسیەكان بەندە بە بڕی ئەو هۆرمۆنانە لە ناو خوێندا، حەزوو ئارەزوو رەفتاری سێكسی ئاژەڵ بە تەواوی لە ژێر كۆنترۆڵی هۆرمۆنەكاندایە،بەڵام رەفتاری سێكسی مرۆڤ دەكەوێتە ژێر كۆنترۆڵی هۆرمۆنەكان و فاكتەرە كۆمەڵایەتی و رۆشنبیری و دەروونیەكان .

لە گرنگترین گلاندەكان و جۆری هۆرمۆنەكانیان كە كاریگەرییان لەسەر حەزوو ئارەزوو رەفتاری سێكسی هەیە، ئەمانەی لای خوارەوەن :-

## پیتوەتیریە گلاند (pituitary gland):-

ئەم گلاندە (الغدة النخامية) (پیتوە تیریە گلاند) گرنگیەكی زۆری لەسەر گەشەكردنی سێكسە گلاندەكان و كارو چالاكیەكانیان هەیە. نزیكەی (٥) پێنج ساڵ پێش بالق بوون، بەشی پێشەوەی ئەم گلاندە جۆرە هۆرمۆنێك دەردەهاوێت (افراز)كە پێی دەڵێن جۆنادۆ ترۆپین، كە ئەم هۆرمۆنە سێكسە گلاندەكان (هێلكەدان لەلای مێ و هەردوو گوون لەلای نێر) دەخاتە جووڵە و چالاكیەكانیان بەگوڕ و تینتر دەكات و خێرایی گەشەكردن زیاتر دەكات. بەڵام كەمی (جۆنا دوترۆبین) دەبێتە هۆی پوكانەوەی سێكسە گلاندەكان و لە دەست دانی چالاكی سێكسی و تووش بوون بە نەخۆشی (فروهلیچ، Frohlich) كە منداڵ تووشی (زۆر قەڵەوی، گەشە نەكردنی كۆ ئەندامی زاووزێ، حەز كردن بە ملكەچی، گێژی و هێری، باوێشك دان و زوو خەو هاتن) دەكات. بەڵام لە كاتی سك پڕیدا زۆر بوونی هۆرمۆنی (ئەسترۆجین) لە خوێندا دەبێتە هۆی وەستانی دەرهاویشتنی هۆرمۆنی (جۆنا دوترۆبین)، كە ئەمەش دەبێتە هۆی وەستانی پرۆسەی دروست كردنی هێلكە لە كاتی دوو گیانیدا .

هەروەها بەشی پێشەوەی هەمان گلاند هۆرمۆنی (پرۆلاكتین)(prolactine) بەرهەم دەهێنێت، كە ئەم هۆرمۆنەش بە هاوكاری لەگەڵ هۆرمۆنەكانی (ئەسترۆجین) و (بروجستیرون) دەبنە هۆی گەشەكردنی هەردوو مەمك و گلاندەكانی شیر دروست كردن لە كاتی بالقی بەدواوە.

شایەنی باسە دوای ئەوەی هۆرمۆنەكانی ئەم گلاندە دەبنە هۆی وروژاندنی سێكسە گلاندەكان، ئینجا بە پێچەوانەوە دەرهاوێشتەی (هۆرمۆنەكان)ی سێكسە گلاندەكان كار دەكەنە سەر كارو چالاكیەكانی (پیتوە تیریە گلاند) و دەبنە هۆی كەمكردنەوەی كاریگەری و رێژەی هۆرمۆنی گەشەكردن كە (پیتوە تیریە گلاند) دەری دەدات تا لە كۆتاییدا بەتەواوی بنە بڕی دەكەن و بەمەش گەشەكردنی جەستەیی رادەوەستێت .

لەلایەکی تریشەوە هۆرمۆنەکانی ( پیتوە تیریە گلاند ) بەشداری لە کۆنترۆلکردن و ڕێك خستنی پرۆسەی ( هێلکە دروست کردن، سك پڕ بوون، بێ نوێژی – العادة الشهرية ) لەلای نافرەت و پرۆسەکانی ( سپێرم دروست کردن و بارستایی پرۆستات، ڕێك خستنی هۆرمۆنی تیستوستیرون ) ( کە سێکسە گلاندی نێر بەرهەمی دەهێنێ ) دەکات هەروەها هەڵدەستێت بە ڕێك خستنی بەرهەم هێنان و دەرهاویشتنی هۆرمۆنەکانی سێکسی لەلای هەردوو توخمی نێرو مێ .

لە بەشی دواوەی ( پیتوە تیریە گلاند ) هۆرمۆنی ( پیتۆسین، pitocin ) دروست دەکات، کە یارمەتی گرژ بوونی ماسوولکەکانی مناڵدان دەدات، بەمەش کاری مناڵ بوون ئاسان دەکات، هەروەها دوای مناڵ بوونیش یارمەتی گەڕانەوەی مناڵدان دەدات بۆ ئەوەی بگەڕێتەوە بۆ شێوەو بارستایی ئاسایی خۆی، سەرەڕای ئەوەش هۆرمۆنی ( پیتۆسین ) یارمەتی دەردانی شیر لە هەردوو مەمك بۆ دەرەوە دەدات .

## ئەدرینالینە گلاند ( الغدة الكظرية )(suprarenal gland):-

ئەم گلاندە دەکەوێتە سەرو هەردوو گورچیلەوە، هۆرمۆنەکانی توێکڵ و بەشی دەرەوەی ئەم گلاندە ( بە شێوەیەکی گشتی ) کاریگەری خۆیان لەسەر گەشەکردنی سێکسی هەیە .

هۆرمۆنەکانی بەشی دەرەوەی ( توێکڵەکە )ی ئەم گلاندە ( سەرەڕای هۆرمۆنەکانی سێکس کە هەردوو سێکسە گلاند دروستی دەکەن ) بەشداری لە سەرهەڵدان و دەرکەوتنی مۆرك و سیفاتی سێکسی ناوەندی (ثانوي) لەلایەن هەردوو توخمی نێرو مێ دەکەن. لە ڕاستیدا ئەم گلاندە زیاتر هۆرمۆنی نێرایەتی بەرهەم دەهێنێت و لە هۆرمۆنی مێیایەتی زۆرترە، هەر لەبەر ئەوەشە کە ئەگەر بڕی هۆرمۆنەکانی ئەدرنالینە گلاند لە ڕێژەی ئاسایی خۆی زیادی کرد، ئەوا دەبێتە هۆی دەرکەوتنی زۆر مۆرك و نیشانەی نێرایەتی ( دەنگ گڕ بوون، ڕیش و مووی سمێڵ ... تاد ) لە لای توخمی مێ سەرەڕای زوو دەرکەوتنی نیشانەکانی

نێرایەتی لە لای کوڕ، واتە دەرکەوتنی ڕیش و سمێڵ و دەنگ گڕ بوون و گەورە بوونی ئەندامی زاووزێ لە لای منداڵی کوڕ پێش قۆناغی باڵقی و هەرزەکاری. بەڵام بەدەگمەن ئەم هۆرمۆنانە دەبنە هۆی دەرکەوتنی مۆرك و نیشانەکانی مێیایەتی لەلای نێر .

لە گرنگترین هۆرمونەکانی نێرایەتی کە ئەدرنالینە گلاند دروستی دەکات، هۆرمۆنی ( ئەندرۆجینە )( Androgens )، هەروەها کە لە گرنگترین هۆرمۆنەکانی مێیایەتیە کە ئەدرنالینە گلاند بەرهەمی دەهێنێت، هۆرمۆنی ( ئەسترۆجین ) و ( پرۆجسترۆنە ) .

## سێکسە گلاندەکان ( Sexual Gland ) :-

بریتیە لە هەردوو گون لەلای نێر و هەردوو هێلکەدان لەلای مێ و دوو جۆر دەرهاویشتنیان هەیە کە ئەوانیش بریتین لە :-

دەرەکیەکان :- کە بریتین لە خانەکانی زاووزێکردن ( سپێرم، Sperm ) لەلای نێرو ( هێلکەکان، Ova ) لەلای مێ .

ناوەکیەکان :- کە بریتیە لە بەرهەم هێنان و دەرهاویشتنی هۆرمۆنەکانی سێکسی، لە گرنگترین هۆرمونەکان کە سێکسە گلاندەکان بەرهەمیان دەهێنن، ئەمانەی لای خوارەوەن :

## هۆرمۆنەکانی نێرایەتی :-

هەرچەندە توێکڵ وبەشی دەرەوەی ئەدرنالینە گلاند هەندێك هۆرمۆنی نێرایەتی دروست دەکات و دەیکاتە ناو خوێنەوە، بەڵام سەرچاوەی سەرەکی بەرهەم هێنانی هۆرمۆنی نێرایەتی نییە، بەڵکو سەرچاوەی سەرەکی بەرهەم هێنانی هۆرمۆنی نێرایەتی بریتیە لە سێکسە گلاندی نێر ( هەردوو گون ) کە تۆو ( سپێرم ) بەرهەم دەهێنێت، لە ڕاستیدا گوون سێ جۆر هۆرمۆنی نێرایەتی دەردەهاوێت بەڵام ئەوەی لە هەموویان کاریگەر ترە هۆرمۆنی

نیستیستیرۆن ( Testesterone )، سەرەڕای ئەو سێ هۆرمۆنە، بڕێکی هۆرمۆنی مێیایەتی (ئەستروجین) بەرهەم دەهێنێت .

وەك لە پێشتر ئاماژەی بۆ کرا (پیتوە تیریە گلاند) ڕۆڵی سەرەکی لە وروژاندن و بەگوڕ خستنی هەردوو گوون هەیە. هۆرمۆنەکانی هەردوو گوون بە (ئەندرۆجینەکان) واتە بەرهەم هێنەر و دروستکاری نێرایەتی ناسراون، کە ئەوانیش دوو جۆری سەرەکین و بریتین لە (ئەندرۆستیرن) و (تستو سترین). ئەم هۆرمۆنانە ڕۆڵی زۆر گرنگیان لە چالاك کردن و وروژاندنی حەزوو ئارەزووی سێکسی و دەرکەوتنی مۆرك و نیشانەکانی نێرایەتیدا هەیە .

پێویستە ئەوەبزانین کە جیاوازییەکی زۆر لە نێوان خاسیەتەکانی سێکسی سەرەکی (اولی) و ناوەندی (ثانوي) هەیە. خاسیەتەکانی سێکسی سەرەکی بریتین لە جیاوازی فیسولۆژی و بایۆلۆژی نێوان هەردوو توخم، کە ئایا نێرە یان مێ، واتە جیاوازی نێوان ئەندامەکانی زاووزێ) بەلام مۆرك و نیشانە ناوەندییەکان بریتین لەو مۆرك و نیشانانەی کە نێر و مێ لەلایەنی دەرەکی و ڕواڵەتەوە لە یەکتری جیا دەکەنەوە لەوانە دەنگ گڕبوون، سمێڵ و ڕیش دەرهاتن) لەلای کوڕو (مەمك دروست بوون و بەرز بوونەوەی، کۆبوونەوەی چەوری لە هەندێك جێگا، بەرفراوان بوونی سێ بەندە) لە لای کچ .

<u>لە گرنگترین کاریگەری چالاکیەکانی هۆرمۆنەکانی نێرایەتی ئەمانەی لای خوارەوەن:-</u>

گەورە بوونی بارستایی (ئەندامەکانی زاووزێ، پرۆستاتە گلاند، ... تاد) . دەرکەوتنی مۆرك و نیشانە سێکسە ناوەندییەکان وەك (ڕیش و سمێڵ، مووی بن باڵ و دەوروبەری ئەندامەکانی زاووزێ، دەنگ گڕبوون، گەشەکردنی قوڕگ و دەنگە ژێیەکان، بەرفراوان بوونی ناو شان، تەسك بوونەوەی سێ بەند - الحوض - مانەوەی مەمك بە پوکاوی و دەرنەکەوتویی، وروژاندنی حەزوو ئارەزووی سێکسی و هەندێك گۆڕانکاری دەروونی لە لای کوڕ) .

## هۆرمۆنەکانی مینیایەتی :-

سێکسە گلاندی مێ ( هەردوو هێلکەدان ) دوو جۆری سەرەکی هۆرمۆن دەردەدەن کە بریتین لە (کۆمەڵەی ئەستروجین )و( کۆمەڵەی پرۆجستیرون )، بەم شێوەی لای خوارەوە :-

## دەرهاوێشتە دەرەکیەکان :-

کە بە هێلکەکان ناسراون و بۆ ماوەی نزیکەی (٣٠) سی ساڵ، هێلکەدانەکان هەر مانگی هێلکەیەك پێدەگەیەنن و فرێی دەدەنە ناو جۆگەلەی ڤالوبەوەو لەوێشەوە دەگاتە ناو منداڵدان. ئەم هێلکانە لەکاتی بالق بوونەوە دەست بە پێگەیشتن دەکەن و لە تەمەنی بێ هیواشیدا ( سن الیاس ) کە لە دوای (٥٠) ساڵان دەست پێدەکات وردە وردە بەرەو نەمان دەچن.

## دەرهاوێشتە ناوەییەکان :-

کە بە هۆرمۆنەکانی مینیایەتی ناسراون و بریتین لە (ئەستروجین ) و ( پرۆجسترون)، سەرەڕای هەردوو هێلکەدان ئەدرنالینە گلاندیش بەشداری لە بەرهەم هێنانی هۆرمۆنەکانی مینیایەتی دەکات.

هۆرمۆنەکانی (ئەندرۆجین )و( ئەسترۆجین ) لەلای هەردوو توخمی نێرو مێ هەیە، بەڵام ڕێژەی (ئەندرۆجین) لەلای کوڕو ڕێژەی (ئەسترۆجینیش ) لەلای کچ زیاترە. سەرچاوەی سەرەکی ئەندرۆجینی (مێ) بریتیە لە ئەدرینالینە گلاند. بەڵام سەرچاوەی سەرەکی ئەسترۆجین بریتیە لە هەردوو هێلکەدان. شایەنی باسە بەشێوەیەکی گشتی کارو چالاکیەکانی هۆرمۆنەکانی (مێ) پێچەوانەی ناڕاستەی کارو چالاکیەکانی هۆرمۆنەکانی (نێرن). واتە کەم بوونی بڕی یەکێکیان دەبێتە هۆی دەرکەوتنی نیشانەکانی زیاد بوونی ئەوی تریان و پێچەوانەکەشی ڕاستە .

## ئەمانەی خوارەوەش گرنگترین هۆرمۆنەكانی مێیایەتی و كاریگەرییەكانیانن:-

### ئەستروجین:-

ئەم هۆرمۆنە بەرپرسی یەكەمی دەركەوتنی مۆرك و نیشانەی سێكسیە ناوەندیەكانە (ثانوي) لەلای كچ لەوانە (دەركەوتنی موو لەبن باڵ و دەورو بەری ئەندامی زاووزێ، دەنگ ناسكی، گەورە بوون و بەر فراوانبوونی سێ بەندە (الحوض) گەشەكردنی سمت و ران، بچووك بوونەوەی ناو شان، بەرز بوونەوەی مەمك) سەرەڕای وروژاندنی حەزوو ئارەزووی سێكسی و هەندێك گۆرانكاری دەروونی .

### پرۆجسترۆن:-

كە دەبێتە هۆی گەشە كردنی گلاندەكانی شیر، هەروەها بە هاوكاری ئەستروجین هەردوو پرۆسەی (بێ نوێژی وسك پڕ بوون) رێك دەخەن. سەرەڕای ڕاگرتنی پرۆسەی بەرهەم هێنانی هێلكە لە كاتی دوو گیانی (سك پڕیدا) لە ئە نجامی توێژینەوە زانستیەوە دەركەوتووە. كە بڕین و لابردنی هێلكەدانی (مێ) مەرج نییە ببێتە هۆی كەم كردنەوەی حەزوو ئارەزووی سێكسی (مێ)، بەلآم بڕین و لابردنی ئەدرینالە گلاند (الغدة الكظرية) بە تەواوی دەبێتە هۆی ئەماتی حەزوو ئارەزووی سێكسی لەلای توخمی (مێ)، هەروەها تێك چوونی بڕی پێویستی دەرهاویشتنی هۆرمۆنەكانی مێیایەتی (زیاد) یان (كەم) دەبێتەوە هۆی زۆر گۆڕانكاری لەلای توخمی (مێ).

بۆ نموونە، ئەگەر (پێتوە تیریە گلاند) هۆرمۆنی تایبەت بە چالاككردنی كاری هێلكەدان بەرهەم نەهێنێت یان كەم بێت، ئەوا دەبێتە هۆی ئەوەی كە هێلكەدان نە توانێت بە كارەكانی خۆی هەلبستێت و ئەوەش گەشەكردنی سێكسی دوادەخات و دەبێتە هۆی شلە ژان و تێك چوونی رەفتارو هەڵس و كەوتی سێكسی، بەلآم زیاد بوونی دەرهاوێشتەكانی

( پيتوەتيريه گلاند ) دەبێتە هۆی زوو گەشەکردنی سێکسی لەلای توخمی (مێ).
(أغا، ١٩٨١، ص ١٠٣ – ١٢٤ )، ( هرمزو أبراهيم، ١٩٨٨ ).

ڤۆرنۆف زانا( Vornoff ) بەمەبەستی گەڕاندنەوەی لاوێتی چەند تاقیکردنەوەیەکی لەسەر مەیموون کرد، ئەویش لە ڕێگەی وەرگرتنی هۆرمۆنەکانی نێرایەتی لە مەیموون و دانی بە نێرە مەیموونێکی تر، دەرکەوت لەگەڵ گەڕانەوەی لاوێتی زۆر مۆرك و خاسیەتی لاوێتیش گەڕایەوە. هەروەها ( شتايناچ )( Steinach ) توێژینەوەی زۆری لەسەر ئاژەڵان کرد، یەکێك لە ئەوانە ئەوە بوو کە سێکسە گلاندی نێرە بەرازێکی هیندی بۆ مالۆسیکی ( مێیە بەراز )ێکی هیندی گواستەوە بە پێچەوانەشەوە سێکسە گلاندی مالۆسەکەشی بۆ نێرە بەرازەکە گواستەوە، لە ئەنجامی ئەم گۆڕانکارییە بۆی دەرکەوت کە نێرە بەرازەکان زۆر خاسیەت و نیشانەی نێرایەتیان لەدەست دا و بە هەمان شێوەش مالۆسەکان ( مێیە بەرازەکان )یش زۆر خاسیەتی مێیایەتیان لە دەست دا.

هەروەها دەرکەوتووە کە ئەوانەی دەخەسێنرێن ( واتە هەردوو گونەکانیان دەردەهێنرێ ) زۆر خاسیەتی نێرایەتی ( دەنگ گڕ بوون، توونددو تیژی ... تاد ) لە دەست دەدەن و دەنگیان ناسك دەبێت و تووشی سستی و خاوی دەبن و لە زۆر رەفتاری ئازایانە و چاو نەترسانە دوور دەکەونەوە ( القوصي، ١٩٨١، ص ٤٩ ) .

## باڵقی سێکسی لەلای کچ :-

خولەکانی ژیانی سێکسی توخمی ( مێ ) بە چەند قۆناغێکی جیاجیادا تێدەپەڕێت و ئەو قۆناغ و گۆڕانکاریانەش کاردەکەنە سەر حەزوو ئارەزووە سێکسیەکانی ، لەبەر ئەوەی لەلایەنی سێکسیەوە زیاتر لە نێر شڵەژانی و بەرزو نزمی پێوە دیارە. خولەکانی ژیانی سێکسی ( مێ ) بە چەند قۆناغێکی دیاریکراودا تێدەپەڕێت کە بریتین لە :سەرەتای بێ نوێژی، بێ نوێژی،دووگیانی – سك پڕی، منداڵ بوون ( دووبارە بوونەوە )، ساڵی بێ

هیوایی – سن الیأس) یەکەم نیشانەی باڵقی لە لای کچ دەرکەوتنی دیاردەی بێ نوێژییە (سووڕی مانگانە) (الحیض) کە بە یەکەم بێ نوێژی ناو دەبرێت. باڵقی کاتێک روو دەدات، کە بۆ یەکەم جار هێلکە بەرهەم دێت و لە ڕێگەی جۆگەلەی ڤالوپەوە بۆ منداڵدان دەگوێزرێتەوە.

دەرئە نجامی زۆر لە توێژینەوەکانی ئەم بوارە ئاماژە بۆ ئەمانەی خوارەوە دەکەن :-

هەردوو کرداری هێلکە بەرهەم هێنان و بێ نوێژی لەلای توخمی مێ بە شێوەیەکی ئۆتۆماتیکی و دوور لە ویست و کۆنترۆڵی توخمی (مێ) ڕوودەدەن و کاتی دیاریکراوی خۆیان هەیە، کە بە باڵقی دەست پێدەکات و بە سالی بێ هیوایی کۆتایی دێت. بەڵام زۆربەی جار کرداری بەرهەم هێنانی سپێرم (تۆو) لەلای توخمی (نێر) بە ئیرادەو ویستی خۆیەتی و بە قۆناغی باڵق بوون دەست پێدەکات و هەتا مردنیش بەردەوام دەبێت.

دەرکەوتنی یەکەم بێ نوێژی بەڵگەی پێگەیشتنی سێکسی کچ نییە، لەبەر ئەوەی یەکەم بێ نوێژی بارێکی فسیۆلۆژییە و لە خۆیەوە ڕوودەدات و نزیکەی دوو ساڵ دوای ئەو یەکەم بێ نوێژییە ئینجا کچ توانای زاووزێی دەبێت، هەروەها بە زۆری دەرکەوتنی بێ نوێژی بە شێوەیەکی بەردەوام و بێ پچڕان و دەرکەوتنی نیشانە سێکسیە ناوەندییەکان، بە بەڵگە دادەنرێت بۆ پێگەیشتنی سێکسی کچ.

بەشێوەیەکی گشتی کچ لە دەوروبەری (١٢) ساڵان یەکەم حاڵەتی بێ نوێژی لەلای دەردەکەوێت، بەڵام هەندێک کچ لە تەمەنی (٨) یان (٩) ساڵان و هەندیکی تریان لە دەوروبەری تەمەنی (٢٠) بیست ساڵان یەکەم حاڵەتی بێ نوێژی لەلایان دەردەکەوێت، بەڵام ڕێژەی ئەوانە زۆر کەمن کە یان پێش یان دوا دەکەون، چونکە زۆربەی زۆری کچان لە دەوروبەری (١١-١٤) یانزدە بۆ چواردە ساڵان یەکەم بێ نوێژی لە لایان دەردەکەوێت.

لە راستیدا بێ نوێژی لە لای کچ نابێتە هۆی دروست کردنی ئازاری زۆر، بەڵام تەنها لە لای ئەوانە ئازاری زۆر دەبێت کە ( جەستەو لەش و لارێکی زۆر لاوازیان هەیە، یان کەم و کورتی جەستەییان هەیە، یان رووبەرووی زۆر گیروگرفتی دەروونی و کۆمەڵایەتی بوونەتەوەو بە چاوی ترس و گومان سەیری دیاردەی بێ نوێژی و جەستەی خۆیان دەکەن، یان بڕوایان بە خۆیان نییە ... تاد ).

بێ نوێژی بۆ ماوەی (٣٠-٤٠) ساڵ بەردەوام دەبێت، دوای ئەوە دەوەستێت و ئافرەت دەگاتە تەمەنی بێ هیوایی. لەکاتی بێ نوێژی کۆمەڵێک گۆڕانکاری بایەلۆژی و فیسیۆلۆژی روودەدەن و ئەو گۆڕانکارییە بایەلۆژی و فسیۆلۆژیانەش لە لایەن سەنتەری تایبەتی لەناو مێشك کۆنترۆڵ و رێك دەخرێن و هەر (٢٨) یان (٢٩) رۆژ جارێك بێ نوێژی روودەدات و بۆ ماوەی (٣) تا (٧) رۆژ بەردەوام دەبێت .

## باڵقی لەلای کوڕ:-

دیاریکردنی سەرەتای باڵق بوون لەلای کوڕ کارێکی ئاسان نییە، لەبەر ئەوەی دیاردەو گۆڕانکاریەکی نیمچە بەردەوامی وەك (بێ نوێژی) لەلای کچ نییە، چونکە گۆڕانکارییە جەستەیی و فسیۆلۆژیەکانی لای کوڕ لە کاتی جیاجیا ڕوو دەدەن .

بەڵام بە شێوەیەکی گشتی سەرەتای دەرکەوتنی باڵق بوون لە لای کوڕ بەسەر هەندانی گەندەڵە مووی دەوروبەری ئەندامی زاووزێ ی کوڕ دەست نیشان دەکرێت بەڵام ئەم نیشانەیە وەك ڕوودانی یەکەم حاڵەتی شەیتانی بوون لە شەودا (الأستحلام الأول) ( First nocturnal emission ) بەهێز نییە لە راستیدا بەیەك دوو ساڵی یەکەم پێش باڵق بوون دەڵێن (قۆناغی پێش باڵق بوون، لەم قۆناغە چالاکی چەورییە گلاند زیاتر دەبێت و چەوری لە لای سینەشی هەرزەکاران لە دەم و چاویان دەردەکەوێت (زیپکە) بەڵام لە قۆناغی باڵقی زۆربەی ئەو چەوریانە کەم دەبنەوە. لە سەرەتای باڵقی هەردوو گونی کوڕ

چالاك دەبێت دەست دەکەن بە دەرهاوێشتنی سپێرم (تۆو) و هۆرمۆنەکانی سێکسی، هەروەها سپێرم تێکەڵ بەو شلەیە دەبێت کە پرۆستات دروستی دەکات، کە ئەویش شلەیەکی لینجە کە نزیکەی (٢) تا (٤) سم٣ دەبێت و لە هەر فڕێدانێکدا نزیکەی (٢) دوو تا (٣) سێ ملیون سپێرم لەگەڵ خۆی هەڵدەگرێت .

بەشێوەیەکی گشتی زۆربەی کوڕان لە دەوروبەری (١٤)و(١٥) ساڵاندا باڵق دەبن بەڵام هەندێکی کەمیان لە دەوروبەری (١٠) ساڵان و هەندێکی تریان لە دەوروبەری (٢٠) ساڵان ئینجا باڵق دەبن، واتە یان پێش یان دوای هاوەڵەکانیان دەکەون.

هەندێك لە زاناکان لەو بڕوایە دان کە زوو باڵق بوون بە قازانجی کوڕ تەواو دەبێت و لەناو برادەرەکانیا شانازی پێوە دەکات، بەڵام زوو باڵق بوون لە بەرژەوەندی کچ نییە و دوور نییە تووشی ترس و دڵە ڕاوکێ و خەم و خەفەتی بکات و ببێتە مایەی شەرم بۆی لەناو دەستە خوشك و کەسانی چواردەوری .

# هەڵس و کەوت و جووڵەی هەرزەکار

هەرزەکار لە سەرەتای قۆناغی هەرزەکاری تووشی جۆرە تەمبەڵی و خاوو خلیچکیەك دەبێت، ئەوەش بە پلەی یەکەم بۆ گەشەکردنی خێرای جەستەو لەش و لاری هەرزەکار دەگەڕێتەوە، چونکە لەناکاوو خێرا دەست و قاچەکانی درێژ دەبێت و ناتوانێت بە ئاسانی کۆنترۆڵیان بکات، لە لایەکی تریشەوە هاوسەنگی و پێکەوە کارکردن لە نێوان کۆئەندامی جووڵە (الجهاز الحركي) و کۆئەندامی دەمار (الجهاز العصبـــي) دا دروست نەبووە، لەبەرئەوەی جەستەو پێگەیشتنی ئەندامەکانی جووڵە پێش گەشەکردنی کۆئەندامی دەمارەکان دەکەوێت، کە ئەمەش دەبێتە هۆی ئەوەی کە هەرزەکار تووشی جۆرە سستی و تەمبەڵیەك ببێت بەڵام دوای ماوەیەك کۆئەندامی دەماریش گەشەدەکات و هاوسەنگیەك لەنێوان کۆئەندامی جووڵەو کۆئەندامی دەماری هەرزەکاردا دروست دەبێت و ئیتر دەتوانێت بە تەواوی کۆنترۆڵی ئەندامەکانی لەشی بکات و لە سستی و تەمبەڵی رزگاری ببێت هەروەها چالاکی و جووڵەکانی هەرزەکار بە مەبەست و ئاکامدارە، بە پێچەوانەی منداڵ کە زۆربەی هەڵس و کەوت و جووڵەکانی بێ ئامانج و لابەلاییە.

لە راستیدا لە سەرەتای هەرزەکاری، لە ئاکامی ئەو گەشەکردنە خێرایە و نەبوونی هاوسەنگی پێویست لەنێوان هەردوو کۆئەندامی جووڵەو کۆئەندامی دەماری، هەرزەکار تووشی شڵەژان و تێك چوونی جووڵەیی دەبێت و لەکاتی شت هەڵگرتن و رۆیشتن دەست و قاچەکانی تەتەڵە دەکات و شتی لە دەست دەکەوێتە خوارەوەو قاچی بەرشت دەکەوێ و لەوانەیە بکەوێ. کەواتە پێویستە دایك و باوك و مامۆستا رەچاوی ئەو گۆرانکاریانە بکەن و رێنمایی پێویستی هەرزەکار بکەن بۆئەوەی بە ئاسانی بەسەر ئەو کۆسپ و کەم و کورتیانەدا زاڵ ببێت، بەڵام کەم کردنەوە لە نرخی هەرزەکارو گاڵتەو سووکایەتی پێکردنی، دەبێتە هۆی ئاڵۆزبوونی باری دەروونی هەرزەکارو زیاد بوونی هەڵچوونەکانی و دروست بوونی کێشەو بگرەو بەردە لەنێوان هەرزەکارو کەسانی چواردەوری.

## تەندروستی هەرزەکار

هەندێك لە هەرزەکاران لەسەرەتای قۆناغی هەرزەکاری تووشی هەندێك نەخۆشی دەبن، بەڵام زۆربەی ئەو نەخۆشیانە لە دروست کردنی خەوو خەیاڵی خۆیەتی و مەبەستی ڕاکێشانی سەرنجی کەسانی ترە یان بۆ خۆ ڕزگارکردنە لە داواکاری و ئەرکەکانی خێزان و قوتابخانە، بە تایبەتیش ئەم دەردو حاڵەتە تووشی ئەو هەرزەکارانە دەبێت کە لە سۆزو خۆشەویستی و چاودێری دایك و باوك و مامۆستاو کەسانی نزیکیان بێ بەش بوون، لەبەرئەوە خۆیان نەخۆش دەخەن و وا دەردەخەن کە نەخۆشن، بۆ ئەوەی لە میانەیەوە سۆزو گرنگی و خۆشەویستی کەسانی چواردەوریان دەست بکەوێت، یان لە ئەرك و کارەکانی خێزان و قوتابخانە ڕزگاریان ببێت. ئینجا بۆئەوەی هەرزەکار پەنا بۆ ئەو چەکە دەروونیە نەبات، پێویستە ڕێزی بگیرێ و هەست بکات کە کەسێکی خۆشەویستە و پلەوپایەی تایبەتی خۆی لەناو خێزان و قوتابخانە و کۆمەڵ هەیە.

هەرزەکاران تووشی چەند نەخۆشییەکی سایکۆسۆماتی (جەستە دەروونی) دەبن، ئەمانەش ئەو نەخۆشیانەن کە هۆکارەکانی تووشی بوونیان دەروونیەو دەرئەنجام و ئاکامەکانیشیان جەستەییە، لەوانە نەخۆشییەکانی (سور هەڵگەڕان و سووتانەوەی دوانزە گرێ و گەدەو، ڕەبوو تەنگە نەفەسی و هەناسە سواری و ئازاری پشت و ماسوولکەکان و ... تاد) ئەوەش بە پلەی سەرەکی بۆ ئەو هەموو گیروگرفت و خەم و خەفەت و توڕەبوونانە دەگەڕێتەوە کە بەردەوام ڕووبەڕووی ژمارەیەك لە هەرزەکاران دەبێتەوە، بە تایبەتیش ئەو هەرزەکارانەی کە خەم و خەفەت و دڵەڕاوکێکان لەناوەوەی خۆیان کۆدەکەنەوەو گوزارشتی لێناکەن و لە ڕێگەی چەند چالاکیەکەوە ڕزگاریان نابێت لێیان.

هەروەها هەندێك جار باری دەروونی هەرزەکار لە ئەنجامی خۆشەویستی و دڵداری و بیرکردنەوەی ڕۆمانسیانەوە ئاڵۆز دەبێت و لە ئاکامیشدا ڕووبەڕووی زۆر گرفتی تەندروستی و جەستەیی و دەروونی و کۆمەڵایەتی دەبێتەوە، لەبەرئەوە زۆر پێویستە بەردەوام ڕێنمایی پێویستی هەرزەکار لەو بارەیەوە بکرێت.

لەسەرەتای هەرزەكاریش هەندێك جار هەرزەكار تووشی ئازاری گەدەو دڵ و كەم خوێنی و كەم بوونەوەی ئارەزووی نان خواردن و ماندووبوون دەبێت، كە ئەمەش كاردەكاتە سەر چالاكی و باری دەروونی.

## هەرزەكاری و جۆرەكانی

وشەو زاراوەی هەرزەكاری (Adolescence) لە كرداری (Adolescere)ی لاتینییەوە وەرگیراوە كە مانای گەشەكردنی پلە پلەیی و هەنگاو بە هەنگاوی جەستەیی و سێكسی و ژیری و هەڵچوونی و كۆمەڵایەتی دەگەیەنێت (زیدان، ١٩٩٤، ص١٥٦-١٥٧) (هرمز و ابراهیم، ١٩٨٨، ص٥٦٥).

هەندێك لە زاناكان هەرزەكاری بەسەر چەند جۆرێكدا دابەش دەكەن، یەكێك لە دابەشكردنەكان ئەمانەی لای خوارەوەن:-

(١) هەرزەكاری خۆگونجاو (المراهقة المتكيفة):

. مەبەست لەم جۆرە هەرزەكارییە ئەوەیە، كە هەرزەكار تا رادەیەك خۆی لەگەڵ ژینگەو دەوروبەرەكەیدا گونجاندووە هیچ گیروگرفت و ئەندێشەیەكی ئەوتۆی لەگەڵ كۆمەڵەكەیدا نییە، واتە هەرزەكار هەست بە بوون و ناسنامەی خۆی دەكات و كۆمەڵگا رێزی دەگرێت و پلەو پایەی گونجاوی خۆی داوەتێ، كە ئەمەش دەبێتە هۆی ئەوەی كە هەرزەكار لە خۆیی و كۆمەڵەكەی رازی بێت و دووركەوێتەوە لە زیندە خەونی زۆر و (أحلام اليقظة) و خەوو خەیاڵ و بۆچوونی خراپ.

(٢) هەرزەكاری گۆشەگیرو دوورە پەرێز (المراهقة الإنسحابية المنطوية):-

ئەم جۆرە هەرزەكارە تووشی گۆشەگیری و دوورە پەرێزی و تەنیایی دەبێت و زۆر حەز بە ناو كۆمەڵ و دام و دەزگاكانی ناكات، بەڵكو هەست بە خەمۆكیٔ و بێزاری و كەمی و شەرم

دەکات و لە پەیوەندییە کۆمەڵایەتییەکانیدا سەرکەوتوو نیە، لە جیاتی ئەوە جیهانێکی خەیاڵاوی و نموونەیی بۆ خۆی دروست دەکات و گرنگی بەلایەنی ئایینی و ئاکاری و ئەخلاقی دەدات و هەندێک جاریش نقومی جیهانی خەوو خەیاڵ و زیندە خەون دەبێت، کە لەوانەیە لە جیهانی واقیعی دوور بخاتەوەو تووشی زۆر گیروگرفتی دەروونی و کۆمەڵایەتی بکات.

(٣) هەرزەکاری سەرەڕۆو شەڕخواز (المراهقة العدوانیة المتمردة):-

ئەم جۆرە هەرزەکارانە ڕێگای سەرەڕۆیی و شەڕخوازی دەگرنە بەرو دەست درێژی دەکەنە سەر دایك و باوك و مامۆستاو کەسانی چواردەوری، بەزۆر شێواز گوزارشت لەو یاخی بوون و سەرەڕۆییانەیان دەکەن، لەوانە (لاسایی کردنەوەی گەورەکان لە ڕێگەی جگەرە کێشان و ڕیش هێشتنەوەو خواردنەوەو بەکارهێنانی داوودەرمانی هۆشبەر) هەروەها هەڵگرتنی چەقۆو چەك و کەرەستەی بریندارکردن، ئینجا هەندێک جار هەڵس و کەوتە شەڕخوازییەکەیان ڕاستەوخۆ دەبێت و ئازاری کەسانی چواردەوریان دەدەن، یان ناڕاستەوخۆ دەبێت و شێوازی (دزی کردن، درۆ، عینادی، فرت و فێڵ) دەگرێتە خۆ، هەندێک جاریش پەنا بۆ خەوو خەیاڵ و زیندە خەون دەبەن بەلام کەمتر لە هەرزەکارانی جۆری دووهەم.

(٤) هەرزەکاری لاسارو لادەر (المراهقة المنحرفة):-

ئەم جۆرە هەرزەکارانە بریتین لە سەرەڕۆو لاسارەکانی جۆری دووهەم و سێهەم (گۆشەگیرو شەڕخوازەکان) هەرچەندە هەرزەکارانی دووەپەڕێزو سەرەڕۆی (دووهەم و سێهەم) نا ئاساین و ناتوانن خۆیان لەگەڵ کۆمەڵەکەیان بسازێنن بەلام ناگەنە ئەو قۆناغەی کە بە تەواوی لە ڕێگەی ئاسایی و یاسایی دەربچن و مەترسیان لەسەر کۆمەڵ هەبێت، بەلام ئەم جۆرەیان مەترسیدار دەبێت و زیان بە کۆمەڵ و دام و دەزگاکانی دەگەیەنێت و شێوازی ترسناك دەگرێتەبەر، لەوانە (تاوانی کوشتن، بەد ڕەوشتی، پێشێل کردنی ئاشکرای یاساو داب و نەریتی کۆمەڵایەتی، تووش بوون بە نەخۆشی دەروونی و عەقلی ...... تاد) (زیدان، ١٩٩٤، ص١٦١-١٦٢).

## تیۆرییەکانی هەرزەکاری

### هەرزەکاری دیاردەیەکی بایۆلۆژییە

قۆناغی هەرزەکاری یەکێکە لەو قۆناغانەی کە سەرنجی زۆر لە توێژەرو زانایانی بۆ لای خۆی ڕاکێشاوە، بەڵام هەر کۆمەڵەیان بەجۆرێك لێکی دەداتەوە کە لە زۆر لایەنەوە جیاوازە لە کۆمەڵەکانی تر. یەکێك لە لێکدانەوەکان کە ( ستانلی هۆل )ی زانای ئەمریکی ڕابەرو دامەزرێنەریەتی، ئاماژە بۆ ئەوە دەکات کە هەرزەکاری دیاردەیەکی بایۆلۆژییە واتە سەرجەم گۆڕانکاری و گیروگرفتەکانی قۆناغی هەرزەکاری بۆ گۆڕانکارییە جەستەیی و فسیۆلۆژییەکان دەگەڕێتەوەو پەیوەندییەکی زۆر کەمی بە ژینگەی کۆمەڵایەتی و ئابووری و رۆشنبیری هەرزەکارەوە هەیە. وە قۆناغی هەرزەکاری بە لە دایك بوونێکی نوێ لە قەڵەم دەدات، لەبەرئەوەی کۆمەڵێك گۆڕانکاری جەستەیی و فسیۆلۆژی خێراو لەناکاو ڕوودەدات کە هەرزەکار تووشی ترس و گرژی و دڵە ڕاوکێ دەکات و لەوەوپێش خۆی ئامادە نەکردبوو بۆیان.

بە بڕوای ( هۆل ) ئەو گۆڕانکاریانە هەردەبێت ڕووبدەن و (حتمیة ) و لە توانای هیچ کەس و ژینگەیەکدا نیە کە نەهێڵێت ڕووبدەن، هەر ئەمەشە کە وا لە هەرزەکار دەکات تووشی کۆمەڵێك گرفتی دەروونی و کۆمەڵایەتی ببێت، ئیتر ئەو هەرزەکارە لە هەرچ کۆمەڵگایەك بژی ( پێش کەوتووبێت یان دواکەوتوو، سادە بێت یان ئاڵۆز ) دەبێت تووشی ئەو گرفت و ئەندێشەو یاخی بوون و سەرە ڕۆییانە ببێت. بە بڕوای لایەنگرانی ئەم لێك دانەوەیە، گۆڕانکارییە سێکسیە ناوەندیەکان وەك (دەنگ گڕبوون، موولێهاتن، گەورەبوونی سنگی کچە هەرزەکار، درێژبوونی دەست و قاچەکان و ...... تاد ) و گۆڕانکاریە سێکسیە سەرەکیەکانی وەك ( پێگەیشتنی ئەندامی زاوزێی کورو کچ و دەرکەوتن و جۆشدانی ڕەمەکی (غریزة) سێکسی و ڕوودانی دیاردەی بێ نوێژی لە لای کچ و شەیتانی بوون لە لای کوڕ) هۆکاری سەرەکی خولقاندنی ئەندێشەو گیروگرفتن بۆ هەرزەکار،

لەبەرئەوەی كوت و پڕو لە ناكاون و وەك قۆناغی منداڵی لەسەرخۆو پلە بە پلەو یەك لە دوای یەك نین.

هەروەها بۆچوونەكانی (فرۆید) و هاوەڵەكانی دەربارەی قۆناغی هەرزەكاری زۆر نزیكن لە بۆچوونەكانی (ستانلی هۆل)، لەبەرئەوەی فرۆیدو هاوەڵەكانیشی گیروگرفتی هەرزەكار بە ڕەمەكی سێكسی و حەزوو ئارەزووە سێكسیەكانەوە دەبەستنەوەو لەو باوەڕەدان كە لە ئەنجامی بوونی مل ملانێ لە نێوان حەزوو داواكاریەكانی (ئەو) ((ID)) و پێداویستی و داواكاریەكانی (من) (الأنا) و (منی باڵا) (الأنا العلیا) هەرزەكار تووشی گرفت و ئەندێشەی دەروونی و كۆمەڵایەتی دەبێت، بە تایبەتی لەو كاتانەی كە (من) لاواز دەبێت و ناتوانێت هاوسەنگیەك لەنێوان حەزوو ئارەزووە سێكسی و بایۆلۆژیەكان لە لایەك و داواكاری و داب و نەریتە كۆمەڵایەتیەكان لە لایەكی تر رابگرێت، چونكە فرۆید لەو بڕوایە دایە كە تاك وەك بووكە شووشەیەك، هێزە فسیۆلۆژی و ڕەمەكەكان یاری پێ دەكات و بەردەوام گیرۆدەی دەستیانە، هەرچەندە دەتوانێت لە ڕێگەی میكانیزمە دەروونیەكانەوە كەمێك لە فشاری هێزی ڕەمەكەكان كەم بكاتەوە.

لە ڕاستیدا ئەم لێكدانەوەی (هۆل) و (فرۆید) و هاوەڵەكانیان ڕەخنەو پلاری زۆری تێگیراوە، لەبەرئەوەی لە زۆر كۆمەڵگا هەرزەكار ڕووبەڕووی ئەو هەموو گیروگرفت و سەرەڕۆیی و یاخی بوونانەی كە ئەوان باسی دەكەن نابێتەوە، چونكە زۆربەی گیروگرفتەكانی هەرزەكار بۆ ژینگەی كۆمەڵایەتی و ئابووری و ڕۆشنبیری ئەو كۆمەڵگایە دەگەڕێتەوە كە هەرزەكاری تێدا دەژی نەك بۆ گۆڕانكاریە جەستەیی و فسیۆلۆژیەكان واتە ئەگەر ژینگەی دەرەوەی هەرزەكار لەبارو گونجاو بێت بۆ گەشەكردنی ئاسایی هەرزەكار و كەسانی چواردەور لە ئەرخی كەم نەكەنەوەو بەربەست و ڕێگری بۆ دروست نەكەن و ڕێنمایی پێویستی بكەن، ئەوا زۆر زەحمەت و دەگمەنە لایەنی جەستەیی ئەو هەموو گرفتانە بۆ هەرزەكار دروست بكات و بە پێچەوانەوە بە ئاسانی دوور لە گرفت و یاخی بوون بە قۆناغی

هەرزەكاریدا تێدەپەڕێت. واتە لایەنی جەستەیی گرنگی خۆی هەیە بەلام بەو شێوەیە نیە كە ( هۆل ) و ( فرۆید ) و هاوەڵەكانیان باسی دەكەن.

## هەرزەكاری دیاردەیەكی كۆمەڵایەتییە

هەندێك لە زانایان لەو بڕوایەدان كە هەرزەكاری دیاردەیەكی كۆمەڵایەتییە نەك بایۆلۆژی، واتە گیروگرفت و جۆری كەسایەتی هەرزەكار لە كۆمەڵگایەكەوە بۆ كۆمەڵگایەكی تر و لە كاتێكەوە بۆ كاتێكی تر دەگۆڕێ و هەموو هەرزەكارانی جیهان یەك جۆر گیروگرفت و ئەرك و پێداویستیان نیە، بەڵكو بەپێی داب و نەریت و شارستانی و ئاستی رۆشنبیری ئەو كۆمەڵگایەی كە تیایدا دەژی دەگۆڕێ. بەپێی بۆچوونی ئەو زانایانە كۆمەڵگایەك كە پڕ بێت لە بەرگرو و بەربەست و ململانێ و كێ بڕكێ و چەوساندنەوەو جۆرەها بەهاو ئاكارو فەلسەفەو ئایدیۆلۆژیای جیاجیا، ئەوا هەرزەكاری ئەو جۆرە كۆمەڵگایانە بە زۆری تووشی ململانێی دەروونی و گیروگرفت و نەخۆشی دەروونی و كۆمەڵایەتی دەبن ئەگەر بەراورد بكرێت بە ئەو هەرزەكارانەی كە لە كۆمەڵگایەكی سادەو ساكارو دوور لە بەربەست و رێگردا دەژین و یەك جۆر فەلسەفە و ئایدیۆلۆژیاو ئاین و بەهاو ئاكاری كۆمەڵایەتیان هەیە.

لەبەرئەوەی هەرزەكار لە كۆمەڵگای ئاڵۆزو پڕ لە گیرو گرفتدا بەردەوام رووبەرووی ناخۆشی و ململانێ دەبێتەوەو نازانێ لەو هەموو ئاین و فەلسەفەو داب و نەریتە كۆمەڵایەتیە جیاجیایانەی كۆمەڵگاكەی كامیان هەڵبژێرێ و كامیان واز لێبهێنێ بەلام لە كۆمەڵگای سادەو ساكار هەرزەكار تووشی ئەو بارە دەروونییەی پێشوو نابێت، لەبەرئەوەی یەك جۆر ئاین و فەلسەفە و داب و نەریتی گشتی هەیە و پەیڕەوی دەكات و تووشی ململانێی هەڵبژاردن و كێ بڕكێ نابێت.

لە لایەکی ترەوە زانایانی ئەم ڕێبازە لەو بڕوایەدان کە هەڵس و کەوتی شەڕخوازانەی هەندێک لە هەرزەکاران بەهۆی گۆڕانکاری جەستەیی و هۆرمۆنات و بۆماوەوە نیە بەڵکو لە ئەنجامی لاسایی کردنەوەی هەڵس و کەوتی شەڕخوازانەی کەسانی چواردەوری و پەروەردەی هەڵەی ناو خێزان و کۆمەڵەوەیە، بەڵام لە هەندێک کۆمەڵگا هەرزەکار تووشی ئەو شەڕخوازی و سەرەڕۆییە نابێت لەبەرئەوەی جۆری پەروەردەکەیان دوورە لە توندوتیژی و کۆمەڵگاکەیان پڕە لە لێبوردن و بەزەیی و خۆشەویستی. ئەوەی زیاتر گرنگی ڕۆشنبیری و کەلتورو شارستانیەتی کۆمەڵگاکانی لەسەر جۆری کەسایەتی و ڕەوشت و باری دەروونی هەرزەکاران دەرخست، زانایانی بواری ئەنپروبۆلۆژیا بوو کە خەریکی توێژینەوەن لەسەر ڕۆڵی ڕۆشنبیری و کەلتوری کۆمەڵگاکان لەسەر کەسایەتی تاکەکانیان و بەراورد کردنی جۆری پەروەردەو ژیانی کۆمەڵگا سەرەتاییەکان بە کۆمەڵگا ئاڵۆزو پێشکەوتووەکان لەوانە زانایان ( مالینوفسکی / بندکت / مارگریت مید ... تاد ).

مارگریت مید یەکێکە لەو زانایانەی کە توێژینەوەی لەسەر دانیشتوانی نیمچە دوورگەی سامۆ ( غینیای تازە ) کردو ماوەیەکی زۆر لەناویاندا ژیاو زانیاری تەواوی دەربارەی ژیان و گوزەران و چۆنیەتی پەروەردەکردنی منداڵ و چوونە ناو قۆناغی هەرزەکاری و پەیوەندی نێوان تاکەکانی کۆکردەوە، دوایی بە کۆمەڵگای ئەمەریکی بەراورد کرد و گەیشتە ئەم ڕاستیانەی لای خوارەوە:-

١- هەرزەکار لە کۆمەڵگای ( سامۆا ) زۆر بە کەمی تووشی نەخۆشی دەروونی و ململانێ و کێشمەکێشی کۆمەڵایەتی دەبێت و گیانی شەڕخوازی و یاخی بوون و گۆشەگیری زۆر کەمترە ئەگەر بەراورد بکرێت بە هەرزەکاری ئەمەریکی.

٢- هۆی سەرەکی ئەو جیاوازیەی نێوان هەرزەکاری سامۆای و ئەمەریکی بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە کە ژیان لە کۆمەڵگای ( سامۆا ) سادەو ساکارە و ململانێ لە نێوان دایک و باوک و منداڵەکانیان زۆر کەمە و ئەگەر هەشبێت زۆر بە ئاسانی چارەسەر دەکرێت و تووشی

ململانێی بیروباوەڕی جیاجیا نابێت و لە پێناوی بەرژەوەندی تایبەتی خۆیدا ناچەنگێ و گرفتی هەڵبژاردنی کام بیروباوەڕ و ئایین و پیشەو کاری نیە و زۆر بە کەمی تووشی ترس و دڵەراوکێ و چەوساندنەوەو سووکایەتی پێ کردن دەبێت.

بە پێچەوانەی هەرزەکاریکی ئەمەریکی کە بەردەوام لە ململانێ و بگرەو بەردەدا دەژی و نازانێ بڕوا بەچی بهێنێ و چۆن چارەسەری ئەو هەموو گرفت و پێداویستیە جیاجیاو دژ بەیەکانە بکات، لەبەرئەوە لە قۆناغی هەرزەکاریدا تووشی زۆر گیروگرفت و سەرەڕۆیی دەبێت وەك (هۆل) باسی دەکات. کەواتە بە بڕوای مارگریت مید و هاوەڵەکانی هۆی گیروگرفت و ناخۆشیەکان کۆمەڵە نەك جەستەو گۆڕانکاریەکانی.

## هەرزەکاری دیاردەیەکی دەروونییە

(لیڤن) یەکێکە لە زانایانی ڕێبازی بوار (مجال) و سەربە قوتابخانەی (جەشتالتە) و لەو بڕوایەدایە کە هەرزەکاری دیاردەیەکی دەروونیەو دوو خاسیەتی سەرەکی لە قۆناغەکانی تری جیا دەکاتەوە، کە ئەوانیش بریتین لە :-

١- بەرفراوان بوونی بواری (کۆمەڵایەتی، کاتی، شوێنی، جەستەیی) هەرزەکار، واتە هەرزەکار زیاتر لە منداڵ تێکەڵاوی کۆمەڵ و دام و دەزگاکانی دەبێت و ڕووبەڕووی کێشەو دیاردەی کۆمەڵایەتی زیاتر دەبێتەوە، هەروەها ئەگەر لە قۆناغی منداڵیدا بە دووری ڕۆژو هەفتەو مانگ بیری کردبێتەوە، ئەوا لە قۆناغی هەرزەکاریدا بیر لە چەند ساڵی ترو پاشەڕۆژو داهاتووی دەکاتەوە، واتە بواری کاتی و بیرکردنەوەی بەرفراوانترو زیاتر دەبێت لە لایەکی تریشەوە ئەو ڕووبەرو ناوچەو شوێنانەی کە هەرزەکار مامەڵەیان لەناودا دەکات زۆر بەرفراوانترو زیاترە لەو بوارو شوێنانەی کە منداڵ تیادا دێت و دەچێت، هەروەها لە لایەنی جەستەیی و فسیولۆژیشەوە هەرزەکار زیاتر گەشە دەکات و قاچ و

دەست و ئەندامەکانی تری لەشی درێژترو گەورەترو ئالۆزتر دەبن ئەگەر بەراورد بکرێن بە قۆناغی منداڵی.

٢- تەم و مژاوی و تاریکی ئەو گۆڕانکاریانەی سەرەوە. واتە کاتێک هەرزەکار لە لایەنی جەستەییەوە دەگۆڕێ، گۆڕانکاریەکان زۆر بە خێراو، کوت و پڕن و هەرزەکار لە سەرەتادا ناتوانێت بە ئاسانی خۆی لە تەکیاندا بسازێنێ و شارەزایی و زانیاری تەواوی لە بارەیانەوە نیە کە ئەمەش تووشی ڕاڕایی و گومان و دڵە ڕاوکێ و ترس و بیریکی دەروونی ئالۆزی دەکات.

هەروەها لە لایەنی کۆمەڵایەتیشەوە تووشی زۆر گیروگرفت و ململانێی دەروونی و کۆمەڵایەتی دەبێت، لەبەرئەوەی ئەمنداڵەکەی جارانەو نەبووە بە کەسێکی گەورە. واتە نە منداڵان بە منداڵی دا دەنێن و نەگەورەکانیش پێشوازی لێدەکەن و بە گەورەی دادەنێن، کەواتە هەرزەکار ناسنامەی تایبەتی خۆی نیەو لە ئاسمانی خەوو خەیاڵدا پەلەقاژێیەتی و نازانێت سەر بە چ گروپ و قۆناغێکە، کە ئەمەش تووشی خەم و خەفەتی دەکات. لە لایەنی کات و بیرکردنەوەی پاشەڕۆژەوە، زۆر لە دیاردەو پێش بینیەکان ڕوون و ئاشکرانین لە لای هەرزەکار، بەڵکو وەك ئەو شارە تازەو نامۆیە وایە کە کەسێکی نەشارەزا بۆ یەکەم جار سەردانی دەکات و هیچ شوێنێك نازانێت و کەس ناناسێت و نازانێت بەرەو کوێ بڕوات، باری دەروونی هەرزەکاریش وەك باری دەروونی ئەو کابرا نە شارەزایەیە، چونکە جەستەو بواری کۆمەڵایەتی و دەروونی وەك ئەو شارە شاراوەو نادیارە وایە.

سەرەڕای ئەو گۆڕانکاریانەی سەرەوە جیاوازییەکی زۆر لە نێوان جیهان و ڕاوبۆچوونی هەرزەکارو ڕاوبۆچوونی گەورەکانی هەیە و ئەمەش لە قۆناغی هەرزەکاریدا تووشی ململانێی کۆمەڵایەتی و بگرەو بەردەی دەکات. بە پێی لێکدانەوەی ئەم تیۆرەی (لیڤین) هەرزەکار بوونەوەرێکی بایۆلۆژی و کۆمەڵایەتیشە، لەهەمان کاتدا لایەنی جەستەیی و گۆڕانکارییە کۆمەڵایەتیەکانی جیهانی دەرەوە کاریگەریان لەسەر باری دەروونی هەرزەکار

هەیە. هەروەها لیڤین لەو بڕوایە دایە كە گیروگرفتی هەرزەكار لە كۆمەڵگایەكەوە بۆ كۆمەڵگایەكی تر دەگۆڕێ و هەندێك كۆمەڵگا گیروگرفت بۆ هەرزەكار دروست دەكەن بەڵام هەندێكی تر دروستی ناكەن.

كەواتە تیۆری لیڤین گیروگرفتەكانی قۆناغی هەرزەكاری بۆ گۆڕانكاری ( جەستەیی، كۆمەڵایەتی، كاتی و شوێنی ) دەگەڕێنێتەوە. ئەویش لەبەرئەوەیە كە هەرزەكار بە ئاسانی لەگەڵیاندا ڕانایەت و كاتێكی دەوێ تاوەكو شارەزای جەستەی تازەی و سەرجەم گۆڕانكاریەكانی لەشی دەبێت و دەتوانێت كۆنترۆڵی ئەندامەكانی لەشی بكات، بەڵام لەسەردەمی منداڵی ئەو گیروگرفتانەی نەبووە لەبەرئەوەی ژینگەی كۆمەڵایەتی و ئەندامەكانی لەشی و جۆری بیركردنەوەكانی روون و ئاشكرابوون و منداڵ پێیان ئاشنایە بە پێچەوانەی هەرزەكار كە هەموویان نامۆو كوت و پڕو لەناكاون.

# هەرزەكارو گۆڕانكارییە جەستەییەكان
# گۆڕانكارییە هەڵچوو نیەكانی قۆناغی هەرزەكاری
# هەرزەكارو گەشەكردنی كۆمەڵایەتی

## هەرزەكارو گۆڕانكاری جەستەیی

هەرزەكار بەو كەسە دەوترێت كە ماڵئاوایی لە قۆناغی منداڵی دەكات و دەچێتە قۆناغێكی تازەوە كە جیاوازە لە قۆناغی منداڵی و كۆمەڵێك گۆڕانكاری لە گشت لایەنەكانی جەستەیی و كۆمەڵایەتی و ژیری و هەڵچوونیەوە تیایدا روو دەدات ئەوەی شایەنی ئاماژە بۆ كردن بێت ئەوەیە كە ئەم قۆناغە واتە قۆناغی هەرزەكاری لە شوێنێكەوە بۆ شوێنێكی تر كەمێك جیاوازە، منداڵانی ناوچە گەرمەكان پێش منداڵانی ناوچە ساردەكان دەچنە قۆناغی هەرزەكارییەوە منداڵانی لادێ پێش هاوەڵەكانیان كە لە شار دەژین و، كچان پێش كوڕان دەچنە قۆناغی هەرزەكارییەوە، ئەو كەسەی بچێتە قۆناغی هەرزەكارییەوە كۆمەڵێك گۆڕانكاری لە جەستەو سەرو سیمایدا روو دەدات لەوانە (درێژبوونی هەردوو قاچ و دەستەكانی، زیاد بوونی كێشی، گەورە بوونی بارستایی، گڕبوونی دەنگی، دەرچوونی موو لە هەندێك شوێن وەك سمێڵ، ڕیش، بن باڵا و چواردەوری ئەندامی زاوزێ) هەروەها چەند گۆڕانكارییەكی فسیۆلۆژیش هاوشان لە تەك گۆڕانكارییە جەستەییەكاندا روودەدات لە هەموویان گرنگتر بینوێژی (سووڕی مانگانە) لای كچ و شەیتانی بوون لای كوڕە.

ئەم گۆڕانكارییانەی سەرەوە لای هەموو هەرزەكارێك روودەدات، بەڵام شوێنەوارە دەروونیەكەی دەگۆڕێت و جیاواز دەبێت لە هەرزەكارێكەوە بۆ هەرزەكارێكی تر، زۆر جار لە ئەنجامی نەزانی و كەمتەرخەمی دایك و باوك یان مامۆستاو كەسانی تری چواردەوری هەرزەكار لەگەڵ ئەم گۆڕانكارییە جەستەییانەی لای خوارەوە، كۆمەڵێك خەم و خەفەت و ترس و دڵەراوكێ و گرژی سەرو دڵی هەرزەكار دەگرێت :-

### ١- درێژبوونی هەردوو دەست و قاچ :-

هەرزەكار هەردوو دەست و قاچی درێژ دەبێت و لە ناكاوی و خێرایی و كوت و پڕییەكەی ترس و دڵەراوكێ لە دڵ و دەروونی هەرزەكاردا دەچێنێ، چونكە هەرزەكار

بەئاسانی لەسەرەتای هەرزەکاریدا ناتوانێت خۆی لەتەك ئەو گۆڕانکارییە کوت و پڕییەدا بسازێنێ و دەبینێت پانتۆڵ و کراس و چاکەتەکانی پێش ماوەیەکی کورتی قۆناغی هەرزەکاری بەکەڵکی نایەت و پێڵاوەکانی تەسك بۆتەوەو ئازاری پێیەکانی دەدات، جووڵەی وەك جاران رێك و پێك نیەو ناتوانێت زۆر کارو فەرمانی وردەکاری وەك سینی هەڵگرتن و پیاڵەگرتن و سەرکەوتن بەسەر قادرمەو بەربەستەکاندا وەك منداڵی بە ئاکام بگەیەنێت، چونکە گۆڕانکارییە جەستەییەکەی قۆناغی هەرزەکاری زۆر خێرایە و بە ئاسانی هەرزەکار ناتوانێت خۆی لەتەکیدا بسازێنێ لەلایەك و گەشەکردنی لایەنی ژیری و خەملاندن و جووڵە دەمارەکان لە لایەکی ترەوە کەمێك دوادەکەوێت و لە ئەنجامدا هەرزەکار تووشی بارێکی دەروونی ئاڵۆز دەبێت.

**٢- لووت:-**

کەپووی هەرزەکار پێش بەشەکانی تری دەم و چاوی گەشەدەکات و نزیك دەبێتەوە لە شێوەی لووتی گەورە، بەڵام بەشەکانی تری دەم و چاوی درەنگتر شێوەیان دەگۆڕدرێت، ئیتر تا ئەو کاتەی هەموو بەشەکانی تری دەم و چاوی گەشە دەکات، هەرزەکار بەردەوام خەریکی دەم و چاویەتی و بیر لە لووت و ناڕێکی دەم و چاوی دەکاتەوەو ترس و دڵە ڕاوکێ و خەفەت لە ئەنجامی ئەزانیەوە دایدەگرێت، بەڵام ئەگەر کەسانی چواردەوری بۆیان روون کردەوە کە لووت یەکەم جار گەورە دەبێت و دوای ئەوەش بەشەکانی تری دەم و چاو، ئەوا ئەو کاتە هەرزەکار تووشی ترس و خەم و خەفەت و ئازار نابێت.

**٣- زیپکە:-**

لە ئەنجامی کۆبوونەوەی پیسی و پیشەڕۆ لە ژێر پێستی هەرزەکار زیپکەو عازەبانە دەم و چاوی هەندێك لە هەرزەکارەکان دەگرێتەوەو دەبێتە مایەی دڵەڕاوکێ و گرژی و خەم و خەفەتی هەرزەکار، چونکە لە قۆناغی هەرزەکاری چالاکی و جووڵەو فەرمانەکانی

هەرزەکار زیاد دەبێت و چەوری و عارەق و پاشەڕۆ زیاد دەکات بەڵام لە سەرەتای هەرزەکاری ئەو جۆگەلەو ڕێچکانەی ژێر پێست کە لەش ڕزگار دەکات لە پاشەڕۆ، فراوان و گەورە نابێت و دەبێتە هۆی خڕبوونەوەو تۆپەڵ بوونی ئەو پیسی و پاشەڕۆیانە لە ژێر پێست و دروست بوونی زیپکە و عازەبانە، ئیتر ئەم دیاردەیە دەبێتە مایەی ترس و خەم و خەفەت و دڵە ڕاوکێ ی هەرزەکارو بیرکردنەوەو خۆخەریك کردن پێیەوەو خوراندن و بریندارکردنی و بیرکردنەوە لەبەکارهێنانی داوو دەرمان و شێوەکانی خۆ جوان کردن.

زۆر جاریش مامەڵەی هەڵەی کەسانی چوار دەوری هەرزەکار قووڕەکە زیاتر خەست دەکەنەوە، ئەویش لە ڕێگەی تیروتوانج تێ گرتن و گاڵتە پێکردنی هەرزەکار، هەروەها قۆناغی هەرزەکاری قۆناغی ناسنامەو خۆناسین و هەڵبژاردنی هاوسەری ژیانە، لەبەرئەوە لایەنی جەستەیی و جوانی و ڕێك و پێکی لەش و لارو ساف و لووسی دەم و چاو گرنگیەکی زۆری هەیە لەبواری دەروونی هەرزەکاردا، لەبەرئەوە زۆر پێویستە ڕێنمایی و ئامۆژگاری هەرزەکار بکرێت بۆ زوو زوو شتنی دەم و چاو بە ئاوی شلەتێن و دەم و چاو دانە بەردەم تیشکی ڕۆژ و کەم کردنەوەی خواردنی چەوری و شیرنەمەنی و یاری نەکردن و نەخوراندن و بریندارنەکردنی دەم و چاوو خۆ خەریك نەکردن پێیەوە.

## ٤- زیاد بوونی فەرمانەکانی دڵ:-

لە ئەنجامی زیاد بوونی چالاکی و کارو فەرمانەکانی هەرزەکارو ئەو گۆڕانکارییە جەستەییانە ئەوا ئەرك و فەرمانەکانی دڵیش زیاد دەکات، بەڵام کێش و توانای بارستایی دڵ لەسەرەتای هەرزەکاری هەروەك سەردەمی منداڵیەو وورده وورده دەگۆڕێت، بەڵام تا ئەو کاتەی گەورە دەبێت و دەتوانێت کارو فەرمانەکانی قۆناغی هەرزەکاری بە ئەنجام بگەیەنێت کەمێك ماندوو دەبێت و هەرزەکار هەست بە کەمێك ئازاری دڵ دەکات و هەندێك جار لە دەروونی خۆیدا گەورەی دەکات و وا دەزانێت تووشی نەخۆشی دڵ بووە، دوورنیە هەندێك جار سەردانی پزیشکیش بکات (الالوسی، ۱۹۸۳، ص۲٤۸).

**٥- گۆڕانكاری فسیۆلۆژی:-**

چەند گۆڕانكاریەكی فسیۆلۆژی لە قۆناغی هەرزەكاریدا روودەدات كە شوێنەواری دەروونی لەلای هەرزەكار بەجێ دەهێڵێت، لەوانە دیاردەی بێ نوێژی بوونی كچ و شەیتانی بوونی كوڕە. ئەمانە دوو دیاردەی فسیۆلۆژی ئاسایین و لەلای هەموو هەرزەكارێك روو دەدات و بەڵگەو هێمایە بۆ قۆناغی هەرزەكاری و كامڵی و ماڵئاوایی كردن لە قۆناغی منداڵی و پێویستە هەرزەكار شانازی پێوە بكات و شاگەشكەو شادو كامەران بێت، بەڵام بەداخەوە زۆر جار لە ئەنجامی نەزانی و كەمی شارەزایی دەربارەی ئەو دیاردانە هەرزەكار تووشی ترس و دڵە راوكێ و خەم و خەفەت و ئازار دەبێت.

كچ وا هەست دەكات تووشی نەخۆشی بووەو نازانێت ئەو دیاردەیە هەتاوەكوو كەی بەردەوام دەبێت و دەیەها پرسیاری بێ وەڵام لە مێشكیدا دێت و دەچێت نە دایك وەڵامی زۆر پرسیاری دەداتەوەو نە مامۆستاش، (ئیتر لە ئەنجامی نەشارەزاییانەوە بێت یان لە ئەنجامی شەرم و عەیبەوە). ئیتر ئەم كچە هەرزەكارە لەبیریكی دەروونی ئاڵۆزدا دەژی و لەسەرەتای هەرزەكاریدا دوور نیە هەوڵ بدات لە هەندێك سەرچاوەی تری وەك دەستە خوشكەكانی یان گۆڤارو فیلم و رۆژنامەكانەوە وەڵامەكانی دەست بكەوێت، بەڵام كێ دەڵێت ئەو سەرچاوانە بەراستی و بە ئەمەناتەوە زانیاری دەدەن بەو كیژۆڵەو وەڵامی پرسیارەكانی دەست دەكەوێت؟ دوورنیە بە هەڵە لەو دیاردەیە بگات و تووشی لادان و كۆمەڵێك گرفتی دەروونی ببێت، لەبەرئەوە زۆر پێویستە دایك و خووشكی گەورەو مامۆستای ئافرەت لە قۆناغی هەرزەكاری زانیاری و شارەزایی خۆیان بدەن بە كچە هەرزەكارەكان و بۆیان روون بكەنەوە كە ئەو دیاردەیە دیاردەیەكی فسیۆلۆژی ئاساییەو هیچ نەخۆشیەك نیەو پێویست بە ترس و دڵە راوكێ ناكات و لەلای هەموو كچێكیش هەیە، هەروەها كوڕیش لە ئەنجامی دیاردەی شەیتانی بوون و رووودانی بۆ یەكەم جار تووشی ترس و خەم و خەفەت و دڵە راوكێ دەبێت (مسن، ١٩٨٦، ص٤٥٢) زۆرجاریش هەست بەگوناهو تاوان دەكات و ویژدانی ئازاری دەدات، بەڵام ئەگەر روون كرایەوە كە ئەم

دیاردەیە ئاساییەو هیچ پێویستی بە ترس و گوناهو خەم و خەفەت نیەو بەڵگەیە بۆ قۆناغی هەرزەكاری، ئەوا ئەو كاتە ئازارو خەم و خەفەتەكێشی كەم دەبێتەوە.

## ٦- زیادبوونی چالاكی عەرەقە گلاند:-

لە قۆناغی هەرزەكاریدا عەرەقە گلاند چالاكی زیاد دەبێت و دەست و دەم و چاوی هەرزەكار زیاتر لە قۆناغی منداڵی عارەق دەكاتەوەو ئاو لە پێی دەستەكانی زوو زوو تەڕ دەبێت و دوور نیە تووشی خەم و خەفەتی بكات و هۆكارەكانی نەزانێت و دەفتەرو پەڕاوەكانی لەكاتی نووسیندا پیس بكات و ئینجا ئەگەر مامۆستاش گاڵتەی پێ كردو یان لەسەر پیس كردنی دەفتەرو پەڕاوەكانی سەرزەنشت و سزای دا ئەوا ئەو بارە هەڵچوونیەش ئەوەندەی تر عارەقەی زیاتر دەكات و ئینجا گەرماو وەرزی هاوینیش زیاتری دەكات، لەبەرئەوە پێویستە زانیاری لەو بارەیەوە بدرێت بە هەرزەكار و گاڵتەو سووكایەتی پێ نەكرێت و لەكاتی مامەڵەكردندا رەچاوی ئەو خاڵانە بكرێت، بۆ ئەوەی باری دەروونی هەرزەكار لەوە زیاتر ئاڵۆز نەكرێت و تووشی خەم و خەفەت و ئازار نەبێت.

## ٧- دواكەوتن یان پێش كەوتن لە چوونە ناو قۆناغی هەرزەكاری:-

لە ئەنجامی جیاوازی تاكایەتی و هەندێك هۆكاری دەرەكی تر، هەندێك هەرزەكار لەكاتی خۆیدا لەگەڵ هاوەڵەكانیان ناچنە ناو قۆناغی هەرزەكارییەوە ئیتر یان پێش هاوڕێكانیان دەكەون یان دوادەكەون، لە هەردوو باردا دوور نیە گرفت بۆ ئەو هەرزەكارانە دروست ببێت لەبەر ئەوەی كاتێك خۆیان بە هاوەڵەكانیان بەراورد دەكەن هەست بە كەمی دەكەن و جیاوازی هەیە لەنێوان ئەوان و برادەرەكانیان، بەڵام ئەگەر ئەوەیان بۆ روونكرایەوە كە هەندێك كەس درەنگتر یان زووتر لە كەسانی تر دەچنە ناو قۆناغی هەرزەكارییەوەو دیاردەیەكی ئاساییەو هیچ پێویست بە ترس و دڵە راوكێ و خەم خەفەت ناكات، ئەوا ئەوانیش ئازارەكانیان كەم دەبێتەوە.

**٨- دەنگ گڕبوون:-**

كاتێك منداڵ دەچێتە قۆناغی هەرزەكارییەوە، لە ئەنجامی درێژبوون و ئەستووربوونی دەنگە ژێكانیدا و زیادبوونی ( هۆرمۆنی ئەندرۆجین ) دەنگی گڕ دەبێت و وەك دەنگی گەورەی لێدێت، بەڵام ئەوەی شایەنی باسكردن بێت ئەوەیە كە دەنگ گڕبوونەكە بەشێوەیەكی كوت و پڕو شێوەیەكی ناخۆش و ئەشاز وەردەگرێت و هەندێك جار دوو دەنگی جیاواز بەیەك ( گڕو ناسك ) یان ( ناسك و گڕ ) بەدوای یەكدا دێن و هەرزەكار تووشی شەرم و خەم و خەفەت دەكات و زۆر جار وای لێدەكات شەرم بكات و قسە نەكات و بەشداری ناو كۆڕو كۆبوونەوە نەبێت و بەشداری گفت و گۆی ناو پۆل نەكات، ئیتر لەم كاتانەدا نابێت مامۆستا یان دایك و باوك زۆر لە هەرزەكارەكە بكات بۆ بەشدار بوون و قسەكردن، لەوانەیە سوودی نەبێت و گرفت بۆ هەردوو لایان دروست بكات، هەروەها نابێت سووكایەتی بە دەنگ و قسەكردنی بكرێت و دەبێت هان بدرێت و پشتگیری بكرێت و ئەو دیاردانەی سەرەوە لەبەرچاوی ئاسان بكرێت و زانیاری بدرێتێ و رێنمایی بكرێت و خەم و خەفەت و ئازارەكانی كەم بكرێتەوە بۆئەوەی قۆناغی هەرزەكاری بەسەلامەتی ببڕێت.

## گۆڕانكارییە هەڵچوونیەكانی قۆناغی هەرزەكاری

هەڵچوونەكانی هەرزەكار لە زۆر لایەنەوە جیاوازن لە هەڵچوونەكانی منداڵ و كەسانی كامڵ و پێگەیشتوو، لە گرنگترین خاسیەتەكانی هەڵچوونەكانی هەرزەكار و لایەنەكانی ئەمانەی لای خوارەوەن:-

١- هەڵچوونەكانی هەرزەكار لە سەرەتای قۆناغی هەرزەكارییدا زۆر خێراو توندوتیژو بێ سنوورن و هەرزەكار بە بچووكترین شت هەڵدەچێت و وەك فیشەكە شێتە بە ئاسماندا دەچێت، ئەمەش بە پلەی یەكەم بۆ گۆڕانكارییە جەستەییە خێراو كوت و پڕەكانی ئەم قۆناغە دەگەڕێتەوە، كە هەرزەكار ناتوانێت بە ئاسانی خۆی لە تەكیاندا بسازێنێ لە ئەنجامیشدا تووشی هەڵچوونەكانی (ترس، تووڕەبوون، شەرم، دڵە ڕاوكێ، خەم و خەفەت ...... تاد) دەبێت.

٢- كاتێك هەرزەكار تووڕە دەكرێت یان دەوروژێنرێت و تووشی حاڵەتی هەڵچوون دەكرێت ئەوە ناتوانێت كۆنترۆڵی دیوی دەرەوەی هەڵچوونەكانی بكات و بە زەقی لەسەرو سیماو دەم و چاوو دەست و قاچیدا ڕەنگ دەداتەوە، لەبەرئەوە دەبینین (هاواردەكات، شت دەشكێنێ و فڕێی دەدات، شەق دەهاوێت، گازدەگرێت، دەست دەوەشێنێت، دەگری) هەروەها هەمان شێوەش لە كاتی دڵخۆشیدا ڕوودەدات و هەرزەكار نازانێت چۆن گوزارشت لە هەڵچوونەكان و دڵخۆشیەكەی بكات و دەبینین بە هەردوو دەست و قاچ و سەرو شان و مل ئاماژە بۆ ئەو حاڵەتەی دەكات و بە ئاسانی ئەو خۆشی و كامەرانییە لەسەرو سیمایدا دەخوێندرێتەوە.

ئینجا پێویستە دایك و باوك و مامۆستا ئاگاداری ئەو حاڵەتانە بن و بەشێوەیەكی پەروەردەییانە مامەڵەی لەگەڵ بكەن و هۆكارو پاڵنەرەكانی هەڵچوونەكانی هەرزەكار بە باشی دیاری بكەن، بۆئەوەی نەكەونە هەڵەوە، چونكە هەڵچوونەكانی هەرزەكار لە

سەرەتای گەشەکردندان و هێشتا بە تەواوی پێنەگەیشتوون. کەواتە دەبێت بەپێی ئەو گۆڕانکاری و خاسیەتانەی قۆناغەکەی مامەڵەی لەگەڵ بکرێت.

٣- هەندێك لە هەرزەکاران لە ئەنجامی زوڵم و ستەم و ناهەقی کەسانی چواردەوریان و نەزانیان دەربارەی گۆڕانکاریەکانی قۆناغی هەرزەکاری، تووشی دڵتەنگی و بێزاری و خەم و خەفەت و ئازاری دەروونی دەبن، کە ئەمەش ئەگەر لەکاتی خۆیدا چارەسەر نەکرێت، دوورنییە کە زەرەرو زیانی گەورە بە باری دەروونی و دروستی دەروونی (الصحة النفسية) هەرزەکار بگەیەنێ، کە بە داخەوە هەندێك جار ململانێی نێوان هەرزەکار و دایك و باوك و داب و نەریتی کۆمەڵایەتی دواکەوتوو دەبێتە هۆی خوڵقاندنی بیرکردنەوە دەربارەی خۆکوشتن و راکردن لە خێزان و قوتابخانەو دەست درێژی کردنە سەر کەسانی تر.

٤- لەم قۆناغەدا هەندێك سۆزو عاتیفەی کەسی و خودی (شخصي وذاتي) سەرهەڵدەدات و لە رێگەی گرنگی دان بە جل و بەرگ و رواڵەت و شێوەی قسەکردن و نان خواردن، گوزارشتی لێدەکرێت، چونکە هەرزەکار ئەو هەستەی لەلا دروست دەبێت کە منداڵەکەی جاران نەماوەو ئێستا گەورە بووەو مافی قسەکردن و رادەربڕینی هەیە. لەبەرئەوە ئەرکی دایك و باوك و مامۆستایە کە رێزی ئەو هەستەی هەرزەکار بگرن و ژینگەی لەبارو دروست لەناو خێزان و قوتابخانە بۆ گەشە پێکردنی بخوڵقێنن، بۆ ئەوەی هەرزەکار ببێت بە کەسێکی بەسوودو خاوەن ناسنامەی سەربەخۆ بۆ کۆمەڵەکەی.

٥- هەروەها لەناوەراست و دواساڵەکانی قۆناغی هەرزەکاری، دیاردەی گرنگیدان بە سروشت و سۆزو عاتیفە بەرانبەر شتە جوانەکان لە لای هەرزەکار سەرهەڵدەدات، کە ئەمەش پاڵی پێوە دەنێت بۆ ئەوەی گرنگی بە سروشت و هونەرە جوانەکانی بدات و خولیای خوێندنەوەی چیرۆك و هۆنراوەو رۆمانە رۆمانسی و عاتیفیەکان ببێت.

لێرەدا ئەرکی خێزان و قوتابخانەیە کە لە ڕێگەی هەندێک چالاکی خێزانی و قوتابخانەوەو لە میانەی هەندێک لەوێنەو چالاکیە دەرەکیەکانی قوتابخانەوە، ئەو حەزوو ئارەزووانەی هەرزەکار تێربکرێت و ژینگەی گونجاو بۆ گەشەکردنیان بخوڵقێندرێ، بۆئەوەی سوود لە بەهرەو تواناکانی هەرزەکاران و لاوان وەربگیرێت و لە لاساری و سەرەڕۆیش دوور بخرێنەوە.

٦- هەندێک جار هەڵچوونەکانی هەرزەکار لەگەڵ وروژێنەرەکانیان (المثيرات) ناگونجێت، واتە ڕەخنەو گلەیی و گازاندەیەکی بچووك، دوورنییە هەرزەکار تووشی توڕەبوون و هەڵچوونێکی زۆر بکات، یان نوکتەو قسەیەکی خۆشی ئاسایی لەوانەیە هەرزەکار تووشی دڵخۆشی و کامەرانیەکی زۆر بکات، سەرەڕای ئەوەش گرفت و ناخۆشیەکی خێزانی ئاسایی هەرزەکار تووشی خەم و خەفەت و دڵتەنگیەکی زۆر دەکات، بە کوردیەکەی خۆمان (لە دەنکە نۆکێك کفتەیەك) دروست دەکات، واتە زۆر جار شتەکان گەورە دەکات و زیاد لە پێویست گرنگیان پێ دەدات، کە ئەمەش باری دەروونیەکەی بۆ ماوەیەك ئاڵۆز دەکات، ئەمەش بە پلەی یەکەم بۆ کەم شارەزایی و پێنەگەیشتنی هەڵچوونەکانی دەگەڕێتەوە، لەبەرئەوە پێویستە ئێمەی گەورە ئەو ڕاستیە بزانین و لەکاتی مامەڵەکردنمان لەگەڵ هەرزەکار ڕەچاوی ئەو خاڵەش بکەین، بۆ ئەوەی نەکەوینە هەڵەوەو گرفت بۆ خۆمان و هەرزەکاریش دروست نەکەین.

٧- هەروەها دیاردەی گۆڕینی هەڵچوونەکان و ڕاڕایی (التذبذب الأنفعالي) زۆر بە زەقی لە قۆناغی هەرزەکاری هەستی پێ دەکرێت، بۆ نموونە هەندێک جار هەرزەکار زۆر خواپەرست و باوەڕدارە بەلام دوورنیە دوای ماوەیەك پێچەوانەکەی بکات و پاش ماوەیەکی تریش بگەڕێتەوە بۆ خواپەرستیەکەی، یان هەندێک جار کۆمەڵایەتیەو حەز بە تێکەڵاوبوون و هاوڕێیەتی کەسانی چواردەوری دەکات، بەلام دوورنیە دوای ماوەیەك حەز بە تەنیایی و گۆشەگیری و دووره پەرێزی بکات، یان هەندێک جار زۆر ئازاو بە جەرگ دەردەکەوێ بەلام هەندێک جاریش پێچەوانەکەی.واتە هەرزەکار لە بیریکی دەروونی

رارابیدایە و بەردەوام خەریكی تاووتوێ كردنی دیاردەكانەو لە هەوڵی هەڵبژاردنی ناسنامەو ئایدۆلۆژیاو جیهانی تایبەتی خۆیدایە، ئینجا لەبەرئەوەی زانیاری و شارەزایی كەمە، بۆیە تووشی ئەو حاڵەتە دەبێت.

كەواتە ئەركی ئێمەی گەورە ئەوەیە كە زانیاری و شارەزایی و رێنمایی پێویست بدەین بە هەرزەكار بۆ ئەوەی لەسەر بیركردنەوەو هەڵس و كەوتی راست و زانستی بەردەوام ببێت و لە خراپەكان دووریكەوێتەوە.

٨- هەروەها گۆڕانكارییە فسیۆلۆژیەكان و سەرهەڵدانی حەزوو ئارەزووی سێكسی و گەشەكردن و دەركەوتنی سێكسە گلاندەكان تارادەیەك هەرزەكار تووشی ترس و شەرم و هەست كردن بە گوناه دەكەن، هەروەها دیاردەی رارایی و بڕوا بە خۆنەبوونیش دەربارەی گۆڕانكاریەكانی بە ئاشكرا لەم قۆناغەدا هەستی پێ دەكرێت.

٩- یەكێك لە زەقترین و دیارترین دیاردە هەڵچوونیەكانی قۆناغی هەرزەكاری دیاردەی زیندەخەونە (حلم اليقظة)، هەرزەكار لە رێگەی ئەم زیندە خەونەوە زۆر لە خەوو خەیاڵ و حەزوو ئارەزووە تێرنەكراوەكانی خۆی تێردەكات. هەرزەكار كۆشكی خەیاڵی و سەیرو سەمەرە دروست دەكات و ئەوەی خۆی حەزی لێدەكات لە رێگەی خەیاڵ و دالغە لێدانەوە تێری دەكات. زیندەخەون راكردنە لە واقیع و ژیانە لە خەوو خەیاڵ. لە راستیدا زیندەخەون وەك میكانیزم و چەكێكی دەروونی تارادەیەكی باش بۆ هەرزەكار بەسوودەو هەرزەكار نییە ئەگەر بۆ ماوەیەكی كەمیش بێت پەنا بۆ زیندەخەون نەبات. بەڵام كاتێك رێژەی زیندە خەون زۆر دەبێت و هەرزەكار بە بەردەوامی رادەكات و پەنا بۆ زیندەخەون و دالغە لێدان دەبات، ئا لەم كاتانەدا ترسناكەو مەترسی لەسەر باری دەروونی هەرزەكار دەبێت و تووشی نامۆبوون و پچڕانی كۆمەڵایەتی دەكات. لەبەرئەوە پێویستە ئالەم حاڵەتەدا دایك و باوك و مامۆستا بەدوای چارەسەركردنی گیروگرفتەكانی ئەو جۆرە هەرزەكارەدا بگەڕێن، بۆ ئەوەی لە رێگەی زانینی هۆكارەكان و رێنمایی پێویستەوە

هەرزەکار بۆ جیهانی واقیعی بگەڕێنرێتەوە، چونکە بەردەوام بوونی ئەو حاڵەتە هەرزەکار تووشی زۆر گیروگرفتی پەروەردەیی و دەروونی و کۆمەڵایەتی دەکات.

١٠- هەرزەکاریش وەك منداڵ و کەسانی تر خەون دەبینێ، بەڵام جۆری خەونەکانی هەرزەکار لە زۆر لایەنەوە لە خەونەکانی کەسانی تر جیاوازن چونکە ناوەڕۆکی خەونەکانی هەرزەکار پەیوەستە بە جیهان و خەوو خەیاڵ و گیروگرفت و حەزوو ئارەزووەکانی قۆناغی هەرزەکاری، لەوانە (سێکس، خوێندن و قوتابخانە، کارکردن، هاوسەری ژیان، پاشەڕۆژ ... تاد)، سەرەڕای ئەوەش بێجگە لە شتە هەست پێکراوەکانی قۆناغی منداڵی زۆر دیاردەی رووت و هەست پێ نەکراوو مەعنەوی (المجرد) دێتە بواری دەروونی هەرزەکارەوەو لە خەون و خەیاڵیدا رەنگ دەدەنەوە، هەرزەکار خۆی پاڵەوان و نووسەرو ئەکتەرو دەرهێنەری خەونەکانیەتی و رەگ و ریشەی لە رابردووەوە رەنگ دانەوەی واقیعی ئێستاو هەوڵدانە بۆ تێرکردنی حەزوو ئارەزووەکانی داهاتووی.

١١- خۆشەویستی یەکێکی ترە لە گرنگترین هەڵچوونەکانی هەرزەکار، هەرزەکار بەردەوام بە دوای خۆشەویستی کەسانی تردا دەگەڕێ و دەیەوێ خۆشەویست بێت و رێزی بگیرێ و پلەو پایەی لەناو خێزان و قوتابخانەو کۆمەڵەکەیدا هەبێت. گومانی تێدا نیە کە تێرکردنی پێداویستی خۆشەویستی هەرزەکار بەردی بناغەی دروستی دەروونیەتی (الصحة النفسية)، واتە کاتێك هەرزەکار هەست بە خۆشەویستی دایك و باوك و مامۆستاو خوشك و براو هاوڕێکانی دەکات، ئەوە مانای ئەوەیە کە خاوەنی دروستی دەروونی خۆیەتی و بڕوای بە خۆیەتی و دەتوانێت بە ئاسانی خۆی لەتەك کۆمەڵەکەی بسازێنێ. بەڵام بە پێچەوانەوە ئەگەر هەرزەکار ئەو هەستەی لەلا دروست بوو کە کەسێکی پشت گوێ خراوەو لە سۆزو خۆشەویستی و رێزی کەسانی چواردەوری بێ بەشەو هیچ پلەو پایەیەکی کۆمەڵایەتی نییە، ئا لەو کاتەدا تووشی زۆر گرفتی دەروونی و کۆمەڵایەتی دەبێت و بەچاوی رق و کینە دەڕوانێتە کۆمەڵ و دام و دەزگاکانی، بەردەوام بوونی ئەو حاڵەتەش هەرزەکار بەرەو سەرەڕۆیی و لاساری دەبات.

دەرئەنجامی تویژینەوەکانیش ئاماژە بۆ ئەوە دەکەن کە یەکێک لە گرنگترین هۆکارەکانی لاساری هەرزەکاران و مێرد منداڵان، بێ بەش بوونە لە سۆزو خۆشەویستی دایک و باوک و مامۆستاو کەسانی چواردەور.

خۆشەویستی هەرزەکاریش پەیوەستە بە زۆر سەرچاوەو بابەت، لەوانە خۆشەویستی (دایک و باوک، مامۆستا، نیشتمان، خێرو چاکە، تووخمەکەی تر، ...... تاد).کەواتە ئەرکی سەرەکی خێزان و قوتابخانە ئەوەیە ئە ژینگەیەکی پڕ لە سۆزو خۆشەویستی بۆ هەرزەکاران دابین بکەن، بۆ ئەوەی هەرزەکار بەشێوەی گونجاو گەشە بکات و دووربێت لە سەرەڕۆیی و لادان و گرفتی دەروونی و کۆمەلایەتی.

١٢- دیاردەی تورە بوون و یاخی بوونیش یەکێکی ترە لە دیاردە هەلچوونیەکانی قوناغی هەرزەکاری. یاخی بوون لە دەسەلاتی خێزان و قوتابخانە و کۆمەل، واتە کاتێک کۆسپ و تەگەرەو بەربەست لەبەردەم بیداویستی و حەزوو ئارەزووەکانی هەرزەکاردا دادەنرێت، ئەو کاتە هەرزەکار زۆر بە توندی هەلدەچێت و هەوڵی پەلاماردانەوەی دەسەلات دەداتەوە. چونکە هەرزەکار دەیەوێت ناسنامەی خۆی هەبێت و سەربەخۆیی خۆی وەربگرێت، بەلام کاتێک گەورەکانی وەک منداڵ مامەلەی لەگەڵ دەکەن و ریگەی قسەکردن و رادەربرینی پێ نادەن، ئا لەم کاتانەدا زۆر لە هەرزەکاران رێگای یاخی بوون و تووڕەبوون و پەلاماردان دەگرنەبەر، لەبەرئەوەی هەست بە زوڵم و ستەم و ناهەقی چواردەور دەکەن.

ئینجا بۆ ئەوەی هەرزەکار نەگاتە ئەو حالەتە، زۆر پێویستە ئێمەی گەورە رێزی بگرین و بواری رادەربرین و ئازادی هەلبژاردنی هاوسەری ژیان و هاورێ و پیشەو جۆری خوێندن و بیرکردنەوەی بۆ برەخسێنین. بەلام هەرچ کاتێک هەستمان کرد خەریکە لە رێگەی راست لادەدات و هەلە دەکات، ئەو کاتە بۆمان هەیە ئامۆژگاری و رێنمایی پێویستی بکەین.

١٢- ترسیش یەکێکی ترە لە هەڵچوونەکانی هەرزەکار و لە زۆر لایەنەوە جیاوازی هەیە لەگەڵ ترسی منداڵ، چونکە منداڵ بە زۆری لە شتە هەست پێکراوەکانی چواردەوری دەترسێ بەلام هەرزەکار بەزۆری لەشتە کۆمەلایەتی و مەعنەویەکان دەترسێ، لەوانە ترسان لە (دەرنەچوون، لە دەست دانی پلەو پایەی کۆمەلایەتی، تووش بوون بە نەخۆشی، مردن، ناژاوەو تێکچوونی شیرازەی خێزان، ئیفلاسی و گەندەلی و ریسوایی کۆمەلایەتی، کاری نەخلاقی و کەوتنە ناو چلپاوی بەد رەوشتی ....... تاد).

لەبەر ئەوە زۆر پێویستە ئێمەی گەورە ئاگاداری ترس و دوودڵیەکانی هەرزەکارین و بە دوای هۆکارەکان و ڕێگا چارەی گونجاودا بگەڕێین، سەرەڕای ئەوەش ژینگەی پڕ لە ئارامی و دڵنیاییان لە خێزان و قوتابخانە بۆ دابین بکەین بۆ ئەوەی لە ئازارو زیانەکانی ترس دووربن.

## هۆکارەکانی هەڵچوونەکانی هەرزەکار:-

هەڵچوونەکانی هەرزەکار پەیوەستە بە کۆمەڵێک هۆکارەوە دەبنە هۆی هەڵچوونەکانی هەرزەکار، بەلام ئەم خالانەی خوارەوە بە گرنگترین هۆکارەکانی هەڵچوون دادەنرێن:-

### (١) نەبوون و کەمی توانای خۆ گونجاندن لەگەڵ ژینگەدا:-

هەرزەکار لەو بڕوایەدایە کە گەورە بووەو منداڵەکەی جاران نییەو پێویستە ڕێزی بگیرێ، بەلام بەداخەوە زۆر لە دایکان و باوکان و مامۆستایان هەر بە چاوی منداڵی سەیری هەرزەکار دەکەن و ڕاستەوخۆ دەست دەخەنە ناو هەموو کاروبارێکی هەرزەکارەوە، کە ئەمەش دەبێتە هۆی بریندارکردنی هەستی هەرزەکارو بە دەست تێوەردانی لە قەڵەم دەدات و نا ڕەزایی دەربارەیان دەردەبڕێ، دواتریش دەبێتە هۆی ئەوەی کە هەرزەکار تووشی زۆر حالەتی هەڵچوونی و ناخۆش ببێت.

**(٢) نەبوونی و دەست كورتی:-**

زۆر جار هەژاری و نەبوونی گرفتی زۆر بۆ هەرزەكار دروست دەكات و تووشی خەم و خەفەت و دڵتەنگی و بێزاری دەكات، بە تایبەتی كاتێك دەبینێ هاوەڵەكانی پارە خەرج دەكەن و خەریكی چوونە دەرەوەو گەڕانن و جۆرەها جل و بەرگی جوان لەبەردەكەن، بەڵام ئەم ناتوانێت وەك ئەوان بكات، كە ئەمەش وای لێدەكات كە خەفەت بخوات و لە ئە نجامی خۆ بەراوردكردنەوە بە كەسانی تر، هەست بە كەمی بكات، چونكە لە ئە نجامی نەبوونی و هەژارییەوە ناتوانێت زۆر لە حەزوو ئارەزووەكانی تێربكات، سەرەڕای ئەوەش هەرزەكار هەست دەكات كە بووە بە پیاوو دەیەوێت ئەویش ببێت بە خاوەنی ماڵ و خێزانی خۆی بەڵام لە ئە نجامی نەبوونییەوە ناتوانێت هاوسەری ژیانی خۆی هەڵبژێرێ و رەمەكی (غریزە)ی سێكسی تێر بكات، ئەمەش تووشی كۆمەڵێك گیروگرفت و حاڵەتی هەڵچوونی دەكات.

**(٣) دواكەوتنی گەشەكردنی عەقڵی:-**

یەكێك لە گەورەترین گیروگرفتەكانی هەرزەكار ئەوەیە كە هەموو لایەنەكانی كەسایەتی بەیەكەوە گەشە ناكەن، بۆ نموونە گەشەكردنی جەستەیی زۆر خێرایەو پێش گەشەكردنی عەقڵی دەكەوێ، واتە جەستەو لەش و لارێكی گەورە بەڵام عەقڵ و لێك دانەوەیەكی بچووك، كە ئەم حاڵەتەش (تا بەتەواوی لە لایەنی عەقڵیەوە گەشە دەكات)، زۆر گیروگرفتی هەڵچوونی بۆ دروست دەكات و بە زەحمەت لەگەڵ ئەو گۆڕانكارییە جەستەییانە رادێت و كۆنترۆڵیان دەكات، كە ئەمەش دەبێتە هۆی ئەوەی كە زۆر هەڵس و كەوتی منداڵانە بكات و بكەوێتە بەردەم رەخنەو گلەیی و بێزاری گەورەكان.

**(٤) ململانێ لەگەڵ گەورەكان:-**

بەداخەوە زۆر جار گەورەكان هۆكاری سەرەكین بۆ توڕەبوون و بێزاركردنی هەرزەكار، لەبەرئەوەی بە دوو جۆر شێواز مامەڵە لەگەڵ هەرزەكار دەكەن، بۆ نموونە كاتێك نیشیان

پێی دەبێت، وەك گەورە مامەڵەی لەگەڵ دەکەن و داوای کاری گەورەی لێ دەکەن و پێی دەڵێن تۆ پیاوی و گەورە بوویت و دەبێت ئەو ئیشە بکەیت، بەڵام کاتێك هەرزەکار داوای سەربەستی و سەربەخۆیی و ئازادی خۆی دەکات، پێی دەڵێن تۆ چی، تۆ سەلکی سیری تۆ قنچکی پیازی؟ تۆ بۆنی شیری خاو لە دەمت دێت، تۆ چیت تا راو بۆچوونت هەبێت؟ واتە لەم کاتانەدا بە منداڵی دادەنێن، ئەمەش دەبێتە هۆی بێزاربوون و وەڕس بوونی هەرزەکار. سەرەڕای ئەوەش جیاوازیەکی زۆر لەنێوان بیرکردنەوەو راوبۆچوونی هەرزەکارو گەورەکاندا هەیەو بە زەحمەت لێك حاڵی دەبن، ئەمەش خۆی لە خۆیدا کۆمەڵێك گرفتی دەروونی و کۆمەڵایەتی بۆ هەرزەکار و کەسانی چواردەوری دروست دەکات.

ئینجا بۆ ئەوەی هەرزەکار بەشێوەیەکی باش پەروەردە بکرێت، پێویستە ئێمەی گەورە رەچاوی ئەم خاڵانەی خوارەوە بکەین:-

١- لە هەموو شتێکدا (گەورەو بچووك) دەست نەخەینە ناو کاروباری تایبەتی هەرزەکارەوە بەڵکو دەبێت جۆرە سەربەستی و ئازادیەك بە هەرزەکار بدەین.

٢- پێویستە شارەزای باری دەروونی و ئەندێشەکانی ببین و هەوڵی چارەسەرکردنی گیروگرفتەکانی بدەین.

٣-نابێت بە دوو شێواز مامەڵەی لەگەڵ بکەین، بەڵکو دەبێت بە چاوی گەورەو رێزەوە سەیری هەرزەکار بکرێت و لە نرخی کەم نەکرێتەوە.

٤- پێویستە لە جیاتی ئامۆژگاری و رێنمایی راستەوخۆ، پەنا بۆ گفت وگۆ کردن و لێك حاڵی بوون بەرین و بە عەقڵێکی کراوەو دڵێکی گەورەی پڕ بەزەیی و سۆزو خۆشەویستیەوە گوێ لە داواکاری و خەوو خەیاڵەکانی هەرزەکار بگرین.

٥- یارمەتی هەرزەکار بدەین بۆ ئەوەی لە راڕایی و دوو دڵی هەڵچوونی (التناقض الانفعالي) رزگاری بێت و بڕوای بە خۆی هەبێت و لە نقووم بوون لە جیهانی خەون و خەیاڵ و زیندەخەون دووربکەوێتەوە.

٦- ژینگەی پڕ لە ئاسایش و دڵنیایی و رێزگرتن بۆ هەرزەکار بخوڵقێنین، بۆئەوەی سەربەخۆیی و ناسنامەی خۆی دەست بکەوێت و بگاتە پێگەیشتن و کاملی هەڵچوونی.

٧-قۆستنەوەی بۆشایی کاتی (وقت فراغ) هەرزەکار و خەریك کردنی بە کارو چالاکیەکی سوود بەخشەوە، بۆ ئەوەی هەست بە بوونی خۆی بکات و وردە وردە بڕوای بە خۆی هەبێت.

## شلەژان و گرفتە دەروونیەكانی قۆناغی هەرزەكاری

بە زۆری شلەژان و گرفت و كێشە دەروونیەكان لەو قۆناغ سەردەمانەدا روودەدەن كە گۆڕانكارییەكان خێراو كوت و پڕ و لەناكاون. یەكێك لەو قۆناغانەش كە گەشەكردن و گۆڕانكاری تیایدا خێرا و كوت و پڕو لەناكاوە، قۆناغی هەرزەكارییە. لەسەرەتای هەرزەكاریدا هەرزەكار رووبەرووی زۆر داواكاری كۆمەلایەتی دەبێتەوەو لەهەمان كاتیشدا گۆڕانكارییە جەستەییەكانی فشارێكی زۆری دەخەنە سەر، هەر لەبەر ئەوەشە لەكاتی بالق بووندا تووشی ژمارەیەك گیروگرفت دەبێت و هەندێك جاریش هاوسەنگی خۆی لەدەست دەدات، هەرچەندە ئەو كێشەو گیروگرفت و گۆڕانكارییانەی قۆناغی هەرزەكاری بەو مەترسیدار نین و هەرزەكار تووشی لادان و سەرەڕۆیی ناكەن، بەلام دەبنە هۆی زیادكردنی گریمان و ئەگەری تووش بوون بە كۆمەلێك كێشەو گرفتی دەروونی، لەلای ئەو هەرزەكارانەی كە پێشتر بەهۆی بارودۆخی نالەبارو پەروەردەی هەلەوە، ئامادەباشی لادان و سەرەڕۆییان لە لادروست بووە. <u>هەر لەبەر ئەوەشە لە قۆناغی هەرزەكاری هەندێك شلەژان و گرفتی دەروونی لەلای هەندێك لەو جۆرە هەرزەكارانە سەر هەلدەدەن، لەوانەش:-</u>

<u>**دلەڕاوكێ (قلق):-**</u>

لە قۆناغی هەرزەكاریدا دلەڕاوكێ و ڕاڕایی سەرو دلی هەندێك لە هەرزەكارەكان دەگرێت، بەبێ ئەوەی خۆشی بە تەواوی سەرچاوەو هۆكارەكانی ئەو دلە ڕاوكێ و ڕاڕاییەی بزانێ، لەبەرئەوەی سەرچاوەی زۆربەیان بۆ قۆناغی مندالی و كێشەو گیروگرفتەكانی ئەو كاتە دەگەڕێتەوە لەوانە ( بێبەش بوون لە سۆزو خۆشەویستی دایك و باوك و كەسانی نزیك، پەیوەندی خراپی نێوان دایك و باوك و مندال، كپكردن و خەفەكردنی زۆر لە حەزوو ئارەزووەكان ... هتد ). هەر لەبەر ئەوەشە زۆرجار ئەو جۆرە هەرزەكارانە ناتوانن كێشە و گیروگرفتەكانی خۆیان دەست نیشان و چارەسەر بكەن، چونكە رەگ و ڕیشەی كێشەو

شلەژانەکانیان لە بواری نەستیاندایە (اللاشعور). زۆر بەشمان دەزانین جیاوازی سەرەکی نێوان ترس و دڵەڕاوکێ ئەوەیە، کە سەرچاوەو هۆکارەکانی زۆربەی ترسەکان دیارو ئاشکران و لە بواری هەستیدان (شعوری)، بەڵام زۆربەی هەرە زۆری هۆکارو سەرچاوەی دڵەڕاوکێ کان نادیارن و لەبواری نەستیدان.

لەبەر ئەوە زۆر گرنگە ڕێنمایی و ئامۆژگاری ئەو جۆرە هەرزەکارانە بکرێت بۆ ئەوەی سەردانی بنکەو کەسانی تایبەت بە نەخۆشی و کێشە دەروونیەکان بکەن و لە نزیکەوە لە ئەنجامی چەند دانیشتن و چاوپێکەوتنێکەوە چارەسەری گونجاو بۆ دڵەڕاوکێ و کێشەکانی تریان بدۆزرێتەوە. واتە تازوو چارەسەر بکرێت باشترە، بەڵام دواخستن و پشت گوێ خستنی ئەو جۆرە هەرزەکارانە، دەرئەنجامی باشی نابێت و کێشەو دڵەڕاوکێ کان ئاڵۆزتر دەبن.

## خەمۆکی:-

یەکێکی تر لەوشلەژان و کێشە دەروونیانەی کە لە قۆناغی هەرزەکاری ڕوویەڕووی هەرزەکار دەبنەوە خەمۆکی و دڵتەنگی و غەمبارییە، هەرچەندە خەمۆکی و دڵتەنگیەکانی سەرەتای قۆناغی هەرزەکاری هێشتا لە سنووری ئاسایی خۆیدایە و نەبوون بە نەخۆشی دەروونی، بەڵام پشت گوێ خستن و چارەسەر نەکردنی خەمۆکی ی ئەو جۆرە هەرزەکارانە دەبێتە هۆی تەشەنەکردن و سەر هەڵدانی کۆمەڵێک کێشەو گرفتی دەروونی و کۆمەڵایەتی. کارێکی ئاساییە کە هەرزەکار لەسەرەتای هەرزەکاری لە ئەنجامی مامەڵەی هەڵەی دایک و باوک و گۆڕانکارییە خێراو کوت و پڕەکانی سەردەمی هەرزەکاری و فشاری کۆمەڵ و دام و دەزگاکان بۆ سەری، تووشی خەمۆکی و دڵتەنگی ببێت. بەڵام ئەوەی ئاسایی نییە بەردەوام بوونی ئەو بارەدەروونیەیە بۆ دوای قۆناغی هەرزەکاری و کاملی. ئەمەش مانای ئەوەیە کێشە و گێروگرفت و ململانێکانی هەرزەکار زۆر ئاڵۆزو هەمەلایەنەیەو ڕەگ و ریشەی بۆ سەردەمی پێش قۆناغی هەرزەکاری دەگەڕێتەوە، سەرەڕای ئەوەش کێشەو گۆڕانکارییەکانی

قۆناغی هەرزەكاری هاتۆتە سەر. ئالەم حاڵەتانەدا دەبێت كەسانی پسپۆڕو شارەزا لە بواری دەروونی هاوبەشی و هاوكاری خێزانی ئەو جۆرە هەرزەكارانە بكەن و هەوڵی چارەسەركردنی ئەو نەخۆشی و كێشە دەروونیانەیان بدەن. لەبەر ئەوەی كێشەكەی ئاڵۆز بووەو پێویستی بە هاوكاری زۆر لایەن هەیە( Feldman, 2003, P:425).

## خۆ كوشتن:-

ئەوەی مایەی كارەسات و نەهامەتیە، ئەوەیە كە هەندێك لە هەرزەكارەكان لە ئەنجامی پشت گوێ خستن و چارەسەر نەكردنی كێشەكانیانەوە پەنا بۆ خۆكوشتن دەبەن و بەداخەوە هەندێك جاریش سەركەوتوو دەبن و كۆتایی بە ژیانی خۆیان دەهێنن. ڕاستە زۆربەی زۆری هەرزەكاران لە قۆناغی هەرزەكاری ڕووبەڕووی كێشەو ململانێ دەبنەوە، بەڵام ژمارەیەكی زۆركەمیان پەنا بۆ خۆكوشتن و ئازاردانی كەسانی تر دەبەن ئەوەش هۆكاری تایبەتی خۆی هەیە، لە پێشەوەی هەموویان، ئەو جۆرە كەسانە كەسێتیەكی لاوازو قرچۆكیان هەیەو لە قۆناغی منداڵیدا بنەماو بناغەی پتەوی پەروەردەكردن و بونیادنانیان لاواز بووە، سەرەڕای ئەوەش ژیانی كۆمەڵایەتی و ئابووریان زۆر ئاڵۆز بووە، واتە كێشەی خێزانی و دەروونی هەرەسی پێ هێناون و توانای بەرەنگاربوونەوەیانی نیە و لە بەردەمیاندا چۆك دادەدەن، بۆیە بیر لە خۆكوشتن وەك تەنها چارەسەر دەكەنەوە.

## زیندە خەون ( أحلام اليقظة )

زیندە خەون بریتییە لە هیواو ئاوات و بیری خۆش و بەتام کە مرۆڤ زۆرجار پەنای بۆ دەبات، ئەم جۆرە خەوو خەیاڵ و بیرە خۆشانە بە ڕێژەیەکی گونجاو پێویست و بە سوودن، بەلام ئەگەر لەڕێژەی ئاسایی خۆی دەرچوون و مرۆڤ بەبەردەوامی و بۆ ماوەیەکی زۆر پەنای بۆ بردن، ئەو کاتە زیان بەخش دەبێت و تاك لە ژیانی واقعی دوور دەخاتەوەو شوێنەواری خراپی لەسەرباری دەروونی دەبێت. زیندە خەون لە هەموو قۆناغەکانی ژیان هەیە. بەلام زیاتر لە قۆناغی منداڵی و هەرزەکاری باوە، کە منداڵ و هەرزەکار لە ڕێگەیەوە نوقمی ناو خەوو خەیاڵ و حەزوو ئارەزووەکانیان دەبن و خۆیان بە پاڵەوان و ناودارو کەسانی خاوەن پلەو پایەی بەرز دادەنێن و لە ڕێگەی خۆخستنە شوێنی ئەوانەوە ( تقمص ) لاسایی کەسایەتی و رەفتاریان دەکەنەوەو ماوەیەکی کەم یان زۆر ئاگایان لە چواردەوریان نامێنێ و لەناو خەووخەیاڵدا دەژین، زۆر جاریش تەلەفزیۆن و ئەنتەرنێت و ئەتاری و کتێب و بلاوکراوەی وێنەدار ئەو زیندە خەوو خەیالانەیان لەلا زیاتر دەکات، وەك دەرکەوتووە لەسەرەتای باڵق بوون و قۆناغی هەرزەکاری بەزۆری منداڵ و هەرزەکار پەنا بۆ زیندەخەون دەبەن و ماوەیەکی زۆرتر لەواقیع دوور دەکەونەوەو ئاگایان لە چواردەوریان نابێت. هەر چ کاتێك منداڵ و هەرزەکار بەشێوەیەکی تایبەتی و کەسانی تر بە گشتی بە زۆری پەنایان بۆ زیندە خەون بردو لە واقیع دابڕان، ئەوە بەلگەیەو مانای ئەوەیە کە ئەو کەسە گرفتی هەیەو ناتوانێت لە واقیعدا چارەسەریان بکات، بۆیە بەناچاری پەنا بۆ زیندە خەوو خەیاڵ و بیری خۆش دەبات.

### هۆکارو فاکتەرەکانی زیندەخەون:-

کاتێك منداڵ یان هەرزەکار ئەو بڕوایەی لەلا دروست دەبێت کە ژیانی واقعی زۆر زەحمەت و دژوارەو ناتوانێت حەزوو ویست و ئارەزووەکانی تیایدا بهێنێتە دی، بۆیە بەناچاری پەنا بۆ زیندە خەوو خەیالی خۆش دەبات و هەوڵدەدات لە ڕێگەیانەوە حەزوو

ئارەزووە تێرنەکراوەکانی ژیانی واقعی تێر بکات، لەلایەکی تریشەوە ئەوەی بۆ دەردەکەوێت کە خەوو خەیاڵ زۆر ئاسانترە لە چارەسەر کردن و جێ بەجێ کردنی کارو ئەرکەکانی قوتابخانەو ناو ماڵ و کۆمەڵ و ئەو زیندە خەوە دەبێت بەدەروازەیەکی خۆش و ئاسان بۆ ڕاکردن لەواقیع و خۆدزینەوە لە ئەرك و کێشە کۆمەلایەتی و ئابووری و دەروونیەکان، چونکە هەندێك جار منداڵ هاوڕێ و دۆستی خەیالی لە ڕێگەی زیندە خەونەوە بۆ خۆی دروست دەکات و لە گەڵیان دەکەوێتە گفت و گۆو ڕاگۆڕینەوەو یاریکردن و قەرەبووی بێبەش بوونەکانی ژیانی واقعی بۆ دەکاتەوەو لە بێ هاوڕێیەتی و پشت گوێخراوی رزگاری دەبێت و لە خەوو خەیالی خۆیدا دەبێت بە پاڵەوان و سەرکردەو ناوداری دوور لە رەخنەو کەم و کورتی.

## قەرەبووکردنەوەی کەم و کورتیەکی راستەقینە :

زۆر جار ئەو منداڵ و هەرزەکارانەی بەدەست نووقستانی و کەم و کورتیەکی جەستەییەوە دەنالێنن، پەنا بۆ خەوو خەیاڵ و زیندە خەون دەبەن و دەیانەوێت لە ڕێگەیانەوە بگەنە ئەو برِوایەی کە ئەوان کەسانی ئاساین و لە هیچیان کەم نییە، بۆ ئەوەی لە ڕێگەی ئەو زیندە خەوو خەیالە خۆشانەوە قەرەبووی نوقستانیەکانیان بکەنەوەو، لە هەست کردن بە کەمی رزگاریان بێت. بۆ نموونە ئەو مندالانەی کە کێشەی خوێندنیان هەیەو ڕێژەی زیرەکیان کەمە یان بەزەحمەت لە مامۆستا دەگەن و ئەرکەکانی خوێندنیان بۆ جێبەجێ ناکرێت و بەردەوام رووبەرووی رەخنەو گازاندەو تیرو توانج دەبنەوە، بەزۆری پەنا بۆ خەیاڵ و زیندە خەون دەبەن و جیهانێکی خەیالی خۆش بۆ خۆیان دروست دەکەن و لە ڕێگەیانەوە حەزوو ئارەزووەکانیان تێر دەکەن و قەرەبووی سەرنەکەوتنەکانی ژیانی واقیعیانی پێدەکەنەوەو لە هەست کردن بە کەمی و تیرو توانج رزگاریان دەبێت.

## زیندەخەون وەك خوویەك :

وەك لە پێشەوە ئاماژەمان بۆ کرد زیندە خەون بە ڕێژەیەکی ئاسایی زیانی نیەو زۆر باویشە لەناو منداڵان، بەلام ئەوەی جێگەی داخە ژمارەیەك لە منداڵان زیندە خەون دەکەن بەخوویەکی بەردەوام و بە زۆری پەنای بۆ دەبەن، وەك چۆن هەندێك منداڵ ( پەنجە مژین، نینۆك قرتاندن، سەرخوراندن، چاو تروکاندن ) دەکەن بە خوو بە بەشێك لە ڕەفتاری ڕۆژانەیان، بەو شێوەیەش ئەو جۆرە منداڵانە زیندە خەون و ژیان لە ناو خەووخەیاڵ و ڕاکردن لە واقیع دەکەن بە خوو ڕەفتارێکی ڕۆژانەو بەردەوام بۆ ماوەیەکی دیاریکراو پەنای بۆ دەبەن، ئەوەی زیاتریش جێگەی مەترسیە ئەوەیە کە ئەو جۆرە منداڵانە لە کاتی ئامۆژگاری کردنی دایك و باوك یان وانە گوتنەوەی مامۆستا پەنا بۆ زیندە خەون ببەن و بەهۆیانەوە لە خوێندن دوا بکەون.

## شەرم :

بەشێوەیەکی گشتی زیندە خەون لەلای منداڵ و هەرزەکاری شەرمن زۆرەو بەردەوام پەنای بۆ دەبەن، لەبەر ئەوەی ئەو جۆرە هەرزەکارو منداڵانە لە ئەنجامی شەرمەوە لەناو کۆمەڵ و قەرەباڵغیدا هەست بە دڵەڕاوکێ و ترس و ناخۆشی دەکەن و ناتوانن خۆیان لەگەڵیان بسازێنن، لەبەر ئەوە خەیاڵ و زیندە خەون بەهەل دەزانن و وەك دەروازەو ڕێگا چارەیەك پەنایان بۆ دەبەن و لەو ترس و دڵەڕاوکێیەی ناو کۆمەڵ و قەرەباڵغی ڕزگاریان دەکەن و لەناو خەیاڵ و زیندە خەونەکاندا هەست بە خۆشی و کامەرانی دەکەن و کاتێکی خۆش لەگەڵیان بەسەر دەبەن و بەئاسانی کەسانی چواردەوریان لەسەرو سیماو دەم و چاویاندا خۆشی و دڵنیایی هەست پێدەکەن بۆیە ئیتر وردە وردە ژیان لەناو خەووخەیاڵدا بەرەو زیادبوون دەچێت.

## ڕێگاکانی خۆپاراستن

بۆ ئەوەی هەرزەکارو منداڵەکانمان لەناو خەووخەیاڵی زیاد لە پێویست نووقم نەبن و لەو دیاردە نا ئاساییە بیان پارێزین، پێویستە ڕەچاوی ئەم خاڵانەی لای خوارەوە بکەین:-

### گەشە پێکردنی هەست کردن بە بڕوا بەخۆبوون و لێهاتوویی:-

لەبەر ئەوەی زۆر جار زیندە خەون وەلاّمدانەوەو بەرپەرچ دانەوەی بڕوا بە خۆنەبوون و کەم توانایییە، بۆیە زۆر پێویستە هەر لە منداڵییەوە تۆوی هەست کردن بە خودو بڕوا بە خۆبوون و دڵنیایی لەناو دڵ و دەروونی منداڵەکانماندا بچێنین و نەهێڵین هەست بە کەمی بکەن بە چاوی سووک سەیری خۆیان بکەن و لە نرخیان کەم نەکەینەوە، بۆ ئەوەی لەناو خێزان و کۆمەڵدا هەست بە دڵنیایی و خۆشی بکەن و پێویستیان بە خەوو خەیاڵ نەبێت. واتە نابێت منداڵ نازدار بەخێو بکرێت یان سووکایەتی پێ بکرێت، بەڵکو دەبێت ڕێزیان بگیرێت، لە هەمان کاتیشدا بواری سەربەخۆیی و ڕادەربڕینیان بۆ بڕەخسێندرێت. باشترین شت ئەوەیە کە منداڵ هەر لە سەرەتای ژیانییەوە بواری کارکردن و جێ بە جێ کردنی چالاکیەکانی ناو ماڵی بۆ بڕەخسێندرێت و بەپێی تەمەن و شارەزایی و توانای، ئیشی بچووک و گونجاوی پێ بسپێدرێت، بۆ ئەوەی لە ڕێگەیانەوە هەست بە بوونی خۆیان بکەن و لەناو کۆمەڵ و دام و دەزگاکانیدا هەست بە خۆشی و دڵنیایی بکەن و ناچار نەبن پەنا بۆ زیندە خەوو خەیاڵ و بیری خۆش بەرن. منداڵ کاتێک بۆ یەکەم جار دەچێتە قوتابخانەی سەرەتایی، ڕووبەڕووی ژینگەو بارودۆخێکی نوێ دەبێتەوەو دەبێت بە ئەزموونی یەکەم بۆ تاقیکردنەوەی تواناکانی منداڵ و خۆ سازاندنی لەگەڵ ژینگەی قوتابخانە ئینجا ئەو منداڵانەی بە چاوی سووک سەیری خۆیان دەکەن و لە هێزو تواناکانی خۆیان بە گومانن، ئەوا ڕووبەڕووی زۆر کێشەی کۆمەلایەتی و پەروەردەیی دەبنەوەو لە ناو قوتابخانە هەست بەخۆشی و کامەرانی ناکەن و بە زۆریش پەنا بۆ زیندە خەون و خەیالی جۆراوجۆر دەبەن و

بە واقیع و ئەرکەکانی قوتابخانەو خۆسازاندن رادەکەن، لەبەر ئەوە زۆر گرنگە کە منداڵ پێش چوونە قوتابخانە ئامادەبکرێت و قوتابخانەی لە لا خۆشەویست بکرێت و پێش وەخت قسە لەگەڵ مامۆستاکانی بکرێت، بۆ ئەوەی بەئاسانی لەگەڵ ژینگەی قوتابخانە رابێت و ئەرك و فەرمانەکانی جێبەجێ بکات.

## جەخت کردنە سەر هەست کردن بەرازی بوون لە ژیانی رۆژانەی :-

زۆر هەرزەکارو منداڵی بەتواناو لێهاتوو هەیە، بەلام بەداخەوە زۆر جار لەکارو چالاکییەکانی خۆیان رازی نین، بۆیە لە خەوو خەیاڵی خۆیاندا کەش و هەوایەکی پڕ لە دڵنیایی و رازی بوون بۆ خۆیان دەخولقێنن، لەبەر ئەوە زۆر گرنگە کەوا لە هەرزەکارو منداڵ بکرێت لە میانەی کارەکانیەوە هەست بە رازی بوون و کامەرانی بکات، بێگومان زۆر شێواز هەیە کە دایکان و باوکان و مامۆستایان دەتوانن لە میانەیانەوە هەست کردن بە رازی بوونی رۆژانە لەلای هەرزەکارو منداڵەکانیان دروست بکەن لەوانە :-

## نموونەو پێشەوا :-

کاتێك دایك و باوك و مامۆستا و کەسانی چواردەوری هەرزەکارو منداڵ لە میانەی کارو چالاکییەکانی رۆژانەیان هەست بەخۆشی و کامەرانی و رازی بوون دەکەن و ئەو خۆشی و رازی بوونە لەدەم و چاوو دڵ و دەروونیاندا دەردەکەوێت و لە رەفتاری رۆژانەیاندا رەنگ دەداتەوە، ئەو کاتە هەرزەکارو منداڵەکانیشیان لاساییان دەکەنەوەو هەست بە هەمان خۆشی و رازی بوون دەکەن، بەلام ئەگەر دایك و باوك و کەسانی تری چواردەوی منداڵ لەکاتی بەئاکام گەیاندنی ئیش و کارەکانیانەوە هەستیان بە بێزاری و ناڕەحەتی کردو بەردەوام گازاندەو پرتەو بۆڵەیان بوو نارازی بوون، ئەو کاتە منداڵەکانیش ئەو جۆرە رەفتارو هەست و سۆزەی دایك وباوکیان دووبارە دەکەنەوەو هەست بە بێزاری و ناڕەحەتی دەکەن و دوور نییە پەنا بۆ خەوو خەیاڵ و زیندە خەون ببەن، بۆ ئەوەی هەست بە خۆشی و رازی بوون بکەن.

## گفت و گۆكردن:-

ئەم شێوازە ئاسانەو دایكان و باوكان و مامۆستایان دەتوانن لەكاتی گفت گۆو قسەكردنیاندا باس لە هەست و سۆزو رازی بوونی خۆیان بكەن و ونەوە دەربخەن كەچۆن لە كاتی (خوێندنەوە، نیش كردن، نووسین، كەل و پەل رێك خستن، پاك و خاوێنی ناو ماڵ ...... هتد) هەستیان بە خۆشی و كامەرانی كردووەو رازین لە كارو چالاكییەكانی رۆژانەیان. بێگومان ئەم قسە كردن و راگۆڕینەوەیە دەبێتە هۆی خۆش كردنی چالاكییەكانی رووژانە لەبەر چاوی هەرزەكارو منداڵ و گەشە پێكردنی هەست كردن بە رازی بوون لەكارو ئەركەكانی رۆژانە و پەنا نەبردن بۆ خەوو خەیاڵ و زیندەخەوو داڵغەلێدان.

## هاندان و پاداشت كردن:-

بێگومان هاندان و پاداشت كردنیش فاكتەرێكی ترە كە دەبێتە هۆی بەهێز كردنی هەست كردن بە رازی بوون. واتە كاتێك هەرزەكار یان منداڵ لە میانەی كاروچالاكییەكانی رۆژانەیەوە هەست بە سەركەوتن و خۆشی و رازی بوون دەكات ئەوا زۆر گرنگە پاداشت و هانبدرێت، ئەویش لە رێگەی زەردەخەنەو دەست خۆشی و پاداشت و دیاری و سوپاس و هاندانەوە دەبێت، بۆ ئەوەی منداڵ و هەرزەكار لە داهاتوودا دووبارەیان بكەنەوەو هەست كردن بە خۆشی و رازی بوون لە دڵ و دەروونیاندا گەشە بكات و لە ژیانی رۆژانەو واقیعیدا هەست بە خۆشی و كامەرانی بكەن و ناچار نەبن پەنا بۆ خەیاڵ و زیندەخەون ببەن.

## جەخت كردنە سەر خاڵە بەهێزەكان و كەمكردنەوەی هەست كردن بەكەمی:-

بە زۆری هەرزەكارو منداڵانی نوقستان هەست بەكەمی دەكەن و كەم و كورتی لە یەكێك لە ئەندامەكان یان چالاكیەكانیاندا هەیە، بۆ نموونە ناتوانێت وەك منداڵانی تر بنووسێت یان رابكات یان یاری بكات یان كاروچالاكییەكی دیاریكراو بە ئاكام بگەیەنێت،

لەبەر ئەوە هەست بە کەمی و خەم و خەفەت دەکات و دواجار دوور نییە پەنا بۆ زیندەخەون ببات و لەو واقیعە ناخۆشە رابکات، ئینجا بۆ ئەوەی ئەوە روونەدات زۆر گرنگە کە جەخت بکرێتە سەر خاڵە بەهێزەکانی ئەو جۆرە هەرزەکارو منداڵە و پەرەیان پێبدرێت بۆ نموونە منداڵەکە توانای رۆیشتنی نییە بەڵام توانای نووسین و قسەکردنی باشە، یان توانای قسەکردنی نییە، بەڵام توانای وەرزشی و وێنەکێشانی زۆر زۆر باشە یان توانای خوێندنی کەمە بەڵام توانای میکانیکی و هونەری زۆر باشە، کەواتە دەبێت گرنگی بەلایەنە باش و بەهێزەکانی ئەو جۆرە هەرزەکارو منداڵانە بدرێت و سوودیان لێوەربگیرێت و بواری گونجاو بۆ گەشەکردنیان بڕەخسێندرێت، تا لە میانەیانەوە هەست بە بوونی خۆیان بکەن و تام و چێژ لە ژیانی واقیعی وەربگرن و ناچار نەبن پەنا بۆ خەوو خەیاڵ بەرن.

## چارەسەرکردن

**چالاکی:-**

زۆر پێویستە نەهێڵدرێت ئەو هەرزەکارو منداڵانەی کە بە زۆری پەنا بۆ زیندەخەون دەبەن بێ ئیش بن یان بە زۆری بە تەنها بن و تووشی بێزاری ببن، لەبەر ئەوەی ئەو فاکتەرو بارودۆخانە رێژەی زیندە خەونەکانیان زیاتر دەکەن، بۆیە زۆر گرنگە کە بەردەوام بە کاروچالاکی رۆژانەو ئاسانەوە خەریکیان بکەن، وە پێویستە ئەو کارو چالاکیانەش لەو جۆرە بێت کە منداڵ تام چێژو خۆشیان لێوەربگرێت و ناچار نەبێت لێیان رابکات و پەنا بۆ زیندە خەون بەرێت.

زۆر گرنگە هەوڵ بدرێت برادەرو هاورێ بۆ ئەو جۆرە منداڵانە بدۆزرێتەوەو وایان لێبکرێت کە یارییان لەگەڵ بکات و بکەونە گفت و گوو راگۆڕینەوە، هەروەها دەکرێت زوو زوو ئەو جۆرە هەرزەکارو منداڵانە لە رێگەی (قسە لەگەڵ کردن، بانگ کردن، جووڵاندن و دست لە شاندان) بە ئاگابهێنرێنەوە، بۆ ئەوەی نەهێڵدرێت تام و چێژ لەو خەیاڵ و زیندە

خەونانەیان وەربگرن، لەلایەکی تریشەوە دەکرێت هەندێك كاروچالاكییان پێ بسپێردرێت كە ئاسان و سوك و خۆش و لەهەمان كاتیشدا پێویستیان بە سەرنج دان و بە ئاگایی و چاوتێبڕین و وردەكاری هەیە، تا لە ڕێگەیانەوە ڕێژەی زیندە خەونەكانیان كەم بكەینەوە، سەرەڕای ئەوەش زۆر گرنگە زوو زوو پرسیاریان لێبكرێت و پێیان بگوترێت (چی بوو، چی ڕوویدا، بۆ ئەوە بوو، چۆن چارەسەر دەكرێ، ......هتد). ئەگەر بكرێت ئەو جۆرە هەرزەكارو مندالانە لەسەر چوونە ناو تیپ و كۆڕو كۆبوونەوەو كاری بە كۆمەڵ هانبدرێن و بەردەوام لەسەر بە ئاگایی و چاوتێ بڕین و كەمكردنەوەی زیندە خەونەكانیان پاداشت و هانبدرێن.

پاداشتی بە ئاگایی و چالاكی و بەرهەمەكانی بكرێت:-

بە پێی پرنسیپەكانی قوتابخانەی ڕەوشتایەتی دەبێت بەردەوام پاداشتی ماددی و مەعنەوی بە ئاگایی و چالاكییە بە سوودەكانی واقیعی و ژیانی ڕۆژانەی ئەو جۆرە هەرزەكارو مندالە بكرێت، بۆ ئەوەی لەسەری بەردەوام بن، لەهەمان كاتیشدا ڕەفتاری زیندە خەون و خەیالاوی نا ئاسایی پشت گوێ دەخرێت بۆ ئەوەی سوودی لێوەرنەگرن و دواتر لێی دوور بكەونەوە، واتە دەبێت ژیانی واقیعی و ڕۆژانەی زیاتر خۆش و بەتام تر بێت لە ژیانی خەیالی و زیندەخەونەكانی، هەروەها زۆر گرنگە خێزان و قوتابخانە هاوكاری یەكتری بكەن و هەرزەكار یان مندالْ هەر ڕەفتارو كارێكی بە ئاگایی لە قوتابخانە یان خێزان كرد، پاداشت بكرێت و یەكتری ئاگادار بكەنەوە، وە نابێت بە هیچ شێوەیەك ڕەخنەو لێدان و توونـد و تیژی لەگەڵیان بەكار بهێندرێت، لەبەر ئەوەی ڕێژەی زیندە خەون و خەیالەكانیان زیاتر دەكات، لەلایەكی تریشەوە دەكرێت كاتژمێری بە ئاگاهێنانەوە (زەنگ) بەكاربهێندرێت بۆ ئەوەی زوو زوو بە ئاگابهێندرێنەوەو ماوەی دالغە لێدان و زیندە خەونەكانیان كەم بكرێتەوەو دواتریش لە جێگای ئەو كاتژمێرە لە ناوەوە خودی ئەو جۆرە هەرزەكارو مندالانە، كۆنترۆڵكردن و بە ئاگاهێنانەوە گەشە بكات.

## ناوەڕۆکی زیندەخەونەکان دیاری بکرێت:-

بۆ ئەوەی چارەسەرکردنەکە سەرکەوتوو بێت، دەبێت هەوڵی زانینی ناوەرۆکی زیندەخەونەکان بدەین، واتە دەبێت باوک و دایک و مامۆستا پەیوەندییەکی پتە و لەگەڵ ئەو جۆرە هەرزەکارو منداڵانە دابنێت بۆ ئەوەی لە ڕێگەی پرسیارکردن و گفت و گۆو راگۆڕینەوەوە (هەرزەکار) منداڵ باسی ناوەرۆکی زیندەخەونەکانی بکات، بۆ نموونە لەوانەیە ناوەرۆکی زیندەخەونەکە پەیوەندی بە هەست کردن بە کەمی یان قەرەبوو کردنەوەوە هەبێت و هەرزەکار لە خەوو خەیاڵی خۆیدا جیهانێکی فەنتازیای بۆ خۆی دروست کردووەو ڕۆڵی پاڵەوان و ناوداران دەگێڕێ، کەواتە لە واقیعدا لە زۆر لەو شتانە بێبەشە، بۆیە دەبێت لە ژیانی واقیعی هەوڵی دابین کردنی ئەو حەزوو ئارەزوو خەوو خەیاڵانە بدرێت بۆ ئەوەی لە زیندە خەونەکان دوور بکەوێتەوە، یان لەوانەیە هەرزەکار خەون بە کۆشك و تەلارێکەوە ببینێ کە پڕیەتی لە ئەمن و ئاسایش و دڵنیایی و بەخۆشی و کامەرانی بۆ خۆی تیایدا دەژی کە دوور نیە لەبەر ئەوە بێت کە ژینگەی خێزانی ئەو هەرزەکارە پڕە لە ناخۆشی و شەڕ و ئاژاوە، کەواتە دەبێت ژینگەی خێزانی خۆش بکرێت و هەرزەکار لەو ترس و دڵەڕاوکێ یە رزگار بکرێت و لە ڕاستیدا هەرزەکار لەناو خێزان و دایك و باوك و قوتابخانەکەیدا هەست بە ئاسایش و دڵنیایی بکات، بۆ ئەوەی پێویستی بە ئەوە نەبێت کە لە خەووخەیاڵدا ئەو جۆرە ژینگەیە دابین بکات.

کەواتە دەست نیشانکردنی ناوەرۆکی زیندە خەونەکان گرنگەو دەبن بە فاکتەری سەرەکی بۆ زانینی باری دەروونی ئەو جۆرە هەرزەکارانە دۆزینەوەی ڕێگاچارەی گونجاو بۆ زیندە خەونە نا ئاساییەکانیان. ئینجا ئەگەر هات و دایك و باوك و مامۆستا و کەسانی تری چواردەوری هەرزەکار لە ڕێگەی ئەو هەنگاوو خاڵانەی سەرەوە نەیان توانی چارەسەری زیندە خەون و داڵغە لێدانیان بکەن و ئەوەندەش زیادی کرد کە بوونە هۆی دروست کردنی کێشەو گیروگرفتی پەروەردەی و کۆمەڵایەتی و دەروونی، ئەوا زۆر گرنگە پەیوەندی بە کەسی پسپۆڕو شارەزا لە بواری دەروونزانی بکەن و بە هاوکاری هەموو لایەك چارەسەری ئەو کێشەیە بکەن و هەرزەکارە بگەڕێننەوە دۆخی ئاسایی خۆی( شیفرو میلمان، ٢٠٠١، ص٤٦ – ٥٣ ).

## خۆشەويستی لە قۆناغی هەرزەكاری

خۆشەويستی (عاتيفة) و سۆز ويژدانيكە لەلای هەموو كەسێك هەيە، تەنانەت يەكێكە لە رەمەكەكانی (غريزة) جيهانی ئاژەڵان و خۆڕسكەو هەر لە كاتی لەدايك بوونەوە لە ناخ و دڵ و دەروونی تاكەكاندا هەيە . خۆشەويستی زۆر جۆرو شێوازی تايبەتی خۆی هەيە لەوانە (خۆشەويستی نێوان دايك و منداڵ، خۆشەويستی نێوان ئەندامانی خێزان، خۆشەويستی مرۆڤ بۆ وڵات و هاوڕێ و دۆست و برادەرانی، خۆشەويستی زانست و مرۆڤايەتی و كاری خێرو چاكە، خۆشەويستی توخمەكەی تر ... تاد) ئەوەی لێرەدا مەبەستمانە، خۆشەويستی هەرزەكارو چۆنيەتی گەشەكردنيەتی لە قۆناغی هەرزەكاری، كە زياتر پەردە پۆش و ئامرازێكە بۆ شاردنەوەی حەزوو ئارەزووی سێكسی و پەيوەندە بە هەرزەكارو كەسانی تری چواردەوريەوە بەتايبەتيش توخمەكەی تر.

حەزوو ئارەزووی سێكسی دياردەيەكی سروشتی و ئاسايی و زەقی قۆناغی هەرزەكارييە، لەبەر ئەوە لەم قۆناغەدا كۆمەڵێك گۆڕانكاری فسيۆلۆژی و جەستەيی روودەدەن لە پێشەوەی هەمووشيان كەوتنە گەڕو پێگەيشتنی سێكسە گلاندەكانە (الغدة الجنسية) لەلای هەردوو توخمەكە (نێرو مێ) كە بريتين لە هەردوو گون لەلای نێرو هەردوو هێلكەدان لەلای كچ. ئەم سێكسە گلاندانە لە قۆناغی هەرزەكاری چالاك دەبن و دەست دەكەن بە دەرهاويشتنی هۆرمۆناتی تايبەتی (هۆرمۆنی نێرايەتی و مێيايەتی) كە كاريگەری زۆريان لەسەر باری دەروونی و گۆڕانكارييە فسيۆلۆژيەكان و دەركەوتنی حەزوو ئارەزووەكانی سێكسی هەيە، هەر چەندە رەمەكی سێكسی خۆرسكەو هەر لە كاتی لە دايك بوونەوەلە ناخ و سروشتی مرۆڤدا هەيە، بەڵام ئەو گوڕو تينەی قۆناغی هەرزەكاری نييە و لەسەر دەمی منداڵی بە شێوازی تايبەتی لە قۆناغەكانی (دەمێتی، كۆمێتی، ئەندامی زاووزێتی) گوزارشتی لێدەكرێت. بەڵام لە قۆناغی هەرزەكاری دوای پوكانەوەی هەردووگلاندی منداڵی (پينيە گلاند) (الغدة الصنوبرية)و(تيموسە گلاند) ئيتر حەزوو ئاەزووی سێكسی بە تەواوی گەشە دەكات و دەبێت بە بنەما و پاڵنەری سەرەكی خۆشەويستی .

خۆشەویستی و حەزوو ئارەزووی سێکسی هەرزەکار بە چەند قۆناغێك تێدەپەڕێت و لە کاتی گەشە کردنیدا لە هەر قۆناغێکدا تایبەتمەندیەتی خۆی هەیە. قۆناغەکانی گەشەکردنی خۆشەویستی و حەزوو ئارەزووی سێکسی ئەمانەی لای خوارەوەن:-

## قۆناغی نێرگزیەتی (المرحلة النرجسية):-

ئەم قۆناغە ڕاستەوخۆ دەکەوێتە پێش باڵقی و دەرکەوتنی نیشانەکانی هەرزەکاری و نزیکەی دوو ساڵ دەخایەنێ و بەزۆری لە دە ساڵی دەست پێ دەکات و لە دوانزە ساڵی کۆتایی دێت. لە گرنگترین مۆرك و نیشانەکانی نێرگزی، گرنگی دانی زۆرە بە جەستەو لەش و لار. واتە تاك لەم کاتەدا گرنگیەکی زۆر بە لەش و لاری دەدات و بە زۆری لە بەردەم ئاوێنەدا ڕادەوەستێت و سەیری لەش و باڵای خۆی دەکات و بە جۆرەها شێوازَ خۆی دەگۆڕێ و دەڕازێنێتەوە و پرچی شانەو ڕێك دەخات، هەر ئەم نێرگزیەتەیە کە بەرەو وەرزش و ماکیاج و جۆرەها چالاکی جەستەیی پاڵی پێوە دەنێ و زۆر خۆی خۆش دەوێ و وەك بڵێیت دڵدارو عاشیقی خۆی دەبێت. ئەمەش مانای ئەوە ناگەیەنێ کە لەم کاتەدا ئیتر گرنگی بە هیچ کەسێکی تر نادات و تەنها خۆی خۆش دەوێت، نەخێر کەسانی تریشی خۆش دەوێت بەڵام زۆربەی هێزو گوڕو تینی خۆشەویستیەکەی ئاراستەی خودو جەستەی خۆی دەکات و بە چەندەها شێوازیش گوزارشتی لێدەکات .

گرنگترین شت لەم قۆناغەدا لەلای هەرزەکار جەستە و لەش ولارو خودی خۆیەتی، واتە زۆر حەز بە پیاهەڵدان و باس کردنی خۆی دەکات و سەری زمان و بنی زمانی هەر خۆیەتی، لەبەر ئەوە سوکایەتی پێکردن و کەم کردنەوەی نرخی زۆر بێزارو توڕەی دەکەن و باری دەروونی ئاڵۆز دەکەن، بۆیە پێویستە ئێمەی گەورە ڕەچاوی ئەو خاڵە بکەین و سوکایەتی پێنەکەین، بۆ ئەوەی بە چاوی سووك سەیری خۆ ی نەکات و خۆشەویستیەکەی بۆ ڕق و کینە و هەست کردن بە کەمی نەگۆڕ درێت .

ئەم خۆشەويستى خودەو گرنگى دان بە جەستەو لەش و لار هيچ مەترسيەكى تيدا نييە و يەكيكە لە قۆناغەكانى گەشەكردنى خۆشەويستى و تاك بەرەو پيگەيشتن و قۆناغەكانى ترى خۆشەويستى دەبات .

## گرنگى دان بە توخمەكەى خۆى:-

پيش ماوەيەكى زۆر كەم لە كۆتايى هاتنى قۆناغى نيرگزى، دياردەى بالق بوون لەلاى هەرزەكار دەردەكەويت، ئەويش خۆى لە ( دەنگ گڕ بوون و دريژى و زياد بوونى كيش و بەرز بوونەوەى سنگى هەرزەكار و بێ نوێژى و شەيتانى بوون و پيگەيشتنى هەردوو سيكسە گلاندى ( نير و مێ ) و بەرهەم هينانى سپيرم لەلاى كوڕو هيلكە لەلاى كچ ) دەبينيتەوە .

ئەم قۆناغى گرنگى دان بە توخمەكەى تر ( الجنسية المثلية) نزيكەى چوار ساڵ دەخايەنێ و لە دوانزە ساڵيەوە دەست پيدەكات و لە دەوروبەرى شانزدە ساڵيدا كۆتايى ديت بەبێ ئەوەى مرۆڤ هەست بە ئەوە بكات كە لە نيرگزيەت و گرنگى دان بە جەستەو لەش و لارى رزگارى بووە، يەكسەر لە تەمەنى دوانزە ساڵان و دەورووبەرى حەزوو ئارەزووى گرنگى دان بە جەستە و لەش ولارى كەسانى تر كە لە هەمان توخمى خۆين ( كوڕ بۆ كوڕ، كچ بۆ كچ ) لەلاى دەردەكەويت.

لەم كاتەدا زۆر حەز بە بينينى جەستەو لەش وبالأى هاوتەمەن و هاو توخمى خۆى دەكات و لە شى خۆى بە لەشى ئەوان بەراورد دەكات و وردە وردە دەكەويتە داوى گرنگى دان و سەر سوڕمان و حەز كردن بە تيكەلأو بوونى هلو توخمەكەى خۆى. واتە خۆشەويستى لەم كاتەدا لە جەستەو بالا و خودى خۆيەوە بۆ بالا و جەستەى هاوەلەكانى دەگوێزيتەوە و دالغە ليدەدات و خەونيان پيوە دەبينێ و زيندە خەون و خەووخەيالى جۆراو جۆر دەربارەيان دەهۆنيتەوە. ئەم خۆشەويستيەى هەرزەكار بۆ هاوڕێكانى قوتابخانە يان كۆلأن و دراوسێ ى بۆشاييەكى زۆر لە دڵ و دەروونى داگير دەكات و تەنها برادەريتى نييە بەلكو زۆربەى جار لە ناوەخنەكەيدا حەزوو ئارەزوو مۆركى سيكسى پيوە ديارە.

بە بڕوای هەندێک لە دەروونزانان ئەم حەزوو ئارەزوو خۆشەویستیەی هەرزەکار بۆ توخمەکەی خۆی هیچ جیاوازییەکی ئەو تۆی لە گەڵ ئەو خۆشەویستیە نییە کە لە قۆناغی داهاتوو بۆ توخمەکەی تر هەیەتی .

ئەم جۆرە خۆشەویستیە هیچ مەترسیەکی ئەو تۆی تێدا نییە و زیاتر روو کەش و رۆمانسیە و زۆر بە کەمی بۆ ئاستی نزم دادەبەزێت و دەبێتە هۆی تێرکردنی واقیعی ئەو حەزوو ئارەزووە سیکسیە و لادان و سەرە ڕۆیی. واتە گرنگی دانێکی کەم بە هەرزەکارەکان و ڕێنمایی کردنی و چاودێرییەکی ئاراستەوخۆیان زامنی پاکی ئەو خۆشەویستی و پەیوەندیەن و بە سەلامەتی ئەو قۆناغە دەبڕن و دوای ماوەیەک دەچنە قۆناغێکی نوێوە .

بەڵام ئەگەر ئەو خۆشەویستی و گرنگی پێدانە زۆر خەست بێتەوە، ئەوا ئەو جۆرە هەرزەکارە وەک دڵدارێکی وێڵ و سەرگەردان بەردەوام لە خەوو خەیاڵ و خولیای ئەو کەسەی کە خۆشی دەوێ دەبێت و حەز دەکات بەردەوام لە نزیکیەوە بێت و بە هیچ شێوەیەک لێی جیا نەبێتەوەو بە دوورکەوتنەوەی غەمبار و دڵتەنگ بێت و لە بۆنە و جەژنەکاندا دیاری و کەل و پەلی پێشکەش دەکات و بە نەخۆش کەوتنی دڵتەنگ و بێزارو بەسەرکەوتنی دڵخۆش و کامەران دەبێت. وەک ئەوەی یەک گیان بن و لە دوو جەستەی جیاوازدا بژین .

ئەم جۆرە خۆشەویستیە بۆ یەکەم جار ئاراستەی کەسانی دەرەوەی خێزان و خودی خۆی دەکرێت، لەبەر ئەوە گرنگیەکی زۆری لە ژیانی هەرزەکاردا هەیە و دەبێت ئێمەی گەورە ئاگاداری بین و مامەڵەی پێویستی لەتەکدا بکەین .

**گرنگی دان بە توخمەکەی تر:-**

لە دەورو بەری شانزدە ساڵان هەرزەکار دەچێتە قۆناغێکی ترەوەو لە گرنگی دان بە هەمان توخمی خۆی رزگاری دەبێت و لە جیاتی ئەوەی حەزوو ئارەزوو خۆشەویستی بۆ

تۆخمەکەی تر دەگوازێتەوە (کوڕ بۆ کچ). ئەوەی زیاتریش یارمەتی ئەم گواستنەوەیە دەدات گەشەکردن و پێگەیشتنی عاتیفی و سۆزی و عەقڵی هەرزەکارە .

لەم قۆناغەدا کوڕ (هەروەها کچیش) حەزوو ئارەزوویەکی عاتیفی و خۆشەویستی دەربارەی کچ لە لا دروست دەبێت و کچ بە لای ئەوەوە (یان کوڕ بەلای کچەکەوە) مندانەکەی جاران ئەماوەو ئێستا گەورە بووەو لەش و بالآی پان و گەورە بووە و زۆر گۆڕانکاری لە سنگ و جەستەو لەش و لاریدا ڕوویداوە کە سەرجەم ئەوانە دەبنە مایەی گرنگی پێدان و تێڕامانی کوڕ ئەم گرنگی و تێڕامانە هەست و سۆزی تایبەتی لە لای هەرزەکار دروست دەکات کە لەوەو پێش بەرانبەر تۆخمەکەی تر هەستی پێنەکردبوو .

سەرەتای حەزوو ئارەزوو گرنگی دان بە کچ و کوڕی مام و خاڵ و دراوسێ و کۆڵان دەست پێدەکات و دواتریش بۆ دەرەوەی خێزان و کۆمەڵ دەگوێزرێتەوەو لە میانەیانەوە هاوسەری ژیانی خۆی هەڵدەبژێرێ .

ئەمانەی سەرەوە گرنگترین قۆناغەکانی گەشەکردنی خۆشەویستی و حەزوو ئارەزووی سێکسین. ئینجا ئەگەر بەشێوەیەکی ئاسایی و سروشتی خۆی بڕوات هیچ مەترسیەکی تێدا نیە، بەلآم ئەگەر وەستان (تثبیت) لە یەکێك لە قۆناغەکانی سەرەوە ڕوویاندا ئەو کاتە زیان بە باری دەروونی هەرزەکار دەگەیەنێت و لە ڕێچکەی ئاسایی خۆی لایدەدات، بۆ نموونە چەق گرتن و وەستان لە قۆناغی نێرگزی دەبێتە هۆی ئەوەی کە تاك گرنگیەکی زۆر بە خۆی بدات و تووشی لووت بەرزی و یاخی بوون ببێت و کەسێکی خۆ پەرستی لێ دەربچێت و لەخۆی زیاتر گرنگی بە کەسی تر نەدات و بۆ گەیشتن بە حەزوو ئارەزووەکانی هەموو بەرژەوەندییە گشتیەکان بکات بەژێرپێیەوە و لە دانانی پەیوەندییە کۆمەلآیەتیەکانیدا سەرکەوتوو نەبێت، لەلایەکی تریشەوە گرنگیەکی زۆر بە جەستەی خۆی دەدات و لەلایەنی سێکسیشەوە خوو بە دەسپەڕ (العادة السرية)وە دەگرێت و زیاد لە پێویست گرنگی پێدەدات (الزيادی ، ١٩٥٨، ص٧١-٨٠) .

بەلام ئەگەر لە قۆناغی گرنگی دان بە هاوەلان و هاو توخمی خۆی چەق بگرێت و نەتوانێت لێی رزگار بێت، ئەو کاتە ناگوێزرێتەوە بۆ قۆناغی گرنگی دان بە توخمەکەی تر، بەلکو بە پێچەوانەوە دەبێت بە کۆیلە و عاشقی هاو توخمی خۆی کە بەمەش زیانی گەورە بەباری دەروونی دەگات و دوورنییە تووشی لادانی سێکسی بە تایبەتی ( هەتیوبازی پانی بە پانی ) ببێت و نیتر گرنگی بە توخمەکەی تر نەدات و لە ژیانی هاوسەریدا سەرکەوتن بە دەست نەهێنێ. یان لەوانەیە لەسەر هەموو قۆناغی هەرزەکاری چەق بگرێت و نەتوانێت لێی دەرباز بێت، کاتێکیش دەگاتە تەمەنی کاملی و پێگەیشتنی سێکسی هەروەک هەرزەکار دەیەوێت حەزوو ئارەزووە سێکسیەکانی لە ڕێگەی ( خۆشەویستی رۆمانسی و خەیالی یان کپ کردنی حەزوو ئارەزووە سێکسیەکانی یان تێر کردنی نا ئاسایی و هەرزەکارانەوە ) تێر بکات.

گومانی تێدا نییە، چەق وەرگرتن و مانەوە لە یەکێك لە قۆناغەکان پەیوەندی بە جۆری پەروەردەی سەردەمی منداڵی و ئەو ڕووداوو شارەزایی و کارەساتانەی کە هەرزەکار ڕوو بە ڕوویان دەبێتەوە هەیە، سەرەڕای ئەو ژینگە و بارو دۆخەی کە تاکی تێدا دەژی.

## هەرزەکار و گەشەکرنی کۆمەلایەتی

منداڵ کاتێک ماڵئاوایی لە قۆناغی منداڵی دەکات و پێ دەنێتە قۆناغی هەرزەکارییەوە کۆمەڵێک گۆڕانکاری گرنگ لە بواری کۆمەلایەتی و هاوکاری و ژیانی رۆژانەیدا روودەدات، لەوانە فراوان بوونی تێکەڵاو بوون و ژینگەی کۆمەلایەتیەکەی و زیادبوونی ژمارەی هاوڕێکانی و زیاتر چوونە ناو کۆڕو کۆبوونەوەو شارەزابوونی داب و نەریت و بەها کۆمەلایەتیەکانی. لەبەرئەوە ئەرکی سەرەکی دایك و باوك و مامۆستا و کەسانی تری چواردەوری هەرزەکارە، کە ئەو گۆڕانکارییە کۆمەلایەتیانە لەبەرچاو بگرن و مامەڵەی راست و دروستی لەگەڵدا بکەن، بۆ ئەوەی وەك هەموو کەسێکی ئاسایی لە لایەنی کۆمەلایەتیەوە گەشەبکات و نەکەوێتە گێرمەو کێشەو بگرەو بەردە، چونکە ئێستا ئەو هەرزەکارە منداڵەکەی جاران نیەو گەورە بووەو راوبۆچوونی تایبەتی خۆی هەیە.

ئینجا ئەگەر بمانەوێت ئەو هەرزەکارە بە ئاسانی و دوور لە گێروگرفت قۆناغی هەرزەکاری ببڕێت و بەسەلامەتی بچێتە قۆناغی گەورەیی و کاملیەوەو کەسێکی بەکەڵك و بەرهەم هێنەر بێت و دووربێت لە گرفتی دەروونی و کۆمەلایەتی، ئەوا دەبێت زۆر بە زیرەکانە مامەڵە لەگەڵ ئەو گۆڕانکارییە کۆمەلایەتیانە بکەین کە لە قۆناغی هەرزەکاریدا روودەدەن.

هەرزەکار لە منداڵ زیاتر حەز بە ناو کۆمەڵ و کۆڕو کۆبوونەوەی گەورەکان دەکات. لەبەرئەوەی ئەو بۆچوونەی لەلا دروست بووە، کە ئەو منداڵەکەی جاران نەماوەو ئێستا گەورە بووەو هیچی لە باوك و دایك و مامۆستاو گەورەکانی تر کەمتر نیەو ئەویش دەتوانێت هەموو ئەو کارو چالاکیانە بکات کە گەورەکان بە ئاکامی دەگەیەنن، ئینجا بۆ ئەوەی ئەو راو بۆ چوونانەی بێتەدی و تووشی ململانێی دەروونی و گۆشەگیری یان شەڕخوازی نەبێت، ئەوا دەبێت بارودۆخی گونجاوی بۆ بخولقێندرێ و گەورەکان رێزی بگرن و لە نرخی کەم نەکەنەوەو بەچاوی سووك و منداڵی سەیری نەکرێت.

هەرزەکار لەسەرەتای قۆناغی هەرزەکاریدا جیهانیکی ڕێك و بێگەردو جوان بۆ خۆی دروست دەکات و ئەو بڕوایەی لەلا دروست دەبێت، کە پێویستە هەموو کەل و پەل و دیاردەکانی ژیان بێ کەمی کورتی و نووقستانی بن و لەو پەڕی (کەمال) و کاملی و ڕێك و پێکیدابن، وەك ئەو کەسە دەردەکەوێت کە لە دەریای خەوو خەیاڵ و نموونەیی (میسالیدا) نقووم بووبێت و بەچاوی واقعیانە سەیری ژیان نەکات، ئەمەش بە پلەی سەرەکی بۆ کەم ئەزموونی و شارەزایی هەرزەکار دەگەڕێتەوەو لایەنی سۆزو (عاتیفة) بەسەر لایەنی مەنتقی و عەقلیدا زاڵە. هەر ئەو بیرو بۆچوونە میسالیو ناواقیعیانەیە کە وای لێدەکات بەردەوام رەخنە لە کەسان و دیاردەکانی چواردەوری بگرێ.

بۆ نموونە زۆر جار هەرزەکار لە ئەنجامی ئەو بۆچوونانەیەوە لەگەڵ دایك و باوك و مامۆستاو کەسانی تری چواردەوری دەکەوێتە ململانێ و رەخنەو پلارو تیرو توانج لە جل و بەرگ و هەڵس و کەوتی دایك و باوکی دەگرێت و بە کەل و پەل و کەرەستەکانی ناو ماڵ رازی نابێت و بەردەوام داوای گۆڕین و لەناوبردنیان دەکات و بەهیوای شتی تازەو بێ کەم و کورتیە. شایانی ئاماژە بۆ کردنە هەرزەکار لەم قۆناغەدا بەئاشکرا کاریگەری پاڵەوان و کەسایەتیەکانی ناو فیلم و بەرنامەو پرۆگرامەکانی تەلەفزیۆن و سینەمای لەسەر دیارەو ناو ماڵ و جل و بەرگ و هەڵس و کەوتی دایك و باوکی بە ناوماڵ و جل و بەرگ و هەڵس و کەوتی ئەو پاڵەوان و کەسایەتیانەی ناو دەزگاکانی راگەیاندن و دەرەوەی ماڵ بەراورد دەکات و بەردەوام هەوڵدەدات کە ناو ماڵ و جل و بەرگ و هەڵس و کەوتی دایك و باوکی وەك ئەوان لێ بکات، کە بێگومان ئەمەشی بۆ ئاچێتە سەرو لە ئەنجامیشدا لەگەڵ دایك و باوکی دەکەوێتە ململانێ و بگرەو بەردەو تووشی خەم و خەفەت و دڵتەنگی و هەست کردن بەکەمی دەبێت.

بەلام ئەگەر دایك و باوکی هەرزەکار زانیاری تەواویان دەربارەی ئەو گۆڕانکارییە کۆمەلایەتیانەی قۆناغی کوڕو کچەکانیان هەبێت و بەشێوەیەکی راست و دروست مامەڵەی لە تەکدا بکەن، ئەوا هیچ گیروگرفتێکی ئەوتۆ دروست نابێت و دەتوانرێت لە ڕێگەی

ئامۆژگاری و ڕێنمایی پێویستەوە هەرزەکار وورده وورده لە خەوو خەیاڵ و جیهانی نموونەیی و عاتیفی دوور بخرێتەوەو بە جیهانی واقیعی ئاشنا بکرێت. بۆئەوەی هەرزەکار بەسەلامەتی ئەم قۆناغە ببڕێت، ئەوا دەبێت کەسانی گەورەی چواردەوری هەرزەکار (لە پێشەوەی هەموشیان دایك و باوك) بە ئارام و لەسەرخۆو خۆراگر بن و زۆر ژیرانە گفت و گۆ لە تەك هەرزەکاردا بکەن و دیاردەکانی ژیانیان بۆ روون بکەنەوەو باسی جیاوازی نێوان واقیع و خەوو خەیاڵیان بۆ بکەن، کە بێگومان ئەمەش دەبێتە هۆی ئەوەی کە ئەو هەرزەکارە ڕۆژ لە دوای ڕۆژ لە ئاسمانی خەوو خەیاڵ بەرەو زەوی واقیع و ژیانی ڕاستەقینە شۆڕ ببێتەوەو لەدوا قۆناغی هەرزەکاری وەك هەموو مرۆڤێکی کامڵ و پێگەیشتوو بیر بکاتەوەو جیاوازی لەنێوان جیهانی واقیعی و جیهانی (میسالی) و خەوو خەیاڵ بکات. کەواتە ئەم گرفتە لە ڕێگەی دیالۆك و ڕاگۆڕینەوەوە چارەسەر دەکرێت نەك بە توڕەبوون و هەڕەشە و لێدان و گاڵتە پێکردنی هەرزەکار، لەبەرئەوە زۆر هەڵەیە کە باوك و دایك و کەسانی تری چواردەوری هەرزەکار توندوتیژی و سووکایەتی پێکردن بەکاربهێنن، چونکە ئەوە نەك چارەسەری گرفتەکە ناکات بەڵکو ئاڵۆزتریشی دەکات.

هەروەها دیاردەی بەرەنگاربوونەوەی دەسەڵاتی دایك و باوك و مامۆستا لەسەرەتای قۆناغی هەرزەکاری، یەکێکە لەو گۆڕانکارییە کۆمەڵایەتیانەی کە چەکەرە دەکات و ڕۆژ لە دوای ڕۆژ زیاتر گەشە دەکات، تا دەبێت بەخاسیەتێکی قۆناغی هەرزەکاری. واتە هەرزەکار منداڵەکەی جاران نەماوە، تا ئێمەی گەورە بە ئارەزووی خۆمان بیهێنین و بیبەین و چی پێبڵێین ڕازی بێت و بێ سێ و دوو گفت وگۆ جێبەجێی بکات. کەواتە ئەو دایك و باوك و مامۆستایانەی وا دەزانن کە هەرزەکار هەر منداڵەکەی جارانە، ئەوا بێگومان بە هەڵەدا چوون و لەگەڵ هەرزەکارەکاندا ڕووبەڕووی زۆر کێشەو گیروگرفت دەبنەوە.

ئینجا ئەگەر بمانەوێت هەرزەکار یاخی نەبێت و ڕووبەڕووی گەورەکان نەوەستێت، ئەوا دەبێت ڕێزی بگیرێت و گوێ لە قسەو ڕاوبۆچوونەکانی بگیرێ، بەڵام ئەگەر ئێمەی گەورە ڕێزی ڕاوبۆچوونی هەرزەکارمان نەگرت و ویستمان ڕاوبۆچوونی خۆمان بەسەریدا

بەپێتێن و بەردەوام وەك منداڵ مامەڵەمان لەگەڵ کردو بەربەست و ڕێگرمان لەبەردەم حەزو ئارەزوو پێداویستیەکانیدا دروست کرد، ئەوا ئەو کاتە ڕازی نابێت و دوورنیە ڕووبەڕووشمان بووەستێتەوە یان ماڵ و قوتابخانە بەجێ بهێڵێ و ملی کۆڵان و شوێنەگشتی و نابەجێکان بگرێتە بەرو کەسێکی لاسارو سەرە ڕۆڕ لڕ دەربچێت، کەئەمەش زیان بە کەسایەتی و باری دەروونی و لایەنی گەشەکردنی کۆمەڵایەتی هەرزەکار دەگەیەنێت.

لە قۆناغی هەرزەکاریدا ڕۆڵی برادەرو هاوڕێ بە ئاشکرا لە ژیانی هەرزەکاردا دەردەکەون و زۆر جار کاریگەری ئەو برادەرانەی لە کاریگەری خێزان زیاتر دەبێت و هەرزەکار بە ئاسانی گوێ ڕایەڵیان دەبێت و بە قسەیان دەکات، بە تایبەتیش لە لای ئەو هەرزەکارانەی کە ژیانی خێزانیان ئاڵۆزەو پەیوەندیان لەگەڵ دایك و باوك و مامۆستاکانیان خۆش نیە. لەبەر ئەوە دەبێت دایك و باوك لە نزیکەوە ئاگاداری هەرزەکارەکانیان بن و ژینگەی کۆمەڵایەتی گونجاو دروست بۆ گەشەکردنی ئاساییان بخوڵقێنن، بۆ ئەوەی هەست بە بێزاری و نامۆبوون نەکەن و بە ناچاری پەنا بۆ ناو برادەری خراپ نەبەن.

چونکە ئەگەر هەرزەکار لەناو خێزان و قوتابخانە هەستی بە ئاسایش و دڵنیایی نەکردو ڕێزی نەگیرا، ئەوا دوور نیە کە پەنا بۆ جۆرەها کۆمەڵ و لایەن و دەستەو تاقم ببات، بەو هیوایەی کە لەناویان هەست بە ئاسایش و دڵنیایی و ڕێزگرتن بکات، کە بە داخەوە زۆر جاریش وا دەرناچێت و بگرە پێچەوانەکەشی دەردەچێت و ئەو جۆرە هەرزەکارانە دەقۆزرێنەوەو بۆ مەبەست و کاری تایبەتی بەکاردەهێنرێن، ئەوەی جێگەی داخیشە باری دەروونی ئەو جۆرە هەرزەکارانە بۆ قۆستنەوەو بەکارهێنانیان بۆ کاری نادروست زۆر لە بارە و دەرەنجامی هەموو توێژینەوە زانستیەکانیش ئەوەیان سەلماندووە کە زۆربەی زۆری ئەو هەرزەکارو مێرد منداڵانەی کە تووشی لاساری و سەرەڕۆیی دەبن، لەو جۆرە خێزانانەدا پەروەردەبوون کە لێك ترازاوو پڕ لە گیروگرفت و ناخۆشی بوون.

گرنگی دان بە جل و بەرگ و ڕواڵەت یەكێكە لەو دیاردە كۆمەڵایەتیانەی كە لەسەرەتای قۆناغی هەرزەكاری سەرهەڵدەدات، واتە هەرزەكار حەز بە جۆرەها جل و بەرگی زەق و ڕەنگاو ڕەنگ و سەرنج ڕاكێش دەكات و هەوڵدەدات لاسایی پاڵەوان و كەسانی گرنگی ناو فیلم و بەرنامەو پرۆگرامەكانی تەلەفزیۆن و سینەما بكاتەوە، هەروەها كچان زۆر حەز بەخۆ جوان كردن و ڕازاندنەوەو بەكارهێنانی داوودەرمان و بۆیەو (كەمالیات) و ڕواڵەت دەكەن، چونكە ئەم قۆناغە قۆناغی گەشەكردنی حەزوو ئارەزووی سێكسی و عاتیفیەو هەر تۆخمەو دەیەوێت سەرنجی تۆخمەكەی تر بۆ لای خۆی ڕابكێشێت.

ئینجا یەكێك لەو لایەنانەی كە هەرزەكار گرنگی پێدەدات و لە میانەیەوە سەرنجی تۆخمەكەی تر بۆلای خۆی ڕادەكێشێت، لایەنی جەستەیی و ڕواڵەت و جل و بەرگ و خۆڕازاندنەوەیە، كە ئەمەش زۆر جار گێروگرفت بۆ هەرزەكارو دایك و باوك و كەسانی تر دروست دەكات، بە تایبەتیش لەو جۆرە خێزانانەی كە هەژارو دەست كورتن و هەرزەكار بە ئاسانی ئەو حەزوو ئارەزووەی بۆ تێر ناكرێت و لە ئەنجامیشدا هەست بە كەمی و خەم و خەفەت و ئازارو دڵتەنگی دەكات و دووریش نیە خوانەخواستە كەسانی داوێن پیس هەندێك لەو كچە هەرزەكارانە (كە بێ چاودێری و ڕێنمایی گەورەكانیانن) هەڵبخەڵەتێنن و بە بیانووی جل و بەرگ و ڕواڵەت لەخشتەیان بەرن.

هەروەها لە ئەنجامی ئەم دیاردەیەوە گێروگرفتێكی تریش سەر هەڵدەدات، ئەویش ئەوەیە كە هەندێك دایك و باوك و مامۆستا لە ئەنجامی نەشارەزاییان و نەبوونی زانیاری پێویست دەربارەی ئەم قۆناغە، دەست دەكەن بە ڕەخنەو تیرو توانج تێگرتنی هەرزەكارو ناوو ناتۆرە لێنانیان و گومان لێكردنیان، كە بەداخەوە هەندێك دایك و باوك سووكایەتی بە هەرزەكارەكانیان دەكەن و بواری تێركردنی ئەو جۆرە حەزوو ئارەزووەیان بۆ ناڕەخسێنن، كە ئەمەش دەبێتە هۆی دروست كردنی گێروگرفت (Bee, 2000, P:326).

پێویستە دایک و باوک ئەوە بزانن کە حەزکردن بە خۆڕازاندنەوەو ڕواڵەت یەکێکە لە خاسیەتەکانی قۆناغی هەرزەکاری و پێویستە لە ڕێگەی ڕێنمایی و ئامۆژگاری و گفت و گۆوە وردە وردە لەو دیاردەیە ڕزگار بکرێت و پاش ماوەیەکیش هەرزەکار خۆی وازیان لێدەهێنێ و ئیتر زیاتر گرنگی بە ناوەرۆک دەدات و لە ڕواڵەت و ڕوکەش دووردەکەوێتەوە، بەلام هەردەبێت بۆ ماوەیەک بواری تێرکردنیان بۆ بڕەخسێندرێ و نابێت بەهیچ شێوەیەکیش توندوتیژی و سووکایەتی پێکردن بەکاربهێندرێت.

لە لایەکی تریشەوە بیرکردنەوە لە هەڵبژاردنی پیشەو کارێکی گونجاو یەکێکی ترە لەو مۆرک و سیما کۆمەڵایەتیانەی کە لە قۆناغی هەرزەکاریدا سەرهەڵدەدات و بوارێکی زۆر لە دڵ دەروونی هەرزەکار داگیردەکات و بەزۆری بیری لێدەکاتەوە. کەواتە دەبێت لە قوتابخانەو خێزان بواری هەڵبژاردن و دەست نیشانکردنی پیشەو کارێکی گونجاو بۆ هەرزەکار بخولقێندرێ و ئاسانکاری و ڕێنمایی پێویست بکرێت، واتە ئەرکی دایک و باوک و مامۆستاو کەسانی تری چواردەوری هەرزەکارە کە زانیاری پێویست دەربارەی جۆری خوێندن و پیشەکان بە هەرزەکار پێش کەش بکەن، بۆ ئەوەی هەرزەکار بە حەزو ئارەزووی خۆی و بەڕێنمایی دایک و باوک و مامۆستا جۆری خوێندن و پیشەو کاری پێویست هەڵبژێرێ.

کەواتە زۆر هەڵەیە کە دایک و باوک و مامۆستا هەرزەکار ناچار بکەن کە جۆرێک لە خوێندن یان پیشەیەکی دیاریکراو هەڵبژێرێ. هەروەها لەم قۆناغەدا کەسانی دەرەوەی خێزان کاریگەریان لەسەر کەسایەتی و باری دەروونی هەرزەکار لە دایک و باوک زۆرتردەبێت، لەبەرئەوە زۆر گرنگە کە دایک و باوک هەوڵی ئەوە بدەن کە باشی و خراپی ئەو کەسانەی دەرەوەی خێزان بۆ هەرزەکارەکانیان ڕوون بکەنەوەو سوودیان لێ وەربگرن.

ئەوە ماوە بڵێین کە گەشەکردنی کۆمەڵایەتی هەرزەکار پێویستی بە بارو دۆخ و ژینگەی گونجاو هەیە و دەبێت دایک و باوک و کەسانی چواردەوری هەرزەکار ڕەچاوی ئەو

گۆڕانکاریە کۆمەلایەتیانە بکەن کە لە قۆناغی هەرزەکاری روودەدات، هەروەها ئەرکی سەرەکی دایك و باوکە کە سەربەستی بدەن بە کورو کچە هەرزەکارەکانیان بۆ ئەوەی لەژێر چاودێری ئەواندا بە ویستی خۆیان برادەرو و پیشەو جۆری خوێندن و هاوسەری ژیانی خۆیان هەلبژێرن. واتە سەربەستی بدرێت بە هەرزەکار تا ئەو کاتەی خەریکە هەلە دەکات، دوای ئەوە پێویستە دایك و باوك ئامۆژگاری و ڕێنمایی پێویستی بکەن و لە هەلەکان دووری بخەنەوە.

## جۆرەكانی خێزان و رەنگدانەوەیان لەسەر باری دەروونی هەرزەكار

وەك چۆن زۆربەی دیاردەكانی ژیان جۆراوجۆرو هەمە چەشنەن، بە هەمان شێوەش پێكهاتەكانی خێزان و شێوازی مامەڵەكردنیان لەگەڵ منداڵەكانیان جۆراوجۆرن، دەرئەنجامی چاوپێكەوتن و توێژینەوە زانستیەكان ئاماژە بۆ بوونی جۆرەها خێزانی جیا جیا دەكەن. واتە هەر یەكەیان بە شێوازێك مامەڵە لەگەڵ تاكەكان دەكات كە جیاوازە لە ئەوانی تر.

### لە گرنگترین جۆرەكانی خێزان ئەمانەی لای خوارەوەن:-

### ئەو خێزانانەی كە منداڵەكانیان بێزراوو پشت گوێ خراون:-

ئەوەی جێگەی داخە ژمارەیەك لە خێزانەكان لەم جۆرەن. واتە زۆربەی كات منداڵەكانیان ترۆو پشت گوێ دەخەن و جێگەی رەزامەندی نین و باوك و دایك رێزو سۆزوخۆشەویستی پێویست بە منداڵەكانیان نادەن، هەندێك جار یان دایك یان باوك لەو جۆرەیە، هەندێك جاری تریش هەردووكیان.

كەواتە لەم جۆرە خێزانانەدا منداڵ و هەرزەكار كەمترین گرنگیان پێدەدرێت و دایك و باوك یان یەكێكیان زۆر بەسەر منداڵەكانیدا زاڵەو، هەندێك جاریش رقیان لێیانە. هەندێك جاریش دایك و باوك لە ئەنجامی پشت گوێ خستن و سووكایەتی پێكردنی منداڵەكانیانەوە هەست بۆ گوناهو ئازاری ویژدان دەكەن، لەبەر ئەوە بۆ رازی كردنی ویژدانیان و رزگاربوون لە هەست كردن بە گوناه، دەست دەكەن بە پێدانی سۆزو خۆشەویستی زیاد لە پێویست، یان ئاسانكاری زیاد لە پێویست و شل كردنی سەری پەت و حەبلەكە بۆیان ، كە بێگوان هەردوو حاڵەتەكە خراپەو بە زیانی هەرزەكارو منداڵەكانی تر تەواو دەبێت. گومانی تێدا نییە هۆكاری زۆر هەیە بۆ پشت گوێ خستنی ئەو جۆرە دایك

و باوکە و هەڵنەستانیان بە ئەرك و ڕۆڵی دایکایەتی و باوکایەتی، بەڵام ئەوەی لە هەموویان گرنگترە، ئەوەیە کە ئەو جۆرە دایك و باوکانە کەسانی پێگەیشتوو کامڵ نین لەلایەنی هەڵچوونیەوە، سەرەڕای ئەوەش بنەمەکانی سەرکەوتنی ژن و مێردایەتیان لاوازەو توانای خۆ سازاندنیان لەگەڵ ئەندامانی خێزانەکەیان زۆر لاوازە.بێگومان ئەو جۆرە خێزان و مامەڵەی دایك و باوکە ڕەنگدانەوەی خراپی لەسەر کەسایەتی و باری دەروونی هەرزەکار هەیە لەوانە:-

لە داهاتوو منداڵەکانیان، (بەتایبەتیش لە قۆناغی هەرزەکاری) هەست بە ئاسایش و دڵنیایی ناکەن و زۆربەی کات ڕاڕاو دوودڵ و بەگومان دەبن.

زۆر جار لەوانەیە ڕەفتاری منداڵ و هەرزەکارەکانیان ناکۆمەڵایەتی بێت و نیشانەکانی وەك (پەلاماردانی کەسانی تر، دزی، درۆ، پەرتەوازە بوون، لادان و شەڕخوازی) ببن بە بەشێك لە کەسایەتیان. دەروونزانێك کە ناوی (وولبری)یە لەم بارەیەوە دەڵێت {رق و کینە، بەردەوام دەتوانێت نەهێڵێت هەرزەکار خۆی لەگەڵ ژیان بگونجێنێت، ئەویش لەبەر ئەوەی لە هەست کردن بە دڵنیایی و ئاسایش بێبەشی دەکات و بروا بەخۆبوونی تێك دەشکێنێ و گەشەکردنی (خودی) دەشێوێنێت} (زیدان، ١٩٩٤، ص ١٧٦). نابێت ئەوەشمان لەیاد بچێت، کە زەحمەترین و دژوارترین کار ئەوەیە کە چارەسەری ئەو هەرزەکارانە بکرێت کە لە ئەنجامی بێزران و پشت گوێ خستنەوە تاڵ و سوێری زۆریان چەشتووە، لە هەمان کاتیشدا دەرکەوتووە کە ژمارەیەکی زۆریان تووشی لادان و لاساری بوون و ناویان لە تۆماری خانەو دادگای ئەوجەوانان و مێرد منداڵاندا پارێزراوە.

ئەو خێزانانەی کە لە منداڵ و هەرزەکارەکانیان رازین و سۆزو خۆشەویستیان دەدەنێ:-

ئەم جۆرە خێزانانە پێچەوانەی جۆری یەکەمن، واتە هەرزەکار پلەو پایەو جێگای تایبەتی خۆی هەیە و مایەی ڕێزی دایک و باوکە، بێگومان زۆربەی زۆری ئەم جۆرە باوکانە لە کاتی خۆیدا لەسەر دەستی دایک و باوکی بەبەزەیی و دڵ گەورە پەروەردە بوون و ئەوانیش لەسەردەمی منداڵیدا لەسەر دەستی دایک و باوکی بە وەفاو پەروەردیار گەورە بوون و کەش و هەوای خێزانەکانیان پڕ بووە لە خۆشەویستی و ڕێزگرتن و دڵسۆزی و مامەڵەی دروست، واتە پەروەردەی راست و دروست. باوک ودایکی راست و دروستت بۆ بەرهەم دێنێ. هەر لەمبارەیەوە (سیموند)ی زانا دەڵێت (هاووڵاتی باش و دڵسۆز، زانایان، کرێکارانی خێرخواز، هاوسەری سەرکەوتوو، دایک و باوکی بەختەوەر، ... هتد) لەو جۆرە خێزانانەوە دێن و دروست دەبن کە تیایدا منداڵ بەڕێزەو دایک و باوک بە پەرۆشن بۆیان) (زیدان، ١٩٩٤، ص١٧٦).

ئەو خێزانانەی کە دیکتاتۆرن و هەرزەکارەکانیان دەچەوسێننەوە:-

لەم جۆرە خێزانانەدا زۆربەی کات دایک و باوک (یان یەکێکیان) خۆیان بەسەر هەرزەکارەکانیاندا دەسەپێنن و کارو چالاکی و سنووری کارکردنیان بۆ دیاری دەکەن و کەمترین کەمتەرخەمی و هەڵەی هەرزەکار دەبێتە مایەی لێدان و توونددوتیژی و چاو سوورکردنەوەو هەڕەشە لێکردن، هەر لەبەر ئەوەشە بەردەوام هەرزەکارو منداڵانی ئەو جۆرە خێزانانە مل کەچی داواکارییەکانی دایک و باوکیان دەبن. نەک بە ئارەزووی خۆیان یان لەبەر ڕێزگرتنی دایک و باوک، بەڵکو لە ئەنجامی ترس و هەڕەشە، هەر لەبەر ئەوەشە کاتێک دایک و باوک وەک سەرچاوەی ترس و تۆقین دیار نابن، منداڵ و هەرزەکارانی ئەو جۆرە خێزانانە وەک ئاوێکی زۆری پەنگ خواردوو بەسەر کەسان و دیاردەکانی چواردەوریاندا دەتەقنەوەو زیانیان پێدەگەیەنن، بەڵام لەکاتی دووبارە

دەرکەوتنەوەی دایک و باوک (سەرچاوەی ترس) دووبارە منداڵ و هەرزەکارەکانیان زۆربەی ویست و داواکاری و راوبۆچوونەکانیان دەشارنەوەو هەوڵی کپ کردنیان دەدەن.

هەندێک جار ئەم جۆرە دایک و باوکانە گرنگی بە منداڵەکانیان دەدەن و خۆشیشیان دەوێن، بەلام بەردەوام ناچاریان دەکەن مل کەچی داواکاریەکانیان بن و لەژێر رکێف و کۆنترۆڵی ئەواندا بن. لەبەر ئەوەی لەو بڕوایەدان کە ئەو جۆرە مامەڵە و مل کەچ کردنە لەبەرژەوەندی هەرزەکارەکانیانە، بێگومان زۆربەی ئەم باوک و دایکانە لە کاتی خۆیدا لەسەر دەستی دایک و باوکی وەک خۆیان پەروەردە بوون و بە هەمان شێوە مامەڵەیان لەگەڵ کراوە، بۆیە ئەمانیش ئێستا لاسایی ئەوان دەکەنەوەو رێچکەی ئەوانیان گرتووە.

<u>شایانی ئاماژە بۆ کردنە، ئەم جۆرە مامەڵەیەش رەنگدانەوەی خراپی لەسەر کەسایەتی منداڵ و هەرزەکارەکانیان هەیە لەوانە:-</u>

پشت نەبەستن بەخۆ راستە زۆر منداڵی ئەو جۆرە خێزانانە لە ترسی هەرەشەو لێدان بێدەنگ و لەسەرخۆ و بێ ئاژاوە دادەنیشن. بەلام کاتێک گەورە دەبن و دەچنە ناو قۆناغی هەرزەکارییەوەو بواری ئەوەیان دەبێت سەربەست و ئازاد بن، ناتوانن تام و چێژو خۆشی لەو ئازادی و سەربەستیەیان وەربگرن، لەبەر ئەوەی لەکاتی خۆی، واتا لە قۆناغی منداڵی رانەهێنراون و بواری ئازادی و سەربەستییان نەبووە، لەبەر ئەوە لە قۆناغی هەرزەکاریدا رووبەرووی زۆر کێشەو گیروگرفت دەبنەوەو هەست بە کەمی و رارایی دەکەن. زۆربەی جار هەرزەکارانی ئەو خێزانانە دوور لە چاودێری دایک و باوکیان کەسانی توندوتیژو شەرانی دەبن و کەسانی تری لەخۆیان لاوازتر دەکەن بە قۆچی قوربانی و تۆڵەی خۆیان لە ئەوان دەکەنەوە.

هەندێک جار بە ئاسانی هەڵدەخەڵەتێندرێن و لەلایەن برادەری خراپەوە دەقۆزرێنەوەو بەرەو خراپەو لاساریان دەبەن، هەر لەبەر ئەوەشە زۆرجار هەرزەکارو لاوانی

ئەو جۆرە خێزانانە بەندو دادگایی دەكرێن و تاوان و لاساری دەكەن، هەرچەندە خێزانەكانیان لە ئاستێكی بەرزی رۆشنبیری و كۆمەلایەتی و ئابووریشدان و لە هیچ شتێكیان كەم نییە، تەنها ئەوە نەبێت كە لە خێزانێكی توندو تیژو دیكتاتۆردا پەروەردە بوون.

## ئەو خێزانانەی كە زیاد لە پێویست گرنگی بە منداڵەكانیان دەدەن :-

لەم جۆرە خێزانانەدا زیاد لە پێویست گرنگی بە منداڵ و هەرزەكار دەدرێت و هەندێك جار دایك و باوك منداڵەكانیان نقومی ناو خۆشەویستی و گرنگی پێدانی زیاد لە پێویست دەكەن و گرنگیەكی زۆریان پێدەدەن، تا ئەو رادەیەی كە كاتێك دەچنە قۆناغی هەرزەكارییەوە، دایك و باوك هەر بە چاوی منداڵی سەیریان دەكەن و ئەو بڕوایەیان لەلا دروست نابێت كە منداڵەكانیان گەورەبوون و پێویستە كەمێك سەربەستی و ئازادی و سەربەخۆییان بدەنێ، كە بێگومان بەم رەفتارو مامەڵانەیان نایەڵن منداڵەكانیان وەك پێویست گەشە بكەن و كەم و كورتی زۆر دەكەوێتە كەسێتی و باری دەروونیانەوە.

هەندێك جاریش ئەو جۆرە دایك و باوكانە ئاسانكاری زۆر بۆ منداڵەكانیان دەكەن و چاو پۆشی لە زۆر لە هەڵەو سەرەڕۆییەكانیان دەكەن، كە ئەمەش دەبێتە هۆی ئەوەی منداڵەكانیان لە داهاتوودا كەسێتیەكی سەركەوتوو پتەویان نەبێت. دەرئە نجامی زۆر لە توێژینەوەكان ئاماژە بۆ ئەوە دەكەن كە منداڵان و هەرزەكارانی ئەم جۆرە خێزانانە لە داهاتوودا سەركەوتوو نابن و بڕوایان بە خۆیان نابێت و بەچاوی گومان و دوودڵی سەیری خۆیان و تواناكانیان دەكەن، هەروەها توانای كۆنترۆڵ كردنی هەڵچوونەكانیان نابێت، لەبەر ئەوەی گرنگی دانی زیاد لە پێویست جۆرێكە لە دیكتاتۆریەت و كۆنترۆڵ كردن كە ناهێڵن منداڵ و هەرزەكارەكان وەك پێویست فێری دیاردەكانی ژیان ببن و وەك منداڵانی تر تاووتوێیان بكەن، هەر لەبەر ئەوەشە هەرزەكارو لاوانی ئەو جۆرە خێزانانە لەبەر

پرسیاریەتی رادەکەن و حەز بە تەنیایی و گۆشەگیری دەکەن و وەك تاکێکی کامڵ و پێگەیشتوو رەفتار ناکەن و بەسەر کۆسپ و تەگەرەکانی ژیاندا زاڵ نابن.

## خێزانی دیموکراسی خواز:-

لەم جۆرە خێزانانەدا زۆربەی شتەکان روون و ئاشکران، واتە باوك و دایك رۆڵ و ئەرك و فەرمانەکانی خۆیان بە باشی دەزانن و لە هەمان کاتیشدا منداڵەکان سنووری رەفتارو ماف و ئەرکەکان دەزانن. سەرجەم ئەندامانی ئەم جۆرە خێزانانە بەپێی پرانسیپ و بنەمای تایبەتی رەفتار دەکەن و ئەگەر منداڵەکان هەڵەو لاسارییەکیان کرد ئەوا رووبەرووی سزاو سەرزەنشت و گلەیی دەبنەوە، بەلام لە هەمان کاتیشدا ئەگەر کاری چاکەو سوود بەخشیان کرد ئەوا پاداشت و سوپاس دەکرێن. بێگومان ئەم جۆرە خێزانانەش وەك هەموو جۆرەکانی تری خێزان رووبەرووی کێشەو گیروگرفت دەبنەوە، بەلام جیاوازی سەرەکی ئەوەیە کە کێشەو گیروگرفتەکانی ئەم جۆرە خێزانانە ئاساییەو ماوەیەکی زۆر بەردەوام نابێت و رێگا چارەی گونجاوی بە هەموو لایەك بۆ دەدۆزنەوە. لەم جۆرە خێزانانە دایك و باوك ئەو راستیە باش دەزانن کە هەر منداڵەو کەسایەتی تایبەتی خۆی هەیە و حەزوو ئارەزووی وەك ئەوانی تر نییە، لەهەمان کاتیشدا منداڵ لە قۆناغێکەوە بۆ قۆناغێکی تر دەچێت و گۆرانکاری بەسەردا دێت و رۆژ لە دوای رۆژ زیاتر گەشە دەکات و بەرەو هەرزەکاری و لاوێتی و کامڵی دەچێت.

هەر لەبەر ئەوەشە شێوازی پەروەردە کردن و جۆری مامەڵەکردنیان بە پێی کەسایەتی و قۆناغەکانی گەشەکردنی منداڵەکانیان دەگۆرن، لە هەمان کاتیشدا دایك و باوکی ئەم جۆرە خێزانە منداڵەکانی خۆیان خۆش دەوێت، بەلام نە زیاد لە پێویست گرنگیان پێدەدەن نە پشت گوێشیان دەخەن، بەڵکو بە چاوێکی بابەتیانەو واقیعانە سەیریان دەکەن. هەر لەبەر ئەوەشە منداڵ و هەرزەکارانی ئەم جۆرە خێزانانە لە داهاتوودا کەسایەتی پتەویان

دەبێت و لە ژیانی واقیعیاندا سەركەوتوو دەبن و بەچاوی ڕێزو گرنگی سەیری خودی خۆیان دەكەن و بڕوای تەواویان بە خۆیانەو بە زۆری لە گرفت و كێشەی دەروونی بە دوور دەبن.

سەركەوتوویی ئەم جۆرە خێزانانە لەوە دایە كە بە پێی سیستەمێكی دیموكراتیانە كار دەكەن و ماف و ئەرك و ڕۆڵی هەموو یەكێك دیاری كراوو پارێزراوە و كەس سنووری ئەوی تر نابەزێنێ و مافەكانی پێشێل ناكات.

## هەرزەكار لە نێوان حەزوو ئارەزووە تایبەتیەكانی و حەزوو ئارەزووی دایك و باوك و هۆكارە دەرەكیەكان

حەزوو ئارەزوو بەشێكە لە كەسایەتی مرۆڤ و ڕەنگ دانەوەی خۆی لەسەر ڕێچكەی ژیانی مرۆڤ هەیە، واتە ئەگەر مرۆڤ سەركەووتوو بوو لە تێركردنی حەزوو ئارەزووەكانی و ئەو تێركردنەش لەتەك توانستە عەقلی و جەستەیی و هەڵچوونیەكانیدا چوون یەك بوون ئەو كاتە تاك لە ژیانیدا سەركەوتوو دەبێت و لە تواناییدا دەبێت كە خۆی لەگەڵ كۆمەڵەكەی بسازێنێ، بەڵام ئەگەر حەزوو ئارەزووەكانی لەتەك توانستە عەقلی و هەڵچوونی و جەستەییەكانیدا چوون یەك نەبوون، واتە حەزوو ئارەزووی لە پیشەو جۆرە خوێندنێكە كە توانای عەقلی یان جەستەیی یان هەڵچوونی لەتەكیدا ڕێك ناكەوێت، بۆ نموونە هەندێك پیشەو بواری خوێندن پێویستیان بە ڕێژەیەكی زۆر لە زیرەكی و توانستی عەقلی تایبەتی هەیە، كە ئەگەر مرۆڤ حەزیشی لێیان بێت بەڵام ئەو زیرەكی و توانستە عەقلیە تایبەتیەی نەبێت، ئەوا تیایاندا سەركەوتوو نابێت. ئەمەش مانای ئەوەیە كە حەزوو ئارەزوو بەتەنها نابنەمایەی سەركەوتنی تاك، لە هەمان كاتیشدا زیرەكی و توانستی عەقلی و هەڵچوونی و كۆمەڵایەتی و جەستەیی پێویستیش بە تەنها نابنە مایەی بەختەوەری و كامەرانی مرۆڤ ئەگەر بێت و حەزوو ئارەزوو هاوشانیان نەبن، واتە ئەگەر هەرزەكارێك توانای جەستەیی و بەرزی باڵایی و بە هێزی ماسوولكەكانی بۆ پیشە و جۆرە یارییەك گونجاون، بەڵام بە هیچ شێوەیەك حەزوو ئارەزووی لەو پیشەو جۆرە یارییە

نییە، کەواتە ئەگەر ناچار بکرێت کە ئەو پیشەیە بۆ خۆی هەڵبژێری یان ئەو جۆرە یارییە بکات، ئەو کاتە بە تەواوی سەرکەوتنی تیادا ناهێنێ و خۆشی و کامەرانیشی دەست ناکەوێت. کەواتە سەرکەوتووترین هەڵبژاردن ئەو جۆرە هەڵبژاردنەیە کە حەزوو ئارەزووی هەرزەکار لەتەک توانست و بەهرەکانیدا چوون یەك دەبن.

ئینجا لێرەدا پرسیارێك سەر دەردێنێ، ئەویش ئەوەیە ئایا بارودۆخی کۆمەلایەتی و ئابووری و سیاسی و رۆشنبیری ئێمە لەو ئاستە دایە کە هەرزەکارەکانمان بتوانن رەچاوی ئەو خالأنەی سەرەوە بکەن و بەجۆرێك پیشەو جۆری خوێندن بۆ خۆیان هەڵبژێرن کە لە لایەك حەزوو ئارەزووەکانیان تێر بکەن و لەلایەکی تریشەوە لەتەك تواناو بەهرەکانیاندا بگونجێن؟ گومانی تێدانییە کە هەرزەکاری ئێمە بەو ئاسانییە ناتوانێت پیشەو جۆری خوێندنی گونجاو بۆ خۆی هەڵبژێری، لەبەر ئەوەی کۆمەڵێك فاکتەری دەرەکی و ناوەکی هەن کە کاردەکەنە سەر بڕیارەکانی هەرزەکار، لە هەمووشیان گرنگتر ئەمانەی لای خوارەوەن :-

## حەزوو ئارەزووی دایك و باوك :-

لە گرنگترین گیروگرفتەکانی هەرزەکاری ئێمە ئەوەیە کەزۆر جار دایك و باوك دەست دەخەنە ناو کاروباری کورو کچە هەرزەکارەکانیانەوەو دەیانەوێت جۆرە پیشەوکارێك یان خوێندنێك هەڵبژێرن کە لە تەك حەزوو ئارەزووی ئەواندا دەگونجێت نە ك لەتەك حەزوو ئارەزووی کوڕ و کچە هەرزەکارەکانیان، کە بەمەش زیانێکی گەورە بە باری دەروونی و چارەنووسی رۆڵەکانیان دەگەیەنن. بێگومان ئەم دەست تێوەردانەی دایك و باوك بۆ زۆر هۆکار دەگەڕێتەوە لەوانە :-

هەندێك دایك و باوك لەسەردەمی هەرزەکاری و لاوێتی خۆیاندا ئاواتە خوازی ئەوە بوون کە کۆلێژێکی دیاریکراو تەواو بکەن یان پیشەوکارێکی دیاری کراو یان جۆرە یارییەك

هەڵبژێرن، بەڵام لەبەر هەر چ هۆیەك بێت نەیانتوانی لەسەردەمی هەرزەكاری و لاوێتیاندا ئەو ئاوات و حەزوو ئارەزووانەیان بهێننە دی هەرچەندە پیشەو جۆرە یاری و خوێندنێكی تریان هەڵبژارد (یان نەیانتوانی خوێندن تەواو بكەن) بەڵام حەزوو ئاواتە تێر نەكراوەكانی سەردەمی رابردوویان هەر ماوەو لە ناخیاندا بەجۆرێك رەگ و ریشەیان داكوتاوە كە ناتوانن لەبیریان بكەن، هەندێك جاریش لە بواری هەستیاندا نەماوەو بە كپ و خەفەكراوی لە بواری نەستیاندا (اللاشعور) خۆیان حەشار داوە.

لە ئەنجامی ئەو حەزوو ئارەزوو ئاواتە خەفە كراوو تێر نەكراوانەیان، ناچار دەبن بە شێوەیەكی هەستی بێت یان نەستی پاڵ بە كوڕ و كچە هەرزەكارەكانیانەوە بنێن و حەزوو ئارەزووی خۆیان بەسەریان بسەپێنن و ناچاریان بكەن كە ئەو پیشە و بواری خوێندنە هەڵبژێرن كە ئەوان لە كاتی خۆیدا ئاواتە خوازی بوون، كە زۆر جار زیانی گەورە بە پاشەرۆژی منداڵەكانیان دەگەیەنێت لەبەر ئەوەی مەرج نییە حەزوو ئارەزووی منداڵەكانیان وەك حەزوو ئارەزووی ئەوان بێت، یان لەوانەیە زیرەكی و توانستە عەقلی و جەستەیی و هەڵچوونەكانیان بۆ ئەو جۆرە خوێندن و پیشانە گونجاو نەبێت و دواجاریش سەركەوتنی تێدا نەهێنن.

لەبەر ئەوە زۆر پێویستە كە دایك و باوك دەست نەخەنە ناو كاروباری خوێندن و پیشەو كاری منداڵ و هەرزەكارەكانیانەوە. بەڵكو سەربەستی بە منداڵەكانیان بدەن و لە هەمان كاتیشدا رێنمایی و ئامۆژگاری پێویستیان بكەن بەڵام، نابێت حەزوو ئارەزووی خۆیانیان بەسەردا بسەپێنن .

ژینگەی كۆمەڵایەتی و خێزانی. جاری وا هەیە دایك و باوك لە باب و باپیرانیانەوە جۆرە پیشەو كارێكیان بۆ ماوەتەوە، ئەوانیش بۆ ئەوەی ئەو پیشەوكارەی باب و باپیرانیان هەر بە ئەمری بمێنێتەوە، رۆڵەكانیان ناچار دەكەن كە هەر ئەو نیش و

پیشانە بکەن و تەنانەت خوێندنیش هەر لەو بوارەدا تەواو بکەن، کە زۆر جاریش ئەمە دژ بە حەزوو ئارەزووی کورو کچە هەرزەکارەکانیانە .

## هۆکاری جوگرافی:-

مەبەست لە هۆکاری جوگرافی ئەو جێگەو ئاوو هەوایەیە کە مرۆڤ تیایدا دەژی، هەموومان دەزانین جیاوازی لە نێوان ژینگەی شاخ و ژینگەی دەشت و دەرو ژینگەی بیابان دا هەیە، هەروەها جیاوازیش لە نێوان ژینگەی ساردو ژینگەی گەرمدا هەیە، هەندێک جار ئەو جیاوازیەش جۆرە کارو پیشەو خوێندنێک بەسەر دانیشتوانەکەیدا دەسەپێنێت، ئیتر حەزی لێی بێت یان حەزی لێی نەبێت .

## کەم شارەزایی هەرزەکار:-

مەرج نییە هەموو هەرزەکارێک حەزوو ئارەزووەکانیان راستیەکان بپێکن، تەنانەت زۆر جار پەی بە توانا و بەهرەکانیشیان نابەن لەبەر ئەوە دەکەونە هەڵەوەو پیشەوکارو جۆری خوێندنێک بۆ خۆیان هەڵدەبژێرن کە لەتەک تواناو لێهاتووەکانیاندا ناگونجێت و دواتریش تووشی گیروگرفت دەبن، دەرکەوتووە زۆربەی هەرزەکاران لە سەرەتای هەرزەکاریدا دەکەونە هەڵەوەو زۆر پەلە لە دیاریکردن و هەڵبژاردنی جۆری خوێندن و کارەکانیاندا دەکەن، ئینجا لەبەر ئەوەی زانیارییان کەمەو بە پەلەشن، بۆیە دەکەونە هەڵەوە، لە لەم کاتانەدا رابەری پەروەردەیی و مامۆستای ناوەندی و دواناوەندی رۆڵی سەرەکیان هەیە و دەبێت رێنمایی و ئامۆژگاری پێویستی قوتابیە هەرزەکارەکان بکەن.

مامۆستاو رابەری پەروەردەیی بەردەوام مامەڵە لەگەڵ قوتابیە هەرزەکارەکان دەکەن و رۆژانە وانەیان پێدەڵێنەوەو رێنماییان دەکەن، لەبەر ئەوە ئەوەندە زانیاری و شارەزاییان لەلا گەڵاڵە بووە کە بزانن کام قوتابی لە بواری ( هونەری، وەرزشی، زانستی،

ئەدەبی یان پیشەیدا ) سەرکەوتووە، ئینجا لە میانەی ئەو شارەزاییەیان دەتوانن ڕێنمایی و ئامۆژگاری قوتابیە هەرزەکارەکان بکەن، بەتایبەتیش قوتابیانی پۆلی سێیەمی ناوەندی و شەشەمی ئامادەیی. واتە باشتروایە ئەو قوتابیانەی توانای هونەرییان هەیە بچن بۆ پەیمانگاو ئەکادیمیای هونەرە جوانەکان، بەڵام ئەوانەی لەوانە زانستیەکاندا سەرکەوتوون و بەردەوام نمرەی بەرز دەهێنن و لە چالاکیە زانستیەکاندا بەهرەمەندن باشتر وایە بچن بۆ بەش و کۆلیژە زانستیەکان لە کاتێکدا باشترە کە ئەو قوتابیانەی لەوانە ئەدەبی و چالاکیە شیعری و کارە وێژەییەکاندا سەرکەوتوون بچن بۆ ئەو بەش و کۆلیژانەی ئەدەبین نەك زانستی رووت. چونکە دەر ئەنجامی توێژینەوە زانستیەکان ئەو راستیەیان دەرخست کە هەر قوتابیەك و گروپێك خاوەنی توانست و بەهرەی تایبەتین و هەر کۆمەڵەیان لە بوارێکی تایبەتیدا سەرکەوتوون، ئینجا ئالێرەدا رۆڵی مامۆستا و رابەری پەروەردەیی دەردەکەوێت، واتە تا چەند سەرکەوتووە لە دەست نیشانکردنی بەهرەو تواناکانی قوتابیە هەرزەکارەکان و دۆزینەوەی بواری خوێندن و پیشەی گونجاو بۆیان، بۆ نموونە قوتابیەك لەبواری میکانیکی و ئیشی دەستکرددا بەهرەمەند بێت، باشتر وایە بچێت بۆ کۆلیژی ئەندازیاری یان پەیمانگای تەکنیکی یان ئامادەیی پیشەسازی نە ك کۆلیژی ئاداب یان پەیمانگای کشتوکاڵی یان ئامادەیی بازرگانی بەڵام پێویستە لە هەموو ئەو حاڵەتانەدا حەزوو ئارەزووی قوتابی هەرزەکار لەبەر چاو بگیرێ.

نابێت ئەوەمان لە بیر بچێت کە دەست خستنە ناو کاروباری هەرزەکار تەنها لە بواری خوێندن و پیشەدا نییە، بەڵکو هەموو بوارەکانی تریش دەگەرێتەوە، بۆ نموونە هەندێك دایك و باوك بەزۆر کچەکانیان بە مێرد دەدەن یان بەزۆر ژن بۆ کوڕەکانیان دەهێنن، یان بەردەوام حەزوو ویستی خۆیان بەسەر کچ و کوڕە هەرزەکارەکانیاندا دەسەپێنن، کە سەرجەم ئەو هەڵس و کەوت و مامەڵانە هەڵەن و زیان بە باری دەروونی هەرزەکار دەگەیەنن. سەرەڕای ئەوەش زۆربەی مامۆستا و کەسانی تریش هەمان هەڵس و کەوت و راوبۆچوونی دایکان و باوکانیان هەیە، کە بێگومان بەزەرەری هەموو لایەك ( لە پێشەوەی هەمووشیان هەرزەکار ) تەواو دەبێت .

ئینجا ئەگەر بمانەوێت هەرزەكارەكانمان قۆناغی هەرزەكاری بەسەلامەتی ببڕن و كەسانی سوود بەخشیان لێ دەربچێت، ئەوا پێویستە رەچاوی حەزوو ئارەزووەكانیان بكەین و لەهەمان كاتیشدا رێنمایی و ئامۆژگاری پێویستیان بكەین، لە بەرامبەر ئەوەش نابێت هەرزەكار ئەو سەربەستی و ئازادییە بەشێوەیەكی هەڵە بەكار بهێنێ، بەڵكو دەبێت بەردەوام لە كاتی پێویستدا راوێژ لەگەڵ دایك و باوك و مامۆستاكانی بكات و بە هاوكاری ئەوان گرفتەكانی چارەسەر بكات.

## هەرزەكار و هاوڕێیەتی

دۆست و هاوڕێ گرنگیەكی زۆریان لە ژیانی هەرزەكاردا هەیە و دەتوانن رۆڵی كاریگەر لە ژیانیدا بگێڕن، ئەوەش بە پلەی یەكەم بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە كە ژینگەی خێزان و قوتابخانە لە كۆمەڵگای وەكوو ئێمە لەبارو گونجاو نیە بۆ گەشەكردنی ئاسایی هەرزەكارو دایك و باوك و مامۆستا بواری گونجاو بۆ گفت و گۆو رادەربڕینی هەرزەكار ناڕەخسێنن، لەبەرئەوە هەرزەكار بەردەوام لە گەڕاندایە بۆ دۆزینەوەی كەس و دەستە و تاقمێك تا بتوانێت لەناویاندا بوونی خۆی بسەلمێنێ، بێگومان هەرزەكار لە دۆست و برادەرو هاوڕێ زیاتر كەسی تر نادۆزێتەوە، چونكە هەرزەكار لەناو هاوڕێكانیدا هەست بە ئارامی و دڵنیایی دەكات و دەتوانێت بەو پەڕی سەربەستیەوە گوزارشت لە خودی خۆی بكات و راو بۆچوونەكانی بۆ هاوڕێكانی دەرببڕێت.

### كاریگەری و گرنگی هاوڕێ بۆ ئەم خاڵانەی خوارەوە دەگەڕێتەوە:-

١- هەرزەكار و هاوڕێكانی لە لایەنی تەمەنەوە لەیەكەوە نزیكن و زۆربەی گیروگرفتەكانی جەستەیی و كۆمەڵایەتی و ئابووری و دەروونیەكانیان وەك یەكن، كە ئەمەش وایان لێدەكات كە هەریەكە باسی گیروگرفت و ئەزموونی تایبەتی خۆی بۆ ئەوی تر بكات و زۆر وەڵام و چارەسەری گونجاو بۆ گرفتەكانیان بدۆزێتەوە.

٢- منداڵ كاتێك دەچێتە قۆناغی هەرزەكاریەوە، ئەوا یەكسەر ماڵئاوایی لە قۆناغی منداڵی دەكات و ئیتر منداڵان وەك جاران یاری و مامەڵەی لەگەڵ ناكەن و هەرزەكاریش منداڵەكەی جاران نەماوەو دەزانێت لە زۆر لایەنەوە لە منداڵان جیاوازە، هەروەها لە هەمان كاتیشدا گەورەكان پێشوازی لێ ناكەن و دانی پێدانانێن و بە گەورەی حیساب ناكەن، ئا لەم كاتەدا هیچ چارەی نامێنێت تەنها هاوڕێكانی نەبێت كە جێگاو رێگای تایبەتی بۆ دیاری دەكەن و لەو تەنیایی و ترس و دڵە راوكێیە رزگاری دەكەن.

٣- زۆر پرسیاری گرنگ دەربارەی قۆناغی هەرزەکاری و گۆڕانکاریەکانی لە مێشکی هەرزەکاردا دێن و دەچن و چاوەڕوانی وەلام دەکەن، بەلام بەداخەوە هیچ یەکێك لە دایك و باوك و کەسانی گەورەی تری چواردەوری هەرزەکار ئامادەنیە یان شەرم دەکات کە وەلامی ئەو پرسیارانە بداتەوە بە تایبەتی ئەوانەی کە پەیوەندیان بە سێکس و گۆڕانکارییە فسیۆلۆژیەکانی ژیانی هەرزەکارەوە هەیە، لەبەرئەوە بەناچاری پەنا بۆ هاوڕێکانی دەبات و زۆر لە وەلامی پرسیارەکانی لەوێ دەست دەکەوێت (Berk, 2003, P:607).

ئینجا بۆ ئەوەی هەرزەکار لە باشیەکانی تێکەڵ بوونی هاوڕێکانی بێبەش نەبێت و لە خراپیەکانیان دووربکەوێتەوە، ئەوا زۆر پێویستە کە دایك و باوك لە نزیکەوە ئاگاداری هاوڕێکانی هەرزەکارەکانیان بن و نەهێڵن تێکەلاوی برادەرو کەسانی خراپ ببن و بەردەوام ڕێنمایی پێویستیان بکەن، بەلام نابێت ڕاستەوخۆ دەست بخەنە کاروباری هەرزەکارەکانیانەوە، بەڵکو دەبێت سەربەستی خۆیان بدەنێ و بە ئارەزووی خۆیان هاوڕێکانیان هەڵبژێرن.

بۆ دایك و باوك نیە کە هاوڕێ بۆ هەرزەکارەکانیان دیاری بکەن و بەسەریاندا بسەپێنن، بەلام مافی ئەوەیان هەیە کە لە نزیکەوە ئاگاداری هەڵس و کەوتیان بن و ئەگەر هەڵەیەکیان کرد بۆیان ڕاست بکەنەوە یان ئەگەر یەکێك لە برادەرەکانیان خراپ بوو ئەوا هەرزەکارەکانیان تێبگەیەنن و لێیان دووربخەنەوە، ئەگەر باوك و دایك وەلامی پرسیارەکانی هەرزەکارەکانیان بدەنەوەو بواری گفت و گۆو ڕادەربڕینیان بۆ بڕەخسێنن و ڕێزی ڕاوبۆچونەکانیان بگرن ئەوا کەمتر پێویستیان بە هاوڕێ و کەسانی تر دەبێت، بەلام کاتێك دایك و باوك وەك منداڵ مامەڵە لەگەڵ هەرزەکارەکەیان دەکەن و بەردەوام سووکایەتیان پێ دەکەن بێگومان هەرزەکارەکانیان لە ژینگەی خێزانیان ڕادەکەن و پەنا بۆ هاوڕێکانیان دەبەن و دوورنیە تووشی برادەری خراپیش ببن و بەرەو لادان و هەڵدێریان ببەن.

## پێداویستیەكانی هەرزەكار و ڕۆڵی مامۆستا لە دابین كردنیان

هەرزەكار وەك هەموو كەسێكی تر كۆمەڵێك پێداویستی دەروونی و كۆمەلایەتی هەیە و پێویستە تێر بكرێن. ئیجا ئەگەر ئەو پێداویستیانە تێر نەكران، ئەوا هەرزەكار ڕووبەڕووی كۆمەڵێك كێشەو گرفتی دەروونی و كۆمەلایەتی دەبێتەوەو لە ژیانی خوێندن و كۆمەلایەتیدا سەركەوتن بەدەست ناهێنێ. لەبەر ئەوە زۆر پێویستە كە ئێمەی گەورە شارەزای ئەو پێداویستیانە ببین و ژینگەی گونجاو لە ناو خێزان و قوتابخانە و كۆمەڵ بۆ تێركردنیان بخوڵقێنین.

### ئەمانەی خوارەوەش لە گرنگترین پێداویستەكانی هەرزەكارن :-

### پێداویستی هەست كردن بە ئاسایش و دڵنیایی:-

یەكەم پێداویستی دەروونی هەرزەكار دوای (نان و ئاو و خەو و هەوا ... تاد) هەست كردن بە دڵنیایی و ئارامی و ئاسایشە، واتە دەبێت هەرزەكار لە ناو قوتابخانە هەست بە ئارامی و دڵنیایی بكات و هەست نەكات كە ژیان و كەرامەت و تەندروستی لە هەڕەشە دایە. بەڵكو دەبێت لە ناو قوتابخانە هەست بە ئارامی و دڵنیایی تەواو بكات، ئینجا بۆ ئەوەی ئەم پێداویستیە دەروونیە گرنگە بێتە دی، ئەوا دەبێت مامۆستا ڕێزی قوتابی هەرزەكار بگرێت و سوكایەتی پێ نەكات و هەڕەشەو توندو تیژی لە تەكیدا بەكار نەهێنێ بۆ ئەوەی تووشی گرژی و دڵە ڕاوكێ و بێزاری و خەم و خەفەت نەبێت، هەروەها دەبێت مامۆستا ڕۆڵی كاریگەری لە ڕێنمایی كردن و چارەسەركردنی گیروگرفتەكانی قوتابیە هەرزەكارەكاندا هەبێت، بۆ ئەوەی قوتابی هەست بە دڵسۆزی و باوكایەتی مامۆستا بكات، كە ئەمەش دەبێتە هۆی دڵنیایی و دڵخۆشی هەرزەكار.

## پێداویستی خۆشەویستی و ڕێزگرتن :-

زۆر پێویستە قوتابی هەرزەکار لە ناو قوتابخانە ئەو هەستەی لە لا دروست ببێت کە کەسێکی خۆشەویستەو ڕێزی دەگیرێ، لە هەمان کاتیشدا دەبێت هەرزەکار مامۆستا و هاوڕێکانی خۆش بوێت. ئیجا بۆ ئەوەی ئەم پێویستیە دەروونیە تێر ببێت، دەبێت ئێمەی گەورە (بەتایبەتی مامۆستا) کەش و هەوایەکی دیموکراسی و مرۆڤانە لە ناو قوتابخانە و کۆمەڵ بخولقێنین و هەوڵی دروست کردنی پەیوەندی کۆمەڵایەتی لە نێوان قوتابیەکان لە لایەك و قوتابیان و مامۆستا لە لایەکی تر، بدەین سەرەڕای ئەوەش مامۆستایان خۆیان لەناو یەك پەیوەندی کۆمەڵایەتیان بەهێز بێت و لە بۆنە و چەژن و ئاهەنگ و چالاکیەکانی قوتابخانەدا هاوکاری یەکتر بکەن و تۆوی یەکسانی و خۆشەویستی بچێنن لە هەمان کاتیشدا دەبێت لە دەمارگیری و جیاوازی و توندو تیژی و دیکتاتۆریەت دووریکەونەوە. ئەگەر توانیمان بەم شێوەیە لەناو قوتابخانە بجولێینەوە ئەوا زۆر بە ئاسانی پێداویستی خۆشەویستی و ڕێزگرتن دابین دەکرێت .

## پێداویستی بوونی جێگە و پلەو پایە لە ناو کۆمەڵدا :-

هەرزەکار زۆر پێویستی بە کۆمەڵ و قوتابخانە هەیە، بۆ ئەوەی ئەم پێداویستیەی بۆ دابین بکرێت، هەرزەکار دەیەوێت برادەری دڵسۆزی هەبێت و لە ناو کۆڕ و کۆبوونەوەکاندا هەست بە بوونی خۆی بکات، لەبەر ئەوە ئەرکی قوتابخانەیە کە لە ڕێگەی چالاکیەکانی ناو قوتابخانە و چالاکیە دەرەکیەکان و کۆڕو کۆبوونەوەکاندا، هەرزەکار بەشداری بکات و ڕۆڵی تایبەتی خۆی هەبێت و لە کاتی سەرکەوتنیدا پاداشت بکرێت و ڕێزی بەهرەو تواناکانی بگیرێ، هەروەها دەبێت هەموو هەرزەکاران بەیەك چاو سەیر بکرێن، بۆ ئەوەی هەرزەکار هەست بە دڵنیایی و یەکسانی بکات و هەست نەکات کە ئەو لە کەسانی تر کەمترە، بەڵکو دەبێت مافی خۆی وەربگرێت و لە هەمان کاتیشدا بواری کێ بڕکێ ی پاك و یەکسان بۆ هەموو لایەك بڕەخسێندرێ .

بۆ هێنانە دی ئەم مەبەستەش پێویستە ڕەچاوی جیاوازی تاکایەتی (الفروق الفردیة) نێوان قوتابیەکان بکرێت و چەندەها جۆر چالاکی و بواری جیاجیان بۆ دابین بکرێت، چونکە هەر قوتابیەك لە بوار و چالاکیەکدا زیاتر سەرکەوتن بە دەست دەهێنێ و خاوەنی بەهرەیەکە کە لە قوتابیەکانی تر دا نیە، واتە قوتابی وا هەیە لە بواری کۆمەلایەتیدا سەرکەوتووە بەلام هاوەڵەکەی لە بواری هونەری یان زانستی یان میکانیکی ... تاد، کەواتە دەبێت لە ناو قوتابخانە جۆرەها چالاکی هەبێت بۆ ئەوەی قوتابی هەست بە بوونی خۆی بکات و جێگاو پلە و پایەیەکی هەبێت .

پێداویستی عەقلی (ژیری):-

پێویستە ژیری و بیری هەرزەکار لە ڕێگەی چالاکیەکانی ناو قوتابخانەوە گەشەی پێ بکرێت. هەرزەکار پێویستی بە ڕێنمایی پێویست هەیە بۆ ئەوەی بتوانێ بە شێوەیەکی زانستیانە بیر بکاتەوەو چارەسەری گیرو گرفتەکان بکات. کەواتە ئەرکی سەرشانی مامۆستا وەلامدانەوەی پرسیارەکانی هەرزەکارو ڕوون کردنەوەی ڕووداوەکانی ژیانە، ئیجا بۆ ئەوەی ئەم ئامانجانە بێتە دی دەبێت مامۆستا کەسێکی زیرەك و لێهاتوو بەتوانا بێت و پیشەکەی خۆی خۆش بوێت، سەرەڕای ئەوەش بواری گونجاو بۆ قوتابیە هەرزەکارەکان بڕەخسێنێ بۆ ئەوەی گوزارشت لە خۆیان بکەن.

فەلسەفەی ژیان :-

هەرزەکار لە قۆناغی هەرزەکاریدا زۆر بیر دەکاتەوەو زۆربەی جار خەریکی تێڕامانێ و لێك دانەوەی ژیانە. ئەمەش وای لێدەکات کە بەردەوام خولیای زانینی نهێنیەکانی ژیان بێت و بیر لە مردن و بەهەشت و دۆزەخ و فریشتە و چارەنووسی مرۆڤ بکاتەوە .

ئینجا بۆ ئەوەی هەرزەکار نەکەوێتە گێژاوی خەووخەیاڵ و لێکدانەوەی خراپ پێویستە مامۆستا بە شێوەیەکی زانستیانە وەلامی زۆر لەوپرسیاراتەی بداتەوەو هەندێك لەو حەزوو ئارەزووانەی تێر بکات، چونکە ئەگەر مامۆستا و کەسانی دڵسۆز دیاردەکانی

ژیانی بۆ ڕوون نەکەنەوە، ئەوا دوور نیە لە هەندێک سەرچاوەی هەڵەوە زانیاری خراپیان دەست بکەوێت و تووشی بیر کردنەوەی هەڵەی بکەن. لەبەر ئەوە زۆر پێویستە کە زۆر بە هاو ئاکاری مرۆڤانەو ئایینی و دیموکراسی و فەلسەفی مرۆڤانە فێری هەرزەکار بکرێت بۆ ئەوەی لە لایەن کەسانی ترەوە هەڵنە خەڵەتێندرێن، چونکە قۆناغی هەرزەکاری قۆناغێکی هەستیارو ناسکە و ئەگەر ئاگامان لە هەرزەکار نەبێت ڕووبەڕووی زۆر گرفت و کێشەی فیکری و فەلسەفی و کۆمەلایەتی دەبێتەوە.

شایەنی باسە زۆر حاڵەتی گۆڕینی ئایین و ڕێباز و ئایدۆلۆژیا لەم قۆناغەدا ڕوودەدەن و سیاسەتمەدارو کەسانی تر دەتوانن کار لە هەرزەکار بکەن و بۆ مەبەستی تایبەتی خۆیان بەکاری بهێنن، لەبەر ئەوەی هەرزەکار شارەزایی کەمە و زۆر سۆز و عاتیفیانە بۆ دیاردەکان دەچێت و لێکیان دەداتەوە سەرەڕای ئەوەش هێشتا لەلایەنی عەقلیەوە بە تەواوی گەشەی نەکردووە .

## گیروگرفتەکانی هەرزەکار :-

هەرزەکار لە قوتابخانەی ناوەندی و دواناوەندی ڕووبەڕووی زۆر گیروگرفت دەبێتەوە، ئینجا ئەگەر بمانەوێت هەرزەکار بەسەر ئەو گیروگرفتانەدا زاڵ بێت، ئەوا پێویستە ڕێنمایی پێشکەش بکەین و هاوکاری بکەین بۆ ئەوەی ئەو گیروگرفتانە نەبن بە کۆسپ و تەگەرەو ژیانی لێ ئاڵۆز نەکەن .

## لە گرنگترین گیروگرفتەکانیش ئەمانەی لای خوارەوەن :-

١-ترسان لە تاقی کردنەوەو خەم و خەفەتی دەرنەچوون .
٢-تێنەگەیشتنی هەندێک وانە و بابەت و بە زەحمەت یادکردنەوەی لە کاتی تاقیکردنەوە.

٣-سەیر كردنی خود بە چاوی نزم و بڕواهێنانی هەندێك قوتابی كە توانای كەمە و ناتوانێت قۆناغەكانی تری خوێندن تەواو بكات .

٤-توندو تیژی و دەمارگیری و كەم توانایی هەندێك لە مامۆستایان، كە گرنگی بە پێداویستی و گیروگرفتەكانی هەرزەكار نادەن .

٥-قورسی هەندێك لە پرسیارەكانی تاقیكردنەوەكان و هێنانەوەی پرسیار لە بەشێك لە وانەكە و پشت گوێخستنی بەشەكانی تر .

٦-جیاوازی كردنی هەندێك لە مامۆستایان و سەیرنەكردنی هەموو قوتابیەكان بەیەك چاو و بڵاوبوونەوەی دیاردەی واسیتە لەلای هەندێك لە مامۆستایان .

٧-كەم توانایی هەندێك لە مامۆستاكان و باش راڤە نەكردنی بابەتەكە .

٨-كەمی زانیاری دەربارەی قۆناغی هەرزەكاری و رێنمایی نەكردنی قوتابی هەرزەكار لەلایەن زۆر لە مامۆستایان .

٩- رێزنەگرتنی هەرزەكار و سەیركردنی بە چاوی نزم و مامەڵەكردنی منداڵانە لە گەڵی.

١٠- دەرچوونی هەندێك قوتابی لە ئەنجامی قۆپی كردن و چاوپۆشینی هەندێك مامۆستا لە قۆپی كردنی ئەو جۆرە قوتابیانە .

١١-هەندێك قوتابی نازانن چۆن كۆشش بكەن و خۆیان بۆ تاقیكردنەوە ئامادە بكەن .

ئەوانەی سەرەوە لە گرنگترین ئەو گیروگرفتانەن كە رووبەرووی قوتابی هەرزەكار دەبێتەوە. شایەنی باسە نووسەری ئەم بابەتە چەند پرسیارێكی لە (٧٥) قوتابی ئاوەندی و ئامادەیی كرد، دەربارەی ئەو گیروگرفتانەی كە بەدەستیانەوە دەناڵێنن، لە ئەنجامدا دەركەوت كە ئەو خاڵانەی سەرەوە لە گرنگترین گیروگرفتەكانیانن. ئینجا بۆ چارەسەر كردنی ئەو گیروگرفتانەی سەرەوە، ئەركی سەرشانی قوتابخانەیە (بەتایبەتی مامۆستا و رابەری پەروەردەیی و دەروونی) كە بەم كارانەی خوارەوە هەڵبستن :-

١- هەوڵبدرێت كە رێنمایی پێویستی قوتابی هەرزەكار بكرێت، بۆ ئەوەی لە تاقیكردنەوەو ئەزموونەكان نەترسێت و بە باشی خۆی ئامادە بكات و فێری چۆنیەتی كۆشش كردن و خوێندنەوەی راست و دروستی وانەكان بكرێت .

٢- پێویستە مامۆستا بەباشی وانەکان ڕاڤە بکات و تا دەتوانێت ئامرازەکانی فێرکردن و ڕوون کردنەوە بەکار بهێنێ و گونجاوترین ڕێگەی وانە گوتنەوە بۆ قۆناغی هەرزەکاری دەست نیشان بکات بۆ ئەوەی قوتابی لە وانەکەی تێ بگات و لە کاتی ڕاڤەکردندا ئاگاداری مامۆستا بێت .

٣- پێویستە گیانی بڕوا بەخۆبوون لە ناخی قوتابیدا دروست بکرێت و خاڵە بەهێزەکانی بۆ ڕوون بکرێتەوە و تێ بگەیەندرێت کە ئەو کەم تواناو نەزان نییە، بەڵکو هەموو قوتابییەك خاڵی بەهێزو لاوازی خۆی هەیەو لە هەندێك بابەت و وانەدا سەرکەوتنی باش بەدەست دەهێنێ و لە هەندێك بابەت و وانەی تردا مام ناوەندییە و دوور نیە لە یەکێك لە وانەکانیشدا کەمێك لاواز بێت، بەڵام خوێندنەوەی بەردەوام و ئامادەبوون و وریایی لە ناو پۆلداو بوونی حەزوو ئارەزووی خوێندن هۆکارو زامنی تەقاندنەوەی توانا و بەهرەکانی قوتابین، سەرەڕای ئەوەش زۆر گرنگە کە بەردەوام قوتابی لەسەر چالاکی دەرەکی و داهێنان هانبدرێت و پاداشتی بەرهەم و کارە سەرکەوتووەکانیشی بکرێت .

٤- نابێت مامۆستا توندو تیژو دەمارگیر بێت و پەنا بۆ سزادان و سوکایەتی پێکردنی قوتابی ببات. بەڵکو زۆر پێویستە وەك باوك و برایەکی گەورەو دڵسۆزو بەبەزەیی و لێ بوردوو بە ئارام بێت و جیاوازی لە نێوان قوتابییەکاندا نەکات و لە ڕێگەی دایەلۆگ و گفتوگۆو ئامۆژگارییەوە قوتابی بهێنێتە سەر ڕێگای ڕاست و چارەسەری گرفتەکانی بکات .

٥- زۆر گرنگە پرسیارەکان لە ئاستی توانای قوتابییاندا بێت و تەم و مژاوی نەبێت، بەڵکو سەرتاسەری بێت و هەموو وانەو بابەتەکان بگرێتەوەو توانای جیاکردنەوەی قوتابیە زیرەکەکانی لە قوتابیە تەمبەڵ و ناوەندییەکانی هەبێت، واتە پرسیارەکان بە جۆرێك بێت کە جیاوازی تاکایەتی نێوان قوتابییەکان دەربخات . بۆ نموونە جۆرە پرسیارێکی تێدا بێت تەنها قوتابیە زیرەکەکان بتوانن وەڵامی بدەنەوە لە هەمان کاتیشدا پرسیاری وای تێدابێت کە هەموو قوتابییەکان وەڵامی بدەنەوە، ئەوانی تریش لەو نێوانەدا بێت .

٦- ڕێگە نەدان بە هەندێك قوتابی پەنا بۆ قۆپی كردن بەرێ یان چاوپۆشی كردن لە كاتی قۆپی كردن، چونكە ئەو كارە دەبێتە هۆی دروست كردنی گیروگرفت و كێشەی دەروونی بۆ قوتابیەكانی ترو نزم كردنەوەی ورەو حەزوو ئارەزووی خوێندنیان .

٧- پێویستە ڕێزی قوتابی بگیرێت و بە چاوی سووك سەیری نەكرێت و ڕێزی ڕاوبۆچوونەكانی بگیرێ و بواری سەربەخۆیی و بڕوا بەخۆبوون و ڕادەربڕینی بۆ بڕەخسێندرێت.

٨- زۆر گرنگە لە ڕێگەی خۆ ڕۆشنبیر كردن و خوێندنەوەو بەشداری كردن لە خول و كۆڕ و كۆبوونەوەكاندا، مامۆستا شارەزایی پێویست دەربارەی قۆناغی هەرزەكاری و سایكۆلۆژیای هەرزەكار پەیدا بكات، چونكە ئەگەر مامۆستای ناوەندی و دوا ناوەندی شارەزای سایكۆلۆژیای هەرزەكار نەبن، ئەوا ناتوانن وەك پێویست و سەركەوتووانە مامەڵە لەگەڵ قوتابی هەرزەكار بكەن و دەست نیشان و چارەسەری ئەندێشە و گیروگرفتەكانی بكەن .

٩- پێویستە ژینگەی قوتابخانە خۆش بكرێت، بۆ ئەوەی قوتابی تیایدا هەست بە ئارامی و ئاسایش و دڵنیایی بكات و ترسی لە هەڕەشەو تۆقاندن و سوكایەتی پێكردنی بەڕێوەبەر و مامۆستا و قوتابیانی هاوەڵی نەبێت. سەرەڕای ئەوەش بابەت و وانەكان لەگەڵ خواست و حەزوو تواناكانی قوتابی هەرزەكاردا بگونجێت و تام و چێژیان لێ وەربگرێ .

١٠- زۆر گرنگە ژینگەی قوتابخانە پڕ بێت لە جۆرەها چالاكی زانستی و هونەری و وەرزشی و ئەدەبی، بۆ ئەوەی هەموو قوتابیان هەست بە بوونی خۆیان بكەن و خاڵە بەهێزەكانیان دەربكەوێ، چونكە مەرج نییە هەموو قوتابیان لە بابەتە زانستیەكان سەركەوتوو بن لەهەمان كاتیشدا پێویستە گیانی هاوكاری وبرایەتی لە نێوان قوتابیاندا دروست بكرێت وهان و پاداشتی هەموویشیان بە پێ ی تواناكانیان بكرێت.

## كەم كردنەوە لە نرخی هەرزەكار

قۆناغی هەرزەكاری یەكێكە لە گرنگترین و ناسكترین قۆناغەكانی ژیانی مرۆڤ، چونكە دەبێتە هۆی گواستنەوەی مرۆڤ لە قۆناغی منداڵییەوە (كە بەردەوام پشت بە كەسانی تر دەبەستێت و ناسنامەو سەربەخۆیی تایبەتی خۆی نیە) بۆ قۆناغی كاملی و پێگەیشتن (كە دەبێتە خاوەنی ناسنامەو كەسایەتی و بوونی خۆی و لە پشت بەستن بە كەسانی تر رزگاری دەبێت). بەڵام ئەو گواستنەوەو گۆڕانكارییە هەروا بە ئاسانی روونادات بەڵكو دەبێت ژینگەو بارودۆخی گونجاو بۆ هەرزەكار دابین بكرێت، تاوەكوو بە سەلامەتی بێ گیروگرفت قۆناغی هەرزەكاری ببڕێت و بچێتە قۆناغی كاملییەوە.

یەكێك لە گرنگترین ئەو دیاردە دەروونی و كۆمەڵایەتیانەی كە لەم قۆناغەدا سەرهەڵدەدات هەست كردن بە ناسنامەو سەربەخۆییە، واتە هەرزەكار منداڵەكەی جاران نەماوە و داوای هەرچیەكی لێبكرێت یەكسەر گوێ رایەڵی گەورەكانی ببێت، بەڵكو لە ئەنجامی ئەو گۆڕانكارییە جەستەیی و دەروونی و كۆمەڵایەتی و ژیرییانەی كە لە قۆناغی هەرزەكاریدا روودەدات، ئەویش زۆر راو بۆچوون و حەزوو ئارەزووی لەلا دروست دەبێت و رازی نابێت كەسانی تر پێشێلی بكەن، لەبەرئەوە زۆر جار گوێ بیستی هەندێك قسەو راو بۆچوون دەبین كە جاران لەلای ئەو منداڵەی كە ئێستا بووە بە هەرزەكار نەبووە لەوانە (بەڕای من، بە بۆچوونی من، من وای بۆ دەچم، من قەناعەتم وایە، من رازی نابم، ئەی ئێمە چین، بۆ ئێمە ئینسان نین، ...تاد) كە سەرجەم ئەو راو بۆچوونانە ئاماژەن بۆ دروست بوونی ناسنامەو دەركەوتنی دیاردەی سەربەخۆیی و پشت بەستن بەخود.

ئێمەی دایك و باوك و مامۆستاو كەسانی گەورەی چواردەوری هەرزەكار، ئەگەر بمانەوێت هەرزەكارەكەمان بەشێوەیەكی راست و دروست قۆناغی هەرزەكاری ببڕێت و بچێتە قۆناغی كاملییەوە، ئەوا دەبێت رێزی ئەو راو بۆچوونانەی هەرزەكار بگرین و ئەنرخیان

کەم نەکەینەوەو سوکایەتیان پێ نەکەین، چونکە شکاندنەوەی هەرزەکارو تەریق کردنەوەی گیانی سەربەخۆیی و هەست کردن بە خودو بوون دەمرێنێت.

بەلام بە داخەوە زۆر لە دایکان و باوکان و مامۆستایان بەردەوام لە نرخی هەرزەکار کەم دەکەنەوەو هەر بە چاوی منداڵی سەیریان دەکەن و هەڵس و کەوتیان بە پێی گۆرانکاری و قۆناغەکانی ژیانی منداڵەکانیان ناگۆرن و هەندێک راو بۆچوون و مامەڵەی تایبەتیان هەیە و بەردەوام لەگەڵ منداڵ و دواتریش کە دەچێتە قۆناغی هەرزەکارییەوە بەکاریان دەهێنن، کە بێگومان ئەمەش هەڵەیەو زیانی گەورە بە کەسایەتی هەرزەکار دەگەیەنێت.

لەبەرئەوە زۆر گرنگە کە دایکان و باوکان و مامۆستایان و کەسانی تری چواردەوری هەرزەکار، رەچاوی ئەو گۆرانکارییانە بکەن کە لە قۆناغی هەرزەکاریدا روودەدات و دەبێت هەڵس و کەوت و مامەڵەیان بگۆرن، چونکە هەرزەکارەکەیان منداڵەکەی جاران نەماوەو بە زۆر شت رازی نابێت لەوانەی کە لە قۆناغی منداڵیدا پێی رازی بوو، ئیتر نابێت گەورەکان بەردەوام ئەو قسە سواوەی جاران بەکاربهێنن کە گەورەکان بۆ دەم کوت کردن و سووکایەتی پێکردنی گچکەکان بەکاریان دەهێنا، زۆرجار ئەگەر هەرزەکار قسەیەکی بکردایە، یەکسەر پێیان دەگوت (تۆ چی، تۆ سەلکی سیری، قنچکی پیازی، تۆچی تا راو بۆچوونت هەبێت، تۆ بۆنی شیری خاو لە دەمت دێت!) کە بە داخەوە بەو مامەڵە هەڵەیە گیانی سەربەخۆیی و بروا بەخۆبوون لە دڵ و دەروونی ئەو هەرزەکارە تازە پێگەیشتوەدا دەمرن.

نابێت دایکان و باوکان ئەوەیان لە بیربچێت کە کورە هەرزەکارەکەیان (١٠٠٠) هەزار ئەوەندەی سەلکە سیر و قنچکە پیاز دەبێت و خاوەنی زۆر بەهرەو تواناو لێهاتوویەو هەر ئەوانن دەبن بە پیاوو لێپرسراوو پزیشك و مامۆستاو پیاوو ئافرەتی دوا رۆژ، لەبەرئەوە سووکایەتی پێ کردنیان تاوانێکە دەرهەق بە رۆڵەکانیان دەکرێت و بەرەو لاوازی و دەروون نەخۆشیان دەبات و زەرەرو زیانێکی گەورە بە کەسایەتی و باری دەروونیان دەگەیەنێت و زۆر بەهرەو توانای ئەم گەل و نەتەوەیە زیندە بەچاڵ دەکات.

گەشەکردنی عەقڵی لە قۆناغی هەرزەکاری

خۆگونجاندن و خودی مرۆڤ

مێردمنداڵان و لاساری

پەروەردەی سێکسی

پیشەو کار لە قۆناغی هەرزەکاری

سایکۆلۆژیای لاوان

سەرچاوەی گرێ دەروونیەکانمان

(خووگرتن) فێ لێهاتن

## گەشەكردنی عەقلی و زانیاری لە قۆناغی هەرزەكاری

لە قۆناغی هەرزەكاری وەك هەموو توانست و لایەنەكانی تر، توانستە عەقلی و ژیرییەكانی هەرزەكار گەشە دەكەن، لەم قۆناغەدا گەشە كردنی زیرەكی كەم دەبێتەوەو هەمان خێرایی قۆناغی منداڵی نامێنێت، بەڵكو بە پێچەوانەوە گەشەكردنی توانستە عەقلی و ژیرییە تایبەتیەكان (القدرات الخاصة) زیاتر گەشەدەكەن و بەئاشكرا لە هەڵس و كەوت و بیركردنەوەی هەرزەكاردا ڕەنگ دەدەنەوە.

هەر لەبەر ئەوەشە كە بابەتەكانی (جەبر و ئەندازەو فیزیاوو، كیمیا.... تاد) بۆ قۆناغی هەرزەكاری دوا دەخرێت و لە قوتابخانەی سەرەتایی ناخوێندرێن، بەڵكو لە ناوەندییەوە دەست بە خوێندنیان دەكرێت، چونكە توانستە عەقلیە تایبەتیەكانی وەك (توانستی بیركاری و ژمارەیی(القدرة العددية)، توانستی شوێنی (القدرة المكانية) توانستی میكانیكی، توانستی مۆسیقی ..... تاد) بەزۆری لە قۆناغی هەرزەكاری گەشەدەكەن و كاریگەرییان لە سەر حەزوو ئارەزوو بیركردنەوەی هەرزەكار دەردەكەوێت (توێژینەوەكانی سیگل، segal و دیامۆند، Deamond ئەوەیان سەلماند كە بەزۆری زیرەكی لە قۆناغی منداڵی گەشە دەكات، بەڵام توانستە عەقلیە تایبەتیەكان لە قۆناغی هەرزەكاری گەشە دەكەن) (معوض، ١٩٨٣، ص٣٠١).

گەشەكردنی عەقلی و زانیاری لە قۆناغی هەرزەكاری بەرەو جیاكاری و تایبەتمەندێتی دەچێت، واتە لە قۆناغی هەرزەكاری توانستە عەقلیە جیاجیاكان (زمانی، ژمارەیی، میكانیكی، هونەری، جێگایی ...... تاد) سەر هەڵدەدەن و بە تەواوی گەشە دەكەن.

ئەم توانستە عەقلیە جیاجیایانە دەبن بە هاندەرو یارمەتیدەر بۆ ئەوەی هەرزەکار توانای خۆسازاندنی لەگەڵ ژینگە ئاڵۆزو گۆڕاوەکانی ژیاندا هەبێت. گەشەکردنی عەقلی و ژیری هەرزەکار خۆیان لەم توانست و حەزوو ئارەزووانەی خوارەوەدا دەبیننەوە:-

**١. وریایی (الانتباه)،(Attention):-**

لە قۆناغی هەرزەکاری چاوتێبڕین و بە ئاگایی و وریایی هەرزەکار، زیاترو بەر فراوانتر دەبێت. واتە هەرزەکار زیاتر لە منداڵ دەتوانێت وریاو ئاگاداری قسەی مامۆستا و دایك و باوك و کەسانی تر ببێت و بۆ ماوەیەکی زۆرتر ئاگاداری وروژێنەرو ڕووداوەکان ببێت، هەروەها دەتوانێت وریای وردەکاری و گۆڕانکاریەکانی چواردەورەکەی ببێت .

**٢. زانین (الادراك)،(Perception):-**

زانین و تێگەیشتنی هەرزەکار باشتر و بەرفراوانتر دەبێت. منداڵ زیاتر لە مانای شتە هەست پێکراوەکان (المحسوسات) تێدەگات، بەلام هەرزەکار دەتوانێت لەمانای شتە ناهەست پێکراو ڕووت و مانا دارەکانیش (المعنوية) تێبگات سەرەڕای ئەوەش بە قوڵی دەچێتە ناو بابەتەکان و تاوتوێی زۆربەی کونج و قوژبنەکانی دەکات و لە منداڵ زۆر زیاتر گرنگی بە ڕابردوو داهاتووی نزیك و دوور دەدات، لە کاتێکدا منداڵ زیاتر گرنگی بە ئێستا دەدات. بەم شێوەیە زانین و تێگەیشتنی مرۆڤ ڕۆژ لە دوای ڕۆژ بەرەو زیاد بوون دەچێت و زیاتر جێگیر دەبن و سەرتا پای ئێستاو داهاتوو ڕابردووش دەگرنەوە .

{یەکێك لە توێژینەوەکانی (کیمینز، kimmins) کە دەربارەی زانین و تێگەیشتی منداڵ و هەرزەکارە، ئاماژە بۆ ئەوە دەکات کە زانین و تێگەیشتنی منداڵ دەربارەی بۆردومان کردنی ئاسمانی و شەڕ و کوشتار پەیوەستە بە زانینی ڕاستەوخۆی کاولکاری و رووخاندن و سوتاندن و لەناوبردنی شتە هەست پێکراوەکان، بەلام زانین و تێگەیشتنی

هەرزەكار بۆ ئەو شەڕو بۆردوماتكردنە زۆر زۆر زیاترو قوڵترە، لەبەر ئەوەی هەرزەكار تەنها هەست بەو كاولكاری و تێكدانە هەست پێكراوانە ناكات، بەڵكو هەست بەو ئەهامەتی و كارەسات وناخۆشیانەش دەكات كە لە داهاتوودا ئەو شەڕو كوشتارە بەسەر ئەو وڵاتەو سەرجەم مرۆڤایەتیدا دەیهێنن، واتە بیر لە داهاتوو مەترسیەكانی شەڕو كوشتاریش دەكاتەوە} . (هرمزو أبراهيم، ١٩٨٨، ص٨١) (السيد، ١٩٧٤، ص٢٨٥).

## ٢. یادكردنەوە (التذكر، Memory):-

هاوشان لە تەك زیادبوونی توانای وریایی و زانین، توانستی یادكردنەوەش بەرەو زیاد بوون و گەشەكردن دەچێت. یادكردنەوەی هەرزەكار زیاتر پشت بە تێگەیشتن دەبەستێت نەك ئەزبەركردن (درخ)و فێربوونی ئالی و بێ مانای سەردەمی منداڵی، چونكە هەرزەكار هەوڵدەدات كە لەمانای شتەكان بگات و بەیەكەوەیان دەبەستێتەوە و بەدوای دۆزینەوەی پەیوەندی نێوان دیاردە و پارچەكاندا دەگەڕێت. واتە لە توانای هەرزەكاردا هەیە شتە واتادارو ڕوونكراوەكان (مجرد) لە كۆئەندامی یادكردنەوەیدا عەمبار بكات و دواتریش بە پێی پێویست لە كات و شوێنی دیاریكراودا یادیان بكاتەوە.

بەڵام منداڵ توانای عەمباركردن و یادكردنەوەی شتە واتادارو مەعنەوی و ڕوونكراوەكانی زۆر كەمترە. گومانی تێدانیە كە زۆر فاكتەر هەن و كاریگەرییان لەسەر پرۆسەی یادكردنەوە هەیە. بۆ نموونە هەرزەكار خێراتر ئەو شت و ڕووداوانە عەمار دەكات و لەكاتی خۆشیدا یادیان دەكات و بە ئاسانی بەبیری دێتەوە، كە حەزیان لێدەكات و لەگەڵ ئارەزووەكانیاندا دەگونجێت. بە پێچەوانەشەوە زۆر بە زەحمەت لەو شتانەی كە ڕقی لێیەتی و حەزیان لێناكات، تێدەگات و بە زەحمەتیش دێتەوە یادی. هەروەها هەڵچوونەكانیش (تووڕەبوون، خەم و خەفەت، دڵەڕاوكێ، ترس ...... تاد). زیان بە پرۆسەی یادكردنەوە دەگەیەنن.

## خەیالكردن (التخیل)،(Imagination):-

خەیالكردن لە قۆناغی هەرزەكاری زۆر بەرفراوان دەبێت و بە زۆریش پشت بە زمان و وشە دەبەستێت و تایبەت دەبێت بە ڕووداو و شتە مەعنەوی و ڕووتكراوەكان ( مجرد ) نەك هەست پێكراوەكان، هەر ئەو توانایەشە كە یارمەتی تێگەیشتنی بابەتەكانی ( ئەندازە، ماتماتیك، پرانسیپەكان، هێماكان ...... تاد )ی دەدات .

بێگومان پەیوەندییەكی بەهێز لە نێوان بیركردنەوەوخەیالكردندا هەیە، چەند بیركردنەوەو تێگەیشتنی هەرزەكار بەرفراوان بێت، ئەوەندەش پرۆسەی خەیالكردنی بەرفراوان و دەوڵەمەندتر دەبێت، گومانی تێدا نییە كە خەیاڵی هەرزەكار زۆر دەوڵەمەندە و پڕە لە سۆزو عاتیفە و هەڵچوون و لێكدانەوەی وردو جوانكاری و بە قوڵیش دەچێتە ناو بابەتەكانەوە، بە پێچەوانەی منداڵ كە خەوو خەیاڵەكانی زیاتر ڕوواڵەت و ڕووكەش و پەیوەستن بەحەزو ئارەزووە هەست پێكراوەكانی.

زۆر جار هەرزەكار خەوو خەیاڵەكانی لە ڕێگەی نووسینی ئەدەبی و چالاكییە هونەری و زانستیەكانەوە تێر دەكات، كەلە سەرجەم ئەو نووسین و چالاكیانەدا مۆركی جوانی ودەست ڕەنگینی و دەوڵەمەندی هەرزەكار بەدی دەكرێت كە بەتەواوی لە قۆناغی منداڵی جیا دەكاتەوە .

## ئارەزوو (المیل)،(Interest):-

حەزووئارەزووی هەرزەكار لە زۆر لایەنەوە جیاوازە لە حەزوو ئارەزووی منداڵ. لەبەر ئەوەی ئارەزووی منداڵ زیاتر پەیوەستە بە شتە هەست پێكراوەكان و جیهانی منداڵی، بەلام ئارەزووی هەرزەكار پەیوەستە بەشتە هەست پێكراوو زیاتریش مەعنەوی و ڕووتكراوەكان ( مجرد ) و گرفت وكێشەكانی هەرزەكار. لەلایەكی ترەوە جیاوازی لە نێوان ئارەزووی (كچان و كوڕان ) (زیرەك و تەمەڵ و بیركۆڵ ) ( هەرزەكاری شارو لادێ ) هەیە.

ئەوەی زیاتر حەزوو ئارەزووەکانی هەرزەکار دیاری دەکات، توانستە عەقلییە تایبەتییەکانیەتی، واتە ئەو هەرزەکارانەی خاوەنی توانستی عەقلی هونەرین زیاتر حەز بە کارو چالاکیە هونەریەکان دەکەن، بەلام ئەو هەرزەکارانەی کە خاوەنی توانستی عەقلی میکانیکین، زیاتر حەز بە ئیش و کاری میکانیکی دەکەن. لەسەرەتای هەرزەکاری، هەرزەکار زیاتر حەز بە چالاکی و یاری وەرزشی دەکات بەلام دواتر بەرفراوانتر دەبێت و بوارەکانی تری هونەری و ئەدەبی و زانستیش دەگرێتەوە .

دوای ئەوەی توانستە عەقلیەکانی هەرزەکار گەشە دەکەن، هەرزەکار گرنگی بە کێشە و گرفتە کۆمەلایەتی و سیاسی و ئاینیەکانیش دەدات و بەردەوام خولیای لێك دانەوەو تێگەیشتنیان دەبێت. هەر ئەوەشە وای لێدەکات کە بەئاسانی ئامۆژگاری و ڕێنماییەکانی گەورەکان وەك منداڵ وەرنەگرێت و بکەوێتە گفت و گۆ و لێك دانەوەو هەڵسەنگاندنیان یان ڕەتکردنەوەیان کە ئەمەش زۆر جار گێروگرفتی لەگەڵ گەورەکان بۆ دروست دەکات، بەتایبەتیش لەگەڵ ئەو گەورانەی کە هەر بەچاوی منداڵی سەیری هەرزەکارەکار دەکەن .

ئینجا بۆ ئەوەی سوود لە بەهرەو توانار حەزوو ئارەزوەکانی هەرزەکار وەربگیرێت ئەوا پێویستە بەردەوام دایك و باوك و مامۆستا و تاکەکانی تری کۆمەڵ لە هەوڵی دۆزینەوەی حەزوو ئارەزووەکانی هەرزەکاردابن و دواتریش ژینگەی لەبارو گونجاو بۆ گەشەکردنیان بڕەخسێنن، لەبەر ئەوەی قۆناغی سەرهەڵدان و گەشەکردنی حەزوو ئارەزووە جیاجیاکانی مرۆڤە، هەر لەبەر ئەوەشە کە لە قۆناغی هەرزەکاری جۆرەها بواری خوێندن و بەشی جیاجیا سەر هەڵدەدەن لەوانە (وێژەیی، زانستی، هونەرەجوانەکان، کشت وکاڵ، پیشەسازی،بازرگانی، مامۆستایان، ...... تادَ) بۆ ئەوەی هەر هەرزەکارە بە پێ ی توانار حەزوو ئارەزووی خۆی یەکێك لەو بوارانەی سەرەوە هەڵبژێرێ .

بەلام نابێت ئەوەشمان لە یاد بچێت کە هەرزەکار بەتەنها ناتوانێت بواری خوێندن و کارکردنی گونجاو بۆ خۆی هەڵبژێرێت، لەبەر ئەوەی شارەزایی کەمەو توانای ناسینەوەو

دۆزينەوەى توانا و حەزوو ئارەزووەكانى خۆى نييە، بۆيە زۆر زۆر پێويستە كە لەم قۆناغەدا دايك و باوك و مامۆستا ڕۆڵى گرنگيان هەبێت و ڕێنمايى و ئامۆژگارى پێويستى هەرزەكار بكەن، بۆ ئەوەى بە هەموو لايەك بوارو جۆرى خوێندنى گونجاو (كە لەگەڵ حەزوو ئارەزوو تواناكانى هەرزەكار دەگونجێت) بدۆزرێتەوە.

**بیرکردنەوە (التفكير)، (Thinking):-**

لە قۆناغى هەرزەكاريدا گۆڕانكارى زۆر لە بيركردنەوەدا ڕوو دەدات، لە هەمووى گرنگتر ئەوەيە كە جۆرى بيركردنەوەى هەرزەكار لە جۆرى هەست پێنەكراوەكان بۆ جۆرى مەعنەوى ڕوونكراو (مجرد) دەگۆڕدرێت، واتە هەرزەكار لەماناى شتە هەست پێنەكراوەكانى وەك (ياسا و پرانسيپەكانى فيزياو ماتماتيك، هێماكان ...... تاد) تێدەگات ولە توانايدا هەيە لە جياتى وێنە عەقليە هەست پێكراوەكان وێنە عەقليە هێمادارو مەعنەويەكان لە پرۆسەى بيركردنەوەدا بەكار بهێنێ هەر ئەو توانايەشە كەواى لێدەكات گريمان دابنێت و هەموو لايەنەكانى گێروگرفتەكان بەيەكتر بەراورد بكات و دواجاريش بگاتە چارەسەرى گونجاوى كێشەكان.

هەروەها لەم قۆناغەدا تواناى ئەوەى دەبێت كەلەماناى (يەكسانى، ئازايەتى، ديموكراسى، دادوەرى، هاوڕێيەتى، بەهاو هێما ئاينييەكان ... تاد) تێبگات كە لە تواناى منداڵدا نييە لەو شتانە تێبگات.

لە قۆناغى هەرزەكارى جۆرە سەربەستى و نەرمى و ئاسانكارييەك (مرونة) لە جۆرى بيركردنەوەدا هەيە، واتە دەتوانێت بير لە زۆر دياردە و گێروگرفت بكاتەوەو سنوورى كات و شوێن ببەزێنێ و لەشتى هەست پێكراوو جيهانى واقعى دوور بكەوێتەوەو لە جيهانى خەياڵى ودەرەوەى واقيعيدا گوزەر بكات. سەرەڕاى ئەوەش بەشێوەيەكى مەنتيقى خەياڵ و واقيع تێكەڵ بكات و گريمانى مەنتيقى و هەنگاوى زانستى بۆ چارەسەركردنى كێشەكان دابنێت.

لەبەر ئەوە زۆر پێویستە کە مامۆستایان هەرزەکاران فێری بیرکردنەوەی زانستی بکەن، بۆ ئەوەی بتوانن لە ڕێگەی ئەو جۆرە بیرکردنەوەیەوە گیروگرفتەکانی ژیان چارەسەر بکەن، کەواتە زۆر هەڵەیەو نابێت مامۆستایان لەم قۆناغەدا پەنا بۆ وانەگوتنەوەی زارەکی و نالی ببەن و تەنها خۆیان تەوەرەی سەرەکی چالاکی و قسەکردن بن، بەڵکو دەبێت لە ڕێگەی گفت وگۆ و دروست کردنی گیروگرفت و چالاکی دەستی و پراکتیك، قوتابی بکرێت بە تەوەرو چەقی چالاکیەکانی ناو قوتابخانە، بۆ ئەوەی بە ماندوو بوون و چالاکی خۆی (نەك مامۆستا) زانست و شارەزایی دەست بکەوێت و بگاتە چارەسەر کردنی گرفتەکان .

## ٧. گەشەکردنی توانستە عەقلیە تایبەتی و گروپیەکان (القدرات الطائفية و الخاصة):-

زۆربەی زانایان لەسەر ئەوە کۆکن کە لەتەك زیرەکیدا کە توانستێکی عەقلی گشتیە، چەند توانستێکی (تایبەتی) سەربەخۆ یان لەگەڵ یەکتریدا (وەك گروپی تایبەتی) هەن وبە ئاشکرا لە قۆناغی هەرزەکاری سەر هەڵدەدەن کە گرنگترینیان ئەمانەی لای خوارەوەن

### (١) توانستی زمانی (القدرة اللفظية):-

کە بەئاشکرا لەلای هەندێك کەس دەردەکەون و توانای تێگەیشتن و بەکارهێنان و دەربڕینی زمانی و قسەکردن و نووسینیان هەیە، بۆ نموونە لە نووسین و تێگەیشتنی زمان و بەکارهێنانی ووشەکان و زانینی ماناکانیان و دژە ماناکانیان و پێك هێنانی ڕستە و شیتەڵکردنەوەیاندا زۆر سەرکەوتوون و لە کەسانی تر بەتواناترن .

**(٢) توانستی جێگایی ( القدرة المكانية ):-**

ئەم توانایەش بریتیە لە تێگەیشتنی شێوە ئەندازەییەكان و پەیوەندی نێوانیان و زانینی خاڵە لێك چوو جیاوازەكانی نێوان شێوەكان، سەرەڕای زانین و پێش بینی كردنی ئاراستەی سووڕاندنەوەو جوڵاندنەوەی شێوە ئەندازەیی و ئامێرەكان. كە ئەم توانایەش لەلای هەندێك هەرزەكار زۆر بەهێزە، لەكاتێكدا لە لای هەرزەكارانی تر لاوازە .

**(٣) توانستی ژمارەیی ( القدرة العددية ):-**

ئەم توانایەش لەلای ئەو كەسانە بەهێزە كە بەئاسانی چالاكیەكانی (كۆكردنەوە، لێدەركردن، دابەش كردن، لێكدان، بیركاری) بە ئاكام دەگەیەنن و لە كەسانی تر سەركەوتووترن .

**(٤) توانای یادكردنەوەی راستەوخۆ (قدرة التذكر المباشر ):-**

ئەم توانەیەش مانای ئەوەیە كە هەندێك كەس توانای خێرای یادكردنەوەی ژمارەو ناوو ووشەو ڕووداویان بە شێوەیەكی راستەوخۆ هەیە و زۆربە خێرایی بیریان دەكەوێتەوە .

**(٥) توانای چنینەوەی بەرەو لووتكە ( القدرة الاستقرائية):-**

ئەم جۆرە توانستە مانای گەیشتن بە لوتكەو دۆزینەوەی یاسا و بنەما سەرەكیەكانە ئەویش لە ڕێگەی بەشە جیاجیاكانی دیاردەكەو دەست پێكردن بەتاوو توێكردنی هەموو كونج و قوژبنێكی دیاردەكە تا دەگەین بە چارەسەری گرفتەكەو دۆزینەوەی یاساو بنەما سەرەكیەكانی، بۆ نموونە كاتێك تاوانێك دەكرێت و دادوەرو كەسانی پسپۆر زانیاری هەمە جۆر لەم لاو لەو لا كۆ دەكەنەوەو دواجاریش دەگەنە دۆزینەوەی تاوانبار. ئەم جۆرە

بیركردنەوەو گەرانە پێ ی دەڵێن توانای چنینەوەی بەرەو لوتكە (القدرة الاسقرائية) واتە لە كەمەوە بۆ زۆر یان لە بەشی بچووكەوە بۆ هەموو (كۆ)(الكل). كە ئەمەش جۆرێكە لە بیركردنەوەو گەڕان بەدوای چارەسەركردنی گرفتەكاندا {(...،٢،٤،٦،٨)، (...،١،٢،٥)، (...،١٥، ٥،١٠،١٥،٢٠،٢٥،٢٠)} .

## (٦) توانای هەڵێنجاندن و دابەزین بەرەو بەشە جیاجیاكان (القدرة الاستنباطية):-

ئەم جۆرە توانستە عەقڵیە پێچەوانەی جۆری بەرەو لوتكەیە، واتە ئەم جۆرە توانا عەقڵیە مانای ئەوەیە كە لە لووتكەو یاسا و سەرچاوەو بنەما سەرەكیەكەوە بەرەو خوار بۆ لای بەشە جیاجیاكان شۆڕ دەبێتەوە (من الكل الى الجزء). كەواتە لەم جۆرە بیركردنەوەدا یاسا و بنەما سەرەكیەكە هەیە، بەڵام لەوێوە دەردەچێت و دەگاتە بەشە بچووك بچووك و هۆكارو فاكتەرە جیاجیاكانی ئەو یاسایە. بۆ نموونە كاتێك دەڵێین:-

(أ) هەموو مرۆڤێك دەمرێت (بنەما)

(ب) پاشاش مرۆڤە (بەش)

(ج) كەواتە پاشاش دەمرێت

یان كاتێك دەڵێین :-

(أ) هەموو كانزاكان بە گەرما دەكشێن (بنەما، بناغە)

(ب) ئاسن كانزایە (بەش)

(ج) كەواتە ئاسنیش بە گەرما دەكشێت.

ئەم شێوازەی بیركردنەوەو گەیشتن بە ئاكام و چارەسەركردنە، جۆرە توانستێكی عەقڵیەكە لەلای هەندێك كەس زۆر بەهێزە، بەڵام لەلای هەندێك كەسی ترمام ناوەندی یان لاوازە .

## ٧. توانستی زانینی خێرای شتەکان (السرعة الادراكية):-

ئەم جۆرە توانستە وا لەخاوەنەکەی دەکات کە بەخێرایی و بە ئاسانی شتەکان بناسێتەوە و بیان زانێت (السيد، ١٩٧٤، ص ٢٩٠-٢٩١). ئەوەی پێویستە لێرەدا ئاماژەی پێبکرێت، ئەوەیە کە ئەو توانستە عەقلیانەی سەرەوە بە زۆری لە قۆناغی هەرزەکاری گەشە دەکەن، چونکە لە قۆناغی منداڵی هێشتا ئەو توانستە عەقلیانە پێنەگەیشتوون، بەڵکو لە جیاتی ئەوانە زیرەکی وەك توانستێکی عەقلی گشتی (القدرة العقلية العامة) لەگەشەکردن دایە و رۆڵی سەرەکی لە فێربوون و زانین و یادکردنەوەی منداڵدا هەیە.

نووسینی یادگاریەکان لە قۆناغی هەرزەکاری زۆر بە زەقی سەرهەڵدەدات کە ئەمەش بەڵگەیەکی ترە لەسەر گەشەکردنی عەقلی و کۆمەلایەتی هەرزەکار، چونکە پێگەیشتنی توانا عەقلییەکان لە قۆناغی هەرزەکاری دەبن بە پاڵنەر بۆ ئەوەی هەرزەکار دیاردەکانی ژیان تاووتوێ بکات و رای خۆی دەربارەیان بڵێ، ئەمەش دەبێتە هۆی رەخنە گرتن و گلەیی و گازاندە کردن لە کۆمەڵ و خێزان و دیاردە کۆمەلایەتی و سیاسی و ئابوورییەکان. لەلایەکی تریشەوە ئەو گلەیی و رەخنانە دەبن بە دەروازەیەك بۆ بەتاڵ کردنەوەی خەم و خەفەت و دڵە ڕاوکێ و هەڵچوونەکانی.

## چەند ڕاسپاردەو پێشنیارێك بۆ دایکان و باوکان و مامۆستایان:-

وەك لە ناوەرۆکی باسەکەدا ئاماژەمان بۆ کرد، قۆناغی هەرزەکاری، قۆناغی سەرهەڵدان و گەشەکردنی توانستە عەقلیە تایبەتی و مەعنەوی و رووتکراوەکانە (مجرد). لەبەر ئەوە زۆر پێویستە کە خێزان و قوتابخانە و کۆمەڵ ژینگەی پڕ وروژێنەرو گونجاو بۆ پەرەپێدان و گەشەکردنی ئەو توانستە عەقلیانە، دابین بکەن.

**ئینجا بۆ زیاتر گرنگی دان بەم قۆناغە ئەم پێشنیازو راسپاردانەی لای خوارەوە دەخەینە بەر دیدو دەستی دایكان و باوكان و مامۆستایان :-**

١-زۆر گرنگە رەچاوی جیاوازی تاكایەتی (الفروق الفردیة) بكرێت، لەبەر ئەوەی هەركەسەو تایبەتمەندی خۆی هەیەو خاوەنی چەند توانستێكی عەقلیە، كە هەندێكیان زۆر بەهێزە، بەڵام لەوانەیە لە ئەوانی تر مام ناوەندی یان لاواز بێت. كەواتە زۆر پێویستە كە ئێمە جەخت لەسەر خاڵە بەهێزو توانستە دەركەوتووەكانی بكەین.دەركەوتووە تا ژینگەی خێزانی و قوتابخانەی هەرزەكار دەوڵەمەندو رۆشنبیرو پڕ لە رووداو و وروژێنەر بێت، ئەوەندە زیاتر توانستە عەقلیەكانی گەشە دەكەن .

دەرئەنجامی توێژینەوەكانی (فیرنون، Vernon ) (١٩٦٦) ئەوەی سەلماند كە زیانی گەورە لە گەشەكردنی عەقلی ئەو هەرزەكارانە دەكەوێت كە لە تەمەنی (١٢) ساڵان و كۆتایی قۆناغی سەرەتایی واز لە خوێندن دەهێنن، لەبەر ئەوەی هێشتا بە تەواوی توانستە عەقلیەكانیان گەشەیان نەكردووە و بواری باشیان لە بەردەمدا ماوە بۆ گەشەكردنیان. بەڵام كاتێك واز لە خوێندن دەهێنن ئەوا رێژەی زیرەكیان كەمتر دەبێت لە رێژەی زیرەكی هاوەڵ و براو كەس و كاریان كە دەخوێنن و لەسەر خوێندن بەردەوام دەبن (زهران، ١٩٨١، ص ٣١٧ ).

كە بەمەش رێژەیەكی زۆر لە توانای عەقلی هەرزەكارەكانمان بە فیرۆ دەڕوات و تواجارێش بە زیانی كۆمەڵەكەمان تەواو دەبێت .لەبەر ئەوە زۆر گرنگە كە ژینگەی گونجاوو پێویست لە ناو خێزان و قوتابخانە بۆ منداڵ و هەرزەكارەكانمان دابین بكەین بۆ ئەوەی واز لە خوێندن نەهێنن و لەو تەمەنە ناسكەدا نەكەونە سەر جادەو كۆڵان و ناو بازارەكان، سەرەڕای ئەوەش هەوڵبدرێت ژمارەیەك لەو منداڵانەی كە كەوتوونەتە سەر جادەو كۆڵانەكان و وازیان لە خوێندن هێناوە بگەڕێنرێنەوە بۆ قوتابخانە، بۆ ئەوەی

ریژەی زیرەکیەکانیان بەرز بکریتەوەو بواری گونجاویش بۆ گەشەکردنی عەقلیان برەخسیندریت .

٢- زۆر گرنگە رابەرە پەروەردەییەکان (المرشد التربوی) رۆلی خۆیان بگیرن و یارمەتی قوتابی هەرزەکار بدەن بۆ ئەوەی بواری خویندن و کارکردنی گونجاو بۆ خۆی هەلبژیری بەمەرجیك لەگەل توانستە عەقلیەکانیدا چون یەك بیت .

٣- پیویستە لەم قۆناغەدا زیاتر گرنگی بە چالاکی هەرزەکار بدریت و لەسەر خویندنەوەو چالاکی دەرەکی و تاقیکردنەوەو تاووتوی کردنی دیاردەکانی ژیان و بیرکردنەوەی زانستی و خۆ فیرکردن هان بندریت .

٤- زۆر گرنگە بنکە و سەنتەری چاودیری زانستی و چالاکی هەمەرەنگ بۆ هەرزەکاران بکریتەوە، بۆ ئەوەی لە ریگەیانەوە دوای دەوامی قوتابخانەیان پەرە بە توانستە عەقلیە جیاجیاکانیان بدەن و حەزوو ئارەزووەکانیان تیر بکەن .

٥- هۆبە و دامەزراوو قوتابخانەی تایبەتی بۆ هەرزەکارە زۆر زیرەك و بلیمەت و بەهرەمەندەکان بکریتەوە، بۆ ئەوەی وەك هەموو وولاتانی جیهان سوود لە بەهرەو توانا عەقلیە لە رادە بە دەرەکانیان وەربگریت .

٦- بەردەوام دەرنەچوونی ژمارەیەك هەرزەکار یان لاوازییان لە بابەتیك یان چەند وانە و بابەتیکی کەم، مانای ئەوە نییە کە ئەو جۆرە هەرزەکارانە توانای عەقلی و زیرەکیان زۆر کەمە، بەلکو ئەوە مانای ئەوەیە کە ئەو جۆرە هەرزەکارانە لە هەندیك توانستی عەقلی تایبەتدا (نەك گشتی) لاوازن، بۆ نموونە (توانستی هونەری یان میکانیکی یان ژمارەیی)، چونکە ئەو جۆرە وانانە پشت بەو توانستە عەقلیانە دەبەستن. ئینجا بۆ چارەسەر کردنی ئەو حالەتانە پیویستە رینمایی ئەو جۆرە قوتابیانە بکریت کە ئەو جۆرە خویندن و بوارانە هەلبژیرین کە لە گەل توانستە عەقلیەکانیاندا دەگونجیت، یان زیاتر لەو جۆرە بابەت و وانانەدا خۆیان ماندوو بکەن و بەشداری خولی بەهیزکردن بکەن.

## سایکۆلۆژیای خۆگونجاندن و خودی مرۆڤ

خۆگونجاندن یەکێکە لەو چەمکانەی کە لە زیندەوەرزانینەوە (بایۆلۆژیا) وەرگیراوە، بەتایبەتیش لە تیۆرەکەی داروین. ناوەرۆکی ئەم چەمکە پەیوەستە بە خۆگونجاندنی بونەوەر، لە تەك ئەو ژینگەو دەوروبەرەی کە تیایدا دەژی. واتە پرۆسەیەکە کە بونەوەر بەشێوەیەکی گشتی (بە ویستی خۆی بێت یان بەشێوەیەکی خۆڕسك و رەمەکی - غریزی -) هەوڵی خۆسازاندن و خۆگونجاندنیەتی تاوەکو لەناو نەچێت و لە ژیاندا بمێنێتەوە، وەك چۆن داروین لێکی دەداتەوە، ململانێیەکە لە پێناوی مانەوەو نەفەوتان. هەمووشمان باش دەزانین کە مرۆڤ بەتایبەتی، بوونەوەرەکانی تر بەگشتی زۆر میکانیزم و پرۆسەی لەو جۆرەیان هەیە. بۆ نموونە کاتێك هاوین دێت و گەرما هێرشمان بۆ دەهێنێت یەکسەر جەستەمان بە شێوەیەکی ئۆتۆماتیکی دەست بە دەرهاویشتنی عارەق دەکات بۆ ئەوەی خۆی لەگەڵ ئەو گەرمایە بگونجێنێ، ئەگەر ئەو پرۆسەیە نەیتوانی کارەکە مەیسەر بکات، ئەو کاتە مرۆڤ جل و بەرگەکانی کەم دەکاتەوە، ئەگەر ئەوەش چارەسەری گرفتەکەی نەکرد، ئەوا پەنا (بۆ خواردنەوەی ئاوی سارد و ساردەمەنی یان گەڕان بەدوای شوێنی سێبەرو فێنکدا) دەبەین. سەرجەم ئەو هەوڵدانانە بە پرۆسەی خۆگونجاندن لە قەڵەم دەدرێت.

بەڵام ژیان ئەوەندە سادەو ساکار نییە کە بەو رەفتارو هەڵس و کەوتانە لەگەڵ خۆمانی بگونجێنین، بەڵکو کێشەو ململانێکان ئەوەندە زۆرن کە هەندێك جار مرۆڤ ناتوانێت خۆی لەگەڵیان بگونجێنێ یان کەرەستەو میکانیزمی خۆگونجاندنی تەواوی لەبەر دەستدا نییە، بۆیە لە ئاکامدا رووبەرووی زۆر کێشەی کۆمەڵایەتی و دەروونی دەبێتەوە.

لەبەر ئەوە دەروونزانەکان چەمکی خۆگونجاندنیا(التکیف)( Adjustment) لە زیندەوەرزانییەوە وەرگرت و لە بواری دەروونزانیدا بە شێوەیەکی بەرفراوان بەکاریان هێنا، بەمەبەستی دیاریکردنی خۆگونجاندنی مرۆڤ لەگەڵ ژینگەو دەوربەرەکەی بە هەموو

جۆرەکانییەوە (ژینگەی جوگرافی، ژینگەی مێژوویی، ژینگەی کۆمەڵایەتی، ژینگەی دەروونی). واتە مرۆڤ چۆن خۆی لەگەڵ ژینگەی سروشتی (ئاوو هەواو شاخ و گەرماو سەرماو بیابان و ....، هتد) دەگونجێنێت بەهەمان شێوەش خۆی لەگەڵ ژینگەی کۆمەڵایەتی و دەروونی دەسازێنێ.

بێگومان جۆری خۆگونجاندنەکان و پێداویستی و برەکەی لە قۆناغێکەوە بۆ قۆناغێکی تر دەگۆڕێ، بۆ نموونە کاتێک منداڵ لە قۆناغی شیرەخۆریدا دەبێت شێوەی خۆگونجاندنەکەی جیاوازە لە یەکێکی تر کە لە قۆناغی پێش چوونە قوتابخانە دەبێت، هەروەها داواکاری و پێداویستیەکانی قۆناغی هەرزەکاری وەک داواکاری و پێداویستیەکانی قۆناغی لاوێتی یان کامڵی نییە. ئەمەش بێگومان بۆ سروشتی قۆناغەکەو کێشەو پێداویستیەکانی لەلایەک و تواناو لێهاتوویی مرۆڤ لەو قۆناغەدا لایەکی تر دەگەڕێتەوە. واتە داوا لە منداڵ ناکرێت و کێشەی ئەو نییە کە خۆی لەگەڵ ژینگەی کارکردن وماڵداری و هاوسەری بسازێنێ، بەڵام لەسەر هەرزەکارو لاوو مرۆڤی کامڵە کە توانای خۆگونجاندنی لەتەک ئەو داواکاری و کێشەو گیروگرفتانەدا هەبێت، بەواتایەکی تر مرۆڤ لەهەر قۆناغێکی ژیاندا (ساوایەتی، پێش چوونە قوتابخانە، قۆناغی چوونە قوتابخانە، هەرزەکارو لاوێتی، کامڵی، بەساڵاچوویی) ڕۆڵی تایبەتی خۆی هەیە و دەبێت پێیان هەڵبستێت و خۆی لەتەکیان بگونجێنێ بۆ ئەوەی کەسێکی دەروون دروست بێت و کەسایەتیەکی سەرکەوتووی هەبێت، بەلام ئەگەر نەیتوانی خۆی لە تەکیان بسازێنێ ئەوا ڕووبەڕووی کۆمەڵێک کێشەی دەروونی و کۆمەڵایەتی دەبێتەوە.

شایەنی ئاماژەپێکردنە، کە خۆگونجاندنی کۆمەڵایەتی و دەروونی زۆر زەحمەت و گرنگترە لە خۆگونجاندنی سروشتی، لەبەر ئەوەی دیاردە سروشتیەکان بەپێی ڕێساو یاسای سروشتی کاردەکەن و بەئاسانی دەتواندرێت پێش بینی هاتن و ڕوودان و چۆنیەتی خۆگونجاندنیان بکرێت (بێجگە لە چەند دیاردەیەکی سروشتی کەم نەبێت وەک بومەلەرزەو زریان و لافاوو گەردەلوول) و زۆر ئاڵۆز نین. بەلام دیاردە دەروونی و

کۆمەڵایەتی و سیاسیەکان ئەوەندە زۆرو ئاڵۆزو هەمە لایەنەن کە بەئاسانی کۆنترۆڵ و پێش بینی ناکرێن و خۆگونجاندن لەگەڵیان ئاسان نییە.

چەمکی خۆگونجاندنی دەروونی زۆر مانا هەڵدەگرێت، بەلام بەشێوەیەکی گشتی دەتوانین بڵێین کە (توانای بونیادنانی پەیوەندی سەرکەوتوو کاریگەر لەنێوان تاك و ژینگەکەیدا) دەگەیەنێت، واتە ئەو تواناو پرۆسە دینامیکی و زیندووەیە کە بەردەوام یارمەتی مرۆڤ دەدات بۆ خۆگۆڕین و خۆسازاندن لە تەك ئەو ژینگە بەرفراوانەی کە تیایدا دەژی، ئیتر ژینگەکە سروشتی بێت یان کۆمەڵایەتی یان دەروونی یان سیاسی ...هتد. ژینگە بەپێی قۆناغ و کات و شوێن دەگۆڕدرێ، بۆ نموونە مرۆڤێك لە گوندێکی بچووك بژی، وەك ئەو کەسە وانییە کە لەناو شارێکی قەرەباڵغ و گەورە بژی، چونکە ژیان لەو گوندە سادەو ساکارەو پەیوەندییە کۆمەڵایەتییەکان و کێشەو گیروگرفتە دەروونیەکان کەم و سادەو بێ گرێ و گۆڵن، بەلام ژینگەی شار ئاڵۆزو دژوارەو کێشەو گیروگرفت و پەیوەندییەکان هەمەلایەنەن و خۆگونجاندن لە تەکیان ئاسان نییە، لەبەر ئەوە ئەو کەسەی لە ژینگەی ئاڵۆزو قەرەباڵغ و دژواردا بژی، ئەوا کێشەو گیروگرفت و فشارەکانی سەری زۆرن و هێزو گرۆتینی (دەروونی و کۆمەڵایەتی) زۆری گەرەکە بۆ ئەوەی بتوانێت خۆی لەگەڵ ژینگەو دەوروبەرەکەی بخولقێنێ. هەر لەبەر ئەوەشە کە دیاردەو گیروگرفتە دەروونی و کۆمەڵایەتی و ئابووری و پەروەردەیی و سیاسیەکان لە ژینگە قەربالغ و ئاڵۆزەکاندا زیاترن.

هەمووشمان باش دەزانین کە ئێستا پەیوەندییە کۆمەڵایەتییەکانی نێوان خزم و کەس و دراوسێ و هاورێ وەك جاران نەماوەو کەمتر گرنگی بە یەکتری دەدەن و بەدەم هاوارو داواکارییەکانی یەکتریەوە دەچن، ئەوەش بە پلەی یەکەم بۆ ئاڵۆز بوونی ژیان و زیاد بوونی پێداویستیەکان و نامۆ بوونی تاکەکان دەگەڕێتەوە، کە مرۆڤی ئەم سەردەمە زیاتر خەریکی خۆی و خێزانەکەیەتی و بەدوای چارەسەرکردنی کێشە تایبەتیەکانی خۆیدا وێڵەو کەمتر بیر لە کێشەو گیروگرفتە کۆمەڵایەتی و گشتیەکان دەکاتەوە، هەر لەبەر ئەوەشە کە خۆگونجاندنەکەی ئاسان نییە و زۆر کێشەو گیروگرفتی دەروونی و کۆمەڵایەتی رووبەرووی بۆتەوە.

## دەروونی مرۆڤ و حەزوو ئارەزووەکانی دەریایەکی بێ بنە

بە بڕوای زۆر لە فەیلەسوفان و زانایان و دەروونزانان، کێشەی سەرەکی مرۆڤ دەروونی خۆیەتی، واتە سەرچاوەی زۆری ململانێکان و کێشەکانی مرۆڤ زیادەڕۆیی و کۆنترۆڵ نەکردنی خوودە، دەروونی مرۆڤ پێکهاتەیەکی ئاڵۆزەو بەشەکانی بەردەوام لە ململانێدان و ئەگەر (منی) مرۆڤ بەهێزو پتەو نەبێت، ئەوا حەزوو ئارەزووە شەهوانیەکانی (ئەو) یان بڕیارو فەرمانەکانی (منی باڵا) زاڵ دەبن و کەسایەتی لە ڕێچکەی ئاسایی خۆی دەردەچێت، چونکە دەروونی لغاو نەکراو وەك ئەسپێکی شێی سەرەڕۆ، سوارەکەی سەر پشتی هەڵدەداتە خوارەوە یان سەر شێتانە خۆی و خاوەنەکەی دەخاتە ناو چەندەها چاڵ و شیوەوە، واتە دەستە مۆکردن و کۆنترۆڵ کردنی دەروون تەنها زامنی دروستی دەروونی و ژیانێکی ئارامە. بەڵام ئەوەی جێگەی داخە زۆربەی زۆری تاکەکانی کۆمەڵ کوێرانەو بێ بیرکردنەوەیەکی مەنتیقیانە دوای حەزوو ئارەزوو شەهواتەکانی دەروونیان کەوتوون و بە هیچ تێر ناکرێن، بۆیە بەردەوام لە بارێکی دەروونی ئاڵۆزدا دەژین و هەست بە ئارامی و دڵنیایی ناکەن.

### خودی مرۆڤ:-

دەتوانین خودی مرۆڤ و گرنگیەکانی بۆ سێ سەرچاوە بگەڕێنینەوە، کە ئەو سێ سەرچاوەو فاکتەرە کاریگەرییان لەسەر بونیادو گرنگی خود هەیە. واتە مرۆڤ لەو سێ ڕەهەندو سەرچاوەوە سەیری خودی خۆی دەکات لەوانە :-

### سەیرکردنی توانست ولێهاتووییەکانی خوود:-

سەیرکردن و هەڵسەنگاندنی خود لەلایەن تاك خۆیەوە گرنگی خۆی هەیە، واتە کاتێك تاك بەچاوی ڕێزو گرنگی سەیری خودی خۆی دەکات و لە توانستە عەقڵی و

هەڵچوونی و جەستەییەكانی خۆی ڕازییەو بڕوای پێیان هەیەو ئەو هەستەی لا دروست بووە كە ئەو توانای فێربوونی هەیەو كەسێكی لێزان و لێهاتووە، ئا لەم حاڵەتەدا لە بارێكی دەروونی ئاساییدا دەژی و لە زۆر كێشەو گرفتی دەروونی دوور دەكەوێتەوە و خۆگونجاندنی لەگەڵ خۆی و ژینگەكەی ئاسایی دەبێت. بەڵام ئەگەر بە پێچەوانەوە بڕوای بە توانست و لێهاتوویەكانی خۆی نەبوو، هەروەها بەچاوی گومان و دوودڵی و نزم سەیری خۆی كردو ئەو بڕوایەی لەلادروست بوو بوو كە ئەو كەسێكی بێدەسەڵات و لاوازو بێ بەهایە، ئەو كاتە خۆگونجاندنی لەتەك خودی خۆی و كەسانی چواردەوری زەحمەت دەبێت و بەردەوام ڕووبەڕووی كێشەو گرفتی دەروونی دەبێتەوە.

## پەیوەندییە كۆمەڵایەتیەكان و خودی مرۆڤ:-

ڕەهەندێكی تری خودو دەروونی مرۆڤ جۆری پەیوەندییە كۆمەڵایەتیەكان و شێوەی هەڵسەنگاندنیانە، واتە كاتێك مرۆڤ لە پەیوەندییە كۆمەڵایەتیەكانی ڕازی دەبێت و ئەو هەست و سۆزەی لە لادروست دەبێت كە ئەو كەسێكی خۆشەویستە و كەسانی چواردەوری ڕێزی دەگرن و مایەی شانازی كردنە، ئەوا خۆگونجاندنی لەتەك خودی خۆی و ژینگەكەی ئاسان دەبێت و لەگەڵیان ناكەوێتە ململانێ و كێشەو بگرەوبەردەوە، بەڵام بە پێچەوانەوە، ئەگەر ئەو هەستەی لەلا دروست بوو كە ئەو كەسێكی بێزراوو پشت گوێ خراوو بێ بەهایەو كەسانی چوار دەوری ڕێزی ناگرن و لە ئەنجامی كۆمەڵێك فاكتەری ئابووری و ئایینی و سیاسی و نەتەوەییەوە خراوەتە پەراوێزەوەو ڕۆڵی شیاوی خۆی پێنەدراوەو كەسانی دەوروبەری ڕێزی ناگرن، ئەو كاتە بە چاوی سووك سەیری خۆی دەكات و بڕوای بەخۆی نابێت و خۆگونجاندنی لە تەك كۆمەڵ و دام دەزگاكانی زۆر زەحمەت و دژوار دەبێت و ڕووبەڕووی چەندەها كێشەی دەروونی و كۆمەڵایەتی دەبێتەوەو بڕواو متمانەی بە كەسانی چواردەوری نابێت و بە چاوی دوو دڵی و گومان سەیریان دەكات، واتە چۆن خەڵكی سەیری تاك دەكەن و چەند ڕێزی دەگرن و چۆن لێی تێدەگەن، بەو شێوەیەش تاك خۆی تیایاندا

دەبینێتەوە، ئینجا ئەگەر وێنەی خود لەناو ئاوێنەی کۆمەڵ و داو و دەزگاکانی روون و ئاشکراو جوان و رازاوە بێت ئەوا تاکیش خودی خۆی بەو شێوەیە دەبینێت.

بەلام ئەگەر لێڵ و شێوێنراوو ناشیرین و دزێو بێت، بێگومان تاکیش زۆرجار بەو شێوەیە خودی خۆی دەبینێ و هەڵی دەسەنگێنێ، هەر لەبەر ئەوەشە ئەو کەسانەی کە لەناو کۆمەڵ و دام و دەزگاکانی هەست بە ئارامی و دڵنیایی ناکەن و ئاوێنەی کۆمەڵ وێنەیەکی جوانی خودیان ئاوەژوو پێچەوانە ناکاتەوەو پەیوەندییە کۆمەلایەتی و سۆزییەکانی نێوان خۆیان و کۆمەڵ لاوازو پڕ لە کەلێن و دەلاقەیە، دەبینین بە زۆری ئەو جۆرە کەسانە سەرەڕۆو لادەرو لاسار دەردەچن و بەردەوام پێشێلی داب نەریت و یاسا و رێساکانی کۆمەڵ دەکەن و بە هەموو شێوەیەك دەیانەوێت تۆڵە لەو کۆمەڵ و دام و دەزگایانە بکەنەوە کە هیچ کات لەناویاندا هەستیان بە دڵنیایی و ئارامی نەکردووەو هەردەم وێنەکانیان لەناو ئاوێنەکانیاندا شێواوو ناشیرین و بێزراو بووە، واتە ئەو جۆرە کەسانە دەگمەنە بتوانن خۆیان لەگەڵ کۆمەڵ و داو و دەزگاکانی بسازێنن و لە خودی خۆیان و کەسانی چواردەوریان رازی بن، بە پێچەوانەوە خۆ گونجاندنیان نابێت و بەردەوام بە چاوی گومان و بێ متمانەیی سەیری کۆمەڵ و ئەندامەکانی دەکەن و دواجار کێشە بۆ خۆیان و کۆمەڵەکەیان دروست دەکەن.

## خود چۆن دەبێت ببێت ( خودی نموونەیی ):-

هەموو مرۆڤێك لە ئێمە چەند خودێکی هەیەو هەریەك لەو خودانە گرنگی و رەهەندی تایبەتی خۆی هەیە، هەموو مرۆڤێك خودێکی تایبەتی هەیە، کە بووە بە سەرداب و گەنجینەی نهێنیەکان و تەنانەت بۆ خۆشەویسترین و نزیکترین کەسی نادرکێنێ و زەحمەتە هەتا مردن کەس پەی پێیان ببات، واتە ئەم خودە پڕە لە نهێنیە تایبەتیەکانی تاك و زۆربەیان عەیب و ناشیرین و ناکۆمەلایەتین و تاك ناتوانێت باسیان بکات لەبەر ئەوەی باسکردن و ئاشکرا کردنیان کەسێتی و خودی تاك دەخاتە مەترسی و

بەر هەرەشەی کۆمەڵ و دام و دەزگاکانی، بۆیە هەر بە نهێنی و شاراوەیی دەیان هێڵێتەوەو زۆرجاریش دەبن بە سەرچاوەو بنەمای نەخۆشی و گرفتە دەروونیەکان.

لەلایەکی ترەوە مرۆڤ خودێکی تری هەیە ئەویش خودی کۆمەڵایەتیە، واتە وەك دەمامکێك رووی خودی راستەقینەی پێ دەشارێتەوەو جۆرە خودێکی کۆمەڵایەتی لێدروست دەکات و بەو شێوەیە رەفتارو هەڵس و کەوت دەکات کە کۆمەڵ دام و دەزگاکانی پێیان خۆشەو لەگەڵ داب و نەریت و رێساو یاسا کۆمەڵایەتی و ئاینیەکان دەگونجێن و هاوشێوەن. واتە ئەم جۆرە خودە بۆ رازی کردنی کۆمەڵ و تاکەکانیەتی و بەمەبەستی خۆسازاندنی کۆمەڵایەتیەو زۆرجار لە راستی و واقیعەوە دوورەو هەر ئەوەندە مرۆڤ لەکۆمەڵ و دام و دەزگاکانی دوور کەوتەوەو بواری تایبەتی خۆی بۆ خولقا ئەوا ئەو دەمامکە کۆمەڵایەتیە دەستکردە فڕێ دەدات و خودی راستەقینەو تایبەتی دەردەکەوێت.

سەرەرای ئەو دوو خودە مرۆڤ خودێکی راستەقینەو واقیعیانەشی هەیە، واتە توانستی عەقلی و جەستەیی و ویژدانی و ئاکاری خۆی چەندە، سەرجەم ئەوانە خودی واقیعی و راستەقینەی پێ روو تووش و میکیاجی ئەو تاکە دەردەخات، لەهەمان کاتیشدا هەر یەکێك لە ئێمە خودێکی نموونەیی خۆی هەیە، کە بەهیواو ئاواتی ئەوەیە رۆژێك لە رۆژان پێی بگات. واتە ناوەرۆکی خودی نموونەیی سەرجەم ئەو خەون و خەیاڵ و حەزوو ئارەزوو ئاوات و هیواو خۆزگانەیە کە مرۆڤ رۆژ لەدوای رۆژ پلانی بۆ دادەنێت و بەنیازە رۆژێك لە رۆژان پێی بگات. ئینجا ئەگەر ناوەرۆك و جەوهەری هەردوو خودی واقیعی و نموونەیی لەیەکەوە نزیك بوون، ئەوا هێنانەدی حەزوو ئارەزوو خەونەکانی خودی نموونەیی ئاسان دەبێت و مرۆڤ لە ژیانی واقیعی و لە کاتی هێنانەدی حەزوو ویست و ئارەزووەکانی تووشی کێشەوگرفتی دەروونی و کۆمەڵایەتی نابێت و خۆگونجاندنی لەگەڵ خودی خۆی و ژینگەو دەوروبەرەکەی ئاسان دەبێت و دەتوانین بڵێین ئەو مرۆڤە کەسێکە کە بڕوای بەخۆیەتی و بە باشی لەخۆی گەیشتوەو ئازایەتی تەواویشی هەیە کە بەرەنگاری کۆسپەکانی ژیان

بیبینەوەو پلانەکانی ژیانی واقیعی بهێنێتەدی، سەرەڕای ئەوەش بڕوای بە کۆمەڵ و دام و دەزگاکانی دەبێت و دەتوانێت بە ئاسانی خۆی لەتەکیاندا بسازێنێ.

کەواتە خۆگونجاندنی مرۆڤ لەگەڵ خودی خۆی و لەگەڵ کۆمەڵەکەی پەیوەستە بە کۆمەڵێک فاکتەرو هۆکارەوە لەوانە (ئەو ژینگەو بارودۆخەی کە تاکی تێدا دەژی، خودو کەسایەتی تاك، باری ئابووری و رۆشنبیری و کۆمەلایەتی، بەربەست و کۆسپەکانی ژیان، سروشتی دام و دەزگا کۆمەلایەتیەکان) هەریەك لەو فاکتەرانە کەم یان زۆر بەشداری لەخۆ گونجاندنی تاك دەکات، واتە تا چەند کەسایەتی مرۆڤ بە هێز بێت و بڕوای بەخۆی هەبێت و کەمترین کۆسپ و تەگەرە بۆ تاك دروست بکرێت، ئەوەندە مرۆڤ بە ئاسانی دەتوانێت خۆی لەگەڵ ژینگەو دەوروبەرەکەی بسازێنێ، بەلام ئەگەر تاك بەچاوی نزم و گومان سەیری خودی خۆی کردو بڕوای بەخۆی نەبوو لەهەمان کاتیشدا پەیوەندی لەگەڵ کۆمەڵ و دام و دەزگاکانی لاواز بوو، سەرەڕای بوونی کێشەو بەربەستی کۆمەلایەتی و دەروونی، ئەوا خۆگونجاندن زۆر زەحمەت و دژوار دەبێت و ئەو جۆرە تاکانە لە داهاتوودا رووبەرووی چەندەها کێشەو گرفتی دەروونی و کۆمەلایەتی دەبنەوە.

ئینجا ئەگەر بمانەوێت تاکەکانی کۆمەڵ لە کێشەو گرفتی دەروونی و کۆمەلایەتی دوور بن و وەك پێویست خۆیان لەگەڵ خودی خۆیان و ژینگەو دەوروبەرەکەیان بسازێنن، ئەوا دەبێت رەچاوی ئەم خالانەی خوارەوە بکەین و بەهەموو لایەك هەوڵی دابین کردنیان بدەین:-

١- دەبێت منداڵ و هەرزەکارو لاوەکانمان لە ناو خێزان و کۆمەڵدا بەشێوەیەك پەروەردە بکەین کە بە چاوی رێزو بەرز سەیری خودی خۆیان بکەن و بڕوایان بەخۆیان و هێزو تواناکانیان هەبێت.

٢- زۆر گرنگە شێوازی پەروەردە کردن و مامەڵەکردن لەگەڵ منداڵ و هەرزەکارەکانمان دوور بێت لە توندو تیژی و لەسەر بنەمای یەکسانی و ڕەچاوکردنی مافەکانیان و دیالۆگ و لێک تێگەیشتن بونیاد نرابێت و دوور بێت لە کەڵەگایی و دیکتاتۆریەت و خۆ سە پاندن .

٣- پێویستە ژینگەو بارودۆخی گونجاو بۆ گەشەکردنی خودی بۆ منداڵ و هەرزەکارەکانمان بخوڵقێنین و هەوڵ بدەین خودی واقعی و خودی نموونەییان لێک نزیک بێت، واتە خودی نموونەییەکەیان زۆر بەرزو ناواقعی نەبێت، بۆ ئەوەی منداڵ و هەرزەکارەکانمان زۆر بەرز نەفڕن و لە داهاتوودا نزم بنیشنەوە، لەهەمان کاتیشدا خودی نموونەییان زۆر نزم نەبێت و نەزانن سوود لە تواناو لێهاتووییەکانیان وەربگرن.

٤- لە هەمووی گرنگتر ئەوەیە توانای کۆنترۆلکردنی خودی سەرەڕۆی خۆمان (ئەوو ڕەمەکانی) هەبێت و جڵەوی حەزو ئارەزووە شەهوانیە بێ سنوورەکانی بۆ شل نەکەین و بتوانین سنوورێکی بۆ دابنێین بەمەرجێک لەتەک داواکارییەکانی (منی باڵا) و پێداویستیە واقعیەکانی ژیان و داواکارییەکانی (من) بگونجێت.

٥- هەوڵی دابین کردنی پێداویستیە دەروونی و کۆمەڵایەتییەکانی منداڵ و هەرزەکارەکانمان بدەین لە پێشەوەی هەمووشیان (ئاسایش و دڵنیایی، خۆشەویستی، ڕێزگرتن، چوونە ناوکۆمەڵ و دام و دەزگاکان).

## مێرد منداڵان و لاساری

مەبەست لە مێرد منداڵان ئەو کەسانەن کە تەمەنیان لە نێوان (٩) تاوەکوو (١٨) ساڵانە {بەڵام بە پێی یاسای هەموارکراوی پەرلەمانی هەرێمی کوردستان تەمەنیان لە نێوان (١١ – ١٨) ساڵانە}. واتە زۆربەی قۆناغی هەرزەکاری دەگرێتەوە. بە پێی یاسای عێراقی، هەر کەسێك لەو تەمەنەدا هەڵەو لاساری و سەرەڕۆییەك بکات، بە لاسار و سەرەڕۆ (جانح) دادەنرێت و لە دادگای مێرد منداڵان (محكمة الأحداث) دادگایی دەکرێت. هۆی سەرەکیشی بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە کە ئەو مێرد منداڵانە لە قۆناغی گەشەکردندان و بەتەواوی پێنەگەیشتوون و لەو تەمەنەدا کەم و کورتی زۆر لەبیرکردنەوەو عەقڵیەتیاندا هەیە و ناتوانن وەك کەسانی کامڵ و پێگەیشتوو بیربکەنەوەو دیاردەکانی ژیان هەڵبسەنگێنن و لایەنی سۆزی (عاطفی)و هەڵچوونیان بەسەر لایەنی عەقڵیاندا زاڵە و لە زۆر بارودۆخدا ناتوانن کۆنترۆڵی حەزوو ئارەزوو هەڵچوونەکانیان بکەن، لەبەرئەوە هەندێکیان تووشی لاساری دەبن.

گرفتی (لاساری مێرد منداڵان) لە ترسناکترین ئەو گیروگرفتانەن کە زۆربەی گەلانی جیهان بەدەستیەوە دەناڵێنن، لەبەرئەوەی ئەم گرفتە تایبەت نیە بەکاتێکی دیاریکراو یان قۆناغێکەوە، بەڵکو ئەگەر چارەسەری بنەڕەتی نەکرێت، ئەوا لەتەك ئەو کەسانەدا بەردەوام دەبێت و وەك سێبەری خۆیان لە گشت قۆناغەکانی تری ژیانیاندا لەگەڵیاندا بەردەوام دەبێت (المغربی، ١٩٦٠).

زۆربەی توێژینەوە زانستیەکانی بواری تاوان و لاساری ئاماژە بۆئەوە دەکەن، کە ڕەگ و ریشەو سەرچاوەی تاوانی گەورەکان بۆ سەردەمی منداڵی و هەرزەکاریيان دەگەڕێتەوەو ڕێژەیەکی زۆری تاوانبارە گەورەکان لەسەردەمی منداڵی و هەرزەکاریشیاندا تاوان و لاسارییان بە ئەنجام گەیاندووە، لەبەرئەوە لاساری بە گرفتێکی ترسناك لە قەڵەم دەدرێت، چونکە دوور نیە کە لەگەڵ ئەو مێرد منداڵانە بەردەوام بێت و ژیان و چارەنووسی

داهاتوویان بخاتە مەترسیەوە. گومانی تێدا نیە کە لاساری مێرد منداڵان دیاردەیەکی کۆمەڵایەتی جیهانیەو هەموو کۆمەڵگاکان بە کۆن و تازەیانەوە، بە سادەو ئاڵۆزیانەوە، رووبەرووی بوونەتەوەو وەك مۆتەکە سەر سنگیانی گرتووە، ئەوەی جێگای ئاماژە بۆ کردن بێت ئەوەیە کە هەتاوەکوو ئێستا هیچ یەکێك لە کۆمەڵزان و دەروونزانەکان کۆمەڵگایەکیان نەدۆزیوەتەوە کە ئەم دیاردەی تێدا نەبێت. (سعفان ، ١٩٦٦، ص٤٨).

کۆمەڵگای ئێمەش وەك هەموو کۆمەڵگاکانی تر رووبەرووی ئەم گرفتە بۆتەوەو ژمارەیەك لە مێرد منداڵەکانمان بەدەستیەوە دەناڵێنن و زیانی گەورەشیان بە خێزان و کۆمەڵەکەیان گەیاندووە، گومانیشی تێدا نیە ئەو بارودۆخەی کە کوردستانی پێدا تێدەپەڕی، زۆر ئاڵۆزو دژوارەو زۆر هۆکاری دەرەکی و ناوەکی بۆ لادان و لاساری مێرد منداڵەکانمان لە ئارادان و رێژەکەیانی بەرەو زیادکردن بردووە، ئینجا بۆئەوەی رێژەیەکی زۆری هەرزەکاران و لاوانمان لەو بەلایە بپارێزین و بەشێوەیەکی زانستیانەش ئەم دیاردە دزێوە تاوو توێ بکەین، وا لەخوارەوە ئاماژە بۆ گرنگترین ئەو هۆکارانەی کە دەبنە هۆی لاساری مێرد منداڵان دەکەین.

## هۆکارەکانی لاساری مێرد منداڵان

لەبەرئەوەی لاساری مێرد منداڵان دیاردەیەکی ئاڵۆزو هەمە لایەنەیە، بۆیە لە رێگەی تەنها هۆکارێکەوە ناتوانرێت لێك بدرێتەوە، سەرجەم ئەو توێژینەوانەی کە لەسەر لاساری مێرد منداڵان ( جنوح الأحداث ) کراوە، ئاماژە بۆ ئەوە دەکەن کە زیاتر لە هۆکارێك لەم هۆکارانەی لای خوارەوە لەگەڵ یەکتریدا کار لەیەك دەکەن و دەبنە هۆی دروست بوونی ئەم دیاردەیە، هۆکارەکانیش ئەمانەی لای خوارەوەن:-

۱) خێزان:-

خێزان یەکەم دامەزراوی کۆمەلایەتیە کە رۆلی گرنگ و ترسناکی لەسەر کەسایەتی و چارەنووسی منداڵەکانی هەیە, ئینجا خوانەخواستە ئەگەر لە ئەنجامی هەرچ هۆیەکەوە بێت رووبەرووی لێک ترازان و گێروگرفت و ناخۆشی بووەوەو نەیتوانی لە پەروەردەکردنی منداڵەکانیدا بە رۆلی خۆی هەلبستێت، دوورنیە تاکەکانی رووبەرووی زۆر گرفت و ناخۆشی ببێتەوە، لەوانە لاساری و سەرکێشی منداڵەکانی.

یەکێک لە گرنگترین و ترسناکترین ئەو گرفتانەی کە رووبەرووی خێزان دەبێتەوە لێک ترازان و تێک چوونی شیرازەی خێزانە، بە داخەوە هەندێک جار خێزان لە ئەنجامی تەلاق و لێک جیابوونەوەو شەرو ئاژاوەو هەژاری و نەبوونیەوە تووشی لێک ترازان دەبێت و ئیتر ناتوانێت ژینگەی کۆمەلایەتی و دەروونی گونجاو بۆ گەشەکردنی ئاسایی منداڵەکانی دابین بکات و هیچ یەکێک لە تاکەکانی ئەو خێزانە پڕ لە ئاژاوە هەست بە ئارامی و دڵنیایی ناکات و بەردەوام لە خەم و خەفەت و ئازارو دڵەڕاوکێدا دەژی و دوورنیە هەریەکەیان بەلایەکدا پەرەوازە ببێت و لە دەرەوەی خێزان هەست بە دڵنیایی بکەن.

دەرەنجامی توێژینەوەکانی ئەم بوارە ئاماژە بۆ ئەوە دەکەن کە ژمارەیەکی زۆری ئەوانەی تووشی تاوان و لاساری بوون، لەو خێزانانەدا پەروەردە بوون کە تووشی لێک ترازان بوون و وەک منداڵانی تر هەستیان بە سۆزو خۆشەویستی و چاودێری دایک و باوکیان نەکردووە و ژیانی خێزانیان وەک دۆزەخ وابووە. گومانی تێدانیە منداڵ و هەرزەکار بەردەوام پێداویستیان بە ئامۆژگاری و رێنمایی دایک و باوک و گەورەکانیان هەیە و دەبێت لە باوەشی گەرمی دایک و باوکدا پەروەردە بێن و هەست بە ئارامی و دڵنیایی بکەن.

بەڵام ئەگەر دایكی نەمابێ یان تەڵاق درابێ و باوەژنی خراپی هەبێت و باوكی لەبەر نەزانی و كەم تەرخەمی خۆی منداڵەكانی بەرەڵا كردبێ و بەردەوام ئاگاداری هەڵس و كەوتەكانیان نەبێت و لە لایەكی تریشەوە نەتوانێت پێداویستیەكانی رۆژانەیان بۆ دابین بكات، دوورنیە منداڵەكانیان ملی رێگاو كوچەو بازاڕەكان بگرنە بەرو رووبەڕووی لاساری و سەرەڕۆیی ببنەوە.

لە لایەكی ترەوە جاری وا هەیە خێزان تووشی لێك ترازان نەبووەو ژیانی ئاسایی خۆی هەیە، بەڵام شێوازەكانی پەروەردەكردنی هەڵەیە، بە داخەوە هەندێك دایك و باوك بەردەوام پەنا بۆ شێوازە هەڵەكانی وەك (توندو تیژی و لێدان، بەرەڵاكردن و لێنەپرسینەوە ... تاد) دەبەن. دەركەوتووە لێدانی بەردەوام و بەكارهێنانی توندو تیژی لەكاتی پەروەردەكردنی منداڵدا دەبێتە هۆی برینداركردنی هەست و سۆزی منداڵ و پاڵ پێوەنانی بۆ كردنی لاساری و سەركێشی، چونكە ئەو منداڵە یان هەرزەكارەی كە بەردەوام رووبەڕووی لێدان و توندوتیژی دەبێتەوە، لە پاشەرۆژدا كەسێكی شەڕخوازو تۆڵەسێنەر دەردەچێت و ئەگەر نەشتوانێ تۆڵەی خۆی لە دایك و باوك و كەسانی تری بكاتەوە ئەوا لە دەرەوەی خێزان داخی دڵی خۆی بە كەسانی تر دەڕێژێ و بەمەش تووشی لاساری و سەرەڕۆیی دەبێت.

هەروەها هەندێك دایك و باوك بەردەوام منداڵەكانیان بەرەڵا دەكەن و چاوپۆشی لەسەرەڕۆیی و هەڵەكانیان دەكەن و رێگای راستیان پیشان نادەن و بەرۆڵی دایكایەتی و باوكایەتی خۆیان هەڵناسن، گومانیشی تێدانیە كە زۆربەی زۆری ئەو منداڵانە سەرەڕۆو لاسار دەردەچن و بەردەوام رووبەڕووی گیروگرفت و ناخۆشی دەبنەوەو ناتوانن بەشێوەیەكی دروست گرفتەكانیان چارەسەر بكەن و كەسایەتی لاوازیان دەبێت، چونكە لەسەر دەستی دایك و باوكیان وەك پێویست پەروەردە نەكراون و بە زانست و رەوشتی جوان چەكدار نەكراون.

**٢) برادەری خراپ:-**

برادەرو هاورێ رۆڵی تایبەتی خۆی لەسەر باری دەروونی و بیرکردنەوەی مێرد منداڵان هەیە، بە تایبەتیش ئەو مێرد منداڵانەی کە لە لایەن دایك و باوکیانەوە پشت گوێ خراون یان ژیان و گوزەرانی خێزانیان ئاڵۆزو دژوارەو بەردەوام لە ناخۆشیدا دەژین، ئا لەم کاتانەدا ئەو مێرد منداڵانە بەرەو لای هاورێ و برادەرەکانیان دەڕۆن و لەوێ زیاتر هەست بە ئارامی و دڵنیایی دەکەن و بەهیوای ئەوەن کە قەرەبووی ئەو باروودۆخە ناڵەبارەی خێزانەکانیان بۆ بکەن, بەڵام مەرج نیە ئەم بۆچوونەی ئەو مێرد منداڵانە وەك خۆی دەربچێت، لەوانەیە بە پێچەوانەوە، ئەومێرد منداڵانە تووشی کۆمەڵێك برادەری خراپ ببن و ئەوەندەی تر ژیان و باری دەروونیان ئاڵۆزتر بکەن، هەندێك جار برادەری خراپ ئەو مێرد منداڵانە هەڵدەخەڵەتێنن و بەرەو لاساری و سەرەڕۆییان دەبەن، لەوانەیە یەکەم جار بە بیانووی نیش و کارێکەوە هەڵیان بخەڵەتێنن و تووشی دزی و لاسارییەکیان بکەن و دواجاریش هەرەشەیان لێ بکەن و ئیتر نەتوانن وازیان لێبهێنن.

لە لایەکی تریشەوە مەترسی برادەری خراپ لەوەدایە کە ئەو برادەرانە لەناو خۆیاندا باندێکی دزو شەڕخوازو لاسار دروست بکەن و ئامادەباشی ئەوەیان هەبێت کە داب و نەریت و یاساو بەها کۆمەلایەتیەکان پێشێل بکەن و حەز بە سەرەڕۆیی و گێرەشێوێنی بکەن و مێرد منداڵان ناچار بکەن کە بەپێی سیستەم داواکاریەکانی ئەوان بجووڵێنەوەو مل کەچی رێنماییەکانیان ببن. (العظماوی، ١٩٨٨) (فهمي، ١٩٦٧).

**٣) ئابووری:-**

وەك دەڵێن ئابووری بڕبڕەی پشتی خێزان و کۆمەڵ و بەرەو پێش بردنیەتی، لە هەمان کاتیشدا هەژاری و نەبوونی و بێکاری تێك شکێنەری ئەو بڕبڕەیە، چونکە نەبوونی و هەژاری مانای تێرنەکردنی زۆربەی پێداویستیە گرنگەکانی مێرد منداڵان و دابین نەکردنی

ڕێگەی گونجاو بۆ گەشەکردنی و دەرهێنانی لە قوتابخانەو بەرەڵاکردنی بۆ سەر جادەو کۆڵانەکان بە مەبەستی کارکردن و پەیداکردنی بژێوی خێزان، کە بەداخەوە سەرجەم ئەو بارودۆخە نالەبارە زیانی گەورە بە کەسایەتی و باری دەروونی ئەو مێرد مندالانە دەگەیەنێت و هەندێک جار لە ڕێگەی ڕاست لایان دەدات، لەبەرئەوەی ئەو مێرد مندالانە هێشتا بە تەواوی گەشەیان نەکردووەو لە توانایاندا نیە لەگەڵ یاساو بارودۆخی بازاڕو شوێنە گشتیەکان خۆیان بسازێنن و دوورنیە تووشی هەڵە و سەرەڕۆییان بکەن.

لە لایەکی تریشەوە ئەگەر هیچ کارێکیشی دەست نەکەوێت یان ئەو ئیشەی کە دەیکات داهاتێکی زۆر کەمی هەبێت، ئا لەو کاتانەشدا دوورنیە زۆربەی کاتی بێ ئیشی بەبیرکردنەوەو دالغەلێدانی خراپ بەسەر بەرێت و ئەخشەو پلانی لاساری و شەڕخوای دابنێت، چونکە بێ ئیشی زۆر خراپە و وەك پەندە کوردیەکەی خۆمان دەڵێت (شەڕ لە بەتاڵی باشترە).

لە ڕاستیدا هەژاری و نەبوونی تەنها هۆکاری سەرەکی نین بۆ تاوان و لاساری، چونکە زۆر خێزان هەن کە هەژارو دەست کورتن و مندالەکانیشیان تووشی سەرەڕۆیی و لاساری نابن، لەبەرئەوەی خاوەنی دایك و باوکێکی باوەڕدارو ڕەوشت بەرزن و ڕێزی مندالەکانیان دەگرن و ناهێڵن لە سۆزو خۆشەویستی و ڕێنمایی ئەوان بێبەش بن و بەردەوام لەسەر کاری باش هانیان دەدەن و هەڵەکانیان بۆ ڕاست دەکەنەوەو بەپێی توانا پێداویستیە سەرەکیەکانی ژیانیان بۆ دابین دەکەن، بەڵام کاتێك مێرد منداڵ لە خێزانێکی پڕ لە ناژاوەو لێك ترازاودا دەژی و خاوەنی باوك و دایکێکی نەزان و کەم تەرخەم دەبێت و لە بێزاری و ناچاریدا تێکەڵاوی برادەری خراپ دەبێت و سەرەڕای ئەوەش هەژارو کەم دەرامەتن، ئا لەم کاتانەدا ئەو هەژاری و نەبوونیە لەگەڵ ئەو بارو دۆخە نالەبارەی ناو خێزان و برادەری خراپدا کار لەیەکتری دەکەن و ئەو مێرد منداڵە بەرەو لاساری و سەرەڕۆیی دەبەن.

**٤) نەخۆشی دەروونی عەقلی:-**

هەندێك جاریش مێرد منداڵ لە ئەنجامی تووشبوونی بەیەكێك لە نەخۆشیە دەروونی و عەقلیەكان، رووبەرووی لاساری و سەركێشی دەبێتەوە, چونكە ئەو نەخۆشیانە مرۆڤ تووشی هەندێك حاڵەتی ناخۆش دەكەن و دەبن بە پاڵنەر بۆ بە ئەنجام گەیاندنی تاوان و لاساری، بۆ نموونە، دوورنیە لە ئەنجامی هەندێك لەو نەخۆشیانە تووشی هەلاوس و وڕێنەو هەڵەو كاری نابەجێ بێن و بە خەیاڵی خۆیان ئەو كەسانەی كە لە چواردەوریانن خەریكی گەلە كۆمەكی و پلان دانانن بۆ لەناوبردنیان، یان هاوسەرەكەی ناپاكی لەگەڵ دەكات و زەهری بۆ دەكاتە ناو خواردنەكەیەوەو دەیەوێت بیكوژێت، یان ... یان ... تاد. ئینجا لە ئەنجامی ئەو خەوو خەیاڵ و بیركردنەوە هەڵانەوە (كە ئەو نەخۆشیانە دروستی دەكەن) دوورنیە كە پەلاماری ئەو كەسانە بدات و دەست درێژی بكاتە سەریان بە مەبەستی بەرگری كردن لە خۆی و تۆڵە سەندنەوە لێیان.

**٥- هۆكاری سیاسی:-**

لە هەرچ جێگایەك ئارامی و دڵنیایی نەبێت و یاساو دەسەڵات بەرقەرار نەبن و ئاژاوەو پاشا گەردانی لە ئارادا بێت ئەوا دیاردەی تاوان و لاساری رووەو زیاد بوون دەچێت، راستە تاوان و لاساری لە هەموو وڵاتێك هەیە، بەڵام رێژەكەی زۆر زیاد دەبێت لەو وڵاتانەی كە ئاسایشی تێدا نیە و بەردەوام یاسا پێشێل دەكرێت و هەركەسە بۆ خۆیەتی و دەسەڵاتی راپەراندن و جێبەجێكردنی بەكاری خۆی هەڵناستێت و دیاردەی چەكداری و میلیشیات زۆرە، چونكە كەسانێك هەن كە بێ ویژدان و دەروون نزمن و ئەگەر ترسی یاسا و دەسەڵاتی دەرەكیان نەبێت، ئەوا لە هیچ شتێك ناگەرێنەوەو پێشێلی داب و نەریت و بەها كۆمەڵایەتیەكان دەكەن.

ئينجا لەبەرئەوەى ئەو کەسانە هيچ ترسيکيان نيەو بە ئارەزووى خۆيان ياسا شکێنى و لاسارى دەکەن و کەسيش نيە بڵێت بەرى چاوتان کلى پێوەيە، ئينجا بەردەوام بوونى ئەو بارودۆخە دەبێتە هۆى ئەوەى کە کەسانى تريش لاسايى ئەو بێ ويژدان و دەروون نزمانە بکەنەوەو ئيتر ئەو ديارده دزێوە رۆژ لەدواى رۆژ لە پەرەسەندن و تەشەنەکردندا دەبێت و وەك پەتايەك بۆ کەسانى تريش دەگوێزرێتەوە.

## ٦- ئامرازەکانى راگەياندن:-

راگەياندن بە هەموو کەنالەکانيەوە هۆکاريکى گرنگەو رۆڵى سەرەکى هەيە لە پەروەردەکردن و رۆشنبيرکردنى جەماوەر، بەلام هەنديك جار لە ئەنجامى دانان و پێشکەش کردنى هەنديك بەرنامەو پرۆگرامى نابەجێ و رووخێنەر زۆر لە جەماوەر چەواشە دەکات، لەهەمووشيان ترسناکتر کەنالەکانى (تەلەفزيۆن و سينەما)يە، بەداخەوە هەنديك جار لەسەر شاشەى تەلەفزيۆن و سينەماکان هەنديك پرۆگرام و فيلم و زنجيرەى شەرخوازى و سيکسى و نا پەروەردەيى پێش کەش دەکرێن، کە زەرەرو زيانيکى گەورە بە بينەران بە گشتى و منداڵ و هەرزەکاران بە تايبەتى دەگەيەنێت و بەرەو سەرەرۆيى و لاساريان دەبەن، دوورنيە کە ئەو مێردمندالانە زۆر شێوازى دزى کردن و کوشتن و دەست درێژکردنە سەر شەرەف و کەرامەتى خەلکانى تر لەو بەرنامە و فيلمانەوە فێر بێن و لاسايى هەڵس و کەوتى نابەجێ و هەڵەى پاڵەوانى ئەو بەرنامەو پرۆگرامانە بکەنەوە، بەتايبەتيش ئەو پاڵەوانانەى کە لەسەر سەرەرۆيى و لاسارييەکانيان سزا نادرێن.

ئەمانەى سەرەوە بە گرنگترين ئەو هۆکارانە دادەنرێن کە دەبنە هۆى لاسارى مێرد منداڵان.

ئينجا بۆ ئەوەى رێژەى ئەو مێرد منداڵە لاسارانە کەم بکەينەوەو نەهێڵين لەوە زياتر تەشەنە بکات، ئەوا ئەم راسپاردەو پێشنيازانەى خوارەوە دەست نيشان دەکەين:-

١- پێویستە لە ڕێگەی ئامرازەکانی ڕاگەیاندن و کۆبوونەوەی دایکان و باوکان و کۆڕو کۆبوونەوە گشتیەکانەوە دایکان و باوکان و مامۆستایان ئاگادار بکرێنەوەو هۆکارەکانی سەرکێشی مێرد منداڵانیان بۆ ڕوون بکرێتەوەو باسی زیان و خراپیەکانی شێوازەکانی پەروەردەکردنی هەڵەو لێک ترازان و شەڕو ئاژاوەی ناوخێزانیان بۆ بکرێت و داوای ئەوەیان لێ بکرێت تا دەتوانن لەو هۆکارە خراپانە دووربکەونەوە بۆ ئەوەی ڕۆڵەکانیان تووشی لاساری نەبن.

چونکە زۆر لە دەروونزانەکان گەیشتوونەتە ئەو دەرئەنجامەی کە پچڕانی شیرازەی خێزان و بێبەش بوونی منداڵ لە سۆزو خۆشەویستی دایک و باوک هۆکاری گرنگ و ترسناکن بۆ لادان و لاساری مێرد منداڵەکانیان. (باولبی، ١٩٦٥) (القوصی، ١٩٨١).

٢- پێویستە لەکاتی دانان و پێش کەش کردنی بەرنامە و پرۆگرامەکانی تەلەفزیۆن ڕەچاوی باری دەروونی مێرد منداڵان و قۆناغی گەشەکردنیان بکرێت و سانسۆرو چاودێری پێویست بخرێتە سەر ئەو فیلمانەی کە لە سینەماکان پێشکەش دەکرێن.

٣- پێویستە لایەک لە خێزانە هەژارەکان بکرێتەوەو هەوڵی چارەسەرکردنی بێکاری بدرێت.

٤- پێویستە یاسای بەزۆر پێ خوێندن (التعليم الألزامی) جێبەجێ بکرێت و هەوڵی گەڕاندنەوەی ئەو منداڵانەش بدرێت کە وازیان لە قوتابخانە هێناوەو ئێستا لەناو کوچەو بازاڕەکاندا دەسوڕێنەوە.

٥- پێویستە دایک و باوک ئاگاداری منداڵەکانیان بن و نەهێڵن تێکەڵاوی برادەری خراپ بین.

٦- پێویستە یاسا و دەسەڵاتی ڕاپەڕاندن و جێ بەجێکردن ڕۆڵی خۆیان بگێڕن و هەوڵی کەم کردنەوەی دیاردەی چەکداری بدرێت.

# پەروەردەی سێکسی

زۆر جار بە عەیبە عەیبە ژیانی مرۆڤ دەکرێت بە دۆزەخ و گەشەکردنی ئاسایی لەرێچکەی خۆی لادەدرێت، یەکێك لەو بابەتانەی کە لەلای ئێمە چواردەوری بە دیوارو پەرژینێکی پۆڵاین گیراوە، بابەتی سێکسە (جنس). لای هەندێك کەس تەنانەت باس کردن و ناو هێنانیشی تاوانە و لێخۆشبوونی نیەو (نەعامە) ئاسا سەری خۆیان کردووە بەناو لم و خۆڵداو وا دەزانن کەس ئایان بینێ وەك چۆن ئەوان ئایانبینن، بەڵام ئەو جۆرە کەسانە بە هەڵەدا چوون چونکە سەرکردن بە خۆڵ و پشت گوێ خستن و حەرام کردنی ئەو بابەتە چارەسەری گرفتەکە ناکات و لەپڕ چۆن نەعامە دەگیرێ ئاوەهاش گوڕوتینی ئەو بابەتە دەیان سوتێنێ.

پەروەردەی نوێ جێگای شیاوو دروستی بۆ سێکس و پەروەردەکردنی داناوە، لەبەرئەوەی بەشێکی گرنگی ژیانی مرۆڤە و هیچی لە پەروەردەکردنی جەستەیی و عەقڵی و هەڵچوونی کەمتر نیە ئەگەر زیاتر نەبێت. هەر ئەمەشە بۆتە هۆی ئەوەی کە زۆر لە وولاتانی پێش کەوتوو بیر لە پەروەردەکردنی سێکسی تاکەکانیان بکەنەوەو لەناو بەرنامەو پرۆگرامەکانی قوتابخانەو راگەیاندنیاندا جێگایان بۆ بکەنەوە، چونکە کپ کردنی و خەفەکردنی ئەو رەمەك و پێداویستیە, مرۆڤ تووشی زۆر گرفتی دەروونی و کۆمەلایەتی دەکات.

مەبەست لە پەروەردەکردنی سێکسی بەرەڵایی و بەد رەوشتی نیە وەك ئەوەی هەندێك بۆی دەچن، بەڵکو جۆرێکە لە پەروەردەکردن کە لەمیانەیەوە زانیاری و شارەزایی راست و دروست دەربارەی سێکس دەدرێت بە تاکەکانی کۆمەڵ بۆ ئەوەی بزانن سێکس چییە، چۆن گەشە دەکات، رێگای راست و دروست چییە بۆ تێرکردنی، زیانەکانی لادانی سێکسی چییە؟ هەروەها فێری ناوە زانستیەکانی ئەندامی زاوزێ بن و بە چاوی گومان و دوودلی سەیری نەکەن بەمەرجێك لەگەڵ داب و نەریت و بەها مرۆڤایەتیە رەسەنەکاندا هاورێك بێت.

منداڵ هەر لە سەرەتای تەمەنی چوارساڵیەوە زۆر پرسیار لە مێشكیدا دەربارەی (سێكس، منداڵ بوون و جیاوازی كوڕو كچ و ...... تاد) دروست دەبێت و بە دوای وەڵامەكانیدا دەگەڕێ، لەبەرئەوە زۆر پێویستە كە دایك و باوك بەپێی توانای خۆیان وەڵامی ڕاست و دروستی ئەو پرسیارانەی منداڵ بدەنەوەو نەهێڵن ببن بە نێچیریكی دەستەمۆی بەردەم برادەری خراپ و كەسانی نەزان و بێ ویژدان، كە دوورنیە بە هەڵەو چەواشەیی وەڵامی پرسیارەكانی منداڵان (بەتایبەتی لەكاتی چوونە قوتابخانەی سەرەتایی) بدەنەوە.

هەروەها پەروەردەی سێكسی زۆر گرنگە بۆ قۆناغی هەرزەكاری، لەبەرئەوەی لە قۆناغی هەرزەكاریدا كۆمەڵێك گۆڕانكاری فسیۆلۆژی و جەستەیی خێرا ڕوودەدات و حەزو ئارەزووی سێكسی چەكەرە دەكات و زۆر دیاردەی وەك (شەیتانی بوون و دەست پەڕو بێ نوێژی) دەردەكەون، ئینجا ئەگەر هەرزەكار زانیاری ڕاست و دروستی دەربارەیان نەبێت ئەوا دوورنیە تووشی زۆر گرفتی دەروونی ببێت و لە داهاتووشدا ژیانی لێ تاڵ بكات.

بە زۆر شێواز دەتوانرێت هەرزەكار پەروەردە بكرێت، لەوانە لە ڕێگەی وانەكانی (زیندەوەرزانی، پەروەردەی تەندروستی، ئایین، ئەدەب، سەردانی باخچەی ئاژەڵان و مۆزەخانەو بینینی فیلمە زانستیەكان ... تاد) كە مامۆستا و باوك و دایك دەتوانن لە ڕێگەی هەریەك لەو وانەو كەرەستانەی سەرەوە وەڵامی زۆر پرسیاری سێكسی منداڵ و هەرزەكار بدەنەوەو دیاردەكانی ژیانیان بەتایبەتیش (زاوزێ و جووت بوون و جیاوازی نێوان نێرو مێ) بۆ ڕوون بكەنەوە. پێویستە دایك وباوك و مامۆستا لە پرسیارەكانی منداڵان و هەرزەكاران ڕانەكەن یان بە شەرم و گومان و دوودڵیەوە وەڵامیان نەدەنەوە، چونكە گومان و ڕاڕایی لەلای منداڵ و هەرزەكاران دروست دەكات و زیانەكانی لە قازانجەكانی زیاتر دەبێت.

نابێت ئەوەشمان لەیاد بچێت کە پەروەردەی سێکسی دژ بە پەروەردەی ئایینی نیە بەڵکو تەواوکەریەتی و خودای گەورەو میهرەبان لە چەندەها ئایەتدا باسی سێکس و گرنگی لە ژیانی مرۆڤدا کردووە و ڕێگای ڕاست و دروستیشی بۆ تێرکردنیان داناوە. کەواتە نابێت ئیمەی گەورە ڕاستیەکان لە ڕۆڵەکانمان بشارینەوە چونکە دەچن لەسەرچاوەی نادروست و هەڵە بە دوایدا دەگەڕێن، ئینجا کێ دەڵێ دەستیان دەکەوێ و بەهەڵە تێیان ناگەن؟.

## پەروەردەی سێکسی و ڕەنگدانەوەی لەسەر کەسایەتی

مرۆڤ لە ژمارەیەک کۆئەندام (جهاز) پێک هاتووە لەوانە (کۆئەندامی دەمار، کۆئەندامی هەرس، کۆ ئەندامی هەناسەدان، کۆ ئەندامی زاووزێ ... تاد) کە هەر یەک لەو کۆ ئەندامانە گرنگی و فەرمانی تایبەتی خۆی هەیە و بە هاوکاری یەکتری کارو فەرمانەکانی لەش بە ئاکام دەگەیەنن. ئینجا کەم و کورتی لە هەر کۆئەندامیکدا هەبێت ئەوا ڕەنگدانەوەی ڕاستەوخۆ یان ناڕاستەوخۆی بۆ سەر کۆئەندامی تر دەبێت و زیان بە جەستەو باری دەروونی خاوەنەکەی دەگەیەنێت. لەبەر ئەوە گرنگی دان بە هەر یەک لەو کۆئەندامانەو زانینی ئەرک و فەرمان و پێداویستیەکانی زۆر پێویستە و لە بەرژەوەندی مرۆڤە .

یەکێک لە گرنگترین کۆئەندامەکانی مرۆڤ، کۆئەندامی زاووزێیە، کە بەر پرسیارە لە پرۆسەی زاووزێ و زیاد بوونی ژمارەی مرۆڤ و بەردەوام بوونی ژیان و هاتنی ئەوە بە دوای ئەوەدا. سەرەڕای ئەوەش بەر پرسە لە تێرکردنی یەکێک لە گرنگترین پێداویستیە فسیۆلۆژیەکانی مرۆڤ، ئەویش ڕەمەک و خورسکی (غریزە)ی سێکسیە.

ڕەمەک و خورسکی سێکسی گرو تینی خۆی هەیە و پشتن گوێخستن و خەفەکردنی لەلایەک یان خراپ تێرکردنی و کۆنترۆڵ نەکردنی بەجۆرێک کە لە ئەک داب و نەریتی

کۆمەڵایەتی و بەها ئاینیەکاندا نەگونجێت لەلایەکی تر، زیانی زۆر گەورە بە باری دەروونی مرۆڤ دەگەیەنێت و تووشی زۆر گرفت و نەخۆشی دەروونی و کۆمەڵایەتی دەکات. لەبەر ئەو هەموو گرنگی و مەترسیانەی رەمەکی سێکسی زۆر لە زانایان و پەروەردیاران بیریان لە جۆرێك پەروەردە کردن کرد بۆ ئەوەی لە رێگەیەوە ئەو رەمەکە بەشێوەیەك تێر بکرێت کە زیان بە تاك و بە کۆمەڵ و دام و دەزگاکانی نەگات، سەرەڕای ئەوەش مرۆڤ زانیاری دەربارەی کۆئەندامی زاووزێ و ئەرك و چالاکیەکانی دەست بکەوێت و بزانێت چۆن چۆن مامەڵەی راست و دروستیان لە تەکدا دەکات. لەبەر ئەو هەموو گرنگیە ئێستا جۆرێك لە پەروەردە کە پەروەردەی سێکسیە لە زۆر وڵاتی ئەم دونیایە لەتەك پەروەردەکانی (جەستەیی، عەقلی، نیشتمانی ، ئاینی ... تاد) هەیە .

## ئایا پەروەردەی سێکسی دژی پەروەردەی ئاینییە؟

بەداخەوە هەندێك لە دایك و باوك و مامۆستایان بۆچوونێکی هەڵەیان لەلا دروست بووە، ئەویش ئەوەیە کە پەروەردەی سێکسی حەرامە و دژی داب ونەریت و بەها کۆمەڵایەتی و ئاینیەکانن، بەڵام لە راستیدا وانیە و نەك دژایەتی لە نێوانیاندا نییە بەڵکو پەروەردەی سێکسی پراکتیزە کردنی زۆر ئایەتی قورئانی پیرۆز و فەرموودەکانی پێغەمبەرە (د.خ)، لەبەر ئەوەی خودای گەورە خۆی کۆئەندامی زاووزێی بە مرۆڤ بەخشیوەو بە هیچ شێوەیەکیش بەکار هێنانی ئەو ئەندامانەو تێرکردنی رەمەکی سێکسی لەمرۆڤ حەرام نەکردووە، بەڵکو رێگەی پێداوە، بەڵام مەرج و شێوازی دروست و راستی بۆ داناوە، بۆ ئەوەی کەرامەت و گەورەیی مرۆڤ بپارێزدرێت و لە ئاژەڵ و بوونەوەرەکانی تر جیا بکرێتەوە .

بە پێی بە هاکانی ئاینە ئاسمانیەکان، پێویستە مرۆڤ رەمەکی سێکسی لە رێگەی شووکردن و ژنهێنانەوە تێر بکات، کە ئەوەش کارێکی ئەوەندە گران و زەحمەت نییە و لەتەك رێچکەی گەشەکردنی مرۆڤدا جووت یەکەو هیچ دژایەتیەك لە نێوانیاندا نییە،

لەبەر ئەوەی لە قۆناغی هەرزەکاری بە دواوە سیکسە گلاندەکان پێدەگەن و گورِوتین و حەزوو ئارەزووی سیکسی چەکەرە دەکەن، لەو کاتەش بەدواوە وردە وردە هەرزەکار دەتوانێت بە چالاکی و ماندوو بوونی خۆی و هاوکاری کەس وکار هاوسەری ژیانی خۆی هەڵبژێرێ و ئەو رەمەکە تێر بکات ئینجا ئەگەر ماوەیەکیش دوا کەوت، ئەوا دەتوانرێت لە رێگەی برگەو پرۆگرامەکانی پەروەردەیی سیکسیەوە رێنمایی و ئامۆژگاری پێویست بکرێت و بواری جۆرەها چالاکی هونەری و زانستی و ئەدەبی و وەرزشی و کۆمەلایەتی بۆ هەرزەکار و لاوان برەخسێندرێت و لە میانەیانەوە گرِوتینی ئەو رەمەکەیان کەم بکەنەوە، بۆ ئەوەی زیان بە باری دەروونی و داب و نەریت و بەها کۆمەلایەتیە راستیەکان نەگەیەنێت .

بەلام ئەگەر لاوو مرۆڤی کۆمەلەکەمان هەر نەتوانێت هاوسەری ژیانی هەلبژێرێت و ئەو رەمەکە فسیۆلۆژیەی تێر بکات، ئەو کاتە ئاین بەر پرسیار نییە بەلکو بەر پرسیارو تاوانی سەرەکی کۆمەڵ و دام و دەزگاکانیەتی، لەبەر ئەوەی کورو کچ بە ژمارەی پێویست هەن، بەلام خێزان و کۆمەڵ بە ئەزانی خۆیان ژمارەیەك کۆسپ و تەگەرە وەك ( شیربایی، ژن بە ژن، گەورە بە بچووك، کچ دان لە بری خوێن، داواکاری زۆر، ئاهەنگ و خەرجی و ئالتوون، نەبوونی وهەژاری، بەرز فری کچ یان کور، هۆکاری کۆمەلایەتی و رۆشنبیریان ... تاد )، خستۆتە بەردەم پێکەوە نانی خێزان و شووکردن و ژن هێنان، کە ئەوانەش بوونەتە هۆی ئەوەی کە ژمارەیەکی زۆر لە کوران ژن نەهێنن و ژمارەیەکیش لە کچان شوونەکەن کە ئەمەش تاوانەکەی لە ئەستۆی خێزان و کۆمەلدایە و پێویستە لە مەودوا هەوڵی لابردنی ئەو کۆسپ و تەگەرانە بدرێت و لە جیاتی ئەوە ئاسانکاری بۆ لاوان بکرێت بۆ ئەوەی بتوانن لە کاتی گونجاودا هاوسەری ژیانی خۆیان هەلبژێرن .

## پەروەردەی سیکسی چۆن پێشکەش بکرێت؟

لایەنەکانی کەسایەتی مرۆڤ زۆرن لەوانە (کۆمەلایەتی، هەلچوونی، جەستەیی، عەقلی، ئاکاری، زمان و گفتی، سیکسی ... تاد ) بۆ هەر لایەنێك جۆرە پەروەردەیەکی

تایبەتی هەیە و مەبەستی سەرەکی گەشە پێکردن و پەرەپێدانی ئەو لایەنەیە، دواتر هەموو جۆرە پەروەردەکان لە خاڵێکدا یەك دەگرنەوە، ئەویش پەروەردەکردنی مرۆڤە بەجۆرێك بتوانێت لەتەك کۆمەڵ و دەوروبەرەکەیدا خۆی بسازێنێ و کەسێکی داهێنەر یان سوود بەخش و بەرهەم هێنەری لێدەربچێت . هەموو جۆرە پەروەردەکانی تر بابەت و بەرنامە و پرۆگرامی تایبەتی و سەربەخۆ بە خۆیان هەیە.

ئینجا لەبەر ڕۆشنایی ئەو جۆرە پەروەردانە، دەکرێت پەروەردەی سێکسی بابەتی سەربەخۆی خۆی هەبێت و لە دوو توێی کتێب و نووسراوەکاندا بدرێت بە قوتابی و دایك و باوك و مامۆستا و لە چوارچێوەی قوتابخانە و دام و دەزگا زانستی و پەروەردەییەکاندا بخوێندرێت؟ زۆر لە دەروونزان و پەروەردیاران لە گەڵ ئەوە نین کە بابەتی پەروەردەی سێکسی وەك وانەیەکی سەربەخۆ بخوێندرێت بەڵکو دەبێت زانیاری و بابەتە سێکسیەکان لە ڕێگەی وانە و بابەتەکانی تری خوێندنەوە بدرێت بە قوتابی و لە لایەنی سێکسیەوە رۆشنبیر بکرێت و وەڵامی زۆربەی پرسیارەکانیان بدرێتەوە .

زۆربەی بابەتەکانی قوتابخانە گونجاون و دەتوانرێت لە ڕێگەیانەوە زانیاریەکانی بواری پەروەردەی سێکسی بدرێت بە قوتابیان، بۆ نموونە لە ڕێگەی بابەتی زیندەوەرزانییەوە، دەتوانرێت زۆر زانیاری دەربارەی (کۆئەندامی زاووزێ و بەشەکانی، ئەرکەکانی کۆئەندامی زاووزێ، چۆنیەتی دروست بوونی مرۆڤ و قۆناغەکانی گەشەکردنیان، گرنگی و کاری سێکسە گلاندەکان، جیاوازی نێوان نێرو مێ، زیاد بوون لە رووەك و ئاژەڵ و مرۆڤ ... تاد) بدرێت بە قوتابی، کە ئەمە خۆی لە خۆیدا جۆرێکە لە پەروەردەی سێکسی و وەڵامی زۆر پرسیاری ناو دڵ و دەروونی قوتابی دەداتەوە.

بەڵام بەداخەوە زۆر لەمامۆستایانی زیندەوەرزانی ئەو بەشە لە وانەکە پشت گوێ دەخەن و بە قوتابیان دەڵێن خۆتان لەماڵەوە بیخوێننەوە، کە ئەمەش هەڵەیەکی زۆر گەورەیە و لە زۆر لایەنەوە زیان بە قوتابی و پرۆسەی پەروەردەو فێرکردن دەگەیەنێ،

چونکە بەشێکی گرنگ کە بۆ فێرکردن دانراوە ئەوانیش پشت گوێی دەخەن، هەروەها ئەو پشت گوێ خستنەش خۆی لە خۆیدا مانا و کۆمەڵێك پرسیاری تەم و مژاوی لەلای قوتابیان دروست دەکات و ئەو بۆچوونە هەڵەیە لە لای هەندێك قوتابی بە هێز دەکات کە لەو بڕوایەدان، سێکس و ئەندامەکانی زاووزێ شتێکی ترسناك و بقە و قەدەغەکراون و نابێت باسبکرێن، کە ئەمە خۆی لە خۆیدا شتێکی نابەجێیە و زۆربەی ئەو جۆرە قوتابیانە تووشی گرفت و گرێی دەروونی دەکات، سەرەڕای ئەوەش قوتابیان خۆیان لەو قۆناغەدا ئەو توانایەیان نییە کە بەتەنها خۆیان بتوانن لەو بابەتە هەستیارو گرنگە تێبگەن و ناکامە سەرەکیەکانی وەك مامۆستا بپێکن، دووریش نییە لە کاتی خوێندنەوەیان بە هەڵە و چەواشەکاری لێیان تێبگەن.

لەبەر ئەوە زۆر گرنگە کە لەمەودوا هیچ مامۆستایەك ئەو بەشە گرنگە پشت گوێ نەخات و ئەگەر هەر کەم و کورتیش هەبوو، ئەوا پێویستە وەزارەتی پەروەردە بە فەرمانێك ئەو لایەنە یەکلا بکاتەوەو سزای ئەو مامۆستایانەش بدرێت کە سەرپێچی دەکەن، بەڵام پێویستە مامۆستای زیندەوەرزانی پیاو لە قوتابخانەی کوڕان و مامۆستای زیندەوەرزانی ئافرەتیش لە قوتابخانەی کچان دابنرێت، چونکە هەندێك حاڵەتی پێچەوانە لە چەند قوتابخانەیەك هەن، کە لەوانەیە ئەوە هۆی سەرەکی بێت بۆ پشت گوێخستنی ئەو بەشە گرنگەی بابەتی زیندەوەرزانی .

وانەی ئاینیش بابەتێکی گرنگی ترە و دەتوانرێت لە ڕێگەیەوە زۆر زانیاری تر دەربارەی ئەو ئایەت و فەرموودانەی پەیوەندییان بە (ژن و مێرد و شووکردن و ژن هێنان و چۆنیەتی تێر کردنی ڕەمەکی سێکسی و پەیوەندی نێوان نێر و مێ و زیانەکانی داوێن پیسی (زینا) و لادانی سێکسی ... تاد) یەوە هەیە بدرێن بە قوتابی بۆ ئەوەی سنوور و شێوازو چۆنیەتی تێرکردنی ئەو حەزوو ئارەزووە سێکسیانە بزانێت و لە ژیانی داهاتوودا سوودیان لێوەربگرێت .

هەروەها دەتوانرێت لە ڕێگەی وانەکانی ئەدەب و هونەرەوە، باسی پیرۆزی پەیوەندی نێوان نێرو مێ و چیرۆکی خۆشەویستی پاکی دلداران و ڕێزگرتنی هاوسەری ژیان و ... تاد ) بۆ قوتابی بکرێت بۆ ئەوەی بە چاوی ڕێزو خۆشەویستی نەک گومان و دوو دلی سەیری توخمەکەی تر بکات و راو بۆچوونێکی پۆزەتیف و باشی دەربارەی توخمەکەی تر لەلا دروست ببێت، کە ئەمەش دەبێت بە بنەما بۆ سەرکەوتنی لە ژیانی هاوسەریدا. وانەی جوگرافیاش بابەتێکی گرنگە بۆ ئەوەی قوتابی زانیاری دەربارەی مەترسیەکانی زۆربوونی لە ناکاوی دانیشتوان کە بە بێ نەخشەو پلان زیاد دەکەن دەست بکەوێت، هەروەها لە میانەی پەروەردەی خێزانیەوە دەتوانرێت زانیاری دەربارەی پێکهاتەی خێزان و ئەرکی ژن و مێرد و پەیوەندی نێوانیان و زیانەکانی تەلاق بە قوتابی بدرێت .

کەواتە دەتوانرێت لەڕێگەی زۆربەی بابەتەکانی قوتابخانەوە، پەروەردەی سێکسی پێشکەش بە قوتابیان بکرێن، بۆ ئەوەی لە دوارۆژدا کەسانی دەروون دروستیان لێدەربچن و لە گرفت و نەخۆشی دەروونی و کۆمەلایەتی دووربن .

## پەروەردەی سێکسی لە ئەستۆی کێدایە؟

پەروەردەی سێکسی زۆر فراوانە و لق و پۆپی زۆری لێدەبێتەوەو تایبەت بە قۆناغێکی ژیان نیە بەلکو زۆربەی ژیانی مرۆڤ بەردەوام دەبێت. لەبەر ئەوە لە توانای کەس و دام دەزگایەکی تایبەتی دیاریکراودا نییە کە بەو کارە هەلبستێت. بۆیە ئەرکی پەروەردەی سێکسی لە ئەستۆی هەموو تاکەکانی کۆمەلدایە لە پێشەوەی هەموویان دایک و باوک و مامۆستا و پزیشک و دەروونزان و کۆمەلزان و مامۆستایانی ئایینی .

یەکەم دامەزراوی کۆمەلایەتی کە ئەرکی پەروەردەی سێکسی لە ئەستۆدایە خێزانە، لەبەر ئەوەی یەکەم دامەزراوی کۆمەلایەتیە کە بە ئەرکی پەروەردەکردنی مندال هەلدەستێت. مندال لە قۆناغی پێش چوونە قوتابخانەی پێویستی زۆری بە پەروەردەی سێکسی هەیە و بەردەوام پرسیار دەربارەی ( جیاوازی نێوان کوڕ و کچ، مندال چۆن دەبێت، بۆ ئەو کوڕە یان کچ، مندال چۆن دروست دەبێت، بۆ هەندێک مندال بە مردوویی لە دایک

دەبن ... تاد دەکات، کە ئەرکی دایك و باوکە بەبێ هەڵچوون و شەرم و سووربونەوە و بە زمانێکی سادەو ساکار کە لەگەڵ گەشەکردنی عەقڵی منداڵ و تەمەنەکەی بگونجێت، وەڵامی زانستی منداڵەکان بدەنەوە، واتە نابێت راستیەکانیان لێبشارینەوە و بە هەڵە وەڵامیان بدەینەوە یان بە هەر چ شێوەیەك بێت لە کوڵی خۆمانیان بکەینەوە، چونکە ئەوە زیانی گەورە بە باری دەروونی منداڵەکە دەگەیەنێت و متمانەش لە نێوان دایك و باوك و منداڵدا لاواز دەکات.

بۆ نموونە کاتێك منداڵ پرسیار لە باوکی یان دایکی دەربارەی دروست بوونی و چۆنیەتی منداڵ بوون دەکات، ئەگەر دایك و باوك بە شێوەیەکی زانستیانە لە ڕێگەی نموونەیەکی وەك (کوڕم ئێمە دەنگە گەنم یان جۆ یان تۆوی تەماتە و بامیە ناخەینە ناو زەویەوە، دوای ئەوە ئاوی دەدەمین و رۆژ لە دوای رۆژ گەورە دەبێت دوای ماوەیەك بە تەواوی پێدەگات بێگومان منداڵەکە زانیاری لەو بارەیەوە هەیە و دەزانێت لە وەڵامدا دەڵێت ڕاستە وایە ئەو کاتەش باوك یان دایك بە منداڵەکەی بڵێت، کەواتە منداڵیش یەکەم جار وەك ئەو تۆوە وایە و لەناو سکی دایك رۆژ لە دوای رۆژ گەورە دەبێت، چونکە دایك نان و ئاوو میوە و گۆشت دەخوات و منداڵەکەش خواردن لە دایکی وەردەگرێت، ئیتر دوای نۆ مانگ و نۆ رۆژ لە دایك دەبێت).

دەتوانرێت بە زۆر شێواز وەڵامی پرسیاری (منداڵ بوون) بدرێتەوە، بۆ نموونە دەتوانرێت سوود لە رووداوی رۆژانە (کە منداڵ لە ماڵدا دەبێت) وەربگیرێت. یان لەڕێگەی سەردانی باخچەی ئاژەڵان و گوندو ئەو شوێنانەی کە باڵندە و ئاژەڵی لێیە، دوور نییە لە ناو ماڵدا زۆربەمان باڵندە و ئاژەڵمان هەبێت تا لەم کاتەدا دەتوانین سوود لە (دایك بوونی ئاژەڵ یان پاڵکەوتن و کڕکەوتنی باڵندە لەسەر هێلکەو کاتی ترۆکاندنی) وەربگرین و منداڵ وەڵامی پرسیارەکەی دەست دەکەوێت، هەروەها زۆر فیلم و بینراو لە تەلەفزیون دەربارەی ئەو بابەتانە پیشان دەدرێن، دەتوانین سوودی زۆریان لێوەربگرین. بەلام گریمان باوك و دایك بەشێوەیەکی راست وەڵامی ئەو پرسیارەی منداڵەکەیان نەدایەوە لە جیاتی ئەوە گوتیان، وەڵا لە بازاڕ دۆزیمانەوە، یان بەیانی لە خەو هەستاین

ئەم منداڵە لە ماڵمان بوو (بەداخەوە هەندێك دایك و باوك وا دەڵێن) بێگومان ئەم جۆرە وەڵامە زیانی زۆرە، با بڵێین منداڵەكە بڕوای كرد، ئەو كاتە ئەو وەڵامە دەبێتە مایەی پەستی و دڵتەنگی و شێواندنی مانای خوشك و برایەتی، سەرەڕای ئەوەش مەترسی ئەوەی لە لا دروست دەبێت كە پاش ماوەیەكی تریش بچن لە بازاڕ یەكێكی تر بدۆزنەوە یان شەوێكی تریش منداڵێكی تریان بۆ بهێنن، چونكە منداڵ چكۆسی (غیره) لە منداڵی تازە لە دایك بوو دەكات و بەرِكە باری (منافس) خۆی دەزانێت.

یان با بڵێین منداڵ لە منداڵانی تر وەڵامێكی تری دەست كەوت یان بڕوای بە قسەكانی دایك و باوكی نەكرد، ئائەم كاتەشدا گومان و دوو دڵی و بێ متمانەیی لە ناو دڵ و دەروونی ئەو منداڵەدا چەكەرە دەكات و پەیوەندی نێوان منداڵ و دایك و باوك كرمۆڵ و قرچۆڵ دەكات. كەواتە نابێت بە هیچ شێوەیەك ڕاستیەكان لە منداڵ بشارینەوە، چونكە شاردنەوە یان وەڵامی هەڵە زۆر بەردەوام نابێت و درەنگ بێت یان زوو منداڵ هەر وەڵامی ڕاستی دەست دەكەوێت. ئەو كاتەش ئێمە دەكەوینە حاڵەتێكی شڵۆق و ناخۆش .

هەروەها خێزان نەك لە قۆناغی منداڵی بەڵكو لە قۆناغی هەرزەكاریش ڕۆڵی خۆی هەیە و زۆر پێویستە دایك وەك خوشكێكی گەورە و دڵسۆز زانیاری ڕاست و تەواو دەربارەی سووڕی مانگانە (بێ نوێژی) (العادة الشهرية) و گۆڕانكارییە فسیۆلۆژیەكانی سەردەمی هەرزەكاری بە كچەكانی بدات، بۆ ئەوەی لە ئە نجامی نەزانینەوە تووشی ترس و دڵە ڕاوكێ و خەم و خەفەت نەبن، هەروەها دەبێت باوكیش ڕۆڵی برایەكی گەورە و دڵسۆز بگێڕێ و زانیاری پێویست دەربارەی قۆناغی هەرزەكاری و گۆڕانكارییەكانی بە كوڕە هەرزەكارەكانی بدات .

قوتابخانەش ئەرك و فەرمانەكانی خێزان تەواو دەكات و دامەزراوی كۆمەلایەتی دووەمە كە پێویستە ڕۆڵی خۆی هەبێت لە پەروەردەی سێكسی، چونكە زۆر دایك و باوك نەخوێندەوارن یان خۆیان زانیاری تەواویان دەربارەی سێكس و پێداویستیكانی

منداڵەکانیان نیە و ناتوانن وەڵامی راستی منداڵەکانیان بدەنەوە، تا لەم کاتەدا ئەرکی سەرەکی مامۆستایە کە لە رێگەی ئەو بابەتەی دەیڵێتەوە، بە پێی تواناو پسپۆڕی خۆی وەڵامی هەندێك لە پرسیارەکانی منداڵ و هەرزەکار بداتەوەو رێنمایی پێویستیان بکات، هەروەها پێویستە رابەری پەروەردەیی و دەروونی قوتابخانەکانیش رۆڵی خۆیان لە پەروەردەی سێکسی و چارەسەر کردنی گرفتە سێکسیەکاندا هەبێت، لەبەر ئەوەی ئەوان زیاتر لە مامۆستایان لە پێشترن و بواری پسپۆڕیان زۆر نزیکە لە پەروەردەی سێکسی و ئەو کارە یەکێکە لە ئەرکەکانیان.

سەرەرای دایکان و باوکان و مامۆستایان و رابەری پەروەردەیی و دەروونی، مامۆستایانی ئاینی و پزیشکان و رۆشنبیرانیش دەتوانن لە رێگەی راگەیاندن و مزگەوت و بەستنی کۆڕو کۆبوونەوەو سیمینارەوە رۆڵی خۆیان لە پەروەردەی سێکسیدا بگێڕین، بۆ ئەوەی رۆڵەکانمان تووشی لادانی سێکسی و گرفت و نەخۆشی دەروونی و کۆمەڵایەتی نەبن

### ئامانجەکانی پەروەردەی سێکسی:-

مەبەستی سەرەکی پەروەردەی سێکسی هێنانە دی ئەم ئامانجانەی خوارەوەیە :-

١- هەموو تاکێك زانیاری پێویستی (بەپێی قۆناغ و تەمەن) دەربارەی چالاکیە سێکسیە پەسەندکراوەکان دەست بکەوێت .

٢- فێر بوونی ناوی زانستی ئەندامەکانی زاووزێ .

٣- زانینی ئەو چالاکیە سێکسیانەی کە تاك بەرەو هەڵدێرو داوێن پیسی و لادانی سێکسی دەبەن.

٤- تاك بیرو باوەری راست و پۆزەتیڤانەی دەربارەی توخمەکەی تر لە لا دروست ببێت و بە چاوی رێزیشەوە سەیری بکات .

٥- مرۆڤ فێری چۆنیەتی کۆنترۆلکردنی ڕەمەك و حەزوو ئارەزووە سێکسیەکانی بکرێت و لە توانایدا هەبێت کە لەو وروژێنەرو هۆکارانە دوور بکەوێتەوە کە زیان بە باری دەروونی و داپ و نەریت و بە های کۆمەلایەتی دەگەیەنن .

٦- تاك فێری بەها ئاینیەکان و شێوازی ڕاستی تێرکردنەکانی حەزوو ئارەزووی سێکسیەکان بکرێت، بۆ ئەوەی کەسایەتی و ناسنامەی خۆی لە دەست نەدات .

٧- دەبێت مرۆڤ ( نێر بێت یان مێ ) شانازی بە توخمەکەی خۆی بکات بە چاوی سووك سەیری نەکات .

٨- ئامادەکردنی منداڵ لە دوای قۆناغی منداڵی بۆ قۆناغی هەرزەکاری و ڕازی بوون بە هەموو ئەو گۆڕانکارییانەی کە لە قۆناغی هەرزەکاری ڕوودەدەن .

## ئامرازەکانی گەیاندنی زانیارییە سێکسیەکان :-

وەلام دانەوەی پرسیارەکانی منداڵان و هەرزەکاران و هێنانە دی ئامانجەکانی پەروەردەی سێکسی کارێکی ئاسان نییە و پێویستیان بە کۆمەلێك کەرەستەو ئامراز هەیە. لە گرنگترین کەرەستەو ئامرازەکان ئەمانەی لای خوارەوەن :-

١. پرۆگرام و بابەتەکانی خوێندن، هەریەك لەو بابەت و پرۆگرامانە ( وەك لە پێشتر باسمان کردن ) ڕۆڵی سەرەکیان هەیە لە ڕۆشنبیر کردن و پێدانی زانیاری بە منداڵان و هەرزەکاران .

٢.سەردانی باخچەی ئاژەلان، کاتێك منداڵ و هەرزەکار لە نزیکەوە پرۆسەی جووت بوونی ئاژەڵ و باڵندەکان و چۆنیەتی لە دایك بوون و تروکاندنی هێلکەکان و پەیوەندی نێوان ئاژەڵ و باڵندە نێرو مێیەکان دەبینن، ئەوا وەلامی زۆر پرسیاریان چنگ دەکەوێت کە بە داخەوە ئێمەی گەورە لێی رادەکەین، کە ئەوەش هەڵەیەکی گەورەی ئێمەیە، چونکە ئەگەر ئێمەش وەلامیان نەدەینەوە، ئەوا دەچن لە گۆڤارو ڕۆژنامەو فیلمی نا پەروەردەیی یان برادەری خراپ یان سەرچاوەی تری بڤە و ترسناك بە دوایدا دەگەڕێن، کە دوور نییە

بە هەڵەو چەواشەكاری دەستیان بكەوێت و دواتر تووشی گرفت بېن و هەتا مردن بە دەستیەوە بناڵێنن .

٣. فیلم و بابەتی تۆماركراوی زانستی تایبەت بە ئەندامەكانی لەشی مرۆڤ و پێك هاتە و كارو فەرمانەكانیان.

٤. سەردانی مۆزەخانەو پێشانگا زانستیەكان، بە تایبەتی ئەوانەی كە تایبەتن بە پەیكەرو كۆنەندامەكانی باڵندە و مرۆڤ و ئاژەڵ، بۆ ئەوەی قوتابی یان منداڵ و هەرزەكار لە نزیكەوە سەیری ئەندامەكانی لەشی مرۆڤ بكەن و خۆیان بگەنە راستی جیاوازی نێوان نێرو مێ و ئەندامەكانی زاووزێیان .

٥. قۆستنەوەی رووداوەكانی رۆژانە ( لە دایك بوونی منداڵی نوێ، مردن و شوشتن و ناشتنی مردوو، شتنی منداڵی بچكۆلە، شیردان بە منداڵ ... تاد ) كە لە میانەیەوە منداڵ زۆر زانیاری پێویستی دەربارەی سێكس دەست دەكەوێت و دەتوانین ئێمەی گەورەش بۆ وەڵامدانەوەی منداڵەكانمان سوودیان لێ وەربگرین .

٦- زۆر گرنگە قوتابخانەو زانكۆ و پەیمانگاكانیش بە پێی پێویست میوانداری كەسانی پسپۆرو شارەزا لە بواری سايكۆلۆژیا و پزیشكی و ئەو جۆرە پەروەردەیەدا بكەن، بۆ ئەوەی سیمینار یان كۆڕێك دەربارەی پەروەردەی سێكسی و پێداویستیەكانی قوتابیان پێشكەش بكات و دوای ئەوەش گفت و گۆ دەربارەی ناوەرۆكی باسەكە بكرێت .

## چەند پێشنیارێك بۆ دایكان و باوكان و مامۆستایان

١. دەبێت ئەو زانیاریانەی پێشكەش دەكرێن لە ئاستی تەمەن و تێگەیشتنی ئەو كەسە بێت كە پێشكەشی دەكرێت .

٢. نابێت زانیاریەكان تەم و مژاوی و ئاڵۆز بن، بەڵكو پێویستە بە زمانێكی سادەی بێ گرێ و گۆڵ بێت .

٣. دەبێت قسەكان بنەمای زانستیان هەبێت و دوور بن لە خورافیات و زیادە رۆیی .

٤. پێویستە وەڵامەکانمان ئەوەندەی پرسیارەکە هەڵدەگرێت، بێت و زیادەڕۆیی نەکەین .

٥. نابێت لەکاتی وەڵامدانەوە زمانمان تەتەڵە بکات و دەم و چاومان سوور هەڵبگەڕێ و بەرانبەر وا تێبگات کە تاوانێکی کردووە و نەدەبوایە ئەو پرسیارە بکات .

٦. نابێت دایک و باوک جیاوازی لە نێوان منداڵەکانیان بکەن و کوڕەکانیان زیاتر لە کچەکانیان خۆشتر بوێت، چونکە ئەو مامەڵەیە دەبێتە هۆی دروست کردنی ڕق و کینە لەلای کچ بەرامبەر کوڕ لەلایەک هەروەها سەیرکردنی کچ بە چاوی سووک لەلایەکی تر، واتە کوڕەکە وا تێدەگات کە کچ لە کوڕ کەمترە. ئەوەی زیاتریش قوڕەکە خەستتر دەکاتەوە ئەوەیە ئەگەر بێت و باوکیش لەبەر چاوی منداڵەکانی بەردەوام سووکایەتی بە ژنەکەی بکات و لێی بدات، کە سەرجەم ئەو هەڵس و کەوتانە هەست و بیرو بۆچوونێکی هەڵە لە ناو دڵ و دەروونی منداڵەکاندا بەرامبەر خێزان و هاوسەری ژیان و پەیوەندی نێوان ژن و مێرد دروست دەکات کە دوور نیە لە پاشە ڕۆژدا بە زیانیان تەواو ببێت .

٧. زۆر گرنگە سەنتەرو جێگای پێویست بۆ کات بەسەر بردن و ڕاهێنان و فێرکردنی ڕۆڵەکانمان بدۆزینەوە، بۆ ئەوەی لەلایەک کاتی خۆیان بەشتی بە سوودەوە خەریک بکەن و لەلایەکی تریشەوە ئەو حەزوو ئارەزووە سێکسیە کپ کراوانەشیان لە ڕێگای چالاکیە هونەری و وەرزشی و ئەدەبی و زانستیەکانەوە لە میانەی سەرخستن (الاعلاء)ەوە بە تاڵ بکەنەوە.

٨. پێویستە دایکان و باوکان و مامۆستایان ئەو ڕاستیە بزانن کە دەبێت پەروەردەی سێکسی شان بە شانی گەشەکردنی عەقڵی و کۆمەڵایەتی و هەڵچوونی منداڵ و هەرزەکار بڕوات، واتە یەکەم جار منداڵ پرسیار لە جەستەو لەش و لاری خۆی دەکات و بە لەشی خوشک و براو هاوەڵەکانی بەراورد دەکات و پرسیار دەربارەی ئەندامەکانی زاووزێ ی دەکات، دواتر پرسیار لە ئەرک و فەرمانەکانی دایکی دەکات و بە دوای وەڵامی چۆنیەتی منداڵ دروست بوون و لە دایک بووندا دەگەڕێ دوای ئەوەش ئیتر پرسیار لە ئەرک و ڕۆڵی باوک لە پرۆسەی منداڵ بووندا دەکات و لە کۆتایشدا بە دوای وەڵام و چۆنیەتی چارەسەر کردن و جۆری گیروگرفتە سێکسیەکانی قۆناغی هەرزەکاریدا دەگەڕێت .

## پیشەوكار لە قۆناغی هەرزەكاری

زۆربەی دەروونزانەكان لەسەر ئەوە كۆكن كە كاروپیشە گرنگی خۆیان لە تەواوكردنی كەسایەتی مرۆڤدا هەیە، سەرەتای دەست پێكردنی كارو پیشەیەكی نیمچە نەگۆڕ لە قۆناغی هەرزەكاری سەرهەڵدەدات، لەبەر ئەوە زۆر گرنگە كە لە قۆناغی هەرزەكاری بەدواوە كارو پیشەیەك بۆ هەرزەكار دابین بكرێت، بۆ ئەوەی لە میانەیانەوە هەست بە بوونی خۆی بكات و لە ڕێگەی پیشەكەیەوە هەندێك لە حەزوو ئارەزووەكانی تێر بكات. لە گرنگترین باشیەكانی كارو پیشە ئەمانەی لای خوارەوەن :-

١- پیشەوكارێك دەبێت بە دەروازەیەك بۆ دابین كردن و دەست كەوتنی سەرمایەی ماددی و باش كردنی باری ئابووری هەرزەكار، ئینجا لەبەر ئەوەی هەرزەكار بەدوای ناسنامەی خۆیدا دەگەڕێ و دەیەوێت سەربەخۆیی خۆی هەبێت و پاشكۆی كەس نەبێت. بۆیە بوونی پیشەوكارێكی نیمچە نەگۆڕ سوودو قازانجێكی زۆر بە هەرزەكار دەگەیەنێت و بواری سەربەخۆ بوونی بۆ دەرەخسێنێت .

٢- پیشەوكار دەبێت بەسەرچاوە بۆ دابین كردن و هێنانە دی زۆر لە ئامانجەكانی هەرزەكار.

٣- زۆر لە هەرزەكاران دەتوانن لە ڕێگەی پیشەوكارێكەوە گوزارشت لە حەزوو ئارەزووە كپ كراوەكانیان بكەن. هەردوو ڕەمەك و خۆڕسكی سێكس وشەڕ خوازی لە هەموو ڕەمەكەكانی تر زیاتر ڕووبەرووی هەڕەشە و چاولێسووركردنەوە و كپ كردن دەبن، ئینجا زۆر جار دەتوانرێت لە ڕێگەی میكانیزمی دەروونی سەرخستن و بەرزكردنەوە (الاعلاء أو التسامی) ئەو ڕەمەكە سێكسی و شەرخوازیانە بۆ كارو چالاكیەكی كۆمەڵایەتی كە كۆمەڵ لێی ڕازی بێت بگۆڕدرێت.بۆ نموونە دەتوانرێت لە ڕێگەی بۆكسێن و زۆرانبازی یان

چوونەڕیزی ئاسایش و سەربازی، هەندێك لە حەزوو ئارەزووە شەڕ خوازییەکانی هەرزەکار تێر بکرێت و لەلادان و تاوان و سەرە ڕۆیی رزگار بکرێت .

٤- پیشەوکار بواری تێکەڵاو بوونی کۆمەڵایەتی بۆ هەرزەکار دەڕەخسێنێ و لە میانەی ئەو پیشەوکارەوە شارەزای کۆمەڵ و دام و دەزگا و زۆر داب و نەریتی کۆمەڵایەتی دەبێت.

٥- مرۆڤ ئەگەر هیچ ئیش وکاری نەبێت، ئەوە زۆر بەزەحمەت تۆوی هەست کردن بە لێپرسراویەتی لە ناخیدا دەچێندرێ، بەڵام ئەگەر خاوەنی پیشەوکارێك بوو، ئەوا ئەو کاتە ئەو پیشەو کارە ناچاری دەکات کە هەست بە لێپرسراویەتی بکات و هەرچ کەم و کورتیەك لە بەئاکام گەیاندنی کارەکەی ڕوویدات ئەوا ڕووبەڕووی هەڕەشەو گلەیی و سزا دەبێتەوە.

**هەڵبژاردنی پیشەوکار پەیوەندە بە زۆر فاکتەرەوەو ئەو فاکتەرانە رۆڵی خۆیان دەبینن، لە گرنگترین فاکتەرەکانیش ئەمانەی لای خوارەوەن :-**

١- هەندێك جار ئەو ژینگەو بارو دۆخەی کە هەرزەکار تێیدا دەژی دەبن بە فاکتەری سەرەکی و پاڵ بە هەرزەکارەوە دەنێت کە جۆرە پیشەوکارێك هەڵبژێرێت کە لەو ژینگەو دەوروبەرەدا هەن. بۆنموونە ناوچەو گوندێك بە (کشت وکاڵ یان ڕاوە ماسی یان کڵاش دروست کردن یان قاچاغچێتی ... تاد ) بەناوبانگەو زۆربەی خەڵکەکە ئەو جۆرە ئیشە دەکەن لەبەر ئەوە زۆر جار هەرزەکاریش ئەو جۆرە پیشە هەڵدەبژێرێ .

٢- جاری واش هەیە حەزوو ئارەزووە کپ کراو و تێرنەکراوەکانی سەردەمی منداڵی دایك و باوك دەبن بە فاکتەری سەرەکی و هەرزەکار ناچار دەکەن کە ئەو جۆرە پیشەوکارانە هەڵبژێرێ کە ئەو حەزوو ئارەزووە خەفە کراوو تێر نەکراوانەی دایك و باوکی تێر دەکەن، هەرچەند هەرزەکار خۆشی بە دڵی نییە .

بۆ نموونە دایك و باوك لەسەردەمی هەرزەكاری و لاوی خۆیدا حەزی دەكرد كۆلیژێكی دیاریكراو تەواو بكات یان بچێتە بوارێكی تایبەتیەوە بەلام لەبەر هەر چ هۆیەك بێت (نابووری، كۆمەلایەتی، رامیاری، پەروەردەیی ... تاد) نەیتوانی لە كاتی خۆی ئەو حەزوو ئارەزووەی بهێنێتە دی، بەلام لە هەمان كاتیش بیری نەچۆتەوەو دوورنیە لە بواری هەستیدا نەمابێتەوەو چووبێتە بواری نەستی ( اللاشعور) ئینجا لەبەر ئەوە ئێستا دیەوێت بەخۆشی بێت یان ناخۆشی مندالە هەرزەكارەكەی بچێت ئەو كۆلیژە تەواو بكات یان ئەو بوارە هەلبژێرێ كە كاتی خۆی باوكی ئاواتی بووە و بۆی تەواو نەكراوە. گومانی تێدا نییە زۆرجار بە زیانی هەرزەكار تەواو دەبێت، لەبەر ئەوەی ئەو خۆی حەزی لەو جۆرە كۆلیژو بوارە نییە .

٣- هەندێك هەرزەكاریش دەچن بە دوای ئەو پیشەوكارانەدا دەگەڕێن كە پارەو پولێكی باشی تێدایە .

٤- جاری واش هەیە هەرزەكار بیر لە هەلبژاردنی ئەو جۆرە پیشەوكارانە دەكاتەوە كە پلەو پایەی كۆمەلایەتیان هەیە، واتە كۆمەل و دام و دەزگاكانی بە چاوی رێزو بەنرخەوە سەیریان دەكەن .

٥- هەندێك پیشەوكار پێویستیان بەرادەیەكی بەرز لە زیرەكی و توانستە عەقلیەكان هەیە، لەبەر ئەوە تەنها ئەو كەسانەی كە ئەو جۆرە زیرەكی و توانستە عەقلییە تایبەتیانەیان هەیە دەتوانن تیایدا سەركەوتووبن. واتە لێرەدا فاكتەری سەرەكی زیرەكی و توانستە عەقلیەكانە .

٦- هەندێك جاریش حەزووئارەزووی هەرزەكار رۆلی سەرەكی لە هەلبژاردنی پیشەوكاردا دەگێرن، واتە هەرزەكار خۆی حەزی لە بواری هونەری یان ئەدەبی یان زانستی یان رامیاری

هەیەو هەوڵدەدات پیشەوكارو بواریكی خوێندن هەڵبژێری كە ئەو حەزوو ئارەزووەی تێر دەكات.

ئەمانەی سەرەوە لە گرنگترین ئەو فاكتەرانەن كە ڕۆڵی سەرەكیان لە هەڵبژاردنی پیشەو كاردا هەیە .

<u>ئینجا ئەگەر بمانەوێت هەرزەكار لە بواری كاركردنیدا سەركەووتوو بێت و كاروپیشەیەكی ئیمچە ئەگۆڕو بەردەوام بۆ خۆی هەڵبژێری ئەوا دەبێت ڕێنمایی پیشەیی (التوجیه المهني) بكرێت و ڕەچاوی ئەم خاڵانەی خوارەوە بكرێت :-</u>

١- دەبێت هەرزەكار شارەزایی هەندێك لە پیشەوكارەكانی ناوچەكە و شارو دەوروبەرەكەی ببێت، بۆ ئەوەی بتوانێت یەكێكیان هەڵبژێری .

٢- تەنها شارەزا بوون بەس نییە، بەڵكو دەبێت هەرزەكار بزانێت كە هەریەك لەو پیشەوكارانە پێویستیان بەچ شارەزایی و لێزانیەك هەیە و سروشتی ئەو كاروپیشانە چین.

٣- لەلایەكی تریشەوە دەبێت هەرزەكار شارەزای توانا و لێزانی و شارەزاییەكانی و ئاگاداری خاڵە بەهێزو لاوازەكانی خۆی ببێت .

٤- دەبێت دایك و باوك و مامۆستایان ڕێنمایی پێویستی كوڕو كچە هەرزەكارەكانیان بكەن و پێیان بڵێن كە ئێوە ئەوە تواناو لێزانیەكانتانە و ئەوەش پیشەوكارەكانە، ئیتر ئێوە بۆخۆتان سەربەستن لە هەڵبژاردنی ئەو پیشەوكارو بواری خوێندنانە، بەلام ئێمە پێمان باشە بیر لەو جۆرە پیشەوكارانە بكەنەوە كە لەگەڵ توانست و لێزانی و حەزوو ئارەزووەكانتاندا دەگونجێت، بۆ ئەوەی لە ژیانی پیشەیتاندا سەركەووتوو بن .

## سايكۆلۆژياى لاوان

لاوان توێژێكى بەرفراوانى كۆمەڵن و رۆڵى سەرەكيان لە پێش كەوتنى شارستانيەت و كۆمەڵگادا هەيە، لەبەر ئەوەى لە ئەو پەرِى گەشەكردنى عەقلى و جەستەيدان و هێزو گروتينيان بێ سنوورە، بەلام ئەو هێزو گورِوتينەى لاوان هەر لە خۆيەوە دەرناكەوێت، بەلكو دەبێت زەمينە و كەش و هەواى دەروونى و كۆمەلايەتى و ئابوورى و سياسى خۆى بۆ خۆش بكرێت .

ئينجا ئێمەى گەورەو بەرپرس و مامۆستا، ئەگەر بمانەوێت سوود لە بەهرەو تواناكانى لاوانمان وەربگرين، ئەوا دەبێت بە ناخى لاواندا بچينە خوارەوەو لە سايكۆلۆژياى ئەو قۆناغە گرنگەى ژيان بگەين و بەشێوەيەكى زانستيانە مامەڵەى دروستى لە تەكدا بكەين.

**لە گرنگترين خەسڵەت و تايبەتمەنديەكانى قۆناغى لاوێتى، ئەمانەى لاى خوارەوەن:-**

**١- ململانێ ى دەروونى و كۆمەلايەتى:-**

يەكێكە لە گرنگترين خاسيەتەكانى قۆناغى لاوێتى، مەبەست لە ململانێ ى دەروونى ئەوەيە كە لاو ناتوانێت بە ئاسانى هاوسەنگيەك لە نێوان حەزوو ئارەزوو پاڵنەرە جياجياكانيا دروست بكات، كە ئەوەش دەبێتە هۆى ئەوەى كە لاو لە بارێكى دەروونى نيمچە ئاڵۆزدا بژى و بەردەوام هەست بە گرژى و نارەحەتى بكات، ئەوەش بە پلەى يەكەم بۆ كەم ئەزموونى و شارەزايى لاو لەلايەك و زۆربوونى (اغراوات) و داواكارييەكانى ژيان لەلايەكى تر دەگەرِێتەوە.

ئینجا بۆ ئەوەی لاو لەو تەنگژەو بارە دەروونیە ئاڵۆزە ڕزگاری بێت، ئەوا دەبێت بە شێوەیەكی وا پەروەردە بكرێت، كە كەسایەتیەكی بەهێزی هەبێت و لە توانایدا هەبێت لە حەزوو ئارەزووە لاوەكیەكان دوور بكەوێتەوەو لەكاتی خۆیدا بڕیاری گونجاو بدات و خۆی لەو ململانێ دەروونیە ڕزگار بكات، بەڵام مەبەست لە ململانێی كۆمەڵایەتی ئەوەیە كە زۆر جار لاو دەكەوێتە ئاوكێشەو بگرەو بەردەی كۆمەڵایەتی و ناتوانێت بە ئاسانی خۆی لەگەڵ داب نەریت و بەها كۆمەڵایەتیە باوەكاندا بگونجێنێ.

ئەوەش بە پلەی سەرەكی بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە كە لاو زۆر لەو بەهاو داب و نەریتە كۆمەڵایەتیانە ڕەت دەكاتەوەو لە هەمان كاتیشدا هەوڵ دەدات كە بە داب و بەهاو ڕەوشتی تر بیان گۆڕێتەوە، بەڵام ئەو ویست و حەزوو ئارەزووەی لاو بەو ئاسانیە نایەتە دی، بەڵكو زۆر جاریش ڕووبەڕووی هەڕەشەو سزادانی كەسانی چواردەوری دەبێتەوە، لەبەر ئەوە دەبینین بەردەوام لە هەموو كۆمەڵگاكاندا جۆرە ململانێ و ڕووبەڕوو بونەوەیەك لە نێوان ئەوەی نوێ (لاو)و ئەوەی كۆندا (باب و باپیر) هەیە، كە بەداخەوە زۆر جار لەم ململانێ یەدا حەزوو ویستی ئەوەی كۆن سەردەكەوێت و لاویش بەدەم ئازارو برینەكانی سەرنەكەوتنیەوە دەناڵێنێ. بێگومان بەردەوام بوونی ئەو حاڵەتەو چارەسەرنەكردنی كێشەو گرفتەكان، لاو بەرەو هەڵدێر و زۆر گرفتی دەروونی و كۆمەڵایەتی دەبات.

۲- تازەگەری:-

بەزۆری لاوان حەز بە نوێخوازی و تازەگەری دەكەن و زۆر لە سیستەم و شێوازە كۆنە باوەكان ڕەت دەكەنەوە. بەڵام بەداخەوە لەم هەوڵەشیاندا زۆر جار سەركەوتن بەدەست ناهێنن. لەبەر ئەوەی لەلایەك تازەگەری و نوێخوازیەكەیان لەسەر بنەمایەكی پتەو نییە و پلان و نەخشەی زانستی پێویستیان بۆ دانە ڕشتووە، بەڵكو جۆرێكە لە لاسایی كردنەوەی كوێرانەی وڵاتانی تر، یان دوورە لە حەزوو ئارەزوو پێداویستیەكانی مرۆڤی كورد، لە لایەكی تریشەوە بەداخەوە تا ئێستا لە كۆمەڵگای كوردەواری بە چاوی گومان و دوو دڵیەوە

دەروانێتە داواكاری و حەزوو ئارەزووەكانی لاوان. كە ئەمەش هەڵەیەكی گەورەیە و بە زەرەرو زیانی كۆمەڵەكەمان تەواو دەبێت. باشترین ڕێگا چارەش بۆ دەرباز بوون لەو كێشەیە ئەوەیە كە لەلایەك لاوان لە خراپی وزیانەكانی لاسایی كردنەوەی كوێرانەی هەندێك مۆدەو ڕێبازو شێوازی ژیانی كۆمەڵگاكانی تر ئاگادار بكرێنەوەو لە لایەكی تریش لە ڕێگەی كەناڵەكانی ڕاگەیاندن و كۆڕ و كۆبوونەوەكانەوە دایكان و باوكان و مامۆستایان لە ڕەوایی و ڕاست و دروستی زۆر لە داواكاری و حەزوو ئارەزووەكانی لاوان، هۆشیار بكرێنەوە، بۆ ئەوەی ئیمچە تێگەیشتنێك لەنێوان هەردوو ئەوەكەدا دروست ببێت، سەرەڕای ئەوەش پێویستە ڕۆشنبیران پاڵپشتی سەرەكی داواكارییە ڕەواكانی لاوان بن و چۆك بۆ هەندێك داب و نەریتی كۆمەڵایەتی دواكەوتوو دانەدەن.

## ٢- كەسایەتی و ناسنامەی تایبەتی:-

گەڕان بەدوای ناسنامەی تایبەتی و دۆزینەوەی خود یەكێكە لە گرنگترین پێداویستیەكانی لاو. مەبەست لە ناسنامەی تایبەتی ئەوەیە كە لاو بتوانێت وەڵامی پرسیاری (من كێم؟) بداتەوە، كە بەداخەوە زۆربەی لاوانی ئێمە بێ ناسنامەن، ئەمەش بە پلەی یەكەم بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە كە تاوەكو ئێستا ئێمە وەك نەتەوەیەك بێ ناسنامەین و بوونی سیاسی و ئابووری و ڕۆشنبیری تایبەت بە خۆمان نییە كە ئەمەش لە هەموو بوارەكانی ژیاندا بە زەقی ڕەنگی داوەتەوە. یەكێك لە ڕەنگدانەوە خراپەكان ئەو كۆچە بە كۆمەڵەی لاوانە، كە من پێم وایە گەڕان بە دوای ناسنامە لە گرنگترین هۆكارەكانیەتی. واتە لاو بە مەبەستی دۆزینەوەی خودی خۆی و دەست كەوتنی ناسنامە كۆچ دەكات، بەڵام بەداخەوە زۆر جار ئەو مەبەستەی نایەتەدی كە ئەمەش لە هەندەران لاو تووشی كۆمەڵێك كێشەی دەروونی و كۆمەڵایەتی و ڕۆشنبیری دەكات.

سەرەڕای ئەوەش لاوانی ناوخۆ هەر بەو خەوو خەیاڵەی دۆزینەوەی ناسنامە دەژین بەڵام بەداخەوە بێ كاری و هەژاری و نەبوونی دادگەری كۆمەڵایەتی پێویست و دروست

نەكردنى خێزان، ئەو خەون و خەياڵانە زيندە بە چاڵ دەكەن، كە ئەوەش ڕەنگدانەوەى ترسناكى لەسەر هەڵس وكەوت و بيركردنەوەى خراپى لاواندا هەيە ودەبينين پەرەوازەى سەر گروپ و لايەنە جياجياكان بوون و هەر كۆمەڵەيان بە ئاراستەى جياواز لە كۆمەڵەكانى تر كار دەكات كە ئەمەش بە زيانى لاو و كۆمەڵەكەمان تەواو دەبێت. باشترين ڕێگا چارەش پتەو كردنى ئەم ئەزموونەى هەرێمى كوردستانە و هەوڵدانە بۆ دەست كەوتنى دان پيانانى نيو دەوڵەتى و چارەسەركردنى گرفتەكانى بێكارى و هەژارى و نەبوونى دادگەرى پێويست و چەسپاندنى ياسايە، بۆ ئەوەى لاوى كورديش وەك لاوانى هەموو وولاتانى تر هەست بە ئاسنامەو بوونى خۆى بكات و جۆرە ئاراميەكى دەروونى دەست بكەوێت.

### ٤- هەست كردن بە بۆشايى كات:-

دەتوانين بڵێين يەكێك لە گرفتە سەرەكيەكانى لاوانى ئێمە بوونى بۆشايى كاتە (وقت الفراغ)، لەبەر ئەوە بەردەوام دەيان بينين بە تاك و بە كۆمەڵ لەبەردەم بازاڕو شوێنە گشتيەكاندا يان دەوەستن يان بەبێ ئامانج هات و چۆ دەكەن، يان لە چايخانە و شوێنەكانى تر خۆيان بە كارى لاوەكى و بێ سوودەوە خەريك كردووە، تەنانەت هەنديكيان نەيان توانيوە سوود لە لايەنە باشەكانى كۆمپيوتەر و ئەنتەرنێت وەربگرن و لە جياتى ئەوە خۆيان بە سەير كردنى هەندێك بەرنامەو پرۆگرام يان ياريكردنى بێ سوودەوە خەريك كردووە. لە بەرامبەر ئەوانەدا ژمارەيەكى زۆر كەم لە لاوانمان توانيويانە ئەو كاتە زۆرەى هەيانە بۆ كارو چالاكيەكى بە سوود تەرخان بكەن.

بۆ چارەسەر كردنى ئەو گرفتەش زۆر پێويستە وەزارەتە پەيوەنديدارەكان و ڕێكخراوەكانى تايبەت بە قوتابيان و لاوان هەوڵى كردنەوەى جۆرەها سەنتەرو پەيمانگا و بنكە و خولى تايبەتى بە هوشيار كردنەوەو فێر كردن و ڕاهێنانى لاوان بدەن، بۆ ئەوەى سوود لەو كاتە زۆرەى بێ كاريان وەربگيرێت و لاوان لەو جێگايانە خۆيان بەكارو چالاكيەكانى (هونەر، وەرزش، ئەدەب، زانستى، ... تاد) يەوە خەريك بكەن و لە ڕێگەيانەوە لە لايەك بەهرەو تواناكانيان بدۆزرێتەوە لە لايەكى تريشەوە لە سوڕاندنەوەو هاتووچۆى شوێنە نا دروست و نا پەروەردەييەكان دوور بخرێتەوە .

## گرفتەکانی لاوان و چۆنیەتی زاڵ بوون بەسەریاندا

لەوانەیە کەسانێك هەبن و لەو بڕوایەدابن کە خەڵکی وا هەیە هیچ گیروگرفتێکیان نییە وخۆزگەیان پێدەخوازن، بەڵام بەداخەوە ئەوان هەڵەن و بیروباوەڕەکانیان دوورە لە راستیەوە، چونکە مرۆڤ نییە لە دونیادا گیروگرفت و ناخۆشی لە ژیانیدا نەبێت. لەبەر ئەوەی زۆر گیروگرفت ڕوو بەڕووی مرۆڤ دەبێتەوەو تووشی بووە، کە ئەو مرۆڤە هیچ ئیرادەو ویستێکی لە دروست بوونیاندا نەبووە، بۆ نموونە ( ناوی ناخۆش گرفتی بۆ دروست دەکات، لە خێزانێکی هەژارو دەست کورتدا لە دایك بووە، دایك و باوکێکی کەللە ڕەق و ڕەزیلیان هەیە، شێوەو بالاو جەستەی ناشیرینە، دواکەوتنی ژیری هەیە، مامەڵەی خراپی لەگەڵ دەکەن، تووشی نەخۆشی و بێ کاری دەبێت، نەیان هێشتووە خوێندن تەواو بکات، جیاوازی لە نێوان ئەوو خوشك و براکانی تریدا دەکەن، مامۆستایەکی خراپی هەیە، وولاتەکەی پڕە لە شەڕو ئاژاوە ... تاد ). کە سەرجەم ئەو هۆکارانەی سەرەوە سەرو دڵی دەگرن و گیروگرفتی بۆ دروست دەکەن.

بەڵام ئەمە ئەوە ناگەیەنێ کە کەسانی تر گیروگرفتیان نییە، بەڵکو هەموو کەس گیروگرفتی گشتی و تایبەتی خۆی هەیە، بەڵام شێوەو جۆرەکەی جیاوازە، لە لایەکی تریشەوە ئەمە مانای ئەوەنییە کە ئێمە دەست لە ئەژنۆ دابنیشین و هەر خەم و خەفەت بخۆین و خۆمان لە خەون و خەیالدا نقوم بکەین و بڵێین ئەو هۆکارو بارودۆخە لە دەرەوەی تواناو ویستی ئێمە دایە و ئێمە هیچمان پێ ناکرێ، چونکە ئەو لێك دانەوەیە هەڵەیە و لەگەڵ تواناو بەهرەکانی مرۆڤدا یەك ناگرنەوە. لەبەر ئەوەی ئیرادەو بەهرەی مرۆڤ ئەوەندە گەورەو لە بن نەهاتووە کە دەتوانێت بەسەر هەموو گرفت وکۆسپ و تەگەرەیەکدا زاڵ بێت.

راستە لەوانەیە توانای گۆڕینی ناراستەی هەندێك ڕووداوی جیهانی دەرەوەمان نەبێت، بەڵام خۆ توانای گۆڕینی راو بۆچوونی خۆمان هەیە و دەتوانین لێك دانەوەو

بۆچوونی خۆمان دەربارەی ژیان بگۆڕین. چونکە سەرکەوتنی مرۆڤ پەیوەندی بە ئیرادەو ویست و لێک دانەوەکانی جیهانی ناوەوە هەیە. بۆ نموونە یەکێک لە کارێک دەردەکرێت یان لە خوێندن سەرکەوتن بەدەست ناهێنێ یان لەگەڵ هاوسەرەکەی ژیانی سەرکەوتوو نابێت، ئەو ڕووداوە تووشی دڵتەنگی و بێزارییەکی زۆری دەکات و دەست لە ئەژنۆ دادەمێنێ و وا دەزانێ ژیان کۆتایی هاتووە و هیچ تروسکایەك و خۆشییەکی تێدا نەماوە، بەردەوام بوونی ئەو جۆرە بیرکردنەوەو لێك دانەوەیە، خاوەنەکەی تووشی کۆمەڵێك کێشەو گرفت و گرێی دەروونی دەکات.

بەڵام کەسێکی تر ڕووبەڕووی هەمان گرفت و ناخۆشی کەسی یەکەم دەبێتەوە، بەڵام وەك کەسی یەکەم تووشی هەرەس هێنان و چۆك دانان نابێت، بە پێچەوانەوە بە دوای هۆکارەکانی ئەو سەرنەکەوتنەی دەگەڕێت و هەوڵی چارەسەرکردن و دووبارە نەبوونەوەیان دەدات و بەهێزو گوڕوتینێکی تازەوە بە دوای کارێکی نوێدا دەگەڕێ و دووبارە خۆی بۆ خوێندن ئامادە دەکات و کەم و کورتیەکانی پێشووی چارەسەر دەکات و بەدوای هۆکارەکانی ناخۆشی نێوان خۆی و هاوسەرەکەیدا دەگەڕێ و ڕێگا چارەی گونجاوی بۆ دەدۆزێتەوە. واتە مرۆڤ لە ژیانیدا ڕووبەڕووی زۆر گرفت دەبێتەوە، ئەمە یاسای ژیانەو وەك لە پێشتر ئاماژەمان پێکرد کەس نییە گرفت و کێشەی نەبێت، بەڵام گرنگ ئەوەیە بەسەر ئەو گرفتانەدا زاڵ بێت. ڕێگا چارەی گونجاویان بۆ بدۆزێتەوەو لە هەمان کاتیشدا پەندیان لێوەر بگرین و جارێکی تر دووبارەیان نەکەینەوە. واتە دەبێت بۆچوونێکی واقعیانەمان بۆ ژیان هەبێت و هەموو تاڵ و شیرینیەکانی بەیەك چاو هەڵسەنگێنین و لە خەوو خەیاڵ و خۆ خواردنەوەو ڕاکردن و چۆك دادان دوور بکەوینەوە، چونکە تەنها ڕێگا چارەو سەرکەوتن ڕووبەڕوو بوونەوەی گرفتەکانی ژیان و لێك دانەوەیانە نەك ڕاکردن لێیان.

**بۆ ئەوەی لە ژیان بەختەوەر بیت و بەسەر کۆسپ و گرفتەکانیدا سەرکەوتوو بین، دەتوانین پەیرەوی ئەم خاڵانەی خوارەوە بکەین:-**

١- هەوڵبدە لە کاتی بێ نیشیدا خۆت بەکارو چالاکیەکی (هونەری، وەرزشی، ئەدەبی، زانستی ... تاد)یەوە خەریك بکەو کاتی بێ نیشیتی پێ بەسەر بەرە، چونکە لەلایەك لە بێزاری و بێ نیشی و خەو و خەیاڵی خراپ دوورت دەخاتەوە، لەلایەکی تریشەوە هەندێك لە حەزوو ئارەزووەکانت تێر دەکەیت و لەوانەیە شارەزای بەهرەو توانا شاراوەکانیشت ببیت.

٢- دەبێت لە ژیاندا فەلسەفەو بۆچوونێکی تایبەتی خۆت هەبێت، بۆ ئەوەی لە رێگەیەوە ئامانجەکانی ژیانت دیاری بکەیت و شێوازو میکانیزمی پێویست بۆ گەیشتنیان دەست نیشان بکەیت، چونکە نەبوونی فەلسەفەو راو بۆچوونێکی دیاری کراو دەربارەی ژیان، مرۆڤ بەرەو هەڵدێرو لابەلایی و سەرە رۆیی و شکستی دەبات.

٣- پێویستە کەسێکی کۆمەڵایەتی بیت و تێکەڵاوی کۆمەڵ و دام و دەزگاکانی بکەیت و هاوکاری کەس و کارو دۆست و برادەران بکەیت، چونکە مرۆڤ بوونەوەرێکی کۆمەڵایەتیە و بەبێ کۆمەڵ و تێکەڵاو بوون و هاوکاری و خۆشەویستی، کەسێکی نەخۆش دەبێت.

٤- هەوڵبدە رووبەرووی ترسەکانت ببیتەوەو بەدوای هۆکارەکانیدا بگەڕێ و بزانە لە ئەنجامی چیەوە تووشی ئەو جۆرە ترسە بوویت، چونکە تەنها رێگا دۆزینەوەی هۆکارەکانی ترسە، دوا جاریش زاڵ بوون بەسەریاندا، چونکە مەحاڵەو کەس ناتوانێت لە ژێر سایەی ترس و دوو دڵیدا ژیان بەسەر بەرێت.

٥- پێویستە لە خەوو خەیاڵی بەردەوام و نقووم بوون لە زیندە خەون دووربکەویتەوە، چونکە هیچ کێشەوگرفتێك بە خەوو خەیاڵ و راکردن چارەسەر ناکرێت. بەڵکو دەبێت لە ژیانی واقیعدا تێریان بکەیت و چارەسەری گونجاویان بۆ بدۆزیتەوە.

٦- وەرزش و رۆیشتنی ڕۆژانە باشترین هۆکارن بۆ بەهێز کردنی ئەندامەکانی لەش و تەندروستی باش، لەبەر ئەوە هەوڵبدە ڕۆژانە هەندێك چالاکی وەرزشی بە ئاکام بگەیەنە

٧- خۆشەویستی و هەڵبژاردنی هاوسەری ژیان مافی سروشتی مرۆڤە و دەتوانیت ئەو مافەی خۆت وەرگریت، بەلام زیادە ڕۆیی تیایدا و گرتنی شێوازی چەوت و نابەجێ تووشی زۆر گرفتی کۆمەلایەتی و دەروونیت دەکات، لەبەر ئەوە دەبێت ئاگاداری ئەو لایەنەش بیت .

٨- لەبەر دەم خەم و خەفەت و دڵە ڕاوکێدا چۆك دانەدەیت، بەڵکو هەموو گرفت و کێشەیەکی کۆمەلایەتی و دەروونی هۆکارو چارەسەری خۆی هەیە کەواتە هەوڵبدە بە دوای چارەسەری گونجاودا بگەڕێ، دەشتوانیت سوود لە توانا و شارەزایی کەسانی تریش وەربگریت و هیچ پێویست بە شەرم و دوو دڵی ناکات و داوای یارمەتی و زانیاری پێویستیان لێ بکە .

٩- ئەکەی لەکاتی بوونی گیرو گرفت و ناخۆشی پەنا بۆ ( مەی خواردنەوەو خوسەرخۆش کردن و جگەرە کێشان و قومار، ... تاد )ببەیت، لەبەر ئەوەی ئەو چالاکی وکارانە چارەسەری گرفتەکان ناکەن بەڵکو ئاڵۆزتری دەکەن، لەلایەکی تریشەوە بەرەو دەردەمەی و خووپێوەگرتن و زۆرکاری خراپ و کێشەی کۆمەلایەتیشت دەبەن . ( نجاتی، ١٩٥٥، ص ٩٨-٩٩ ).

١٠- لەگەڵ هەموو ئەوانەشدا دەبێت زۆر بە جەرگ وخۆڕاگرو دلگەورە بیت و نابێت کۆڵ بدەیت بەڵکو دەبێت بڕوات بەخۆت هەبێت و لە هەوڵی چارەسەرکردنی گرفتەکانتدا بیت، چونکە تەنها ئەو کەسانە گرەوی مێژوو دەبەنەوەو کامەرانیان دەست دەکەوێت، کە کۆڵ نادەن و بەردەوام خۆڕاگرو بە ئارامن و لە کەوتنەکانیان سوود وەردەگرن و لە دوای هەرکەوتنێك خۆیان بۆ هەنگاوێکی نوێ ئامادە دەکەن .

## نامۆ بوونی لاوان

یەکێك لە گرفتە سەرەکییەکانی لاوان، کە وەك مۆتەکە سەرسنگی گرتوون نامۆبوونە، نامۆبوون کوشندەترین دەردی کۆمەڵایەتیە و هەموو تواناو بەهرەکانی لاوان زیندە بەچاڵ دەکات. چەمکی نامۆ بوون زۆر مانا هەڵدەگرێت و بەزۆر شێواز لێکدراوەتەوە. زۆربەی زانایان لەو بڕوایەدان کە بۆ یەکەم جار و بەشێوەیەکی میتۆدی و زانستی ڕێك و پێك لەلایەن هیگلەوە لە کۆتایی سەدەی هەژدەهەم و سەرەتای سەدەی نۆزدەهەم بەکار هات، هەرچەندە پێشتر ئەم چەمکە وەك زاراوەیەك لەبیروبۆچوونی دیاندا (مسیحی) لە سەدەکانی ناوەڕاست دەرکەوتووە، بەڵام هیگڵ بۆ یەکەم جار خستیە چوار چێوەو قاڵبێکی زانستیەوە، دوای ئەویش لەلایەن مارکسەوە بۆ شیتەڵکردنەوەو لێکدانەوەی سروشتی پەیوەندییە کۆمەڵایەتیەکانی سیستەمی سەرمایەداری بەکارهاتووە. بەڵام لەلایەنی کۆمەڵایەتی و دەروونیەوە زۆر بەسەرکەوتووانە لەلایەن (سیمان)ی زاناوە بەکارهات و پێناسەیەکی گشتی و سەرتاسەریشی بۆ دارشت کە باس لە پێنج جۆر مانای جیاجیای نامۆ بوون دەکات کە ئەمانەی لای خوارەوەن:-

### ١- بێدەسەڵاتی یان لەدەست دانی کۆنترۆڵکردن:-

ئەم مانایەی نامۆبوون بریتیە لە ئەوەی کە تاك هەست بە بێدەسەڵاتی خۆی دەکات و گەیشتۆتە ئەو بڕوایەی کە توانای هیچ گۆڕانکارییەکی کۆمەڵایەتی نییە و تەنانەت ناشتوانێت چارەنووس و پاشەڕۆژی خۆشی دیاری بکات، سەرەڕای ئەوەش ناتوانێت بەشداری بڕیار وەرگرتن و یەکلا کردنەوەی ئەو کارو چالاکیانە بکات کە پەیوەندی ڕاستەوخۆیان بە چارەنووسیەوە هەیە.

### ٢- بێ مانایی، لە دەست دانی مانا:-

لێرەدا نامۆ بوون مانای ئەوەیە کە تاك بە هیچ شێوەیەك هەست بە تام و چێژی ژیان ناکات و لە جیاتی ئەوە هەست بە بۆشاییەکی دەروونی و کۆمەڵایەتی بەرفراوان و لە ڕادە

بەدەر دەکات و هیچ فەلسەفەو ڕێبازێکی تایبەتی لە ژیان نییە و خۆشی نازانێت بۆ چی دەژی و ئامانجەکانی کامانەن.

**٣- بێ پێوەری:-**

لێرەدا نامۆ بوون ئەوە دەگەیەنێت کە تاک دەگاتە ئەو بڕوایەی کە ئامرازو ڕێگاو شێوازی نابەجێ و دزێو و هەڵە بۆ گەیشتن بە ئامانجەکان پێویستن، لەبەر ئەوەی هیچ پێوەرو بەهایەکی باوەڕ پێکراوی نەگۆڕ نییە. هەموو شتەکان تێکەڵ بەیەکتری بوون. کەواتە گرتنە بەری شێوازی خوارو خێچ و نابەجێ بۆ هێنانە دی حەزوو ئارەزوو ئاواتەکان پێویستن. ئەم حاڵەتەش لە کاتێکدا دروست دەبێت کە بەهاو داب و نەریت و پێوەرە کۆمەڵایەتی و ئەخلاقیەکان لێك دەترازێن و توانای کۆنترۆڵکردن و دەستەمۆ کردنی ڕەوشت و ڕەفتاری تاکەکانی کۆمەڵیان نابێت.

**٤- گۆشەگیری و دوورە پەرێزی کۆمەڵایەتی:-**

لێرەدا نامۆ بوون مانای ئەوەیە کە تاك لە میانەی کارو چالاکیەکانیەوە هیچ هەست بە خۆشی و کامەرانی و ڕازی بوون ناکات و پەیوەندی لەتەك خودی خۆی تێك دەچێت و لە خۆی و تواناکانی ڕازی نییە و تەنانەت گومان لە خۆشی دەکات. وەك ئەو کەسە دەبێت کە هەرجارەی ڕۆڵ و نمایشی کەسایەتیەکی تر دەکات و هەرجارەی ڕوو پۆش و دەمامكێك دەپۆشێت وهەبست بە بوون و کەسایەتی و ناسنامەی ڕاستەقینەی زۆر بە دەگمەن دەکات.

کەواتە بە پێی ئەو پێناسانە کەسی نامۆبوو ئەو کەسەیە کە هیچ هەست بە گرنگی خۆی ناکات و ژیانی نرخێکی ئەو تۆی نییە و ئەو بڕوایەی لەلا دروست بووە کە بوون و نەبوونی ئەو وەك یەك وایە و لە توانایدا نییە هیچ گۆڕانکارییەکی پێویست لەژیانی خۆی و کۆمەڵەکەیدا بکات و خاوەنی هیچ فەلسەفە و ڕێباز و بیرو باوەڕێکی بونیاد و کاریگەر نییە و کەلتوری ئەو کۆمەڵەی تیایدا دەژی بەهی خۆی نازانێ و سەرەڕای ئەوەش بە چاوی

گومان و دوو دڵی سەیری خۆی دەکات. کە سەرجەم ئەمانەش بەرەو نامۆ بوونی کۆمەڵایەتی و رۆشنبیری و ئایینی و دەروونی دەبەن. (الزغل و عضيبان، ١٩٩٠، ي ٤٨-٤٩) .

## نیشانەکانی نامۆ بوون:-

هەرچەندە هۆکارو نیشانەکانی نامۆ بوون زۆرن و هەندێك جار وەك نیشانەکانی نەخۆشی و گرفتە دەروونی و کۆمەڵایەتیەکان وان بەڵام بەشێوەیەکی گشتی ئەمانەی خوارەوە بەگرنگترین نیشانەکانی نامۆ بوون دادەنرێن و دەتوانین لە ڕێگەیانەوە کەسی نامۆ دیاری بکەین :-

*١- بەشداری نەکردن لە چالاکیە کۆمەڵایەتی و سیاسی و ئایینیەکان ... تاد .*
*٢- بڕوا نەبوون بە خودو سەیر کردنی خود بە چاوی سووك .*
*٣- ڕەشبینی لە ژیان و بڕوا نەبوون بە پاشە ڕۆژ .*
*٤- نەبوون و لاوازی خۆسازاندنی کۆمەڵایەتی و خودی .*
*٥- کەمی بەرهەمی جەستەیی و عەقلی و هونەری و ئەدەبی .*
*٦- نەبوونی فەلسەفە و ئایدۆلۆژیا و ڕێبازێکی تایبەتی لە ژیان .*
*٧- لاوازی لە پلان دانان و بڕیار وەرگرتن لە کاتی پێویست .*
*٨- بەشداری نەکردن لە هەڵبژاردن و چالاکیە سیاسی و کۆمەڵایەتیە چارەنووس سازەکان و بەرژەوەندییە نەتەوەیی و نیشتمانیەکان.*

## هۆکارەکانی نامۆ بوون:-

گومانی تێدانییە نامۆ بوون دیاردەیەکی کۆمەڵایەتی دەروونییە واتە لە ڕێگەی کۆمەڵ و دام و دەزگاکانیەوە دروست دەبێت و تاك لە ڕێگەی بۆ ماوەو گوێزراوەوە وەری ناگرێت. لەبەر ئەوە ئەگەر بمانەوێت بەشێوەیەکی زانستیانە شەن و کەوی هۆکارەکانی ئەم

دیاردەیە بکەین، ئەوا دەبێت لەنێو خەرمانی دام و دەزگا کۆمەلایەتیەکاندا بۆیان بگەڕێین، کە ئەوانیش بریتین لە خێزان و قوتابخانە و برادەرو جێگاکانی خودا پەرستی و ئامرازەکانی ڕاگەیاندن ... تاد.

هەموومان چاک دەزانیین خێزان لانەو قوتابخانەی یەکەمی هەموو تاکێکە، ئینجا ئەگەر منداڵ هەر لە منداڵیەوە لە باوەشی گەرمی دایک و باوك و کەسانی دڵسۆزی پەروەردە نەبێت و پێداویستیە فیسۆلۆژی و دەروونی و کۆمەلایەتیە گرنگەکانی بۆ دابین نەکرێت و لە ناو خێزان هەست بە دڵنیایی وئارامی نەکات. گومانی تێدا نییە کەلێن و دەلاقەی گەورە دەکەوێتە کەسایەتی و باری دەروونیەوەو بە چاوی دوو دڵی و ڕارایی سەیری تاکەکانی کۆمەڵ و پەیوەندییە کۆمەلایەتیەکان دەکات. لەبەر ئەوەی لەناو خێزان وتاکەکانی تری دەوروو بەری هەستی بە خۆشی و دڵنیایی نەکردووە. ئینجا ئەگەر هاتوو لەناو قوتابخانەش هەر هەستی بە خۆشی و کامەرانی نەکرد و تام وچێژی لە پرۆگرام و پەیوەندییە کۆمەلایەتیەکانی ناو سنووری قوتابخانە وەرنەگرت، بێگومان نامۆ بوون ودوورە پەرێزی و گۆشە گیری دەبن بە بەشێك لەرەفتارو بیر کردنەوەی. سەرەڕای ئەوەش ئەگەر تاك لەناو کۆمەڵ و نەتەوەو وڵاتێکدا بژی، سەروەری و ناسنامەی خۆی نەبێت و بەردەوام مافەکانی پێشێل بکرێت، گومانی تێدا نییە کە ئەو تاکەش لە ناوێنەی ئەو وڵات و کۆمەڵەدا خۆی دەبینێتەوە و هەست بە بێ ناسنامەیی و زوڵم وستەم دەکات و بۆچونێکی وای لەلا دروست دەبێت کە بوون و نەبوونی ئەو وەك یەکەو لەتواناییدا نییە هیچ گۆڕانکارییەك بکات و چارەنووس و پاشەڕۆژی لە چارەنووس و پاشە ڕۆژی کۆمەڵەکەی باشتر نابێت .

هەروەها پێشێل کردنی ماف و سەربەستیەکانی تاك لەلایەن خێزان و کۆمەڵەوەو سووکایەتی پێکردنی و وەرنەگرتنی ڕاو بۆچوونەکانیشی، کۆمەڵێك فاکتەری ترن کە مرۆڤ بەرەو نامۆ بوون دەبەن .

ئینجا ئەگەر بێت و لەبەر رۆشنایی ئەو راستی و بۆچوونانەی سەرەوە ژینگەی کۆمەڵایەتی و سیاسی و ئابووری و دەروونی و رۆشنبیری لاوی کورد هەڵبسەنگێنین ئەوا دەگەینە ئەم دەر ئەنجامانەی لای خوارەوە :-

دەر ئەنجامی سەرجەم ئەو توێژینەوەو ئامارانەی لەسەر مرۆڤی کورد و دەورو بەرەکەی کراوە، ئاماژە بۆ ئەوە دەکەن کە رێژەیەکی زۆر لە تاکەکانی کۆمەڵگای کوردەواری نەخوێندەوارن و رێژەیەکی زیاتریش لەوان کۆیلەی داب و نەریتی کۆمەڵایەتی و دواکەوتوون، سەرەڕای ئەوەی ژمارەیەکی زۆر لە خێزانەکان هەژارو دەست کورتن و تا ئێستاش سیستمی عەشایەری و تائیفە گەری و ناوچەگەری بەسەریاندا زاڵە و لغاوی عەقڵ و بیر کردنەوەی مەنتیقیانەیانی کردووە.

ئینجا کاتێك منداڵ و هەرزەکار و لاو لە ناو ئەو جۆرە ژینگەو بارو دۆخەدا پەروەردە دەبێت، بێگومان زۆر لە مافەکانی پێشێل دەکرێت و بواری گەشەکردنی ئاسایی و دروستی بۆ ناخولقێندرێ، کە ئەمەش دەبێتە هۆی ئەوەی کە تاکەکانی ئەو جۆرە ژینگەیە بەدەست کۆمەڵێك گرفتی دەروونی و کۆمەڵایەتیەوە بناڵێنن و بەردەوام لە سەنگەری پارێزگاری کردندا بن و بە چاوی گومان و دوو دڵیەوە بڕواننە کۆمەڵ و دام و دەزگاکانی و لەناو خێزان و دەوروبەرەکەیدا هەست بە ئاسایش و دڵنیایی ناکەن.

بێگومان ژینگەی قوتابخانەشمان زۆر لە ژینگەی خێزانەکانمان باشتر نییە، لەبەر ئەوەی هەمان عەقلیەت و بیرو بۆچوونی کۆمەڵ وەك چۆن لەناو خێزان ڕەنگیان داوەتەوە، بەهەمان شێوەش لەناو قوتابخانە و پرۆگرام و شێوازەکانی وانە گوتنەوەدا ڕەنگیان داوەتەوە و مامۆستا دایك وباوکی دووهەمە و قوتابخانەش خێزانی دووهەمە. لەبەر ئەوە هەمان بە هاوعەقلیەت وسیستەم قوتابخانەش بەڕێوە دەبات و قوتابی ئەو سەربەستی و بواری رادەربڕینەی نییە کە وەك پێویست بونیادی کەسایەتی بنێت و لە شوێنەوارە خراپەکانی خێزان رزگاری بکات.

داو و دەزگاکانی راگەیاندنیش بە پێی توانایان بەشداریان لە خەست کردنەوەی قوری نامۆ بوونی لاوی کورد کردووە، لەبەر ئەوەی لەسەر شاشەی تەلەفزیۆنەکان و لاپەرەی کتێب و رۆژنامە و گۆڤارەکان شتێك دەبینێ و دەخوێنێتەوە، بەلام لە واقعیدا شتێکی تر دەبینێ و رۆژانە بەبەر چاوییەوە پراکتیزە دەکرێت، کە ئەمەش بێگومان ئازارێکی دەروونی زۆری دەدات. لە رێگەی راگەیاندنەوە (بەتایبەتیش سەتەلایت و سینەما و تەلەفزیۆن) بە تازەترین مۆدێلی جل و بەرگ و تەکنەلۆژیاو خۆشترین ژیان و تازەترین ئایدۆلۆژیا و بیر و بۆچوون ئاشنا دەبێت و بۆ ماوەیەك بە خەوو خەیاڵ لە تەکیاندا دەژی، بەلام پاش کەمێك کۆشك و تەلاری خەوو خەیالی هەرەس دەهێنن وخۆی لەناو کۆمەڵێك داب و نەریتی داپلۆسێنەر و بێ کارەبایی و بێ ئاسنامەیی و هەژاری و نەبوونی و بێکاریدا دەبینێتەوە.

دوای ماوەیەك ئازاری دەروونی و هەڵچوون و خەم و خەفەت دووبارە لە رێگەی کەناڵەکانی راگەیاندنەوە بەهەشتەکەی یەکەم جاری بۆ دروست دەبێتەوە و دوای ماوەیەك هەرس دەهێنێتەوە بەم شێوەیە ئەم لاوە بەستەزمانەی ئێمە بەردەوام لەو بازنە داخراوەدا دەخولێتەوە کە دوور نیە زۆر بەرگەی ئەو ململانێ و گەمەیەی نێوان خەوو خەیاڵ و واقیع نەگرێت و لە ئاکامیەوە تووشی گۆشەگیری و نامۆ بوون و هەست کردن بە کەمی ... تاد) ببێت. چونکە جیاوازییەکی زۆر لە نێوان واقیع و خەیالی دا هەیە، بەلام لاوێکی ولاتانی تر تووشی هەمان دەردی لاوی ئێمە نابێت، لەبەر ئەوەی زۆربەی ئەو شتانەی کە لە رێگەی کەناڵەکانی راگەیاندنەوە پێیان ئاشنا دەبن نامۆ نین و لەواقیعی رۆژانەیدا هەستی پێدەکات و دەتوانێت بە کردەوە پراکتیزەی بکات نەك بە خەوو خەیاڵ.

لە هەموو دەردەکان کوشندەتر، ئەو بارودۆخەیە کە ئێستا لاوی کورد تیادا دەژی. هەموو تاکێکی کورد (نەك لاوان بەتایبەتی) تووشی نامۆ بوونی سیاسی بوون، لەبەر ئەوەی تا ئێستاش نازانین چارەنووسی ئەم ئەزموونانەمان چی دەبێت، راستە زۆربەمان گەشبینین بە داهاتوومان، چاوەڕوانی داهاتوویەکی رووناك دەکەین، بەلام بنەماکانی ئەو گەشبینیەمان زۆر تۆکمە و پتەوو توندو تۆڵ نییە. سەرەڕای ئەوەش ئەزمونی تالمان لە

لایەنی سیاسیەوە هەیە و پێشتر زۆر جار کورد لەخشتە براوەو ئەزموونەکانی رابردوویان زیندە بەچاڵ کردووە. بێجگە لە هەموو ئەوانە لاوان لە هەموو توێژو چینەکانی تر هەستیار ترن و شارەزایی و ئەزموونیان کەمترە و زیاتر لایەنی عاتیفی و سۆزیان بەسەر لایەنی بیرکردنەوەی مەنتیقیانەیاندا زاڵترەو وێڵ و شەیدای گۆڕانکاری و چارەسەرکردنی گرفتەکانن و زیاتر لە توێژوو چینەکانی تر نموونەیین و کەمتر لە گەورەکان واقیع بینیانەترن، لەبەر ئەوە ئەو بارودۆخە سیاسیەی ئێستا زیاتر کاریان تێدەکات و بەرەو نامۆیی و هەڵچوون و گرژی دەروونیان دەبات.

بەگشتی ئەو فاکتەر و بارودۆخانەی سەرەوە لاوی کورد تووشی نامۆ بوون و خەم وخەفەت و گۆشەگیری دەکەن. ئەمەش مانای ئەوە نییە هەموو ئەو فاکتەرانەی سەرەوە لەلای یەك کەس کۆدەبنەوە، یان هەموو لایەك تووشی نامۆ بوون و گۆشەگیری دەکەن. بەلکو جیاوازی تاکایەتی هەیە و بەیەك شێوە کار لە هەموو لاوەکان ناکات، دوورنییە هەندێك لاو بە ئاسانی هەرەس بهێنن، بەڵام هەندێك لاوی تر بەهێزو پتەوو خۆراگرتر بن و ئەو بارودۆخە ببێتە هۆ بەهێز کردنی کەسایەتیان.

بەڵام بە شێوەیەکی گشتی ئەو فاکتەرانە رۆڵی نێگەتیڤانەیان لەسەرباری دەروونی لاوی کورد هەیە و زۆربەی لاوان تووشی نامۆ بوون و گۆشەگیری دەکەن.چارەسەری ئەو گرفتانەو کەم کردنەوەی فشار لەسەر لاوان و دابین کردنی ژینگەی لەبار بۆ گەشەکردنیان، زامنی کەمکردنەوەی ئازارو ئەندێشەکانی لاوانن و دەبنە هۆی کەمکردنەوەی رێژەی ئەو لاوانەی کە تووشی نامۆ بوون و رەشبینی و گۆشەگیری بوون .

## کێن ئەوانەی کە کێشەو گرفتی دەروونیان هەیە و چۆنیش بزانن کە ئەو کێشەو گرفتەیان هەیە؟

بێگومان هەموو مرۆڤێک رووبەرووی کێشەو گرفتی دەروونی دەبێتەوەو ئەگەر بۆ جارێکیش بێت بەدەستیەوە دەناڵێنێ، بەلام گرنگ ئەوەیە کە بەردەوام نەبێت و لە ئەنجامی دووبارە بوونەوەیەوە کێشەو گرفتی خودی و خێزانی و کۆمەلایەتی بۆ نەخولقێنێ. ئەوەی جێگەی داخ و تێرامانە، زۆربەی ئەوانەی کە تووشی گرفت و کێشەی دەروونی و هەلچووتی بوون، لەو بڕوایەدان کە تەنهان و کەسی تر نییە کە وەک ئەوان بێت و هیچ کەسێکیش نییە کە لە گرفت و کێشەکانیان بگەن، بێگومان دەبێت ئەو کەسانە ئەوە بزانن کە ئەو بۆچوونانەیان هەلەیەو لە ئەوە دلنیابن کە زۆر کەسی تر هەیە وەک ئەوان بەدەست کێشەو گرفتی دەروونیەوە دەناڵێنن و کێشەو گرفتە دەروونی و هەلچوونیەکان زۆر باون و لەناو ژمارەیەکی زۆر لە تاکەکانی کۆمەلدا بلاوبوونەتەوە.

یەکێک لەو راپرس و توێژینەوانەی کە لە سالی (١٩٩٤) بە ئەنجام گەیەنرا، ئەوەی دەرخست کە (٤٨٪) ئەو کەسانەی کە چاوپێکەوتنیان لەگەل سازدرا کە (٨٠٩٨)کەس بوون بەدەست کێشەو گرفتی دەروونیەوە دەناڵێنن، واتە نزیکەی نیوەی خەلکی تووشی یەکێک لە شلەژان و گرفتە دەروونیەکان بوون، لە گرنگترین نەخۆشی و گرفتە دەروونیەکانیش ئەمانەی لای خوارەوە بوون:-

١- خەمۆکیٚ ی قورس و توندو تیژ.
٢- خووگرتن و راهاتن (الإدمان) لەسەر خواردنەوەو خۆسەرخۆشکردن.
٣- ترسی جۆراوجۆر کە بوون بە نەخۆشی.
٤- ترسی کۆمەلایەتی نا ئاسایی.
٥- خواردن و بەرکارهێنانی ماددە و دەرمانی قەدەغەکراوو نا یاسایی.
٦- بێ هیوایی و رەشبینی لە ژیان (هیلز و هیلز، ١٩٩٩، ص ٤٠).

كەواتە ژیانی كەس نییە كە بێ گیروگرفت و ناخۆشی بێت، بە پێچەوانەوە هەموو كەس كەم یان زۆر گیروگرفت و دەردە سەری خۆی هەیە و ژیانیش بەو گیروگرفت و كێشانەوە خۆشەو دەبن بە پاڵنەر بۆ كاركردن و بیركردنەوەو زاڵ بوون بەسەریاندا كە لە ڕێگەیانەوە توانستەكانی مرۆڤ گەشە دەكەن. بەلآم كاتێك گیروگرفتەكانی ژیان و كێشەكانی زۆر ئاڵۆز دەبن و لە توانای مرۆڤدا نابێت بەسەریاندا زاڵ بن و هێزو گوڕو تینی لەناو دەبەن، ئەو كاتە مەترسی و هەڕەشە ڕووبەڕووی كۆئەندامی دەروونی مرۆڤ دەبێتەوەو تووشی كێشەو گرفتی دەروونی دەكات.

پێویستە ئەوەشمان لەیاد نەچێت كەجیاوازی تاكایەتی (الفروق الفردية) هەیەو هەموومان وەك یەك ڕووبەڕووی كێشەكان نابینەوەو بەسەریاندا زاڵ نابین. بۆ نموونە هەندێك كێشە هەرەس بە چەند كەسێك دەهێنن و تووشی گرفت و كێشەی دەروونی دەكەن، بەلآم هەمان كێشە هیچ كاریگەرییەكی لەسەر هەندێك كەسی تر نابێت. كەواتە جۆری كەسایەتی و بیركردنەوەو ڕووداوەكانی سەردەمی منداڵی و هەرزەكاری شێوەی ڕووبەڕووبوونەوەكە دیاری دەكەن و بەباش یان خراپ گرتنی و هێز دەدەن بە مرۆڤ.

**گرنگترین ئەو ڕووداوو گیروگرفتانەی كە مرۆڤ تووشی گرفت و نەخۆشی دەروونی دەكەن ئەمانەی لای خوارەوەن:-**

١- هەست و سۆزی بە نازارو ناخۆش.
٢- فشاری دەروونی زۆرو هەرەس پێ هێنەر.
٣- گیروگرفتەكانی گۆڕەپانی كاركردن و خوێندن .
٤- كارەسات و نەهامەتیەكانی ژیان .
٥- ئەو كێشەو گیروگرفتانەی كە لەئەنجامی پێكەوەنانی خێزان و هاوسەرێتیەوە دروست دەبن.
٦- كێشەو گیروگرفتەكانی ناو خێزان.
٧- خەم و پەژارە لە ئەنجامی لەدەست دانی كەسێكی خۆشەویست.

کەواتە لە ئەنجامی ئەو فاکتەرانەی سەرەوە زۆر کەس تووشی ئەخۆشی و گرفتی دەروونی دەبن و پێویستیان بە یارمەتی و ڕێنمایکردنی دەروونی دەبێت، بەڵام بەداخەوە ژمارەیەکی زۆر لەو کەسانەی کە تووشی ئەخۆشی و گرفتی دەروونی بوون، هەست بەوە ناکەن کە پێویستیان بە ڕێنمایکردنی دەروونی هەیە و پەیوەندی بە کەسانی شارەزاو پسپۆڕەوە ناکەن. بەڵام زۆر گرنگە ئەو کەسانە کە زوو فریای خۆیان بکەون و چارەسەرو ڕێنمایی دەروونی گونجاو وەربگرن، لەبەر ئەوەی چەند زوو فریای خۆیان بکەون ئەوەندە زوو چاك دەبنەوەو لەو کێشەو گرفتە دەروونیانە ڕزگاریان دەبێت.

بەڵام ئەوەی جێگای داخە کە تا ئێستا وەك پێویست بنکەو سەنتەری ڕێنمایکردنی دەروونی نیەو بێجگە لە چەند بنکەو پزیشکیکی دەروونی کە بەداخەوە بە زۆری پەنا بۆ حەب و دەرمان و سەر لە کارەبادان دەبەن، هیچ شوێنێکی تری ئەو تۆ نییە کە ئەو خاوەن گرفتانە پەنایان بۆ بەرن، چونکە زۆربەی کێشەکانی ئەوان دەروونی و کۆمەڵایەتیەو بە حەب و دەرمان و سەر لە کارەبادان چارەسەر ناکرێن و بگرە هەندێك جار ئازارەکانیشیان زیاد دەکەن، بەڵکو ئەو جۆرە کەسە خاوەن گرفتانە پێویستیان بە کەسانێك هەیە کە گوێیان لێبگرن و گرێی دڵ و دەروونی خۆیان بۆ بکەنەوەو لە ڕێگەیانەوە سەرچاوەو هۆکارەکانی ئەو کێشەو گرفتە دەروونیانە دەست نیشان بکەن و ڕێگا چارەی گونجاویان لە ڕێگەی ڕێنمایکردنی دەروونی و کۆمەڵایەتی و خێزانییەوە بۆ بدۆزێتەوە.

کەواتە خوێنەری بەڕێز ئەم پرسیارانەی خوارەوە لە خۆت بکەو ئەو کاتە لەبەر ڕۆشنایی وەڵامەکانیان بۆت دەردەکەوێت کە پێویستت بە ڕێنمایکردن و خزمەتگوزاری دەروونی و کۆمەڵایەتی هەیە یان نا؟.

١- ئایا هەڵچوون و ترس و دڵەڕاوکێکانت ئەوەندە زۆربوون کە ئەهێڵن وەك پێویست کارو چالاکیەکانی ڕۆژانەت بە ئەنجام بگەیەنیت؟

٢- ئایا باری دەروونیت ئەوەندە ئاڵۆز بووە کە کێشەی بۆ خۆت و خێزانت دروست کردووەو بوونەتە هۆی تێک چوونی پەیوەندییە کۆمەڵایەتیەکان.

٣- ئایا ئەو هەستەت لەلا دروست بووە کە ماوەیەکە وەک جاران هەست بە خۆشی ژیان ناکەیت و کەمتر بڕوات بەخۆت هەیە و بە ئاسانی ناتوانیت کۆنترۆڵی خودی خۆت بکەیت؟

٤- ئایا گەیشتوویتە ئەو بڕوایە کە لەخۆت بێزاری و حەز دەکەیت بەهەر شێوەیەک بێت لەو بارە دەروونیە رزگارت بێت؟

٥- ئایا هیچ شتێکت دەربارەی باری دەروونی و گۆڕانی هەڵس و کەوتت بۆ خێزانەکەت یان برادەرانی خۆشەویستت باسکردووە یان ئەوان هەستیان بە هیچ گۆڕانکارییەک کردووە کە لە رەفتارو باری دەروونیت روویدا بێت؟

٦- ئایا تۆ خۆت وا دەبینی کە بێدەسەڵاتیت و توانای چارەسەرکردنی گیروگرفتەکان و کۆنترۆڵ کردنیانت نییە و ناتوانیت گۆڕانکاری لە ژیان و بیرکردنەوەتا بکەیت؟

٧- ئایا بەرهەم و رێژەی چالاکیەکانت کەم بۆتەوەو هەست دەکەیت کە وەک جاران گوروتینت بۆ کارکردن و بەرهەم هێنان نەماوە؟

ئەگەر زۆربەی وەڵامی ئەو پرسیارانەی سەرەوە بە (بەڵێ) بوو ئەوە مانای ئەوەیە کە تۆ کێشەو گرفتی دەروونی و کۆمەڵایەتیت هەیە و پێویستت بە رێنمایکردنی دەروونی و کۆمەڵایەتی هەیە و نابێت پشت گوێی بخەیت، بۆ ئەوەی کێشەو گرفتەکان زیاتر ئاڵۆز نەبن و نەبنە هۆی تێک چوونی باری دەروونیت.

## سەرچاوەی گرێ دەروونییەکانمان

مرۆڤ بوونەوەرێکی ئاڵۆزو نەناسراوەو تاوەکوو ئەمڕۆش زانست وەك پێویست پەی بە گرێ و گۆڵ و هەورازو نشێوەکانی نەبردوەو زۆر لایەنی هەر بە نهێنی ماونەتەوە.

یەکێك لە گرنگترین و شاراوەترین لایەن، باری دەروونی مرۆڤە، ڕاستە زۆر قوتابخانەو ڕێبازو لێکدانەوەی دەروونی هەوڵی زانینی نهێنییەکانی مرۆڤیان داوە، بەڵام تاوەکو ئێستا نەیان توانیوە وەك پێویست باری دەروونی مرۆڤ شەن و کەو بکەن.

لەلایەکی تریشەوە زۆر زەحمەتە بتوانرێت لە ڕێگەی قوتابخانەو تیورە بیانییەکانەوە باری دەروونی و گرێ کوێرەکانی کۆمەڵگاکەمان لێك بدرێنەوەو پەی بە نهێنییەکانیان ببەین. ڕاستە ئێمە مرۆڤین و کەم یان زۆر دەرئەنجام و لێکدانەوە دەروونییەکان و تیۆرەکان دەمان گرتەوەو تاڕادەیەك تیشك دەخەنە سەر باری دەروونیمان. بەڵام لەبەر ئەوەی سەرچاوەو کەلتورو بنەماکانی ئەو تیۆرو قوتابخانانە تاڕادەیەك جیاوازن لە سەرچاوەو کەلتورو ژینگەی کۆمەڵایەتی و ئابووری ئێمە، بۆیە دەبێت لە ڕێگەی توێژینەوەو تیۆری خۆمانەوە پەی بە هەندێك لە گرێ کوێرەکانمان ببەین.

مرۆڤی کورد، وەك هەموو مرۆڤێکی تر کۆمەڵێك پێداویستی فسیولۆژی و کۆمەڵایەتی و دەروونی هەیە و دەبێت تێربکرێن. بەڵام بەداخەوە ژینگەی سیاسی و کۆمەڵایەتی و ئابووری و دەروونی مرۆڤی کورد تا ڕادەیەکی زۆر بەربەست و ڕێگربوون لەبەردەم تێرکردنی ئەو پێداویستیانە، چونکە زۆربەی کات مرۆڤی کورد لەژێر چەپۆك و کەڵبەی دوژمنان ناڵندویەتی و هیچ کات مامەڵەی مرۆڤانەیان لەتەکدا نەکردووە، بەڵکو بە پێچەوانەوە چی لەتوانایدا بووبێت کردوویانەو بەردەوام کۆسپ و تەگەرەیان لەبەردەم تێرکردنی حەزوو ئارەزوو پێداویستیە سەرەکیەکانی مرۆڤی کوردا داناوە.

گومانیشی تێدانییە مرۆڤ کوڕو کچی ئەو ژینگەیەیە کە تیایدا دەژی. ئینجا لەبەر ئەوەی ژینگەی کوڕو کچی کورد (وەك زۆربەی ژینگەکانی تری وەکو ئێمە) پڕ بووە لە بێبەش بوون و رق و کینەو سوکایەتی پێکردن، بۆیە زۆربەی زۆرمان لەناخماندا رق و کینەو گیانی تۆڵە سەندنەوەو سوکایەتی پێکردن و کۆمەڵێك گرێی دەروونی تر هەیەو لە کاتی بە ئاگایی و بێ ئاگایدا، بەشێوەیەکی ئەستی بێت یان هەستی لە ڕەفتارو هەڵسوکەوت و بیرکردنەوەماندا رەنگ دەدەنەوەو لە میانەیانەوە خۆمان و کەسانی چوار دەورمان تووشی کۆمەڵێك گرفت و کێشەی دەروونی و کۆمەڵایەتی و ئابووری و سیاسی دەکەین.

هەر کاریگەری ئەو کۆمەڵە گرفت و گرێ دەروونیانەیە کە بەردەوام یەکتری ئازار دەدەین و چاڵ بۆ یەکتر هەڵدەکەنین و زۆربەی جار لە بۆسەداین و بەدوای هەلو خاڵە لاوازەکانی بەرانبەرماندا دەگەڕێین، هەر ئەوەندە کەم و کورتیەکی بچوکمان لێبینی لێی دەکەین بە هەلاو تەپڵی بۆ لێدەدەین و دەنکە نۆکێکی لێدەکەین بە کفتەیەك، بەم شێوەیەش هەست بە پشوو خۆشیەکی دەروونی دەکەین و بۆ ماوەیەك کەمێك لە گڕو تینی ئەو گرێ دەروونیانە کەم دەبێتەوە، واتە ئەو سوکایەتی پێکردن و کەم کردنەوە لە ترخی کەسانی ترو تەپڵ بۆ لێدانیان سادییەتی کەسایەتیمان هێور دەکاتەوەو ئەو کەسانە دەبن بە قۆچی قوربانی.

بەڵام نابێت ئەوەشمان لەیاد بچێت کە ئێمەش جارەها و چەندەها جار بووین بە قۆچی قوربانی ژێر دەستی کەسانی تر، ئینجا لەبەر ئەوەی بەردەوام بارودۆخ لە گۆڕان و شلەقان و قلیشانەوەدایە، بۆیە ڕۆڵ و پلەو پایەکان دەگۆڕدرێن و هەر جارەی دەستەو تاقم و کەس و لایەنێك دەبێت بە کەلەگاو لە ئەنجامی چەوساندنەوەو سووکایەتی پێکردنی بەرانبەرەکەی کەمێك لە حەزوو ئارەزووە سادییەکان تێردەبن. دوای ئەوەی کەبارو دۆخەکە دەگۆڕێ ئیتر قوربانیەکان کاژێ کۆنیان فڕێ دەدەن و دەبن بە کەلەگاو

دەست دەکەن بە چەوساندنەوەی کەلەگاکانی دوێنێ. ئەمە دووبارە دەبێتەوەو دەبێت بە خاسیەت و مۆرکێکی دەروونی و کۆمەلایەتی کۆمەلگاکەمان.

ئینجا گرفتەکە لێرەدا کۆتایی نایەت بەلکو لەو ئاستە بەرزە دادەبەزێتە خوارەوەو لە بچوکترین چالاکیە کۆمەلایەتی و ئابووری و پەروەردەییەکاندا رەنگ دەداتەوە. بۆ نموونە بەرێوەبەرێك تام و چێژ لە سوکایەتی پێکردن و مل شکاندنی فەرمانبەرەکانی و فەرمانبەر تام و چێژ لەدوا خستنی کاری هاولاتیان و ئازار دانیان و هاوولاتیان تام و چێژ لە سوکایەتی پێکردنی خێزان و خێزان تام وچێژ لە سوکایەتی پێکردنی مندالەکان و مندالەکانیش تام چێژ لە لێدان و سوکایەتی پێکردنی یەکتری وەردەگرن واتە کێ بەهێز و توانا بێت یان هەل و بواری بۆ برەخسێ ئەوا بەشێوەیەکی راستەوخۆ دەکەوێتە گیانی بەرانبەرەکەی.

ئەمەش مانای ئەوە نییە کە مرۆڤی کورد ئەخۆش و شەڕ خوازەو مرۆڤی ولاتانی تر ساغ و سەلامەت و ئاشتی خوازن، ئەخێر سروشتی مرۆڤی کورد وەك سروشتی هەموو مرۆڤەکانی ئەم گەردوونە پان و بەرینە بێ لایەنەو تۆوی خێرو شەڕ لەناخیاندا حەشار دراوەو کەسانی ئەخۆش و خاوەن گرفتی دەروونی و شەڕخوازو تۆلە سێن لەناو عەرەب و فارس و تورك و ئەتەوەکانی تریشدا هەن. بەلام لەوانەیە رێژەکەی لەلای ئێمە زیاتر بێت، لەبەر ئەوەی مرۆڤی کورد زیاتر لە مرۆڤی هەندێك ئەتەوەی تر چەوسێندراوەتەوەو بەربەست و رێگر لەبەردەم تێرکردنی پێداویستیەکانی دانراوەو بەشێوەیەکی زانستی و بەرنامە بۆ دارێژراو هەولی سرینەوەی ناسنامەو بوونی دراوەو هەردەم کراون بە گژ یەکتریداو تۆوی ناوچەگەری و هۆزایەتی لەناخیاندا چێندراوە.

ئینجا ئەگەر بمانەوێ پاشەرۆژی ئەوەکانی داهاتوومان روون و ئاشکرا بێت و تاکەکانی کۆمەلەکەمان لە گرفت و کێشەو گرێی دەروونی بەدوور بن ئەوا زۆر پێویستە گرنگی تەواو بە پەروەردەکردنی مندالەکانمان بدەین و پێداویستیە سەرەکیەکانی ژیانیان بۆ دابین بکەین، لەلایەکی تریشەوە دەبێت کەش و هەوای گونجاو بۆ

پراکتیزەکردنی یاسا دابین بکرێت، بۆ ئەوەی یاسا سەروەربێت و ڕێگە بە کەسانی خاوەن گرفت و گرێی دەروونی نەدرێت کە بە ئارەزووی خۆیان یاری بە چارەنووس و بەرژەوەندی کەسانی تر بکەن، لەبەر ئەوەی ئەو جۆرە کەسانە دەبێت لە ڕێگەی یاساوە لغاوی حەزوو ئارەزووە سادییەکانیان بکرێت و هەوڵی چارەسەرکردنی گرفت و گرێ دەروونیەکانیان بدرێت.

## پێكهێنەرەكانی دەروونی بێگەرد

زۆر زۆر كەمن ئەوانەی كە تاوەكو ئێستا دەروونیان گەردی رۆژگاری نەگرتووەو گۆڕانكارییەكانی ئەم جیهانە ماددی و ئاڵۆزە تووشی ترس و دڵەڕاوكێ و رق و كینەو گیانی تۆڵە سەندنەوەی نەكردوون. ئەوەی جێگەی داخە زۆربەی زۆرمان هەر لە سپێدەی بەیانیەوە هەتاوەكو درەنگانێكی شەو هەر هەڵپەی نان پەیدا كردن و كۆكردنەوەی ماڵی دونیاین و شەوەكەش بە ئارامی و دوور لە كابووس نابەینە سەر، بەڵكو تا ماوەیەكی زۆر هەر لەناو جێگاو پێخەفەكەماندا تەپ و تل و ئەم دیوو ئەو دیو دەكەین و بیر لە داهاتوو گۆڕانكارییە تەم و مژاوییەكانی یان بیر لە ئازارو حەزوو ئارەزووە تێرنەكراوەكانی رابردوو دەكەینەوە، كە بەو جۆرە بیر كردنەوەش ژیانی ئێستای خۆمان دەكەین بە قوربانی داهاتوو یان رابردوو.

گەورەترین كێشەو قەیرانی ئەمڕۆی مرۆڤ لەبیر كردنی ئێستایە و بەردەوام لە هەڵپەی داهاتووە، بەبێ ئەوەی بەخۆی بزانێ كە ژیان و رۆژگارە خۆشەكانی بەرەو كەمی دەڕۆن و كاتێك بەخۆی دەزانێ پیری و نەخۆشی و كۆمەڵێك گرفتی دەروونی و كۆمەڵایەتی برا بەشی هەموو ئەو سەرمایە و خەوو خەیاڵانەیەتی كە ژیان و لاوێتی و خۆشیەكانی خۆی لە پێناویاندا كرد بە قوربانی، ئەو كاتەش ئەبواری پەشیمان بوونەوەو نە بواری دووبارە ژیانی لاوێتیەو وەك كوردەكە لە هەردوو بەهار دەبێت.

لێرەدا پرسیارێك خۆی دەسەپێنێ و ناچارمان دەكات گوێی بۆ شل كەین، ئەویش ئەوەیە، ئەو فاكتەرانە چین كەوایان لە مرۆڤی ئەم سەردەمە كردووە بەو جۆرە ببێت بە كۆیلەو دیلی داهاتوو، گیان و دەروونی ئەو هەموو گەردە بگرن و بەردەوام لەبارێكی دەروونی ئاڵۆزدا بژی و هەست بە دروستی دەروونی و خۆشیەكانی ژیان نەكات و سەرەڕای ئەوەش تووشی كۆمەڵێك گرفتی دەروونی ببێت؟

**بۆ وەلامی ئەو پرسیارە پێویستە ئاماژە بۆ ئەم فاکتەرانە بکەین کە دەبنە هۆی ئالۆزکردنی دەروونی مرۆڤ و تۆزو گەرد لێنیشتنی:-**

**گیانی تۆڵە سەندنەوەو رق وکینەی خەفەکراو:-**

کەسانێك هەن ( هەرچەندە زۆر کەمن ) کە گیانی لێبوردن لەلایان زاڵترە بەسەر گیانی تۆڵە سەندنەوەو لە توانایاندا هەیە کە چاوپۆشی لە هەندێك لە هەڵەو سەرەڕۆییەکانی کەسانی تر بکەن، بەلام زۆربەمان ئەو گیانی لێبووردنە لە لامان لاوازەو ئەگەر خەلکی خراپە بەرانبەرمان بکەن و کەمێکیش ئازارمان بدەن، ئەوا تا تۆڵەی خۆمانی لێدەکەینەوەو ئێمەش ئازاری دەدەین، لە خەم و خەفەت و رق و کینەو پلان داناندا دەژین و باری دەروونی خۆمان ئالۆز دەکەین، دووریش نییە کە دوای ئەوەی تۆڵەی لێدەکەینەوە هەر دلخۆش و کامەران نەبین لەبەر ئەوەی لەتۆڵە سەندنەوە دەترسین و لەوانەیە کەسانی بەرانبەر ئەوانیش وەك ئێمە بیانەوێت تۆڵەی خۆیانمان لێبکەنەوە.

کەواتە کاتێکی زۆری ژیانمان بە خەم و خەفەت و ترس و رق و کینەوە بەسەر دەبەین و هەست بە خۆشی ژیان و کاتە بە نرخەکانی ناکەین. بەلام ئەگەر لەجیاتی ئەو تۆڵە سەندنەوەیە بیرمان لە لێبووردنی بەرانبەرو پشت گوێ خستنی بکردایە. ئەوا ئەو هەموو ترس و خەم و خەفەت و رق و کینەمان تووش نەدەبوو، سەرەڕای ئەوەش ئەو ماوە زۆرەمان بە کارو چالاکییەکی بە سوودەوە بەسەر دەبردو لەبارێکی دەروونی خۆشیشدا دەژیان. کەواتە گیانی لێبووردن و بەخشینی کەسانی ترو پشت گوێ خستنی هەڵەکانیان تواناو بەهرەیەکە کە تەنها مرۆڤە گەورەو خاوەن ئەزموونەکان هەیانەو دەزانن چۆن بۆ خۆشی و کامەرانی خۆیان و سارێژ کردنی برینە کۆمەلایەتییەکان بەکاری بهێنن. ئینجا ئەگەر ئێمەش بمانەوێت دڵ و دەروونمان بە بێگەردی بپارێزین و تام و چێژ لەکاتەکانی ژیانمان وەربگرین، ئەوا دەبێت خۆمان لەسەر گیانی لێبووردن و پشت گوێ خستنی هەندێك هەڵەو کەمتەرخەمی کەسانی چواردەورمان رابهێنین.

**وێڵ بوون بەدوای حەزوو ئارەزووەکان و پشت گوێ خستنی لۆژیکی عەقڵ:-**

جیاوازی نێوان مرۆڤی سەربەست و مرۆڤی کۆیلە ئەوەیە کە مرۆڤی سەربەست و کامڵ گوێ لە لۆژیکی عەقڵ دەگرێت و کۆنتڕۆڵ و لغاوی زۆر لە حەزووئارەزوو رەمەکەکانی دەکات و بەباشی دیاردەکانی ژیان تاوو توێ دەکات و بڕیاری پێش وەختە نادات و لەسەر بنەمای زانستی و واقیعی بابەت و کێشەکان یەکلا دەکاتەوە، بەڵام مرۆڤی کۆیلە و نە بەکام و پێنەگەیشتو دوای مۆتەکەی حەزوو ئارەزوو رەمەکەکان دەکەوێت و پشت بە ڕاوبۆچوونی پێشینە دەبەستێت و بێلایەنی خۆی لە دەست دەدات و دەمارگیر دەبێت بۆ ئەو شتانەی خۆی دەیەوێ، بێگومان ئەو جۆرە بیرکردنەوەو لێکدانەوە هەڵانە خاوەنەکەی تووشی گرژی و ناڕەحەتی دەروونی دەکات.

**خووگرتن و سەرقاڵ بوون بە بەها مادیەکان و پشت گوێخستنی بەها گیانی و روحیەکان:-**

یەکێکی تره لەو فاکتەرانەی کە مرۆڤی ئەمڕۆی تووشی دڵەڕاوکێ و ترس و خەم و خەفەت کردووە، هەرچەندە ژمارەیەکی زۆر لە خەڵکی بە ملیارەها پارەیان هەیە بەڵام لەناوەوە ئاسوودەو کامەران نین و بەردەوام خەریکی هەژماردن و زیادکردن و پاراستنی ئەو سەرمایە لەبن نەهاتووەیانن و خەووخەیاڵ و کارو چالاکیەکان هەر لەچوار دەوری ئەو بەها مادییانەدا دەخولێنەوەو بەردەوام هەست بە بۆشایی دەروونی و گیانی دەکەن و حەسوودی بە کرێکار و شوانێکی ئاسوودە دەخوازن. باب باپیرو نەوەکانی پێش ئێمە زۆر لە ئێمە ئاسوودە تر بوون، لەبەر ئەوەی خاوەنی زۆر بەهای گیانی و روحی بوون و هاوسەنگی دەروونی بۆ ڕاگرتبوون و زۆر کەمتر لە مرۆڤی ئەمڕۆ هەڵپەی پارە کۆکردنەوەو دەست کەوتنی بەها مادیەکانیان کردبوو.

## لەجیاتی پێکەوە ژیان و هاوکاری چاودێری یەکتری دەکەین:-

شارستانیەت چەند ئاڵۆزو پڕ گرفت بێت، ئەوەندە گیانی هاوکاری و دۆستایەتی کەمتر دەبێتەوەو ململانێ و کێ بڕکێ جێگایان دەگرێتەوە. بەداخەوە پەیوەندی نێوان تاکەکانی کۆمەڵ وەك جاران نەماوەو گۆڕو تینی رابردووی لەدەست داوەو لە جیاتی ئەوەی هاوکاری یەکتر بکەین و سارێژی برینەکان بکەین، زاڵ بوونی بەها ماددیەکان بوونەتە هۆی ئەوەی کە چاودێری یەکتری بکەین و هەندێك جاریش بکەوینە بۆسە دانان. گومانیشی تێدا نییە ئەو ململانێ و کێ بڕکێیە دەبنە هۆی وروژاندنی رەمەك و حەزوو ئارەزووە ئاژەڵیەکانی ناخی مرۆڤایەتی و سەوز بوونی تۆوی شەڕو گومان و دوو دڵی.

بۆ سەلماندنی ئەو بۆچوونەش دەتوانین لاوازی پەیوەندیە کۆمەلایەتی و گیانیەکانی نێوان تاکەکانی کۆمەڵ بە گشتی و خزم و کەس و خووشك و براو دایك و باوك بەتایبەتی وەك نموونە بهێنینەوە. هەموومان چاك دەزانین ئەو خۆشەویستیەی کە جاران لە نێوان خزم و کەس و تاکەکانی تری کۆمەڵدا هەبوو ئێستا زۆر کەم بۆتەوەو لە جیاتی ئەوە ململانێ و کێ بڕکێ و چاودێری کردنی یەکتری سەری هەڵداوە. گومانیشی تێدا نییە کەش و هەوای ململانێ و کێ بڕکێ و چاودێری کردنی یەکتری دەبنە هۆی شێواندن و گەرد گرتنی دەروونی مرۆڤ و ئاڵۆزکردنی، بەلام خۆشەویستی و هاوکاری کردن دەبنە هۆی لەدایك بوونی ئاسایشی دەروونی و دڵنیایی و ئاسوودەیی.

ئینجا بۆ ئەوەی گەردوو پیسیەکانی چواردەوری دەروونمان لا ببەین و پشویەکی دەروونی بدەین، ئەوا دەبێت لە جیاتی تۆوی رق و کینە تۆوی سۆزو خۆشەویستی بچێنین و لایەك لەبەها روحی و گیانیەکان بکەینەوەو ماوەیەك بۆ رابواردن و گەشت و گوزارو سەردانی ئازیزو دۆستان تەرخان بکەین و گیانی لێبووردنمان هەبێت و بەدوای تۆڵە سەندنەوەدا نەگەڕێین و بە پێوەری لۆژیکی عەقڵ دیاردەکانی ژیان تاوو توێ بکەین و بگەڕێینەوە بۆ باوەشی سروشت و ژیان لەوە ئاڵۆزتر نەکەین.

## سەرچاوەی هەرەس و یاخی بوون

هەرزەکارو لاوان بە ئاسانی و بێ گیروگرفت خۆیان لەگەڵ کۆمەڵەکەیان ناسازێنن، بەڵکو تووشی کۆمەڵێک گرفت و بگرەو بەردە دەبن و لە ئەنجامیانەوە هاوسەنگی خۆیان لەدەست دەدەن و دوور نییە هەندێکیان لە ڕێچکەی ئاسایش لابدەن و ملی ڕێگای لادان و سەرەڕۆیی بگرنەبەر. هەرزەکار دەیەوێت لەناو کۆمەڵەکەیدا پێگەو پلەو پایەی خۆی هەبێت، دەیەوێت شوێن پەنجەی دیار بێت، هەرزەکارو لاوان بە پاشکۆیی و پەراوێزی رازی نابن، بەڵام بەداخەوە کۆمەڵگاکەمان ناتوانێت ناوەوەی هەرزەکار و لاوان بخوێنێتەوەو پەی بە نهێنییەکانیان ببات، بۆیە بەهەڵە مامەڵەیان لەگەڵ دەکات و ژینگەو بارودۆخی پەروەردەیی و کۆمەڵایەتی و دەروونی پێویست و گونجاویان بۆ ناخوڵقێنێت.

هەرزەکارو لاوان چاویان بڕیوەتە ئاسۆو پەرۆشی پاشەڕۆژن، بەڵام بەداخەوە ئاسۆو پاشەڕۆژ لەلایان روون و ئاشکرانییە، تەم و مژاوی پاشە ڕۆژ باری دەروونی هەرزەکار ئاڵۆز دەکات و دەیخاتە ناو گێژاوی بیرکردنەوەو دڵە راوکێ ی بەردەوام. هەرزەکار دەیەوێت خۆشەویست بێت و ڕێزی بگیرێ و هەست بە ئاسایش و دڵنیایی بکات، بەڵام بەداخەوە نە خێزان و نە قوتابخانەو نە کۆمەڵ ناتوانێت ئەو پێداویستیانەی بۆ دابین بکات .

ئێمە ئەگەر بمانەوێت هەرزەکار باری دەروونی دروست و ئاسایی خۆی هەبێت ئەوا دەبێت کەسانی چواردەوریشی پێش هەرزەکار هەست بە خۆشەویستی و ڕێزگرتن و دڵنیایی بکەن، واتە دەبێت دایک و باوک و مامۆستاو کەسانی چواردەوری هەرزەکار خاوەنی کەسایەتی و بوونی خۆیان بن، بەڵام بەداخەوە لە کۆمەڵگاکەمان نەک هەرزەکارو لاو بەڵکو دایک و باوک و مامۆستاو کەسانی چواردەوریشی هەست بە دڵنیایی و بوونی خۆیان ناکەن کەواتە ئێمە ناهەقیەکی گەورە دەکەین کاتێک بەتەنها داوای مافی هەرزەکارو لاوان دەکەین لەکاتێکدا ئەو کەسانەی کە لێیان داوا دەکەین خۆیان لێی بێبەشن. کە

ئەمەش بە هیچ شێوەیەك لەگەڵ واقیع و مەنتیق یەك ناگرنەوە، لەبەر ئەوەی ئەگەر یەکێك رێزی نەگیرێ ئەوا بەهیچ شێوەیەك رێزی کەسانی تر ناگرێ، دایك و باوکێك لە حاڵەتی ترس و دڵەڕاوکێدا بژین، بە هیچ شێوەیەك ناتوانن ئاسایش و دڵنیایی بۆ منداڵەکانیان دابین بکەن، مامۆستایەك لە سۆزو خۆشەویستی بێبەش بێت، بەهیچ شێوەیەك ناتوانێت سۆزو خۆشەویستی بۆ قوتابیەکانی دابین بکات، کۆمەڵێك بێ ئاسنامەو پاشەڕۆژ بێت، ناتوانێت ئاسنامەو پاشەڕۆژ بۆ رۆڵەکانی مسۆگەر بکات، کەواتە ئەگەر بمانەوێت بەشێوەیەکی زانستیانە کێشەو گرفتەکانی هەرزەکارو لاوان دیاری بکەین و پەی بەسەرچاوەو فاکتەرەکانی ببەین، ئەوا دەبێت لە هەموو لایەکەوە سەیریان بکەین و سەرجەم فاکتەرو هۆکارەکان لەبەر چاو بگرین، نەك وەك ئێستا لە گۆشەنیگایەکی تەسکەوە بڕوانینە فاکتەرو سەرچاوەی گرفتەکان.

هەموومان دەزانین کە زۆر خێزان (دایك و باوك) گیروگرفت بۆ هەرزەکارو لاوەکانیان دروست دەکەن، بەهەمان شێوەش زۆر مامۆستا سوکایەتی بە قوتابی دەکات. باشە تەنها سەرکۆنە کردن و هێرش کردنە سەر ئەو دایك و باوك و مامۆستایانەو تاوانبار کردنیان چارەسەری گیروگرفتی ئەو هەرزەکارو لاوانە دەکەن، بێگومان نەخێر بەڵکو ئەگەر بمانەوێت چارەسەرێکی راستەقینەی هەتا هەتایی کێشەکانی هەرزەکاو لاوان بکەین، ئەوا دەبێت بە دوای ئەو فاکتەرانەدا بگەڕێین، کەوایان لەو دایك و باوك و مامۆستایانە کردووە کە بەو شێوەیە رەفتار بکەن، چونکە هیچ رەفتارو هەڵس و کەوتێك لەبۆشایی و لەخۆیەوە سەر هەڵنادەن بەڵکو هۆکاری تایبەتی خۆیان هەیە، ئینجا ئەگەر توانیمان ئەو فاکتەرانە دیاری بکەین و گیرو گرفتی ئەو دایك و باوك و مامۆستایانە چارەسەر بکەین، ئەوکاتە چارەسەرکردنی گیروگرفتی هەرزەکارو لاوەکانیش زۆر ئاسان دەبێت.

ئەمە مانای ئەوە نییە کە ئێمە پشت لە گیروگرفتی هەرزەکارو لاوان بکەین و بە گیروگرفت و کێشەکانی گەورەکانەوە لغاویان بکەین، بەڵکو مەبەست ئەوەیە کە زۆر جار گیرو گرفتی گەورەکان دەبن بە سەرچاوەو فاکتەر بۆ خوڵقاندنی گیروگرفت بۆ هەرزەکارو لاوان بەبێ ئەوەی گەورەکان مەبەستیان بێت.

ئەگەر بمانەوێت كێشەو گرفتەكانی هەرزەكارو لاوان چارەسەر بكەین، ئەوا دەبێت پێش هەموو شتێك چارەسەری گیروگرفت و كێشە سیاسی و كۆمەڵایەتی و ئابوورییەكان بكرێت، چونكە تاوەكو دایك و باوك و مامۆستای كورد لە كۆت و بەندی داب و نەریتی كۆمەڵایەتی دواكەوتوو رزگاریان نەبێت و چارەسەری بێكاری و هەژاری و بێناسنامەیی و نەخوێندەواری نەكرێت، ئەوا بە هیچ شێوەیەك چارەسەری گشت كێشەكان بە گشتی و كێشەی هەرزەكارو لاوان بەتایبەتی ناكرێت.

بەڵام ئەمەش ئەوە ناگەیەنێ كە دەست لە ئەژنۆ دابنیشین و چاوەڕوانی ئەو رۆژە بكەین تا هەموو كێشە سیاسی و ئابووری و كۆمەڵایەتییەكان چارەسەر دەكرێن، بەڵكو دەكرێت تا ئەو كاتە هەوڵ و كۆشش بەردەوام بێت و بە پێی توانا چارەسەری گرفت و كێشەكان بكرێن، بەڵام نابێت چارەسەری بنەڕەتیمان لەبیر بچێت و لە گۆشەنیگایەكی تەسكەوە سەیری سەرچاوەی گیروگرفتەكانی هەرزەكارو لاوان بكەین و هەموو بەرپرسیاریەتی بخەینە ئەستۆی خێزان و كۆمەڵ بەبێ ئەوەی ئەوەمان لەبیربێت كە خێزان و كۆمەڵیش بوون بە قۆچی قوربانی و ئەوانیش گیرۆدەی سەرچاوەو فاكتەری ترن و هیچ دەسەڵات و توانایەكیان نییە.

هەرزەكارو لاوان لە هەموو توێژو چینەكانی تر هەستیارترن و زۆر نموونەییانە سەیری دیاردەكانی ژیان دەكەن، هەر لەبەر ئەوەشە لە هەموو كەس زیاتر ئامادەباشی قوربانی و خۆبەخت كردنیان هەیەو بەدوای چارەسەری گیروگرفتەكانی كۆمەڵدا وێڵن. بەڵگەش لەم بارەیەوە زۆرە، بۆ نموونە ڕاپەڕین و خۆپیشاندان و مانگرتن و یاخی بوونی هەرزەكارو لاوان بەڵگەن بۆ سەلماندنی ئەو بۆچوونانەی سەرەوە.

واتە كەم و كورتی لەو خێزان و كۆمەڵەی كە تیایدا دەژین هەیە ئەگەر وانییە ئەی بۆچی هەرزەكارو لاوان پەنا بۆ ئەو شێوازانە دەبەن؟ چونكە كاتێك هەموو دەروازەكانی گفت و گۆكردن و رادەبڕین لەبەردەم هەرزەكارو لاوان دادەخرێت، هەرزەكارو لاوان

بەناچاری پەنا بۆ ئەو شێوازانە دەبەن و دەیانەوێت لەڕێگەیانەوە کۆمەڵ و دام و دەزگاکان بگۆڕن و مافە زەوت کراوەکانیان وەربگرنەوە. هەرچەندە ئەو هەڵس و کەوتانە بەرپەرچدانەوەن بۆ ئەو بارودۆخەی کە تیایدا دەژین، بەلام بەداخەوە مەبەستەکانیان ناپێکن، لەبەر ئەوەی لاوان و هەرزەکاران بەشێوەیەکی گشتی هەڵچوون و عاتیفە لەلایان زاڵە و کەم کورتی لەبیرکردنەوەی مەنتیقانەیان هەیەو بەشێوەیەکی زانستیانە دیاردەکانی ژیان هەڵناسەنگێنن بۆیە لە زۆر چالاکی و هەوڵدانیاندا مایە پوچ دەبن و دوور نییە بەرەو سەرەڕۆیی و لادانیان بەرن، ئەوەش زیاتر بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە کە هێشتا بەتەواوی توانستە عەقلیەکانیان گەشەیان نەکردووەو ئەزموون و شارەزاییان لە ژیان کەمە.

ئینجا بۆ ئەوەی کۆمەڵ و دام و دەزگاکانی سوود لەو هەموو وزەو بەهرەو توانایانەی هەرزەکارو لاوان وەربگرن، پێویستە بواری کارکردن و بەشداربوونیان بۆ بخوڵقێنن و گوێ لە ڕاو بۆچوونەکانیان بگرن و مافی بڕیاردان و دیاریکردنی چارەنووس و چارەسەرکردنی ئەو کێشانەیان هەبێت کە پەیوەندییان بە پاشەڕۆژیانەوە هەیە، بۆ ئەوەی لە ڕێگەیانەوە هەرزەکارو لاوان هەست بە بوونی خۆیان بکەن و لەترس و گومان بڕوابەخۆنەبوون و نامۆیی ڕزگاریان بێت.

# ســـــەرچاوەكان

١- القرآن الكريم

٢-اسماعيل، محمد عمادالدين وآخرون(١٩٧٤). كيف نربي اطفالنا (التنشئة الأجتماعية للطفل في الأسرة العربية). القاهرة، دار النهضة العربية، ط٢،.

٣- الأعرجي، جلال علي هاشم (١٩٨٩). السرقة عند الأحداث. رسالة ماجستير غير منشورة، جامعة بغداد، كلية الأداب.

٤ -أغا، كاظم ولي (١٩٨١). علم النفس الفسيولوجي. دار الآفاق الجديدة، بيروت،.

٥-ابراهيم، ريكان (١٩٨٩). مقدمة في البار اسايكولوجي، بغداد، ط٢.

٦- الألوسي، جمال و أميمة علي خان (١٩٨٣). علم نفس الطفولة و المراهقة، بغداد، جامعة بغداد.

٧ -ابو الحب، ضياء الدين (١٩٧٨). المسرحية التمثيلية النفسية لاجراء تغيرات في السلوك. في مجلة (الام و الطفل) العدد (٣٧٥).

٨- باولبي، جون (١٩٦٥). رعاية الطفل و نمو المحبة. ترجمة عبدالعزيز ابو النور و الدكتور حامد عمار. مؤسسة سجل العرب، القاهرة.

٩- باميلامنت (١٩٨٩). رعاية الطفولة و تطورها. ترجمة شاكر نصيف لطيف. جامعة بغداد/ بيت الحكمة. دار الكتب للطباعة و النشر، جامعة الموصل.

١٠- باقر، صباح وآخرون (١٩٧٦). المشكلات الأرشادية. مطبعة دار السلام، بغداد،.

١١- تريفرز(١٩٧٩). علم النفس التربوي . ترجمة د. موفق الحمداني و د.حمد ولي الكربولي. مطبعة جامعة بغداد،.

١٢- جابر، عبدالحميد جابر(١٩٧٧)، علم النفس التربوي، دار النهضة العربية، القاهرة،.

١٣- جلال، سعد (١٩٨٥)، المرجع في علم النفس، مكتبة المعارف الحديثة، اسكندرية، المصر،.

١٤- جلال، سعد (١٩٧٠). في الصحة العقلية- الأمراض النفسية والعقلية والأنحرافات السلوكية-. مطبعة المصري، الاسكندرية،.

١٥- جعفر، نوري (١٩٧٧). الفكر، طبيعته وتطوره. مكتبة التحرير، بغداد،.

١٦- جيلفورد، ج.ب (١٩٥٦). ميادين علم النفس. ترجمة الدكتور أحمد زكي صالح وأخرون دار المعارف بمصر، ، المجلد الثاني.

١٧- الحفني، عبدالمنعم (١٩٧٨)، موسوعة علم النفس والتحليل النفسي، مكتبة مدبولي.

١٨-الحمداني، موفق (١٩٨٩)، الطفولة، جامعة بغداد، سلسلة بيت الحكمة (٢)،.

١٩-الحمداني، موفق (١٩٨٢). اللغة وعلم النفس. جامعة الموصل.

٢٠- حجازي، مصطفى (١٩٨١). الأحداث الجانحون. دار الطليعة، بيروت، ط٢،.

٢١- حسن، محمد علي (١٩٧٠). علاقة الوالدين بالطفل وأثرها في جنوح الأحداث. القاهرة، مكتبة الأنجلو المصرية، ط١،.

٢٢- حسين، جميلة رمضان( ١٩٩٤). أثر التنشئة الأجتماعية في السلوك الاجرامي. رسالة ماجستير غير منشورة. جامعة صلاح الدين، أربيل.

٢٣- خليل، حلمي (١٩٨٦). اللغة والطفل. دار النهضة العربية، بيروت.

٢٤- دافيدوف لندا(١٩٨٣)، مدخل علم النفس، ترجمة الدكتور سيد الطواب واخرون، دار ماكجر وهيل، القاهرة.

٢٥- الدباغ، فخري (١٩٧٥). جنوح الأحداث. جامعة الموصل، ط١.

٢٦- دبابنة، ميشيل ونبيل محظوظ (١٩٨٤). سيكولوجية الطفولة. دار المستقبل للنشر والتوزيع، عمان/ الأردن.

٢٧- همام، طلعت(١٩٨٤)، سين وجيم عن علم النفس التطوري، مؤسسة الرسالة، دار عمار، عمان، الاردن، ط١.

٢٨- الهاشمي، عبدالمجيد محمد(١٩٨٦)، اصول علم النفس العام، دار الشروق، جدة، السعودية، ط٢.

٢٩- راجح، أحمد عزت(١٩٨٥). أصول علم النفس. دار المعارف/ القاهرة.

٣٠- رمزي، أسحق(١٩٨١). علم النفس الفردي. دار المعارف، القاهرة، ط٣.

٣١- زيدان، محمد مصطفى (١٩٩٤). النمو النفسي للطفل و المراهق و تظريات الشخصية. دار الشروق، جدة، ط٤.

٣٢- الزغل، علي و عاطف عضيبان (١٩٩٠). الشباب و الاغتراب (دراسة ميدانية). في مجلة (مؤتة للبحوث و الدراسات). المجلد الخاص، العدد الثاني، الاردن.

٣٣- الزيادي، عبدالمنعم (١٩٥٨). انت و المراهقة. سلسلة سيكولوجية (٤). الشركة العربية للطباعة و النشر، القاهرة.

٣٤- زهران، حامد عبدالسلام (١٩٧٧). علم النفس النمو (الطفولة والمراهقة). بيروت، دار العودة، ط٥.

٣٥- الزوبعي، عبدالجليل ابراهيم واخرون (١٩٨٩)، علم نفس الطفل، وزارة التربية، مطبعة الميناء، بغداد.

٣٦- زيعور، علي (١٩٧٧). مذاهب علم النفس. دار الأندلس، بيروت.

٣٧- سبوك(دكتور )(١٩٩٠). موسوعة العناية بالطفل. ترجمة عدنان كيالي وأيلي لاوند، المؤسسة العربية للدراسات والنشر، بيروت، لبنان.

٣٨- سعفان، حسن شحاتة (١٩٦٦). علم الجريمة. القاهرة، مكتبة النهضة المصرية.

٣٩- السيد، فؤاد البهي (١٩٧٤). اسس النفسية للنمو مصر.

٤٠- الشيخ، يوسف محمود و د. عبدالسلام عبدالغفار (١٩٦٦). سايكولوجية الطفل غير العادي و التربية الخاصة. دار النهضة العربية، القاهرة.

٤١- شيفر، شارلز و هوارد ميلمان (٢٠٠١). مشكلات الاطفال و المراهقين و اساليب المساعدة فيها. ترجمة د.نسيمة داود و د. نزيه حمدي. الجامعة الاردنية، عمان.

٤٢- الشماع، صالح (١٩٦٧). بزوغ وأرتقاء اللغة عند الطفل. مطبعة حداد، البصرة.

٤٣- شريف، عبدالستار طاهر(١٩٨٧)، النمو اللغوي للطفل الكردي. دار ثقافة الأطفال،العراق، بغداد.

٤٤- العيسوي، عبدالرحمن (١٩٨٩). علم النفس في المجال التربوي. دار العلوم العربية، بيروت/لبنان، ط١.

٤٥- عيسوي، عبدالرحمن(١٩٨٤). سيكولوجية الجنوح. دار النهضة العربية، بيروت.

٤٦-عيسوي، عبدالرحمن(١٩٧٤). علم النفس الفسيولوجي. دار النهضة العربية، بيروت.

٤٧- عيسوى، عبدالرحمن(١٩٨٠)، النمو الروحي والخلقي، الهيئة المصرية العامة للكتاب، الاسكندرية.

٤٧- عاقل، فاخر(١٩٨١). أعرف نفسك. دار العلم للملايين، بيروت، ط٧.

٤٨- عبدالله، هيام نوري(١٩٨١). العوامل الأجتماعية لجنوح الأحداث في العراق. رسالة ماجستير غير منشورة، جامعة بغداد، كلية الآداب.

٤٩- عوض، عباس محمود. علم النفس العام. دار المعرفة الجامعية، الأسكندرية.

٥٠- عيسى، محمد رفقى(١٩٨١)، جان بياجية بين النظرية والتطبيق، دار المعارف، القاهرة.

٥١- العباجى، ندى فتاح زيدان(١٩٨٩)، (نمو مفهومي الامانة والصدق)، رسالة ماجستير غير منشورة، جامعة بغداد، كلية التربية.

٥٢- العاني، نزار(١٩٨٩)، خصائص الطفل النفسية في المرحلة الابتدائية، وزارة التربية، المديرية العامة للاعداد والتدريب، معهد التدريب والتطوير، بغداد.

٥٣- العظماوي، ابراهيم كاظم (١٩٨٨). معالم في سيكولوجية الطفولة و الفتوة والشباب. دار الشؤون الثقافية العامة، بغداد.

٥٤- الغريب، رمزية(١٩٧١)، العلاقات الانسانية في حياة الصغير ومشكلاته اليومية، القاهرة، مكتبة الانجلو المصرية.

٥٥- غنيم، سيد محمد(١٩٧٥). سيكولوجية الشخصية. دار النهضة العربية، القاهرة.

٥٦- فان دالين، ديوبولد(١٩٧٧)، مناهج البحث في التربية وعلم النفس، ترجمة الدكتور محمد نبيل نوفل واخرون، مكتبة الانجلو المصرية.

٥٧- الفخرى، سالمة واخريات(١٩٨٢)، سيكولوجية الطفولة والمراهقة، جامعة بغداد، كلية التربية.

٥٨- فتحي، محمد رفقى محمد(١٩٨٣)، في النمو الاخلاقي، دار القلم، الكويت، ط١.

٥٩- فهمي، مصطفى (١٩٧٧). سيكولوجية الطفولة و المراهقة. مكتبة مصر.

٦٠- القوصي، عبدالعزيز (١٩٨١). أسس الصحة النفسية. مكتبة النهضة المصرية، القاهرة.

٦١- القاضي، يوسف مصطفى وآخرون(١٩٨١). الأرشاد النفسي والتوجيه التربوي. دار المريخ، المملكة العربية السعودية، الرياض.
٦٢- قطامي، نايفة وعالية الرفاعي(١٩٨٩). نمو الطفل ورعايته. دار الشروق للنشر والتوزيع، عمان/ الأردن.
٦٣- القيسي، طالب ناصر حسين(١٩٨٨)، دراسة مقارنة في مفهوم الذات بين البنين فاقدي الاب واقرانهم الذين يعيشون مع ابائهم، رسالة ماجستير غير منشورة، جامعة بغداد، كلية التربية.
٦٤- قطافي، يوسف (٢٠٠٠). نمو الطفل المعرفي و اللغوي. الاهلية الاردنية، عمان.
٦٥- لفين، ملتون(١٩٥٩). طفلك بين الثانية والخامسة. ترجمة عبدالمنعم الزيادى، القاهرة، الشركة العربية للطباعة والنشر.
٦٦- الكبيسي، عبدالكريم مجيد(١٩٨٨). قياس التكيف الشخصي والأجتماعي لدى الأحداث الجانحين وعلاقته بالمعاملة الوالدية. رسالة ماجستير غير منشورة، جامعة المستنصرية، كلية الآداب.
٦٧- كلاس، جورج (١٩٨٤). الألسنية ولغة الطفل العربي. مكتبة السائح، طرابلس، لبنان.
٦٨- كونجر، جون واخرون(١٩٧٠)، سيكولوجية الطفولة والشخصية، ترجمة الدكتور احمد عبدالعزيز وجابر عبدالحميد، دار النهضة العربية، القاهرة.
٦٩- كاظم، عبدالرحمن اسماعيل)(١٩٨٥)، سايكولوجية الطفولة في مرحلة رياض الاطفال، وزارة التربية، المديرية العامة للاعداد والتدريب (ملزمة مطبوعة على الرونيو.
٧٠- منصور، طلعت وآخرون(١٩٧٨). أسس علم النفس العام. مكتبة الأنجلو المصرية.
٧١- منصور، عبدالمجيد سيد أحمد(١٩٨٢). علم اللغة النفسي. جامعة الملك سعود، الرياض.
٧٢- مرسي، كمال ابراهيم(١٩٧٠). التخلف العقلي وأثر الرعاية والتدريب فيه. دار النهضة العربية، القاهرة.
٧٣- مكيرايد، دبليو، جى(١٩٧٩). الشعور بمركب النقص. ترجمة كاظم سلمان، ط٣.
٧٤- المغربي، سعد (١٩٦٠). أنحراف الصغار. دار المعارف بمصر، القاهرة.
٧٥- معوض، خليل ميخائيل (١٩٨٣). سيكولوجية النمو (الطفولة و المراهقة). دار الفكر العربي، ط٢.
٧٦- مسن، بول و آخرون (١٩٨٦). أسس سيكولوجية الطفولة و المراهقة. ترجمة احمد عبدالعزيز سلامة. مكتبة الفلاح، الكويت.
٧٧- نجاتي، محمد عثمان (١٩٥٥). علم النفس في حياتنا اليومية. مكتبة النهضة المصرية، القاهرة.
٧٨- هرمز، صباح حنا و يوسف حنا ابراهيم (١٩٨٨). علم النفس التكويني (الطفولة و المراهقة). دار الكتب للطباعة و النشر، جامعة الموصل.
٧٩- هوكهوكي، م و آخرون (١٩٨٨). الإطفال المشكلون (تقويمهم و رعايتهم). ترجمة د.عدنان ابراهيم و د.تاج السر عبدالله. دار مشرق، سوريا/ دمشق.

٨٠- هيلز، ديانا و روبرت هيلز (١٩٩٩). **العناية بالعقل و النفس**. ترجمة د. عبدالعلي الجسماني. الدار العربية للعلوم، بيروت / لبنان.

٨١- وافي، علي عبدالواحد(١٩٨٥). **اللعب والمحاكاة واثرهما في حياة الأنسان**. دار النهضة، مصر، الفجالة، القاهرة.

٨٢- وارد زورث، بى، جى(١٩٩٠)، **نظرية بياجيه في الارتقاء المعرفي**، ترجمة السيد فاضل محسن الازير جاوى واخرون، دار الشؤون الثقافية العامة، بغداد.

٨٣- ياسين، عطوف محمود(١٩٨١). **أختبارات الذكاء والقدرات العقلية بين التطرف والأعتدال**. دار الأندلس/ بيروت، ط١.

٨٤- الياسين، جعفر عبدالأمير(١٩٨١). **أثر التفكك العائلي في جنوح الاحداث**. عالم المعرفة، بيروت/ لبنان.

٨٥-يوسف، جمعة سيد(١٩٩٠). **سيكولوجية اللغة والمرض العقلي**. الكويت، عالم المعرفة (١٤٥).

٨٦- يعقوب، غسان(١٩٨٢)، **تطور الطفل (عند بياجيه)**، دار الكتاب اللبناني، بيروت.

٨٧-يقطين، اميمة (١٩٧٨). **أثار الحرب في أطفال لبنان. في (الاتجاهات الجديدة في ثقافة الاطفال)**. المؤسسة العربية للدراسات و النشر، بيروت / لبنان.

٨٨-يونسيف (١٩٩٩). **نمو الطفل في عاميه الرابع و الخامس**. دمشق/سوريا.

٨٩- بابان، جمال (١٩٩٣)، **سلێمانی شارە گەشاوەكەم**، دەزگای رۆشنبیریو بلاوكردنەوەی كوردی، بغداد، دار الحريە للطباعە.

یونسیف. **رێكەوتن نامەی مافەكانی منداڵ**.

٩٠ - Baron, Robert. A& others. **Psychology: understanding behavior**, NewYork: Holt, Rine Hart and winston.

٩١- Bandura, A. (١٩٦٣) **social Learning and personality Development**. N. Y. Holt, Rinehart and Winston.

٩٢- Bee, Helen (٢٠٠٠). **The Developing child (٩th Ed)**. Allyn and Bacon, U.S.. (Apearson Education company).

٩٣- Bennett, W,J & others. (١٩٩٩). **The Educated child**. The free press, Adivision of simon and Schuster. Inc. New York.

٩٤- Berk, Laura E(٢٠٠٣). **Child Development (٦th Ed)**. Person Education, Inc. U. S. A.

٩٥- Bigner, Jerry, J. **Parent- Child Relation**. NewYork: macamillan publishing Co., Inc, ١٩٧٩.

٩٦- Biller, Henry, B. "**The Father and Personality Developement: Paternal Deprivation and sex-role Developement**" in Lamb, michael, E (Ed). The Role of Father In Child Developement. NewYork: John wiley & sons, ١٩٧٦.

٩٧- Brown, Daniel, G "**Sex- Role Developement In A Changing Culture**" In rosenblith, Judy, F& wesely, A. (Ed). The causes of behavior; readings InChild Developement and Educational Psychology. U.S.A: Allyn and Bacon, Inc., ١٩٦٤.

٩٨- Douglas.G. "Moral Learing and Developement". **Theory and Research**. America, by willey and sons, NewYork, ١٩٧٢.

٩٩- Faller, K. coulborn (١٩٨١). **Social work with Abused and Neglected children.** The free press, New York.

١٠٠- Feldman, Robert. S (٢٠٠٢). **Development Across the life span** (٣rd. Ed). Person Education. Inc. upper sadle River. New Jersey. U. S. A.

١٠١- Freeman, Harvey, R.& others "Effects of Gender and Race on sex-Role preferences of fifth Grade children" **Social Psychology**, (٩٥) (١٩٧٥) ١٠٥-١٠٨.

١٠٢- Good. **Dictionary of Education**, NewYork ٢nd Edition, ١٩٧٣.

١٠٣- Graham, **Moral learning and Developement Theory and Research**, London.D.T. Bast ford, ١٩٧٤.

١٠٤- Hetherington, E. Mavis & Ross, D, Parke. Child psychology, Acontem**parary view points.** ٢nd Ed. NewYork: Mcgrow- Hill, ١٩٨٦.

١٠٥- Konner, Melvin (١٩٩١). **Childhood** (Amulti cultural view. Little, Brown & company (Canada) Limited.

١٠٦- Kohlberg.L. "Stage and sequence" The cognitive Developemental Approach to socialization In D.A. Goslin, **Hand book of socialization theory and Research**. Chicago: Randmenally, ١٩٦٩.

١٠٧- Kuhn, Deana & others. **"Sex- Role concepts of two and three- Years olds" child Developement.**, ١٩٧٨ ٤٤٥-٤٥١.

١٠٨- Levitin, Teresa, E.& J.D. chananie "Responses of Femal school Teachers to sex-typed behaviors in male and femal children" **child Developement**, ٤٣, ١٩٧٢, ١٣٠٩- ١٣١٦.

١٠٩- Lynn, Daryton, E "The Effect of father Absence upon social Adjustment of male and female Institutionalized Juvenile Delinquents" **<u>InThe dissertation Abstracts,</u>** ٢٨, ١٩٧٨, ٧٢٢٣-A.
١١٠- Massad, Christopher, M. "Sex- Role Identity and Adjustment During Adolesence" **<u>Child Developement,</u>** ٥٢, ١٩٨١, ١٢٩٠- ١٢٩٨.
١١١- Mussen, Paul, H. & others**<u>. Child developement and persolnality</u>** , ٢nd Ed. London: Harper & Row, ١٩٦٣.
١١٢- Piajet.J. **<u>The moral Judgment of the child</u>**. NewYork free press, ١٩٦٥.
١١٣- Ross, P.E.& Lawrence, H. Cohen. "Sex-Role and Social support As moderators of life stress Adjustment" **<u>Personality and social Psychology</u>**, ٥٢, ١٩٨٧, ٥٧٦-٥٨٥.
١١٤- Russell, G. "The Father Role and Its Relation To Masculinity, Femininity, and Androgyny", **<u>Child developement</u>**, ٤٩ , ١٩٧٨, ١١٧٤- ١١٨١.
١١٥- Smith, B. Sutton& others. "Father- Absence Effects in families of different sibling composition **<u>child developement</u>**, ٣٩, ١٩٦٨.

١١٦- Wadely, Alison (١٩٩٦). **<u>Psychology.</u>** Longman Group Limited. England.
١١٧- Watson, Robert & Lindgren, Henry clay (١٩٧٣**<u>). Psychology of the child</u>**. John wiley & sons, Inc. New

# DEVELOPMENTAL PSYCHOLOGY

Dr. Kareem Karachatany



# علم النفس النمو

## ( الطفولة و المراهقة )

2009